ВИБІР

З УКРАЇНЬСКО-РУСКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ДЛЯ

III. і IV. РОКУ УЧИТЕЛЬСКИХ СЕМІНАРИЙ

УЛОЖИВ

Олександер Барвіньский.

Ціна 4 корони.

L. 590.

У ЛЬВОВІ, 1910.

Накладом ц. к. Видавництва шкільних книжок.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

В публи́чних шко́лах ма́ють бу́ти в ужи́ваню лиш книжкй, припи́сані ц. к. Ра́дою Шкільно́ю краєво́ю і ви́дані на́кладом ц. к. Видавни́цтва шкільни́х книжо́к, ви́нявши окре́мі упова́жненя Ра́ди Шкільно́ї краєво́ї. Тако́ж не ві́льно тих книжо́к продава́ти по ці́на́х ви́сших над ті, які́ на за́головнім ли́сті́ озна́чені. Ко́жда кни́жка, ви́дана на́кладом ц. к. Видавни́цтва шкільни́х книжо́к, ма́є на за́головнім ли́сті́ ц. к. орла́ з на́писом: „Ц. к. Видавни́цтво книжо́к шкільни́х.“

ЗМІСТ.

стор.

Огляд історії українсько-руської літератури . I—CCVII
А. Вступні замітки . . . . . I—X
Б. Византийско-церковно-словеньске письменьство на Руси . . . X—XVII
В. Перша доба старорускогo письменьства . . . . . XVII—XLI
а) перший відділ першої доби . . . XVII—XXXVII
б) другий відділ першої доби . . XXXVII—XLI
Г. Друга доба (середня) старорускогo письменьства . . . . . XLII—CI
а) перший відділ другої доби . . LXI—LXVI
б) другий відділ другої доби . . . LXVI—CI
Д. Устна словесність (народна) . . CI—CXXVI
Е. Третя (новочасна, народна доба) українсько-рускогo письменьства CXXVI—CCVIII

А. Вибір із старорускої літератури . 1—77

Перша доба . . . . . 1—43
I. З духовного письменьства.
1. Митрополита Іляриона похвала кн. Володимирови 1—2
2. З Несторового житя Бориса і Гліба . . 2
3. З літописного оповіданя про печерский монастир 3
II. З літописних творів . . . . . 4—21
1. З найдавнійшої початкової літописи . . 4—8
а) Леґенда про Апостола Андрея 4
б) Про звичаї словяньских племен 5
в) Переказ про Кожемяку 5
г) Боротьба кн. Мстислава з Редедею . . . 7
д) Дбалість Ярослава про украшенє Києва і книжну науку 8
2. З Київскої літописи . . . . . 8—14
Похід Ігоря Сьвятославича на Половців . . 8—14

	стор.
3. З Галицко-Волиньскої лїтописи . . .	14—21
а) Татарский напад на Русь	14—16
б) Битва під стїнами города Ярослава (1245 р.) .	16—19
в) Князь Данило в татарскій ордї	19—21
г) Характер князя Володимира Васильковича	21
III. Пісня про похід кн. Ігоря Сьвятославича на Половцїв (Слово о Полку Игоревѣ)	22—33
Засьпів	22
Похід	23
Суботня битва з Половцями	25
Битва на Каялї	26
Туга	27
Сон Сьвятослава	28
Плач Сьвятослава	30
Плач Ярославни	30
Поворот	32
IV. З паломника ігумена Данила	33—36
1. О церкві Воскресеня Господнього . .	33
2. О гробі Господнїм	34
3. О Йорданьскій ріцї	34
V. З апокрифічних (тайних) творів	36—43
1. Із Слова о Лазаревім воскресеню . . .	36
2. Ходженє Пр. Богородицї по муках . . .	37
3. Леґенда про чуда сьв. Миколая . . .	41
Друга доба	43—77
I. З давних повістий	43—44
З повісти про Варлаама і Йоасафа	43
II. З руско-литовских лїтописий	45—51
1. З найдавнїйшої руско-литовскої лїтописи. Похвала Витовтови	45
2. З середньої редакциї руско-литовскої лїтописи. Переказ про початки Литви .	46
3. З ширшої редакциї руско-литовскої лїтописи. Зїзд монархів і князїв в Луцку у Витовта	48
III. Козацкі лїтописи	51
1. З лїтописи Самовидця. Збараска війна і Зборівска битва	51—53
2. З лїтописи С. Величка. Про замок в Бродах	53—55
3. З лїтописи Гр. Грабянки. Битва під Цецорою і Хотином	55—56
IV. З церковного письменьства	56—69
1. З Пересопницкого євангелия сьв. Луки	56
2. З писань Голятовского. З „Ключа Разумінія“	57
2. З наук парохіяльних Добриловского .	58

	стор.
V. З шкільної поезії	59—69
1. Різдвяна вірша	59
2. З Великодної вірші	62
3. Великодна вірша	62
4. З катехизмової вірші про страшний суд	64
5. Пісня о промислі Божім	65
6. Пісня Пр. Отцу Алексію	66
7. Напись на гробі Сагайдачного	67
8. З віршів гетьмана Мазепи	67
9. З творів Некрашевича	68
VI. Твори з суспільно-моральною і народною основою	69—74
1. З творів Сковороди	69
2. З леґенди Пекельний Марко	72
VII. З драматичних творів	74—77
1. Інтермедиї Я. Ґаватовича	74—76
2. З вертепної драми	76—77

Б. Вибір з устної словесности народної 78—140

I. Мітичні й обрядові пісні	78—82
а) Коляди і щедрівки	78—81
б) Веснянки і гаївки	81—82
в) Купальні пісні	82
г) Весільні пісні	82
II. Історичні пісні і думи	83—98
а) Пісні княжого віку	83
б) Пісні козацкого віку або думи	84—98
1. Про Марусю огуславку	84
2. Побіг Самійла Кішки з Турецкої неволі	87
III. Козацко-лицарські думи і пісні	98—102
1. Про бурю на Чорному морі	98
2 Пісня про руйнованє Січи	100
IV. Думи і пісні з родинного, домашнього і господарского житя	102—106
1. Дума про Сестру і Брата	102
2. Коломийки	104
3. Обжинкова пісня	105
V. Побутові й суспільні пісні	106—110
1. Козацкі й вояцкі пісні	106
2. Чумацка пісня	108
3. Бурлацка пісня	109
VI. Релїґійно-моральні пісні	110—111
1. Правда	110
2. Пісня, що по нещастю живучи на сьвітї сьпівають	110

стор.

VII. Казки і леґенди . . . . . 111—135
а) Мітичні казки . . . . . 111—114
1. Про вбиту сестру і калинову дудку . . 111
2. Про дівчину та лиху бабу 113
б) Побутові казки з напів мітичною, на пів моральною основою . . . . 114—118
1. Правда та Неправда 114
2. Злидні 117
3. Крепак і Чорт 118
4. Про мертвяка 120
5. Леґенда про померші душі 123
в) Перекази про історичні особи і події 128—131
1 Кирило Кожемяка 128
2. Леґенда про Золоті Ворота 131
г) Останки звіринного епоса . . . 131—136
1. Людска мова у звірят 131
2. Лисичка, котик і півник 132
3. Коза дереза 133
VIII. Приповідки 136
IX. Загадки 139

В. Вибір з укр. руской літератури третьої доби . 141—559

1. *Іван Котляревский* 141
I. Верґілієва Енеїда . . . . . 143—148
II. Наталка Полтавка . . . . . 148—160
2. *Григорий Квітка (Основяненко)* 160
I. Маруся . . . . . 162—183
II. Перекотиполе . . . . . 184—194
3. *Маркіян Шашкевич* 194
I. Побратимови 197
II. Нещасний 199
III. Веснівка 200
IV. Лиха доля 201
V. Бандурист 202
VI. Псалми Русланові 205
VII. Проповідь в день препод. о. Онуфрия . . . 205
4. *Тарас Шевченко* 208
I. Засьпів 217
II. Думки 220
III. Тополя 222
IV. Наймичка 228
V. Кавказ 242
VI. Чернець 246
VII. Псалми Давидові 250

стор.

5. *Пантелеймон Куліш* 252
I. Засьпів 257
II. Русалка 258
III. З пересьпіву Псалтиря 260
IV. З хроніки 1663 р. „Чорна Рада“ 261
V. Григорий Квітка і єго повісти 275
6. *Марія з Вилиньских Марковичева* 285
I. Два сини 287
II. Козачка 293
7. *Осип Юрий Гординьский-Федькович* 309
I. Нічліг 313
II. Дезертир 314
III. Зїлє 314
IV. Лист 316
V. Король Гуцул 318
VI. Празник у Такові 322
VII. Три як рідні брати 326
VIII. Безталаннє 340
8. *Олександер Кониський* 345
I. Моє бажанє 347
II. Думка 348
III. Єфтаєва дочка 349
IV. Непримирена 350
V. Молодий вік Максима Одиниця 376
9. *Степан Руданьский* 391
I. Наука 392
II. До дуба 393
III. Сни 394
IV. Студент 394
V. Ворона і Лис 395
VI. Варвара 397
VII. Окуляри 398
VIII. Запорозькі шори 399
IX. Розмова Гектора з Андромахою 400
10. *Іван Левицкий (Нечуй)* 404
I. Гориславска ніч 406
II. Професорство Дашковича і Воздвиженьского . . 421
III. З розвідки „Сьогочасне прямованє в літературі“ . 426
11. *Володимир Барвіньский* 439
З повісти „Скошений цьвіт“ 440
12. *Панас Мирний* 460
Польова царівна 461
13. *Борис Грінченко* (Василь Чайченко) 472
Сонящний промінь 474

стор.

14. *Іван Тобилевич* (Карпенко-Карий) 507
Суєта, комедия 509
15. *Михайло Коцюбиньский* 526
Пятизлотник 526
16. *Ольга Кобиляньска* 537
I У сьв. Івана 538
II. Битва 541

Поправки помічених печатних похибок.

На стор.	XLII	перед наголовком має бути буква **Д**.								
„ „	LVII	ряд. 18 з гори зам. нимати має бути занимати.								
„ „	CXXII	перед наголовком зам. букви **Д** має бути **Е**.								
„ „	1	ряд.	9	з долини	зам.	вірувавші	має	бути	повіривші.	
„ „	136	„	1	з гори	„	букви **д**	„	„	VIII.	
„ „	139	„	1	„	„	„ **е**	„	„	IX.	
„ „	508	„	15	„	„	твовах	„	„	творах.	
„ „	509	„	20	„	„	ори	„	„	твори.	

Мордовцев Данило (1830 р.)
Дзвонар
Старци
Сказки місаченьку

Свидницкий Анатоль (1834 р.)
Школар
В семінариї
Люлька
Женики

Мирний Панас: 1872 гаєчуна ріжі
Польова царівна
Казка про Правду та кривду.

Франко Іван: 1856 р.
До світла
Мойсей
Вівчар
Чума.

Огляд

історії українсько-руської літератури.

А. Вступні відомости.

1. Що називаємо істориєю укр.-руської літератури і яка її задача? Літературою називаємо збір всіх умовних творів, якими нарід від найдавнійших часів виявив письмом, словом, мовою свої почування, свої змагання, свій світогляд і стан просьвіти в ріжних добах свого розвитку. Особливо в поетичних творах (чи то віршованих чи прозових), в т. зв. красній літературі виявляє ся ріжниця духа укр.-руского народу від інших народів і тому в тіснійшім розуміню поетичні твори (віршовані і прозові), красну літературу називаємо народною літературою.

Назва — література походить від лат. вислову littera (буква) і до єї обсягу належать усі писані твори; в тім розуміню називаємо літературу також письменьством. Та крім писаних творів або писань належать до обсягу літератури також її словесні твори, що повстали без пера і паперу і в народі устним переказом переходили від покоління до покоління, поки їх в новійших часах не записано з народних уст. Се — устна словесність народна (устна література) в супротивности до писаної літератури або письменьства.

Письменьство служило на Руси головно державі, церкві і школі, а лише постепенно проникало більше або менше в широкі народні верстви; словесність устна є власностю і скарбоною широких народних верств. Характеристичною прикметою українсько-руської літератури є рівнобіжність і близкість обидвох сих струй. В устній словесности відбила ся історична доля і всї культурні переміни народу, почавши з доісторичної і дохристияньскої аж до нинїшньої доби. З другого боку в письменьстві навіть найдавнійші твори виявляють прикмети живої народної мови і народного живла. Протягом часу обопільний

вплив обидвох сих струй в літературі стає що раз сильнїйший і тїснїйший.

Історія українсько-руської літератури зображає розвиток укр.-руского письменьства і устної словесности, почавши від найдавнїйших часів. Она викладає, який вплив на розвиток письменьства, письменників і їх творів мали історичні і культурні відносини; які зміни проявляли ся протягом часу в змістї і у формі літературних творів; що пособляло а що спиняло розвиток письменьства; який вплив мало письменьство на свою суспільність і на інші народи а також, яку звязь має рідне письменьство з іншими літературами. А що література є зеркалом, в якім відбиває ся дух народу, его съвітогляд і степень его просьвіти в ріжних добах, тимто історія літератури зображає хід культурного розвитку народу і доповняє історию народу.

2. Подїл істориї укр.-руской літератури. Протягом тисячилїтної істориї приявляли ся в укр.-рускій літературі всякі зміни і степенї розвитку і тому дїлимо історию укр.-руской літератури на три головні доби:

I. Доба старинна від введеня християньства на Руси до упадку Царгорода (987—1453. р.).

II. Доба середня від упадку Царгорода до виступленя Івана Котляревского (1453—1798. р.).

III. Доба новочасна від виступленя Котляревского (1798. р.) до нинїшних днїв.

I. Перша, старинна доба літератури починає ся з введенем християньства на Руси за кн. Володимира В. (987. р.) з Византиї (Царгорода), коли з християньскою вірою принесено на Русь богослужебні книги з Болгариї, писані старословеньским язиком (який також названо староболгарским або церковно-словеньским[1]). В сїй добі проявляє ся в літературі вплив Византиї і Болгариї, звідки проникала просьвіта на Русь, а література в сїй добі має византийско-болгарско-цер-

---

[1]) Апостоли („первоучителї“) Словян, сьв. Кирил і Методий, переложили сьв. Письмо і богослужебні (церковні) книги язиком слов. племени, що було поселене в глубину еґейского побережа (нин. Македонїї) між Солунем а Царгородом і звало ся Словенами, а опісля від своїх завойовників Болгарами. Тимто язик церковних книг називано старословеньским, староболгарским або також церковно-словеньским.

ковний характер. Тимто сю добу лїтератури можемо назвати також словеньско-рускою[1]).

Старинну добу дїлимо на два віддїли:

1. Віддїл про́цьвіту письменьства до 1240. р. т. є. до нападу Татар. Письменьство, котре вже зараня виявило таку творчість високої ідеальної зрілости і лїтературної краси, занепадає наслїдком татарского погрому. Київ, мати руских городів, зруйнований Татарами, втратив про́від на Руси; наслїдком татарских наїздів ослабила ся духова звязь між Києвом і Царгородом та південно-словяньскими землями (Болгариєю і Сербією), особливо, коли ще на Балкан вдерли ся Турки (Латиньске цїсарство, бій на Косовім полї), богато давних письменних памятників загинуло, а лїтературна дїяльність занепала. Після занепаду Києва полїтичне й лїтературне житє найшло пристановище в Галицко-Володимирскім князївстві (король Данило).

2. Віддїл за́стою і занепаду лїтератури, (1240—1453. р.). Татарскі наїзди надовго здержали просьвіту на Руси а татарске ярмо, що опісля налягло також на Галицко-Володимирске князївство, не позваляло думати про школи, просьвіту і лїтературу. Всеж таки і в самім Києві не затратила ся традиция: давні памятники зберегли свою стійність і повагу, а руска народність задержала своє значінє не тілько в старім осередку Руси, в Києві, але й на заходї в Галицко-Володимирскім князївстві, де продовжувала ся лїтературна дїяльність, хоч наслїдком татарского лихолїтя вельми змарнїла.

II. Друга, середня доба триває від упадку Царгорода (1453. р.) аж до виходу »Енеїди« Івана Котляревского (1798. р.) на Українї, а до виходу »Русалки Днїстрової« Маркіяна Шашкевича (1837. р.) в Галичинї і виступленя Федьковича (1861.) на Буковинї. Після злуки Галицкої Руси з Польщею (1340. р.), а ще більше із злукою вел. князївства Литовско-руского (1386. р.) підпадає Русь постепенно латиньско-польскому і західно-европейскому

---

[1]) Початки християньства сягають ще часів перед сьв. Володимиром (пор. Аскольд і Дир; сьв. Ольга; договори Руси з Греками) а давний переказ відносить християньство на Руси (в Києві) навіть до сьв. апостола Андрея. В договорах (907, 911, 945, рр.) виступають побіч себе в згодї рускі посли християни і погани (присяга). Русь була вже культурно-підготовлена, дозрівала. Тимто християньство приняло ся так скоро і легко а про кроваві боротьби з поганьством і про єреси нїчого не чутно.

культурному впливови (гуманїзм, реформация). Відорвана від свого головного осередка, Києва, звертає ся тепер Русь, так сказатиб, лицем до Заходу, входить в політичні і державні взаємини з Польщею і західною Европою. Одначе мимо сих історичних подій руске письменьство протягом цїлого ще столїтя не змінило ся, лише зубожіло, бо не давало нїякого нового і цїкавого що до змісту материялу. Під впливом гуманїстичних теорий Заходу розвинула ся макаронїчна мова (перецїнювано книжний язик, а не доцїнювано народної мови), тїснїйша звязь Руси і Литви з Польщею, переведена Люблиньскою унїєю (1569. р.), відбиває ся могучим латиньско-польским впливом в язицї цїлого південно-рускоґо письменьства. Значінє церковно-словеньского язика поза Церквою занепадає, а письменний язик підпадає впливови канцелярского язика, випробленого на Литві під впливом білоруского говору з примішкою польских і латиньских висловів. (Вильно стає одним з осередків тодїшнього письменьства, а князї литовско-рускі, від Витовта почавши, переймають по галицко-волиньских князях політичний провід цїлої полуденної Руси).

Однак і ся тїснїйша звязь Руси і Литви з Польщею після Люблиньскої унії (1569. р.) побіч відємних сторін мала також і користний вплив. Через Польщу приходила з західної Европи просьвіта і шкільна наука (церковно-схоластичного, але европейского характеру). Сї обставини звернули літературну дїяльність і письменьство на Руси на новий шлях як раз тодї, коли рускій народности загрожувала поважна небезпека загибели. Тимчасом окраїни Руси беруть на себе з конечности продовженє історичної працї і заходів Владислава Варненьского, Яна Ольбрахта, Жиґмонта І. (Кокоша війна) і повстає з вільного населеня пограничча — козаччина (Остап Дашкович, Дмитро Байда-Вишневецкий, Запороска Сїч) — явище економічного й суспільного характеру, появляють ся реєстри (за Жиґмонта II. Авґуста і Батория). Козаччина при дїяльній участи Церкви (братств) несе засновки культурного житя що раз дальше в степи (Конашевич-Сагайдачний). Дуже жалко, що пізнїйші кровавi усобицї, помилки і непорозумїня спинили отсю працю. Але найшла она, супроти чужої широким верствам народним макаронїчної мови, прегарний богатий вираз в чисто-народних історичних думах і піснях, де відбив ся попри тім також вплив старинної церковно-рускої і старорускої поезиї. — Другу, середню добу літератури дїлимо на два віддїли:

1. віддїл ослабленя лїтературної творчости південної Руси. Письменьство Білої Руси. (1453—1569) і

2. віддїл заграня культурних і релїґійно-національних відродин південної Руси (1569—1778).

Нові полїтичні, суспільні і культурні обставини, дозрілі до повного розвитку як раз в часї Люблиньскої унії (козаччина, земляни, реорґанїзация Церкви) і приневолювали руску суспільність способити ся до тих нових умов і вимог духового житя тай розбудили її з просоня і безвладности, в яку попала она в попередних столїтях культурно-национального упосліджена і безрадности. Завязки нового житя (церковні братства з братскими школами і печатнями) витворюють ся в нових огнищах, спершу у Вильнї і Полоцку, потім в Острозї заходами кн. Острожского (Біблія, Академія), відтак заходами міщаньства у Львові (Ставроп. школа), в Києві (Могил. Академія) іті. і стають надовго опорою просьвіти, науки і письменьства цїлої Руси.

З полїтичним розділом і роздвоєнем України в Переяславскім (1654. р.) і в Андрусівскім договорі (1667. р.) настає знов занепад культурного житя і письменьства, котре мало в собі стілько цїкавого і цїнного зароду. Українські письменники, учені і державники переходять в службу Московщини і заносять там просьвіту і науку з Києва, коли тимчасом се старе жерело просьвіти чим раз більше висихає, а московска централїзация придавлює в лївобічній Україні українську народність, мову і лїтературу. Правобічна Україна і Галицка Русь, позбавлена такої опори, якою з почину XVII. столїтя був Київ (прилучений по Андрусівскім договорі з лївоб. Україною стало до Московщини), підлягає що раз більше культурному і национально-полїтичному впливови Польщі.

Книжне письменьство в середнїй добі що до мови наближає ся що раз більше до живого народного слова і крім того в половинї XVI. ст. витворив ся також народний епос в думах.

III. Третя доба, новочасна, видала з виступленем Котляревского (1798.) на Україні, Шашкевича в Галичині (1837. р.) і Федьковича на Буковині (1861. р.) письменьство в живій народній мові, також що до змісту і духа щиронародне. Тому лїтературу сеї доби звемо народною українсько-рускою, бо обнимає всї землї заселені українсько-руским народом. Лише Угорска Русь не бере доси повної, живої участи у відродинах руско-народного житя.

3. Початки просьвіти і письменьства на Руси. *I. Словяни. Русь. Словяньскі язики. Словяньскі апостоли.* З передісторичних часів Словяни були східними сусїдами ґерманьских народів. До східних Словян зачисляємо українсько-руский нарід, поселений тепер в південній Росиї, в східній Галичинї і в північно-східній Буковинї й Угорщинї (не вчисляючи доволї значних переселенців у східній Азиї, в північній і полуденній Америцї — Канада, Бразилїя).

В тих часах, коли Словяни починають виступати на історичній видівнї, ріжнять ся поодинокі племена поміж собою язиком, хоч мимо того і що до язика стояли они до себе близше, як в пізнїйших часах. Навернене Словян на християньску віру мало незвичайний вплив на їх історичний розвиток, на просьвіту і письменьство. Особливо незвичайно велике значінє має подія в IX. столїтю, котра побіч двох представників тодїшньої християньскої культури в східній і в західній Европі, побіч грецкого і латиньского язика, впровадила ще третїй язик т. є. словеньский в Церкві а через те і в усїх інших галузях прилюдного житя. Було се дїло словяньских апостолів, братів сьв. Константина (Кирила) і Методия з Солуня. Походили они з визначної грецкої родини і там мали нагоду зустрічати ся з Словянами та научити ся їх язика. Одушевлені ревностию для розширеня Христової віри, виправили ся сьв. Кирил і Методий до Хазарів, над Чорним морем, де також були поселені і Словяни, котрі платили данину Хазарам. Дорога до Хазарів вела з Царгорода через Корсунь (Херсонес Таврийский на березї Чорного моря, близко нинїшнього Севастополя). В Корсунї відкрив сьв. Кирил мощі сьвященомученика, папи римского Климентия, з котрими виправив ся до Хазар, де богато людий приняло християньство. Тим не обмежили ся словяньскі апостоли, але дали почин до словяньского письма і письменьства.

II. Письмо. (Глаголиця і Кирилиця). Старословеньский язик. Словяни перед наверненєм до християньскої віри імовірно не мали звукового письма, хоч уживали мабуть якихсь письменних знаків. З поганьских часів не зберегло ся нїчо писаного, хоч вже і в поганьскій добі Русь була в зносинах з осьвіченими сусїдами, именно з Царгородом і ін., і послугувала ся письмом (будь то грецким, будь то одним з ґерманьских — ґотским або скандинавским), про яке згадують вже арабскі історики. Старинна житєпись сьв. Кирила наводить, що він в IX. ст. найшов

в Корсунї євангеліє і псалтир руским письмом писані і чоловіка, промовлявшого тою бесїдою. Можна догадувати ся, що, як інші Словяни, так і Русь уживала в письмі »черт і різ«, знаків, про які згадує болгарский монах Храбр, ученик сьв. Климентия, в своїм творі »О письменехъ« (з IX. або початку X. столїтя). Очивидно було се якесь початкове письмо, котре сьв. Кирил найшов і в Панонії, проповідуючи християньску віру. Русь, котра мала такі прастарі торгові осередки, як Київ, Новгород, Полоцк, Переяслав, Смоленьск, Перемишль і ін., і заключала договори з Греками, а з другого боку вела торговлю з Заходом (через Краків, Прагу, Реґенсбурґ) і із Сходом (аж до Баґдаду), імовірно мала якесь письмо вже до християньства.

Сьв. Кирил обзнакомлений з словеньским язиком, уложив, після взірця старшої грецкої азбуки, словяньску азбуку т. зв. глаголицю (кирилиця була потім після взірця пізнїйшої грецкої азбуки зміненим письмом). Опісля сьв. Кирил і Методий переложили словеньским (болгарским) язиком сьв. Письмо і деякі церковні книги. В історії словяньских язиків мала та подія незвичайні наслїдки. Умисно в тій цїли уложеною азбукою і рівночасним перекладом сьв. Письма на словеньский або болгарский язик зробили словяньскі апостоли около половини IX. ст. сей язик лїтературним язиком усїх Словян навернених в словяньскім обряді на християньску віру а проповідь їх обгорнула тоді Чехи і Польщу і сягала до Висли.

Таким способом сьв. Письмо і церковні книги були першими починами письменьства у Словян. Се найдавнїйше письменьство називаємо тому церковно-словеньским, а язик також церковно-словенъским, старословеньским (або староболгарским). Нині сей язик є мертвий. Не можна уважати церковно-словеньского язика материю інших словяньских язиків, як доси деякі хибно думали, він був сестрою староруской і старопольскої і ін. словяньских мов, але ужитий раз в письменьстві зберіг найдавнїйші вироблені форми і є підвалиною та ключем язикових дослїдів всїх інших словяньских язиків (як Санскрит в Індиї або Зенд в Персиї).

Словеньский або болгарский язик розширив ся яко богослужебний і лїтературний язик Церкви дуже скоро по словяньских землях, в котрих відправляло ся богослуженє словяньским язиком, отже передовсїм у південних Словян, а відтак з 987. роком і на Руси. Болгарскі і грецкі сьвященики принесли на Русь готовий

язик і переложені ним церковні книжки. Церковно-словеньский язик, введений в церковні книги апостолами Словян, був заразом також язиком державним і урядовим, як в західній Европі язик латиньский, крім того язиком шкільної науки і готовим взірцем лїтературного язика.

З розповсюдженєм церковно-словеньского язика по иншихъ словяньских землях підлягав він усяким місцевим впливам що до звуків, що до відмін, а особливо що до висловів. Також на Руси приноровлено сей язик до рускої вимови, тимто читаючи церковно-словеньскі книги, вимовляємо і до нині старословеньскі звуки по руски. Церковно-словеньский язик не являє ся отже в наших церковних книгах в первіснім видї, а є зрущеним, бо переписцї з заміром і без заміру, урадовані єго богатством, приноровлювали єго до рускої вимови. Від XI. столїтя можемо отже сей язик на Руси звати руско-словеньским і тому тодїшня Русь не бачила конечности витворювати окреме письменьство старорускою мовою, бо письменники бачили в церковно-словеньскім язицї готову лїтературну мову, зовсїм пригідну до вислову мислий і піддержувану високою повагою Церкви, а вимовляючи її по свому і збогачуючи чистонародними формами і висловами, не відчували єї звукової ріжниці.

III. Старорускій язик. Церковно-словеньский язик був неперечно близко споріднений із старорускою мовою, (бо словяньскі наріча не ріжнили ся в тих давних часах так між собою, як нині); інакше язик церковного богослуженя був би незрозумілий для народу і був би так скоро не приняв ся в письменьстві на Руси. Письменні люди в тих часах громадили ся головно по монастирях, де більшу частину часу проводили на читаню книг духовного змісту, так що память мимохіть привикала до язика тих книг. Під впливом і вражінєм сих взірців брав ся письменник писати релїґійну повість або висловлювати своє побожне чувство. Очивидно висловлювано се не інакше як церковно-словеньским язиком, до котрого спершу треба було привикнути за читанєм богослужебних книг, але відтак трудно було від него визволити ся. Длятого то і перший руский лїтописець, маючи готову лїтературну мову, каже: »А словѣнескъ языкъ и рускый одинъ«. Хоч на основі язикових дослїдів нині ніхто вже не згоджує ся з поглядом першого руского лїтописця про повну єдність старословеньского і руского язика в тих часах, але перегодом послїдувало орґанїчне зісполенє обидвох мов в одну лїтературну старо-

руску мову. Однак такий погляд на церковно-словеньский язик мав не тілько перший руский лїтописець, але всї тодїшні книжники і письменники на Руси, котрих лїтературним огнищем була Печерска Лавра. Сам язик першої лїтописи є старословеньским лише в самій основі (головно що до засобу слів), а скрізь ту старословеньску основу виступають прикмети староруского мови і в звуках і в формах слів, у висловах і в складї річи. І в інших памятниках вже від кінця XI. до XIII. ст. язик духовного письменьства значно відріжняє ся від язика деяких сьвітских памятників того часу (а іменно Рускої Правди, Галицко-Вол. Лїтописи і Слова о Полку Ігоря, хоч сей памятник ріжнить ся від духовних памятників ще більше стилем, як язиком).

Певно, що староруский язик в тих давних часах переймив деякі прикмети церковно-словеньщини, нинї вже затрачені. І в нинїшних народних говорах подибуємо деякі старорускі язикові останки, позабуті в лїтературній мові, що нагадують церковно-словеньский язик. Тимто староруский письменник у многих церковно-словеньских формах слів бачив свої рідні і вводив в своїм писаню разом форми церковно-словеньскі і рускі[1]). Так витворив ся староруский письменний язик, в котрім церковно-словеньскі прикмети мови виступають не все однаково різко. Де йде мова про високі предмети віри і богослуженя, там бере перевагу церковно-словеньщина і зливає ся з народною мовою, а слабне тодї, коли річ звертає ся до прояв щоденного житя. Тож богато місць в лїтописи, особливо в Галицко-Волиньскій, визначає ся красою лїтературного стилю, в котрім народні прикмети мови виступають дуже виразно; в »Пісні про похід Ігоря« під впливом одушевленя поета зложила ся з народних красок чудова поетична картина старорускоґо житя, а церковно-словеньска складня зовсїм уступила місця живій народній стилїстиці.

В старорускім язиці відбив ся вплив Варягів (Норманів) досить значним засобом слів, іменно з правничого і родинного житя (н. пр. вира — грошева кара, тіун — судия, гридниця — сьвітлиця і т. і.) — а крім того могучий вплив Царгороду, котрий на кілька віків заволодів релїґійним, духовим і моральним житем Руси і надав цїлому сьвітоглядови народу окремішне

[1]) н. пр. Христос воскрес, благодать, благословеніе, престол, воздух ітп; однак в дїйсности граматики церковно-словеньского язика у нас нїхто тодї не знав (носові самозвуки, недостача повноголосу н. пр. глава, врата, градъ, вѣтръ, ітп; відмінне уживане ѣ і ъ н. пр. влъкъ, плъкъ, върхъ ітп.).

пятно, відмінне від західно-европейскої культури. Вплив сей виявив ся і в мові многими грецизмами що до форм, як і висловів (особливо богато хрестних імен грецких), н. пр. антифон, архістратиг, архімандрит, епископ, митрополит, єрей і ін.). Часті наїзди Татар і їх пановане на Руси полишили також богато слїдів в язицї напливом нових східних живел (татарских, перских і турецких), ще й нині уживаних (н. пр. богатир або багатир, баламут, булава, бунчук, бурда, чабан, чумак, фота (запаска), колпак, опанча, капчук і т. д.).

Б. Византийско-церковно-словеньске письменьство на Руси.

Першу просьвіту внесено на Русь, як і між сусїдними їй південними словяньскими племенами, разом з християньством з Византиї. Християньство приняло ся без опору, в части силою княжої новаги, а в части й тому, бо вже перед хрещенєм Руси (за Володимира В. 987. р.) були в Києві християни і сьвященики, були й книжки з грецкого переложені старословеньским язиком. Апостоловане сьв. Кирила (827—869) і Методия († 885) в Болгариї, Моравії і Панонії, винайденє або видосконалене ними словяньского письма, мали велике культурне значінє і для Руси. З південно-словяньских країв (Болгариї і Сербії) приходили на Русь в перших часах християньства сьвященики і церковні півцї, що були заразом першими учителями в приходских і монастирских школах. Особливо монастир сьв. Пантелеймона на Атоньскій горі був таким духовим розсадником, що піддержував літературну взаїмність Руси з Болгариєю і Сербією. Черцї, що приходили звідтам, приносили з собою на Русь словеньскі книжки або перекладали їх з грецкого та переписували[1]). Особливо Болгария найвірнїйше з словяньских країв зберегла словеньске письменьство, спадщину сьв. Кирила і Методия, тай сама витворила своє письменьство. Болгарский цар Симеон (в X. ст.), названий книголюбцем задля великої любови для просьвіти, уложив збірник з творів сьв. Йоана Золотоустого, званий Златоструй. Епископ Климент, ученик сьв.

---

[1]) Книжки тогочасні писано в видї печатних букв письмом званим кирилицею або уставом: упрощене і більш заокруглене письмо, що вийшло з XIV. ст. в житє, називали полууставом; оно творило перехід до скорописи.

Кирила і Методия, писав церковні поученя, а чернець Храбр про словяньскі письмена. З Болгариї і Сербії приходили на Русь учені черці і сьвященики.

Взагалї південно-словяньскі краї були посередниками релїґійної і духової звязи та лїтературної взаїмности Руси з Византиєю, а та звязь з Болгариєю і Сербією сягає ще й пізнїйших часів (до XIV. і XV. ст.). Грецке клясичне письменьство в Царгородї вправдї було тодї занепало і витворило аскетично-моральну лїтературу, що не мала у списуваних тодї енцикльопедиях, збірниках і лїтописях нїякого животворного духа. Але побіч тих енцикльопедий, збірників і лїтописий передала Византия старинній Руси чимало творів не лише духовного змісту, але й инших галузий письменьства (повісти, леґенди, апокрифи) і се византийске письменьство витиснуло глибоке пятно не лише на письменьстві старинної Руси, але й в народній словесности устній, в духовних стихах, леґендах і инших народних творах.

Посередним злучником між грецкою (византийскою) лїтературою а рускою служило письменьство південно-словяньске, особливо болгарске і сербске. Сумежність границь, спорідненє язика і спільність церковного язика, та сама віра — скріпляли звязь Руси з Болгариєю. Сї взаємини були головно церковні, хоч навязували ся ще й перед християньством (похід кн. Сьвятослава на Болгарию, а при сїй нагоді деякі прихильники християньства, подумцї учених дослїдників, уже тодї перевезли деякі книжки на Русь).

Також взаємини із Сербією мали значний вплив на просьвіту на Руси, а доказом того численні старинні рукописи сербского письма, які зберегли ся по бібліотеках на Руси.

Твори південно-словяньского письменьства, витвореного під вплывом Византиї, заносили найчастїйше паломники (богомольцї) на Русь. Се майже виключно перекладне письменьство (з грецкого) творить початковий віддїл старорускої лїтератури: було оно заразом підвалиною просьвіти і учености на Руси.

Сї памятники діставали ся на Русь двома дорогами: одна з них, так сказатиб, урядова, шла з Царгороду Чорним морем і Днїпром до Києва, котрою йшло на Русь і християньство яко державна релїґія на Руси; друга — з придунайских словяньских країв (Болгариї і Сербії) через нинїшню Волощину, Буковину і Галичину. Сею останньою дістали ся окрім церковних книг також численні апокрифічні твори і еретичні науки.

Найпильнійшою потребою рускої Церкви в перших часах було — утвердити Русь в християньскій вірі. Тимто письменьство і що до змісту і що до форми було реліґійне і мало церковний характер. Найдавнійшим таким памятником церковнословеньского письменьства є:

1. Остромирове Євангелиє, переписане з болгарскої рукописи (але з руским виголосом *у*, *я* зам. *ѫ*, *ѧ* *ą*, *ę*) для Новгородского посадника Остромира (1056—57. р.), свояка вел. князя київского Ізяслава Ярославича. Окрім сего євангелия походять з того часу або пізнійших віків переклади інших частин сьв. Письма, проповіди Отців Церкви: сьв. Василия В., Григория Богослова, Іоанна Дамаскиньского, Атаназия і ін. і збірники з назвами »Ізмарагд«, »Златая Цѣпь« (золотий ланцух), »Шестоднев« і т. і., житя сьвятих звані патериками[1]), котрі послужили взірцем Київско-печерскому Патерикови, що має не тілько історичне, але й літературне значінє.

Крім Житій сьвятих були на Руси улюбленими книжками до читаня виїмки з сьв. Письма (компіляції) і Євангелиє з поясненями (Толковоє Євангеліє), Псалтир з поясненями (Толковая Псалтир) і т. зв. Учительні Євангелия т. є. науки на основі євангелия написані.

Тодішні письменники вважали жерелом науки і відомостий пригідних в житю збірники, як нпр. два

2. Збірники Сьвятослава Ярославича, списані з рукописи болгарскої, що була перекладом з грецкого, зладженим для болгарского князя Симеона. Сї збірники переважно духовного, в части історичного і фільософічного змісту, а виїмки сих збірників взяті в значній части із сьв. Отців Церкви.

Сї збірники зладжені старословеньскою мовою, але скрізь старословеньску основу пробивають ся прикмети живої мови рускої, які мимохіть насували ся рускому переписцеви. Тимто сї збірники (1073. і 1076. р.) є в певній мірі першими більшими памятниками рускої мови, а цїкаві они ще й тим, що містять образ кн. Сьвятослава Ярославича з жінкою і синами.

3. Пчоли були також вельми розповсюдженими збірниками, зложеними після византийских взірців. Містили ся в них відомости

---

[1]) назва походить з патéр — отець, отже патерик — збірник житій сьв. отців або отечник.

з цілого обсягу середньовічного знання, хоч в неповній і нескладній формі. З тих Пчіл дізнавали ся читателї про Сократа, Платона, Аристотеля, Софокля і інші постати клясичного сьвіта та їх житє і науку. Звідси черпала Русь свою науку. Такі збірники, котрі заступали нинїшні енцикльопедиї, були улюбленою формою книжною на Руси, як і нині у нас любують ся в Збірниках і Альманахах.

4. Палєя[1]) подає виклад старозавітної істориї на основі Біблії, а відтак переходить в Хроноґраф (лїтописний збірник оповідань з Біблії і всесьвітної істориї). Хроноґрафи служили жерелом всяких відомостий історичних, біоґрафічних, ґеоґрафічних і т. і. В Палєях находимо дещо і з науки природи а при тім чимало апокрифічних оповідань і повістий. — Лїтописи (хронїки) починають ся також старозавітними оповіданями, переходять відтак до істориї Сходу і Византиї. Болгарскі переклади византийских лїтописців були відомі на Руси і ними користував ся автор початкової рускої лїтописи.

5. Апокрифи (або тайні, ложні, заборонені книги) відгравали вельми важну ролю в рускій лїтературі і визначали ся вельми ріжнородним і богатим змістом. Сей зміст відносить ся до тої старо- і новозавітної істориї, яка списана в книгах сьв. Письма, але апокрифи значно розширюють сю історию подробицями, чужими, незнаними в канонїчних (одобрених Церквою) книгах. Сотворенє сьвіта, доля перших людий, патриярхів, жидівских царів описані в Старім Завітї коротко і лишали богато невиясненних питань, що розбуджували релїґійну цїкавість. Апокрифи, в формі і тонї біблійних писань, оповідають про перших родичів, їх упадок і прогнанє з раю, про прихід Месиї, єго земне житє, дїла апостолів, подвиги сьвятих і мучеників, Пр. Богородицю, про конець сьвіта, страшний суд, загробне житє і т. і. Все те подають апокрифічні книги як би давні перекази[2]). Апокрифічна лїтература єсть богатим ре-

---

[1]) вислів грецкий, означає старий завіт.

[2]) Найважнїйші старозавітні апокрифи є: „Сказаніе о Адамѣ и Евѣ“, в котрім розказано про житє в раю і гріх перших родичів; „Книга Еноха“ (се є лєґенда про гріхопаденє ангелів і пророцтво Еноха про страшний суд); „Откровеніе Авраама“ (оповіданє про єго суд над грішниками і розмова єго із смертию); „Исходъ Мойсеєвъ“ (казочна істория про гнобленє жидів і їх вихід з землї фараонів); „Сказаніе о царѣ Саламонѣ“, (котре подає оповіданя про мудрі суди Соломонові), але найбільше популярним було оповіданє про Соломона і Китовраса (про будову сьвятинї). З новозавітних апокрифів замітні: „Хожденіе Богородицы по мукамъ“,

лїґійним епосом, переповненим східними казками і новозавітними леґендами і розповсюджувала ся з християньством на азийскім Сході і европейскім Заході. Памятники того епосу перекладано на язики народів, котрі приймали християньство, а що основою сих оповідань була народна віра в чуда, змаганє, пояснити собі те, що в сьв. Письмі темне, загадочне (н. пр. загробне житє), або доповнити те, чого в сьв. Письмі нема (н. пр. про житє Адама і Еви по вигнаню з раю) і т. і. поетичні зображеня і пророцтва, отже таким способом стали сї памятники загально звісними леґендами і переказами та відбили ся в письменьстві, в народній поезиї, в церковних обрядах, проповідях, піснях і в церковній штуцї. Они розповсюджували ся письмом і переказом, а особливо богомольцї (паломники) промостили їм дорогу, що они проникнули в народні верстви.

Жерелом апокрифічної лїтератури є релїґійно-поетичний настрій, який витворює леґенду, але основою тих оповідань є народний переказ, звичайно вельми давний, орієнтального походженя, а часто перерібка релїґійного поганьского міту.

Як всї памятники церковної науки і читаня, так і апокрифічні книги прийшли до нашого письменьства з Византиї в рукописях південно-словяньских, на що вказує їх давна назва »болгарских басень«.

Церковні учителї і Отцї Церкви звернули заздалегідь бачність на ті твори і уложено спис заборонених книг: однак сї заборони не богато помагали і апокрифічні книги в давнім письменьстві стояли поруч з іншими благочестивими книгами до читаня. Сей живий інтерес, з яким читано сї книги, пояснює ся глубокою релїґійностю тих часів, приступностю змісту і буйностю фантазиї — але заразом і легковірностю, з якою вірні приймали також ложні книги. В добі занепаду просьвіти на Руси, після татарского нападу, навіть мало осьвічені духовні послугували ся в добрій вірі апокрифами до церковних наук. Мимо і супроти волї Церкви і тямучого духовеньства війшли они в нарід, склонний до дивоглядних забобонів. В інтересї правдивої віри духовні письменники очищували сї твори з єретичних елєментів, переробляли їх і вводили їх в збірники призначені для читаня вір-

(стор. 37.) „Хожденіе апостола Павла по мукамъ“ (пророцтва про страшний суд і антихриста), на котрім Дант, італїйский поет з кінця XIII. і початку XIV. ст., Фльорентинець, оснував свою „Божественну комедию“. Пор. також переказ про Мадеєве ложе, Міцкевича Ucieczka, і інші.

них. Наслїдком того бібліїйні теми апокрифів служили поетам всяких народностий жерелом їх творів; (на їх основі повставали середньовічні містериї [див. низше], поеми Данта, Мільтона[1]) і Кльопштока[2]).

З властивими апокрифами тїсно звязані т. зв. »ложні молитви«, забобонні заклинаня і замовлюваня, віщованя (виклади снів і щоденних подій житя розширились дуже між народом і полишили слїди в устній словесности).

6. Повісти і новелї дістали ся з византийскою духовною лїтературою на Русь через південно-словяньскі краї, де сї теми оброблювано в части самостійно — і в такім видї они розповсюдили ся на Руси. Головним жерелом многих, коли не всїх повістий і новель, була Индия і взагалї Схід, звідки сї твори перейшли в Европу (в V—VII. ст. до Хр.), хоч ще в дохристияньских часах така вандрівка західно-европейских повістий, мітів і новель наслїдком походів Олександра Македоньского відбула ся до Азиї. Хрестоносні походи причинили ся відтак до ще живійшої обміни західних і східних тем казочних (з чого вийшли лицарскі романи[3]).

Сї повісти і новелї дістивали ся на Русь іноді окремо, а іноді в збірниках, званих палеями, хронїками і хроноґрафами.

7. Леґенди і духовні казки, в котрих із сьвященого переказу часто остає лише назва особи або події, а все інше є чистою вигадкою фантазиї, мають головно поучну основу. Жерелом тих творів є Схід а особливо Индия. Они показують нам релїґійно-

---

[1]) Анґлїйский поет († 1674 р.) написав поему „Утрачений рай“.

[2]) Нїмецкий поет († 1803 р.) написав поему „Месияда“.

[3]) З тих повістий замітні: „Александрия“, вельми розповсюджене і популярне, більше казочне як історичне оповіданє про подвиги Олександра Македоньского; „Сказаніе о войнѣ Троянской“; „Дѣяніе і житіе Девгенієво Акрита“ (візантийский лицарский роман з X. столїтя, знайдений в тім самім збірнику, що й „Пісня про похід Ігоря“, зображаючий боротьбу Греків з поганами: сараценьский цар Амир пірвав грецку дївчину. Єї братя здігнали й побідили его. Але що він рішив ся стати християнином, віддали сестру за него. Амир зрікає ся володарства і поселяє ся в Греции. Мати посилає за ним трох Сараценів, котрих побідили і охрестили. Сином Амира і Грекинї є Акрит, при хрещеню Девґенїєм названий, котрий вже в хлопячім віцї був силачем. Его лицарскі дїла і побіда над князем Филопатом і его донькою Максимою, се головний зміст роману. — „Исторія Варлаама и Іоасафа царевича“ (гл. стор. 43.) і інші.

моральний съвітогляд народу, в яких формах присвоїв собі нарід християньство і під якими впливами зложив ся у народу погляд на віру і реліґію. Із старозавітних леґенд замітні н. пр. про Ноя, Соломона, з новозавітних про »Хожденіє І. Христа и апостоловъ«, про съв. Миколая, котрий з початком XIII. ст. стає неначе народним руским съвятим, якому що раз більше уступає давнійше почитане съв. Климентия, папи римского, про съв. Володимира і хрещенє Руси, про съв. Бориса і Ґлїба.

Коли леґенда прибирає гумористичні прикмети, тоді переходить в сатиричну анекдоту. Сюди належать численні леґенди про духів тьми (дияволів, чортів), котрі втратили свою страшну силу а стали немічними і слабими так, що нераз мужик, крепак глумить ся над ними і перехитрює їх (гл. стор. 118).

Духовні стихи повстали на основі съв. Письма і церковних переказів, принесених з Византиї, і мали метою противдїлати поганьскому съвітоглядови народу і утверджувати християньство та реліґійність. Початок і конець съвіта, житє Спасителя і съвятих, нагороди на страшнім судї праведників а кари ґрішників — се найзвичайнїйші теми духовних стихів. Однак перегодом творцї духовних стихів черпали також з апокрифічних книг і поганьских переказів. Духовні стихи съпівали звичайно старцї, звані »перехожими калїками« (від обуви званої по лат. caliga), що як богомольцї ходили по съвятих місцях (особливо до съв. Землї і до Єрусалима) за милостинею[1]).

Загальний характер византийско-церковно-словеньского письменьства. Обставини, серед яких на Руси розповсюджувала

---

[1]) З духовних стихів замітні: стих о Голубиній книзї (одні поясняють се яко символ съв. Духа, інші уважають се перекрученєм з „Глубиная книга“ — себто книга тайн, котрої місцем дїйства Єрусалим, а дїєвими особами цар Давид і руский князь Володимир). На питаня Володимира поясняє Давид з сеї книги початок съвіта, природу людий і почини всяких станів, першеньство ріжних предметів в съвітї і т. і; — дальше стих про „Юрия Хороброго“, стихи „про конець съвіта і страшний суд“ — утворені під вражінєм євангельского опису як і згаданої в лїтописи грецкої картини страшного суда (котрою грецкий мудрець спонукав Володимира В. до принятя християньства) і апокрифічних оповідань н. пр. „Хожденє Богородицї по муках“ (гл. ст. 37). — З новозавітних стихів замітні „Рождество Христово“ і „Страсти Христові“, „Сон Пр. Богородицї“, стих про „богача і Лазаря“, про „Олексїя, Божого чоловіка“ — (оден з найбільше розповсюджених в середних віках, виставляє єго яко ідеал аскетизму) гл. ст. 66. — і інші.

ся просьвіта і витворило ся письменьство, надали сему старинному письменьству окремий характер і напрям. Просьвіта почала ся з християньством і в нїм мала она головне жерело. Головними огнищами просьвіти були монастирі і школи при церквах, а розповсюджували просьвіту сьвященики і черцї на основі церковних і духовних книг. А що Русь приняла християньство від Греків, з Византиї, отже й письменьство має спершу византийский характер. Византийска лїтература (від Юстинїяна до упадку Царгорода 526—1453) не видала вправдї нїяких оригінальних творів, які могли би дати новий напрям науцї і посунути її вперед дорогою розвитку (се були перерібки і виїмки з давних творів), але она зберегла твори старинної науки і клясичної лїтератури і в середньовічній темряві піддержувала просьвіту. Грецкий або византийский вплив на руске письменьство відбивав ся протягом цїлої старинної доби.

B. Перша доба старорускаго письменьства.

Характер і форма тогочасного письменьства. Старорускe письменьство виробило ся під впливом византийскої і болгарскої лїтератури і длятого першими починами лїтературними в давній Руси були переклади і переписування творів тих лїтератур. Просьвіта розповсюджувала ся помалу не тїлько з самого почину введеня християньства, але й протягом всеї старинної доби. Шкіл було небогато, і то лише по більших осередках а наука в них не виходила далеко поза межі звичайної грамотности. Учили читати, писати, числити і співати, а на висших ступнях грецкої мови[1]). Всї інші знаня здобувано читанєм всяких збірників (»почитаніє книжноє«), похожих в дечім на нинїшні енцикльопедиї[2]). Задля того переписуваніє книг, котрим занимали ся книжні люди, мало велике і важне значінє і вважало ся тодї до певної міри лїтера-

[1]) В західних землях давної Руси вчили ся також латиньскої і нїмецкої мови. Особливо в канцелярії Галицко-Волиньских князїв XIV. ст. вельми цїнили латиньску мову.

[2]) Сї збірники мали всякі наголовки: Златоструй (вибір з рїжних бесїд І. Золотоустого), Шестоднев (про 6-дневне сотвореніє сьвіта), Златоуст (збір поучних промов сьв. І. Золотоустого), Маргарит (жемчуг, перла, також збір промов І. Золотоустого), Измарагд (збірник рїжних проповідий і поучень), Златая цѣпь (ланцюг, містить між іншими Слово Христолюбця про поганьскі обряди і вірованя Русинів), Пчелы (збірник коротких речень із сьв. Письма, з Отців Церкви, філософів, поетів, істориків, ітп.).

турною діяльностю. Хто умів читати і прочитане розуміти, того вважали тоді ученим, а лїтописи згадують з похвалами про таких людий і називають їх вельми ученими або книжними, великими фільософами ітд. В часах, коли не відоме ще було книгопечатане, було переписуване книг конечним способом до розповсюдженя просьвіти і грамотности. А особливо на Руси писанє книг уставом або полууставом було трудним і повільним дїлом, що вимагало богато часу і терпеливости. Тимто книжки були вельми дорогі[1]). Навіть князї і княгинї занимали ся переписуванєм книг (сьв. княжна Евфросинїя Полоцка, Володимир Василькович Волиньский) а деякі закладали бібліотеки, як Ярослав Мудрий. Сей князь велїв також перекладати книги з грецкого на словеньский язик. Перші переклади дістали ся на Русь з Болгарії з введенєм християньства. Перекладниками були спершу Болгари і Греки, що приходили на Русь з грецкими митрополитами і епископами. Також на Атонї, де по тамошних монастирях проживали і Русини, займали ся переписуванєм і перекладами книг. Там перенесено після овлади Царгорода Турками богато книг, там проживало богато ученых монахів.

Сї твори перекладної лїтератури византийско-болгарскої були взірцями і дали почин до питомого руского письменьства в старинній Руси. А що тоді головно розходило ся о потреби рускої Церкви, о християньску просьвіту народу а письменниками були майже виключно духовні і монахи, тимто старинна руска письменність служила головно тій цїли і тому мала переважно церковний характер. Отже головними формами старинно-руского письменьства були Слова, Послания, Поученя, Збірники моральних речень ітп. Взірцями християньского житя були образи давних подвижників Христової віри, передані в т. зв. Патериках (житєписи сьв. Отцїв Церкви), а під вплывом тих образів являють ся і в рускій Церкві благочестиві мужі, котрих житє і подвиги дали почин до витвореня окремого роду письменьства — патериків або житий сьвятих.

Крім того вплив византийских хронїк, а також природна потреба, зберегти в памяти нащадків замітні події рускої Церкви

---

[1]) Володимир Ярославович Галицкий заплатив за молитвенник 8 гривен кун (більш 30 корон) тоді, коли цїна челядина (слуги) вносила 5 гривен.

і держави, дали почин лїтописям і історичним творам, котрі вже в початках рускої лїтератури займають визначне місце.

Благочестивий звичай руских богомольців, спільний всїм середньовічним народам, відвідувати сьвяті місця, зродив окрему форму творів у старинним рускім письменьстві т. зв. Хождения або Паломники (описи подорожий).

Крім тих форм письменьства маємо ще памятники законодавства, важні для істориї язика, звичаїв і духового розвитку руского народу. — Поетична творчість народу виявила ся майже виключно в устній словесности, а з книжних творів поетичних, окрім деяких уривків вставлених в лїтописях, зберіг ся майже одинокий вельми цїнний памятник: Слово о полку Ігоря (Пісня про похід Ігоря). — Осередком просьвіти і лїтературної дїяльности від самого почину письменьства аж до половини XII. ст. був на полудні Київ, на півночи — Новгород.

a) Перший віддїл першої доби. Процьвіт руского письменьства.

При теперішнім стані відомостий не можна ще видати докладного суду ані про обсяг ані про розвиток старинного руского письменьства. Маємо вправдї богато памятників з XI. ст., але дуже мало з XII., а майже нїчого з XIII. ст. Щорічно ще відкривають нові рукописні збірники, в котрих зберегло ся богато староруских творів. Вправдї українські землї були головними огнищами староруского письменьства, однак із староруских творів зацїлїло майже виключно лише то, що зберегло ся на півночи а північні переписцї значно попсували в тих творах староруску мову. А хоч не все ще відкрите і видане, то й з дотепер відомих творів бачимо, що твори в першім віддїлї сеї доби визначали ся житем, полетом, сьвіжою силою і поетичним настроєм, хоч богато між ними було або перекладів або наслїдовань византийских взірців.

1. Богословске (духовне) письменьство. Посеред доволї тяжких і строгих форм, занесених на Русь чужоземними учителями, проявляють ся сьвіжі взірцї церковної вимови. Зпоміж перших провідників визначає ся слово першого руского митрополита в Києві, Іларіона, (в половинї XI. столїтя) »О законѣ Моисеомъ данѣмъ и о благодати и истиннѣ Іисусъ Христомъ бывшей« і з ним злучена »Похвала кагану (князеви) нашему Владимеру«.

Оно визначає ся всїми прикметами великого духовного проповідника, глубоким знанєм сьв. Письма і істориї Церкви, сильним християньским чутєм, национальним настроєм, правильним розкладом га́док, остроумними порівнанями і зворотами, простотою викладу, богатством слова, живим і поетичним полетом так, що й у византийскім проповідничім письменьстві не найдемо нїчого рівного Слову Іляриона. З любовю і одушевленєм говорить він про Русь, радує ся єї величностю, а єї слава дорога́ єму не тілько длятого, що там запанувало християньство, але що се єго рідний край. Прославляючи Володимира, вказує Іларион на Десятинну Церкву ним збудовану, в котрій спочило єго тїло і де мабуть митрополит виголосив се Слово. »І славний город Київ величностю, як би вінцем обвів і віддав свої люди і го́род Пр. Богородищї, котрої церкву на великих воротах построїв в імя Благовіщеня«. Одушевлений тим кличе: »Радуй ся обрадованна, Господь з Тобою«, а до Києва: »Радуй ся, благовірний го́роде, Господь з Тобою.« З такою історичною правдою, сердешностю і поетичною сьвіжостю міг »красне сонце Руси« зобразити лише великий мистець, що довго вдивляв ся в дїяльність Володимира. Сею похвалою Володимирови покористував ся при кінци XIII. ст. Волиньский лїтописець для прославленя Володимирского князя, Володимира Васильковича (гл. ст. 21). — В XII-ім столїтю виступає Кирил, епископ Турівский[1]), що зєднав собі імя другого »Золотоустого«. В своїх проповідях звертає ся він головно против забобонів, ворожбитства і т. і., однак єго проповіди не тикають сучасного руского житя і не мають цїхи народности. Формою зближає ся він до Іляриона. Дуже популярними були також молитви уложені Кирилом Турівским.

В тогочаснім проповідництві на Руси бачимо два напрями (як би дві школи). Поученя новгородского архієпископа Луки Жидяти і ігумена Теодозия Печерского визначають ся приступностю змісту і простотою складу, поучують о правдах і засадах Христової віри і обовязках для Бога і людий. Другий напрям — проповіди Іляриона визначають ся наслїдуванєм византийскої красомовности, символїчними порівнанями (н. пр. між старим а новим Завітом), бистроумними порівнанями і зворотами, силою і богатством висловів та поетичною живописностю.

---

[1]) Турів на Полїсю, коло Пиньска.

2. Житєписи й історичні повісти. До проповідничого письменьства близко підходять моралїзуючим настроєм житєписи сьвятих, списувані після византийских взірців, які доходили з Греції і Болгарії у великім числї на Русь в т. зв. патериках, то є в збірниках житєписий зложених в цїлість. Такі житєписи були оповіданями присьвяченими звеличаню благочестивих подвигів або споминам про дїла і муки сьвятих осіб (н. пр. одна з найпопулярнїйших книжок на Руси Печерский Патерик, списуваний в Київско-Печерскій Лаврі). Основою Печерского Патерика служить оповіданє Нестора про перших печерских сьвятих н. пр. про Теодозия враз з »посланиями« Симеона і Полїкарпа. Симеон був печерским черцем (опісля епископом Волод. Сузд.) і написав послание з упімненєм до гордовитого і непосидючого Полїкарпа, що нарікав на чернечу самоту. Полїкарп в своїм письмі виявив Симеонови свою неохоту до чернечого житя. Симеон потїшав єго своїм письмом і радив погодити ся із смирним монастирским житєм. До того долучив житя деяких печерских сьвятих і оповіданє про засновини Київско-Печерского монастиря. Полїкарп послухав рад і наук Симеона і опісля на основі устного оповіданя Симеона описав житя кількох печерских сьвятих. З кількох оповідань Нестора і письм Симеона і Поликарпа утворив ся Печерский Патерик, до котрого опісля додавано інші житєписи.

Деякі з таких оповідань або житий сьвятих увійшли яко вставки до Початковоï (найдавнїйшої) Лїтописи, званої і приписуваної хибно Несторови, н. пр. оповіданє про муки сьв. Бориса і Глїба, повість про початок Печерского монастиря, (гл. стор. 3) (хибно приписувана Несторови), а також два твори монаха Печерскої Лаври, преподобного Нестора, про Житє і похорони Бориса і Глїба (гл. стор. 2) і Житє Теодозия, ігумена печерского. Твори Нестора, а особливо житєпись сьв. Теодозия, писані в доволї виробленій формі, складно і зручно, можна вважати першим взірцем справдешньої житєписи, уложеної після византийских первотворів на рускій основі. Опис домашнього житя Теодозия дає нам образ давного руского житя, особливо родинного, під впливом християньских засад. До того або троха пізнїйшого часу треба віднести леґендарні оповіданя про чуда сьв. Миколая, одного з найпопулярнїйших на Руси сьвятих, котрого з почином XII. ст. вважали мовби руским народним сьвятим (гл. Читанка для I. р. уч. сем. стор. 46 а також Вибір стор. 41.). В житєписях проявила ся головно дїяльність київскої

Печерскої Лаври, в котрій проживало богато вельми начитаних черців.

З утвердженєм християньства на Руси зливало ся церковне житє що раз більше з народним, народний сьвітогляд укладав ся під впливом церковного погляду. На такій основі витворив ся своєрідний леґендарний епос в устах народу, котрий що раз більше проникав також в письменьство. В перших письменних памятниках бібліїйна і евангельска істория була головним жерелом для леґендарних оповідань, а тим способом той сам давний зміст про богоугодні подвиги і чуда розширив ся в ново наверненім християньскім сьвітї на Сходї і Заходї. Тим способом поясняє ся схожість леґенд, які витворювали ся на тій спільній основі. Длятого леґенда руских житєписий і чудесних оповідань має тілько подібности не лише з византийскою, але й із середньовічною західно-европейскою леґендою в епічних оповіданях.

3. Лїтописи є вельми замітними і цінними памятниками нашого книжного письменьства. Неперечно почало ся лїтописанє не лише в Києві і Новгородї (оселя південної Руси), яко головних осередках давного руского житя, але й в інших старинних руских містах. В половинї XI. стол. повстала Початкова Лїтопись (звана також Начальною або Найдавнїйшою), котру опісля продовжувано, розширювано і перероблювано: 1116. була зроблена Сильвестром, ігуменом Видубицкого монастиря (коло Києва), одна, київска редакция, (що кінчила ся 1110 р.) а около тогож часу друга, троха довша, зроблена незвісним автором, відома під заг. »Повѣсти временныхъ лѣтъ«[1]). Окрім сеї повісти временних (минувших) лїт, що послужила основою найдавнїйшої лїтописи, війшли до неї повість про Володимира В., про житє Бориса і Гліба, про початки Печерского монастиря і інші.

а) Повість временних лїт або *Начальна (також Початкова) Лїтопись*, се богатий збірник оповідань з минувшини старинної Руси. Починає ся оповіданєм про подїл землї між синів Ноя після потопу та про розділ народів з заміткою, що словеньский язик (нарід) пішов від Яфетового племени. Дальше оповідає про поселенє Словян на Дунаю а відтак про розселенє

---

[1]) Сю лїтопись називають хибно Несторовою, хоч Нестор писав лише монастирскі записки, а навіть не був єї редактором, бо між „Повістю временних лїт“ а творами Нестора (житиями) заходять ріжні суперечности. Мабуть єго записки втягнув Сильвестер до своєї редакциї.

по інших околицях і про назви ріжних словяньских народів. Згадує опісля про поселенє Словен над озером Ільменом і закладини над ним Новгорода, про дорогу з Варяг (Скандинавії) в Грецию через Чорне море (зване опісля Руским) і про проповідь сьв. Андрея на берегах сего моря і на київских горах (гл. стор. 4). Дальше оповідає про звичаї словяньских племен (гл. стор. 5), а з р. 862. починає ся властива лїтопись про покликанє Варягів зза моря і початок Рускої держави. До сеї Повісти временних лїт війшли також деякі перекази (н. пр. про Кирила Кожемяку (гл. стор. 5), про боротьбу кн. Мстислава з Редедею (гл. стор. 7.), договори Руси з Греками, поученє кн. Володимира Мономаха дїтям (гл. Читанка для П. р. учит. семінарий стор. 140) і т. і.

Мимо сеї збірної працї, доверщеної протягом около 60. лїт, і всїляких редакций, має Начальна лїтопись вид деякої суцїльности. Вся лїтопись навіяна духом християньскої набожности і любовю до рідної землї. Першими лїтописцями і продовжителями Начальної Лїтописи були духовні. Тимто лїтопись лучить історичне оповіданє з релїґійно-моральним поученєм. Лїтопись визначає ся епічним способом оповіданя, живостю і образовостю, а навіть поетичним настроєм. В многих місцях форма лїтописи є драматична і тут відбив ся вплив біблійного оповіданя і руских пісень. Любов до рідної землї не переходить в загорілість і заслїплене лїтописця, котрий, визначаючи ся любовю правди і предметовим зображенєм історичних подій, не закриває слабих сторін і недостач, про котрі говорить з повною щиростю. Тимто ся лїтопись що до своєї вартости немає нїчого собі рівного в сучасних лїтературах. Лїтопись писана церковно-словеньским або старо-болгарским язиком, однак в нїй стрічаємо богато слїдів живої народної мови староруской, особливо там, де лїтописець наводить народні перекази або розмови дїевих осіб.

Начальна Лїтопись не дійшла до нас в первіснім списку і в редакциї з початку XI. ст. Але найстарша рукопись збережена походить з початку XV. ст., списана в полудневій Руси а перехована в монастирі сьв. Іпатия (коло Костроми в півн. Росиї) і тому названа Іпатским списком. Старший є Лаврентиєвский список, списаний на півночи (імовірно в Суздалї монахом Лаврентием при кінцї XIV. ст; є ще й інші пізнїйші списки Хлєбниківский і Поґодиньский).

б) Київска Лїтопись (гл. стор. 8) є продовженем Начальної Лїтописи і доведена до р. 1200. В склад сеї лїтописи війшли головно Київскі записки а також всякі вставки, між іншими вельми живий і поетичний опис походу на Половців (гл. стор. 8.) Лїтописець оповідає більше про події Київскої землї, ніж про інші области Руси, а характер Київскої Лїтописи зближений до Начальної. Особливу бачність звертає на любов братню і почутє єдности поміж князями. Також мовою Київска Лїтопись зовсїм зближена до Начальної.

в) Новгородскі Лїтописи творять окрему і ґрупу визначають ся короткостю і силою річи, як взагалї Новгородцї не любили богато розправляти. Окрім Новгородских є ще богато інших місцевих лїтописий, котрі мають значінє не лише яко історичні памятники, але й яко памятники для дослїдів нарічий поодиноких руских земель і задля того они вельми важні для істориї руского язика. Що до лїтературної стійности остають північні лїтописи далеко поза південнорускими: не находимо в них того живого і образового оповіданя, того епічного, широкого зображеня подій, і поетичної живописности, яка цїхує південнорускі лїтописи — прикмети, якими визначає ся українсько-руска природа і вдача та живійший темперамент населеня. Північні лїтописи подають коротко і сухо події з минувшини а в убожествї змісту відбила ся суха, монотонна та жорстока вдача московского племени. Крім того північні лїтописи мають уже урядову закраску і обминають обережно всяку немилу їм правду.

4. Памятники правничого і законодатного письменьства. Найдавнїйшими памятниками руского права є три Договори Руси з Греками, котрі поясняють взаємини поміж тими двома народами. Походять они з X. ст. (907. і 911. за кн. Олега, 945. за кн. Ігоря). Переклад сих договорів був зладжений з грецкої первописи імовірно якимсь Болгарином, а перший руский лїтописець вставив сей готовий текст до своєї лїтописи, змінивши в дечім вислови і реченя болгарско-словеньскі. З тих договорів дізнаємо ся, що для скріпленя правди вимагали присяги: поганьска Русь отже присягала перед Перуном і кляла ся ще й богом скоту Велесом на холмі, а Русини-християни присягали в церкві сьв. Илиї, де цїлували хрест. Сї договори є доказом, що вже перед християньством на Руси були почини письменьства.

Найдавнїйшим памятником руского правничого письменьства і законодавства (у Славян взагалї) є »Руска Правда« (значить

Руске Право) з XI. ст., приписувана кн. Ярославови Мудрому. Се був збірник звичаєм вироблених правних постанов, навіть старших від Ярослава. Опісля доповнено по смерти Ярослава сей збірник новими правними постановами за Ярославових синів, особливо кн. Володимира Мономаха. В Руській Правді находимо богато староруских форм і висловів, задля того має она важне значінє для дослїдів староруского язика. Після постанов Рускої Правди оплачувано грошевою карою не тілько заподіяні материяльні шкоди, але й убийство. Найблизшим своякам убитого прислугувало право »крівавої пімсти«, але пізнїйше заступлено кроваву пімсту грошевою карою, плаченою князеви. За тїлесну шкоду комусь заподіяну можна було оплатити ся. Украдену річ мав злодій звернути і заплатити грошеву кару за обиду. Коновода проганяно з краю. Злодія, схопленого на крадежи, можна було вбити. Досліджувано правди з підмогою сьвідків. Уживано також желїзної проби: позваний мав держати розжарене желїзо в руках або ступати по нїм босо. Як видержав се, вважав ся невинним. Руска Правда обмежила закорінену вже тоді на Руси лихву (за великі довги продавано довжника), давала охорону купцям, дбала про домашнє ґаздівство і рільництво. — Що до церковного права обовязував т. зв. Номоканон або Кормчая[1]) доповнена церковними уставами Володимира В. і Ярослава Мудрого.

5. Поучні (Дидактичні) твори („Поученія“). Староруске письменьство при своїм майже виключно духовнім характері виказує в XII. і XIII. ст. двох сьвітских письменників, а іменно в. кн. Володимира Мономаха (княжив у Києві 1113—25) і якогось княжого дружинника Данила. Однак і твори сих двох останних письменників, хоч сьвітских, не виріжняють ся духом, напрямом і цїлим сьвітоглядом від духовних творів, бо автори їх черпали своє знанє з тогочасних збірників духовного змісту.

a) Поученє Володимира Мономаха дїтям. При недостачі підручників про вихованє дїтий, в котрих би також були вложені всесторонні обовязки чоловіка, проявляла ся потреба поучень родичів дїтям з порадами що до житя. Такі поученя

---

[1]) Кормчая (розуміє ся „Книга“) походить від староруского кормити, нинїшне кермувати, управляти. — Номоканон — грецке слово зложене, значить: закон і правила.

мали опісля значінє житєвих установ і звали ся звичайно »Домострой«. Першим взірцем того рода є »Поученіє Владимира Мономаха«, одного з найбільш осьвічених і очитаних князїв руских, а при тім мудрого володаря. Він завів сам у своїй родині добрі засади моральности і замилуванє до науки. Мати єго була Грекиня, а отець єго знав пять язиків, котрих научив ся з власної охоти. Як богато інших творів староруского письменьства, так і »Поученіє Мономаха« уложене під впливом византийских взірців а особливо на взір статї »Поученє дїтям« в Збірнику Съвятослава.

Приводом до написаня »Поученя« були в княжій рускій родині нещасні усобиці, що саме тоді ворушили рускою землею. Поученє Мономаха визначає ся, при всїм впливі тогочасного аскетизму і патриярхальної самовлади, благородними, людяними думками і лагідним характером князя-автора. Володимир Мономах виступає в своїм поученю вельми живим дїячем, дбалим про державу і семю князем і вітцем, длятого остерегає перед лїнивством, початком всякого лиха. Він не забуває і про релїґійні справи і сповняє сумлїнно всї християньскі обовязки. Поученє, хоч як коротке, дїлить ся на три части: в першій говорить автор про релїґійні обовязки справдешнього християнина, а при тім дає педаґоґічні і практичні ради, пригідні в житю і велить з християньскою любовю відносити ся і до хлїборобів. Забороняє карати смертию. В другій части поучає про обовязки князя, бажаючи і в своїх синах бачити дбалих і розумних володарів, яким був сам. Більше всего наказує не забувати убогих, сиріт і вдів. При тім радить не занедбувати науки і дбати про приспорене знаня, а взірцем осьвіченого князя ставить свого вітця Всеволода. В останнїй части прикладом дїяльного житя наводить Мономах своє власне, вичисляючи подрібно свої труди на війні і на ловах. Лови, в котрих брали участь і женщини з соколами, вважали тоді хосенним трудом. Метою сеї части було показати, що все дїє ся по волї Божій і що Божа опіка певнїйша людскої. Тимто взиває він, щоби віддати ся Божій волї, і кінчить візванєм до згоди, братньої любови і прощаня. »Поученє« цїкаве також задля опису житя тодїшних князїв і тодїшнього побиту XII. ст., бо тоді не було різких суспільних ріжниць і житє всїх плило тоді майже однаковим ладом. (гл. Читанка для П. р. уч. сем. стор. 140).

б) „Слово Даніила Заточника“ є зложене з ріжних виїмок з сьв. Письма, з лїтописи, з народних приповідок і поговірок та інших жерел, а сам автор каже, що вибирав з ріжних книг, як пчола збирає соки з цьвітів. Тимто »Слово« схоже з давними поученями, із статями »Пчелъ« і т. п. Слово Заточника містить бібліїйні приповідки і народні пословиці про розум і глупоту, про богатство і бідність, про добрих і лихих панів, про незгоду князїв, про лихих бояр і суддїв. Твір сей вельми радо читали именно задля того, що визначає ся питомим рускому народови гумором і сатиричним настроєм. Тимто зберіг ся він в численних списках. З того Слова виходилоб, що єго автора переяславский князь Ярослав Всеволодович заслав (заточив) за щось на озеро Лач (в Новгородскій Землї). Але думають також деякі учені, що се пізнїйша вставка. Імовірно оден з пізнїйших переписців вставив в пізнїйшу редакцию »Слова« цїкаву повість про Данила Заточника, як він запечатав свою просьбу у віск і кинув в озеро, як се ликнула риба, як її зловили, принесли князеви, розпороли і найшли сю просьбу, як се спонукало князя, визволити Данила із засланя. Сей памятник кидає також цїкаве сьвітло на культуру тодїшньої суспільности.

6. Старинна руска поезия. Нема нїякого сумнїву, що в старинній добі руского письменьства розвивала ся поезия з мітичним, героїчним і обрядовим характером, а побіч того були ще приповідки, загадки і т. і. На се вказують не тілько черти збережених пізнїйше творів народної словесности, але й порівнане з такими памятниками інших народів. Про єствованє народної поезиї сьвідчать навіть памятники книжного стародруского письменьства. Духовні книжні твори, в дбалости про утвержене християньства, звертали ся проти останків поганьства і вказували на се, про що сьпівали пісні або оповідали народні перекази. Тай в Початковій Лїтописи, в оповіданю про дохристиянський побит руских Словян, находимо згадки о »бѣсовскихъ игрищахъ«, а митрополит Йоан пише в церковних правилах до руского черця Якова (в 2-гій полов. XI. ст.) про »играніе, бѣсовское пѣніе, плясаніе« (танцї) і »гудѣніе« (гудьбу). Князь Володимир Мономах в своїм Поученю дїтям згадує про весїльні пісні та й в пізнїйших духовних творах забороняють християнам »бѣсовскіи игры, пѣсни мірскіи« і т. і. В переказах заведених до Початкової Лїтописи — н. пр. про заснованє Києва, про Олега, кн. Ольгу, Володимира і Рогнїду, Кирила Кожемяку, боротьбу кн.

Мстислава з Редедею (гл. стор. 7). і т. і. — находимо відгомін давного дружинного епосу[1]). Галицко-Волиньска Літопись містить натяки на пісні про кн. Романа; згадує про »словутного півця Митусу«, що не хотів покорити ся кн. Данилови — (деякі учені уважають его лише церковним півцем) — і про »Пѣснь славы«, зложену в честь Галицких князїв Данила і Василька з нагоди побіди над Ятвягами. Маємо також уривок пісні з руско-половецкої боротьби про хана Отрока і гудця Оря в Іпатскій літописи.

На слїди старорускої поезиї вказують згадки про пісні Бояна (в Слові о Полку), відгоміи давного дружинного епосу.

Релїґійно-моральний напрям старорускаго книжного письменьства і неприхильне становище книжників супроти творів народної словесности очивидно не сприяли розвиткови сьвітскої поезиї, як се стало можливим в західній Европі (лицарска поезия, трубадури, мінезенґери) а то, що витворило ся, не було допущене до письменьства: »бісовскі пісні« не найшли місця в книгах і в значній части запропастили ся. Се був великий ущерб для поетичного розвитку рускаго народу: народні перекази розбивали ся, забували ся і затрачували. Всеж таки дійшло дещо збережене в устах народу, хоч із значними перемінами, до наших часів (н. пр. у весїльних обрядах і піснях).

„Слово о полку Игоревѣ“ є неперечно найгарнїйшим виразом старорускої поезиї. (Пісня про похід князя Ігоря на Половцїв в р. 1185, гл. стор. 22). Зберегло ся оно в одинокій рукописи, що після печатаного видання згоріла[2]). Памятник сей виданий печатно у вельми попсованім тексті, а хоч богато дослїдників звертало на него бачність, хоч чимало видано коментарів і критичних розвідок, однак не повело ся усунути деяких неясностий і незрозумілих місць, що й доси остають загадочними. Всеж таки збережені епізоди і поодинокі місця дають нам живий образ житя сеї давної доби, котрої память так жорстоко затерта

---

[1]) Дружина, що опісля перейшла в боярство, з князем на чолї, була найбільш дїяльною верствою на Руси в княжій добі. Пісні, в яких осьпівувано події сеї дружини, творили дружинний епос. Останки сего дружинного епосу зберегли ся ще в деяких колядах і щедрівках.

[2]) Слово о Полку находило ся в рукописнім збірнику з XV. або XVI. ст. Відкрив сю рукопись гр. Олексїй Мусин-Пушкин 1795. р. і видав 1800 р. Сей твір переложено на ріжві европейскі язики, а також многі поети укр.-рускі перекладали сю пісню нинїшньою мовою.

пізнїйшою мрачною істориєю південної Руси, именно татарским лихолїтєм.

Історична основа пісні. Бажаючи прославити ся побідою над Половцями, Ігор Сьвятославич, кн. Новгороду Сїверского, виправив ся (1185. р.) з сїверскими князями — братом Всеволодом Курским (званим Буй-Туром), з сином Володимиром Путивельским і братанцем Сьвятославом Ольговичем, кн. Рильским, — над Дон. Тут стрітили ловцї. В першім бою побідили рускі князї, але опісля, відтяті від води і окружені хмарами кочовників, понесли страшне пораженє і попали в полон. Ігор утїк звідтам з підмогою конюшого Овлура на Русь, а син Володимир оженив ся з дочкою половецкого хана Кончака і по двох роках вернув на Русь з Всеволодом.

Поет[1]) неперечно користував ся історичною основою події, поданою докладно в Київскій Лїтописи (гл. стор. 8.). Але побіч того подає поетичні подробицї, основані на мітичних повірях, всуває лїричні вставки і висловлює патріотичні почування з нагоди княжих усобиць і наостанку наводить вельми поетичний Плач Ярославни в Путивлї.

Зміст пісні. Невідомий по імени поет хоче оповісти про похід Ігоря по дїям бувальщини, а не по замислам Бояна. Ігор виправляє ся з дружиною і військом на Половцїв, але нараз затьма сонця покриває все військо. Ще і інші зловіщі знаки тревожать Русинів. Ігор не зважає на зловіщі знаки. »Лїпше най нас порубають, як мають полонити«. Ігор хоче спису проломити конець поля половецкого, хоче голову свою положити або шоломом напити ся води з Дону. В пятницю рано Русини побідили Половцїв, але вже другого дня природа посилає знов зловіщі знаки: з моря ідуть хмари, лискають сині лискавицї. Вітри віють стрілами на полки Ігореві, земля стугонить, ріки мутно текуть, порохи поля покривають, воєнні прапори гомонять. З усїх сторін обступають Половцї руске військо, але князь Всеволод, брат Ігоря, боре ся з ними хоробро.

Тодї то чорна земля була копитами поорана і кістьми засїяна а кровю полита... Били ся день, били ся другий, а третього дня

---

[1]) Автор не відомий нам по імени, але з єго твору можна догадувати ся, що був чоловіком сьвітским, сьвідком описуваних подій, імовірно дружинником Ігоря. Пісню написав між 1186. роком повороту Ігоря з полов. неволї, а 1187. роком смерти Ярослава Осмомисла, до котрого відзиває ся ще яко до живого.

коло полудня упали хоругви (стяги) Ігореві. І там на березї бистроï ріки Каяли, де той кровавий бій відбув ся, розлучили ся оба братя, Ігор та Всеволод, кождий з них попав ся в іншу неволю. І природї стало жаль руских лицарів. »Вяне трава від жалощів, а дерево з туги до землї похилилось«. Плачуть матери за своїми помершими хоробрими синами, ридають за своїми мужами а сестри за братами. Навіть стїни городів знемогли від смутку а туга обгорнула Київ.

В тій хвилї сумній для Русинів відзиває ся поет до руских князїв, особливо до Галицкого князя Ярослава Осмомисла, щоби піместити на Половцях неславу Ігоря і Всеволода, що попали ся в поганьску неволю. Але нїхто з князїв не поспішає їм в поміч. Поет знов згадує про незгоди князїв (Сон і Плач Сьвятослава). А тимчасом Половцї воюють руску землю. Они обсадили місто Ігореве, Путивль, де на мурах городских дармо плаче-ридає Ярославна, жінка Ігоря, з туги і смутку за своїм князем. Тимчасом Ігор утїк щасливо з неволї. Цїла руска земля зрадувала ся тою веселою новиною: ріка Донець розмовляє з князем і стелить ему траву на срібних своїх берегах та одягає его теплими мраками під тїнню зеленого дерева. Дармо женуть ся за князем два хани половецкі, Кончак і Ґза. Сонце сьвітить ясно на небі, князь Ігор вже в рускій землї. Дївчата радісно сьпівають, їх голоси вють ся, розходять ся до міста Києва. Ігор повернув щасливо на Русь, пішов до Києва, щоби там подякувати Матери Божій за виратуване з половецкої, поганої неволї.

Подїл „Слова“. »Слово« можна подїлити на три части. В першій описаний похід, бій з Половцями і полон князїв. Спомин про побіду Сьвятослава Всеволодовича над Половцями служить переходом до другої части »Слова«, що починає ся сном сего князя і містить в собі спомини про дайнїйших і візване до сучасних Ігореви князїв, щоби вступили ся за »обиду сего времени«, за землю руску, за рани Ігореві. Третя часть обнимає плач Ярославни (Евфросинії, дочки Ярослава Володимировича Галицкого), оповіданє про побіг Ігоря з неволї і яко закінченє — похвалу князям і дружинї.

Провідна думка пісні є — єдність рускої землї. Представником сеї провідної ідеї робить автор київского князя Сьвятослава, котрому вкладає в уста візване до руских князїв, називаючи се візване золотим словом, змішаним із слезами. Перенятий сею провідною ідеєю, звертає ся автор кілька разів до са-

молюбних, сварливих і завидливих руских князїв з докорами. Лїпша минувшина тих часів, коли ще Русь не була роздроблена, навіває поетови часто лїричні вставки. Незгода між рускими князями викликує у автора пісні, що був очевидно щирим народолюбцем, тугу і жаль про руску землю і про розлад між рускими князями.

Поетична сторона пісні. Пісня про похід Ігоря зображає вірно з лїтописним оповіданєм не лише внутрішнїй лад дружинно-княжої доби Руси, єї побит, культуру, відносини і змаганя, але й з літературно-художного погляду має важне значінє, бо в нїй зберегла ся в головних чертах народна поезия XII. віку. Під впливом віщого Бояна, про котрого згадує автор пісні про похід Ігоря, надав він свому творови епічний характер. Сей епічний характер виразив ся передовсїм в мітольоґічнім елємент ї. Але хоч мітольоґічний елємент поетови насуває поетичні, артистичні образи, які і в Ігоревій добі не втратили ще значіня, всеж таки »Слово« має християньску цїху, сам поет християнин говорить про церковний дзвін, про утреню і храм Пр. Богородиці Пирогощої в Києві (образ Пр. Дїви названий так від імени купця Пирогощa, що принїс сей образ Юрию Довгорукому).

Сьвітогляд поета і форма пісні. При релїґійно-моральнім напрямі староруского письменьства трудно собі уявити, як міг книжний чоловік після двох столїть християньства так розкішно живописувати картини з поганьским сьвітоглядом, прикладаючи їх до Рускої землї, княжого роду і самої пісні. Не легко також означити і літературну форму памятника, для котрого не зберіг ся нї оден первовзір. Деякі уважали »Слово о полку« героїчною піснею клясичною, інші твором народної поезиї — народною думою. Однак се річ вже признана, що се твір одного автора, хоч невідомого по імени поета, котрий в своїм творі послугував ся тодї іншими народно-поетичними мотивами і літературними формами. Подібности сих народно-поетичних мотивів находимо і в героїчнім старорускім епосї (званім билинами)[1]), котрого основою служила вікова боротьба против азий-

[1]) Се епічні пісні про героїв, званих богатирями, з напів-мітичною, напів-історичною цїхою. Назва билина походить від биль т. є подія, минувшина. Они визначають ся епічним спокоєм, бо події в них осьпівані вельми далеко відстають від звичайних людий. Основою билин є події з Київскої землї, а герої тих подій громадять ся коло в. кн. Володимира. Билини збереглись на далекій півночи Росиї, куди їх занесли переселенці з південної Руси, коли тут знов наступали нові по-

ских кочових племен, і в українських народних піснях та думах. Деякі критики порівнували »Слово« з найлїпшими епічними західно-европ. творами: Нїбелюнґами, або з піснею про Ролянда, однак »Слово« визначає ся перед тамтими епопеями прикметами незвичайної сьвітлої битової і поетичної та історичної вірности і реалїзму.

Поетична краса і настрій „Слова“. Особлива краса »Слова« проявляє ся в чудових поетичних картинах воєнного похóду і бою, в живих картинах і символїчних явищах природи та в лїричних вставках (як Плач Ярославни). Цїле оповіданє проникнуте патриотичним настроєм сьпівця, що висловлює свій жаль ізза княжих межиусобиць та нападів поганців і, згадуючи славні подвиги давнїйших часів, взиває до згоди і єдности. Сей настрій поета був загальним почуванєм найлїпших людий тої доби і нераз находив вираз в лїтописи, в поученю кн. Мономаха, в церковній науцї і в леґендї. При тім настрою поета розкриває ся его фантазиї широкий óвид: сучасність сягає в історичну минувшину і в мітичну старовину; Руска Земля уявляє ся єму потомством мітичного Дажбога; тресьвітле сонце представляє ся божеством (господином); сим іменем знаменує поет вітер-вітрило і Днїпро-Словутицю; божество тьми див, кличе верху дерева: обида представляє ся в видї дївищї; Полоцкий князь Всеслав вовкулакою перебігає дорогу Хорсови, богови сонця; сам автор окружений сяєвом »віщого«, спорідненого з божествами сьпівця, слава рідної землї розносить ся широко й далеко, а в сучасну картину вплетені поетичні спомини з глибокої давнини. В зображеню походу і бою находимо відгомін лицарскої дружинної поезиї, а в Плачі Ярославни — відгомін глибокої і тужливої лїрики народної пісні.

Під впливом віщого Бояна автор Слова надав своєму твору епічний характер, котрий, проявивши ся передовсїм мітольоґічним сьвітоглядом, творить головну поетичну основу пісні і надає їй високопоетичної стійности. Вся природа представляє ся живучою, спочуває чоловікови, радїє в радости, віщує лихо і тужить в смутку. Символїчні образи пісні, взяті з природи, є при

лїтичні події, що давали темп до нових поетичних творів, які затерли в тямцї народу давні билини. Тимчасом думи, се історична поезия козаччини, хоч деякі з них не без мітичної примішки, а до того в думах зображено все так близким дїйстности, що се мимохіть викликує живу участь у сьпівців і звідси проявляє ся в думах сей лїризм, який так різко відбивав від епічного спокою билин.

в сій простотї вельми живописні. Дерево з туги хилить ся до землї, цьвіти посумнїли з жалю. В оповіданю і описї уживає часто форми порівнаня і уподобленя. Епічна повість переходить часто в лїричну думу, а сї лїричні вставки викликують спочуванє до згаданих в творі подій і осіб.

Пісня дійшла до нас в прозовій формі, але в многих місцях можна замітити звучну ритму а декуди навіть рим, з чого догадують ся, що первісно була она зложена віршованим ладом. Написана пісня старорускым язиком, який підляг змінї на церковно-словеньскый лад під впливом переписців.

»Слово« зображає нам дружинно-боярску київску Русь з єї полїтичними ідеалами, думками і почуваннями, не схожими з тогочасною дійсностю. Оно є неперечно оригінальным твором великої вартости історичної і поетичної.

Самими дружинними темами поетична творчість в старинній Руси не обмежала ся а обіймала ширші круги творчости. Так н. пр. в »Слові о Лазаревім воскресеню« (гл. стор. 36) маємо поетичний твір, котрий нагадує своїм складом ті поетичні твори, на які вказано вище, яко витвір літературного напряму кінця XII. і XIII. столїтя.

Відгомін „Слова о Полку“ і єго наслїдованя. Можна припускати, що богато того рода памятників дотатарскої доби безповоротно запропастило ся та що »Слово о полку Игоревѣ« мало великий вплив на поетичну творчість в тогочаснім письменстві. Се засьвідчає передовсїм недавно відкритий уривок поеми з XIII. ст. п. з. »Слово о погибели рускыя земли«, що є найдавнїйшим доси знаним наслїдованєм »Слова о полку«. З літературного боку не має оно великої ваги, бо єсть тілько реторичним і холодним єго наслїдованєм. Ся поема написана з нагоди татарского нападу за кн. Ярослава Всеволодовича (що княжив в північнім Володимирі 1238—47). Приступаючи до опису погибели Рускої Землї, невідомий по імени автор промавляє спершу про природні богатства і славу Руси перед столїтєм і тим страшнїйшою видає ся патріотичному авторови та пропасть між минувшиною а сучасностю. Автор звертає ся до Рускої Землї з таким викликом, як Ярославна до сонця. »Слово о погибели« мало імовірно форму пісні.

При всїй короткости сего уривка находимо в нїм ті самі прикмети стилю, який проявляє ся в іншім наслїдованю »Слова о полку«. Є се поетичний памятник, зложений імовірно з кінцем

XIV. ст. а збережений в двох відмінних редакциях, що описує побіду кн. Дмитра Доньского над татарским ханом Мамаєм на Куликовім полї (над горішним Доном 1380. р.). Перша редакция, відома під заголовком »Задоньщина«, визначає ся народним і поетичним складом і є справдешньою копією »Слова о полку«, хоч є деякі такі вставки, яких не находимо в »Слові о полку«, отже неперечно взяті з інших тогочасних поем, опісля затрачених. Друга редакция »Сказаніе о Мамаєвомъ побоищѣ« має характер більше книжний і є украшена іскусними, реторичними висловами. Взагалї обі редакциї є наслїдованєм »Слова о полку«, а особливо в Задоньщинї автор має все на тямцї первовзір і подекуди дословно наводить цїлі місця, а подекуди перекручує їх нерозумно. Всї ті памятники книжної поезиї стають певним доказом, що була звязь між письменьством а народно-поетичною творчостю, котра при всїх духовних осудах і заборонах здобула собі місце і в книжнім письменьстві.

7. Подорожи. (»Хожденія«). Скоро після заведеня християнъства на Руси було звичаєм ходити на прощу до сьв. місць. Такі подорожи богомольців при всяких перепонах і небезпечностях уважано богоугодним дїлом. Цїлию сих подорожий була між іншими Атоньска гора — де богомольцї довше задержували ся, списували там книги і приносили домів богато рукописий і релїґийних оповідань — а крім того сьв. Земля, Єрусалим і гріб Господнїй, звідки приносили пальмові вітки і тому звали їх паломниками. Задля того такі подорожи мали також важне просьвітне значінє. Більше тямучі богомольцї списували спомини про свої подорожи під заголовком »хожденіе, странникъ, паломникъ«. Найдавнїйшим памятником того рода є »Хожденіе игумена Даніила«. Оно починає ся і кінчить ся Царгородом, з чого можна догадувати ся, що Данило звідав сьв. Землю по довшім побитї в Царгородї. Опис его позорожи став типовим взірцем пізнїйших творів того рода і зберіг ся в численних списках. Не є се опис подорожи в нинїшнім розуміню, в котрім можна би найти відомости про природу і полїтичний стан земель, про побит і звичаї населеня. Там описані з великими подробицями лише сьв. місця і сьвятинї а опис доповнений леґендами і апокрифічними оповіданями. З історично-лїтературного погляду є се перша проба опісля розвитого паломничого письменьства, цїкава зображенями поглядів, прикметами стилю і язика. Оповіданє визначає ся великою простотою, точностю і богатством історичних та ле-

ґендарних подробиць, щиростю, наївностю і любовю до рідного краю. Все, що автор повідає і описує, подає на основі власних помічень, а сей паломник уважають західно-европейскі знавці самостійним і найосновнїйшим описом середньовічної Палестини. Автор сего паломника Данило називає себе ігуменом Рускої Землї, а хоч не подає місця походженя, то можна здогадувати ся, що жив в Чернигівщинї, бо порівнує ріку Йордан з рікою Сновою (Сосновою), котра пливе в Чернигівщинї.

Сю подорож до сьв. Землї відбув Данило після первого хрестоносного походу за короля Бальдуїна.

Переходова доба в розвитку руского язика (в 2-ім віддїлї I-ої доби). Віки XIII—XIV. уважають рускі язикознавцї переходовою добою в істориї звуків і форм — часом, в котрім деякі давні звуки і форми зовсїм щезли, коли тимчасом інші на їх місце вступили. В першій половинї XIV. ст. війшла Галицка Русь в склад Польщі, а в другій половинї XIV. ст. Київска Русь в склад Литовскої держави. Литовцї підчинили ся впливам рускої просьвіти, виробленої за лїпших часів київскої доби. На Литві панував до часів Жиґмонта Авґуста руский язик, що був також язиком урядових грамот і законодатних книг (в музею Чарторийских в Кракові зберіг ся лист Жиґмонта Авґуста до Жиґмонта Старого, писаний тогочасною рускою мовою книжною, а в катедрі на Вавелю в Кракові, находимо ще й нинї написи кирильскі). В Литовскім Статутї урядово постановлено, що »писар земский має по руски літерами і слови рускими всї листи і позви писати, а не іншим язиком і слови«[1]). Однак се не є одноцїлий язик з основними прикметами одного якогось говору, але нарічева мішанина південноруских і білоруских прикмет із значною примішкою канцелярских одностайних зворотів. В церковних книгах оставав і дальше старословеньский язик, лише потроха затронутий місцевим говором писця, а в правничих актах бачимо більше народнорускої мови. Давні основи київскої культури задержали ся і в нових обставинах, не доставало лише сили, щоби она відродила ся, самостійно розвинула і оживила початки старої культури і виявила ся в літературній формі.

Загальний погляд на письменьство і просьвіту в 1-ім віддїлї I-ої доби.

---

[1]) Той язик був також дипльоматичним в зносинах з Татарами і Молдавією.

Зараз після заведеня християньства на Руси зрозумів Володимир В., що просьвіта може найбільше причинити ся до утвердженя і розширеня християньскої віри. Тимто перші князї, Володимир Великий і Ярослав Мудрий, кладуть підвалини до просьвіти засновинами шкіл передовсїм по княжих столицях і при соборних (епископских) церквах. З тих шкіл виходили сьвященники й інші церковні служителї, крім того писарі, що переписували книжки, і перекладники, що перекладали літературні твори з грецкої мови. До сих шкіл ходили не лише дїти сьвящеників та церковної служби, але й дїти знатних людий, дружинників та міщан. Через те просьвіта ширила ся не лише між духовними але й сьвітскими людьми. Вже в тих перших часах почали також дбати і про осьвіту жіноцтва. Тогочасні рускі князї були не лише письменні і любителї науки і просьвіти; деякі навіть були учені і пособляли розширеню науки (Ярослав оснував бібліотеку при Софійскім соборі в Києві; отець Володимира Мономаха, кн. Всеволод, умів пять язиків: волиньский князь Володимир Василькович названий в літописи »великим фільософом і т. д.).

Головними огнищами тогочасної просьвіти були монастирі, як се було і в цїлій середньовічній Европі. Особливо славив ся Київско-Печерский монастир, з котрого вийшли перші рускі письменники а також живописці, музики і артисти. Взагалї в I-ій добі на чолї книжної просьвіти і письменьства передує духовеньство, спершу в значній части грецке, опісля руске. Тимто тогочасне руске письменьство мало духовний характер.

Твори перших руских письменників — митрополита Іларіона, Теодозия Печерского, Нестора, Кирила Турівского і ін. — показують, що руске духовеньство того часу осягнуло значну осьвіту, а Поученє Володимира Мономаха, »Слово о полку« і »Слово Данила Заточника« стають певним доказом, що осьвіта окрім духовного стану проникала також і в інші верстви суспільности. Однак годї заперечити, що ся осьвіта приймала ся лише у висших верствах суспільности, а в низші верстви народу не проникала. Ті самі твори, що згадують про осьвіту висших верств або поодиноких осіб в суспільности, виказують, що в ширших верствах народу була значна темнота, забобонність і прихильність до давних поганьских звичаїв, за що церковні проповідники дорікали їм двоєвірієм.

Сему не можна дивувати ся, бо число шкіл було незначне, дїти ширших верств не користували ся звичайно шкільною наукою тай не було книжок зрозумілих народови. В перекладнім письменьстві було богато книжок писаних для чужого осьвіченого народу (Греків), відповідно поглядам і потребам грецкого житя; отже для непросьвічених людий рускої суспільности були сї книжки неприступні і мало зрозумілі. А ті чужі твори лїтературні наслїдували і рускі письменники. Найбільш зрозумілі і приступні були Житєписи або т. зв. »Житія« сьвятих і мали педаґоґічний вплив. Сьвітске письменьство при виключно релїґійнім напрямі просьвіти не мало поля до розвитку і длятого »Слово о полку« є майже одинокою появою в своїм родї.

б) Другий віддїл першої доби. Застій і упадок руского письменьства.

В першій половинї XIII. ст. попала Русь в страшне лихолїтє, що довело остаточно до розділу між південною а північною Русю і спричинило опісля історичний і етноґрафічний розрив тих частин старинної Руси (Україна-Русь і Московщина — В. кн. Володимирско-Суздальске). В 1240. р. Татари здобули і зруйнували давну столицю Руси Київ і огнище тодїшньої культури Київско-Печерский монастир та опустошили і вилюднили край. Наслїдком того переносить київский митрополит свою столицю у Володимир над Клязмою і тим способом повстає новий осередок полїтичного і церковного житя на півночи а відтак тим осередком полїтичного державного і церковного житя і книжної просьвіти стає Москва (від 1328. р.). Значінє Москви особливо скріпило ся після упадку Царгорода, коли она на місце давної Византиї стала столицею православія, а в. кн московский Іван III., одруживши ся з византийскою цїсарівною Софією Палєолежанкою, став неначе наслїдником византийских цїсарів, називав себе самодержцем а навіть царем. Зничивши самостійність В. Новгорода (вдова посадника Марта Борецка), скинувши відтак татарске ярмо, виступає Іван III. яко защитник Церкви всего православного Сходу, столиця єго і столиця митрополії Москва вважала себе неначе третим Римом. Точка тяжести пересуває ся отже з Киева на північ. Київ упав і перестав бути осередком полїтичного і церковного житя та не міг вже нїколи вернути до давного значіня і богатства. Сї події здержали розвиток державного житя, що ще не вспіло уложити ся і зміцнити. На довгий час спинив ся розвиток релїґійної

просьвіти на Руси, залягла темнота і вкоренили ся в народі хибні віруваня. Годі було в тих часах думати про засновуване шкіл і розповсюджуване науки і просьвіти. Із зруйнованими монастирями і містами загинуло богато памятників староруского письменьства. Зложили ся лише нові перекази, що зберегли ся в устах народу, н. пр. про Батия і Золоті Київскі ворота або Михайла Семилітка, тип народної надії на грядучі покоління, вічно молодої, ідеал народної сили, що ніколи не слабне а все відновлює ся (гл. стор. 131).

Книжна просьвіта після упадку Києва находить пристановище в західноруских князівствах, Галичі і Володимирі Волиньскім.

Одначе Київ не втратив зовсім свого просьвітного характеру і в тяжкій хвилі татарского погрому. В самім Києві не переривала ся традиция і давні памятники — як Літопись і Печерский Патерик — зберегли своє значіне і повагу. Руска народність довго зберегала своє верховладне значіне в старинним осередку, в Києві. В тих тяжких обставинах, коли татарске лихоліте потрясло всіх до глубини душі, а нарід попав в розпуку, приняло ся духовеньство за єго подвигнене і просьвіту.

1. Богословске духовне письменьство. Проникнуті вірою в Божий промисл, підносять епископи і сьвященики свій одушевлений голос і стараютъ ся ослабити важкі наслідки татарского лихоліття. Поміж першими визначив ся київскій митрополит Кирил. Замітивши богато неправильностий в богослуженях і в житю духовеньства та народу, спроваджує він з Болгарії болгарскословеньску рукопись Кормчої книги або Номоканону, котра здобула собі на Руси велике значіне яко книга законів і правил не лише в церковних і духовних справах, але й в справах приватного і родинного житя, в яких духовеньство видавало суд. Кормча виступає також против останків поганьства, які зберегли ся в народних віруваних і звичаях, що підлягали духовному судови. Сю книгу переписувано в численних списках (найдавнійший походить з кінця XIII. ст.). Митрополит Кирил перевів також реформу підупавшого духовеньства і установив т. зв. »правила Кирила«, після яких духовні мали сповняти свої обовязки.

Другим таким мужем, що в тих трудних обставинах був опорою народу і готов був душу свою за него положити, був Серапіон, ігумен Київско-Печерского монастиря, »вельми

учений і сильний в сьв. Письмі«, як о нім висловлює ся лїтопись. Митрополит Кирил поставив его Володимирско-Суздальским епископом. З подібною рішучостю, як Кирил, звертав ся і Сераніон в своїх поученях до народу, вказуючи на народну недолю ізза нападів татарских і на нехристияньске житє, яко причину того лихолїтя. »За гріхи наші, говорив він, Бог навів на нас нарід немилостивий, лютий, що не щадив молодої краси, ані немочи старців, ані молодости дїтий«. Его поученя мають прикмети живої народної мови і визначають ся особливою простотою, щиростю і глибокою любовю до вірних.

Наостанку подібне значінє має також »Слово нѣкоего Христолюбца«, котрий виступає проти поганъства і подробицями, поданими в своїм »Слові«, доповняє ті скупі відомости лїтописні, які маємо про вірування і звичаї, що зберегли ся між народом в два віки по заведеню християньства.

Поученя Кирила і Сераніона не відріжняють ся напрямом і змістом від того, чого бажали Теодозий Печерский, Ілярион і Кирило Турівский, а хоч не визначають ся такою викінченою літературною формою, як поученя двох останних, зате они більше рішучі і приступнїйші для ширших верстов народу.

Окрім сих двох сьвятителїв Церкви, що дбали про подвигнене народу і его просьвіту в тяжких часах татарского лихолїтя, визначив ся ще митрополит Киприян, родом Сербин, в 2-ій половині XIV. ст., котрого лїтописи називають »вельми книжним і учительним«. Поставлений митрополитом Руси, пробував він довгий час в Києві, хоч столицею митрополитів була вже тодї Москва, відбудував зруйнований Татарами Київско-Печерский монастир, привіз із собою богато церковних книг з південної Словяньщини, іменно із Сербії, дбав також о розбудженє письменьства і сам був трудящим книжником. В своїх церковних писаннях згадує він в перший раз про т. зв. апокрифічні повісти і твори.

2. Апокрифи. Однак всї ті змаганя не могли довести просьвіту і письменьство на Руси до давного процьвіту, який проявив ся до татарского лихолїтя. В тих трудних хвилях не явив ся на Руси ані оден письменник, що встів би своїми творами розбудити нове літературне житє. Тодішні грамотії займали ся лише переписуваньем давних книг, списуваньем т. зв. слів і поученьь, призначених більше для читаня ніж для виголошуваня з проповідниці, посланій, що містили в собі церковні правила для духовних

та ріжних інших повістий (сказаній) або зладженєм збірників після перероблених з византийских в горі згаданих, як н. пр. Пчела, Златая Цїп і ін.

Однак письменні люди не могли вдоволити ся лише духовно-поучними, а до того в значній части полємічними творами. Они бажали таких творів, що вдоволили би також природним потребам і змаганям розуму, чувства і фантазиї. А що релїґійне вихованє суспільности звернуло і цїкавість розуму на релїґійні ідеї, отже фантазия убрала сї релїґійні ідеї у відповідні образи. Але окрім того фантазия проявляла ся і дїлала самостійно, творила образи для себе, що були зеркалом прояв житя. Сим потребам вдоволяли т. зв. апокрифи і повісти чисто сьвітского характеру. Всї ті твори є перекладені, але що були они розповсюджені між народом в значнім числї списків, і нарід читав їх радо, то они дають нам спроможність судити про умовий настрій народу. Окрім того в апокрифах і повістях попадають ся черти характеру руского народу і самостійної творчости, тимто сї твори мають своє місце в письменьстві.

Упадок полїтичної самостійности південно-словяньских держав (з кінцем XIV. ст.) перервав і там лїтературну дїяльність із того часу перестали на Русь приходити твори південно-словяньского письменьства, бодай не в такім числї, як давнїйше. Читали там і списували лише то, що остало з давнїйшої доби. Руске письменьство, що після татарского лихолїтя визначає ся упадком і застоєм, не могло також винагородити сеї недостачі. Тимто і ся лїтература апокрифічна і повістева виявляє мало замітного, а навіть небогато остало рукописий присьвячених сій галузи письменьства.

3. Лїтописи. Галицко-Волиньска Лїтопись — се третя частина, додана до Начальної і Київскої Лїтописи, і є найцїннїйшим памятником історичного письменьства в давній Руси, а також головним жерелом пізнаня для рускої минувшини і вивченя старорускої мови. Крім того є она одним з найважнїйших жерел до істориї Литви, Польщі й Угорщини. Перша частина еї, Галицка лїтопись написана в Галичі, оповідає про »великий мятеж« (бунт) по смерти Галицко-Володимирского князя, Романа Мстиславича; она написана в формі одноцїлого оповіданя, без років, якоюсь близкою князеви Данилови особою (імовірно Галичанином), не скорше як в 40-их роках XIII.

ст. В дечім змінена при пізнїйших перерібках, ся частина зберегла менше більше свою початкову форму.

Друга частина, Волиньска Лїтопись, починає ся 70-ими роками XIII. ст., писана якимсь волиньским лїтописцем, близким дворови кн. Володимира Васильковича і кінчить ся 1289-им роком. За прикладом галицкого лїтописця писав також волиньский сю лїтопись без років. Хронольоґію (роки) вставив пізнїйший редактор лїтописи, вже по злуцї Начальної і Київскої Лїтописи з Галицко-Волиньскою, досить довільно і хибно.

Автори Галицко-Волиньскої лїтописи були мабуть съвітскі люди, прихильні династиї Романовичів. Крім власних помічень користували ся они оповіданями самовидцїв історичних подій і урядовими актами. До таких повістий самовидцїв належить н. пр. оповіданє про напад Батия на Русь (гл. стор. 14), Битва під стїнами Ярослава (мабуть переповіджений епос) (гл. стор. 16) про останні хвилї Володимира Васильковича, котрого характер зображено вельми живо (гл. стор. 21). Автор Галицкої Лїтописи був вельми начитаний, осьвічений, і знав Слово о Полку Ігоревім, з котрого образовим стилем має богато спільного. Знав також грецких хроноґрафів (лїтописцїв), згадує і про Гомера, послугує ся взірцями народної поезиї, пословицями і поговірками. Лїтописець оповідає вельми драматично н. пр. про побит кн. Данила в татарскій Орді (гл. стор. 19), дише горячою любовю рідної землї, дорожить славою вітчини і відчуває болючо всяку невдачу.

Галицко-Волиньска Лїтопись не дійшла до нас в первописи, але в пізнїйшім списку Іпатскім[1]), в котрім північні переписці в дечім позмінювали єї мову що до звукової сторони, бо тоді вже ріжниці між язиком північних а полудневих земель Руси були значні; зате має она велику цїну що до висловів і старорускої складнї.

Не доходить до р. 1300.

1340 – 1550 нема ані одного нового твору

[1]) Лише в сім списку має Галиц.-вол. лїтопись хронольоґію. Галицко-вол. лїтопись в інших списках (Хлєбниківскім і Погодиньскім), молодших що до віку, але старших що до редакциї, не має хронольоґії.

Друга доба (середня) староруского письменьства (1453—1798).

---

1. Полїтичні і релїґійні подїї. З кінцем XIV. і з почином XV. століття важні історичні подїї спричинили на Руси новий зворот і полїтичного і умового житя народу. Галицка Русь вже за Казимира В. (1340.) а Вел. Литовско-руске князївство за Ягайла (1386.) входить в державну звязь з Польщею. З того часу починає ся державний вплив Польщі на рускі землї, хоч в письменьстві він майже не проявив ся, бо і в самій Польщі вплив письменьства був ще доволї слабий. Галицка Русь ще довгий час після злуки з Польщею була окремим руским воєводством і тут списувано урядові грамоти в XIV. і в першій половинї XV. ст. переважно рускою мовою, а доперва наслїдком постанови сойму в Єдльнї (1432. р.) майже виключно латиньскою мовою. Городельска унїя (1413. р.) скріпляє суспільно-полїтичний вплив Польщі в руских землях (наділяючи полїтичними правами лише панів-католиків), хоч литовско-рускі землї мало що не до половини XVI. ст. мали окремих князїв. До боротьби за автономію литовско-руских земель виступив безуспішно Свитригайло, а відтак за права Руси вступають ся князї Олелькович, котрим Казимир Ягайлович надав відновлене київске князївство. Семен Олелькович двигнув доведений Татарами до руїни Київ і відновив Печерску Лавру. Але небавом по смерти Семена Олельковича Казимир Ягайлович почув ся так могучим володарем, що рішив ся зробити конець єствованю окре-

мого київского князївства, поставивши в Києві свого восводу. Однак в дійсности не покористував ся злукою Польщі з в. кн. Литов. руским, щоби довести до визволеня південної Руси зпід татарскої кормиги і сповнити се посланництво. Союз позірно корисний для Польщі, заключений з Іваном III. віддає (1471. р.) Московщині В. Новгород (сторонництво Борецких, котре звернуло ся о опіку до Казимира, не дістало від него помочи), а скріплена тим способом Московщина мішає ся що раз більше в справи литов. руских земель. Щоби відвернути сю перевагу Московщини, оженив ся син Казимира, Олександер, з Єленою, донькою Івана III. Василєвича, але се не відвернуло грози Московщини, котра в суперництві з Польщею змагає до володарства над Русию.

Фльорентийска унія (1439) скріпила також церковну звязь руских земель з католицкою Польщею і західною Европою а рускі митрополити входять в зносини з Заходом (Цамблак був на соборі в Констанциї 1414—18, а Ізидор на соборі 1438. у Феррарі і Фльоренциї). Коли наслїдком тих подій виступають на Руси що раз більші слїди західно-европейского впливу, культурна звязь Руси з південно-словяньскими землями і з Царгородом перериває ся. Вже овлада Царгорода хрестоносцями і засноване там ними Латиньске цїсарство (1204—1261.) захитало повагу Византийского цїсарства, витворило глибоку пропасть між Сходом і Заходом та промостило Туркам дорогу до овлади — Балкану. (Сербія по бою на Косовім полї 1389. р. а Болгария[1]) 1393. р. стали турецкими провінциями, а Царгород попав 1453. р. у руки Турків).

Основане заходами в. кн. Витовта рускої митрополиї в Києві, (на котру по єго волї південно-рускі епископи вибрали митрополитом Григория Цамблака 1414. р.), окремішної від дав-

---

[1]) Представником впливу Сербії на старинне руске письменьство є митрополит Киприян († 1406), родом Сербин, (проф. Ом. Огоновский називає єго Болгарином), а лїтописи величають єго вельми книжним і учительним, чого доказом єго Житія сьвятих (до 1380. був митрополит Киприян в Києві, опісля переселив ся в Москву). Представником впливу Болгарії є Григорий Цамблак (Самблак), котрого візвав з Болгарії на Русь митрополит Киприян. Він визначав ся глибокою ученостю, а на домаганє в. кн. литов. Витовта рускі епископи висьвятили єго на київского митрополита (1415. р.). З творів єго замітні є проповіди, в котрих він виявив свій красомовний талант. Обидва они були представниками відродженої в XIV. ст. церковно-словеньскої книжности, котрої твори ширили ся Руси.

нійшої митрополії, перенесеної з старинного Києва у Володимир Суздальский а відтак у Москву, визволило рускі землї зпід церковного впливу Московщини. Київ став тим способом знов осередком релїґійного і культурного житя південної Руси а наслїдком того виробив ся на Руси перегодом інший характер умового житя і просьвіти, бо витворений в тогочасній Московщинї крайно виключний национальний і церковний тип з деспотичними змаганями не відповідав поглядам Руси. Московщина покористувала ся Фльорентийскою унїєю і упадком Царгорода (1453 р.), щоби московску митрополїю визволити зпід зависимости Царгородского патриярхату. Московский митрополит приняв отже титул патриярха, а московский патриярх став зверхником всего епископату в Московщинї і змагав також до підчиненя собі Київскої митрополії. Однак деспотичні змаганя Московщини відвернули від себе і духовеньство і міщаньство південної Руси, а православні рускі епископи на соборі 1590. р. признали торжественно Царгородского патриярха головою православної Церкви в південній Руси. Царгородскі патриярхи опікували ся з того часу справами південно-рускої Церкви, церковними братствами і школами.

Люблиньска унїя (1569), котрою наконечно Литву і рускі землї тїсно звязано з Польщею, відкрила на Руси весь простір впливам польскої і західно-европейскої культури. Рускі князї і бояри входять у взаємини з польскою шляхтою і з західно-европейскою культурою. Але хоч Русь втратила свою народно-полїтичну самостійність і постепенно підпадала суспільному і полїтичному впливови Польщі, однак серед того впливу готовила ся до культурного поступу і розбудженя своєрідного умового житя і письменьства.

Берестейска унїя (1596) викликала вправдї роздвоєне в широких верствах рускої суспільности, бо зносила громадский, виборний устрій Церкви на Руси і спричинила релїґійні спори, однак се споводувало значний рух літературний і просьвітний а з тим і змаганя до витвореня власної науки. Серед рускої суспільности найшли ся люди, що стали горячими оборонцями народности і ся боротьба достарчає головного змісту рускому письменьству протягом XVI—XVII. ст. До тої боротьби стає галицке а передовсїм львівске міщаньство в оборонї »благочестивої« віри, а се стає покликом до розбудженя широких верств народних, головно селяньства.

Після зруйнованя Византийскої держави повстав на Криму хижацкий ханат Гиреїв, а з того часу вельми змінили ся відносини на окраїнах Литовско-рускої держави. За Витовта єї межі сягали до берегів Чорного моря. Він укріпив Канів, оснував Черкаси і Кременчуг, построїв твердиню на місци пізнїйшого Очакова і пристань на місци нинїшньої Одеси а при устю Днїстра (проти Акерману) замок. Але за Казимира Ягайловича, занятого більше спорами з Польщею, як обороною границь, Литовско-руска держава втратила ті південні окраїни. Менґлї Гирей знищив пограничні твердинї а між заселеною Київщиною і татарскими кочовищами утворив ся широкий простір пустої землї т. зв. Дикі поля, де вела ся безнастанна боротьба між рускими поселенцями з одного, а татарскими хижаками з другого боку. Проти татарских наїздів, що безнастанно нищили Україну, витворює ся в другій половинї XV. і протягом XVI. ст. козаччина, котра виступає також проти заведеного наслїдком Люблинськоі унії економічного і суспільного ладу на Українї. (Замість громадского самосуду заведено шляхотский, хлїборобів закріпощено, отже нарід кидає ся туди, де уряд і шляхта не мали над ним власти, в незаселені степи і там пристає до вільного Запорожа).

Крім економічних і суспільних відносин Берестейска унїя зробила великий вплив на нарід наслїдком зміни в Церкві виборного ладу. Козаччина почала боротьбу з Польщею і звертала ся за помочию до широких народних верств з одного боку, а з другого під релїґійним прапором лучила ся в інтересї »рускої віри« з представниками висших руских верств, з їх останками, з — міщаньством, духовеньством а навіть з шляхтою. Релїґійним прапором заступає ся прапор национальний, під окликом інтересів релїґії веде ся боротьба задля інтересів национальних, полїтичних, суспільних і економічних. З тою релїґійною поволокою доходить до розгару польско-козацких війн. Довголїтні війни польско-козацкі, що заповнили другу половину XVII. ст. і страшно зруйнували правобережну Україну (в народних устах витворила ся назва сеї доби — Руїна), довели до розриву України на право- і лївобережну (в Андрусівскім мирі 1667. р.) і спричинили також значні суспільні і национальні зміни. Але хоч наслїдком польско-козацких війн занепали на Українї засновані там попереду огнища умовóго і літературного житя та спинили єго розвиток, то серед воєнної козацкої суспільности проявляє ся поетична творчість, котра видає козацкий епос — думу.

2. Почини гуманїзму. Змаганя до зєдиненя Східної Церкви з Західною, упадок Царгорода, в слїд за тим переселенє учених Греків (між іншими ученого Івана Лукариса) до західної Европи, мали для культурного розвитку і поступу благодатні наслїдки. Середньовічні погляду і форми пережили ся, в супротивности до закостенїлої схоластичної учености проявили ся змаганя до свобідного образованя і свобідних дослїдів на полї науки до визволеня людского духа з закостенїлої шкільної системи. Провідником в тих змаганях мала стати клясична старинність, письменні і артистичні твори старинних Греків і Римлян. З відродинами наук і умілостий клясичної старинности укладають ся наукові досліди і мисленє на нових основах висшого наукового і артистичного образованя. Взірцем тих умових змагань служать літературні і артистичні твори клясичного сьвіта. В половинї XV. ст. дістали ся на Русь ті нові струї наукові і житєві з Заходу, а сї струї названо гуманїзмом. Гуманїзм проявив ся головно пильним вчучуванєм старинних клясичних язиків (латиньского і грецкого) і літератур. Знанє старинних клясичних літератур розбуджувало справдешню вселюдску просьвіту (звану в лат. мові humanitas, звідси і назва гуманїзму), і справдешнїй смак письменьский у християньских народів. Сей новий культурний напрям вийшов з Італії, де грецкі учені після овлади Царгорода Турками найшли приют і розбудили замилуванє до клясичних літератур і наук (плеканих уже італїйскими поетами Дантом і особливо Петраркою).

Вправдї і в середних віках читано у висших школах дещо із староклясичних творів, як се опісля робили гуманїсти, але в середних віках плекано більше латиньский язик. Та середньовічна наука звала ся схоластикою (від вислову schola — школа). Головною задачею схоластики було узасаднювати і утверджувати правди науки Церкви з підмогою розумованя, а учено мислити, розумувати (діялєктики) і доказувати правду на основі писань грецкого фільософа Аристотеля (котрого виїмки знано з лихих перекладів латиньских). Але схоластика, котра була спершу хосенною умовбю ґімнастикою, перегодом тратила що раз більше наукові прикмети і губила ся в пустих формулках і сухім, високопарнім розумованю.

Тимто з відродинами клясичних літератур і наук почав ся спершув Італії, а відтак і в західній Европі новий зворот в умовім житю, званий гуманїзмом, а головною єго прикметою було

змаганє до свобідних самостійних дослїдів і свободи думки. Сей напрям звернув і красну літературу, науку і штуку на новий шлях.

Сей новий напрям дістав ся також до **університетів в Празї** (заснованого 1348. р.) і в **Кракові** (1400. р.), в котрих висшу просьвіту побирало також богато Русинів. Королева Ядвига оснувала своїм накладом в праскім університеті окремий інтернат для студентів Литовців і Русинів а такий сам інтернат відкрито опісля при Краківскій Академії. Через Польщу війшов гуманїзм і на Русь, звідки богато заможнїйших і талановитих Русинів їздило в Італію, щоби набрати висшої осьвіти у тамошних учителїв-гуманістів. Першим Русином, що поїхав учити ся в Італію, був Франц **Скорина** з Полоцка. На університеті в Падуї осягнув він степень доктора лїкарских наук.

Визначний вплив в напрямі гуманїзму на Руси мав **Максим Грек** (родом з Альбанії), котрий здобув собі широке образованє у Фльоренциї і Венециї а клясичних письменників називав першими своїми учителями. Він слухав знаменитого ученого Грека Кирила Ласкариса і познакомив ся із славним проповідником і настоятелем Домінїканів у сьв. Марка в Венециї, Савонаролею, а відтак в монастирі на Атонї вчитував ся пильно в тамошних рукописях. Одушевленє, викликане в Італії клясичними науками (до чого немало причинила ся Медицеями у Фльоренциї основана Академія), підірвало християньских учених до того ступня, що мріли про воскресенє грецкої мітольоґії, обожали Платона і викликали рівнодушність до християньских засад та довели тим до занепаду моральности і попадали в поганьство. Як Савонароля виступав проти такого вибуялого односторонного одушевленя клясичним сьвітом, так Максим Грек на Руси остерегав вірних християн перед подібними змаганями і написав »Обличительноє слово на елиньску прелесть«, в котрім старинній мітольоґії протиставить ідеали і засади Христової науки. Хоч чужий походженєм, однак не тілько своїми творами (видав Толковую Псалтир, справляв богослужебні книги), але й вплівом своїх моральних поучень на погляди тогочасних людий належить він до Руси, хоч тим наразив собі московских черців і ухвалою синоду зачинено єго в монастирі, де й помер. Він перший на Руси явив ся з богатим засобом знаня не тілько в богословских, але й у сьвітских науках а своїми трудами

і змаганями приготовив виданє біблії Острожскої і дїяльність Греко-словеньскої Острожскої Академії.

Під впливом гуманїзму повставали на Руси висші школи, вправдї ще з церковно-схоластичним напрямом, але з европейским устроєм, а се розбудило живий лїтературний і науковий рух і рішучі прояви умового і народного житя.

3. Реформация, викликана Лютром в Нїмеччинї (1517. р.), відбила ся також значним впливом на Руси. Лютер списував свої науки нїмецкою мовою, переложив нею сьв. Письмо, складав нею релїґійні пісні і виробив її на лїтературну мову. Латиньский язик, яким доси майже виключно послугували ся в письменьстві в тогочасній Европі, уступає місця живим народним мовам. Реформация обгорнула не тілько західну й середню Европу, але стала ширити ся також в Польщі, на Литві і Руси (а іменно кальвінїзм, социнїяньство або т. зв. ариянїзм). Відозвав ся давний рух ческий з часів Гуса, а ся наука проникала заходом ческих братів і інших некатолицких сект в Польщу, а звідтам на Литву і на Русь (гл. Чит. для П. р. уч. сем. ст. 8.)

Сей релїґійний рух понукував з одного боку до дослїдів релїґійних питань, а з другого побуджував ревних прихильників Церкви, готовити оруже до оборони. До сеї оборони потреба було таких самих засобів образованя, якими орудували противники. Осьвічені люди сьвідомо відчували потребу образованя і тим виріжняла ся осьвічена суспільність на Руси від Московщини, закостенїлої в застарілих поглядах і в темноті. Але сей просьвітний рух не остав опісля без впливу і на сусїдну Московщину, де білоруска і київска осьвіта положила також культурні підвалини.

Наслїдки сего релїґійного руху проявили ся небавом наглядно на просьвітнім і лїтературнім полї. Хоч українськo-руский нарід втратив державну самостійність, однак розвинув мимо то своєрідне житє, яке многими прикметами нагадує старинну добу. В церковнім письменьстві зберегла Русь книжні традиції старинної доби, однак жива народна мова (з прикметами білорускoго говору) що раз більше виступає в творах, які відносили ся до житєвих потреб, і мішає ся з церковно-словеньским і польским язиком. В правних грамотах і законодатних книгах значну перевагу бере жива народна мова і з старословеньским та польским відтїнком стає урядовим язиком на Литві. Лїтературна дїяльність в тогочасній Руси проявила ся головно на ре-

лїгійнім полї, на котрім ведено горячі спори (полеміку) між католиками а унїятами з одного боку, а православними і протестантскими сектами, з другого. Сї спори творять протягом XVI. і XVII. ст. головний зміст тодішньої рускої лїтератури т. зв. полємічної (так називано твори, в котрих прихильники одного ісповіданя поборювали представників іншого ісповіданя), а хоч та полеміка була доволї односторонна, а виходила головно на заговорене противника, всеж таки оживила значно тогочасну лїтературну дїяльність і причинила ся до розбудженя самосьвідомости спорячих сторін.

4. Книгопечатане, винайдене в Нїмеччинї в половинї XV. ст., а відтак розповсюджене також в Польщі, на Литві і Руси, пособляло вельми тогочасному лїтературному рухови. В Кракові появляють ся з кінцем XV. ст. (1491. р.) церковно-словеньскі книги кирилицею в печатнї Швайпольда Фіоля, Нїмця з роду, за що запідозрено єго в прихильности до православія і візвано на суд перед краківского епископа. Він був приневолений покинути Краків і переніс ся на Угорщину, а через те на якийсь час перервало ся печатане книжок. Але відтак (після видань Скорини в Празї 1517—19. і у Вильнї 1525. р.) заходами московских виходців Івана Федорова (або Федоровича, як єго називали на Руси) і Юрия Мстиславця починає ся на Руси правильне книгопечатане з початком другої четвертини XVI. ст. В маєтности вельможі Григория Ходкевича (виленьского каштеляна і гетьмана в. князївства) в Заблудові, на українсько-білорускім пограничу, повстає перша печатня, заложена Федоровичем і Мстиславцем, котрі були приневолені утїкати з Москви наслїдком заворушеня, викликаного там-першими їх печатними виданями. Однак недужий і підхожий віком Ходкевич не довго пособляв сим печатникам, задлятого Мстиславець переніс ся до Вильна і там з підмогою богатих міщан Заріцких і Мамоничів (в домі сих останних) заложив нову печатню[1]). Федорович тимчасом переніс ся до Львова і тут з підмогою спровадженых з давної заблудівскої печатнї помічників заложив першу руску печатню (р. 1573) недалеко Сьвято-Онуфрейского василияньского монастиря (на Підзамчу).

[1]) Лука Мамонич був скарбником в. князївства, а Кузьма Мамонич виленьским бурмістром. В сїй печатнї вийшло 1574/5 Євангелиє а 1576. Псалтир. Іван Заріцкий (Зарецкий) був скарбником і старостою упитским, а брат єго Зиновій бурмістром виленьским.

Задля недостачі потрібних засобів попав Федорович в довги і був приневолений приняти службу у кн. Острожского (1575). В Острозї в 1570-их рр. зібрала ся заходами князя Острожского громада образованих людий, рід грецко-словеньскої академії, і тут підготовлено та протягом трох років випечатано славну Острожску Біблію (закінчену 1580. р.) на основі копій сьв. Письма, зібраних з сербских, болгарских, грецких та італійских монастирів. Се перше повне старословеньске видане Біблії було виконанем найбільшої тоді видавничої роботи. По випечатаню Біблії вернув Федорович до Львова і тут умер. По єго смерти викупило заставлену у жида печатню Ставропигійске Братство і в початках XVII. ст. приняло на єї управителя литовского Русина Михайла Сльозку, котрий опісля відкрив власну печатню, а ставропигійска, найдавнїйша у Львові руска печатня, є тут і до нинї. Окрім сих печатень розповсюдили ся печатнї на Литві і на Руси так, що находили ся не лише по важнїйших містах і монастирях, але й по селах[1]), що стає вимовним доказом розбудженого умово́го житя серед тогочасної рускої суспільности[2]).

Але коли в Московщинї печатанє обмежає ся лише до церковних книг, на Руси пробудило ся живе чувство народности і умова́ потреба в змаганю до перекладів сьв. Письма живою народною мовою, проява, — якої не бачимо в Московщинї. Згаданий в горі Франц Скорина, полоцкий міщанин, імовірно православної віри, що учив ся в Кракові і Падуї, видав в Празї »Біблію Руску«[3]) (1517—19) »Богу ко чти и людемъ посполитымъ къ доброму научению«, а в перекладї, що визначає ся примішкою білоруских і руских висловів, користував ся ческою і цер-

---

[1]) Крім Вильна, Києва, Львова і Острога засновано печатнї в Несвижі (в Миньскій ґуб.) заходом маршалка і канцлєра в. кн. Литов. кн. Миколая Радивила Чорного, опікуна кальвінїстів, де 1562. напечатано кальвіньский Катехизис С. Будного; крім того в Почаєві, в селї Стратинї (в Рогатиньщинї), в Євю (у Виленьскій ґуб.), в Кутеїнї (в Могилївск. ґуб.). в Крилосї (коло Галича) і в ін.

[2]) Числа виданих в Московщинї і на Руси книг дають наглядний образ розвитку книжної дїяльности і культури там і тут. До 1600. р. з московских печатень вийшло 16 книг, з руских 67; до 1625. р. з московских 65, з руских — 147; до 1650. р. (до злуки Украïни з Московщиною) з московских 275, з руских 300.

[3]) Видань повної „Рускої Біблії“, судячи з того що до нас дійшло, не довершив, хоч в переднім слові з 1519. говорить про цїлу біблію.

ковно-словеньскою бібліёю. Ціль сего видання поясняє Скорина просьвітною і народною потребою, бажаючи послужити своему народови »къ наученю (правд віри) людемъ посполитымъ рускаго языка« (тим, що говорять по руски), »своєму прироженому рускому языку къ науце всего доброго«. Але в переднім слові до Біблії і в замітках Скорини не находимо нїякого натяку про якунебудь звязь его працї з протестантским або яким небудь иншим релїґійним рухом, так що его змаганя являють ся зовсїм независимими і самостійними (Лютер виступає із своїми тезами на передодні всїх Съвятих 1517 р.[1]). Прихильником і помічником в Скорининих змаганях був імовірно старший виленьский бурмістр Яків Бабич, в якого домі, по переселеню з Праги до Вильна, Скорина заложив печатню[2]), а се кидає гарне съвітло на ті культурні круги, серед яких розвивали ся просьвітні і умові змаганя, котрим пособляло заможне і розмірно на ті часи осьвічене міщаньство більших білоруских міст (Мамоничі, Заріцкі і ін.).

З тогочасних перекладів съв. Письма найбільш замітне Пересопницке Євангеліє[3]), (гл. ст. 56.) зладжене накладом кн. Заславскої в половині XVI. ст. За радою місцевого ігумена було оно переложене імовірно Михайлом Василевичем, сином сяніцкого протопопа (декана) з »болгарского язика на руску мову«, »для лепшого вирозумленя люду христіанского посполитого«, при чім перекладник, як і Скорина, користував ся в своїй роботї ческим перекладом. З початку XVI. ст. маємо також переклад Пісні Пісень з поясненями і моральними поученями, зроблений невідомим по імени перекладником, а мова перекладу виявляє також слїди ческого первовзору. На жаль та посполита мова була дуже мало подібна до дїйсної, живої, чистої, народної мови, бо тоді сеї чистоти мови не цїнили і майже і відчути не уміли. Тоді ішло головно о »правди віри«. — З XVI. ст. маємо крім того в т. зв. Учительних Євангелиях ріжні взірцї перекладів більше або менше зближені до народної мови а деякі дуже гарні і старанні »учи-

[1]) Коли вичерпав ся наклад видань Скорини, переписувано їх протягом XVI. і XVII. ст. в Білій Руси і на Україні. (Відпис Василя Жугаєвича з Ярослава (1568), Луки з Тернополя (1569), Дмитра з Зїнкова (1573) і ін.

[2]) В тій печатнї видав „Апостол“ (1525) і молитовник „Малая подорожная книжица“.

[3]) Пересопниця на Волинї, між Ровном а Луцком, де нинї ще є останки старинного монастиря.

тельні« євангелия (т. є. »з викладом«, з поясненями) заховали ся саме в Галичині. Сї переклади є лише дальшою низкою тих »перекладів« сьв. Письма »на посполиту мову«, які появляють ся на Білоруси ще перед реформацийною струєю, а хоч не можна заперечити, що й реформацийні вливи опісля причинили ся до спопуляризованя сьв. Письма і богословского письменьства, то всеж таки стягали они правдиві почутя релїґійні на ровень пустого говореня і тим більше завзятих спорів а навіть кровавих усобиць.

Змаганя до розповсюдженя протестантских ідей підняв Симеон Будний[1]) (імовірно Мазовшанин) в 40. лїт після Скориних видань з товаришами, що також не були Русинами, і видав сучасною рускою мовою в Несвижі »Катехисісъ то есть наука стародавная христіанская« (1562). Але після того взяв ся до перекладу сьв. Письма на польский язик і польскою Біблїєю здобув собі имя в письменьстві. З пізнїйших єго товаришів унїтарскої секти намагав ся ще рускою мовою розповсюджувати протестантизм Василь Тяпиньский, Білорусин з роду, і видав катехизис для »науки дїтий« і текст євангелий. В тім самім часї появляє ся переклад Нового Завіта на українъско-білоруску мову (імовірно з польского перекладу) невідомого нам близше Валентина Негалевского в селї Хорошові на Волинї (1581) з виразною унїтарскою ціхою.

Книгопечатанє вельми причинило ся отже до видань перекладів сьв. Письма, Отцїв Церкви, богословских полємічних творів, церковно-словеньских богослужебних книг, з передмовами, доповненями і поясненями білорускою мовою, а хоч властивої літературної дїяльности в тих часах на Руси не замічаємо, всеж таки наведені події стають певним доказом висшої ровени осьвіти. Білоруска і київска ученість причинили ся до замітного піднесеня культури.

5. Орґанїзация Церкви. Братства. Розвиток справ Церкви. Після фльорентийскої унії помічаємо кілька дуже замітних явищ. А именно зпоміж вельмож, котрі пособляли розвиткови просьвіти і культури в південній Руси, визначив ся побічки. Константина Острожского також князь Андрій Курбский. Родом Москаль, утїк Курбский перед жорстокостю Івана Гріз-

[1]) Будний був спершу кальвінїстом, відтак унїтаристом, а наостанку перейшов до крайного арияньства (юдаїстичного напряму).

ного на Литву і оснував в селї Миляновичах (в Ковельщинї) культурне огнище, котре побіч Острога чимало причинило ся до розбудженя умового житя на Руси. Ученик грецкого ученого богослова Максима Грека, Курбский громадив коло себе всяких ученых а вважаючи помноженє книг головним способом до оборони віри і народности, перекладав церковно-словеньскою мовою твори грецких церковних письменників, писав письма до руских вельмож і до міщан та ремісників, щоби їх утвердити в православній вірі. Книги і листи Курбского писані церковним під впливом московщини зміненим язиком, а деякі знов писаня уживаним тодї в південній Руси книжним язиком, перемішаним польскими і латиньскими висловами. Він в старости виучив ся латиньского язика і заохочував молодїж здобувати собі висшу осьвіту на европейских університетах і учити ся грецкого і латиньского язика.

Як Острог і Миляновичі, був також двір князя Юрия Слуцкого на білоруско-українськім пограничу третим подібним огнищем культурним.

Але перегодом, коли рускі вельможі почали переходити на латиньство (чому і дім Острожских служив знаменним прикладом), руске населенє не могло числити на їх поміч в будучинї. Тимто почала середня верства рускаго населеня, сьвідомійше міщаньство по більших містах, орґанізувати свої сили до нового культурного і народного руху. В сім культурнім і народнім руху ведуть тодї перед в Галицкій Руси міста Перемишль, Львів, а на Білоруси Вильно, перегодом Київ і ін. Протягом XVI. ст. помічаємо зріст материяльних засобів рускаго міщаньства а рівнобіжно з тим іде зріст горожаньскої і народної сьвідомости. Не маючи в Галицкій Руси виглядів на поміч вельмож і шляхти, взяло ся львівске міщаньство до орґанізациї власних сил і в тім покористувало ся давним устроєм церковних братств а також взором міских а особливо цехових орґанізаций. Небавом почали такі братства повставати одно по другім. Церква братска була релїґійним осередком, що лучив в релїґійний союз вірних громади. Братства, котрі спершу займали ся дїлами милосердя і християньскої любови і побіч церкви удержували доми для убогих і шпиталї для хорих та устроювали братскі служби церковні, похорони і інші дїла побожности, розширили опісля обсяг своєї дїяльности. Поперед усего старались о церкву і сьвященика (похорони, вінчаня, богослуженя в неділї і сьвята і т. і.). В тїсній звязи з церквою стояла школа, бо мала служити на-

родним цїлям, і піддержувати просьвіту на церковно-релїґійній основі. Учителї в тих школах сповняли обовязки дяків (дидаскали), і були тїсним злучником школи і церкви. По більших містах заможнїйші братства вели вишу культурну роботу, громадили около свого огнища кружки ученых людий, богословів, письменників, котрі розвивали і ширили книжне письменьство і науку з підмогою вишших шкіл (ставроп. школа у Львові була якби лїцей, в Києві з братск. школи повстала Академія) і печатень. Церковно-братских шкіл повстало тоді богато більше, як їх було опісля коли небудь на прилученій до Московщини Україні. Козаччина дбала також о школи (в Гадяцкім договорі вихований за границею Немирич домагав ся заложеня двох унїверситетів і иншых шкіл.

Така орґанїзация братств давала їм супроти правительства законну основу для зединеня не тілько міщан, але й замісцевих людий ріжного стану в союз, вирабляла в них почутє суспільної і народної карности і заводила в братстві свій народний суд над спорами і проступками членів братства.

Головним і старшим братством, на основі цехової орґанїзациї опертим, було міске братство при церкві Успения Пр. Б. у Львові, котрого почин сягає другої половини XV. ст.[1]). Вже в останній четвертинї XVI. ст., під вплівом католицких відродин, спору католиків з протестантами, підготовленя церковної унії і занепаду православної Церкви заняло Успеньске братство у Львові вплівове становище, до чого причинило ся значінє Львова яко столицї і культурного осередка Галицкої Руси і повага львівского міщаньства. До сего братства належали не тілько міщани й люди »посполиті«, але й деякі вельможі.

На таких основах зорґанїзувало ся також братство при монастирі сьв. Тройцї у Вильнї (засноване 1588. р.), котре відограло важну ролю в тодїшних культурних і релїґійних змаганях на Руси. Орґанїзация сего братства була потверджена патрияршими гра-

[1]) В 1586. р. Антиохийский патриярх Йоаким потвердив новий змінений устав братства а патриярх Єремія надав єму 1593. р. права Ставропигиї. Знаменем Ставропигиї був трираменний патриярший хрест, заткнений в братскій церкві (звідси і назва *σταυρός*, stauros — хрест, *πήγνυμι*, pegnimi, — застромити, заткнути). Ставропигия була неначе ареопаґом в справах релїґиї і моральности, а єї доглядови підлягало на основі сего патрияршого привілея — все духовеньство і епископат, коли тимчасом Ставропигия підлягала прямо царгородскому патриярхови. Із сего вирнули опісля спори між Ставроп. братством а епископами.

мотами а також королем Жигмонтом. Окрім тих братств на взір львівского і виленьского повстали ще братства в Києві, в Рогатині, в Городку, в Перемишлї, в Берестю і ін. містах.

6. Школи. Важну вельми дїяльність виявили братства заснованєм шкіл, котрі були взагалї першими правильно уладженими рускими школами. Давнїйші школи на Руси не відповідали вже тогочасним вимогам, отже треба була дати їм новий устрій, зовсїм нову наукову програму. Осьвічені люди тодїшні зрозуміли, що (як висловив ся автор »Перестороги«) »коли бы (Русини) были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостію своєю не пришли до таковыє погибели« (занепаду).

Цїлию основуваних братствами шкіл було — подавати релїгійне образованє, і підготовляти борців богословскої полєміки. Задля того братскі школи приняли в свої програми науку старинних (клясичних) язиків, церковно-словеньского, рускоґо і польского язика, граматики, реторики (після Цїцерона і Квінтилїяна), поетики, диялєктики і богословія (після системи тогочасних католицких академій, головно сьв. Томи з Аквіну, найзнаменитшого ученого італїйского і схоластика з XIII. ст. і західно-европейских підручників). Се була середньовічна наукова, т. зв. схоластична (шкільна) система. На жаль була та схоластика не тим, чим була в первісній своїй основі: працею школи і науки, щоби прибрати в слова все наново і точнїйше розслїджуваної і пізнаваної правди, але — механічним вбиванєм в память раз зложених безмисних »тверджень« і правил (формул). З творів найбільшого старинного фільософа Аристотеля учили ся мислити, розумувати і доказувати розумово се, чого учила християньска наука. Ся наукова система подавала до релїґійної боротьби ті засоби, яких перед тим не доставало рускій суспільности. Схоластична наука вирабляла учених людий, що укладали правди християньскої віри в научні системи. З богословскими системами стали появляти ся книги і підручники з ріжних предметів знаня — іменно фільософії, істориї, мітольоґії і природних наук.

Першим огнищем нової просьвіти, нового умово́го житя була заснована кн. Василем Константином Острожским в місті **Острозї** (між 1570. а 1581.) перша висша школа, Грецко-сло-

[1]) Се був син Герасима і звав ся Максим, опісля яко чернець принявши імя Мелетия, був відтак полоцк. архієпископом.

веньска Академія, котрої ректором був Герасим Смотрицкий. Науку церковно-словеньского язика, котра в давнїйших школах не сягала понад науку читаня і писаня, поставлено на глибшій, науковій основі а доказом сего стають граматичні праці вихованця сеї школи, Мелетия Смотрицкого[1]), котрі становлять нову добу в граматичнім обробленю церковно-словеньского язика. Ті стилїстичні методи і правила старала ся Острожска Академія приложити і до виробленя тогочасної книжної рускої мови (з прикметами білоруского говору).

Крім словеньско-рускої мови вчили там латиньского і грецкого язика, письменьства, фільософічних і богословских наук. Около Острожскої Академії згромадив ся цїлий кружок учених Греків (між тими славний Кирило Лукарис, що став опісля патриярхом), котрі поставили там науку на тій висотї, яка підготовила полїпшенє церковних відносин і просьвіти у православних і послужила взірцем для устрою інших братских шкіл. При Острожскій Академії утворила ся біблїйна комісия, котрої заходами появила ся Острожска біблїя і інші виданя, а кружок сей видав в повнім того значіню першого руского лїтерата Герасима Смотрицкого. До того кружка належав і печатнцк Іван Федорович не тілько яко орґанїзатор печатнї, але й учасник до певної міри лїтературно-наукової роботи. Окрім того видала Острожска Академія таких учених письменників і полемістів, як Леонтий Карпович, Мелетий Смотрицкий і ін. Із сеї школи вийшов також гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, що пособляв чимало просьвітї на Руси. З сею школою лучить ся отже поважна частина всего того, що появило ся в сучаснім богословскім і полємічнім письменьстві на Українї і на Білоруси і в сій лїтературній творчости головна заслуга припадає Острожскій Академії, а пособляла їй вельми печатня, котрої найживійша дїяльність припадає на 1580—1590 рр.

Львів став побіч Острога другим просьвітним огнищем, з котрого наука ринула широкою стрyєю до Киева і на цїлу східну Европу. Члени львівского братства побіч будови нової церкви подбали про будову братского дому, в котрім мала найти приміщенє крім печатнї також школа перестроєна на нових основах. А що у Львові була вже міська латиньска школа, отже львівске братство, щоби не викликувати трудностий і спорів, основало грецко-словеньску школу і відкрило її в осени (1586 р.). Для науки грецкого язика придбало братство дуже

доброго професора Арсенія, архієпископа елеасоньского, котрий був заразом управителем школи[1]), і видав спільно зі своїми учениками першу і найліпшу на той час »Граматику Єлино-(грецко)-словеньского язика« (1591 р.), що причинила ся до граматичного обробленя словеньского язика. При єго участи уложено Порядок шкільний або Устав Ставропигійскої школи (гл. Чит. д. П. р. учит. сем. стор. 107.). До науки словеньского язика покликано добру учительску силу »даскала[2]) Стефана« (Зизанія Тустановского), котрий вже перед тим визначив ся як проповідник і полемічний письменник а Лаврентий Зизаній видав Церковно-словеньску Граматику, з коротким Словарем і Буквар.

Цїлию школи було (як і у сучасних педаґоґів европейских) — релїґійне і моральне подвигненє суспільности, а вихованє і наука мали релїґійний характер. Наука мала бути приступна для всїх дїтий, всякого стану і тому до сеї школи ходили дїти львівских міщан, передміщан і духовних а крім того і замісцеві. В школї мали дїти занимати місце відповідно успіхам, а не по богатству або становищу родичів. В суботу подавав учитель науку моральности, про обовязки до Бога і людий і не щадив при тім »памятного по чаші школьній«, міг в потребі карати не по тираньски, а по учительски[3]). Наука мала починати ся від складаня букв: відтак слїдувала наука граматики, при тім наука церковного читаня і співу. »Дїти мають питати оден другого по грецки, щоби відповідали по словеньски, ті знов питають по словеньски а їм мають відповідати »по простій мові«, однак »ті не мають із собою мовити простою мовою, але словеньскою і грецкою«. Опісля приступають до дальших наук: диялєктики, реторики, а сї науки, переведені по словеньски, в львівскій школї списано руским язиком«. Окрім письма съвятого (євангелия і апостольских книг) подавано ученикам деще з чужосторонних фільософів, поетів, істориків іти.

Ставропигійска школа своєю програмою й орґанїзациєю зближала ся до взірця західно-европейскої схоластичної школи (як і всїх тодішних єзуїтских і протестантских шкіл) і мала по-

[1]) Після Арсенія професором грецкого язика і управителем братскої школи став Кирил Транквіліон-Ставровецкий, знаменитий богослов і піддержав в повні славу братскої школи.

[2]) грецкий вислів дідаскальос — учитель.

[3]) Чаша шкільна або березова каша — різки, якими вбивали в память всякі поуки і накази.

дати ученикам основне теоретичне і практичне знанє грецкого і словеньского язика і так зв. »вільних штук« (trivium і quadrivium) з засобом лїтературного знаня з письменників, яких тодї читано в школах. Була се найлїпша і найбільша з тодїшних руских шкіл і длятого також з України богато талановитих »спудеїв« (учеників) приїзжало до неї для висших наук, яких тодї не могли набути і в Києві а опісля дала та школа учителїв київскій Академії. Але важною прогалиною в львівскій школї була з початку недостача латиньскої мови, так неминуче потрібної в тодїшнім житю. А обминено її в »шкільнім порядку«, щоби не викликати спору з міською латиньскою школою у Львові. Та небавом (1592. р.) повело ся кн. К. Острожскому і новгородскому воєводї Тишкевичови випросити на варшавскім соймі грамоту короля Жигмонта, котрою він не тілько потвердив права і привілеї Ставропигійского братства, але й печатню і »школу свобідних наук« і латиньска мова була на тій основі введена в проґраму братскої школи.

Мимо запопадливости львівского братства і дбалости о школу, та мимо деяких навіть значнїйших жертв на ту ціль[1]), материяльні засоби братства наслїдком будови і украшеня церкви вичерпували ся а школа почала підупадати.

Вильно стало третим огнищем рускої просьвіти і письменьства. Там сучасно а може навіть раньше, як у Львові, основало братство школу »греческого, латиньского, польского і руского язика« і осягнуло для школи і печатнї потвердженє патриярха Єремії і короля Жиґмонта III. Між іншими учителями визначив ся в сій школї Мелетий Смотрицкий (опісля полоцкий архієпископ), автор Церковно-словеньскої Граматики[2]), котра протягом двох столїтий була знаменитим учебником не лише на Руси, але й в Московщинї, Сербії і Болгариї. Виленьска школа під проводом добрих учителїв розвивала ся гарно, так що і в нїй »почали плисти струї свобідних наук«, як висловлював ся єї управитель і до сеї школи приїздили учити ся навіть з віддалених міст.

Київ виступає около 1620 р. яко четверте огнище умовóго і лїтературного руху в південній Руси, здобуває собі

---

[1]) Константин Корнїякт, член братства, жертвував 4.000 золотих, гетьман Конашевич-Сагайдачний 1.500, купець Афендик 2.091 зр. а митроп. Йов Борецкий 1.500 зл.

[2]) видана 1619 р. в Євю.

церворядне в тім напрямі становище і держить ся на нім майже до половини XVIII. ст. Архімандрит Печерскої Лаври, Єлисей Плетенецкий, котрий на тім становищі оставав повних 25 літ, закупив Стратиньску печатню[1]), перевіз до Києва і розширив (около 1615.), згромадив тут чимало літературних сил і розпочав видавництва книжок, так що Печерска печатня дала протягом пятьнайцяти років більше, як усї інші печатнї в південній Руси за весь час свого єствованя, а Печерска Лавра тим способом здобула собі становище майже одинокого і найбільшого огнища церковного видавництва, малярства, ритовництва і ілюстрованя не тілько на Руси, але на цілій південно-східній Словяньщинї. Під проводом Плетенецкого (і его наслїдника Копистеньского) зібрав ся в Печерскій Лаврі цілий кружок літературних і наукових сил, котрі утворили тут рід богословскої академії[2]). Сучасно з заснованєм печатнї в Печерскій Лаврі утворила Гальшка Гулевичівна (жінка мозирского маршалка Стефана Лозки) всенародну фондацию з дібр своїх дїдичних на ставропигійский монастир із школою. Братство там основане на лад львівского і виленьского одержало благословенє царгородского патриярха, а до него крім печерского літературного кружка, що дав до сего почин, вписало ся богато інших духовних і сьвітских людий, міщаньства, а між тими гетьман Конашевич Сагайдачний з усїм козацким військом. Се братство злучило ся з фондациєю Гулевичівни і заснованим на еї ґрунтї (в Києві, на Подолї) Богоявленьским монастирем, котрий став патроном братства. При монастирі побіч церкви засновано братску школу (крім того бурсу і шпиталь) а першим ректором школи став Йов Борецкий, ученик львівскої школи по нім був Мелетий Смотрицкий до посьвяченя на архіеп. полоцкого.

Київска братска школа була уладжена на взір львівскої ставропигійскої а патриярх Теофан, котрий в р. 1620. прибув до Києва і висьвятив на правосл. митрополита Йова Борецкого, надав братству права Ставропигії, в грамотї своїй називає її »школою наук слино-словеньского й латино-польского письма«. Київ став отже по довгім занепадї церковного житя столицею

---

[1]) заложена була епископом львівским Ґедеоном Балабаном але в розгарі спору із Ставроп. братством занедбана.

[2]) між тими визначали ся Копистеньский, братанич перемиского владики, Памва Берында (автор словаря), Лаврентий Зизанїй, а в звязи з ними стояв Йов Борецкий (опісля митрополит київский).

митрополита і православного епископату на всю південну Русь і найпершим та найважнійшим культурним огнищем. Але з того часу, коли молодий і рішучий восводич молдавских земель, Петро Могила, став наслідником Конистеньского (1627. р.), архімандритом Печерского монастиря, Печерска Лавра пішла навзаводи з новим культурним огнищем, київским братством. Могила заснував колеґію при Печерскім монастирі, підготовивши відповідних до сеї школи монахів, котрих висилав на науку до заграничних шкіл, головно до Парижа. Наукові сили сироваджував він головно зі Львова, (прибувши там в 1631. р.) і надав своїй колеґії в супротивности до київскої братскої школи напрям західно-европейских колеґій з перевагою латинъского і польского язика над грецким і словеньским з огляду на практичні потреби сучасного житя, хоч при тім не занедбувано також тогочасного книжного рускаго языка. Першим ректором Могиляньскої колеґії став львівский професор Ісая Трофимович-Козловскій а около сеї колеґії громадить ся цілий кружок талановитих письменників (що вийшли головно з львівскої школи), учених та учителів (Ісая Копиньский, Сильвестер Коссів, Касиян Сакович, Захария Конистеньский і ін.).

Але небавом дійшло до порозуміня в шкільних справах між Петром Могилою і Богоявленьским братством. Київска шляхта, братчики і гетьман Конашевич з козацтвом упросили П. Могилу перенести основану ним колеґію до братства на Подолї і злучити фондацію П. Могили з братскою фондацисю Гулевичівни, в грудні (1630. р.). В рік опісля став Петро Могила київским митрополитом і тим способом під его сильною кермою зєдинили ся три головні огнища просьвітні і релїґійні, Печерска Лавра, Богоявленьске братство на Подолї і митрополія в оден культурно-релїґійний осередок, а по занепаді Острожскої Академії (із смертю Януша Острожского † 1620. р.). з ослабленєм культурного житя у Львові і у Вильні, стає Київ першим і найбільшим огнищем культурного житя всеї України-Руси. Київска Колеґія (від 1701. Академія) промощує дорогу культурним впливам західної Европи, а сьвітло цивілїзациї, »свѣтлость умѣетности правды«, як висловлює ся Конистеньский в »Палїнодиї«, осіняє не лише Русь, але проникає звідси і в Московщину, та в південні краї, у Волощину і Сербію[1]).

[1]) Молдавскі господарі користували ся рускими печатнями і давали їм грошеві підмоги, рускі братства даром посилали книги в Сербію,

Окрім тих головних значнїйших огнищ, било духове житє Руси живійшим живчиком також в поменших місцях, як Луцк, Корець, а навіть оддалїк сих огнищ дїлали монахи Атоньскоі гори — Іван Княгиницкий, званий Йовом, основатель Скита Манявского (коло Богородчан), та Іван Вишеньский, родом Галичанин, що слав із »Сьвятої Гори« славні »посланія« на Русь, остерегаючи Русинів перед всякими єресями і накликуючи до морального житя. Що йно під конець XVIII. і з початком XIX. ст. повстають новітні школи такі як університет в Харкові (1805), в Києві (1833), в Одесї, або лїцей в Нїжинї кн. Безбородка, в Кременцї (Чацкого).

а) Перший віддїл II-оїї доби (1453—1569). На основі дотепер відкритих і виданих творів письменьства можемо вневнити ся, що перший віддїл II-оїї доби був часом застоі і ослабленя літературноі творчости, хоч можна помічати певний прилив нових книжних засобів і творів. Основою тогочасної книжности остає все ще староруска книжна традиция, доповнена новими придбанями перекладних писань і первотворів. Сей прилив нових книжних творів був викликаний відродинами болгарскої книжности, починаючи від Киприяна і Цамблака, а на основі тих південно-словяньских, а головно болгарских перекладів появляли ся нові переклади давнїйших творів. З упадком Царгорода була Атоньска гора таким головним огнищем, звідки рускі письменники черпали засоби книжности і культури. Там проживали і рускі черцї, списували книжки, обмінювали ся своїми творами з паломниками і черцями сербскими і болгарскими і приносили сї книги на Русь, де їх розповсюджували.

1. Церковні твори. Були се твори головно змісту моралїстичного, збірники перекладні і первотвори, в роді Измарагдів, Золотих цїпий ітп. Вельми розповсюдженими були т. зв. Учительні евангелия (збірники поучень на недїлї і сьвята на основі евангелий), приладжені до зрозуміня вірних, оживлені вставлюваними оповіданями. Крім того вельми популярними були доповненя давнїйших житий сьвятих, перерібки і доповненя Печерского Патерика, що вказує на неперервну і живу звязь із старорускою традициєю. Появляють ся також послания і полємічні твори, а все те стає певним доказом, що

в київскій Колегії учило ся богато Сербів, а рускі учені їшли навіть до Сербії і там засновували школи.

і в першій половині другої доби не бракло людий з богословским образованєм і письменьским хистом, а не було лише нонуки до літературної творчости, не було духового руху, щоби побуджував людий до сьміливійших поривів і се вказує на певну застою в умовій і письменьскій діяльности.

Маємо з тих часів також рукописи оповідань звязаних з Трояньскою війною, Олександром В. і Індийским царством. вельми популярних повістий (як про Варлаама і Йоасафа, гл. стор. 43.), апокрифічних повістий і поем.

Завіщання деяких тогочасних панів (як н. пр. Петра Загоровского († 1566), луцкого городничого і ключника і его сина Василя, волиньского каштеляна, кн. Богуша Корецкого. волиньского воєводи) кидають цікаве сьвітло на релігійно моральний сьвітогляд і культурні відносини в половині XVI. ст. Особливо завіщанє Василя Загоровского про вихованє его дітий і науки давані его дітям що до літературної стійности навіть можна поставити вище поученя Мономаха. Коли дїти будуть мати по сїм лїт, радить Загоровский придбати для них дяка добре вченого і чесного, щоби учив їх в его домі »рускої науки в сьв. Письмі. Не пестити, а пильно приводити треба до науки, щоби опісля були здібні на помноженє хвали Божої, на службу речипосполитій, родичам і приятелям і до сповнюваня обовязків«. А коли дійдуть до доброї науки »в своїм рускім язиці, в сьвятім письмі і в молитвах«, тоді треба згодити статочного бакалара, щоби міг добре вчити латиньского язика, а коли будуть в тім мати вже добрі початки, віддати їх до Вильна, до Єзуїтів. Тої науки мають учити ся 7 лїт або й більше без перерви, не приїзжаючи до дому, а коли осягнуть добре знанє латиньскої науки, милость-панове приятелї его мають дати їх в службу на такі місця, де могли би они вправляти ся в боязни Божій. Також щоби не помітували руским письмом і мовою та чесними і покірними рускими обичаями і найбільше вірою своєю і нїколи не опускали служб Божих в церквах грецкого закону, держали пости, молили ся і стерегли ся єреси. А коли на таких місцях привчать ся добрих обичаїв, дати їх в службу королеви і речипосполитій.

2. Історичні твори. З XV. і з початків XVI. ст. маємо лїтописні перерібки (компіляції) оперті на старорускій лїтописній традиції і продовженя київских і новгородских лїтописних збірників місцевими самостійними записками.

І. Литовско-рускі лїтописи се найважнїйший витвір тогочасного письменьства з прикметами білоруского говору. Найдавнїйша редакция литовско-руских лїтописий займає ся подїями останньої четвертини XIV. і першою половиною XV. столїтя (гл. стор. 45.) Єї основу творить праґматичне (без років) писане) оповіданє про взаємини Витовта і Ягайла і талановито а доведене до 1382 р. Там боронить становища Витовта супроти Ягайла і оскаржує єго. До того оповіданя долучені відорвані звістки як н. пр. Похвала Витовту (гл. ст. 45). Середня редакция (в двох ґрупах) подає казочну історию в. кн. Литовского давнїйших часів, починаючи оповіданєм про прихід з Італії над Нїман Палемона, предка литовского народу, з патриярхами виднїйших литовских родів, і веде історию в. кн. Литовского аж до Ґедимінових часів, сплїтаючи подібні книжні історично-ґенеальоґічні фантазиї з відгомонами руских лїтописий і з ріжними переказами. Та редакция має дві ґрупи: в першій ґрупі єї основа — история в. кн. литовского сягає до часів Свитригайла і Жиґмонта Кейстутовича (із згаданим казочним вступом) і доведена дуже короткими записками до XVI. ст. В другій ґрупі єї продовженя далеко ширші і мають уже певну закраску. Місцями виступають тут полїтичні і партийні погляди вельмож в. кн. литовского і їх аристократично-олїґархічна полїтика та вороґованє проти Жиґмонта Кейстутовича за єго полїтику проти аристократиї.

Третя (ширша) редакция, список з бібліотеки Биховця (президента суду), представляє дальший розвиток литовско-руского писаня і лїтератури і обрібки предмету. В тій редакциї лїтопись розширена звістками з письменних і устних жерел і вступна леґендарна єї частина й часи Ягайла, а відтак самостійно описані часи від смерти Жиґмонта. Оповіданє єї живійше має повістевий виклад, оживлене часто леґендами, але там, де зачерпнене з устного переказу, вельми цїнне яко відгомін живого житя XV. ст. і поглядів на тодїшних людий і події скрізь призму вельмож (н. пр. про становище кн. Глиньского проти вельмож). Рукопись уриває ся на 1507 р. Деякі образи живо написані (н. пр. про зїзд монархів в Луцку гл. стор. 48. або про убийство в. кн. Жиґмонта князем Чарторийским).

Литовско-рускі лїтописи визначають ся зовсїм новим стилем, відмінним від руских лїтописий княжої доби. Стиль сей зближений більше до канцелярийного стилю в. кн. Литовского, нїж до старо-

руского книжного, має прикмети сьвітского стилю, свобідного від церковного впливу і византийского красомовства, а підлягає впливови польских висловів і складні н. пр. гуф, реша (rzesza), моц. Сей стиль переходить опісля і до богословского письменьства другої доби.

Зближена до старого лїтописаня є коротка лїтопись Супрасльского монастиря (на білоруско-українськім пограничу в Гродненьскій губернії), вийшла очивидно з церковних кругів, в котрій короткий витяг з давнїйших лїтописий продовжений новими сучасними волиньскими і полїскими записками з кінця XV. ст. До сего витягу з давних руских лїтописий додана цїкава повість сучасника про литовско-московску війну з 1515. а на закінченє є подане похвальне слово героєви сеї війни кн. Константинови Івановичови Острожскому. Ся похвала кінчить ся такою »славою«, яка нагадує ритмічну будову деяких місць »Слова о Полку Ігоревім« або закінченя українських народних дум XVII. ст.

»Великославному государю королю Жикгимонту[1]) Казимировичу буди честь и слава на вѣкы.

побѣдившему недруга своєго великого князя Василія
[московского,
а гетману єго вдатному князю Константину Ивановичу
[Острозскому
дай, Боже, здоровье и щастье вперед лѣпшее:
какъ нынѣ побил силу великую московскую,
абы так побивал силную рать татарскую,
проливаючи кровъ ихъ бесурманьскую.«

Автор сеї повісти і похвали, імовірно чернець Супрасльского монастиря, залюбки згадує про се, що король Жиґмонт »съ многими вельможами своими« слухав церковного співу і оглядав церкву з монастирем.

Маємо крім того ще окремішні лїтописні твори, як Диярій Федора Євлашевского, сьвітского Русина судовика з Новгорода, київского міщанина Боска Балики і львівского міщанина, імовірно Рогатинця.

П. Львівска Лїтопись є лїтописию братскою, що творить перехід до пізнїйших лїтописий XVII. ст. і XVIII. ст. (починає ся

---

[1]) в тогочасних творах руских подибуємо *кг* = *ґ*.

1498. а кінчить ся 1649) складає ся з двох частин. Перша написана імовірно Львовянином (мабуть Рогатинцем) на основі коротких записок з XVI. ст. з додатками власних помічень літописця про події сучасні на Україні (перші козацкі заворушеня), а хоч згадує з одушевленем про Хмельнищину, не промовчує і відемних сторін козацких змагань. Єго оповіданє щире і простодушне, виявляє гумор і ясний сьвітогляд. Язик тогочасний книжний рускій з примішками польских висловів.

3. Урядованє і законодавство. В урядованю руске письмо і язик в тих краях були уживані ще в початках XV. ст., побіч латиньского, але пізнійше уступають зовсім місця латиньскому урядованю. Литовско-рускі землі, менше підлягали польскому впливови. Основанє Люблиньского трибуналу мало запоручити автономію. Отже там урядова руска мова вироблена у великокняжій канцелярії з білорускою закраскою[1]), держить ся ще в повній силі до Люблиньскої унії (1569) і обезпечена правительством і на пізнійше. Окрім урядових актів і грамот, маємо замітні памятники правничого і законодатного письменьства: Судебник вел. кн. Казимира Ягайловича (1468. р.), і Литовский Статут[2]), наданий королем Жиґмонтом (1530.) і т. зв. Литовску Метрику[3]).

Судебник Казимира Ягайловича є збірником прав (28 артикулів), виданих для обезпеки приватної власности. За крадіж були назначені вельми строгі кари, навіть кара смерти. Також строго карано за напад на сусїда, відбиранє ему батьківщини, або захоплюванє чужої скотини. Взагалї Судебник мав метою оборону слабших людий проти сильних задирак. Язик судебника похожий на язик Рускої Правди, але проявляє ся уже вплив канцелярийного язика, який опісля уложив ся в Литов. Статутї.

Литовский Статут є збірником публичного і приватного права, постанов давного державного права на Руси і останків звичаєвого народного права. На сім рускім збір-

---

[1]) старословеньскому ѣ відповідає е, є нпр. въ повете зам. повѣтѣ; вечный з. вѣчный; е зам. я н. пр. светый, память, месець (мѣсяць) і т. і.

[2]) Лит. Статут уложений 1522—29. а принятий соймом 1530. р. був списаний тодїшним книжним руским язиком і містив звичаєві постанови лит. рус. земель, хоч дещо там вийшло і з польского права. Друга редакция (1566) була зроблена з деякими змінами в польск. і рускім язиці. а третя редакция рускою мовою (1588) за Жиґмонта III.

[3]) Збір урядових актів і грамот.

нику законодавства відбив ся вплив римского права, але основою его послужило таки давне громадске право на Руси. Народне сільске зборище (віче) або копа відбуває суд і розправу по давному звичаю на случай шкоди в чужім селї, на случай присвоєня чужої борти (дерево, в котрім сиділи дикі пчоли), або на случай крадежи, коли злодія не можна було знайти а підзор падав на ціле село. Сї постанови про копні суди (1-ої редакції) потвердив 2-ий статут, а також 3-їй. одначе сї постанови громадского ладу про копні суди не могли остояти ся побіч шляхотскої управи. — Язик Статута канцелярийний книжний руский з білорускими прикметами. — Деякі українські міста в Польщі користували нїмецким маґдебурским правом на основі королівских привілеїв і мали самоуправу, що визволяла їх із старостинскої і воєводскої власти. В українських судах уживано сего права в польскій редакції, поки під конець XVI. ст. не переложено на руский язик. Се право було в уживаню на Україні ще в XVII. і XVIII. ст., а на Литов. і Маґдеб. право покликує ся ще Возний в Наталці-Полтавці.

б) Другий віддїл II-ої доби (1569—1778). З Люблинською унією проявляє ся могучий вплив західно-европейскої і польскої культури в житю і в письменьстві Руси. Передовсїм сему впливови піддала ся литовско-руска шляхта. Вже з почином XV-го столїтя гуманїстичні і реформацийні струї поривають за собою молодих людий, котрі в західно-европейских університетах, (в Празї, в Кракові, Падуї і ін.) глядїли ширшого і основнїйшого образованя. Литовско-руска шляхта не могла оперти ся впливови польских звичаїв і двірского житя а все те втягало її до католицкої Церкви. Розповсюджений поміж литовско-рускою шляхтою протестантизм з усякими сектами приневолив польске правительство покликати орден Єзуїтів, щоби викорінив іновірців в Польщі, а в основаних ними академіях у Вильнї і в Полоцку почала образувати ся молодіж литовско-рускої шляхти. Крім того проповідями, прилюдними розправами і богословскими писанями поборювали они іновірців, а се було тим лекше, бо протестантизм не закорінив ся в широких народних верствах. З наверненем до католицкої віри литовско-руских вельмож і шляхти упадала могуча підпора рускому народу, котрий найшов захист для »благочестивої« віри і рускої народности в церковних міщаньских братствах, основаних на підставі свобід, самоуправи і самосуду, запоручених містам маґдебурским правом.

Виобразовані заходом братств в заграничних і в братских школах рускі учені богослови і письменники, заправлені там в льоґічнім і фільософічнім мисленю, станули уоружені середньовічною схолястичною наукою але з европейским напрямом до боротьби з католицкими богословами.

Наслїдком тогочасних условин і положеня рускої народности проявляє ся отже на Руси в 2-ім віддїлї II-ої доби головно дїяльність на полї церковного письменьства. А що тодї вела ся боротьба за найважнїйші питаня рускої народности, найбільш улюбленою лїтературною формою була богословска полємїка (учений спір). Особливо довершенє Берестейскої унії було головною понукою до живого богословско-лїтературного руху з обидвох боків. Унїяти встоювали за свою справу, а православні поборювали унїю і католицизм. Спершу ведено полємїку на історичній основі, поясняючи подію церковної унії, а спори про доґми, які відріжняють православіє від католицизму, займають друге місце. Але перегодом, коли церковна унїя стала довершеною подїєю, перейшла полємїка від істориї до доґматики: питанє про походженє унії стало другостепенним, а головну увагу звернено на спір про доґми. Однак обидва сї напрями полємїки звязані тїсно з собою.

1. **Полємічні твори.** Берестейский собор (1596) і поява короткої істориї дїяльности сего собору, викликала з обидвох таборів горячу полємїку, в яку вмішав ся також знаменитий польский проповідник, Єзуїт Скарґа, а виступивши в оборонї собора („Synod brzeski“ і в рускім перекладї а ще 1577 р. напечатав „O jedności kościoła Bożego“), відказав сьвітским права вмішувати ся в церковні справи. Против сеї оборони видав протестант Христофор Броньский під прибраним іменем Христофора Филалета (т. є правдолюба) твір »Апокризисъ албо отповѣдь на книжкы о соборѣ Берестейскомъ« (в польскій і книжно-рускій мові), написаний дуже різко, що викликав сильне вражінє між прихильниками і противниками. В сїм творі Броньский доказує права сьвітских людий до участи в справах Церкви і віри. Против Броньского, котрий в своїм творі голосив протестантскі ідеї, виступив Ігнатий Потїй зі своїм знаменитим »Антирисісом« (1599), богатим в історичні материяли, що в неоднім висьвітлюють приготованя до унії. Між оборонцями унії Потїй, епископ володимирский, опісля митрополит київский, один з найлїпших митців тогочасного язика (виобразований на творах

Скарги), написав також богато проповідий, що остали непечатаними а опісля появили ся в польскім перекладі. З православного табору вийшов про унію важний твір п. з. »Переспорога« (около 1605 р.), котрого автор, імовірно член львівского братства Юрий Рогатинець, визначає ся яко популярний письменник. Побіч Потія можна поставити Велямина Рутского, опісля київского митрополита, реформатора чина сьв. Василия В., котрий писав польскою і латиньскою мовою і дав почин до богатого василияньского письменьства польскою мовою в XVII. і XVIII. ст.

Оден із знатнійших учасників в сій боротьбі був Мелетий Смотрицкий, що визначив ся найбільш своєю Церковно-Словеньскою Граматикою. Учений монах і православний архієпископ полоцкий, побирав він науку спершу в єзуїтскій колеґії у Вильні а відтак на нїмецких університетах. Спершу був він ревним оборонцем православної Церкви і видав по польски книгу п. з. Тренос т. є. Плач Східної Церкви, в котрій яркими красками зобразив сумне положенє православної Церкви в Литві, а се спонукало самого Скарґу виступити проти него. Але опісля Смотрицкий виїхав на Схід, подорожував три роки а вертаючи поступив до Риму і там приняв унію. Після повороту на Русь, взяв він знов участь в полеміці, але тепер вже проти православія, і видав по польски Apologia (оборона), в котрій висловив бажанє, щоби Східна Церква злучила ся з Західною. Апольоґія Смотрицкого викликала з обидвох таборів ще кілька творів, а на соборі в Києві відрікав ся Смотрицкий своїх поглядів, але відтак знов вернув до них і умер унїятом (1633 р.).

В полемічній літературі визначив ся також Захария Копистеньский (ум. 1627), київский єромонах, особливо знаменитою книгою »Палїнодия« (т. є відклик), в котрій розібрав всї питаня про унію, але сеї книги тоді печатно не видано. Знаменитими полемістами а заразом визначними проповідниками на Руси XVII. ст. були Йоаникій Голятовский (Молочко), ректор київскої Академії, і черниґівский архієпископ Лазар Баранович. Голятовский писав полемічні твори рускою і польскою мовою проти католиків, жидів, магометан і поган, а з его творів особливо замітний »Мессія Правдивий«, в котрім доказує, що Христос був правдивим Месією а крім того подає перекази з тальмуда, народні повіря і перекази Жидів, які найшли місце в творах середньовічної поезиї. Написав він сей твір з нагоди появи лжемесиї в Палестині. Всї его твори визначають ся богатством ріжнородних подробиць

які дають ясний погляд на характер тодішньої руської учености і виказують єго широке очитанє. Баранович писав богато польскою і книжною рускою мовою і вступав ся за автономію України і православної Церкви на Україні. Замітно, що перші православні полемісти опирали свої твори головно на протестантских жерелах, а уніятскі письменники писали під впливом богатої католицкої літератури XVI—XVII. ст.

2. Проповідні твори. З розвитком богословскої полеміки на Руси лучив ся також розвиток проповіди. Педаґоґічне значінє проповіди зрозуміли передові люди на Руси, а вневнив їх в тім особливо приклад Єзуїтів, у котрих проповідь була могутним способом утвердженя і розповсюдженя католицкої віри. Не лише Єзуїти, але й Смотрицкий вказували на висшість католицкого духовеньства перед православним, бо у православних не було проповіди, не було бесїдників. Задля того братскі школи, а передовсїм Київска Академія, обняли своєю проґрамою також науку проповідий. Писанє проповідий було услівєм зрілости, а учителї мали в неділї і сьвята відбувати катехитичні науки і виголошувати проповіди. Як у католицких схоластиків, так і на Руси служили взірцями старинні ретори і софісти, а відтак польскі проповіди. Почавши від кляси, званої реторикою, подавано ученикам засади укладу проповідий а протягом всїх курсів уважано проповіди найважнїйшими виробами. Першою книгою, яку можна вважати початком окремої науки проповіди, була Голятовского »Ключь разумѣнія« (гл. стор. 57.), в якій находить ся »Наука албо способъ зложеня казаня«, з додатком »казань«. Тут виложені майже всї, але доволї недоладні правила і способи проповідий, які витворили ся з одного боку під впливом схоластичної науки в школах, а з другого — під впливом взірців латиньских і польских проповідників.

Для розвитку проповіди установлено при монастирях і церквах окремих »проповідників« і постановлювано на сї місця духовні особи, що кінчили академічний курс. Також майже кождє братство мало при своїй церкві проповідника. Урядом проповідника розпочинали службу в рускій Церкві майже всї опісля визначні і славні достойники церковні на Руси.

Оден з перших руских проповідників був Кирило Транквілїон Ставровецкий, бувший учитель львівскої Ставропигийскої школи, а відтак черниґівский архімандрит, основник

рускої схоластики, що видав »Євангеліє Учительное« т. є. »Поученія на дни воскресные и праздники всего года«. Але до процьвіту і найширшого розвитку довели тогочасне красомовство своїми проповідями Голятовский, Радивилівский і Баранович.

Йоаникій Голятовский назвав свій збірник проповідий »Ключь разумѣнія«, бо его проповіди, по его думці, відчиняють двері до неба. »Наука албо способъ зложеня казаня«, додана до одної і до другої части проповідий — (перша часть містить проповіди на господскі і богородичні празники, друга на празники сьвятих) — відчинить проповідникам двері до складаня нових проповідий. Викладаючи науку складаня проповідий, зсилає ся Голятовский все на свої проповіди. Его проповіди зложені після тих правил і визначають ся прикметами тих богословских систем, які викладано тоді в школах. Деякі его проповіди можна назвати доґматичними або моральними розправами, перенесеними в проповідь.

Антоній Радивилівский, другий знаменитий проповідник того часу, був ігуменом Київско-Миколаївского монастиря. Видав він два збірники проповідий: »Огородокъ Маріи Богородицы« і »Вѣнецъ Хрістовъ изъ проповѣдій недельныхъ аки зъ цвѣтовъ рожаныхъ сплетеный«. В его проповідях проявляють ся ті самі прикмети, що й у Голятовского, але він ще перевищає его сьмілостю порівнань. Він черпає картини свої не лише з біблії і природи, але й з мітольоґії і з клясиків. Він намагає ся ще піддержати свої докази всякими приказками і анекдотами. Між іншими оповідає відому історію про турецкого султана Солимана, що послужила основою Шекспірового Венецкого купця, зачерпнену із славного збірника оповідань „Gesta Romanorum“ (дії романьских народів). Се доказ, як на Руси були розширені ті збірники оповідань, які там через Польщу зайшли із західної Европи.

Лазар Баранович, архіеп. чернигівский, був більше строгий, церковний і доґматичний в своїх проповідях, як обидва попередні. Его проповіди натхнені рішучим, воєвничим тоном, бо він жив в часі польско-козацких війн, а на се вказують навіть заголовки двох его збірників; »Мечь духовный« і »Трубы словесъ проповѣдныхъ«. Находимо вправді і у него символічні і алєґоричні зворотні образи, але зачерпнені з біблії і отців Церкви; длятого его проповіди близші до византийскої проповідничої школи. Він також

одягає найзвичайнїйші гадки у високопарні форми, любить промовляти »цьвітами«, однак відзначає ся від тамтих певною мірою і смаком.

Така проповідь, вироблена на Руси вимогами схолястичної науки, була доказом висшої осьвіти проповідників, подобала ся осьвіченим людям, вихованим в школах, де они чули про мітольоґію, історию, реторику і інші науки, але не могла бути приступна і зрозуміла для ширших верств народу, майже зовсїм неграмотного. Мимо то сей напрям не тілько довго удержав ся в проповіди на Руси, але єго занесли опісля українсько-рускі учені — як Епіфаній Славинецкий, Симеон Полоцкий, Димитрий Ростовский[1]) і ін. проповідники — в Московщину.

3. Послания. Поруч учених богословів-полемістів і проповідників стоїть зовсїм своєрідний письменник, троха іншого, більш народного характеру, Іван Вишеньский, родом з місточка Вишні в Галичині, що писав з кінцем XVI. і початком XVII. ст. Він постриг ся в черцї і поселив ся на Атоньскій горі та здобув собі таке поважанє на Руси, що Київский собор рішив покликати его з Атона яко одного з благочестивих людий »процьвітаючих жизню і благословієм«. Єму приписують около 20 посланій, писаних до кн. Василя Острожского і всїх православних християн на Руси, до »народу рускаго, литовскаго і лядскаго« всїх вір і сект, до митрополита і епископів, що приняли унію і т. д. В своїх посланиях не пописує ся він ученостю анї реторикою, але зате у него богато справдїшнього красомовства, що проявило ся горячим чутєм, щиростю і талантом. Осуджуючи тих, що »поєретичіли і од Бога далече устранила ся«, дорікає він іншим недостачею віри, панам за розкішне житє, кривди і насилу, вступаючи ся за тими, що »з одної мисочки борщ хлебчуть і сами собі панове й слуги суть« тай соли нераз не мають за що купити: докоряє владикам і монахам задля невідповідного, соблазняючого житя — одним словом, він переносить полеміку з богословского обсягу на поле щоденного житя. Єго послания переняті горячою любовю вітчини і щирим бажанєм, щоби Русини служили ревно

---

[1]) Димитрий Туптало був митрополитом ростовским і звідси єго назвиско Ростовский. Він вславив ся також спорудженєм великого збірника житій сьвятих, розложеного на 12 місяцїв, що длятого зве ся Четїї-Минеї с. є книга до читаня (мин. грец. вислів = місяць, отже Минеї = місячні книги).

Богови, бо в тім бачить він поруку туземного і вічного щастя. Вишеньский радить духовеньству проповідувати слово Боже живою мовою, однак не радить перекладати Євангелия і Апостола »простим язиком«, бо церковно-словеньский з усіх язиків Богу наймилійший і без »поганьских хитростий і руководств — се є граматик, риторик, диялєктик — простим приліжним (пильним) читанєм до Бога приводить«. »Ліпше ізучити часословець, псалтир, октоіх, апостол і євангелиє — і жизнь вічную получити, нежели постигнути Аристотеля і Платона і фільософом мудрим ся в жизни сей звати а в геєну (пекло) от-іти«. Длятого він також накликує земляків, щоби понехали коляди, щедрівки, народні звичаї і забави. Єго послания були отже виразом народного настрою в тій боротьбі і визначають ся нераз справдешним гумором, тимто й не могли остати без вражіня на тодішню руску суспільність. (гл. Чит. для П. р. учит. сем. ст. 115 і 244).

4. Научні твори. *а) Богословскі.* Около 1620 р., коли львівска школа братска почала підупадати, став осередком духового і літературного житя Київ, а головна заслуга належить ся київскому митрополиту Петрови Могилі. Син бувшого молдавского воєводи, **Петро Могила** (1598—1647), вчив ся мабуть у львівскій школі братскій а опісля в заграничних академіях, між іншими в Парижі. Служив в польскім війску (брав участь в бою під Хотином 1621. р.), а відтак постриг ся в черці в Київскій Лаврі, став небавом архімандритом, а по смерти Йова Борецкого київским митрополитом. Він відбудовував старинні історичні церкви, з підмогою кружка ученых справляв і видавав церковні книги, писав і видавав книги в оборонї православної церкви від унїятів // Litos abo Kamień, (по польски проти Касияна Саковича, що походив з Потилича в Галичинї і був перше архімандритом Дубеньским, приняв унію і в творі »Perspektywa« обвиняв православних в протестанстві) — видав »Православное исповѣданіе вѣры«, Катехизм великий і малий, що діждав ся навіть перекладу на нїмецку мову а також замітну »Антольоґію« (перше руске богато ілюстроване виданє). Се був збірник моральних і житєвих поучень. Могила був новий, сьвіжий чоловік, що додав нових сил київскій просьвітї; около него починає ся новий рух, печатанє книг і просьвіта на Руси. Однак найважнійшим ділом Петра Могили було розширенє і вивіноване київскої школи, що стала відтак (1631) звати ся Київско-Могиляньска Колєґія (опісля 1701 Академія). Ще бувши архімандритом, вислав Могила кількох талановитих мо-

лодців (Ісая Трофимович, Сильвестер Коссів, Гізель і ін.) на науку за границю, щоби відтак були учителями Колеґії, уладженої в новім дусї. Науку викладано латиньским язиком, який тоді в цїлій Европі уважано признакою висшої осьвіти, язиком західно-европейскої науки і релїґійної полємики. При колеґії була також бурса для бідних учеників. Ся перша найвисша школа на Руси розвивала ся гарно під управою і доглядом учених мужів і стала розсадником науки і просьвіти.

Першу пробу, написати науково-схолястичне богословіє в церковно-словеньскім язиці, зробив Кирило Транквілїон Ставровецкий, що був учителем львівскої братскої школи а відтак чернигівским архімандритом і видав »Зерцало богословія«, перший підручник богословский для сьвящеників. В переднім слові говорить автор, що оно вибране з многих книг богословских, але звичаєм всїх руских учених, що осягнули наукове образованє, він крім богословских жерел, сьв. Письма і Отцїв Церкви, користував ся для поясненя і доказів своєї науки також сьвітскими науками — фільософічними, природними, астрономічними — і розправляє про предмети природи після тодішнього стану природних наук. Крім того п. з. »Перло многоцѣнноє« появив ся уже по его смерти цїкавий збірник прозових і віршованих творів, а сї останні замітні складом вельми близким до народних дум. (Перед смертю приняв він унію).

б) Граматики і словарі. Із заснованєм братских шкіл, де між іншим вчили церковно-словеньского язика, показала ся потреба церковно-словеньскої граматики. В 1586 р. вийшла перша така граматика в печатні Мамоничів. Ученики львівскої школи під проводом свого учителя Арсенія видали також Граматику єлиноословеньского язика (Адельфотес 1591), відтак появила ся Граматика словеньска Лаврентія Зизанія-Тустановского (1596) а найлїпшою на той час була (1619) згадана вже Граматика М. Смотрицкого. Всї они не основують ся на історичнім і фільольоґічнім досліджуваню звуків і форм церковно-словеньского язика, лише на грецких граматиках і так стало ся, що церковно-словеньскому язикови накинено язикові правила грецкої мови. — Із зростом письменьства і впроваджуванєм народної мови в письменних творах показала ся також потреба словарів. Короткий словеньский словарець додав до своєї граматики Зизанїй, яким користував ся опісля київско-печерский монах Памво Беринда, видаючи Лексіконъ словено-россскій

и именъ толкованіє« (1627), де слова церковно-словеньскі пояснював тодішньою рускою мовою.

в) Систематичні виклади істориї. З XVII. столїтєм з розвитком науки в Києві проявляють ся змаганя систематичного викладу істориї. В половинї XVII. ст. виступають два історичні письменники, котрих твори все ще ладом писаня і характером визначають ся прикметами першого віддїлу другої доби. Ігумен Київского Михайлівского монастиря Теодозий Сафонович написав »Хронику« на основі Початкової, Київскої і Галицко-Волиньскої Лїтописи про історичні подїї на Руси аж до 1290. р. (видана 1672.) а ректор київскої колєґії Інокентий Ґізель (походив з лютерскої родини з Прус) скоротив і доповнив сю хронїку сучасними подїями п. з. Сінопсіс (т. є. огляд), користуючи ся польскими хронїками Кромера, Бєльского і Стрийковского. Хоч в сїм творі стрічаємо такі довільні поясненя, як імя Славяни — від слави, Руси — від розсїяні і т. і., всеж таки Сінопсіс Ґізеля була одиноким на той час печатаним підручником історичним і учебником та діждала ся кількох видань. В оповіданю автора проявляє ся любов до України, яку бажав він бачити могучою в союзї з Московщиною. Як Сафонович так і Ґізель списали свої історичні твори церковно-словеньским язиком.

Такою пробою систематичного писаня істориї є також Патерик Сильвестра Коссова (що був першим префектом київскої колєґії, а відтак митрополитом, ум. 1657.), написаний по польски, опісля переложений церковно-слов. мовою. Автор користував ся не лише давним руским патериком, але й грецкими хроноґрафами і польскими лїтописцями.

5. Книжна руска поезия. *Вірші.* В братских школах а особливо в Київскій Академії звертали особливу бачність на науку реторики і поетики. Окрім поетики і реторики, вправляли ся також ученики інших кляс в складаню промов, принагідних »віршів« (versus), привітів, а особливо духовних пісень — псалмів і кантів, котрих рукописні збірники появляють ся з кінцем XVII. і з початком XVIII. ст. Першим печатним виданєм таких кантів був »Богогласник«, виданий 1790. р. (гл. низше). Ученики виголошували в сьвята перед учителями або сьпівали такі вірші. Найбільш таких віршів складали на Різдво Хр. і Воскресенє, в честь Пр. Богородицї і сьвятих. Складали їх

не лише бурсаки, але й учителї латиньских шкіл, часто навіть сільскі учителї, що стояли близше до народу, як тамті, і тому лїпше знали народного духа і сьвітогляд, знали народне житє не із слуху а відчували єго власним серцем. Біблїйні події виведені тут в безпосередній звязи з обставинами народного житя на Руси, в дусї і тонї наївних оповідань, проникнутих часто гумористичним настроєм. Они розвивають головно тему про »спасенє від вічного полону нашого«, себ то визволенє Спасителем праведних душ з ада. Бурсаки ходили також по домах заможних і знатних людий і сьпівали під вікнами, за що дістували подарки. Мало яка книга появляла ся без віршованої присьвяти, написи до гербу.

Сї вірші складано після латиньских і польских взірців, силябічним розміром, де розходило ся лише о певне число силяб (складів) і о рим, а не о ритму (наголос). Такий розмір зовсїм не відповідний духови рускої мови, а тяжкий навіть в польскій. Найдавнїйші вірші не сягають дальше як кінця XVI. ст. а в XVII. ст. находимо вже окремі збірники, як »Вѣршѣ на Різдво Хр. (Львів 1616), »Вѣршѣ« Касияна Саковича (Київ 1622), на похорон Сагайдачного присьвячені »Войску Запорожскому«, і т. д. Половина духовно-морального збірника Кирила Транквілїона Ставровецкого »Перло многоцѣнноє (виданє 1690 р.) складає ся з віршів в похвалу сьв. Тройцї. Пр. Богородицї, ангелів, апостолів, сьвятих і т. д.

Вже в першій половинї XVII. ст. появляють ся також вірші на сьвітскі побитові теми, а складачі і декляматори вносять у свої твори також полїтично-суспільні теми. Навіть в біблїйних темах проявляє ся також вільне, гумористичне пародіованє предмету. Деякі вірші приймають в закінченю форму привітливої орациї в жартовливім тонї, інші знов мають протягом часу жартовливий тон. Появили ся також книжні вірші з нагоди козацких війн (н. пр. в диярию Єрлїча і лїтописи Грабянки). Але найбільш розросло ся чисто реторичне і ремісниче писанє віршів. Так н. пр. Іван Максимович, (архієпископ черниговский, потім тобольский), написав віршований твір »Богородице Дїво, радуй ся«, що складав ся з 25.000 силябічних віршів. Всї такі віршованя не були в дїйсности поезиею, а все кінчило ся звичайно на доволї нескладних римах. Віршованє довгий ще час водило ся по бурсах, дещо з того переймали народні сьпівці, а дещо війшло в збірники псальмів і кантів. З підмогою старців або в рукописях переходили

ей вірші поміж більше грамотне міщаньство і так ставали власностю народу, хоч імена авторів звичайно пропадали без слїду.

Вплив живої народної мови в рускім письменьстві II-ої доби. В лїтературних творах II-ої доби народна мова виступає з тими вже виразними прикметами, які ледви проглядають в письменних памятниках старорускаго язика I-ої доби. Вправдї задержало ся там ще богато форм і зворотів церковно-словеньскаго язика, мабуть тому, що они видавали ся читачеви зрозумілими. В тих церковно-словеньских формах зберегли ся многі черти старорускаго язика, властиві також церковно-словеньщинї, але вже перемінені і перероблені в дусї народної рускої звучнї. Бачимо тут мовби стару будівлю, в котрій жиють нові люди, з новими потребами і поглядами. Не кажуть они вже, як в давнину висловив ся лїтописець, що: »язик словеньский і руский оден«. Напротив они трудять ся »людемъ посполитымъ рускаго языка къ ножитку« задля того, що ті люди »языка словеньскаго не розуміють«. Рускі письменники вже в XVI. ст. були сьвідомі окремішности рускаго язика від церковно-словеньскаго і признають потребу — витворити письменну руску мову яко окремішну цїлість, відмінну від церковно-словеньскаго і польскаго язика. Проявляє ся се змаганє передовсїм в сьвітских творах. В грамотах і судових рішеньях проявляє ся старорускa актова і урядова мова Рускої Правди і грамот до XIV. ст., але підлягає значному впливови живої народної мови що до звуків, форм і висловів. В литовско-руских землях відбиває ся вплив язика виробленого в канцелярії в. литов. руск. князїв з білорускою закраскою. Особливо се замітно з кінцем XV. і в XVI-ім столїтю (Судебник, Литов. Статут і т ін.) а сим впливам підпадає не тілько канцелярийна, але і лїтературна книжна мова і то не тілько в литов. руск. землях, але і в коронних (Гал. волинь.), переймаючи білоруску закраску і польскі вислови. Народна мова стала входити також перегодом в духовні книги. В так званих »Учительних евангеліях« часто находимо переклади на народну мову виїмок з книг старого і нового завіта[1]), а відтак ще більше в збірниках проповідий в другій половинї XVII. ст. (пр. Голятовскаго і Радивиловскаго).

---

[1]) До XVI. ст. відносить ся переклад „Пісні пісень“ а до тогож або троха пізнїйшого часу переклад Псалтиря на народну руску мову (доси в рукописи).

Однак хоч письменники бажали до народу промовляти зрозумілою для него мовою, бояли ся помилок, бояли ся попасти в єресь, а до того в релїґійних спорах не находили в народній мові потрібних і певних висловів. Длятого заходили ся они виробити літературний язик на готовій книжній основі — а такою основою видавала ся їм церковно-словеньщина.

Релїґійна боротьба і релїґійні спори, особливо після берестейского собору (1596 р.) понукували православних до пильнїйшого виучуваня церковно-словеньского язика, в котрім бачили сильне оруже для оборони своєї віри. Нарід привик був в церковно-словеньскім слові бачити не просте, грішне слово, пригідне для щоденного ужитку, але осьвячене слово віри, і готов був піддержувати церковно-словеньский язик не тому, щоб він був для него зрозумілий, але задля того, що вивисшав ся понад уровень его звичайного розуміня. Більшість суспільности змішувала ідею церковно-словеньского язика з ідеєю віри, а одно і друге з ідеєю народної самостійности. Длятого славний борець православія Іван Вишеньский при кінци XVI. ст. кличе: »Книги церковні всї і устави словеньским язиком не виворочивайте; літургії же, для вирозуміня людского, по простy толкуйте і викладайте«. Тим способом »простий« себто народний язик відсунено знов на друге місце а вибрано до релїґійної борби готове оруже, яким видавав ся язик церковних книг.

Книжний руский (словеньско-руский) язик. Однак язик тодїшних письменників не був уже тим старо-словеньским язиком найдавнїйших памятників словеньского письменьства (як н. пр. Остромирового євангелия); се вже був язик перемішаний народними формами, словами і зворотами, а крім того латиньскими і польскими словами. Так отже церковно-словеньщина з тими примішками стала основою тогочасного книжного руского язика.

З початком XVII. ст. (1619. р.) виступає Мелетий Смотрицкий із своєю Словеньскою Граматикою, з наміром витворити чистий словеньский (т. є. старо-словеньский) язик. Але хоч тодїшні письменники держали ся церковних книг, не могли зовсїм визволити ся зпід впливу живої народної мови. Задля того язик тих письменників можна властиво назвати словеньско-руским. Після виходу граматики Смотрицкого почав ся взаїмний вплив між книжним словеньско-руским язиком і народним. Плодом того взаїмного впливу був книжний руский язик, котрий вдоволяв

потребам більше книжних людий своєю граматичною правильностю, як і людий звичайних своєю зрозумілостю. В очах народних мас здобув собі мало-помалу побіч церковно-словеньского язика повагу і значінє сей книжний язик, що був штучною мішаниною церковно-словеньщини з ріжного рода нарічевими примішками живої народної мови і відтінками білоруского говору і польского язика. Письменники тогочасні звали сей язик просто руською мовою або руским язиком. Для лекшого зрозуміня сего книжного язика зложив Памво Беринда »Лексикон славено-рускій«, в котрім пояснєня написані язиком книжним, але з виразно замітними елементами народної мови.

Вплив польского язика і живої рускої мови на літературний руский язик. Рускі письменники XVII. століття намагали в міру своєї умілости і таланту причинити ся до витвореня літературної рускої мови в тім напрямі, в якім она виступила ще в другій половині XVI. ст. яко літературний орґан народної сьвідомости. Вихідною точкою для них була граматична теория Смотрицкого, з котрою они були більше або менше знакомі, однак від неї далеко відступали під вплывом живих вимог мисли. І в самій правописи фонетичний принцип брав перевагу над етимольоґічним.

Під вплывом школи і суспільних та політичних відносин руска літературна мова тогочасна переняла деякі прикмети польскої, не лише у висловах але й в граматичнім обсягу, підлягаючи разом з польскою мовою вплывови латиньскої складні. Але такі твори визначні гарною, сильною, поетичною мовою, як Кохановского, Шимоновича і т. і., не мали у нас вплыву на вироблене гарної поетичної мови. Народне почутє затемнювали все наново релїґійні і політичні спори. Чимало руских письменників писало свої твори також польским язиком.

Вплив народної рускої мови виступає з особливою рішучостю в урядових грамотах, в українських літописях, хроноґрафах і козацких хроніках, а ще більше в творах поетичної основи — всякого рода віршах, драматичних творах і апокрифічних повістях.

Характер руского письменьства в руских землях прилучених до Польщі. Серед трудних обставин витворила руска суспільність в II-ій добі письменьства ту просьвіту власними материяльними жертвами руских вельмож, єрархії і церковних братств. Понукою до того була та моральна сила, яка проявила ся в поглядах і характері передових осіб, і ревність до просьвіти, яка видала про-

тягом недовгого часу цїлу громаду учених, високо поважаних навіть пізнїйшими строгими критиками. Тогочасне письменьство приняло новий напрям, якого не знали і не любили в Московщинї: руска культура користувала ся самостійно новими жерелами просьвіти, а то як тодїшньою грецкою наукою, так і латиньскою схоластикою, щоби собі здобути оруже, потрібне до боротьби.

Грецкий язик займає передове місце перед латиньским, церковно-словеньский і книжний руский перед польским, а на се вказують вже грецкі заголовки більшости тогочасних творів, написаних церковно-словеньским язиком із значною примішкою рускої мови. Появляють ся твори майже зовсїм народні і що до змісту і що до мови. Характеристична прикмета тогочасної науки і лїтератури проявляє ся в тїснїй звязи їх з народним житєм, в тім, що они виходять з народного житя, черпають з него головну поживу і силу, виражають в більшій части інтереси народу, его релїґійних змагань, его ріжних верств. Під впливом грецко-словеньских шкіл на Руси розвинули ся не лише богословскі науки, але й історіоґрафія і фільольоґія (граматики, словарі).

Научний розвиток тодїшних руских письменників був вельми ріжнородний: — деякі з них визначали ся глибокою наукою, інші знов були скромними лїтературними робітниками, але майже у всїх проявляє ся виразна і ясна полїтична съвідомість. Як глибоко учені дїячі, так і дрібні письменники визначають ся широтою полїтичних поглядів про відносини Руси до Польщі і на взаїмні відносини ріжних верств руского народу. Силою народної съвідомости стояли тогочасні осьвічені Русини високо, вище як в другій половинї XVII. ст., не згадуючи вже о XVIII. ст. Найважнїйшим одначе придбанем тогочасного письменьства було вироблене книжного руского язика, язика лїтературного і наукового без міри близшого до живої народної мови як давна церковщина, при тім вельми відмінного від язика Московщини, а однако зрозумілого на цїлім просторі України-Руси а навіть Біло-Руси. Язик сей виробив ся на основі білорускої мови книжної, уживаної в княжій канцелярії литовскій, Литовского Статута і перекладу біблії Скорини. Враз з Литовским Статутом, що обовязував і в південній Руси, розповсюдив ся сей язик по містах, дворах і монастирях, приймаючи в себе що раз більше руских народних слів, а слів церковних для означеня абстрактних розумінь і поль-

ских з публичного і державного житя. Язик сей був би неперечно окорше, як се стало ся, довів до повної побіди живої народної мови, колиб не обставини політичні, про котрі низше згадаємо.

В середині другої доби письменьства проявляє ся перевага богословского елемéнту над історичним в полеміці, в розвитку штучної схолястичної проповіди (»казаня«), в рішучій перевазі польского язика над церковно-словеньским і руским. Значна більшість творів появляє ся в польскім язиці, книжний руский язик проявляє ся в немногих творах, а склад тяжкий, переповнений макаронізмами. Сильно розвиває ся склонність до віршованя і переходить опісля в манію. Схолястика що раз більше придавлює сьвітлі і чисті впливи давної українъско-рускої школи і літератури; однак в суспільній, науковій і літературній діяльности Барановича, Ґізеля, Ґолятовского є ще богато цінного, посеред всякого схолястичного натовпу пробиває ся ще сьвіжа думка, людске чуте і розуміне суспільних потреб і бажанє для них потрудити ся.

Вплив південно-рускої просьвіти на Московщину від прилуки лівобічної України з Києвом.

Історичні і суспільні відносини після прилуки лівобічної України до Московщини. В 1648 р. починає ся довголітна і далекосягла та страшна в наслідках Хмельниччина а відтак часи після Хмельниччини (звані у народу р у ї н о ю), що довели (1654. р.) до прилуки лівобережної України з Києвом до Московщини. Андрусівским миром (1667) затверджено розірванє України на дві половини і стало прилучено лівобережну Україну та Київ до Московщини а сим ослаблено звязь поодиноких земель України-Руси. Крівава Хмельниччина і послідуючі за нею історичні події були справдешньою руїною для України. Правобережна Україна вилюднила ся довголітною війною, ясиром і переселенєм частини населеня в заднїпряньскі пусті степи. За сим економічним занепадом і політичним розділом України пішов також духовий і літературний занепад і роздвоєнє духового житя і письменьства. З руїною многих міст, місточок та монастирів зникло богато осередків культури, пропали численні школи і братства, а рівночасно запропастили ся книжки, рукописи, грамоти, твори штуки, щезли довголітні культурні придбаня. Правобережна Україна з Галицкою Русю втратила ту головну опору, якою з початку XVII. ст. був для неї Київ, але мимо трудних обставин, в яких находила ся прилучена до Польщі половина

Руси, була там велика свобода печати, було там всеж таки ще місце для самодіяльности рускої суспільности і руского народу. Тимчасом на лівобережній Україні що раз більше обмежувано ту самодіяльність а протягом XVIII. ст. ще більше її придавлено, що відбило ся і на українсько-рускій народности й літературі.

В р. 1685 підчинено київску митрополію московскому патриярхатови і се був смертний удар останньому огнищу самостійного українсько-руского письменьства. Ціла громада учених і письменників, підготовлених Київскою Академією, переселяє ся з половини XVII. ст. в Московщину, де трудять ся для просьвіти, кладуть підвалини наукових інституций і наукової літератури, справляють попсовані невіжами церковні книги, стають єрархами, придворними ученими, поетами, секретарями, навіть учителями царских дітий, відтак ревними помічниками Петра В. в перестрою держави. Перенесене просьвіти і науки на північ було тим лекше для київских учених, бо они писали, так як і в Москві в тім часі, язиком, витвореним на Руси на церковнословеньскій основі, з якого аж від половини XVIII. ст. заходом і талантом московских письменників, почавши від Ломоносова, став вироблювати ся нинішній літературний язик московский. Тим способом втратила Україна з просьвітно-наукової ниви богато робучих сил, які, заманені блеском царского двора і визначними становищами, пособляли »обєдиненю« України, злученої доси лише адміністративно з Московщиною. Задачу такого культурного обединеня улекшувала їм тодішня схоластична наука, вироблена на церковно-словеньскій основі. Так київскі учені мимоволі в добрій вірі трудили ся для обєдиненя України з Московщиною і посередно причинили ся до занапащеня єї автономії.

Сему обєдиненю мала пособляти що раз міцнійша централізация, яка мала затерти прикмети самостійного побиту України. Особливо з часів Петра В. після нещасливого для Мазепи полтавского бою (1709 р.) починає ся систематичне змаганє на знищенє автономії України і українсько-руского народу[1]). З упадком

[1]) В Глухові, столиці лівобічної України, заведено полїцийно-адміністративну управу, т. зв. „Малороссійскую колегію“, що зносила ся з царским сенатом і давала прикази гетьманови (1722); царица Катерина II. знесла гетьманьство (1764), зруйнувала Запорожску Січ (1775); Україна стала провінциєю Московщини, а крепацтво затверджене царицею (1782) віддало укр. селян давній старшині козацкій, нобілїтованій на „дворян“ моск. урядом.

політичного биту йшли Українці в московску урядову, духовну і воєнну службу і помагали там заводити бюрократично-централістичну систему, усуваючи останки давного ладу і автономії.

Шкідний вплив прилуки України до Московщини на розвиток укр. рускої літератури. Сї історичні й суспільні обставини, особливо від розриву України на дві части (1667), відбили ся вельми некористно в українъско-рускім письменьстві. Твори, особливо богословскі, піддавано строгій цензурі; почали конфіскувати а навіть палити рускі книжки, добачаючи в них західні єреси. Витворений а збогачуваний опісля московскими ученими і письменниками літературний язик, приймаючи в себе що раз більше московского народного елєменту, як і лєксикального засобу з чужоземних новочасних і старинних язиків, віддаляв ся що раз більше від книжного язика на Україні XVIII. ст. а ще більше від живої мови українъско-рускої. Сей літературний московский язик наслїдком свого державного становища з кінцем XVII. ст. входить в урядове житє, в адмінїстрацию і висші верстви суспільні, між українъске дворяньство, що бажало тим виріжнити ся від мужицтва, а наостанку і в літературу. Московска цензура і синодальний указ[1]) (з 1721 р.) виступають рішучо проти уживаня »особаго нарѣчія« (себ-то українъско-рускої мови) в письменьстві і в книгах.

Українъско-руске письменьство тодїшне починає отже уникати печатнї а найважнїйші твори другої половини XVII. ст. і першої половини XVIII. ст. остають в рукописях, приступних лише для тїсного кружка близких знакомих автора, і так ходять з рук до рук, або припадають порохом по монастирских бібліотеках. Так зберегли ся козацкі літописи, що могли були зробити великий вплив на політичні і суспільні погляди суспільности патриотичним зображенєм минувшини, наколиб були тодї побачили дневне сьвітло. Так само пішли в непамять драматичні твори, хоч після тогочасних поетик (з половини XVIII. ст.) українъско-руска мова, прозвана »сїльским, мужицким слогом« могла найти місце хиба в низших родах літератури н. пр. в комедиї.

---

[1]) Київску печатню підчинено сим указом Синодови в Москві і приписано: „а другихъ никакихъ книгъ, ни прежнихъ, ни новыхъ, не объявя объ оныхъ въ духовной колегіи — въ тѣхъ монастиряхъ не печатать, и кромѣ того справлять книги съ великорусскими печатьми, дабы никакой розни и особаго нарѣчія не было".

Шкідний вплив урядового язика Московщини. Злука України з Московщиною пересунула політичний осередок в Москву а відтак в Петербург, а з тим урядовий язик Московщини став також пануючим не лише в московскій державі, але й почасти на Україні. Тимто вплив сеї злуки міг в письменьстві на Україні відбити ся аж з початком XVIII. ст. З 30-их років XVIII. ст. появляє ся в книжнім рускім язиці більше або менше замітна примішка московских слів, звуків і форм, а в творах написаних тим язиком не стрічаємо вже церковно-словеньских і польских висловів і форм. В році 1726. відкрито Академію наук в Петербурзі, а московский учений Ломоносов положив своєю граматикою (1755) підвалини до управильненя літературного московского язика. Сї обставини причинили ся до того, що вплив московского язика став іменно в другій половині проникати в Київску Академію, яка тоді з Харківскою Колеґією і переяславскою та чернигівскою семінариями служила розсадником просьвіти для цілої України.

Сему пособляли богато київскі митрополити, що або виховували ся на півночи, або були настановлювані зпоміж московского духовеньства[1]). Коли ще в другій половині XVII. ст. в Москві не зачіпали питаня о »малороссійскомъ діалектѣ«, себ то українъско-рускої мови, і відносили ся до неї прихильно[2]), виступає в першій половині XVIII. ст. заведена московским правительством цензура і синодальний указ[3]) навіть виразно против уживаня »особаго нарѣчія« (себ то українъско-рускої мови) в письменьстві і книгах. Київскі митрополити другої половини XVIII. ст. намагали ся зрівняти і що до мови Київску Академію з московскими науковими інституціями. Они звертали особливу бачність на науку московского язика, вимагали від питомців академії, щоби на память учили ся Ломоносівскі оди, висилали питомців в московский університет із строгим приказом, щоби там учили ся московскої

---

[1]) Царица Єлисавета наказала 1754 р., щоби съв. Синод представляв на митрополитів і архимандритів не лише Українців, але й родовитих Москвичів. Катерина II. не любила українських архієреїв і веліла пильно наглядати, щоби они „між простим народом не розсівали шкідних засад".

[2]) Голятовский присьвятив свій твір „Мессія Правдивый" цареви Олексієви Михайловичу, а московский патриярх Адриян позволив київскому митрополитови завести нововиданий повний переклад православного ісповіданя на „малороссійскоє нарѣчіе".

[3]) 1721 р.

мови і вимови, а по укінченю наук займали учительскі місця в Києві. Установлені вже учителї по школах і бурсах мали строгий наказ, учити молодіж московщини і дбати про »правильну« (т. є московску) вимову. Все те мусїло відбити ся в письменьстві на Україні. В міру розвитку літературний московский язик віддаляв ся що раз більше від українъско-рускої народної мови. Українці, щоби війти в загальну струю культурного житя, мусїли відречи ся своїх власних літературних традиций і присвоїти собі мову так званої образованої суспільности, що зложила ся після московского типу. Ті з них, що учили ся на півночи, легко присвоювали собі ту мову, а для тих, що вчили ся в школах на Україні, появляли ся з 70-их років XVIII. ст. підручні книжки для улекшеня науки московскої вимови і правописи. Протягом XVIII. ст. чимало київских вихованців переселило ся на північ, богато з них заняло місця в державній службі а чимало з них вступило на літературну ниву в Петербурзі і Москві, а їх дїяльність не оставала без впливу і на письменьство на Україні.

Тим способом в другій половині XVIII. ст., особливо в лївобічній Україні, не находимо ні одного історичного твору написаного книжним руским язиком, на місце котрого входить московский навіть і в книгах духовного змісту.

Вплив рускої науки і просьвіти на Московщину.

Українъско-руска література і наука мали значний вплив на Московщину ще з кінця XVI. і початку XVII. ст., а іменно творами Лаврентия Зизанія, Смотрицкого, Захария Копистеньского і Петра Могили. Але з половини XVII. ст., особливо від прилуки лївобережної України до Московщини, київска наука вдомашнила ся в Москві і стала там дальше розвивати ся. В другій половині XVII. ст. дїлають ще в Києві Голятовский, Радивилівский, Баранович і інші духовні письменники. Однак з кінцем XVII. ст. переселяють ся київскі учені Епіфаній Славинецкий, великий знавець клясичних язиків, котрий яко учитель і учений вельми заслужив ся перекладами і поправками книг церковних і сьвітских, Симеон Полоцкий, Димитрий Ростовский (Туптало) і ін. в Московщину, щоби там засновувати школи, перекладати і справляти церковні книги. З того часу київскі учені творять в Москві сталий кружок, около якого скупляє ся тогочасна наука і письменна дїяльність. Спершу в московскій словеньско-грецко-латиньскій Академії передове місце

займає грецкий язик; однак коли нею став управляти київский учений (рязаньский митрополит) Стефан Яворский, родом з Галичини, перестроєно її після київского взірця. Особливо великий вплив здобули Київскі учені за Петра В., котрий не любив духовних давного московского типу, задля їх неприхильности до реформ, а хоч патриярх Дозитей просив царя, щоби не наставляв »чужинців« митрополитами а особливо Українців (їх називали в Москві »Черкасами«), лише родовитих Москвичів, »аще и немудріи суть«, всеж таки цар волів учених Українців. Цар віддавав їм важні єрархічні й інші урядові місця а київскі учені довгий час займали передові становища, що викликувало проти них вороговане московского духовенства. Теофан Прокопович, проповідник і великий помічник реформ Петра В., служив безуслівно єго змаганям, а Яворский, противник лютераньства, обвиняв о прихильність до того навіть Прокоповича. Як великий вплив мали українскі переселенці на царскім двори, сьвідчить се, що за царицї Єлисавети на дворі війшли українскі звичаї, а братя Розумовскі (з котрих молодший Кирило став гетьманом) займали там визначне місце. Однак через те пропало богато талановитих сил для України саме тоді, коли она їх найбільш для свого подвигненя потребувала.

Історичне письменьство в XVII. і XVIII. ст. Кріваві козацкі війни, що заповнили другу половину XVII. стол., довели до повної руїни на правобережній Україні, знищили осередки духового і літературного житя і спинили єго розвиток, але мимо то видали нову галузь історичного письменьства, що видобула ся тут самостійно, на основі нових обставин житя, зовсім независимо від Київского літописаня. В першій половині XVII. ст., котра видала тілько полємічних і релїґійних творів, маємо лише короткі літописи з пригідними записками подій (як в горі згадана Львівска Літопись, крім того Добромильска, Чернигівска, і ін.). Викликане козацкими війнами розбудженє народу витворило українсько-руске історичне письменьство і окремий історичний стиль в козацких літописях з виразною ціхою народного духа. »Козаки писали, як каже Максимович, на босвицу збруєю і кровю, а відтак переписували на папір і зберегали для памяти потомства«. Літописи ведено на Руси без перерви, а деколи літописці доторкували ся також минувшини сусїдних земель. Зроблено також пробу з руских і польских літописий зложити перший учебник істориї (Ґізель). Козацкі літописці займають ся подіями від по-

ловини XVI. до кінця XVIII. ст. Спершу були се короткі лїтописні записки п. з. »козацкіи кронички«, »козацкіи лѣтописцы«, про які находимо згадку в пізнїйших українсько-руских істориків.

Коли в половинї XVII. ст. появляють ся проби систематичного викладу рускої історії, а письменники сї в своїх творах послугують ся церковно-словеньским язиком, творить мовби перехід до козацких лїтописців чернигівский монах Леонтий Боболиньскій. Він написав (1699 р.) »Лѣтописецъ сій єстъ Кроника зъ розныхъ авторовъ и гисторыковъ многихъ і т. д.« Є се в стилю старої лїтописної компіляції уложена простора лїтопись, почавши від сотвореня съвіта до початку XVII. ст., зібрана з біблії, латиньских, грецких і польских істориків, литовских лїтописий, Початкової Лїтописи, Четь-Мінеї і ін., однак писана язиком дуже близким до живої народної мови і визначає ся живим оповіданем. З історії України находимо там дуже небогато, але зате важні подрібні вісти і документи.

Оповіданя козацких лїтописців обертають ся около Хмельниччини і слїдуючих за нею історичних подій. Се твори писані сучасниками або навіть учасниками самих подій і носять на собі пятно народного одушевленя тих часів, натхнені горячою любовю до рідного краю і народною съвідомостю. Язик тих лїтописий є вельми зближений до живої народної мови з доволї значною примішкою польских а почасти і церковно-словеньских слів: лїтописи сї писані, як каже Самійло Величко: »простим стилем і нарічієм козацким«.

Лїтопись Самовидця, о війнах Хмельницкого (гл. стор. 51) є незвичайно важна для історії тих часів і займає між історичними творами тогочасними передове місце. Невідомий по імени автор, самовидець описуваних в лїтописи подій (звідси і назва), був чоловіком съвітским з лївобережної України, а хоч не мав значної науки, якої годї було собі придбати у военних часах, визначав ся природним талантом. Він служив у військовій канцелярії при боцї гетьмана, брав участь у военних походах, в посольствах і козацких радах, мав під рукою всякі урядові документи історичні і міг знати не лише про всякі важнїйші події свого краю, але й про полїтичні справи европейскі. Тимто его лїтопись писана праґматичним ладом і має всї прикмети історії. Характеристика дїевих осіб вірна і пластична а цїле оповіданє

визначає ся предметовостю. Твір Самовидця обнимає події 53-ех років, від повстаня Хмельницкого аж до 1702 року, а початок доданий опісля компілятором на основі історичного збірника »Краткое описаніе Малороссіи«.

Самійло Величко (гл. стор. 53.) є неперечно найзнаменитшим істориком Хмельниччини, але его чотиротомове »Сказаніе о войнѣ козацкой съ Поляками, чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницкого, гетмана войскъ Запорожскихъ, въ осми лѣтехъ точившой ся« і т. д., написане 1720. р., появило ся печатно аж в половині XIX. ст. Автор служив в Запороскім війску за гетьмана Мазепи, був відтак писарем ґенеральної канцелярії військової, а відтак на хуторі в Полтавщині займав ся літературними працями. Его »Сказаніе« не є лише оповіданем особистих споминів про історичні події, але науковою історією. Він користував ся не тілько всїми урядовими документами військової канцелярії і особистою знаємостю історичних подій, але й іншими жерелами, як нїмецка історія Пуфендорфа про Кароля X., »Діяріушъ« Самійла Зорки з Волиня,[1]) поетичний твір Самійла Твардовского „Wojna domowa z kozaki i Tatary etc.“ і сучасними полїтичними і сатиричними віршами польскими і рускими. Величко намагав ся часто поетичними картинами прикрасити історичне оповіданє і задля того его твір що до предметовости уступає місця Самовидцеви, хоч є безпристрастним, але з кождої сторони его твору дише горяча любов України. Рукопись украшена портретами десяти гетьманів, однак не дійшла в цїлости, бо недостає деяких карток з початку, в середині і з кінця.

Григорий Грабянка (ум. 1730 р.) є третий замітний літописець Хмельниччини, (гл. стор. 55.) чоловік учений, безпристрастний і сьвідущий як і Величко. Він був судиєю а опісля Гадяцким полковником, брав участь в депутації з жалобою на занапащенє козацких прав, висланій Павлом Полуботком в Петербург, де якийсь час просидів за те у вязниці. На основі »діяріуша, въ обозѣ писаного«, »духовныхъ и мирскихъ лѣтописцовъ«, »повѣствованія самобытныхъ свѣдѣтелей« написав Грабянка »Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавшой

[1]) Єго „діяріушъ“ загинув. Був писарем запороского коша і протягом цїлої війни з Поляками „о всѣхъ рѣчахъ и поведеняхъ совершенно вѣдалъ и досконально и пространно въ Діяріушѣ своемъ оніе описалъ“.

небывалой брани (війни) Богдана Хмельницкого і т. д. року 1710« і оповідає дії України від найдавнїйших часів аж до вибору гетьмана Скоропадского (1709), однак головним предметом є Хмельниччина. Автор намагає писати церковно-словеньским язиком, але не знаючи єго добре, часто вводить слова і форми з живої рускої мови. Окрім історичного оповіданя вдає ся автор в наукові розвідки про давну історию козаків і виводить їх від Козар.

Окрім сих лїтописців і згадуваного вже в горі Димитрия Ростовского, що писав свої дневні записки »Діаріушъ« також язиком вельми зближеним до живої народної мови, не переривае ся черга історичних писань, присьвячених минувшині України, хоч деякі з них писані вже московским лїтературним язиком або із значною єго примішкою. (Такою язиковою мішаниною писали Лукомский, Петро Симоновский).

Окрім сих історичних творів, що появили ся з виразним означенєм імени автора, заслугують на увагу ще **Лїтописні збірники** а іменно Густиньска лїтопись, так звана по головній рукописи, збереженій в Густиньскім Прилуцкім монастирі на Україні, з першої половини XVII. ст. (і кілька інших а також Спомини Ханенка, Маркевича і ін.)

Драматичне письменьство. Вже в поганьскій старовині були обходи і обряди, при котрих із співами і танцями приношено жертви богам або обношено також деякі усьвячені предмети. Також представлювано мітичні події, н. пр. боротьбу лїта з зимою (у нас визначають ся весняні ігрища, веснянки і гаївки — хороводи, купальні ігрища, палене кукли (жіночої Марени або мужескої Кострубонька гл. стор. 82) а також весільні, похоронні обряди драматичностю). Однак властивий почин до драматичних вистав дало християньске богослужене у романьских і ґерманьских народів. В евангельскім оповіданю великоднім про три Мариї, котрі на великдень вранці відвідують гріб Спасителя і від ангела довідують ся про воскресене та з порученя ангела сю вість подають апостолам, лежить зарід найдавнїйших духовних ігрищ. Такі духовні ігрища великодні сягають до X. ст. а бібліїйні теми давали їм основу. Відтак страсти Христові стали предметом вистав. Такі драматичні твори були спершу написані латиньскою мовою, а були виставлювані в церкві духовеньством поважним способом для поуки і побожного настрою народу. Але перегодом, вже в XIII. ст. сьміхованцї і скоморохи вмішували до духовної дії також жартовливі і комічні вставки і яви. Наслїдком того

духовні усунули ся від тих вистав і заборонили такі вистави по церквах і церковних подвірях (кладовищах, цвинтарах, що звичайно були коло церков[1]), а тоді такі вистави переносили ся на торговищю, на майдан перед широкі верстви народу і прибирали вже сьвітскі прикмети, сьвітский сьвітогляд і були зложені народною мовою.

З занепадом рицарства з кінцем XIII. ст. почало такими духовними виставами займати ся міщаньство, котре від рицарства перейняло плекане лїричної поезиї, а з підмогою духовеньства надало тим виставам поважнїйшого вигляду. Особливо в страстний тиждень такі вистави відбували ся протягом кількох днїв. Видівня обнимала небо і землю, рай і пекло, а крім біблїйних осіб виступала сьв. Тройця, патриярхи старого завіта, перші люди, хори ангелів, чорти ітд. При тім вставлювано і комічні особи і дїйства, (інтермедия і інтерлюдия, вставки між явами) народною мовою.

Подібним способом з церковних молитов, похвал (величанія) і різдвяних обрядів і подій розвинули ся різдвяні драматичні вистави вертепні (jasełka, Krippenspiel).

Побіч духовних вистав годить ся згадати ще мясничні (запустові) ігрища, котрі відбували ся серед загальної веселости по домах або навіть по улицях і площах (венецкий карнавал).

З XV-им столїтем, з відродинами клясичних наук і їх впливом на житє, ученики устроювали по висших школах вистави, написані спершу латиньскою мовою. Так повстали шкільні драми, плекані особливо по єзуїтских школах під назвою єзуїтских комедий.

Початки рускої драми. Початки рускої драми сягають другої половини XVI. ст. Згаданий в горі руский моралїст Іван Вишеньский докоряв Русинам, що, навчивши ся в єзуїтских школах »комедиї і машкар«, помагають також на Руси »розширеню машкарского і комедийского набоженьства«, полишивши давну руску простоту. Се вказує, що театр і драматичні твори перейшли на Русь з Польщі в звичайній тоді духовній формі містерий. Назва містерия (тайна, таїньство) пішла з того, що змістом

[1]) у нас і по нинї весняні ігрища, гаївки, відбувають ся коло церкви, або на сїльскім майданї.

тих драматичних вистав була тайна викупленя людского роду, котра найшла вираз в двох подіях: в Різдві і смерти та Воскресеню Ісуса Христа. Почитанє сьвятих викликало окрему форму духовної драми, котрої змістом були особливо чуда тих сьвятих, і длятого сї драми звались міраклї (чудеса). В духовних драмах не було іноді нїякої історичної основи, лише якась поучна, моралїзуюча гадка а на видівнї виступали алєґоричні особи (віри, надії, любови, милосердя або гордости, зависти, скупства) і задля того сї алєґоричні, моралїзуючі драми звали ся морали (moralités).

Руский нарід, як вже в горі згадувано, держав ся довго поганьских ігрищ в часї Різдва, Великодня, Зелених сьвят і ін. Почавши від Нестора, всї духовні письменники згадують про ігрища между селы і до новійших часів жалують ся на скомороховъ (штукарів), личины (машкари), игры и пѣсни бѣсовскіи, а драматичні вистави нїколи не мали місця в східній Церкві. В Несторовім житю сьв. Теодозия згадує ся, як сей сьвятитель, відвідуючи князя, застав єго окруженим співцями, скоморохами[1]), що виправляли там веселі ігрища. Однак в XVI. ст. зрозуміли осьвічені Русини, що такі вистави можуть мати велику вагу для розбудженя і розповсюдженя релїґійного житя і певних ідей. З початку XVII. ст. зберіг ся »Діалогъ христіянскій, въ которомъ ся показуєтъ, кто єсть христіянинъ правдивый«, написаний в полемічнім тонї против унії, а у Львові появив ся Страдаючий Христос, переклад з грецкої траґедиї (приписуваної безосновно Григорию Богослову) з тою самою цїлию.

Сї драматичні вистави дійшли до нас з Заходу через Польщу і почали ся близкими до містерий т. зв. вертепними виставами, що відносять ся до Різдва Хр. а перегодом входять у вертепну драму інтермедиї і інтерлюдиї з народного житя з народними типами і живою народною мовою. Вертепом називала ся маленька деревляна хатка, переділена на дві части, мовби поверхи: в горішнїй відбувало ся дїйство з сьв. істориї (Різдво І. Христа, привіт ангелів, прихід пастухів, трох королїв, Іродова різня дїтий) картоновими або деревляними фіґурками, якими порушав укритий за задною стїною вертепа дїяч, а в долїшнїй части видівнї дії з народного житя (циган обманює мужика, Поляк лякає жида,

[1]) маємо до нинї села названі Скоморохами, з чого можна догадувати ся, що були там численні заводові сьміхованцї і комедиянти.

Запорожець лякає Поляка, чорти підпоюють Запорожця і хотять его затягнути в пекло, однак він зривається і розганяє їх і т. ін.). З вертепами ходили звичайно на Різдво бурсаки і устроювали з підмогою фіґур такі вистави, а при тім виголошували віршовані орації, сьпівали пісні, за що діставали якусь нагороду. Спершу виставляли у вертепі лише дії з Різдва Хр., опісля також страсти Христові, притчу про богача і Лазаря, про блудного сина, а відтак дії з сьвітского житя і комічні яви. Все те припадало до вподоби широким верствам народу, міщанам і селянам, тим більше, що інтермедиї та інтерлюдиї були взяті з народного житя і списані живою мовою. Так н. пр. в релїґійну драму про смерть сьв. Івана Хрестителя, написану Поляком, Львовянином Яковом Ґаватом (в 1618 р.) вставлені дві інтермедиї, зложені язиком близким до нинїшнього галицкорускога наріча, хоч не без впливу церковно-словеньскога і польскога (гл. ст. 74). Зберегли ся й інші драматичні твори польскі, в котрих або деякі ролї або й цїлі інтермедиї написані живою рускою мовою, і тим способом народна руска мова входила що раз більше в письменьство.

Схоластична наука завела і в Київскій Адемії звичай, що учитель поетики обовязаний був щорічно приготовити на мясниці і для трох маєвих рекреацій[1]) — комедию або траґедию (шкільні, рекреацийні драми).

Поміж духовними шкільними драмами Київскої Академії перше що до часу місце займає »Алексій чоловікъ Божій«. Твір сей оснований на леґенді про сьв. Олексія. Другий з дійшовших до нас з XVII. ст. драматичний твір »Дѣйствіе на страсти Христови списанное« може служити доказом, як церковні канти розширювано опісля на драматичні вистави, хоч бувало і відворотно, що драматичні твори скорочувано і перероблювано на вірши (гл. стор. 59. і слїд). Именно зберегла ся з XVII. ст. драма, котрої темою є апокрифічне оповіданє т. зв. Нїкодемового евангелія про похід І. Христа по смерти до пекла і про его збуренє. Є се зовсїм самостійний твір, назалежний від чужих взірців, у великім ступнї оригінальний, а списаний майже зовсїм чистою народною мовою, розміром українських дум. Твір сей мусїв бути вельми популярний на цїлім просторі України-Руси, коли рукопись найдено в Калу-

[1]) В маю виходили всї учителї з учениками і посторонними любителями наук на гору Щекавицю, в Києві, для забави (рекреациї).

щині (в Галичині), перероблена з неї пасхальна вірша зберегла ся в Харківщині, а частини сеї драми в формі народних оповідань появляють ся від Угорскої Руси аж по Кавказ. Крім того деякі драм. твори в формі диялоґів виявляли житеві потреби і погляди (н. пр. Розмова Малоросиї з Великоросиєю) або обробляли новелїстичні і апокрифічні теми (н. пр. побит Марка в пеклї стор. 72).

Побіч духовної, релїґійної драми починає витворювати ся на сцені також національна драма, в якій автор часто зближає ся до українських історичних дум. Такою являє ся »Милость Божія Украину черезъ Богдана Хмельницкого свободившая«, написана учителем поетики в Київскій Академії (178) Теофаном Трофимовичем (приписувана давнїйше Теофану Прокоповичеви). Талановитим і плідним на тім полї письменником був Мітрофан Довгалевский, учитель поетики в Київскій Академії. Він радить в своїй поетицї, виводити на видівню особи з народу: Литовця, цигана, жида, Поляка, запорожця і т. ін. Всї тї особи повинні висловлювати ся простою, народною мовою і в такім характері народнім виступають они в его інтермедиях, в котрих він вводить побитовий елемент навіть з суспільно-полїтичним відтінком. Вправдї після 30-их років XVIII. ст., за впливом учителя поетики Теофана Прокоповича, убогі бурсаки Київскої Академії занехують вертепні вистави (студентскі »міркованя«), що були певним жерелом їх доходу, а ними з того часу стали займати ся дячки. Однак тим не перервав ся дальший розвиток комічних сцен з народного житя, але ще більше розширив ся, входячи до пасхальних і рекреацийних драм. Окрім пасхальних драм Довгалевского, що займають одно з перших місць в сучаснім драматичнім письменьстві, згадати ще належить драму і інтермедиї Варлаама Лащевского. Київскі учені занесли із схоластичною наукою в Москву також і шкільні драми, які там появляють ся вже з кінцем XVII. а входять в звичай з початком XVIII. ст. Два письменники, що були ученими посередниками між Русю а Московщиною, були також авторами драм, а іменно Симеон Полоцкий написав »Комедія притчи о блудномъ сынѣ« і »О Навуходоносорѣ и о тріехъ отроцѣхъ, въ пещи не сожженныхъ«, а Димитрий Ростовскій, що в своїй дїяльности проявив стілько українского живла, написав »Комедія на Рождество Христово«, »Грѣшникъ кающій ся« і інші.

Від половини XVIII. ст. проявляє ся в рускім драматичнім письменьстві вплив Московщини, що почавши з Ломоносовим щораз більше віддаляє ся від тогочасного руского язика книжного. Оден з ревнїйших письменників, що намагали ся писати свої твори після Ломоносівских взірцїв, був Юрий Кониський, автор розповсюдженої траґікомедиї (так звали ся драми на поважні теми з комічними інтермедиями) »Воскресеніє мертвих«. Але Кониський намагав ся свій твір списати після Ломоносівских взірцїв, лише пять інтерлюдий в єго драмі, котрих автором мав бути »славний Таньский«,[1]) »природний стихотворець«, названий в однім письмі до тогож Кониського »нашим Плявтом, нашим Молїєром«, написані майже чистою народною мовою. Вплив Ломоносова відбив ся ще й тим в сучасних поетичних творах, що силябічний розмір віршованя уступає тонїчному (основаному на наголосї — ритма). Юрий Кониський наводить в своїй поетицї тонїчні вірші з оди Ломоносова яко взорець (10-стопний ямб), а у віршах XVIII. ст. і в Енеїдї Котляревского находимо 4-стопний ямб.

Основою рускої драматичної поезиї послужили отже, як і в цїлій Евроці, два елєменти: церковно-обрядовий і народно-побитовий. З церковно-обрядового виробили ся духовні містериї, а народно-побитовий елємент витворив комічні яви, звані інтермедиями та інтерлюдиями, що мало-помалу війшли в духовну драму і значно змінили єї первісний строго поучний уклад. Взаїмний вплив сих двох основних елєментів відбив ся і в штучній шкільній драмі, котра в головній части свого змісту виводить мотиви містерий і міраклїв, а в інтерлюдиях зберегає тон середньовічних фарс.

Шкільна драма є наче другостепенна формация драматичного письменьства. Народне житє, виражене ярко з усїма характеристичними прикметами в інтерлюдиях, перервало поважну ходу́ схолястичного дїйства. Визначні прояви полїтичного і суспільного житя находять рідгомін в річах дїєвих осіб шкільної

---

[1]) Таньский був посвоячений з родиною славного опісля письменника Миколи Гоголя (був мабуть дядьком Василя Гоголя, директора домашнього театру бувшого мінїстра Трощиньского і автора комедиї „Простак“). А що вірші сих інтерлюдий виучувано на память і виголошувано, то они стали традициєю родини Таньских посвояченої з Гоголями і так становлять звязь з новою лїтературою.

драми, котрої автори часто не мали сили скрити свої почуваня під холодною, ученою алєґориєю. Завдяки сему живому змістови, шкільні драми а особливо інтерлюдиї виходять далеко поза шкільні пороги і здобувають собі популярність в широких верствах народних і кладуть підвалину до дальшого розвитку народного театру. Разом із шкільною драмою і в тїсній з нею звязи появляють ся і народно-духовні дії, останки середньовічних містерий, що приняли у нас форму вертепа. В тій формі інтермедиї перетворюють ся в самостійну часть вистави, котра постепенно розширяє ся коштом духовної дії і виступає на перший плян. Тим способом інтермедиї являють ся животворним живлом, з якого опісля розвинула ся чисто народна комедия.

Літературні твори з суспільно-моральною і народною основою яко підготовленє нової доби письменьства.

З занапащенєм автономії України і єї політичного самобиту змагала московска адмінїстрация також з підмогою просьвіти й письменьства до обединеня українсько-рускої народности з пануючою народностю московскою. Українське дворяньство бажало тепер виріжнити ся від мужицтва і присвоювало собі спершу в писанях а відтак і в розмові сей язик, яким послугували ся московске правительство, адмінїстрация, осьвічена верства суспільности і новочасна московска література. Під впливом тих обставин розділила ся вся суспільність на Україні на два табори, що відріжняли ся від себе перегодом не лише мовою, але й звичаями, побитом та одежою. Колиж і низша верства козаків майже зрівняла ся з крепаками, тоді в модній суспільности слово мужик стало докірливим і насьмішливим висловом і так виробив ся погляд, що в »простого мужика простий єсть обичай, а у письменного особий політичний звичай«. Новомодному українському дворяньству видавали ся сьмішними не лише давна одежа і предківскі звичаї, але й народна мова видавала ся єму простою і сьмішною.

Сї внутрішні відносини на Україні відбили ся наглядно в тогочасних літературних творах. Климентий Зїновіїв, сучасник Мазепи, недоучений вандрівний чернець, великий бувалець і видалець, що мав нагоду приглянути ся житю всїх верств української суспільности, написав спорий збірник сухих схоластичних описів і моралїзуючих сентенций ладом силябічного віршованя XVII. ст., мовою зближеною до народної, з примішкою польских

і церковно-словеньских висловів. В сих віршах, відкритих з початком 60-их років XIX. ст., починає він фільософічним розумованєм про смерть, переходить відтак до зображеня і критики дійсного житя, розправляє про всякі верстви суспільности і подає тим способом цікавий материял про сучасне житє на Україні, хоч обид єго, з якого все те оцінює, не широкий а він навіть іде під лад верховодячій верстві суспільности, як се вказує вгорі наведене єго реченє про »простого мужика« і »письменного«. В єго творах відбиває ся виразно сей розділ української суспільности на крепаків, понижених і погорджених, що зберегли ще всї визначні прикмети народного характеру, але не мали голосу в суспільнім і урядовім житю, і дворяньство, що осьвітою не високо вибило ся понад крепаків і не розуміло свого народно-суспільного становища а дбало лише о свої власні користи. Такі вірші як Климентия або Івана Некрашевича (гл. ст. 68) підготовляли літературні форми, які опісля артистичнїйше розвинули ся в новій літературі. В Галичинї стрічаємо також подібні типи віршотворців, головно дяків, котрі окрім релїґійних і моралїзуючих віршів, перелицьовували коляди, а навіть Службу Божу. Тип такого дяка зобразив нам Д. Млака (Гриць родом з Коломиї).

Прилука лївобічної України до могучої держави з суплемінною народностю і однаковою вірою загладжувала вправдї помало племінні ріжниці, а пануюча адмінїстрация, звичаї, нова просьвіта й література налягали важко на окремішність українсько-руского народу. Одначе всї ті обставини не були в силї обединити і засимілювати українсько-руского народу з московским. Вдача і прикмети українсько-руского народу так виріжняли ся від московского, що самому народови кидала ся в очи та ріжниця[1]). Ярка ріжниця виступала у всїм народно-побитовім характері, в язицї, в переказах, в народній поезиї, звичаях і близких ще історичних споминах. Проти нового ладу починає ся посеред самої української суспільности витворювати реакция, а на давнім культурно-історичнім ґрунтї гетьманщини виступають дивні прояви. По українських хуторах ще не перевели ся були люди, що, хоч переіменовані з давної козацкої старшини в дворяньскі

[1]) І нинї Москаль називає Українця „хахлом“ а навпаки Українець Москаля — „кацапом“. У нас називає нарід „кацапами“ буковиньских Пилипонів, що заїздять до Галичини копати стави і рови.

чини, доношували предківскі жупани і мовою та домашним побитом не соромили ся бути похожими на крепаків та козаків, майже зрівнаних в суспільнім житю з крепаками[1]). Поміж осьвіченою верствою українськоі суспільности замісць і побіч давної академічної схолястичної осьвіти починає ширити ся помало західно-европейска осьвіта і нові европейскі ідеї про волю і права чоловіка. Численні сини колишньої старшини козацкої здобували собі висшу осьвіту на університетах в західній Европі і приносили відтак на Україну не тілько европейску науку, але й вільнодумні погляди та ідеали. Тим способом витворює ся на Україні тип панів-вільнодумців, що не могли погодити ся з тодішним політичним і суспільним ладом на Україні і свої думки та ідеї висловлюють або в сатиричних і гумористичних творах з політичною або суспільною нераз закраскою, або в політичних памфлетах, як віршована »Розмова Малоросиї з Великоросиєю«, віршований переклад одної новелї з Декамерона Боккачія[2]), або Капніста сатира з нагоди заведеня крепацтва Катериною II.

Серед тої суспільности появив ся і був цікавим виразом еї тогочасних поглядів і думок — **Григорий Сковорода.** Син простого козака (ур. 1722 в Чернухах, в Полтавщині), визначав ся вже змалку хистом до сьпіву та науки; тимто отець віддав его в Київску Академію, а звідтам дістав ся він до надворної капелї. Опісля знов вертає він в Київску Академію, а щоби набрати ся ще більшої осьвіти, виправив ся по Европі і звідав пішки Польщу, Угорщину, Німеччину та Італію, де познакомив ся з многими ученими. Зазнаємивши ся з ідеями західно-европейскої науки і фільософії, вернув Сковорода на Україну широко осьвіченим чоловіком. Єму була по мисли педаґоґічна діяльність і він обняв в Переяславскій духовній семінарії місце учителя поетики і написав »Руководство о поезиї« на основі нових поглядів. З того вийшло непорозуміне з архієреєм і Сковорода покинув се місце та був приватним учителем у богатого українського пана Тамари, але й тут не побув довго і виправив ся до Москви, де був учителем в Лаврі. Однак затуживши за Україною, вернув знов до Тамари, де міг свобідно передумувати свої думки і почуваня та виливати їх у віршах та байках на тему: живучи на

---

[1]) Н. пр. рід Квітки (Основяненка).

[2]) Славний італійский поет і гуморист в XIV ст.

землї, звертай свої думки на небо. Пізнїйше бачимо его учителем поезиї в Харківскій Колеґії, де здобув собі широку славу і повагу. Епископ бажав, щоби Сковорода став черцем і на все лишив ся в колеґії; однак він сего не вчинив і виїхав до свого приятеля, де став себе пізнавати і на сю тему написав кілька творів. Колиж Катерина П. дозволила в Харківскій Колеґії завести додаткові кляси і викладити там дворяньским молодцям »правила благонравія«, обняв Сковорода сю катедру і написав учебник етики п. з. »Начальная дверь къ христіяньскому добронравію для молодого шляхетства Харьковской губерніи«. Сей учебник пішов в рукописи по руках і придбав Сковороді богато прихильників; але найшли ся й такі, що в его учебнику побачили шкідні вільнодумні погляди, і Сковорода був приневолений залишити свої виклади і виїхати з Харкова. Се була остання урядова посада, яку він займав.

З того часу пустив ся він на вандрівку по Україні і став для неї справдешньою »ходячою академією«. В тім часї написав він фільософічні розвідки: »Нарциз — спізнай себе« та »Книга Асхань — про самопізнанє«. Се були перші его поважні працї, бо доси писав лише дрібницї та вірші. Він ходив у великій нуждї по Україні, з одної хати до другої, та учив людий своїм власним житєм і порадою, де тілько можна було: в школї, в хатах, на цвинтарі, на базарі, на празниках, на роздорожу. Почував він себе в своїм кружку лише між простим народом, любив горячо его мову, пісні і звичаї. »Осьвіта, каже він, повинна переходити на весь народ, війти в него і засїсти в серцї і душі тих, що мають дізнати ся правди«. »Паньска думка, ніби простий народ є чорний, здаєть ся менї сьмішною. Мудрують: простий народ спить і най собі спить міцним сном. Але всякий сон є пробудним і хто спить, той не мертвеччина і не труповище. Коли виспить ся, то пробурхає ся, а як пробурхає ся, то й покаже ся добрим«. Таке сьміливе в ті часи слово, як і цїле житє Сковороди є першим протестом проти крепацтва, яке почало тодї розвивати ся на Україні, проти приниженя селян урядовим назвиском »чорного народа«.

Він перший вказав виразно на ідею национальности, яко необхідну підвалину виховання. Вихованє повинно бути народне, треба его виробити з нашого житя, щоби знов его повернути до нашого житя. Сковорода був незвичайний чоловік по своїй твердій, прямій, незалежній

волї, та по цїлком правдивому розуміню народу, яке він скрізь виявляв.

Дїяльність Сковороди на Українї і спосіб его житя дали привід до того, що его звали звичайно українським Сократом. Як той, так і сей присьвятив усе своє житє, щоби розбудити в широких верствах народу висші моральні почуваня і змаганє до ідеалу. Пів житя свого присьвятив Сковорода на просьвітну дїяльність та на боротьбу з темнотою, а головним добутком сеї его дїяльности було, що тодїшня українська шляхта зібрала опісля більш 600 тисяч рублїв і тим дала почин до заснованя Харківского університету.

Фільософія Сковороди і его сьвітогляд ще мало вияснені, бо его твори ще критично не зовсїм розібрані. Абстрактні ідеї зачіпає він о стілько, о скілько відносять ся они до головної мети его фільософії, до етичних его поглядів. Він був одним з тих фільософів-моралїстів, що свої теоретичні засади виявляли дїлом та власним житєм. Замітно також, що Сковорода виступав з проповідю ідеї национальности в ті часи, коли в західній Европі панувала ще ідея космополїтизму, а ідея национальности ледви-ледви виникала. Се можна тим пояснити, що в самій вдачі народу, з якого Сковорода вийшов, ідея национальности була живою, хоч може несьвідомою ідеєю, а Сковорода висловив її і підняв до теориї.

Его твори списані книжною рускою мовою, але що українське дїйсне житє було для него так близке, тимто і жива мова найшла в них почасти місце, особливо в поетичних і сатиричних его віршах (гл. стор. 69—71), в яких він також виступає проти тогочасного ладу на Українї.

Всї ті гумористично-сатиричні вірші другої половини XVIII. ст., збережені в руконисях, або в памяти українсько-руского народу, поясняють нам сю незвичайну на перший погляд прояву, длячого народне українсько-руске письменьство починає ся перелицьованою Енеїдою Котляревского, що має темою вандрівку »моторного козака« Енея.

Духове і лїтературне житє правобіч Днїпра і в Галицкій Руси. В правобережній Українї і в Галицкій Руси, відірваній від Києва, занепало духове і лїтературне житє після розриву України в Переяславскій умові а відтак в Андрусівскім мирі. Хоч унія зближила Русинів до західно-европейскої цивілїзациї, однак не приспорила она на лїтературній ниві визначнїйших творів. Та

цивілїзация надто вже була відстала від давної спільної основи (з IX—XI. ст.). Гуманїзм вироднв ся в псевдоклясицизм, реформация не поправила церковних відносин а довела до руїни після 30-лїтної війни і до різкої та пустої полеміки, а Руссо в розвідці відзначеній академічною нагородою п. з. »Чи відродини наук і штук причинили ся до відродин або поправи обичаїв«, вказав на шкоди заподіяні людству цивілїзацією.

Окрім перших подвижників унії, Потія і Рутского, їх наслїдники а також Василияни, що кермували тоді також шкільною осьвітою, писали латиньским або польским язиком, а тим самим не могли мати впливу на широкі верстви рускаго народу. Міщаньство, не маючи в рідній мові духовної поживи, польщило ся, а селяньство попадало в темноту. За короля Станїслава Авґуста підняли ся Василияни добровільно удержувати прилюдні школи по більших своїх монастирях, на основі нової реформи едукацийної комісиї в Польщі, утвореної по знесеню закона Єзуїтів. Такі школи були в Барі на Поділю, в Добромили, в Бучачу, в Овручі на Волинї, у Володимирі, в Любарі, на Українї в Каневі і в Уманю, на Литві в Берестю, Вильнї ітд. У василияньских школах, уладжених менше-більше на такий лад як єзуїтскі, учено по польски і троха по церковно-словеньски та виховувано в подібнім дусї шляхотску молодіж. Між Василиянами в тих часах виступає чимало знатнїйших учених і письменників, але они зовсїм майже відчужили ся від рідної мови.

В Галичинї розвиває ся заходами Василиян (печатня Почаївскої Лаври) унїятске письменьство духовне в книжнім рускім язицї з значним впливом живої народної мови, відповідно тодїшним літературним поглядам. Хоч наука у василияньских низших і висших школах відбувала ся в польскій мові (звідси і значний вплив еї на тогочасне руске письменьство), однак нарід, — що держав ся своєї мови, привик до обрядів своєї церкви і до богослужебного церковно-словеньского язика, — треба було »простим язиком руским поучати«. Коло виданя таких книжок трудили ся Василияни особливо з того часу, як обняли почаївский монастир і відновили тамошню печатню[1]). Тут стали виходити богословскі книги для

[1]) 1720—25 р. Василияни мали також печатнї у Вильнї і в Супрасли. В супрасльскім монастирі була цїнна бібліотека (між іншим список проповідий і житій сьвятих з XI. або навіть X. ст., виданий Мікльошичем. Супральска лїтопись і т. п.).

духовеньства, бесїди і науки парохіяльні (Добриловского, котрий між іншими зложив також пісню »Дайже, Боже, добрий час«), а особливо розповсюдженими книжками було »Народовіщаніє« (наука про віру і обряди з катехитичними прикладами, гл. стор. 64.) і »Богогласник« (збірник набожних пісень на всї съвята, покаянних пісень, і т. д. гл. ст. 95—67). Побіч коляд, воскресних і інших пісень, зложених книжним руским язиком, находимо там деякі пісні польскі а інші знов зложені »простими словеси«, себ то живою народною мовою.

Низше руске духовеньство (як православне так унїятске) було убоге, темне і погорджене, бо не було відповідних інститутів для осьвіти і вихованя клеру. Поученє епископа Шумлянского, уміщене в передмові до его Метрики, его архієрейскі послания, а також его Дума про похід Собєского під Відень 1683 р. не лишені деякої літературної вартости, але кидають заразом сумне съвітло на ступінь осьвіти тодїшнього руского духовеньства. »Не дивно отже, пише сучасний автор словеньско-руского словаря, що ледве сотий єрей (съвященик) зрозуміє словеньский (церковно-словеньский) язик, не відаючи, що читає на божественній службі, з погибелю своєї і поручених пастві его душ«. Длятого молитви і відправи церковні печатано латиньскими буквами побіч дословного перекладу польского. Одиноким майже родом письменьства були ті апокрифи і повісти, які здавна були улюбленим кормом руского простолюдя і тому тим живійше їх переписувано і розповсюджувано. Съвященики складають отже збірники з таких апокрифічних творів і на їх основі голосять проповіди для народу, бо не уміли навіть відріжнити апокрифічних творів від канонїчних і длятого навіть в церковних піснях (нпр. колядах), зложених в тім часї, находимо мішанину тих живел.

Однак Василияни зрозуміли, що до народу треба промовляти зрозумілою для него рідною мовою, і сїй обставині треба приписати вихід названих уже двох книг їх заходом, а именно »Народовіщаніє« і »Богогласник«. Перша книга се великий катехизм, в котрім кожде правило віри пояснюване набожними притчами або оповіданями. Катехитична часть написана майже чистою народною мовою, а притчі і оповіданя церковним язиком. Задля того ся книга стала популярною навіть між сїльским народом і діждала ся многих видань.

Ще популярнїйшою книгою став Богогласник, що появив ся також в кількох виданях (перше 1790. в Почаєві). Се є збірник руских, а в части і польских пісень, зложених на всякі съвята і в честь съвятих ріжними авторами. Імена деяких подані. Ся книга здобула собі значінє на всїм просторі України-Руси. Пісні там уміщені повстали протягом XVII. і XVIII. ст. а творцями їх були як унїяти, так і православні. Василияни зібрали се в оден збірник, доповнили, поправили або переробили деякі давнїйші »канти« і тим способом повстав сей великий і популярний збірник релїґійної поезиї руской.

Окрім пісень війшла жива руска мова також в проповідях (Добриловский, гл. стор. 58. і XCIX. огляду) і тим способом в правобережній Україні і в Галицкій Руси здобуває собі руске народне слово значінє в церкві, а звідтам переходить і до письменьства та публичного житя.

Д. Устна словесність (народна).

Твори устної (народної) словесности появили ся раньше письменних. Звичайно вже многими столїтями перед почином письменьства нарід мав свої пісні, казки, перекази, пословиці ітп. Можна сказати, що устна словесність не знає початку, бо не можемо собі уявити народу, хоч би на як низкім ступнї розвитку, щоби не мав віри, мови, поезиї і поетичних переказів. Українсько-руский нарід витворив далеко перед введенєм християньства найбогатшу побіч Сербів в Словяньщинї устну словесність, поруч котрої опісля з введенєм християньства почало рівнобіжно розвивати ся письменьство. (гл. Огляд стор. I.). А хоч рускі книжники не прикладали до творів устної словесности нїякої ваги і навіть осуджували їх яко богопротивні, то они в устах народу збереглись аж до найновійших часів. Аж письменники найновійшої доби звернули бачність на твори устної словесности і стали їх записувати та вивчувати, а користуючись їх мовою, їх справдї народним духом, стали черпати з тої богатої животворної криниці словесної взірці і теми для своїх літературних творів. Українсько-руска література найновійшої доби оперла ся на устній (народній) словесности і тому огляд укр. руского письменьства найновійшої (народної) доби попереджаємо оглядом устної (народної) словесности.

Що є устна словесність? Українсько-руский нарід виявляв здавна, навіть в часах доісторичних свою умовý дїяльність творами ума і фантазиї. Сим способом повстали такі твори словесні, поетичні і прозові, як: пісні і думи, казки, леґенди, перекази, новелї, сьміховинки (анекдоти), пословицї, прислівя, загадки і т. і. Се лїтература »устна« і справдї »народна«, у властивім розуміню сего слова, бо витворив її сам нарід, без пера і паперу, майже независимо від письменьства і осьвіти, а переказуючи від поколїня до поколїня, зберіг до наших часів. Устна словесність складала ся і розвивала разом з народом від непамятних часів і творить ся ще й сегодня на наших очах. Мала она богато авторів, справдїшних поетів, що позникали без слїду й самі не знали, що слово їх буде таке живуще. Творцем пісні була звичайно одиниця зпоміж народу; та одиниця була неначе орґаном, відгомоном не своїх личних почувань і поглядів, але поглядів і почувань народу, а єї пісні могли стати всенародними, коли нарід загально їх собі присвоїв і тим неначе осьвятив їх яко всенародні твори, всенародне придбанє. В тім розуміню можна сказати, що творцем устної словесности є сам нарід і задля того устна словесність є плодом одного сьвітогляду, одного духа — духа-народу. В устній словесности відбило ся народне житє давної доби, давний народний сьвітогляд, народно-поетична вдача і черти народного побиту з більше як тисячилїтним досьвідом народу. А хоч мало котрий з тих давних творів словесних не попсував ся, переходячи переказом від поколїня до поколїня, всеж таки й доси збережені твори дають нам доволї вірний і ясний образ українсько-рускої старовини.

Сьвідоцтва про старинну народну руску поезию находимо в давних памятниках і лїтописях (гл. Огляд стор. XXVII. 6.), однак з заведенєм християньства і знищенєм поганьских ідолів і з забороною поганьских звичаїв і обрядів звернула ся заборона і проти давної народної поезиї, званої »бѣсовскими пѣснями«.

Але християньство помалу проникало в широкі верстви народу; ще в сто лїт після Володимира В. в самім Києві і в Новгороді виступали волхви проти християньства і потягали товпу за собою. Поганьство удержувало ся ще більше тайним способом і таким побитом витворило ся т. зв. »двоєвіріє«, т. є. змішане поганьских вірувань з християньскою наукою, що послужило новою основою для народно-поетичної творчости. Духовенство

на Руси намагало ся отже усунути з народного житя все те, що не відповідало церковному порядкови, не розуміючи часто краси і дійсного змісту народних творів, виступало проти всяких сьміхотворців, скоморохів, гусельників і тих, що сьпівають »бѣсовскія пѣсни«, віддають ся »бѣсовскимъ играмъ«, проти чародійства і всяких апокрифічних забобонів, против оплакуваня мерців голосінями, проти народних празників в часі церковних сьвят, коли відбувало ся »плясаніе, скаканіе и многія богомерзкія дѣла и бѣсовскія пѣсни«, бо все те було заборонене церковними правилами. Так само були заборонені многі народні обичаї, при яких сьпівано обрядові пісні. Такі заборони видавано і пізнійше, навіть в другій половині XVII. ст. Нічого дивного, що такий незмінний погляд на народну поезию протягом цілої давної доби нашої історії довів до розриву з широкими верствами народу. Благочестиві ревнителї могли обурювати ся тим, що в народних звичаях і піснях попадало ся инколи дещо неприличного, одначе они не відчували сего, що з виїмкою дечого такого цілий засіб народної словесности був навіяний справдешньою поезиєю, глибоким і нїжним чувством, як се бачимо ще і в сучасних далеких відгомонах сеї старовини і що українсько-руский нарід міг справедливо дорожити сею спадщиною предків, в якій він находив собі моральну поживу і поетичну відраду навіть там, де не доходила єго нїяка инша наука.

Тож часті заборони і прослїдованя не осягнули вповнї заду-маної цїли, пісні і инші твори устної словесности не перестали жити в народї. А всеж таки серед народу, що тілько що починав духове і лїтературне житє, не могло се остати без впливу, що народну поезию на кілька столїтий виклято яко богопротивну. Наслїдком сего була проява, що давна доба українсько-руского письменьства мало зберегла нам поетичних памятників старовини, так що ми не маємо вельми цїкавого сьвідоцтва про історичне житє народу в єго поезиї. Саме письменьство давної доби лишене оживляючого впливу сеї поетичної старовини і окрім Слова о Полку, частин лїтописних оповідань, моления Заточника, апокрифів і т. п., не виказує нї одного поетичного твору. Згадані отже заборони осягнули одну цїль: відняли лїтературі живість, богате жерело справдешньої краси, лишили нащадків гарних сьвідоцтв пережитої минувшини, хоч все таки не могли знищити народної поезиї. Народна поезия жила дальше в устах народу мимо всяких

заборон, бо она стала необхідною конечностю народного побиту і морального житя, его естетитичною потребою.

Історично-літературне значінє народної поезиї. Давне українъско-руске письменьство, що почало ся після заведеня християньства, розвивали спершу церковні грамотїї і длятого оно стануло в суперечности з народними переказами, які видавали ся зовсїм поганьскими. Тимто народно-поетичні живла́ аж перегодом, украшені вже християньскими поглядами, мимохіть проникали уривками в літературу і не вспіли до самого кінця давної доби здобути в письменьстві, так сказатиб, права горожаньства. Аж в новійшій добі письменьства народно-поетичні твори звернули на себе бачність і викликали пильне збиране і вивчуване.

Задля того народно-поетичні твори мають двоякє історичнє значінє. Передовсїм є они сьвідоцтвом давної доби народного житя, давного народного сьвітогляду, і народно-поетичної творчости, на скілько се можна прослїдити на основі теперішнього стану пісень, казок і інших творів устної словесности. Відтак історично-літературні досліди виказують вплив устної словесности на сю літературу новочасну, котра спершу інстинктово, опісляж сьвідомо звертала ся до сих народно-поетичних творів, яко творів народу, в котрих зберіг ся поетичний вираз народного духа.

Місце народної устної словесности в істориї літератури і черга сї творів поміж памятниками в історично-літературнім розвитку. Твори устної словесности не були вихідною точкою літературного розвитку. Сї твори в тім видї, в якім були в IX—X. ст., майже зовсїм щезли або наверствували ся многими новими живла́ми з письменної літератури церковної і іншої та з чужих устних переказів. Форма, в якій сї твори до нас дійшли, як і їх зміст, являють ся в тім видї, в якім они зложили ся під конець XVII. ст. Хоч наукові досліди признають глибоку старинність многих мотивів народної словесности, зате інші є доволї пізні. Тексти тих творів знані нам з пізнїйших записів в зміненій формі народної мови і з затраченєм многих старинних подробиць, бо на зміну тексту неперечно вплинув перегодом змінений народний сьвітогляд і народний побит. З кінцем XVII. ст, починають ся перші записи народної поезиї, хоч дуже часто в підправленім видї, але вже таки тим зазначує ся зворот в поглядах письменників на народні твори,

і починає ся вплив їх на літературу. Однак пильне записуване і розслїджуване народно-поетичних творів починає ся аж в другій половинї XVIII. столїтя. Учені й етноґрафи звернули з того часу пильну бачність на сї твори українсько-руского народу, устна словесність стала підвалиною, на котрій оперло ся українсько-руске письменьство найновійшої доби — она єсть богатою криницею живущою, з котрої письменники черпали і довго черпатимуть взірці для своїх літературних творів. Так славний прозою Квітка-Основяненко, а по нїм і Олекса Стороженко зачерпнули деякі свої оповіданя з народних уст і приладили до потреби письменних людий, зробили їх літературними творами. Деякі з найкращих оповідань Марка Вовчка і Ганни Барвінок переложені на папір тим же ладом з невеличкими додатками. Народним анекдотам (съміховинкам) надав Степан Руданьский вельми принадну форму в своїх гумористичних сьпівомовках. Шевченкові думи і поеми мають собі взір у народних піснях. Ритму і кольорит взяв він з народної пісні, а часто давала она єму і готову тему. По переказу від Кулїша знаємо, що Шевченко на вколїшках читав народні думи і величав їх українським Гомером. Сими словами засьвідчив він, що українсько-руска література оперлась на народну так само, як і поезия грецка на Гомерові поеми, що она має підставу дуже широку і корінь самородний. Також Кониський, П. Мирний, Нечуй-Левицкий, Федькович і ін. черпали з сеї богатої криниці.

Таким способом устна словесність народна може заняти місце на границї давної а новочасної доби українсько-руского письменьства, на границї означеній кінцем XVIII. столїтя.

Основи і наверствования творів устної словесности. Виключенє творів устної словесности народної з книжного письменства, недостача записів і перехід їх переказом з покольня на покольнє довели до того, що тепер маємо сї твори в розмірно пізній формі. На них відбили ся ріжнородні впливи, яким більше менше підлягав весь нарід, полїтичні події, зміна господарского побиту, вплив церкви, школи і грамотности, стріча з іншими народами і т. д. Хоч як велика сила народної памяти, всеж таки мала она певні границї і твори народної словесности не оставали ненарушеними. Над народно-поетичними творами перейшла многовікова історія народного житя з важними подіями, які доторкували ся народного житя в самій сути, а ті події не

оставали без впливу на одиниці і на весь нарід. Великі події ріжним способом зміняли і переривали народні перекази або надавали народній мисли, чувству і фантазиї новий напрям. Таке було введенє християньства, татарский наїзд, козаччина, і т. і. Кожда нова доба історичного побиту глибоко відбивала ся і на моральнім станї народу і на его поезиї. Такий великий переворот викликало введенє християньства, а відтак витворенє двоєвірія, котре підірвало старинну мітольоґію і витворило нову. Полїтичні події пізнїйших часів затерли память про давних князїв і т. д.

Наукові досліди найновійших часів на полї устної словесности народної виказали, що в єї основах можна добачити ріжні верстви, з яких она серед всяких впливів зложила ся в нинїшній формі. Так неперечно слїдно там верству давних арийских переказів, дальше переказів европейских, відтак верству загальнословяньску, а наостанку — руску. В обсягу рускої племінної окремішности бачимо наверствованє поганьских останків і християньских поглядів; есть верства, що протягом часу повстала під впливом інших народів, дорогою перенятих устних переказів або книжно-лїтературних творів. Тим способом можна собі пояснити схожість дуже многих творів українъско-рускої устної словесности з подібними творами інших народів, хочби зовсїм іншого племінного походженя.

Змінчивість народно-поетичних творів. Вправдї руский нарід не передав нам такої гармонїйної мітольоґії, як у Греків або Римлян, але писані твори (Договори з Греками, Слово о полку, апокрифи і т. п.) а також его твори устної словесности і герої в многих творах зберегли богато мітольоґічних прикмет, якими нарід пояснював собі дїйсні події, надаючи дїйсним личностям надприродні свійства. Навіть в уривочнім видї, в якім до нас дійшла народна поезия, мимо подробиць в значній части забутих, мимо всїх змін, яких она дізнала, мимо наверствованя нового змісту і вислову, треба чудувати ся тій народній памяти, котра на так великім просторі рускої землї, в областях значно від себе віддалених, зберегла не лише окремі черти старини, але й загальний тон, який вказує на давне вельми жерело. Богато в народній пісні, в переказї, в повірю і в обрядї можна сегодня пояснити лише на основі давного сьвітогляду мітичного. Що сї черти народного переказу і обряду не були припадковим твором значно пізнїйшої доби, показує ся не лише з того, що давнину їх по-

тверджують історичні сьвідоцтва, але й порівнане з народними переказами інших народів, вказує в них останок далекої старини.

Новійші досліди виказали, що в народних віруваннях і переказах не лише розвивав ся первісний зміст, винесений народами з давної спільної вітчини, але творили ся нові формації або переймало ся чужий материял, при межинародних стрічах і зносинах, навіть книжний апокрифічний материял, або приладжувало ся до народного сьвітогляду ті бродячі казки і перекази загадочного походженя, вельми численно розповсюджені в середних віках між народами Сходу і Заходу.

На прикладі епосу можна бачити, що годі вважати народну поезию незмінним переказом, вірно передаваним з покоління на покоління, бо лише з певними обмеженями можна її назвати загально народною. Загально народною, бодай у певного племени і на певній области, можна уважати обрядову пісню, хоч і в обрядових піснях відбили ся посторонні впливи і наверствованя. Початкова лїтопись не дармо искраво зобразила ріжнородні характери племен в области старинної Руси. Отже хоч обрядова поезия менше всего підлягала случайним чужим впливам, всеж таки чимало змінила ся що до форми і змісту, і на се впливали чимало рухи і взаїмні зносини народних мас, а великий переворот в починах історичної доби викликало заведенє християньства.

Таким способом загальний характер народної поезиї проявляє ся в безнастаннім хитаню, змінчивости, споводованій первісною ріжницею племен, з яких зложив ся українсько-руский нарід. Відтак сю змінчивість викликали також історичні події, які протягом віків впливали на народне житє і з одного боку приносили новий зміст, а з другого зміняли або випирали давне. Наостанку зміняв ся і текст пісні з історичними змінами язика, а сїй змінчивости пособляла і та обставина, що народно-поетичні твори не були записані і так затратила ся їх давна оригінальна форма.

Богатство і літературна стійність збереженої народно-поетичної творчости. Збережені доси останки народно-поетичної творчости стають непереченим доказом великого поетичного дарованя українсько-рускаго народу. Не тілько наші етнографи, учені і дослїдники одушевляли ся незвичайною красою і поетичною стійностю творів устної словесности народної, але й чужо-

земцї (як Ральстон[1]), Рамбó[2]), Вестфаль[3]) і ін.), що розслїджували укр.-руску народну поезию яко посторонні судиї, вельми високо цїнили художниче і моральне достоїньство сих творів. Великий знавець старинної грецкої поезиї, учений В е с т ф а л ь (в розвідцї про руску народну пісню), був справдї очарований укр.-рускою народною поезиею. »Незвичайно громадна більшість руских народних пісень, як весїльних, так і похоронних і всяких інших, говорить Вестфаль, представляє таку богату невичерпану скарбону справдїшньої, нїжної поезиї, чисто-поетичного сьвітогляду, прибраного у високо-поетичну форму, що лїтературна естетика, принявши раз руску народну пісню в круг своїх порівнуючих дослїдів, неперечно назначить їй безуслівно перше місце між народними піснями всїх народів сьвіта. Нїмецка народна пісня виявляє нам також богато прегарного, сердешного і глибоко відчуваного, алеж яка вузка течія сеї пісні в порівнаню з широким потоком рускої народної лїрики, котра не менше нїмецкої поражає наші почування, але зате далеко перевисшає її своїм незрівнаним викінченем форми. Чиж руска народна лїрика не витворила собі власного, означеного ка́нону поетичної реторики, який в результатї доводить нас до тих тропів і фіґур, котрі виробила собі іскусна поетика і реторика Греків? Ледви чи можна найти в ка́нонї, уложенім грецкими реторами на основі їх поетичної і реторичної лїтератури, хоч одну фіґуру, для котрої не моглиб ми подати численних прикладів з руских народних пісень. В сім бачимо явний доказ високого поетичного дарованя укр.-руского народу. Сей нарід очивидно, із самого почину свого єствованя в усїх своїх станах виріс посеред маґічного очарованя народними піснями. Они носять на собі неперечне пятно первісної старовини, хоч протягом часу вельми ріжнородно змінив ся їх текст. Навіть тепер ще сьпіваки і сьпівачки додають до старинних пісень свої імпровізациї, але імовірно значний цикль пісень належить без сумніву вельми глибокій старовинї а подрібнїйше внучуване, так сказати фільольоґія рускої народної пісні, певно найде критерию для розпізнаня і виділеня давнїйшого тексту від пізнїйшого. Найлїпша часть руских весїльних і похоронних пісень визначає ся

---

[1]) Анґлїйский учений писав про руску народну поезию.

[2]) Rambaud, франц. історик.

[3]) W e s t p h a l R u d o l f, всесторонний нїмецкий фільольоґ, був професором в катківскім лїцею в Москві, 1892 р.

такою давниною, що они стоять на однім ступні з найраньшими творами старинно-арийскої народної поезиї, про які дійшли до нас вісти лише завдяки Гомерови«.

I. Народні пісні і думи. Найбогатший відділ устної словесности творять пісні. Що до характеру їх змісту можна пісні поділити на:

1. обрядові, з мітичною основою, котрі вяжуть ся з порами року і припадаючими в них сьвятами або роботами, н. пр. колядки, щедрівки, веснянки (гаївки), купальні, мандрівні і обжинкові пісні;

2. пісні і думи з родинного і домашнього життя, що відносять ся до родинних подій і обставин, н. пр. приколискові, любовні, весільні, вдовичі, сирітські, похоронні (голосіння), паньщинові і т. і.;

3. побитові й суспільні пісні, що вяжуть ся з всякими занятями суспільними н. пр. вояцкі, рекрутскі, чумацкі (сї належать властиво змістом під 2.), бурлацкі і т. і. пісні.

4. релїґійно-моральні пісні.

5. історичні пісні і думи, про історичні події і особи.

Обрядові пісні. Релїґійні обряди були у всіх народів і нема сумніву, що і в давних часах пісня супроводжала обряд. Між обрядом а піснею була внутрішня нероздільна звязь, так що нїякий обряд не відбував ся без відповідної пісні, якої небудь молитви, котра звертала ся до божества. Такі пісні, молитви, тїсно звязані з обрядом, так само уважали ненарушимими як і порядок обряду. Із заведенєм християньства давний поганьский обряд мало-помалу тратив своє значінє, а ставав лише обичаєм, починала ся повільна, тиха боротьба християньства з поганьским сьвітоглядом, давне забувало ся або уступало місця новому або змішувало ся з новим і перероблювало ся на новий лад. Так як обряд тратив первісне своє значінє, ставав обичаєм, так і пісня перетворювала ся і зміняла ся. А всеж при всїх змінах в обрядах і піснях несьвідомо зберегло ся доси богато споминів про давний поганьский сьвітогляд українско-руского народу а також в писаних памятниках.

На Руси не вспіли релїґійні поганьскі вірування наших предків зложити ся в мітольоґічну систему так означену, як у старинних Греків і Римлян. Релїґія наших предків основувала ся головно на почитаню природи і єї сил, котрі звертали на себе бачність народу. Передовсім звертала на себе бачність народу

переміна сьвітла і темноти, тепла і студени, весняного оживаня і зимового завмираня природи. В сій безнастанній перемінї неперечно добачав нарід своїм дитячо-наївним умом безнастанну боротьбу сьвітла, житя і добра, із тьмою, мертвотою і злом, а протягом довшого часу набрав віри в побіду сьвітла над тьмою, добра над злом. На сій основі виробив ся неперечно в народї в поганьских часах дуалїстичний сьвітогляд про боротьбу сьвітла з темнотою (хоч не в такій мірі, як се проявило ся в науцї Зороастра), розбудженої до житя природи із смертносною зимою. Сю боротьбу бачила уява народу в змінї дня і ночи, як і протягом річного обігу сонця. Так могли у народу витворити ся виображеня про сьвітлі сили природи, прихильні людям, до котрих они звертали ся з просьбами о поміч і про темні сили, грізні і ворожі чоловікови, які він намагав ся ублагати, щоби єму не шкодили і єго не губили.

В українско-руского народу, від непамятних часів хлїборобского, неперечно особливе значінє мали ті сили природи, від яких зависимий був весь успіх єго хлїборобскої працї. Тимто в житю укр.-руского народу мали важне значінє пори року, що вязали ся з обігом сонця, а з ними всї рокові празники, що були мовби певними точками, які управильняли річну дїяльність житя. »Зворот сонця на зиму« в хвилї, коли оно стануло на найвисшій точцї свого оживляючого впливу на землю, і повільне єго наближуванє до зими, що заморожувала цвитучу і живу природу, »зворот сонця на лїто« в хвилї, коли переломила ся сила зими, а природа з настанєм весни скинула зимові пута, і розцьвит природи в цїлій красї і силї під впливом соняшного проміня — се ті головні дїї природної драми, які нарід щорічно виводив на видівню серед сьпівів, ігр і хороводів. Длятого в укр.-руского народу, як і у інших словяньских племен, сьвітлі сили природи мали особливше значінє, нпр. небо, сонце і т. д.

З заведенєм християньства уступало поганьство, одначе первісний сьвітогляд, первісне почитанє природи оставали все ще в своїй силї. Старі погляди і розуміня трудно замінювали ся новими, і в більшій части зміняли лише форму, принимали християньску закраску, а оставали в основі поганьскими (яко народні звичаї, перемішані в части з церковними, як посьвяченє поля, обжинки і т. п.). Таким способом давні поганьскі празники приладжували ся до християньских, так що нераз поруч себе стояло рядом поганьске і християньске в народних поглядах і обичаях,

привичка до старого і мало ще зрозуміле, нове, мирило ся з собою і так витворювало ся се »двоєвіріє«, проти котрого духовеньство виступало від початку християньскої проповіди на Руси.

Народні обрядові пісні відносили ся іменно до тих поганьских празників в честь сьвітлих сил природи; они були величальними піснями в честь тих сьвітлих сил. Коли по найдовших ночах починає прибувати дня, а »сонце звертало ся на лїто«, сьпівано пісні для звеличаня сонця (Дажбога), звані колядками. А що після заведеня християньства на той час припадало сьвято Різдва Хр., злучила ся коляда, сьвято різдва сонця, з християньским празником Різдва Хр.

Колядки мають в собі слїди глибокої давнини. Правда, між ними есть богато чисто християньских і чисто історичних (величальні пісні в честь господаря, в честь історичних осіб з дружинної (княжої доби) і т. і.), котрі не мають ваги для мітольогії. Але є коляди, котрих основа мимо імен Христа, Богородиці, сьв. Петра і т. д. є вельми давна. Тепер на Україні-Руси називають колядками величальні пісні в честь Різдва Хр. 24 грудня, саме славленє, сам обхід з такими піснями (колядувати), колядою подарки, що дають колядникам по хатах, а в актах XVI. ст. означала коляда ще данину властям або духовеньству. В такім збираню подарків давнїйші дослїдники добачали останки поганьского збираня приносів на спільну празничну жертву (ходженє з ралом, іти на ралець).

В колядках зберегли ся давні форми пастушого і патриярхально-хлїборобского побиту. Найлюбійший предмет в колядках, де описує ся хозяйство господаря, его воли, корови, вівці, пчоли, его поле вкрите густими копами. В деяких колядках, очивидно пізнїйших, аж сьвітить ся наскрізь побит княжої доби. Деякі колядки (а також щедрівки) зберегли слїди удїльної доби дружинної і княжої і творять перехід до історичного епосу дотатарского периоду і нагадують історичні події, записані в нашій лїтописи. А хоч сї пісні і не вказують певної історичної особи, однако черти побиту і удїльної доби виступають зовсїм виразно в многих таких піснях. Яркі слїди істориї Руси удїльної доби, збережені в народній поезиї, не мають вправдї форми історичних пісень, а всеж таки їх форма неперечно давна і народна. Такі отже колядки і щедрівки треба вважати величальними піснями в честь давних героїв і князїв. Сего рода пісні зберегли ся найбільше в Галичинї, на Волинї а в части на Полїсю, бо тут в Га-

лицко-волинській землї, після погрому київского князївства Татарами, дальше розвивало ся те житє, яке виробило ся в цїлій удїльній Руси в XII. ст.

Щедрівки. (мабуть словяньска назва колядок, примінена до Йорданьского обходу) як і колядки, се реліґійно-обрядові пісні в честь сьвітлих сил природи. Вечер перед новим роком, 31. грудня, на »Маланки«, називають богатим, добрим або щедрим. Дїти, іменно біднїйших, ходять попід вікна сусїдів »щедрувати«, т. є. сьпівають величальні пісні господареви, господинї і т. д., защо їм дають гроші, пироги і т. і. Щедрівки мають з малими виїмками такий склад як колядки.

Веснянки (також гаївки або гагілки[1]), сьпівають весною, починаючи з Благовіщенем і з Великоднем, дївчата, збираючи ся на улиці, звичайно на горбочку, а при тім забавляють ся у весняні іграшки. Се пісні виключно дївочі, а парубки лише прислухують ся і вмішують ся хиба своїми жартами, на котрі дївчата знов відповідають сьпівом (пор. хороводну пісню: сіяне проса). Се величальні пісні в честь сьвітлих сил природи, котрі визволили ся від сили зими і обновили природу до нового житя. В деяких сторонах є ще звичай серед тих весняних ігриш проганяти зиму і палити соломяну куклу, яку називають зимою, а на Українї і в Галичинї в деяких околицях у великодну неділю обходять обряд похоронів Кострубонька, в якім давнїйші дослїдники мітольоґії добачали зображене завмираня сонїчної теплоти зимою, а пробудженє і оживленє весною[2]). Також в круглій формі хороводів і їх круговидних рухах добачали дослїдники мітольоґії символ кругового обороту сонця. Одначе в дійсности в хороводних піснях вельми мало зберегло ся мітичних прикмет. Найбільш згадують у веснянках дрібний дощик, котрий впливає на урожайність землї і его справдї найбільш потреба з весною. Тимто дїти особливо присьпівують пісні дощикови, а сюди відносять ся також і замовлюваня. Деякі веснянки й іграшки весняні відносять ся до історичних осіб і подій (н. пр. про Воротаря і князя Романа).

---

[1]) О. Галька (Народнй звычаѣ и обряды знадъ Збруча) виводить назву гаївки від гаїв, де мабуть відбували ся весняні ігрища з піснями.

[2]) Одна з дївчат в хороводї падає наче мертва, всї починають її опякувати а відтак она встає, мовби ожила і всї радують ся.

Русальні пісні названі від русалок[1]) сьпівають в часі Зелених сьвят, а зелену неділю називають також клечальною (від віток »клечанє«, якими затикають стріхи хат і ворота, щоби відганяти тим відьми) або русальною. В задушну суботу перед Зеленими сьвятами, перед 7-ою неділею (зеленою) по Великодні, поминає християньска Церква померших, а тоді припадав первістно поганьский празник весняний Русалок, схожий з римскими rosalia, грецкими русалїя.

Як осуджувані в християньскій проповіди і згадувані в первістній лїтописи коляда і русалїї неперечно підходять до поганьскої основи, так само напів поганьску основу має доси празник Івана Купала[2]), який обходжено в часі найбільшої сили сонця, »лїтного звороту сонця«, у вечері з 23. на 24. червця, хоч він носить популярне імя християньского сьвятого. В обрядї Купала переховали ся до нашого часу останки давного богослуженя. Перед двома ідолами, котрі зображають Купала і Морану, заставляють стіл з жертвами, беруть ся за руки, гуляють і сьпівають купальні пісні та скачуть через огонь в тій думцї, що се охоронює від всяких недуг. Веселий празник Купала закінчує чергу сонїчних сьвят і є схожий з західно-европ. субітками (Johannisfeuer). Єсть також звичай глядїти мітичного цьвіту папороти, якому приписують чудотворну силу вказувати укриті під землею скарби. Хорвати звуть сей цьвіт перуновим цьвітом, отже вважають начеб емблємою сонця або блискавки. Над Збручем (і на Покутї) був звичай на сьв. Івана в ранцї купати в водї а відтак пускати з водою соломяного боввана, перевязаного чорнобилєм і украшеного цьвітами. І люди купають ся в празник Купала у водї, віруючи в чудову силу води. Можна би отже думати, що вже в перших часах християньства в купальних обрядах перемішало ся живло́ християньске з поганьским. Нема нїякого сумнїву, що перегодом вельми розповсюдив ся християньско-лєґендарний міт і народно-християньский обичай, а се очевидно витиснуло своє пятно на народнім сьвітоглядї.

Се були ті головні обрядові пісні з мітичною (калєндарно-астрономічною) основою, на які перегодом християньска Церква витиснула своє пятно. В тих піснях і обрядах, які відбували ся

[1]) русалками по народному віруваню ставали дїти, що померли нехрещені, або були прокляті родичами і жили в ріках і т. д. (пор. русло) та ночами забавляли ся (пор. Причинна Шевч.).

[2]) Купало мабуть означає місце до купаня.

підчас тих і інших сонячних празників, зображувано зміну весни, літа і зими, пробудженє і розцвит природи, а відтак з ослабленєм і зменшенєм сьвітла і теплоти завмиранє ростинної сили природи, що видавала ся мовби похороненою підчас зими.

До обрядових пісень треба однак зачислити також сї пісні родинні, в котрих виявило ся не лише богато незвичайно зворушуючої сердешности і чутливости і справдешня висока поезия, але й велике богатство культурно-історичного материялу і споминів з доісторичних часів і первістного устрою семї. Се пісні, що відносять ся до двох найважнїйших хвиль родинного житя — весїльні і похоронні.

Весїльні пісні займають між обрядовими видне місце задля самого значіня весїля в культурнім житю. Весїльні звичаї і пісні зберегли в собі засновини вірувань і поглядів на устрій родини, так важний в народнім житю, яко початок родини.

Початкова лїтопись вказує на ту ріжнородність побиту у руских племен; у кождого був свій обичай і ріжні ступнї суспільного і родинного побиту. Опісля полїтичні відносини, зближенє племен, злучених в руску державу, введенє християньства змінили значно ті старинні форми народного побиту, але в народних повірях, переказах і піснях несьвідомо зберегли ся останки старинних обичаїв, неперечний відгомін доісторичного побиту і домашнього культу. Дослїдники весїльних обрядів і пісень находять в обрядах злучених і нинї з церковним вінчанєм останки старовини. Те, що давно колись було дїйсностю, прибрало перегодом також значінє обряду, осьвяченого законом звичаю. Так н. пр. початкова лїтопись згадує про Полян, що мали весїльні обичаї, а протиставить їм Деревлян, про котрих говорить, що »брака у нихъ не бываше, но умыкиваху у воды дѣвиця«, як про се були спомини у старинних Греків і Римлян. Тим можна пояснити, що в народних піснях весїльних називають часом жениха »ворогом«, а святанє зображає ся ловами (н. пр. »Маруся« Квітки, »Назар Стодоля« Шевченка) або війною (н. пр. в Гуцульщинї). Колиж опісля настали мирні і лагіднїйші відносини, первістний факт грабежи, нападу став лише символом, а пісня поетичною окрасою.

Дальший ступінь в розвитку сих відносин представляє покупка жінки, а грабежник-жених платить віно семї, рід викупу (гл. стор. 82), як се бувало і у старинних Греків і т. д. Віно ставало ся опісля майном (обезпекою жінки на случай смерти чоловіка); від родичів діставала жінка посаг. Таким способом у

весільних піснях і обрядах зберегли ся спомини про старинні форми народного, родинного побиту.

Похоронні пісні, плачі, заводженя або голосїня мають знов темою смерть (т. є конець житя) когось з семї або похорони, а в них проявляє ся не лише жаль і смуток по вмерлім, але там находимо також натяки про похоронні обряди і про се, як нарід уявляв собі житє по смерти. Сї плачі, заводженя і голосїня (грецк. Трени, пор. Кохановского Treny, плачі жінок і плач Ярославни в Слові о полку) витворили ся на основі на пів мітичній, на пів християньскій, яко велика частина укр.-рускої народної поезиї. Природа бере живу участь в жалю по вмерлім, вмерця порівнують з сонцем або місяцем, а смерть з заходом за горами і лїсами. Смерть являє ся чорним вороном або кощавою жінкою, відьмою, гадюкою — она невмолима (гл. М. Шашкевича »Нещасний«). Вмерлий, що пішов »у далеку, незнаєму дорогу«, або »країну«, не пропав на віки, его »дожидають в гостї«. Его поминають в »третини«, »десятини«, »сорочини«, а також »на проводи« або »русальний день« (в суботу перед Зеленими сьвятами), а особливо почесть померших предків роду (»дїд«, Dziady Міцкевича, білоруский вислів) лучено з празником коляди. Для помершого заставляють їду і воду на могилї або дожидають дома, лишаючи місце за столом (на Різдво заставляють кутю, а на поминки коливо) і лишають відчинене віконце, котрим душа влїтає. Похорони, се обовязок семї, а залишенє похоронів уважає ся великою провиною, як вже у старинних Греків, бо тодї душа блукає ся привидом по ночах. Покійник ставав в такім видї на другім сьвітї так, як его похоронили і тому в Шевченковій поемі »Гамалїя« козаки благають Бога зовсїм в дусї народного вірованя, щоб їм не довелось »на суд праведний прийти, в залїзах руки принести і перед всїми стать у кайданах«. Деякі епізоди плачів прибирають характер епічних оповідань і визначають ся гарними і поетичними порівнанями і поетичною окрасою.

Суспільні і господарскі пісні зображають положенє ріжнородних суспільних і громадяньских обставин і сюди належать пісні: вояцкі, гайдамацкі (і про опришків) бурлацкі, чумацкі та крепацкі. Окружаюча природа і внутрішній народний побит, суспільний, громадяньский і родинний надають тим пісням відповідного характеру. Деякі черти народного житя, яких ми не найдемо в сухих лїтописних оповіданях, відкривають ся нам в побитовій або суспільній пісні.

Особливо чумацке житє, богате в пригоди, розлука з родиною, проявило ся богатою творчостю пісень, що зобразили нам тип чумака в ріжних обставинах. Чумацкі пісні виявляють або лїричний порив або справдешнїй траґізм. Колиж опісля підупала козаччина, стало чумацтво пристановищем для сїчового лицарства. Притупивши »гострі шаблї« і »списи«, стали козаки чумакувати. Задля того богато козацких пісень перероблено на чумацкі, а відтак пішли за ними вже бурлацкі і рекрутскі.

Релїґійно-моральні пісні черпають теми з сьв. Письма, з церковної істориї, житя сьвятих і длятого їх основний характер — християньский, церковний. На сю релїґійно-моральну поезию мало вплив суспільне житє, народні перекази і твори народної поезиї, а крім того також апокрифічні твори; длятого зовсїм природно, що попри церковно-християньский зміст і характер в тих піснях чимало також давної поганьскої примішки і тому можна сю поезию назвати двоєвірною. Не легко означити час, коли сї пісні зложили ся. Деякі неперечно сягають перших віків християньства на Руси, інші значно пізнїйших часів. Сьпівають їх лїрники і убогі т. зв. перехожі каліки.

Історичні пісні — думи є найзамітнїйшою появою українъско-рускої народної поезиї. Історичні обставини XV.—XVIII. ст. а іменно татарскі і турецкі набіги на Україну та почини козаччини, котрої осередком стала Поднїпрянщина, достарчили богатого материялу для творів народної поезиї. Се була для українъско-рускаго народу нова героїчна доба (особливо XVI.—XVII. ст.), що витворила новий рід народної поезиї, козацкий епос — думу. (Подїл дум гл. стор. 84 і слїд.)

Зміст козацкого епосу — се дїйсна реальна істория, як в Слові о Полку; єго герої — се дїйсні герої народної боротьби, котрих подвиги, характери, траґічна доля, ворушили уяву і чутє народу. Козацкий епос обіймає отже всї периоди історичного житя України-Руси від XV.—XVIII. ст., оповідає про боротьбу з Татарами і Турками в степах і на Чорнім морі, про недолю невільників в ясирі, про козацко-польскі війни, а наостанку і про новійші події н. пр. про зруйнованє Сїчи і т. і. В козацких думах, особливо давнїйших, стрічаємо мітичні, апокрифічні, мандрівні і книжні мотиви (н. пр. про бурю на Чорному морі, сповідь Олексїя Поповича пригадує лїтописну сповідь Ігоря в неволї) старосьвітскі епічні форми. При всїм поетичнім кольоритї козацких дум, в них нераз можна все вказати певну історичну подію, що

послужила їм основою, — особу, вибрану героєм, а наостанку дуже вірно зображені суспільні і побитові обставини. Се в повнім значінню слова історичний епос, поетична лїтопись народного житя, без казочного, фантастичного прибільшуваня, проста і реальна у всїх подробицях. Поетична картина думи обвіяна теплим чутєм лїричної пісні і виявляє часто замітну красу, і задля того думи належать до найпринадніїших проявів усеї словяньскої поезиї. Живе чутє природи дає думі богато поетичних образів, котрі виразно обмежують епічний предмет.

Колиж народне житє стало шідупадати, упадала також і творчість козацкого епосу. Вісїмнайцяте столїтє зберегло ще черти українськоï старовини; Запороже ще доживало останні днї, а кобзарі-бандуристи заховали доси в своїй памяти богаті засоби дум і переказів, котрі етноґрафи і учені спасли від неминучої загибели.

Кобзарскі думи се поетичні твори більше зложені і обємисті, як історичні пісні, котрі служили кобзарям звичайно готовим материялом для зложеня думи. Творцї дум користували ся готовими, раньше зложеними історичними піснями, подібно як автор »Слова« »старими словеси«. Історичні пісні і думи, се твори навіяні хвилевими вражінями житя, висьпівані на те, щоби виразити приплив або відплив народних і особистих почувань в даній хвилї, призначені були для широкого круга слухачів, які глядїли в них поважної відповіди на питаня родинного і суспільного житя.

Історичні думи складали кобзарі-бандуристи, що сьпівали, пригриваючи на многострунній бандурі[1]), — складали їх звичайно зараз після історичних подій, котрі давали зміст і настрій їх гад-

---

[1]) Бандýра (кобзá) се інструмент подібний зверхньою формою до іспаньскої ґітари. Бандура складає ся з не дуже довгої, але широкої ручки (ґрифа), закінченої голóвкою, в котрій застромлені кілочки задля підтяганя або спусканя струн. Ручка примоцьована до спіднякá, зробленого в овальній формі з липового дерева, подібного до видовбаної дині або тикви, з облим дном. Сей овальний, видовбаний спідняк зверха накритий верхнякóм (декою). В середині верхняка прорізаний круглий отвір — голосник, що видає голос. Понизше голосника примоцьований пристрýнник, себ то поріг, до котрого причеплюють ся струни, а між приструнником і голосником є ще кобилка, на котрій лежать всї струни, так як на скрипцї. Кобза має звичайно 12 струн, хоч бували кобзи 25—30-струнні. З тих 12-ти тілько 6 довгих, що тягнуть ся від приструнника вздовж цїлої ручки до головки і там намотані на кілочки, а другі 6 тягнуть ся від приструнника до кілочків, уміщених на краю верхняка, лївобіч ручки.

кам. На се вказують не тілько анальоґічні обставини інших літератур, але й самі думи наші.

Невольницкі думи, так звані плачі або псальми, складали невільники, що коротали свій вік по турецких каторгах. (Пор. викуп з неволі, Божий Чоловік в »Чорній Раді«.) Сї думи заступали їм місце молитов, як се бачимо з закінченя думи про Марусю Богуславку (стор. 84).

Творцями історичних дум були звичайно самі дїєві люди, учасники кривавих траґедий старовини, а на се вказують широкі описи боїв, переправ і всїх подвигів воєнних, котрі вийшли з душі сильно зворушеної вражінєм тих подій. Кобза́ або бандура була конечною приналежностю не тілько лицарів, званих козаками-бандуристами, але й взагалї знатних людий в козацкім товаристві, отже певно, що такі козаки-бандуристи, вийшовши з бою, складали і думи про історичні події, а не лише безоружні слїпцї-старцї. Слїпцї-старцї (хоч бували і молоді слїпцї), звідуючи козацкі табори для милостинї та прислухуючись козацким пісням, тілько повтаряли думи козаків бандуристів та складали поучні і релїґійно-моральні думи і висьпівували їх відтак на приспах під сїльскими хатами. Ще й тепер сьпівають думи тілько українські кобзарі і бандуристи, що жиють подекуди в Україні. Як колись рапсоди старинної Греції сьпівали про своїх героїв, брязкаючи по струнах своєї лїри або бандури, так українські слїпцї-старцї сьпівали і тепер ще декуди сьпівають свої думи. Пригриваючи при тім на́пів на бандурі, сьпівець помагає свому сьпівови; для віддиху і начеб для роздумаия над просьпіваним і для більше характеристичного розділу одної музикальної частини від другої, він в перестанках вставляє невеличку музикальну фразу, після котрої знов починає сьпівати. Звідси то і пішла назва думи. Думи се отже поетичні спомини минувшини.

Думи є творами історичної доби, хоч в декотрих бачимо черти давної богатирскої (героїчної) доби (н. пр. про Самійла Кішку, (гл. стор. 87), про бурю на Чорному морі, про Байду-Вишневецкого. Предметом думи не тілько історичні особи і лицарскі події, але нераз події з житя суспільного, в котрих тілько відбили ся загальні черти побиту козацких часів (пор. Дума про сестру брата стор. 102). Тому можна думи назвати історичною поезиєю козаччини в найширшім значіню: всї обставини житя, пережиті народом в ту добу, все горе, перерване деколи радощами, все те відбило ся в українських думах. Усе то зображено на

стілько близким дійсности, що мимохіть викликує безпосередню участь чутя і у самих сьпівців і у слухачів. Звідси то походить сей лїризм дум, котрі задля того не мають вповнї епічного спокою (»Слово« — епічно-лїричне, думи лїрично-епічні), а часто переходять також в драматичний тон, як взагалї народна поезия не знає тих чистих, відрубних поетичних родів (н. пр. епіки, лїрики), знаних давним естетикам (пор. баляди, романци).

Бандуристи не грали на своїх кобзах для забави. Висьпівуючи про історичні події, в найширшім значіню слова, подавали в своїх поважних думах глибоко-моральні погляди (н. пр. про бурю на Чорнім морі), а доторкуючись родинних обставин, голосили науку житя своему народови (н. пр. Дума про сестру і брата, про правду і кривду і ін.).

Думи відріжняють ся від інших пісень народних ріжнородною, вільною мірою стихів. Бувають стихи 20—30 складні, є також пятискладні, а навіть 3-складні. Довші стихи відповідають просторому, спокійному оповіданю, а коротші зображають подію, котра живо розвиває ся.

Ритму в думах майже зовсїм нема, бо тим булаб звязана розкішна оригінальна форма деклямациї. Ритм їх складовий (синтактичний), як в »Слові«, в псальмах або в церковній поезиї, відповідний спокійному, свобідному оповіданю; зате замічаємо звичайно рим, найчастїйше женьский, в кількох по собі слїдуючих стихах.

Лїрична поезия народна. Вже обрядова й історична поезия українъско-руска визначає ся великим богатством і виявляє богато лїричного живла. Лїрична поезия укр.-руского народу дише незвичайно великою сьвіжостю і глибоким чутем. Лїрична поезия — се в значній части твір укр.-руского жіноцтва. В піснях жіночих при незвичайній плавности стиха визначає ся язик повним совершенством. Нема там одного слова лишнього або недобірного. Як зерна в гарнім колосї, так слова в лїпших, незописаних наших піснях вибрані всї здорові, звучні і важкі. В укладї видно тонкий смак, а в образовости доведений язик до найбільшої гнучкости, але при тім збережена мужеска сила і звучність. —

З лїричних пісень вельми розповсюджені пісні до танцю, н. пр. коломийки. Коломийка зродила ся в Коломийщинї, відки єї назва, і розповсюдила ся найбільше з усїх пісень на Руси. (Ритм єї 14-складний звісний на всїй Руси, пор. Шевчевко, Руданьский). Се вірна товаришка Русина від колиски — до могили; нею він все

починає і все кінчить. Передовсім в коломийках виявляє ся привязане селянина до родини, до гір, до своєї околиці, села і т. д. і длятого видне місце в коломийці занимає прославлюване Коломиї і Коломийців. В коломийках і їх нáпіві пробиває ся мелянхолійність, тужливість і сумота душі, як майже в усіх українсько-руских піснях народних. В многих коломийках проявляє ся не веселий настрій духа, який заохочує до танцю, але відбиває ся жаль і смуток на гірку долю.

Коломийки мають свій окремий, старинний лад, котрий вяже ся з поетичними ритмами старинного сьвіта, південного (Византия) і північного (Скандинавія). Визначає ся він такими признаками: початок або перша частина пісні містить звичайно образ з природи, а друга частина відповідне тому образови уподоблене, що випливає з настрою душі сьпівця. Образ і уподоблене творять цілість орґанічну, так що уподобленє, наче випливає з образу. Колиж пісня довша і складає ся з кількох віддїлів, то образ в коломийці раз піднятий розвиває ся дальше, а відповідно ему продовжає ся і уподоблене.

Коломийка складає ся звичайно з 4 стрічок, а образ і уподобленє займають в ній по дві стрічки і то так, що в першій находить ся образ, в третій дальший єго розвій, а в другій і четвертій відповідне тому образови уподобленє (н. пр. 4.). Отже правильна 4-стрічна коломийка складає ся з двох половин, а в обох половинах є і образ і уподобленє.

В деяких коломийках однакож лад той не такий правильний.

II. Народні казки, леґенди, перекази, новелї і анекдоти. Найбогатша може галузь устної словесности і що до скількости і ріжнородности — се народні казки. В них відбили ся вірування, звичаї, етичні погляди і сьвітогляд народу, подібно як і в інших творах устної словесности а також апокрифічні і книжні живла́, котрі нарід переховав в памяти.

Велика схожість казок у ріжних народів особливо індо-европейских є доказом, що їх основою є однакові вображеня, і казки є лише ріжнородними перемінами і обрібками мітичного, побитового або суспільного змісту. В дуже многих случах показують ся казки перенятими від інших народів, а відтак лише приладженими до сьвітогляду рускоґо народу. Така вандрівка казок, як і інших поетичних творів, є звичайною появою у ріжних народів, при чім казка зміняла свій вигляд, а нераз не обійшло ся

при тім і без впливу книжних літературних творів (апокрифів). Перейняті казки приладжувано до руских форм, складу і язика. Але замічаємо нераз певну схожість руских казок з казками народів зовсім неспоріднених і вельми далеко поселених на півночи або полудни інших частий сьвіта. Се можна пояснити менше або більше анальоґічною дїяльностю і творчостю людского духа і спільностю психольоґічних уяв.

В розвитку народних казок можна замітити кілька ріжних ступнїв. В найдавнїйших казках бачимо переважно м і т и ч н у, астрономічну, апокрифічну або книжну о с н о в у, що не є нїчим іншим як символїзованєм сил природи, зображенєм боротьби сьвітлих і темних, добрих і злих сил. Зміна пір року, поворот весни по зимі умертвляючій всю природу, зміна дня і ночи, уявляють ся як побіда або пораженє в боротьбі сьвітлих божищ з темними силами. Таким найдавнїйшим поетичним зображенєм природних мітів є неперечно клясичні казки про Персефону[1]) і про Полїфема[2]). Мотиви про визволенє гарної дївиці (царівни) молодим лицарем з неволї змия, про зачаровані або закаменїлі двори або царства нечистою силою — появляють ся також в найдавнїйших казках всїх народів. Визначну ролю в таких казках має сьвітло, сонце, тепло, темнота, мороз, холод, боротьба з силами природи або з звірями. Уособленєм сьвітлих сил природи являє ся н. пр. заклята царівна, яку має визволити лицар з підмогою золото-гривого (або білого) коня, золотого яблока, живущої і цїлющої води і т. д.

---

[1]) Також Просерпіна, донька Зевса і Церери (Деметер). Коли раз якось з своїми товаришками рвала цьвіти на левадї, пірвав ї Гадес, бог підземного сьвіта, і упровадив з собою, де она стала єго жінкою. Довго блукала Церера по землї, глядаючи своєї дочки: із досади зсилала непороду на землю, поки Зевс спонукав Гадеса звернути Церері пірвану доньку, але перед тим ще дав ій зїсти зернятко з любовними чарами. Так жила з того часу Персефона дві третини року (в лїтї) у матери, на землї, а відтак ішла за потягом любови і вертала на одну третину року (зиму) до підземного сьвіта до свого мужа. Сей міт, з якого Шілєр взяв тему до баляди Klage der Ceres, зображає житє роспине на землї, як оно оживає і завмирає.

[2]) Син П о с е й д о н а, одноокий велит, найславнїйший з цикльопів. До єго печери зайшов Одисей, причаливши на Сицилїю, з 12 товаришами, з котрих Полїфем зїв 6. Булаб і тамтих постигла така сама доля, але Одисей упоїв Полїфема, висмалив єму око, а відтак хитро висмикнув ся з товаришами з печери, що почіпали ся попід животи великаньских овець, які Полїфем випускав з печери.

Казочні лицарі приневолені поборювати всякі перепони (себ-то неприязні сили природи), в руских казках: змий, вуж, морозенко (уособленє морозу), а передовсім баба-язя (також відьма н. пр. казка про Івася і відьму) або злюща мачуха, чари, чарівники, злі духи і т. д. Сюди належить н. пр. казка про золотого баранця, що нагадує грецкий переказ про золоте руно. Але не всї казки на подібні теми можна віднести до первістної мітичної основи, бо міт, давно вже забутий або незрозумілий, часто перероблений до непізнаня. Таких казок, з первістною мітичною основою, є небогато, тай між тими чимало є перенятих, спільних іншим племенам. В них найдемо дуже небогато материялу для дохристияньскої мітольоґії, а коли й найдемо таке зерно, то оно виросло звичайно на буйній ниві середньовічної християньско-сектярскої мітольоґії, а лише оброблене є там питомо национальне.

В дальшім ступнї розвитку маємо казки, в яких дійсність перемішана з чудесними живлами, так що они в цїлости являють ся свобідним витвором народної фантазиї, хоч руский нарід любить сї образи з надприродного сьвіта чоловічити (антропоморфізм). Майже всї казки того роду завандрували до нас з Азиї і Єгипту.

Відтак маємо казки з напів релїґійно-мітичною, напів етичною основою, (н. пр. про трех братів, двох розумних, а третього дурного яко лицаря), а також чисто етичні казки, в котрих людский розум і правда все мають верх над силою і пихою. Сї казки мають одну тему: правда в землї не сховає ся і в огнї не згорить; правда свого часу виявить ся; правдою держить ся сьвіт. Сюди належить цїлий цикль казок про правду і кривду, про правду і неправду, в яких виявляють ся етичні погляди народу, про бідність і богатство, про злидні і т. д. Сї останні походять звичайно з пізнїйшої доби, або перероблені з давнїйших під впливом християньского сьвітогляду і вичначають ся дидактичним характером з церковно-моралїзуючою цїлию і доторкують ся питань етичного і суспільного житя. В тих казках кінчить ся дія все так, що ідея старинної, н. пр. елиньскої відплати (Немезіс, Еринії) виражена тут відповідно народному сьвітоглядови.

В многих казках того рода давне поганьске живло заступлене уже християньским, так що казка в тій формі зближає ся уже до леґенди (сказаніе, преданіе, Sage.). В леґендї перемішана дійсність також з чудесним живлом, але перенятим з обсягу

церковно-релїґійних поглядів і вірувань. Леґенда має звичайно глибшу етичну, моралїзуючу або фільософічно-релїґійну основу. Теми сих леґенд переняті народом з біблійної християньскої або апокрифічної лїтератури н. пр. про Ісуса Христа, про Божу Матїр, про сьвятих і т. і., але народна фантазия переробила сї біблійні і апокрифічні перекази і оповила їх поезиєю семї та рускої хати.

Перекази про події менше або більше історичні вприжняють ся тим від казок, що дїя в них звичайно вяже ся уже з якоюсь певною історичною місцевостю або історичною особою, але до тих історичних осіб і подій причіпають ся мітичні, казочні, леґендарні, гумористичні і інші мотиви. Вправдї історична вартість переказів звичайно не велика, однак в них виявляють ся нераз важні і вірні в основі погляди й осуди народу про історичні події і задля того мають они важне значінє яко причинки до характеристики впливу історичних осіб і подій на нарід.

Новелї, се оповіданя без примішки мітичного чудесного і історичного живла, основані на суспільнім побитї. Богато з тих оповідань переняв українсько-руский нарід від інших народів або з книжних жерел, але приладив до своїх поглядів, звичаїв, обичаїв і обставин.

Найбільше може в укр.-руского народу гумористичних (посьміхових) казок. Нарід підіймає на сьміх усе, що повстало против его волї і розуму. Особливо богато у народу анекдот (сьміховинок) т. є. коротких гумористичних оповідань, в яких часто одно помічене, незвичайний зворот мови, гра слів, прізвище і т. ін. становить цїлу основу. Анекдоти підходять що до характеру і тенденциї дуже близко до новель, а хоч і між ними богато є межинародного перенятого живла, всеж таки они може найбільше виявляють саморідного і місцевого кольориту.

Зовсїм незалежний і окремий від етичних і суспільних казок віддїл творять байки про зьвірят, переважно чужого, книжного походженя. Сї байки мають свій початок в тих давних часах, коли при молодечім погляді на природу і під переважним впливом фантазиї, нарід любив придавати розумне житє всему окруженю, вкладаючи свою людску думку, чутє і мову не лише в зьвірята, але й в неодушевлені предмети. Однак в зьвиринних байках не находимо нїчого надприродного. Надприродність проявляє ся передовсїм лише в тім, що зьвірята наділені даром мови, а також степенованєм або зменшенєм прикмет дїйсних у зьвірят

(н. пр. орел летить в одній хвилї аж до самого неба і т. і.). Байки мають все дидактичну, моралїзуючу цїль, а инколи є они острою сатирою на єствуючі відносини. В таких байках звірята заступають місце осіб, що дїйсно жили і дїлали в своїм часї. (В Нїдерляндах Reinardus а відтак в Нїмеччинї Reinhard Fuchs, у нас Лис Микита Франка).

III. Замовлювання і заклинаня, пословицї (приповідки), прислівя, примовки і загадки. Замовлювання і заклинаня належать до обсягу так званого народного знахарства і зберегли ся яко останки і пережитки науки (зібрані в »Зборникахъ«) між людьми, що відомі між народом яко знахарі, чарівники і т. і., котрим нарід приписує надприродну силу і значінє. Се останки тої ще старовини, коли наука була трудом і власностю загалу. В заговорах і заклинанях находимо відзиви до сонця, місяця, зьвізд, вітрів, дощу, грому, огню і т. і. Они витворили ся з молитов, з якими знахарі в старинних часах звертали ся до сил і явищ природи. З заведенєм християньства замість до небесних тїл і сил природи почали звертати ся з молитвою о поміч в усїх справах, в недугах і нещасних пригодах до Ісуса Христа, Пр. Дїви, ангелів і сьвятих, але давних поганьских молитов не забували а лише перемішували їх з християньскими поглядами і розумінями. Тим способом витворювали ся ті »ложні молитви«, се »двоєвірїє«, яке осуджувала християньска проповідь, часто задля простого непорозуміня.

Первісно мали заговори і заклинаня неперечно ритмічну пісенну форму, але перегодом та форма затратила ся, хоч і в нинїшній формі можна ще відчути ту пісенну звучність.

Пословицї — се короткі реченя, що висловлюють гадки і погляди та правила житєвої мудрости народу, основані на довговікових поміченях, досьвідї та на історичних подїях. В пословицях відбив ся незвичайно виразно характер народу, его звичаї і повіря, погляд на долю, релїґію, Бога, природу і людий, одним словом весь сьвітогляд народу.

В історичнім розвитку пословиць треба відрїжнити дві доби: давнїйшу і новійшу. В давнїйших пословицях, що зложили ся в дохристияньскій добі, відбив ся давний, мітичний сьвітогляд народу. Таких пословиць остало дуже мало, а инші перемінили ся значно під впливом християньского сьвітогляду. В тих пословицях замітний також і книжний вплив, як і сьв. Письма і релїґійної науки.

Історичні події, що лишили слїди в житю народу, найшли відгомін також в пословицях. Найдавнїйші взірцї таких пословиць находимо в Несторовій лїтописи, де они названі »притчами«, н. пр. про Обрів, Радимичів, н. пр. згинули як Обри і т. і. Історичні пословицї обіймають ріжні доби істориї українсько-рускогo народу аж до найновійших часів (н. пр. не в пору гість гірше Татарина; погиб, як Швед під Полтавою і т. д.).

Дуже богатий є відділ пословиць, що дають погляд на ріжні обставини родинного і суспільного побиту народу. В побитових пословицях зберегли ся слїди ріжних ступнїв культури. Деякі пословицї зберегли ще спомини про давні часи, коли нарід жив пастушим житєм, в інших відбив ся рільничий побит. Пословицї з родинного житя доповняють і поясняють поезию весїльних пісень. Етичні погляди народу висловлені виразно в пословицях про правду і кривду, про богатство і бідність, мудрість і дурноту і т. і. Єсть богато пословиць, що мають свій корінь в народних звичаях, інші знов у казках і переказах і лише тодї можна їх зрозуміти, коли знаємо дотичну казку або переказ. Тому то пословиця являє ся нераз як скорочена казка, а навпаки деякі казки і перекази є лише розширені пословицї.

Форма пословицї є звязле реченє уложене до складу. Сей склад виражає ся як розкладом слів, так і ритмою та алїтерациєю, н. пр. »В Луцьку все не по людськy: навколо вода, а в серединї біда!«

Прислівя ріжнять ся від пословиць тим, що звичайно не містять в собі думки загальної вартости, як се буває в пословицях, але мають своє значінє, коли їх вставить ся серед розмови у відповідній хвилї і відповідно до якоїсь гадки. Они служать отже для підкріпленя пластичности висловлюваних думок н. пр. от тобі віз і перевіз; нї в кут нї в двері; говорила небіжечка до самої смерти і т. д. Укр.-руский нарід має дуже богато таких прислів. Окрім того має укр.-руский нарід примовки, приказки (сьпівомовки) відповідні всяким нагодам і хвилям житя і ріжним житєвим обставинам.

Загадки — се є одна з первісних форм поезиї у кождого народу. Особливо велике поважанє мали загадки у східних народів яко признаки мудрости того, що їх загадував і того, що вмів відгадувати (Сфінкс). В рускій народній словесности приписує ся загадуванє загадок Бабі-Язї (відьмі).

В розвитку загадок можемо ще нині добачити вчасти мітичну основу, де сили і явища природи порівнані з бездушними предметами, сонце з веретеном, місяць з діжою і т. д.; в інших сили і явища природи порівнані із зьвіряτами або ростинами (зооморфізм), н. пр. місяць з сивим жеребцем, ніч з чорною коровою, сонце з дубом-стародубом і т. д. Наостанку сили і явища природи являють ся вчоловічені яко люди (антропоморфізм): сонце — красна дівиця, місяць — пастух, що ходить за зьвіздами — вівцями, дим — син а огонь — батько і т. д.

Форма загадок, як і пословиць складна: в них також находимо ритму і алітерацию н. п. Ходив ходив Ходоман, усіх дітий годував, як упав, так пропав, ніхто єго сховав.

Д. Третя (новочасна, народна доба) українъско-руского письменьства

від виступу Котляревского 1798. р.

Політичні обставини. Під конець XVIII. ст. склав ся цілий ряд подій, котрі вплинули на зміну всего житя в південній Руси. Після поділу Польщі правобережна Україна перейшла під панованє Росиї і зєдинила ся тут з лівобережною, а Галичина дістала ся до Австриї. Упадок Польщі викликав великі переміни в поглядах тогочасної суспільности на Україні. Давний погляд, що держава і сї верховладні верстви є представниками народности, уступає новому поглядови, виробленому під впливом західно-европейских змагань до национального осьвідомленя широких народних верств, до зрівнаня горожаньских прав і обовязків, до визволеня крепаків. Сї змаганя під впливом західно-европейских ідей звернули ся проти тогочасного ладу на Україні, де ожили погасші мрії українъского дворяньства про автономію краю.

Слідом за зничєнєм останків самостійности України і окремого народного житя почала ся реакция проти нових порядків посеред самої українъскої суспільности а ріжнородні впливи витворюють на давних культурно-історичних підвалинах Гетьманщини дивні прояви. »Благородні шляхтичі« зпоміж українъского паньства, щó з підмогою московского уряду забезпечили собі свої

привілеї, починають любувати ся українською етноґрафією й історією, одушевляють ся славою колишньої Гетьманщини і виступають оборонцями хоч провінціяльної автономії України. Як живо в тих кружках панів-вільнодумців гадали про недавну ще історичну минувшину, як не переставали мріти про автономію України, показує написана одним з таких панів-вільнодумців (Григорієм Полетикою)[1]) на початку XIX. століття »Исторія Руссовъ« (приписувана до недавна ще Юриеви Конисъкому). Сей твір невеликої історичної вартости мав яко памятник українських історичних споминів, політичних ідеалів, бажань і мрій українських народолюбців, задля тенденційного освічування подій з минувшини незвичайно великий вплив на розвиток т. зв. українофільства.

Спершу се замилуване до своєї минувшини, до живого народного життя був випливом привички до старини, до народної пісні. Колиж сим замилуванем переняли ся осьвічені й учені люди і він перейшов у книжку, тоді народність переходить в стадию сентиментальної і романтичної школи, яка вже раньше витворила ся в західній Европі, а відтак оживила і на певних основах поставила сї змаганя народовіданя на Україні і тим пособляла розвиткови українського народолюбства.

Таким способом в хвилї, коли здавало ся, що український нарід не зможе удержати ся під властию могучої держави і придавляючої єго адміністрациї, не вспіє зберегти своєї самостійности і окремішности супроти московскої літератури і мови; коли здавало ся, що вже вичерпують ся останні літературно-просьвітні засоби українського живла́ і єму не остає нічого більше, як остаточно злити ся з пануючою народностию і в ній затерти ся, проявили ся живі, оригінальні відродини, що виразили ся з починах українськоі етноґрафії і в пробах літератури на народній мові. Досліди на полї українськоі етноґрафії виявили окремішну вдачу і побит українско-рускаго народу, розбудили в українській суспільности национальну съвідомість і довели до витвореня народної літератури.

---

[1]) Григорий, депутат шляхти Лубеньского повіту, в Полтавщині, до комісиї покликаної Катериною II. для уложеня нових статутів задля управи Росиї. Він був противником крепацтва і стояв в звязи з вільнодумним кружком Олександра I., що тоді носив ся з конституцийними плянами. „История Руссовъ“ написана перед 1825 р. мала великий вплив на літерат. творчість Мик. Гоголя, Шевченка і Костомарова.

Третя, новочасна доба письменьства відріжняє ся від попередних а головні прикмети новочасної доби ось які:

1. **Народний напрям.** Від часів верховладного становища Франції за Людвика XIV. клясична література француска, управлювана громадою славних письменників, була взірцем наслїдуваня для всїх народів. Однак се було псевдоклясичне письменьство витворене на основі односторонно зрозумілих взірців старинної клясичної поезиї Греків і Римлян. Ся псевдоклясична поезия, оперта на бездушно понятих правилах, була чисто розумовим твором, заковувала живого духа, чувство і фантазию в мертві форми і була обчислена більше на блеск і гладкість, як на внутрішню правду і тому не могла нїкого загріти і до живого зворушити. Люди бажали щирого, справдешнього чутя, яке можна було найти хиба під сїльскою стріхою, де люди жили в дусї природи, де зберегли ся скарби справдїшньої народної поезиї в піснях, переказах, повірях і т. ін. В письменьстві проявив ся отже зворот до житя простолюдя, напрям до »природної поезиї«, до простого народного змісту. Але сей напрям зродив спершу лише штучну поезию хуторну (пастирску), котра мала зображувати прославлюване Руссом щастє простолюдя. Небавом однак зрозуміли, що треба піти в нарід, докладно пізнати і відчути житє простолюдя, щоби вірно зобразити его сьвітогляд і народним духом оживити поетичну творчість. Се зродило нову галузь науки — етноґрафію (народовіданє) і нову добу поетичної творчости, добу письменьства в народнім дусї.

Перший почин в тім напрямі зроблено в Анґлиї, де старали ся визволити з тих псевдоклясичних пут. З кінцем XVI. ст. Бекон з Верулямy звернув ся до помічуваня природи і дав почин новочасній фільософії і педаґоґії. Шекспір, сучасник Єлисавети Тудор, довів анґлїйску драму до найвисшої досконалости і став всесьвітним драматурґом. Зрозуміли там, що треба піти в нарід, щоби пізнати его сьвітогляд. Шкотский учений Мекферзон вказує нові дороги піснями, виданими яко твори нїбито старого кельтийского барда Осияна, появляє ся збірник старо-анґлїйских баляд.

В Нїмеччинї звертають бачність на анґлїйску поезию Швайцари (Бодмер і Брайтінґер). Відтак Гердер подав в перекладах твори народної поезиї всїх народів (Stimmen der Völker in Liedern) а Яків Ґрім видав народні нїмецкі казки.

Сей рух обняв небавом Словяньщину, де етноґрафічні виданя і досліди на полї народовіданя появляють ся майже рівночасно у ріжних словяньских племен. Наслїдком збираня народних творів і виучуваня народного побиту і народного житя проявили ся змаганя — передавати поезию в новій формі народним ладом, вводити в поезию риси народного побиту, наслїдувати лад народних казок, брати народно-побитовий материял для драматичних творів і т. ін. Але народне живло́ не відразу здобуло собі повне право в письменьстві анї що до предмету, анї що до форми.

2. **Романтизм.** Під конець XVIII. ст. проявляє ся новий напрям в европейских лїтературах, званий романтизмом[1]). Наслїдуваня старинних клясиків не відповідають вже народним почуваням. Спершу виступили молоді письменники в критичних розвідках, в котрих висловлювали вірнїйші погляди про єство поезиї, вказували на потреби фантазиї і чувства, розбуджували зрозуміне своєрідного народного змісту і зображеня. Крім того подавали в перекладах поетичні людові твори інших народів (між іншими Гердер Stimmen der Völker in Liedern). Старинним клясичним і новійшим псевдоклясичним творам протиставлено ті людові і старинні твори поетичні романьских і інших народів (Іспанців, Португальців, а навіть з далекого Сходу: Індів, Персів, Арабів), в котрих проявляла ся народна творчість і живе народне житє. Лїтература зміняла ся отже що до змісту і форми; змінював ся сам язик, а в лїтературу входив не лише народний язик, але й областні наріча. Етноґрафічні збірники і досліди виявили, що як раз в народній старовинї есть богато цїнного материялу для

---

[1]) Завойоване Ґерманами населенє римского цїсарства підлягло вплывови мови завойвників а з тої сумішки витворила ся мова звана romanzo, довго уживана в римских краях, поки з того не розвітвили ся ріжні романьскі язики. Сї народи витворили поезию в своїй рідній мові, із своєрідним народним съвітоглядом і всїми прикметами своєрідного житя, а та поезия зображала зовсїм інше житє, як старинна поезия Греків і Римлян. В супротивности отже до старинної клясичної поезиї названо поезию романьских народів — романтичною, а сей напрям в лїтературі романтизмом. Що до своєї основи був се властиво новоромантизм, бо вже в перших столїтях християньства витворили ся по мисли єго основної ідеї зрівнаня станів і народів — людові поезиї (у Ґотів, Скандинавців, Кельтів, мабуть і у Словян — рицарство (Sagenkreise), мандрівні съпіваки (fahrende Leute) — пор. Слово о Полку — Wieland).

зрозуміня суспільного і народного житя і для письменьства. Отже рівнобіжно майже з етноґрафічною роботою ішла і поетична творчість письменників в народнім дусї (н. пр. Гердер, Бродзїньского Wiesław, Міцкевича Ballady, Dziady і т. і.). І Українъско-рускі письменники XIX. ст. були майже всї також етноґрафами. В народних пісняхъ, казкахъ, повірях, леґендах найшли романтики в дійснім народнім житю нові способи оживленя поезиї.

Романтизм викликав повний переворот в лїтературних поглядах і підняв сильно значінє і вплив народного живла́. Він промостив отже дорогу повному і живому виразови народної індивідуальности, давав їй вираз і лучив ся з народностию в літературі. Кожда оживаюча народність намагала ся витворити свою поезию, бажала добути свою індивідуальність з житя народу і устної єго словесности.

3. **Розвиток наук** під конець XVIII. ст., а іменно прояви нової фільософії, наукової критики, приспорили богато наукових засобів, що значно вплинули на цїлу ходу́ народовіданя, як і на напрям новочасних лїтератур. Люди почали додумувати ся, в чім саме лежить властива головна основа і поезиї, яко виразу чувства, і науки, яко виразу самостійно здобутого знаня. Благородні мислителї почали думати і про поширенє просьвіти, не для аґітациї (як за реформациї), почали думати про основи суспільної працї для подвигненя людства. Розпочали ся досліди історичного житя народів (а не лише держав, володарів і воєнних подій), а на полї язикових наук положено основу до нової науки порівнуючих фільольоґічних і лінґвістичних дослідів, що виказали єдність походженя величезної семї індоевропейских народів. Порівнуючу методу приложено і в розсліджуваню словяньских язиків (Чех Дубровский), починають ся досліди словяньских старинностий, народовіданя і письменьства (Чех Шафарик). Положено тими дослідами певні підвалини до означеня відносин словяньскихъ язиків (особливо московский учений Востоков розвідкою о церковно-словеньскім язици, а Ол. Павловский видає першу Граматику укр. рус. мови).

Учені історики, кладуть підвалини до критичної істориоґрафії давної Руси (видають критично т. зв. Несторову лїтопись, Руску Правду і т. д.), починає ся збиранє і видаванє лїтописий та історичних памятників (Слово о Полку). В істориї глядїли звязий з сучасностию а історичні досліди підготовили неперечно

розбуджене национальної сьвідомости. Історія перестає бути штучною реторичною в гуманїстичнім дусї покривкою (наслїдуванє Лївія — Історія Руссов) з гори обдуманих звучних окликів, а стає ся праґматичним, річевим поясненєм ґенези, сучасного житя, его обставин, — пересторогою, наукою на будуче, для єднаня а не для розєднуваня народів.

Европейска історична і фільольоґічна наука викликала опісля на Українї цїлий ряд істориків і фільольоґів, що самостійною роботою приложили ту наукову методу до материялу україньско-рускої істориї і народности. (Максимович, Костомарів, Кулїш, Антонович і Драгоманів — в Росиї: Карамзин, Соловев, в Польщі: Нарушевич, Лелєвель і ін.).

4. **Відродини словяньских народностий**, що проявили ся під конець XVIII. ст. з одного боку під впливом західно-европейских ідей свободи і народности, а з другого таких подій, як визволенє Сербії з турецкого ярма, змаганє до народної рівноправности Чехів з Нїмцями, Словаків і Хорватів з Мадярами і т. д., мало також великий вплив на розвиток самостійної лїтератури україньско-рускої. Відродини словяньских племен, розпочаті такими археольоґічними і етноґрафічними дослїдами, проявили ся спершу романтичним ідеалїзмом і мали в своїх починах наукову і лїтературну цїху, опісляж мало-помалу прибрали під впливом подій національно-полїтичний напрям. Західно-словяньскі племена, пригноблені ґерманїзациєю, глядїли для себе моральної підпори в ідеї Словяньщини. Так зродила ся ідея панславізму у західних Словян (Словаків, Чехів), проявила ся ідея словяньскої взаїмности (словянофільство) задля обопільного опізнаня і боротьби о народну рівноправність. (Вже в XVII. ст. Хорват Крижанич робив в Росиї змаганя в напрямі всесловяньскої церк. унії, за що опинив ся на Сібірі, Дубровчанин Ґундулїч написав поему Осман (Хотинска війна) для прославленя Словян, Словак Колляр написав лїричн.-епіч. твір Slavy Dcera (донька Слави) для звеличаня слов. взаїмности, Шевченко — Гуса з посьвятою Шафарикови, »щоб усї Словяни стали добрими братами«).

Ідея словянофільства та панславізму приймала рїжні напрями, відповідно до того, хто її розповсюджував. Спершу виступила она неясно, аж пізнїйше виступила в новій формі, і то зовсїм в іншій в Москві, а іншій на Українї. Головна ідея московских словянофілів обмежала ся до пансловяньских окликів і поезий, що захід Европи є гнилий, а лише Словяни, іменноже

Москалї є здоровим орґанїзмом, випосаженим богатими матерїяльними засобами для успішного розвитку. Мрії про етичну велич народу-волитня висловив московский поет Пушкин, що »словяньскі ріки зіллють ся в московскім морі«. Однак при всїй своїй фантастичности і нереальности причинило ся словянофільство в Росиї до розбудженя национальної сьвідомости і звернуло бачність на нарід яко основу национального житя. Тим способом словянофільство зійшло ся разом з новою історично-критичною наукою, що звернула ся до розслїдів народного житя, старовини і народної поезиї, хоч словянофіли попадали в грубі похибки в ідеалїстичнім поясненюваню старовини і народної поезиї, виказані опісля науковою критикою.

В супротивности до сеї централїзацийної ідеї московских словянофілів розвинули українські учені, опираючись на істориї північноруских народоправств (Новгорода і Пскова), т. зв. федеративну теорию, що вступала ся за права занедбаних і пригноблених верств народу і виявила ся у вольнодумних змаганях київского Кирило-Методиївского братства сорокових років.

5. **Загально-европейскі струї**, що викликали ідею рівних прав чоловіка особливо під впливом великої французкої революциї з кінцем XVIII. ст., пособляли також літературній творчости в народнім дусї. З того часу проникає всюди суспільна мисль о народї і находить тим лекше вступ у рускій суспільности, бо тут було відповіднїйше як де инде поле (вічевий устрій в давній Руси, північно-рускі народоправства в Новгородї і Пскові, козачина і Запорожска Сїч, недавне крепацтво і. т. ін.). Та мисль пособляла витвореню і розповсюдженю ідеї свободи і рівноправности всїх верств українсько-рускої суспільности (пор. філянтропізм Базедова; Пестальоцого Lienhard u. Gertrud; змаганя Сташіца і Пірамовича до подвигненя народу з занепаду; безвиглядність поривів без участи народу — Костюшка (народний одяг); Квітка-Основяненько, Шевченко — Посланиє).

6. **Полїтичні обставини** наостанку, іменно під впливом Наполеоньских війн, підняли ідею народности, розбудили між европейскими народами сьвідомість та национальну ідею. Змаганя Наполеона до підбою всеї Европи викликали велику реакцию в национальнім напрямі, який проявив ся в боротьбі за визволенє після погрому коло Москви (1812 р.). Росия і Пруси а відтак Австрия подали собі руки, щоби знищити верховладу

Франції в Европі. Окликом в сій боротьбі було право народів на самостійне житє і сей оклик не тілько скрішив в згаданих державах сьвідомість национальної індивідуальности, але та сьвідомість удїлила ся також меншим словяньским народам, що давнійше втратили полїтичну самостійність та завмерли, і виявила ся відродинами словяньских народностий.

Всї ті згадані ідеї і змаганя заходили на Україну або посередно через Польщу і Росию, або з ними знакомили ся безпосередно люди, що їздили здобувати собі осьвіту і науку в західній Европі (пор. Вольтер, Катерина II., Наполеон, війни, овлада Парижа 1813—14, Русин вояк Могильницкого; фармазони — масони; Котляревский і Квітка уміли по французски). Тим способом будила ся і зростала национальна сьвідомість на Україні, а як кожда з оживаючих народностий змагала до того, щоби витворити свою поезию, яко найлїпший вираз індивідуальности, так і на Україні змагане до народности виявило ся **починоm нової доби письменьства з виступом Івана Котляревского.**

7. **Перевага живої рускої мови в письменьстві на Україні.** Коли на місце книжного рускаго язика, (зовсїм штучного, анї рускаго, анї церковного) виробленого протягом XVI. і XVII. ст., почав в письменьстві на Україні входити московский язик, тодї народна руска мова що раз частїйше і сьміливійше стала входити в письменьство на Україні, призначене для ширших верств суспільности. Хоч ідея народности в XVII. і в першій половинї XVIII. ст. була ще чужа тогочасному поколїню представників українъско-рускої просьвіти, всеж таки проявляла ся у них сьвідомість потреби, зближати ся до розуміня »простих людий« і »для вирозуміня« їх писати »простою мовою«. Се будила ся сьвідомість живої душі народу, що відзивала ся на всї прояви житя живим голосом. Був се той сам голос, який відозвав ся і в українських народних думах.

Жива народна мова війшла передовсїм у вірші і драматичні твори. Перші драматичні твори на Україні XVII. ст. були списані книжним руским язиком. Колиж опісля автори драм стали намагати на висший стиль і чистоту язика в Ломоносівскім напрямі, втискала ся жива народна мова з цїлою силою в сї лїтературні твори. Інакше й не могло бути в краю, де не було виробленого одностайного й одноцїлого лїтературного язика, котрого малиб придержувати ся осьвічені люди. Найсильнїйшою підвалиною був таки нарід з невигасаючою поетичною творчостю, яка

була можлива лише в рідній мові. Тимто не щезає потяг до живої народної мови навіть у тих рускіх письменників, що силкували ся писати високим стилем.

Як в полународних і полукнижних верствах (тип так званих »мандрівних« дяків) виробив ся звичай писати віршу, (н. пр. Лазар Баранович, вірші, штучні панеґіричні думи) а їх творці вживали часто народної мови, щоби живійше висловити житєві радощі і смуток, так знов у драматичних творах вставлювано поміж поважного змісту драматичними діями інтерлюдиї (яви) списані живою народною мовою; т. зв. вертепна драма виводить живі народні типи, а дії відбувають ся в народній мові.

Сї твори підготовили постепенно письменну ниву, на якій виступив Котляревский, він здобув ся на те, що здавало ся ще неможливим Сковородї.

Котляревский (гл. стор. 141.) розпочав нову добу українсько-руского письменьства перелицьованою Енеїдою. Живу народну мову найшов він уже в різдвяних і пасхальних віршах та інтермедиях, складаних в XVII. і XVIII. ст. а черпав також з самого жерела устної словесности. Він зірвав з книжним язиком уживаним давнїйше в письменьстві, не пішов слїдом тих українських учених, що на півночі витворили нову літературну мову з перевагою простонародного московского говору, але впровадив у своїх писанях живу народну мову українсько-руску.

В перелицьованій Енеїдї пішов Котляревский дорогою европейских літератур (Scarron франц. перелицьована Енеїда, Blumauer's Travestierte Aeneis) і сусїдних літератур: польскої Myszéida Красїцкого і московскої, Осипова перелицьована Енеїда, а також народної літературної традициї, перенявши готовий гумористичний лад віршів, в якім пародиовано біблїйні теми і особи (Христос і сьвяті являють ся в свитах, чоботях і т. д.), отже й він подібно змалював Олїмпійских богів і Троянцїв. Котляревский держав ся лише фабули і основи оповіданя Верґілієвої Енеїди і на тій основі витворив зовсїм ориґінальний сьвіт картин і обставин з українського житя і надав усему своєрідний кольорит і український народний характер, бо пізнане зблизка на ґувернерцї житє аж просило ся у вірші. Народність Енеїди Котляревского підносить її понад уровень пародиї, Енеїда є самостійним літературним твором з артистичною літературною формою.

Головною прикметою Енеїди Котляревского є саморідний, Українцям вроджений гумор, що становить характеристичну окремішність укр.-руского письменьства і мав вельми благотворний оживляючий вплив, бо допоміг прибитим злиднями Українцям скоро розвинути нового духа. Котляревский вибрав для свого першого твору жартовливу форму, бо в тім часі ледви чи була би тодішня суспільність прихильно приняла який інший літературний твір. Однак в Енеїді є також поважні місця, гуманні мисли, щира любов до рідного а особливо до заневоленого і пониженого люду і елеґійні згадки минувшини (про Сїч, про Гетьманьщину), які доводили читачів до национальної сьвідомости. Ся прихильність для широких верств народних, котрої першим проповідником був Сковорода, стає підвалиною найлїпших творів українсько-руского письменьства XIX. ст. і в сім проявляє ся також народність письменьства новочасної доби. Тим способом перелицьована Енеїда крім сьміхотворних прикмет має також глибший етичний і национальний підклад.

Енеїда Котляревского містить в собі також чимало яскравих картин, списаних вельми реалїстично, а комічне зображенє українського побиту доведене іноді до карикатурности, названої в історії літератури котляревщиною, якою переняли ся деякі сучасні й пізнїйші українські письменники. (Сюди відносять ся: пародиована поема »Горпинида« Білецкого-Носенка, Горациєві (Гараську) оди Артемовского, Жабомишодраківка Думитрашка, в части Салд. Патрет Квітки. Взагалї проявляє ся потроха і тепер карикатурність у деяких укр. письменників, а особливо в драмат. творах натуралїстичне зображуване пяниць з проклонами і ін. народ. хибами і огидливими ранами, замісць проявів енерґії і дїл таких, які колись проявили ся в давній Руси н. пр. кольонїзация козацка, орґанїзация братств і т. п.) — Язик Енеїди чистий народний, живий і в високім ступнї характеристичний і меткий, хоч іноді рубашний і не зовсїм свобідний від мовсковских примішок складнї і форм. В Енеїдї утворив Котляревский з високоартистичною обрібкою і з великим талантом в подробицях зовсїм народний самостійний твір більшого обсму (нїж усї попередні вірші й інтермедиї) і запевнив єму тривку вартість літературну.

Побіч гумористичного зображеня народного житя, підняв ся Котляревский під впливом европейского ідеалїстичного напряму в круги ідеалу, не затрачуючи і тут своєї народности і народної творчости. В драматичних творах »Наталка Полтавка«

і »Москаль Чарівник« зобразив він окрім народного гумору також ідеальну сторону народного побиту і виявив другу прикмету народного українського характеру — сентиментальність. Однак се не та хороблива, неприродна сентиментальність, яку находимо в деяких тогочасних европейских творах або і в тогочасних творах московскої літератури, а сентиментальність з глибини народної душі, з характеру укр. руского народу. Сю злуку головних прикмет характеру укр.-руского народу — гумору з природною сентиментальностю — бачимо не лише у Котляревского, але й у многих пізнійших письменників.

В »Наталці Полтавці« зобразив Котляревский вірно, хоч і не всесторонно не тілько рідну єму Полтавщину, але весь український нарід. Типи Полтавців виведені в ній реально, а пісні сеї оперети зложені вдатно на народний лад. Так само і типи »Москаля Чарівника« не видумані а взяті з українського дійсного житя.

Полтава — перше огнище умового укр.-руского житя.

Полтава, де уродив ся, жив і помер Котляревский, стала таким побитом першим огнищем, з котрого почала будити ся національна сьвідомість укр.-руского народу. Не остала без впливу на літературну діяльність Котляревского ся обставина, що в Полтавщині зберегли ся тоді ще зовсім живо народні перекази і підержували народну сьвідомість (там записано укр. думи), де зберіг ся в повній чистоті український народний тип. Він сам був також етноґрафом і пильно придивляв ся до народного житя. Літературна діяльність Котляревского є епохальним зворотом в культурнім житю укр.-руского народу.

Харків — друге огнище умового укр.-руского житя.

З 1816-им роком починає ся живійший літературний рух, а головним его огнищем стає Харків. Заснованє університету в Харкові (1805) заходами українського патриота Василя Каразина пособляло не тілько висшій осьвіті української молодежи, але й розбудженю народної сьвідомости. Заходом деяких професорів університету засновано там (вже 1816 р.) периодичне виданє »Украинскій Вѣстникъ«, а за приводом професорів будить ся між університетскою молодежю замиловане до місцевої історичної і народно-поетичної старовини, она познакомлює ся з західно-европейскими літературами і печатає переклади з нїмец-

кого, французского і з словяньских язиків у Вістнику, що став головним огнищем тамошньої українскої громади.

Петро Артемовский-Гулак був перший по Котляревскім визначний письменник, що виступив з поетичними творами в Українскім Вістнику. Спершу проявляє ся у него також гумористично-сатиричний напрям (остра сатира на самоволю українского паньства і важку долю крепаків п. з. »Пан та собака« накликала на него чимало клопотів), але відтак звертає ся він до романтизму. Укр. Вістник, хоч опісля застановлений, дав почин до цілої серії видань, присьвячених літературі, етноґрафії, статистиці й історії України.

Проявляє ся при тім змаганє до наукових дослїдів українскої мови й етноґрафії. Павловский і Цертелев вивели на видівню сї плоди народного характеру і творчости, що доси крили ся в части в глибині народної душі, а вчасти не були належно оцїнені, хоч в них були цінні скарби поезиї.

Павловский (з Слобідскої України) видав першу Граматику малороссійского нарѣчія[1]), в котрій вказав на деякі поетичні твори в народній мові з XVIII. ст. і звернув бачність на силу чувства, гумор, простоту і реалїзм українскої поезиї. Він виказав, що укр.-руска мова пригідна не лише до поезиї шутливого зображеня народного побиту, але до чогось вищого, треба лише піднести просьвіту на Україні.

Кн. Цертелев, одушевлений любовю до укр.-рускої народности, виступає (сучасно з Павловским) з розвідкою »О старинныхъ малороссійскихъ пѣсняхъ« (а в рік опісля з першим збірником українських пісень) і в імя народности звертає бачність письменників на народну поезию і потребу розслїджуваня рідної природи, звичаїв, вдачі укр.-руского народу і его мови. Він вказує також на потребу народности в рідним письменьстві, про що писали і в тодішній польскій літературі[2]). Таким способом любов до народности викликала перші проби українскої етноґрафії а зливаючись з романтичним рухом і черпаючи одушевленє в ідеї словяньских відродин, довела до розвитку укр. руского письменьства нової доби.

---

[1]) в Петербурзї 1818 р. (московскою мовою).

[2]) Бродзїньский, O poezyi romantycznej; Міцкевич, O klasyczności i romantyczności.

Максимович Михайло[1]) виступає вісім літ пізнійше після першої проби кн. Цертелева з більше означеним поглядом на єство й історичне значіне народної поезиї і видає Українські народні пісні. Під впливом народно-романтичного напряму, який процвитав на Україні особливо в 20-их і 30-их роках XIX. ст., висловлював Максимович думки про потребу самостійного розвитку національних основ і звороту від штучного і вимушеного писаня в літературі до природи, до народности. Однак сї погляди его про самостійний розвиток народу і про народність були доволї неясні і невиразні і зливали ся з розумінєм урядової росийскої народности. Він був ще тої думки, що українська мова може бути мовою поезиї, але не може бути ані мовою осьвіченої суспільности ані мовою науки. Всеж таки в его наукових розвідках, а іменно в критичних розвідках з істориї й археольоґії України, особливож Киева, в замітних дослїдах з українскої етноґрафії і мови та в его збірниках українських пісень були его українські змаганя головною і визначною прикметою.

Романтичний напрям в українськім письменьстві. Етноґрафічне й історичне вивчуване укр. руского народу впровадило в українське письменьство романтичний напрям, що проявив ся у письменників харківскої громади. Навіть молодий Срезневский[2]) уроджений в північній Росиї, але вихований на Україні, змалку знакомий з Артемовским-Гулаком і Григориєм Квіткою-Основяненком та їх приятелями, одушевив ся українською народною поезиєю і став горячим Українцем. Під впливом ученого професора Даниловича, Срезневский і его товариші-ровесники Боровиковский[3]), Корсун[4]), Метлиньский, Костомарів і ін. познакомили ся рано з польским язиком і письменьством, особливо з Бродзїньским та Міцкевичем і польскими поетами т. зв. українськой школи Б. Залєским, Ґощиньским, Маль-

---

[1]) Максимович ур. коло Золотоноші в Полтавщинї (1804. ум. 1873.) був спершу професором ботанїки в унїверситетї в Москві, а відтак професором московскої літератури в київскім унїверситетї. Він переложив укр. мовою „Псалми Давидові“, „Слово о полку Ігоря“ і писав оригінальні поезиї укр. мовою.

[2]) збирав укр. народні пісні і напечатав в „Українськім Альманаху“ а відтак видав „Запорожску Старину“ в VI. частях.

[3]) писав байки, баляди і думи, переложив Міцкевичевого Фариса.

[4]) писав поезиї і видав укр. альманах Сніп (1841).

чевским, а крім того з важнійшими трудами польских учених з обсягу польскої історії і словяньскої старовини (Нарушевич, Чацкий, Мацєйовский, Войцїцкий і ін.). Діла Караджича (збірники сербских пісень, приповідок і ін.) і близке знакомство з основником харківского університету Каразином, прихильником Сербів, розбудили у Срезневского цїкавість до житя південних Словян і він став горячим словянолюбцем, поки ще вспів обїхати словяньскі землї. Він виступає яко збирач і дослїдник памятників народної словесности і української старовини та доказує в окремій розвидї самостійність і окремішність українско-рускоro язика і признає єму лїтературну будучину. Срезневский визначав ся, як і єго товариші, горячою любовю до української народности. Се була та романтична народність, яка починала ся історично-етноґрафічними дослїдами. Але велика заслуга сеї романтичної народности є в тім, що она відчувала велику наукову і морально-суспільну вагу виучуваня народу і вплив народної ідеї на сьвідомість суспільности і дїйсне житє. Етноґрафічне виучуване укр. рускої народности довело перших українських письменників до горячого переконаня на певне право розвитку самостійної укр.-рускої лїтератури, а Костомарів уже тодї[1]) висловив свій погляд про окремішність укр.-рускої народности від московскої.

Початки українского словянофільства. Сї українські. трудовники. що з любови до народности видали перші проби української етноґрафії, черпали живого духа також в ідеї словяньских відродин. Харківска громада, зносила ся в добі відродин західнословяньских народів з визначними ческими письменниками[2]), а що в Харкові жило богато Поляків, тож було можливе зближене до польских кружків і польскої лїтератури. Молоді українські письменники в Харкові стали виучувати словяньскі мови й лїтератури і тим способом положено там почин до українского словянофільства під впливом виучуваня словяньских лїтератур і народностий.

Подібні думки проявляють ся поміж польскими письменниками 20-их і 30-их років. Понуку до виучуваня народної душі,

---

[1]) в альманаху Молодик (1844).

[2]) Корсун зносив ся з ческим поетом Ганкою, (котрий по думцї учених мав підробити Кородедворску Рукопись для прославленя ческої минувшини) а також з професором слов. язиків і лїтератур Челяковским, перекладником слов. народ. пісень на ческу мову.

збірник народних пісень, а народну словесність уважав він головним жерелом до збогаченя і розвитку літературної мови. До тих поглядів прилучили ся у Метлиньского всесловяньскі почування, що виявили ся перекладами з поезий ческих поетів Челяковского, Коляра, Кородедворскої рукописи, з сербских і польских поетів.

Київ — трете огнище літературного і умово́го українського руху.

Национальна ідея проявила ся в укр. письменьстві спершу не з повною сьвідомостю лише інстинктово. Колиж в сорокових роках XIX ст. в літературі виступили письменники широких поглядів, а одушевленє для народної поезиї злучили з любовю для свого народу і умово́го житя Словяньщини, проявила ся национальна ідея з виразнїйшою сьвідомостю. Се осягнено головно змаганями української літературної трійцї: Костомарова, Шевченка й Кулїша і заснованого в Києві 1846 р. Кирило-Методиївского братства.

В 1834. р. основано в Києві університет сьв. Володимира (після знесеня Виленьского університету і Кременецкого лїцея). З того часу київский університет став осередком умово́го житя українського іменно, коли обняв там катедру московскої літератури український учений і етноґраф Михайло Максимович і розбудив науковий і літературний рух. Там заснував ся комітет для розслїду старинностий (се був почин до пізнїйшої Комісиї для видаваня істор. актів). Відтак почав Максимович видавати альманахи з розвідками про Київ і Україну. В українській суспільности проявляли ся і кружляли гадки, викликувані споминами колишньої самостійности України, і розбуджували любов до української старовини. До того прилучили ся всесловяньскі змаганя. В тім часї по всїй Европі творили ся тайні товариства (в Італії, Іспанії, Німеччині й Росиї). Сей рух проявив ся також і на Україні, і обгорнув опісля київску українську молодіж, що заснувала Кирило-Методиївске товариство.

Кирило-Методиївске товариство. Вже на два-три роки перед основанем товариства сьв. Кирила й Методия утворила в Києві патриотична українська молодіж заходами Кулїша невеличку громаду, що задумала видвигнути з занепаду укр. руску народність, а українських крепаків з духової і суспільної неволї. Задля того мали видавати книжки для самопізнаня і наклонити осьвічених

укр. панів, щоби заводили школи по Україні. Головою сеї громади був Шевченко. Істория і відродини Словян були понукою і жерелом укр. панславізму київских громадян. Ідеї поем Красіньского, наука Товіяньского і месіянїзм Міцкевича неперечно зробили також вплив на київску громаду. В Києві проживали Поляки, що цїкавили ся Словяньщиною і приязно відносили ся до провідників укр. руху (приязні відносини між Кулїшем а Грабовским) і так серед київскої громади витворила ся програма всесловяньского зєднаня, з котрою лучили змаганє до просьвіти на Україні і знесенє крепацтва.

В 1845 переселив ся Костомарів до Києва (занявши катедру історії спершу в ґімназиї а відтак в університеті), де вже раньше зародила ся ідея українського панславізму під впливом Корсуна, Метлиньского а особливо Срезневского. В Києві познакомив ся Костомарів з товаришами укр. громади Кулїшем, Шевченком, Василем Білозерским і ін. і оповідав їм про словяньскі відродини. В перший день Різдва 1846 р. перетворила ся київска укр. громада в Товариство сьв. Кирила і Методия. Члени товариства приняли в свою програму між іншим: орґанїзацию Словян в самостійні полїтичні ґрупи на федеративній основі; знесенє крепацтва; релїґійну свободу і терпимість; словяньске богослуженє в Церкві; повну свободу науки і печати; виклади словяньских язиків і лїтератур в наукових інститутах словяньских народів.

Задля того постановили дбати, щоби по Україні повстало як найбільше сїльских шкіл, щоби було як найбільше письменних людий, а особливо щоби було письменне і тямуче жіноцтво.

Наслїдком доносу увязнено десять членів сего товариства між тими Костомарова, Кулїша і Шевченка і посаджено їх в кріпостях або розіслано на урядову службу в далекі ґубернії. Увязненє членів товариства спинило розвиток укр.-руского письменьства на цїлий десяток лїт а їх програма лишила ся невиконаною. А всеж таки в пізнїйших літературних і наукових працях давних товаришів і їх наслїдників проявляє ся відмінний від московского централїзму погляд на розвиток літератури і словяньскі відносини, а ся програма опісля була в части виконана пізнїйшими змаганями українських письменників.

Становище Шевченка в літературі. Важка доля Кирило-Методиївского товариства перервала вправдї дїяльність єго членів,

однак они, а особливо Шевченко, Костомарів і Кулїш положили своїми трудами підвалини до ширшого розвитку укр.-рускої літератури на основі национальної сьвідомости. Коли перші українські письменники почали пародиями, в котрих лише з легка доторкували ся национальних або суспільних обставин (як Котляревский, Артемовский і ін.), коли Квітка-Основяненко був лише повістярем-етноґрафом і філянтропом, незрівнаним в живописи сільского житя, то Шевченко, яко поет страждущих і обременених« промовив про загально-людскі інтереси, відтак вперше порушив всї струни народного духа і вказав шлях до национальних і просьвітних відродин. Віщим духом збагнув він нашу буваљщину, прикрашувану тенденційно чернечими й козацкими лїтописцями, з руїн і могил вислїдив духа історичного розвитку укр.-руского народу, розкрив перед сьвітом правдиву історию і тим дав товчок до нової істориоґрафії (починають її Костомарів і Кулїш), що критичними розслїдами що раз нових материялів історичних бажає прояснити вікову темряву нашого історичного житя. Вийшовши зпоміж закріпощеного народу, відчував Шевченко тяжку недолю, яка гнобила закріпощений нарід, став єго речником і вивів єго справу перед суд цивілїзованого сьвіта. Рідним словом оживив він завмерлу народність, вплинув на визволенє закріпощеного народу (хоч за житя сего не діждав ся) і спровадив укр.-руске письменьство на новий шлях сьвідомої национальної праці. Єго заслуга не тілько в тім, що мілїони крепаків визволили ся з неволї, але що они ожили новим житєм яко нарід, яко українъско-руска народність.

Се й підносить Шевченка до великого значіня сьтітових ґенїїв, що своїми творами мали вплив на розвиток і культуру людскої суспільности.

Відносини українъскої лїтератури до народу і головні єї цїхи.

Вичуванє народности а особливо народна поезия — були головним, живучим жерелом українъскої лїтературної творчости. Задля того українъска лїтература визначала ся вже в перших починах ориґінальним змістом, стилем і кольоритом. До сорокових років обмежувала ся укр. лїтература лише зображенєм народного побиту в формі повістий, оповідань, драматичних творів або поезий в народнім тонї і не йшла дальше простого

зображеня. Але чим більше розбуджувала ся народна сьвідомість, проявляло ся змаганє до висловлюваня висших ідей народною мовою; більшало змаганє до етноґрафічних дослїдів а також зацїкавленє історичними переказами народу, іменнож козаччини.

Вправдї по словам Кулїша в усїх наших письменників проглядає навіть скрізь сум — погода і рівновага духа, а скрізь сьміх — слези, то всеж Котляревский і Артемовский, се головні представники гумористично-сатиричної ґрупи, до якої треба вчислити Гребінку і ін., що підіймають на глум слабі сторони тодішньої суспільности (пор. Красїцкий і сучасники в польскій лїтературі). Они беруть староклясичні мотиви (Верґіля, Горация і ін.), або черпають також з национального жерела. Їх твори визначують ся властивим укр.-рускому народови гумором, доведеним інколи до карикатурности (котляревщина), а при тім також вродженою укр. рускому народови чутливостю і чисто народною сьвіжостю (Наталка Полтавка — в польскій лїтературі Бродзїньского Wiesław). Отсей щирий, сердечний український гумор, навіяний веселостю, дав московскій лїтературі Мик. Гоголя (Мертві Душі, Ревізор), а не переходив майже ніколи в їдкий посьміх, сатиру (як н. пр. в моск. лїт. Щедрин).

Засновки чутливости, які виявили ся в Наталцї Полтавцї, розвивають в етноґрафічнім напрямі письменники романтично-етноґрафічної ґрупи, котрих головою був Квітка (Бодянський, Макаровский автор поеми »Наталя«, лїрик Щоголїв і і.), і з любовю та чутєм живописують етноґрафічний побит та моральні житєві прикмети народу.

Романтики, любителї старовини, що глядять натхненя в могилах, тих знаках предківскої слави і долї, в чарах, ворожбах і т. і. (як Метлиньский, Падура і ін.), промощують дорогу загальній течії европейских лїтератур (яка проявила ся і в польскій, і в москов. лїтературі), романтичній ідеалїзациї минувшини, романтичним Шевченковим поемам в початковій добі єго творчости.

Відродини українського письменьства вийшли з лївобічної України, з Полтавщини. З Полтавщини і Харківщини вийшли українські письменники згаданих трох ґруп, а головними осередками лїтературного і духового руху були Полтава і Харків.

Під впливом сих трох ґруп, як і з свого питомого ґрунту (проповіди Добриловского, Богогласник і т. і.) вирастає перший галицко-руский поет Маркіян Шашкевич і товариші, а майже сучасно з Шашкевичем образує ся талант Шевченка і витворює ся на Україні — Кирило-Методиївске братство.

Взаємини української літератури до польскої і московскої.

В тодішній літературі находимо дещо наслїдуваного або перенятого з інших літератур (особливо з польскої і московскої), однак сї наслїдуваня не затирали народности, що була головною основою — все перетворювали ся відповідно до сьвітогляду укр.-руского народу. Було вправдї й чимало романтики н. пр. в ідеалїзациї козаччини, а жерелом тої ідеалїзациї була головно устна поезия або складані народним ладом думи, в котрих давну »Гетьманьщину« вислављовано добою народної волї. Однак і ся ідеалїстична романтика глядїла звязи з реальною істориєю і пізнїйші українські письменники помалу визволяють ся з сеї романтичної ідеалїзациї.

На українське письменьство мала також вплив польско-українська романтична література. Польско-українські поети (Залєский, Мальчевский, Ґрабовский, Ґощиньский, Чайковский і ін.) вкрили славою козацку бувальщину, а се романтичне одушевленє козаччиною вплинуло і на укр.-руских поетів, особливож відбило ся на творах Метлиньского. В тогочасній українській літературі слїдно також вплив Бродзїньского і Міцкевича, а останнїй був тому близкий українським поетам, бо черпав теми для своїх баляд і романсів з народних пісень і переказів (балядна форма в зображуваню сучасного народного побиту особливо у Метлиньского).

Наперечио й московска література мала свій вплив на розвиток українського письменьства вже в перших починах, особливо на виробленє більше або менше штучних форм (вплив сей бачимо вже у Котляревского, ошісля в романт. напрямі: Богдановича (Українця) романт. поема »Душенька«, Карамзина романт. повість »Бѣдная Лиза«, Жуковского баляда »Людмила«; крім того Українець Гнїдич перекладає Іліяду, а й тепер дала Україна моск. літературі Короленка) однак зміст, прикмети стилю і основні напрями виробили ся в українській літературі незалежно від московскої. Гумор, чутливість і реалїзм характеризують українську літературу яко сталі сї прикмети, а житєва сила укр.-

руского народу, любов до народности і пробудженє национальної сьвідомости були головними підоймами в розвитку лїтературної творчости українсько-руского народу.

Почини народної лїтератури рускої в Галичинї припадають майже о 40 лїт пізнїйше (1837 р.) як на Українї, але й тут як і там приготовляють нову добу ті самі причини.

Дбалість австрийских монархів про долю Русинів. Після першого поділу Польщі припала Австриї більша частина колишньої Червоної Руси під назвою королївства Галичини і Володимириї. Руску суспільність творили тодї хлїбороби, підупале міщаньство і темне духовеньство сьвітске, бо не було відповідних інститутів для вихованя і осьвіти молодого клєру. Австрийскі монархи почали отже дбати про долю Русинів. Мария Тереса обмежує крепацтво і дає захист селяньскому станови супроти самоволї паньства, звертає бачність на потребу вищої просьвіти руского духовеньства і засновує у Віднї при церкві сьв. Варвари духовну семінарию. Цїсар Йосиф II. зніс крепацтво в тім самім роцї, коли Катерина II. завела се на Українї і звернув бачність на просьвітні потреби в Галичинї. Дїтям селян відкритий був вступ до всяких шкіл, а до урядової служби приймали відповідно приспосіблених людий з усяких верств суспільних. У Львові заснував сей цїсар духовну семінарию, унїверситет і на просьбу львівского епископа Біляньского заведено в унїверситетї рускі виклади та дбав передовсїм о образованє духовенства. Однак Русини не вміли сим відповідно покористувати ся, бо тодїшні професори намагали ся учити мертвим язиком церковно-словеньским, або язиковою сумішкою (церковно-московско-польско-рускою). Многі добачали в руских викладах упосліджена, вважаючи латиньский язик чимсь вищим.

Неясне розумінє про руску мову і народність. Задля недостачі наукових дослїдів словяньских мов не мали анї Русини, анї правительство ясного розуміня про руску народність і мову; церковщину уважали книжною рускою мовою а про народну руску мову думали деякі учені, що се повітовщина польского язика. (В Росиї уряд ще й нинї вважає укр. руску мову говором московского язика). Унїверситетскі виклади в церковнім язицї або в язиковій сумішці не могли оживити рускої лїтератури і витво-

рити национальної науки. А що церковний язик не міг стати мовою щоденного житя, длятого в щоденнім житю, а навіть в проповідях уживало руске духовеньство польскої мови, і тодішні письменники писали польским, нїмецким, латиньским або церковно-словеньским язиком. Церковщина здержувала отже відродини народного руского письменьства, а за весь час руских викладів на унїверситетї не появила ся в Австриї анї одна руска книжка.

Почини руского шкільництва народного. Небавом знесено рускі виклади (1808) а відтак перенесено львівский унїверситет до Кракова, поки знов цїсар Франц I. не відновив єго у Львові (1817 р.)

Спершу не розбудив сей унїверситет наукового руху і житя, але прихильні відносини Марії Тереси і Йосифа II. до Русинів були понукою до розбудженя народної сьвідомости. Заходам митрополита Левицкого і з понуки крил. Ів. Могильницкого повело ся виєднати цїсарске рішенє (1818 р.), щоби в народних школах рускі дїти учили ся релїґії рускою мовою, тай щоби наука для руских дїтий відбувала ся по школах в рускій мові; а де молодїж мішаної народности, там наука відбувала ся по польски, але рускі дїти учили ся рускої мови. А що сего розпорядку не виконувано докладно, тому заходом духовних властий засновувано парафіяльні школи, в котрих молодїж учила ся читати (на церковних книгах) і писати (кирилицею), бо із скорописю познакомив Русинів аж пізнїйше Йосиф Левицкий в своїй граматицї (1834 р.).

Перше просьвітне руске товариство. Окрім митрополії і руских капітул у Львові та Перемишлї і Ставропигийского Інститута не мали тодішні Русини іншого заступництва. За приводом сучасного руху у інших Словян (заснованє Оссолїнеум у Львові, унїверситет у Варшаві, »Towarzystwo do ksiąg elementarnych« і т. ін.) заснував крил. Ів. Могильницкий в Перемишлї (1816 р.) перше просьвітне товариство гр. к. сьвящеників »для видаваня катехетичних і гомілетичних книжок для народа«. Окрім того почав І. Могильницкий складати і видавати підручники для народних шкіл і поученя про повинности підданих. Вправдї се товариство не проявило житя, однак вже сама гадка заснованя в часах абсолютних була важною подією.

Відгомін словяньских відродин в Галичинї. Викликані романтичним напрямом в західно-европейских літературах нацио-

нальні змаганя і живий рух в перших двох десятках XIX. ст. поміж західними і південними Словянами (Чехи Добровский, Шафарик, Словенець Копитар, Серб Караджич, Словак Коляр), заходи Чарноцкого (Ходаковского), твори Воронїча і Бродзїньского коло виучуваня народного духа і словесности, поява збірників українських пісень Цертелева і Максимовича та перших лїтературних творів на Українї, що дійшли в Галичину, викликали і тут нове житє. Спершу обмежують ся сї перші лїтературні проби до обсягу народного шкільництва (букварі, катехізми, шкільні правила і т. ін.), а принагідні і інші поетичні твори Йосифа Левицкого і ін. і мовою і змістом були лише наслїдуванєм бурсацких реторичних віршів XVII. і XVIII. ст.

Досліди рускої істориї і мови. Ів. Могильницкий, що укладав рускі шкільні книжки, почав перший розслїджувати руску мову, написав першу в Галичинї руску граматику (що остала в рукописи, але нею користував ся Йосиф Левицкий) і розправу про руску мову, в якій виразно стоїть за єї самостійностю. В альманахах видаваних у Львові появляють ся рускі народні пісні а Денис Зубрицкий[1]) звертає бачність на їх красу, але відтак в розвідцї про Ставропигійску церкву, як і дальшою своєю лїтературною дїяльностю, займає відмінне национальне становище, промавляє за уживанєм назви »российский« замість »руский« і підготовляє підвалини до обєдинительної ідеї серед галицких Русинів. Неясне становище займає також Йосиф Левицкий. Він відріжняє вправдї у »Граматицї руского язика в Галициї« виразно руску мову від московскої (єму була відома Граматика Павловского і Енеїда Котляревского), але в роздїлї про віршованє наводить він яко взірцї виїмки Державина і ін. московских поетів, чим показав, що не зрозумів значіня народної лїтератури українсько-рускої.

Вплив романтизму на розбудженє национальної сьвідомости. Руска трійця. »Судило ся нам послїдними бути«. Серед невиразних поглядів учених грамотїїв на руску мову і єї национальне значінє звернула народна поезия (збірники Цертелева, Максимовича, Залєского Pieśni ludu galicyjskiego з замітним передним словом) бачність на жерело живучої води для відродин руского народу. За приводом польскої молодежи, що лучила ся в кружки для народної працї, зложила ся у Львові[1]) »Руска трійця« (Мар-

[1]) 1821/2 р.

кіян Шакевич, гл. ст. 194., Іван Вагилевич і Яків Головацкий), як її опісля називали інші товариші, а відтак ширша громада студентів головно заходом Шашкевича, що був душею сеї громади, щоби працювати над відродинами народної літератури і просьвітою народу. Ще яко слухач фільософії (нинішня 7 і 8 кл.) познакомив ся Шашкевич з сьвітлими людьми (Поляком словянофілом Василевским, Вацлавом Залєским і Чехом Кавбеком) і від них як і на основі дослїдів в бібліотеці Оссолиньских дізнав ся про відроджену Словяньщину. Тодї дістав у руки граматику Павловского, збірник Макеимовича і Енеїду Котляревского і зразу відчув значінє народної літератури та зрозумів, що для всеї України-Руси треба одної літературної, але живої народної мови. Тим способом зразу найшов Шашкевич певну дорогу до розвитку руского письменства, від якої ученого Івана Могильницкого відтягало єго змаганє — ратувати повагу рускої мови зближенєм до церковщини а Йосифа Левицкого поетичні взірцї московскої літератури. Отже хоч так слабо бив народний живчик, хоч такі люди, як проф. Лодій, Венедикт Левицкий і т. п. не мали зрозуміня для живої народної мови, всеж за впливом України і таких Словян як Копитар, Караджич і за прикладом Чехів появляють ся нові змаганя. Вже Іван Могильницкий пише розвідку про руску мову і єї самостійність, однак головна заслуга належить ся Шашкевичеви, що вказав певну дорогу.

Почини народної літератури. Вступивши до духовної семінарії[1]), став Шашкевич душею семінарскої молодежи, що звернула ся до вивченя рідної мови, літератури й історії. Здобувши собі осьвіту власною пильностю і познакомившись з живою рускою мовою на основі устної словесности і українських письменників та із словяньскими літературами, одушевив він товаришів до народної праці. Спершу складають они руконисний збірник під впливом романтизму і народних пісень п. з. »Син Руси« (1833), в котрім були й вірші Шашкевича. Небавом пустив він в сьвіт стишок »Голос Галичан«[2]), чистою і звучною народною мовою, що був справдішньою »зірницею розсьвіту« по довгій темряві на ниві рідного письменьства, »зробив цїлковиту переміну на землї Галича і збудив Русь з глибокого сну«, як каже Ми-

[1]) 1833/4 вже другий раз — перший раз 1829.

[2]) написаний в 66-ті уродини цїсаря Франца I. 12. лютого 1835.

колай Устиянович. Се був наглядний доказ, яким має бути руске письменьство, коли має стати живим і народним.

Сегож року виголосив Шашкевич в семінарскім музею »слово до питомців« в прияві настоятелїв і гостий перший раз рускою мовою (доси виголошувано такі промови польскою або латиньскою мовою, рускі владики писали архієрейскі послания до духовеньства польскою або латиньскою мовою а деколи послугували ся нїмецкою), а відтак із своїми товаришами виступив в львівских церквах з рускими проповідями. Між тодішньою молодежю стало отже будити ся змаганє, щоби серед рускої суспільности вводити рідну мову, просьвічувати руский нарід і задля того воскресити руске письменьство в Галичинї. Але хоч Шашкевич вказав уже просту дорогу рускій літературі, проявляють ся ще супротивні схоластичні змаганя. Йосиф Левицкий печатає переклади деяких баляд Шілєра і Ґетого словеньско-рускою сумішкою, а Лисинецкий віршований опис Дунайскої повени »Воззрѣніе страшилища«. Михайло Максимович, оцінюючи сї твори, висловив, що їх мова анї укр.-руска, анї біло-руска, анї московска, але штучна мішанина церковно-руска і радив вчити ся мови з народних пісень.

Щоби оживити найширші верстви рускої суспільности, загадав Шашкевич видавати руску часопись, але не осягнувши дозволу, постановив видати альманах »Зоря«. Однак і тут цензурні перепони спинили дїло і аж заходам Головацкого, котрий в Пештї кінчив тодішню »низшу фільософію« (нин. 7. і 8. кл.), повело ся сей альманах із значними пропусками і новими додатками видати п. з. »Русалка Днїстровая« в Будимі 1837 р. (на Угорщинї).

Щоби видатнїйше зазначити самостійність рускої мови, впровадили видавцї Русалки на місце змосковщеної нїби церковної правописи (н. пр. в моск, і церк. отецъ зам. руск. отець) зближену до теперішньої етимольоґічно-народної (н. пр. ходить зам. моск. ходитъ і руско-нарічевого ходит, ходе) правопись після взірця сербскої правописи Вука Караджича (славіст Копитар і Ґрім а також Срезневский признали Вукову правопись найлїпшою і взірцевою поміж словяньскими). Однак чиста народна мова і фонетична правопись стали причиною конфіскати зовсім невинної Русалки, яку забрала львівска цензура[1]) (лише 100 екз. дістало

[1]) Цензором був тоді Венедикт Левицкий, проф. теольоґії в львівскім університетї, приятель Зубрицкого і прихильник его поглядів.

ся через Відень в Галичину). Повторили ся тут подібні події, як в сербскій літературі у XVIII. ст. Старші люди поміж тодішними Русинами були похожі на ту »словено-сербску школу«, що писала мішаниною сербско-церковною і завзято напала на Вука, що впровадив до письменьства живу народну мову і відповідну народній звучні правопись. В Галичині справа була ще труднійша. Русини 30-их років не вміли народної мови і писали штучною мішаниною руского, церковного і польского язика. Крім того не вміли рускої скорописи а писали печатним почерком кирильским вельми трудним. До того ще й Йосиф Левицкий накинув ся завзято на »Русалку«, що не держить ся єго граматики, похваляв конфіскату і назвав правопись »Русалки« »дикою« а єї видавців глумливо »рускими естетиками«. Знайшло ся і серед рускої суспільности чимало таких, що цурали ся сею »невидальщиною« і докоряли Шашкевичеви.

Однак та дрібна частина накладу »Русалки«, що дійшла в Галичину через Відень, зробила тут рішучий перелом в поглядах про руске письменьство і єго национальну задачу та стала почином до позитивної роботи для народу. »Дністрова Русалка« показала передовсім зрозуміне потреби одної письменної мови для всеї України-Руси і найшла відгомін у відозві Максимовича з нагоди виходу Русалки про оден укр.-руский язик »від карпатских гір до задоньских степів і берегів Кубани«. Так виявив ся на перших руских письменників в Галичині з одного боку вплив відродин словянських літератур і українського письменьства на Україні а з другого боку сучасний рух між польскою молодежю в Галичині і новочасна доба польскої літератури (Бродзіньский, Ґощиньский і ін.). Відчули на всій Україні-Руси живу потребу чистої, рідної мови і зрозумілого народови письменьства, так що могли небавом отворитись уста погнобленого і темного народу в творах Шевченка. Показало ся, що й найкращі твори сусідних народів, польскі чи московскі, не в силї заступити своїх питомих, рідних.

В творах »Русалки« проявив ся не тілько вплив сучасного романтизму (розправа Вагилевича о піснях, Шашкевича казка »Олена« і т. ін.), але й сучасної українськоі і польскої літератури (Шашкевич перекладає опісля Ґощиньского Zamek kaniowski). Шашкевич вважає задачею літератури: ширити просьвіту в усїх верствах народу, розвивати на народній основі руске письменьство і розбуджу-

вати народну сьвідомість поміж Русинами. Се була єго програма позитивної праці для народу і задля єї здійсненя починає він перекладати евангелиє народною мовою та укладає Читанку для дітий. Вправді не повело ся єму за короткий час свого житя перевести сю програму, однак велика єго заслуга в тім, що він перший віщим духом ясно зрозумів ідею национальної самостійности і окремішности Русинів, сам нею живо переняв ся, натхнув своїх товаришів та вказав шлях, яким треба простувати до национальних відродин і культурного розвитку руского народу.

Крім Вагилевича й Головацкого визначив ся зпоміж Маркіянового кружка Микола Устиянович, опісляж Антін Могильницкий а Йосиф Лозиньский видав цінну книжку „Ruskoje Wesilje“, латиньскими буквами, котрих непригідність в рускім письменьстві виказав з великим талантом Шашкевич в брошурі „Azbuka i Abecadło“. Але передчасна смерть Шашкевича (1843 р.) була великим нещастем для успішного розвитку руского письменьства, бо руский дух між молодежю остигає а літературна діяльність помалу слабне[1]).

Конституция розбуджує нове житє. Події 1848 р., а особливо надана цїсарем Фердинандом I. конституция, знесенє панщини, проголошена рівноправність і повна свобода всїх народностий в Австриї, розбудили нове житє поміж Русинами. Заснована у Львові »Головна Руска Рада«[2]) мала дбати про национальні потреби і права Русинів (при заснованю віддано честь заслугам М. Шашкевича а у відозві до Русинів признано укр. рускій нарід самостійним поміж словяньскими). На петицию тогож товариства до цїсаря Фердинанда наспіло рішенє, що в народних школах по громадах чисто або переважно руских будуть учити в рускій мові: на львівскім університеті основано катедру рускої мови й літератури, а в ґімназиях східної Галичини заведено науку рускої мови як обовязкового предмету для всїх учеників[3]). Відтак деякі з польскої шляхти руского роду при участи

---

[1]) Появляють ся ще у Відні Ількевича Галицкі приповідки і загадки, альманах „Вѣнокъ“ в 2-ох частях виданий Головацким і дещо інше.

[2]) 2 мая 1848 р.

[3]) аж до 1857 р., а від того часу аж до 1868 р. була руска мова зглядно обовязковим предметом (кождий ученик мав учити ся або рус-

деяких Русинів скликали »Руский собор«[2]), щоби в згоді і єдности з польским народом дбати про розвиток рускої народности і руских шкіл, а майже сучасно зібрав ся в Празї Словяньский зїзд (Головна Руска Рада вислала там своїх відпоручників), де Русини завязали з Поляками федерацию на основі рівноправности рускої мови з польскою в урядах і школах і рівноправности обох обрядів. Однак зїзд задля полїтичних подій не закінчив нарад і не затвердив польско-рускої угоди.

Зїзд руских ученых. Гал. рус. Матиця. Народний Дім. Ставропигійский Інститут. За приводом М. Устияновича і заходом Івана Борисикевича зібрав ся у Львові »Собор руских ученых і любителїв народної просьвіти« числом 99 Русинів та установив правопись і письмо для рускої мови, признаної самостійною і окремішною від польскої, московскої і церковно-словеньскої. Головацкий пояснив науково се становище рускої мови в прочитаній на зїздї Розправі о южнорускім язицї. Се була перша ширша виява галицких Русинів, що бажали на народній основі розвивати свою национальність і лїтературу. Засновано у Львові також товариство для видаваня просьвітно-популярних і шкільних руских книжок »Галицко-руска Матиця« (на взір ческої) і постановлено збудувати Народний Дім (18. жовтня 1851. р. положив цїсар Франц Йосиф угольний камінь під будову), що мав бути огнищем руского житя, науки і просьвіти, містити музей, бібліотеку, бурсу і займати ся науковими виданями. Доси бо осередком духового житя був »Ставропигійский Институт«, перетворений цїсарем Йосифом з старинного братства. Мав він однак більше релїгійні і гуманїтарні задачі, а притім мав ширити просьвіту між народом (печатня, книгарня, бурса, музей). Вплив поваги членів сего інститута і їх книжних поглядів відбив ся і в тогочасній рускій лїтературі. На жаль — загал народу був ще вельми темний і не визнавав ся в цїлім полїтичнім положеню, а одиниці були або також темні в полїтичних справах або слабі духом і

кої або польскої мови); з 1868-им р. став польский язик обовязковим предметом для всїх учеників польских ґімназий в цїлій Галичинї. Тепер на основі кр. закона вводить Рада шк. кр. постепенно обовязкову науку рускої мови в ґімназиях з польс. викл. мовою.

[2]) Орґаном Собора був Руский Дневник, видаваний Ів. Вагилевичем, але по двомісячнім єствованю перестав виходити.

зависимі, тож все на ново з пожертвованєм і гарно починана робота замотувала ся і рвала. В недолї і нуждї лихими дорадниками були підшепти або очайдушні надії, що так скоро у нас находили нові все жертви.

Прояви живійшого народного і лїтературного руху. Сї події розбудили більше духове й лїтературне житє в Галичинї. Починають виходити рускі часописи[1]), хоч в них небогато появило ся самостійних цїннїйших творів лїтературних. Появляють ся перші почини наукових дослїдів рускої мови й лїтератури Я. Головацкого (Граматика рускаго язика, Розправа о южнорускім язицї і Три вступні преподаваня о рускій словесности), котрий по смерти Маркіяна був душею тодїшнього лїтературного руху і яко професор рускої мови й лїтератури в унїверситетї давав провід в лїтературній роботї. Виходять також книжки господарского змісту, рускі учебники, принагідні вірші і т. ін., однак не виступає ні оден видатнїйший талант, ні оден більшої міри письменник, що умів би так одушевити руску суспільність як Шашкевич. Окрім Львова, що був осередком духового й лїтературного житя Русинів, появляє ся дещо в Перемишлї (причинила ся до того заснована еп. Снїгурским печатня а також цїнна бібліотека при епископ. капітулї. Появляють ся там календарні альманахи п. з. »Перемишлянинъ« з історичн. розвідками Антона Добряньского і поет. творами, альманах богословів »Лїрвак знад Сяну« і т. ін.)

Обєдинительний напрям в гал. рускім письменьстві. Денис Зубрицкий.

Під впливом реакції в часї абсолютного міністерства Баха завмирає национально-полїтичний рух між Русинами а в лїтературі виступає виразно »обєдинительний« напрям, що змагав до витвореня »общерускаго лїтературнаго язика«, до зближеня і асиміляції рускої письменної мови з московскою під впливом професора унїверситету в Москві Погодина, що об'їздив словяньскі краї, був кілька раз у Львові і навязав зносини з Зубрицким а відтак з Головацким, Вагилевичом і ін. Заходами Зубрицкого утворив ся цїлий кружок прихильників »обєдинитель-

[1]) У Львові „Зоря Галицка“ (лїтерат. полїт. тиждневник), полїт. часопись Новини, перетворена в лїтерат. часопись Пчола і урядова часопись „Галицко-руский Вѣстникъ“ з лїтерат. додатком „Отечественный Сборникъ“.

ної ідеї« (Погодинска і колонія галичско-русская), для котрого руска народна мова була »чужим, областним нарічієм галицкої черни«, або »говоромъ пастуховъ«, як висловлював ся глумливо Д. Зубрицкий.

Починають ся рішучі змаганя, щоби завести московщину в літературі галицких Русинів. Зубрицкий видає московскою мовою написану науково »Исторію Гал. Володимир. княжества«, накладом Гал. рускої Матиці виходить язиком зближеним до московщини »Историческій Сборникъ«, в котрім виступає молодий ученик і прихильник Зубрицкого Антін Петрушевич з цінними хоч вельми роздробленими історичними і археольоґічними розвідками. Появляють ся і інші виданя московщиною[1]), а навіть »Зоря Галицка«[2]) дістає ся в руки Поґодиньскої кольонії. Сї письменники т. зв. »старорускої школи« полишили дорогу витичену М. Шашкевичом до розвитку руского письменьства і рускої народности а звернули ся до мертвого напряму і язикової сумішки. Они не бачили нї у себе дома справдїшнього жерела московскої літератури, анї не брали ся до живої сторони сего письменьства, яка проявляла ся самим стилем, реалїзмом і новими ідеалами у таких письменників як Пушкин і Микола Гоголь, они не розуміли анї змісту анї характеру московского письменьства. Змаганями тих письменників почало в Галичинї а також на Буковинї і Угорскій Руси витворювати ся письменьство, що зовсїм відстало від живої народної мови рускої і ввело язикову сумішку, котрої основою є церковно-словеньский язик з примішкою руских і московских висловів і форм (в писанях Д. Зубрицкого, Я. Головацкого, Б. Дїдицкого і ін.). А також змістом не зображувало се письменьство живого народного житя і остало мертвим плодом.

Обєдинительний напрям мав некористний вплив на розвиток руского письменьства в Галичинї. Горстка обєдинителїв під проводом Дениса Зубрицкого, як пише сучасний дописник в Зорі (1854 р.), »набрала в свої груди воздуха сївєрного і ним завіяла по ниві нашої літератури так, що гнеть сам по нїй снїг і лїд оказав ся і чути ся дали єно голоси, які чути ся дають на полях,

---

[1]) Лада часопись для жіноцтва, Семейная Библїотека, Русская Антологія (вибір з моск. поетів) і т. ін.

[2]) редакцию обняв 1853 р. Богдан Дїдицкий, найдїяльнїйший письменник школи Зубрицкого, опісля редактор „Слова“, уважаний тодї міродатним на Руси критиком. Писав поеми „Конюшій“, „Буйтуръ Всеволодъ“, історичні, фільольоґічні і ін. розвідки невеликої стійности.

коли метельниця зашумить. Умовкли перед голосом тих метельниць жайворонки і соловії що но розблиснувшої весни нашої літератури. Мороз перейшов по жилах і костях Русинів. Розпука їм серця розривала, бо думали, що по тій красній і так короткій весні вічна настане зима«. І справді письменники Маркіянового кружка Головацкий і Устиянович затихають на якийсь час а відтак намагають ся писати мовою зближеною до московщини, а Вагилевич пише лише по польски.

Реакция против обєдинительного напряму. Однак зерно кинене Маркіяном не пропало марно. Обєдинительне змаганє, що викликало серед рускої суспільности розлад і дало почин до завзятої боротьби і нині ще не покінченої, не вспіло запаморочити умів усеї рускої суспільности. Серед рускої суспільности починає будити ся придушена обєдинителями народна съвідомість. Микола Савчиньский стає на чолі редакциї »Зорі Гал.« з заявою, що она »скине шати і пута чужі і прибере ся, як повинна, »по руски«, а головними помічниками являють ся Плятон Костецкий і два молоді поети Ксенофонт Климкович і Евгеній Згарский, що ще в 1851 р. заснували між станиславівскою молодежю »руский Геліkон« і допавши альманаха »Вінок«, постановили працювати для письменьства на народній основі (заохочені проф. Концером і Василем Ільницким). Се були почини нового літературного житя, що овіяне животворним духом відродженої з кінцем 50-их років літератури на Україні, поплило знов широкою струєю і забезпечило дальший розвиток письменьства в Галичині на народних основах.

Віднова дїяльности українських письменників 60-их років. Петербург осередком духового і літературного руху. Важка доля Кирило-Методиївского товариства спинила на цїле десятиліте розвиток письменьства на Україні. Однак по смерти царя Миколи (1855 р.) і вступленю на престіл Олександра II. повіяло свобіднійшим духом. Почали ся внутрішні реформи в самодержавнім царстві, підготовляло ся знесенє крепацтва, одно з головних змагань Кирило-Методиївского товариства, прийшло помилуванє і визволенє для українських письменників. Костомарів, Куліш а опісля і Шевченко вертають з вигнаня і поселяють ся в Петербурзі. Вже з 1856 р. починає ся нова дїяльність укр. пись-

менників, живійша і ширша як вперед, а головним єї осередком стає Петербург.

Поворот Шевченка з 10-лїтної неволї і єго нові твори, написані в остатних роках заслання, поява М. Вовчка натхнули укр. громаду в Петербурзї новим духом, оживили новими надїями і були понукою до дальшої роботи народної в напрямі зазначенім проґрамою Кирило-Методиївского товариства. Костомарів видає історичні моноґрафії, Кулїш засновує там власну печатню і видає »Записки о Южной Руси«, »Чорну Раду«, Проповіди Гречулевича, Оповіданя М. Вовчка, і стає головним керманичем лїтературних змагань і українськоґо руху. Дїяльність Петербурскої української громади оживила давні осередки укр. житя: Харків, Полтаву і Київ, крім того Чернигів (Глїбів, Черниг. Листок), де виступають молоді або відзивають ся давнїйші письменники. В Харкові виступає давнїйший уже поет Щоголїв на чолї руху народного, в Полтаві стає Пильчиків а побіч него Кониський і ін., в Києві провідником українськоґо руху виступає В. Антонович з Тадеем Рильским. Виданими архівними материялами і цїнними розвідками пояснив Антонович основні питаня суспільного і полїтичного ладу на Українї в історичнім розвитку (церковні справи, козаччина, міщаньство, селяньство, гайдамаччина — вельми цїнні єго безіменно видані »Бесїди про козацкі часи на Українї в Чернівцях 1897 р.).

Головним огнищем українськоґо письменьства стала »Основа«, науково-лїтературний місячник, заложений 1861 р. в Петербурзї Василем Білозерским (шурином Кулїша). Окрім Костомарова, Кулїша і (з початку також Шевченка), Максимовича, Ол. Навроцкого, Марка Вовчка і Білозерскоґо зібрала ся коло Основи цїла громада нових укр. письменників, як: Глїбів, Стороженко, Кулїшева (псевд. Ганна Барвінок), Руданьский, Кониський, Мордовець і ін. Протягом двалїтного єствованя подала Основа окрім поетичних творів, оповідань, повістий, споминів, українською а в части московскою мовою богато історичних, етноґрафічних, економічних розвідок і ін. Наукові розвідки появляли ся в московскій мові, хоч деякі історичні і лїтературно-критичні печатано по українськи. Рух лїтературний не обмежав ся тепер до самої белєтристики, як давнїйше, але розвинув ся на ширших основах і перейшов і на наукове поле а крім того навязано лїтературні і суспільні взаємини з австрийскими Русинами.

Здавало ся якийсь час, що рух сей притягне до себе навіть сторонників Дідицкого і Головацкого, котрі стали печатати в »Слові« і в альманаху »Галичанинъ« також твори укр. письменників Кулїша, Конїського, навіть Кулїшевою правописю.

Вправдї перша проба народної самосьвідомости, зроблена Кирило-Методиївским товариством, була перервана, але она доторкнула ся вельми важних питань: відносин України до Словяньщини, самостійности кождого словяньскего народу, народної просьвіти і свободи видаваня всяких літературних творів. Надія знесеня крепацтва спонукала думати про народну просьвіту і культурне двигненє укр.-рускаго народу. Ся гадка раз кинена зродила се нове змаганє до природної прояви национальної сьвідомости поміж осьвіченими Українцями, так зване українофільство. Се змаганє найшло вираз в »Основі« і в тім руху, що коло неї робудив ся, а велика єї заслуга не лише в тім, що викликала нові таланти і стала промощувати дорогу укр. рускій мові і в науковім письменьстві, але й в тім, що заговорила про потребу українско-рускої мови в школї, науцї, церковній проповіди, у всенародній просьвітї, в судї і законї.

Кулїш почав оповідати історию України не лише популярним ладом (Хмельнищина, Вигівщина) але й науковим (»Історія України«), видав історичну повість »Чорна Рада«, оцїнював критично становище Котляревского, Квітки, Шевченка і ін. і тим показав пригідність укр.-рускої мови і до наукових писань. Такі знавцї словяньскої фільольогії, як Востоков і Срезневский, похвалили зроблений тодї Морачевским український переклад Нового Завіта і признали, що укр.-руска мова знаменито видержує сего рода пробу і усуває всякі сумнїви про спроможність — виразити висші почуваня серця, чого певним доказом могли стати видані та в значній части ним самим написані »Проповіди Гречулевича«. Однак тодішня українска суспільність за мало була підготовлена, щоби зрозуміти потребу, зробити укр.-руску мову літературною, пригідною для всїх галузий науки. Навіть самі керманичі кружка українських письменників, згромаджених коло »Основи«, не зовсїм ясно зрозуміли свою задачу. Костомарів добачав в сїм змаганю богато штучного. Він признавав вправдї потребу такого змаганя для австрийских Русинів і культурного їх двигненя, але на Україні призначував укр.-рускій мові лише місце в популярній літературі. Єму здавало ся, що як нема в Росиї суспільности розмовляючої

українською мовою (а тоді московщина справді була виперла укр. мову зпосеред української інтеліґенції, як в Галичині польска мова до 1848 р.), коли укр. суспільність привикла вже до московскої мови яко урядової, широко розповсюдженої і в приватнім і публичнім житю, то треба би за недостатком слів і зворотів в обсягу науки витворити хиба штучний язик і вводити єго навмисне.

Такі не зовсім виразні і ясні погляди оправдували обставину, що тодішні змаганя Українців названо *українофільством*, бо се справді не було ще зовсім сьвідоме *українство*. Проти таких хибних поглядів ставала певним доказом з одного боку історія национальних відродин інших племен словяньских, перед усім Чехів, а з другого — безпосередній приклад письменної діяльности і літературні успіхи в виробленю рідної мови хоч би лише самого Куліша.

Змаганє до всенародної просьвіти. Недільні українські школи.

При всій хиткости і неясности поглядів, робота тодішних укр. письменників о стілько поступила вперед, що всі они признавали пригідність укр.-рускої мови для розповсюдженя *всенародної просьвіти*. Таким способом побіч *зображаючо-етноґрафічного напряму* (пізнанє укр.-руского народу і зображенє народного житя в літературних творах) проявив ся і *просьвітний напрям* (популярна література). Сей останній напрям, викликаний надіями на знесенє крепацтва, піддержували заходи коло заснованя *народних шкіл* на Україні (так зв. *недільних*).

Поле початкової науки на Україні лежало облогом. Коли ще в половині XVIII ст. було чимало шкіл (на лівобережній Україні 886), по наконечнім знесеню автономії і зруйнованю Січи народна просьвіта рік за роком так падала, що з початком 30-их років XIX. ст. не було по селях на Україні ніяких шкіл. Аж пізнійше міністерство домен стало заводити народні школи, але лише для козаків і скарбових (казьонних) селян, а крепаки коротали в темноті своє житє аж до знесеня крепацтва (19. лютого 1861 р.). Церковне начальство стало також заводити *духовно-приходскі школи при церквах*, де діти вчили ся головно церковної грамоти; однак сі школи були більше на папері, та й там де они дійсно були, ведено науку дуже лихо і то московскою мовою.

Надії на знесенє крепацтва спонукали щирих приятелїв селяньства, подумати про засновуванє народних шкіл. На правобічній Українї стала польска шляхта при костелах заводити народні школи для католицкої молодежи, а науки уділяли там звичайно польскі сьвященики з польских книжок. Се було понукою і для українськоі молодежи, подбати про такі українські школи. Спершу студенти київского університету кинули ся »іти в народ«, засновувати недїльні школи[1]) і нести просьвіту, а сих горячих патриотів-прихильників просьвіти прозвано »хлопоманами«. До сего кружка »хлопоманів« пристало чимало Поляків зпоміж шляхти правобережної України, що змагали до зближеня з укр.-руским народом; між хлопоманами визначили ся особливо Володимир Антонович (опісля професор історії в київскім університеті) і Тадїй Рильский, економіст, обидва участники літературної роботи в »Основі«. Небавом появили ся українські недїльні а також і щоденні школи в Киеві, Полтаві і інших містах та й по селях. Не тілько студенти університету, але й старші люди і женщини стали в тих школах подавати науку. Задля недостачі українських шкільних книжок давали читати українські книжочки, звані »метеликами« (вибір з творів Шевченка, М. Вовчка, Оповіданя з сьв. Письма Опатовича і т. ін.), а московскі учебники пояснювано українською мовою. Показала ся потреба українських шкільних книжок. Куліш видав Граматику (Буквар), Шевченко Буквар, Конiський Аритметику а заходом Костомарова починають збирати фонд на видаванє укр. шкільних книжок і для початковоі просьвіти. Українські письменники почали видавати популярні книжочки, що розходили ся між народом тисячами екземплярів.

Спершу і мінїстерство просьвіти і московскі учені відносили ся прихильно до сих змагань Українців, в Киеві засновано учительску семінарию для підготовленя учителїв для українських шкіл, а московскі і українські педаґоґи виказували потребу, послугувати ся в народних школах українською мовою побіч московскоі, однак небавом все змінило ся.

Неприхильнй зворот. Заборона українських шкіл і книжок. Упадок „Основи“. Вже від 1862 р. зазначив ся в Росиї виразно

[1]) в недїльних школах відбувала ся наука від 11 до 3-оі години. — В західній Европі вже медиолян. архіеп. сьв. Кароль Боромей впровадив недїльні школи в XVI. ст., відтак „братя шкільні“ у Франциї в XVII. ст.

зворот неприхильний дальшому розвиткови українського руху. Недільні школи в Київщині закрито а відтак (1863 р.) заборонено видавати українські шкільні і популярні книжки.

Московські часописи, що спершу прихильно відносили ся до українського руху, хоч се робили більше для ослабленя впливу польского живла́ на Україні, почали в т. зв. українофільстві добачати »польску інтригу«, навіть »нїгілїзм« і »сепаратизм«, себто замір відорваня України від Росиї а укр.-руску мову називали »передражнюванєм« народної мови, попсованою польщиною. Духовні власти київські виступили також против народної просьвіти в укр. мові, добачивши в тім вільнодумство, і домагали ся передачі народних шкіл в руки духовеньства. Цензура дістала поручене, не пропускати українських рукописий призначених для шкільної науки і народної просьвіти, а тим способом не побачили сьвіта заходом Костомарова підготовлені шкільні і просьвітні книжки, анї переклад Нового Завіта Морачевского[1]) похвалений Академією Наук, а »сьвятїйший синод« заборонив видавати укр. книжки релїґійного змісту і говорити церковні проповіди по українськи.

Так з 1863-им роком замовкла на Україні рідна мова в народних школах і перестала виходити »Основа«, головне огнище, що оживляло лїтературно-просьвітний рух. До упадку »Основи« окрім ворогованя цензури причинили ся ще й інші, внутрішні причини. »Основа« при великім значіню мала й деякі недостачі: весь духовий і лїтературний рух основував ся більше на неясній любови до рідного краю і народу (українофільство), як на означеній мисли про особисту й суспільну свободу і свободу наукових дослїдів. Зображаючо-етноґрафічний напрям в укр. письменьстві вичерпував ся, а народне житє з того погляду зображуване подавало письменникам доволї мало засобів. Поезия буйних вітрів, степових могил, козаків, чумаків і т. ін. мало́ вже будила зацїкавленя, коли всї думали про поступ, розвиток, просьвіту, свободу й народний добробит. Задля того й українська інтелїґенция слабо пособляла »Основі«, що не могла удержати ся, і тому з початком 1863 р. перестала виходити а за нею

---

[1]) Сей переклад дозволено що й но тепер напечатати в Росиї (євангелиє сьв. Йоана ще не видане). Повний переклад сьв. Письма укр.-рус. мовою, довершений П. Кулїшем, Ів. Нечуєм-Левицким і Ів. Пулюєм у Відні 1903. вийшов накладом англїйского бібліїйного товариства.

заснований Глїбовим Черниґівский Листок, котрий також містив твори укр. письменників українською і московскою мовою. Упадок »Основи« спричинив застій в письменьстві; в 1864 р. появив ся ще цінний збірник Номиса »Українські приказки«, а відтак протягом цілого пятилїтя не вийшла в Росиї ні одна поважна книжка українською мовою.

Оживленє духового розвитку і письменьства в Галичинї.

Надана в Австриї конституция[1]) розбудила також Русинів в Галичинї до нового умово́го житя, хоч Русини спершу не уміли відповідно покористувати ся тими свободами для свого национального і культурного розвитку. Не всї зрозуміли се, що конституция дає їм спроможність розвивати руске житє і письменьство на народних основах яко народу рускоґо і що розвиток Русинів тілько на тих основах може улекшити осягненє тих прав, того становища, які мають інші австрийскі народи. Змаганє Д. Зубрицкого і прихильників т. зв. »обединительної« ідеї до витвореня »общерускоґо лїтературного язика« викликало замішанє в поглядах на основи рускої народности, мови й лїтератури, недовірчивість до власних сил, відвертало від позитивної працї і приучувало руску суспільність спускати ся на готову московску лїтературу, якої она анї не знала, анї не старала ся основно пізнати. Тим способом частина рускої суспільности відстала від рускоґо народу а до московскоґо не пристала і витворила в письменьстві язикову мішанину, котру московский учений Пипін назвав »особый русскій языкъ«. Так змарновано богато сил і часу а заразом спинювано природний розвиток письменьства на народній основі.

На чолї лїтературного руху в Галичинї стає Богдан Дїдицкий і громадить около 50 письменників давних і нових (в альбумі »Зоря Галицкая« і заснованій ним часописи »Слово«, та видаванім спільно з Головацким лїтературнім збірнику »Галичанинъ«). Появляють ся й окремо доволї численні поетичні твори видавані заходом Дїдицкоґо, однак окрім поезий Миколи Устияновича (виступив ще 1836) і Юрия Федьковича (1861. р.) не зобразили сї письменники справдїшнього житя рускоґо народу, не доторкнули ся живих питань рускої суспільности а до того були списані язиковою мішаниною і длятоґо не могли загріти

[1]) 25. цьвітня 1848. р.

молодих руских сердець і розбудити в широких верствах народної сьвідомости.

Колиж в руки рускої молодежи дістали ся українські видання (Кобзар Шевченка (1860), Оповідання М. Вовчка, Записки й Чорна Рада Кулїша, Основа і т. ін.), тоді она, побачивши там справдішнє народне житє, цінні літературні твори як і взірці популярного письменьства, задумала повести руске письменьство в Галичині тою дорогою, як на Україні. »Основа« з іменами знатних письменників викликала в Галичині незвичайне вражінє. Слава Шевченя проникла в Галичину, а его память стала молодіж сьвяткувати яко народне сьвято. Звернули на себе бачність Галичан і твори українських письменників, що визначили ся більш сьвідомими почуваннями до народу, безперечною літературною стійностю виробленою формою і чистою народною мовою, чого не могло проявити галицко-руске письменьство. Навіть Дідицкий і Головацкий, що змагали в своїх виданях в дусї ідеї Зубрицкого до »ублагороднювання простонародного язика«, не могли оперти ся оживляючій струї українського літературного руху і подавали в »Слові« і в »Галичанині« твори українських письменників, навіть т. зв. »кулїшівкою« (народною правописю Кулїша), історичні розвідки Костомарова (н. пр. Дві рускі народности), спроваджували і розповсюджували українські видання.

Літературна дїяльність Русинів-народовців. З початком 1862 р. заснувала Громада рускої молодежи у Львові »Вечерницї«, літературний тиждневник (такі громади були й по иншихъ містах), що став небавом огнищем літературного й умового житя галицких Русинів з виразним народним напрямом. Окрім редактора Федора Заревича (що поміщував там свої повісти й оповіданя, писані не без таланту, але прихваткомъ і без глибших студий) і поета Володимира Шашкевича Маркіянового сина), приступили до сего кружка, прозваного »вечерничниками«, Кс. Климкович, Евгенїй Згарский, Данило Танячкевич (Будеволя), Анатоль Вахнянин і ін. та буковиньский поет Федькович. Крім того появляли ся у »Вечерницях« передпечатки з »Основи« або й нові твори Кулїша і лише з рукописий відомі твори Шевченка. Після упадку »Вечерниць«[1]) (задля неточности і недостачі матеріяльних засобів) засновує Климкович літературно-політичний

[1]) „Вечерниці“ перестали виходити з початком 1863 р.

місячник »Мета«, виданий на лад »Основи« з дневникарским талантом і виразною сьвідомостю народною, а побіч того »Руську Читальню« (де поміщував переклади рускою мовою белетристичних творів укр. письменників, перекладані з московскої мови (Квітки, Гребінки), або й польских). За »Метою«[1]) появила ся літературно-наукова часопись »Нива«[2]), а за нею »Русалка«[3]).

В усіх тих виданях брав живу участь Куліш і деякі інші укр. письменники (Кониський); в них проявляло ся виразне змаганє молодих галицко-руских письменників — писати, як нарід говорить, працювати для просьвіти, осьвідомленя і двигненя народу і тому звали ся они »народовцями«, а що удержували літературні і духові взаємини з Україною і тамошними письменниками, прозвано їх також »українофілами«.

Ідеї Русинів-народовців пособляв заснований при товаристві »Руска Бесіда« заходами віцемаршалка сойму Лаврівского »Руский народний театр« (1864), що по цілім краю виставляв твори майже виключно укр. письменників: Котляревского, Квітки, Шевченка, Стороженка і ін. (задля недостачі драмат. творів гал. руских), опісля твори Гушалевича, Ільницкого, Воробкевича і ін. або перерібки з европейских літератур приладжені для рускої сцени Кс. Климковичем, Остапом Левицким і ін. Театр будив тим способом в ширших верствах рускої суспільности народну сьвідомість.

До змагань молодих письменників (званих »вечерничниками« і »метниками«), оживлених бистрою струєю сучасного літературного руху на Україні, пристав захожий з України Павлин Сьвєнціцкий, родом Поляк (що належав до київских »хлопоманів«) і поміщував під прибраним іменем Павло Свій поезиї, повісти, драми (оригінальні і переклади) в руских часописях а в польских переклади з Шевченка, Вовчка і Федьковича. До сеї спільної роботи стають також старші люди: історики Василь Ильницкий та Ізидор Шараневич, з давнійших письменників відзиває ся у виданях народовців Микола Устиянович а на Буковині появляють ся нові таланти (побіч Федьковича) поет Ізидор Воробкевич (Данило Млака). Осередком літературного руху в Галичині був Львів, але також в Перемишлі і в Коломиї появляють ся деякі рускі видання.

[1]) „Мета“ виходила від 1863–65.
[2]) під редакциєю Костя Горбаля лише оден рік 1865.
[3]) під ред. В. Шашкевича не цілий рік 1866.

Успіхи народовців снонукали і старших галицких письменників більше дбати про нарід. Появляють ся популярні часописи і книжочки писані доволї чистою народною мовою[1]), або й перепечатки (як в Народних Читанках Северина Шеховича, давного помічника Зубрицкого) українських повістий, »бо они, як він каже, розкривають нам житє народа малоруского на Україні, склад річи в їх повістях чисто народний, що нам може станути в образець«.

Однак старші галицкі письменники старали ся писати народною мовою лише для простого народу, а для осьвіченої верстви суспільности намагали ся витворити »общеруский літературний язик« і зближити наше письменьство до московского, хоч в дійсности се була сумішка язикова, мало зрозуміла і Русинам і Москалям. Думаючи, що они нїбито дальше розвивають історичні основи, що раз виразнїйше толкували своїй суспільности про літературну і культурну єдність з Московщиною. Се було приводом до суперечок з молодими письменниками, що в своїх виданях придержували ся чистонародної мови а до того вернули в правописи до засади поставленої М. Шашкевичем та за прикладом укр. письменників приняли т. зв. »кулїшівку«, щоби і з того боку обезпечити окремішність і самостійність рускої мови. Почала ся завзята суперечка по часописях, як звичайно говорено, »за букви і правопись«, але в дійсности розходило ся тут о засаду, о самостійний розвиток рускої мови й літератури на народних основах.

Сї два напрями проявили ся виразно на загальних зборах Гал.-рускої Матицї, скликаних по 14-літнім застою (1864 і 1865). Народовцї під проводом Степана Качали домагали ся у виданях Матицї заведеня народної мови і фонетичної правописи, коли тимчасом професор рускої літератури в університетї, Головацкий, недвозначно висловив потребу зближеня до московскої мови і літератури, так само як і в своїх університетских викладах послугував ся язиковою сумішкою і тим знеохотив руску молодіж, що перестала вчащати на єго лекциї.

З того часу почала »Гал.-рус. Матиця« (що за сїм літ не видала нї одної книжечки), видавати чвертьрічник »Науковый

[1]) Дїдицкий видає Листи до Громад, популярний додаток до „Слова“, Попель часопись Недїля, Іван Наумович дрібні книжочки популярні, Сев. Шехович — Письмо до Громад і Народні Читанки.

Сборникъ« (перемінений опісля на »Литературный Сборникъ«) при головній участи Головацкого, Дїдицкого, Петрушевича, М. Устияновича, Гушалевича і ін. мовою зближеною до московщини як в давнїйшім ёї виданю (»Историческій Сборникъ« 1853—60). В поглядах старших галицких письменників, що кермували виданями »Гал.-рус. Матиці«, »Слова«, щорічника Ставропигійского Інститута п. з. »Временникъ« і т. ін., відбувала ся наглядна і бистра переміна в напрямі зазначеним Д. Зубрицким, а по нещасливім для Австриї бою під Садовою »Слово« помістило »Поглядъ на будучность«, в якім висловлено рішучо єдність Русинів з Москалями, і потребу змаганя до национального і культурного обединеня, що опісля Наумович проголосив і в державній радї у Відни. Окрім згаданих видань служив сему »обединительному« напрямови тижневник »Боянъ«, і висловив такий науково невірний погляд, що московский язик є нїчо інше як »письменний галицко-руский, котрий витворив ся з подільского, галицко-наддністряньского і угро-карпатского«. В підмогу тим виданям ішли засновані у Відни Ливчаком »Золотая Грамота« (з Страхопудом, гумористичним листком) і »Славянская Заря«, видаваних майже чистою московщиною, а до їх редакциї заманено навіть Кс. Климковича.

Се »обединительне« змагане тих видань проявило ся як раз тодї, коли славний письменник Турґенєв переложив моск. мовою оповіданя Вовчка, а Ґербель, Полоньский і ін. перекладали Шевченкові твори і тим показали, в яку помилку попали »передові люди« зпоміж старших галицких письменників що до становища і задач рускої мови і літератури. Питане про українъско-руску мову й літературу рішило ся однак силою неперечних фактів: все, що галицкі письменники писали т. зв. »общеруским язиком«, не виявило анї житя, анї цінного змісту; они анї не навчили ся московскої мови, анї не познакомили ся з творами знаменитих моск. письменників, їх новими ідеями і змаганями. Навпаки кождий видатнїйший талант звертав ся до народної мови і народного житя.

Обединительна манїфестация в »Слові« з 1866 р. спонукала Русинів-народовців заснувати свій орган »Правда«, а що в Росиї були тодї вельми трудні цензурні відносини, стала »Правда« осередком літературного житя не лише австрийских Русинів, але й українъских. З українъских письменників крім Ол. Конисъкого, Михайла Старицкого, Івана Левицкого (Нечуя) і ін., брав

вельми живу участь в »Правдї« Кулїш, поміщуючи там поезиї, повісти, історичні, педаґоґічні і критичні розвідки та переклади з сьв. Письма і здобув собі великий вплив на народовців в Галичинї. Університетска молодїж кинула ся з жаром до літературної працї, а побіч давнїйших робітників на письменній ниві Ан. Вахнянина, Д. Танячкевича, Омеляна Партицкого (видавця Нїм. руск. Словаря, Методичної Граматики, опісля Газети шкільної і Зорі), Корнила Устияновича (сина Миколи, автора істор. драм і поем) з часів Вечерниць і Мети, станули також університетскі студенти до спільної працї.[1]) Сею спільною працею підготовлено пізнїйше виданє Руско-нїм. Словаря Желехівского та Історичних пісень виданих Антоновичем і Драгомановом в Києві (1874). Зближенєм до народу для етноґрафічних цїлий вповнила ся молодїж про потребу всенародної просьвіти і в тій цїли оснувала із старшими народовцями товариство »Просьвіту« у Львові 1868 р.

Др. Омелян Огоновский, занявши катедру істориї рускої літератури в львівскім університетї по Головацкім[2]), звернув бачність на потребу пильних студий рідної мови у самого жерела[3]). Єго виклади новочасної літератури[4]) вказали молодежи дорогу до працї для культурного розвитку руского народу і внесли поміж неї нове житє, нового духа. До того літературні взаємини і особисті зносини поміж галицкими і українськими письменниками витворили тїснїйшу звязь духову поміж австрийскими Русинами а Україною, що не могло остати без обопільного користного впливу. Все те причинило ся, що народовцї пильною працею

---

[1]) Між іншими Евгенїй Желехівский, опісля автор Руско-нїм. словаря, Волод. Навроцкий, що писав економічні, етноґрафічні і ін. розвідки, Олександер Огоновский, опісля проф. правничого видїлу, автор правничих розвідок, Осип, Олександер і Володимир Барвіньский (Осип автор істор. драми „Полуботок“, перекладав сербскі думи, Олександав видав першу популярну Історию Руси, видавав Руску Істор. Бібліотеку, шкільні підручники для науки руск. мови й літератури і т. ін.), Іван Верхратский (писав природничі, язикові і критичні розвідки, поезиї, опісля природописні підручники шкільні, видавав час. „Денница).

[2]) Для зазначеня „обединительного“ напряму галиц. Русинів виїхав Головацкий на етноґрафічну виставу в Москві (1867), а відтак спенсионований переселив ся до Росиї, де мав до смерти (1888) посаду предсїдника Комісиї для видаваня істор. актів у Вильнї.

[3]) Studien auf dem Gebiete der ruth. Sprache і Граматика Рускаго язика.

[4]) Істория рускої літератури в IV. томах а 6. частях (недокінчена).

і горячим почуванєм потреб руского народу при всїх недостачах материяльних засобів витворили в Галичинї лїтературу з виразним национальним напрямом, а протягом 14-лїтного видаваня »Правди« помічаємо значний поступ в порівнаню з добою »Вечерниць« і що до змісту поетичних творів, і що до виробленої форми, і що до чистоти і краси мови та що до порушуваних наукових питань.

Народні відродини Буковиньских Русинів. Федькович і Воробкевич.

З давних часів[1]) відірвана від руского племени Буковина, пробудила ся найпізнїйше з усїх руских земель до нового умово́го житя. Яко частина молдавского господарства була Буковина під турецкою зверхностю в страшній умовій темряві і нуждї. Не було там шкіл, лише по монастирях учили черцї церковної грамоти, отже й буковиньске духовеньство було мало осьвічене. Та й боярскі дїти вміли ледви читати і писати. За темнотою, що залягла весь край, ішов і умовий упадок людности.

З прилукою Буковини до Австриї (1775 р.) блиснув промінь надїї на красшу будучину. Цїсар Йосиф II. зніс підданьство, велїв закладати народні школи, однак сї школи мали ширити науку нїмецкої мови, а при тім не занедбувати волоскої. Про Русинів на Буковинї правительство мабуть і не знало, вважаючи їх після релїґійного ісповіданя Волохами. По прилуцї Буковини до Галичини (1786) перейшли народні школи під догляд львівскої латиньскої консисторії, і в тім зглядї Буковина аж до відлуки (1848) дїлила у великій части свою долю з Галичиною. Окрім нїмецкої мови вчили там ще й польскої, але про науку рускої мови нїхто не думав.

Аж державний закон шкільний з 25. мая 1868 р., котрим управу народних шкіл передано державним властям, довів до вихованя в новочасній школї молодого поколїня, сьвідомого користи з науки і підвалин для всенародної просьвіти, розкриваючи популярній лїтературі приступ в ширші верстви народні.

Цїсар Йосиф II. положив також перші підвалини до осьвіти буковиньского духовеньства заснованєм духовної школи, пе-

---

[1]) Буковина враз з Молдавією належала до XII. ст. до Галицкого князївства, в половинї XIII. ст. попала під татарску власть, в половинї XIV. ст. забрали сей край Волохи, а в 1775. р. прилучена до Австриї.

ретвореної опісля в богословский інститут, що остояв ся до заснованя університету в Чернівцях (1875) а для ширшої осьвіти інтелїґенциї основано ґімназию в Чернівцях. Однак там не могла виховати ся сьвідома руска інтелїґенция (учено там латиньскою і нїмецкою, а відтак і волоскою мовою). Длятого Буковина не проявила більше як 60. лїт від злуки з Австриєю народного руского твору, хоч вже з початком XIX. ст. пробудила ся народна сьвідомість між австрийскими Словянами, а в сусїдній і з Буковиною адмінїстративно злученій Галичинї вже в 30-их роках положено підвалини до розвитку народної рускої лїтератури. Вправдї під конець 40-их років появляють ся і на Буковинї рускі віршованя, однак і змістом, і мовою, і складом були они чужі рускому народови і не могли розбудити народної сьвідомости анї житя в рускій суспільности.

Промінь, що розбудив нове житє і сьвідомість між Русинами буковиньскими, вийшов не з тамошних наукових інституций, а зпосеред самого народу: на лїтературній ниві виступив **Федькович**, що не перейшов правильної шкільної осьвіти, але промовив зразу рідною своїм землякам мовою. Образований в нїмецкім дусї, пізнав також інші европ. лїтератури (іспаньску), запізнав ся з Ант. Кобиляньским а через него з руск. творами і приляг до них цїлою горячою душею. Проявилась в нїм, як нераз в істориї нашого письменьства, утаєна могуча сила живої душі нашого народу. На жаль не було кому помогти Федьковичеви піти тою дорогою, якою в Австриї ішли. хоч би Grillparzer, Anzengruber і ін. в нїмецкій, Асник, Конопнїцка, Прус, Сїнкевич і ін. в польскій, або Турґенїєв, Некрасов, Ґончаров, Толстой в московскій лїтературі, він змарнів серед дрібного розладу нашого народного житя. Поетичні єго твори і повісти, до яких черпав теми або з рідних споминів або з найблизшого окруженя і з жовнярского житя, виявили непереченый талант і реально зображали пережиту поетом в горю і бідности сирітску та жовнярску долю і народний побит Гуцулів. Не широкий виднокруг розкривав ся на народне житє в творах Федьковича, однак в усїх бачимо не видумане а дійсне житє: відчуваємо, що поет все написане передумав і переболїв за себе і за близких єму людий своїм чутливим серцем. Велика заслуга Федьковича в тім, що він перший на Буковинї сьвідомо переняв ся ідеєю — писати про широкі верстви народу єго рідною мовою, черпати пое-

тичні мотиви з народного житя і се додало крил єго таланту.

Ізидор Воробкевич (прибране імя Данило Млака), другий буковиньский поет, виступив майже сучасно (бо в 1863 р.), а хоч перейшов семінарске вихованє (де всего учено по волоски), звернув ся зразу до народної мови, яку вивчив з народних пісень та казок. Тимто і вспів він у лїричних, епічних і драматичних творах зобразити вдачу буковиньско-руского народу і єго побит, а в історичних думах осьпівати видатнїйші події нашої минувшини, хоч не довів до такої сили слова і виробленої форми, як Федькович.

Григорий Воробкевич, третїй буковиньский поет (молодший брат Ізидора, що виступив під псевдонїмом Наум Шрам, 1868 р.)заповідав гарні надії, однак за рано зійшов з сего сьвіта (1884), полишивши незначну лїтературну спадщину.

Перші твори Федьковича і Данила Млаки носять на собі слїди впливу народної пісні. Опісля відбив ся на них вплив могучого Шевченкового ґенія, а особливо підляг єму Федькович, не зумівши розвити дальше і повнїйше єго думок, а єго пізнїйші твори були у великій части пересьпівами Шевченкових: лише в повістях, яких перед ним не видавала нї Галичина нї Буковина, остав оригінальним і самостійним творцем. Примір Федьковича вказує як неможна лїпше з одного боку, як велика є сила народного житя, а з другого боку на те, що не вистарчить і могучий талант, правдива поетична вдача, наколи не піддержує єї усильна праця над науковим образованєм і саморозвитком та співдїланє суспільности.

Буковиньска народна нива була одначе так занедбана, а народна сьвідомість тамошньої рускої суспільности так слаба а до того ще затемнена обєдинительними змаганями занесеними там з Галичини, що там мало хто знав про Федьковича і Млаку навіть тоді, коли їх лїтературні заслуги були добре відомі і в Галичинї і на Українї. Минуло повних 25 лїт від їх виступленя, поки Буковина зуміла їх належно оцінити.

Вплив галицких й буковиньских відродин на Україну. Київ знов осередком умового і лїтературного житя.

Умове житє, розбуджене в Галичинї галицкими письменниками, особливож Федьковичем, проявило ся не лише в суспільних відносинах в Галичинї і Буковинї, але найшло живий відгомін в нових лїтературних змаганях на Українї. Живійший умовий

рух на Україні проявив ся передусім літературною взаїмностю[1]) і громадною участию укр. письменників в заснованій рускою молодежю у Львові часописи »Правда«.

Київ став знов головним осередком наукових і літературних змагань та умово́го життя, особливо коли там (1873) відкрито югозападний віддїл ґеоґрафічного товариства під проводом українського вельможі Галагана. Наукову роботу вели там, як і в археоґрафічній комісиї українські учені і письменники (між ними кількох професорів київского університету), збираючи материяли до істориї й етноґрафії укр.-руского народу, а головна робота була в руках проф. Антоновича. Також галицкі Русини-народовці достарчували київскому віддїлови чимало етноґрафічного материялу з Галичини і Буковини і тим способом піддержувала ся літературно-наукова взаїмність між Україною і австр. Русинами. Добутком сеї роботи були два томи »Записокъ (1874—75), в яких поміщено також етноґрафічні і економічні розвідки Русова, Лисенка, Драгоманова, Михальчука, Федора Вовка і ін. Сучасно появляють ся також окремі етноґрафічні збірники, н. пр. »Историческія пѣсни малорусскаго народа« Антоновича і Драгоманова з цінними поясненями, »Малорусскія народныя преданія и разсказы« Драгоманова, а також єго »Полїтичні пісні укр. народу XVIII. і XIX в. (дві части) і »Нові укр. пісні про громадскі справи«. Крім того Драгоманів в численних розвідках заняв ся порівнуючими дослїдами українських етноґр. материялів в звязи із словяньскими, західно-европейскими і східними.

Сей живий інтерес для українського народовіданя проявив ся ще видатнїйше на III-тім археольоґічнім зїздї в Києві (1874 р.), де не тілько укр. учені виступили з цінними рефератами з обсягу етноґрафії, істориї, археольоґії і штуки України, але й московскі учені в своїх рефератах звернули ся до українських питань і предметів (пор. зїзд т. зв. руских ученых 1848 р. у Львові).

Рівнобіжно з тими науковими змаганями київского віддїлу ґеоґрафічного товариства довершено силами українських ученых і письменників монументальної праці на полї українського народовіданя. Іменно виправив ся Павло Чубиньскій на Україну задля збираня етноґрафічних і статистичних материялів і до-

[1]) Добутком сеї літературної взаїмности було збірне виданє Повістий Федьковича з розвідкою Драгоманова „Про галицко-руске письменьство".

слідів і найшов в осьвіченій громаді українській всюди як найщиршу підмогу. Добутком сеї проїздки Чубиньского було монументальне виданє семи великих томів під доглядом Костомарова і Гільтебранда п. з. Труди етноґрафічно-статистичної експедиції в Птб. 1872—77.

В Трудах Чубиньского поміщені народні повіря, забобони, загадки і прислівя, казки, пісні, звичаї, статистика, розвідки про сільский побит і мову та племена, що заселюють Україну, з картами польского і жидівского населеня і картою українських говорів.

Такий богатий зміст, добутий експедициею Чубиньского в дуже короткім часі, є замітною подією тим більше, що материяли сї зібрані і досліди зроблені були силами українських учених і се вказує, що посеред української суспільности були справді живі змаганя до всесторонного і основного вивченя свого народу і его суспільних відносин, а до сего змаганя довело іменно т. зв. українофільство і само було его виразом. Чубиньский положив кріпкі підвалини до всіх дальших етноґрафічних дослідів.

Робота на ниві українського народовіданя розбудила на Україні новий літературний рух. Появляють ся не лише нові видання давнійших письменників, але й нові твори молодих письменників українських, що раньше вже виступали в Правдї, як Івана Левицкого (Нечуя), Олександра Кониського і Старицкого (прибране імя Гетьманець). Кониський в творах печатаних головно в Галичині зображає прояви суспільного і национального житя а особливо в невеликих образках з сільского житя визначив ся живостю і драматичностю зображеня. Коли Старицкий заходив ся найбільше коло перекладів з інших літератур[1]), побіч своїх ориґінальних (інколи грішить доволї штучними висловами), то Левицкий-Нечуй окрім популярних писань з історії України розвинув богату творчість повістярску й наукову. В повістях живописує він не тілько ідилічні картини народного побиту, але й суспільні обставини народу, відносини осьвічених і полуосьвічених верств суспільности, міщан, духовеньства, шляхти, професорів, студентів, племінні відносини до Поляків і Москалїв, чого доси не тикали укр. повістярі, хоч головну бачність звертає

[1]) він видав Сербскі думи й пісні, Шекспірового Гамлета, Казки Андерсена, переклади деяких творів Міцкевича, Сирокомлї, Крилова, Байрона, Пушкина, Лермонтова і ін.

він у своїх повістях на житє простолюдя і фабричних робітників а зображеня в єго повістях виходять пластичні і живі, закрашені гумором. Поетичні описи природи, гарна мова, вірне зображенє житя приєднали для єго творів усю суспільність на Україні і в Галичині. Тим способом став Левицкий творцем україньского роману. На жаль повісти єго (а так само Кониського і Грінченка) гублять ся часто в ніби національній суперечці дієвих осіб про самостійність народу, як колиб нею можна переконати тих, що не глядають добра і будучини свого народу в дальшім єго розвитку. Лише зображуване дійсних обставин і інтересів житя і боротьби, може спонукати до национального осьвідомленя чи одиниць чи ширших кругів суспільних. Популярними книжечками з істориї України намагав ся він розбудити национальну сьвідомість в ширших верствах народу, а науковими розвідками про сьогочасне прямованє в укр.-рускій літературі (гл. стор. 426), поставив ясно і виразно справу розвитку окремішного і самостійного письменства на народних основах і тим рішучо відпер неясні і хибні погляди деяких укр. письменників, що признавали лише можливість популярної укр. літератури »для домашнього обіходу«. Побіч Нечуя-Левицкого виступає великий епічний талант Панас Мирний (гл. ст. 460), представник Заднїпряньщини з єї степами, слободами і хуторами і взірцевою мовою. Живими пластичними зображеньми та глибокими психольоґічними помічуваньми здобув собі перворядне становище в літературі своїми оповіданями і повістями.

Заборона українського письменьства в Росиї. Сї прояви на полї укр. народовіданя й письменьства та зацїкавленє культурним розвитком галицких Русинів, викликали нові напасти московских часописий на т. зв. український сепаратизм, а наслїдком тих напастий закрито киівский віддїл ґеоґр. товариства (1876), а відтак появив ся (18/30 мая 1876) указ з забороною української літератури. Виданя в укр.-рускій мові заборонено з заграниці впускати в Росию без дозволу головної цензури; заборонено печатанє оригінальних і перекладених укр. рускою мовою творів (окрім істор. документів); заборонено сценїчні вистави і відчити в укр.-рускій мові і сьпіви українських пісень. Сей маєвий указ прибив майже всяку роботу і духове житє на Україні. Протест піднесений проти того Драгомановом на літературнім конґресї в Па-

рижі (1878) і домаганя чернигівского та інших земств о заведенє української мови в народних школах мали невеликий успіх. Земства не діждали ся нїякої відповіди, а українській літературі дано таку пільгу, що дозволено печатати словарі, народні пісні, казки і деякі белетристичні твори урядовою московскою правописю (замісць Кулїшевої) і призволено на українські театральні вистави (але лише поруч з московскими) і съпіви. Хоч цензура від часу до часу випускала деякі навіть цїннїйші твори, маєвого указу не знесено а доповнено ще деякими тайними розпорядками, що налягали важкими путами укр. думку, укр. слово і духове житє.

Українъско-руске слово не має там ще й доси приступу навіть до церкви (в проповіди і молитві) і до народної школи а не то в уряді і прилюднім житю, хоч Конїський звертав ся з письменною просьбою в сїй справі до царя, а Петерб. Академія також виступила тепер за самостійностю української мови й літератури. Навіть на археольоґічнім зїздї в Києві (1899) не дозволено читати наукових рефератів в укр. мові. Зате найшло собі українъско-руске слово пристановище і поле до свобідного розвитку і розросту в конституцийній Австриї.

Львів головним осередком укр. рускаго житя і письменьства.

Руска мова в школах і в урядах. Руска мова має в Галичинї і Буковинї не тілько свободу в публичнім житю і в церкві та в автономічних репрезентациях (в радах громадских, в соймі, а в Галичинї і в радах повітових), але має доступ до судів і державних урядів, а крім того осягнула певну основу до повного розвитку від початковоі народної школи аж до унїверситету.

Систематичну орґанїзацию народних шкіл почала Рада шк. кр. з виданєм державного закона шкільного (25. мая 1868). В східній Галичинї відбуває ся наука в переважній части сїльских шкіл в рускій мові, (а польска мова є там предметом обовязковоі науки) а в тих сїльских і міских школах, де викладною є мова польска або нїмецка, є руска мова предметом обовязковоі науки.

Мужескі семінариї учительскі в східній Галичинї[1]) мають утраквістичний устрій[2]), наука рускоі мови й літератури є обо-

[1]) в Тернополї, Станїславові, Львові, Сокалї, Самборі, Залїщиках і Чорткові.

[2]) аритметику, ґеометрию, історию природну і науку господарства подають рускою, а педаґоґію, історию, ґеоґрафію і фізику польскою мо-

вязковим предметом для всїх кандидатів. Утраквістичний устрій надано в части також женьским семінариям у Львові і Перемишлї, а в семінариях в західній Галичинї заведено надобовязкову науку рускої мови. При мужеских семінариях східної Галичини і при женьскій у Львові є 4-клясові взірцеві школи рускі (вправ) побіч польских.

Рускі ґімназиї основано у Львові, Перемишлї, Коломиї, Тернополї і Станїславові (тут ще неповна) (приватні в Яворові і в Рогатинї, а ґімн. курси в Городенцї, Копичинцях і в Гусятинї), в інших ґімназиях і реальних школах в Галичинї є польска мова викладна (в одній львівскій нїмецка) а руска предметом зглядно обовязкової науки[1]). Заведенє рускої мови яко викладної в народних школах, семінариях і ґімназиях причинило ся чимало до розвитку рускої наукової і шкільної лїтератури. Нинї є вже поважне число руских шкільних книжок, зладжених відповідно вимогам новійшої педаґоґії і дидактики. Заведенє народної правописи (фонет. етимольоґічної на місце давної змосковщеної, званої хибно етимольоґічною) на основах поданих М. Шашкевичем, є немалої ваги (її заведено і в урядах). Сеї правописи, що розвинула ся історично на народній основі і є найвідповіднїйшою одежею рускої мови, уживають всї українські письменники і всї галицкі і буковиньскі.

З волї наймилостивійшого цїсаря Франц Йосифа I. найшла руска мова також доступ і до унїверситету. Окрім катедри рускої мови й лїтератури, заснованої давнїйше у Львові, повстала тут друга така катедра з особливим узглядненєм церковно-словеньского язика і письменьства, а також в унїверситетах в Чернівцях і в Кракові відкрито катедри рускої мови й лїтератури. Сї катедри чимало пособляють розвиткови укр. руского письменьства й науки. Великою підмогою для розвитку наукового письменьства і скріпленя народної сьвідомости є заснована (з 1895. р.) руска катедра всесьвітної істориї з особливим оглядом на історию Украіни-Руси в львівскім унїверситетї. Ґеоґрафію викладає доцент рускою мовою.

вою. Кандидати мають в обидвох язиках краєвих набути вправи висловлювати ся поправно і обзнакомлювати ся з науковими висловами в обидвох мовах.

[1]) В Чернівцях заведено (1896) ґімназию руско-нїмецку утраквістичну, в котрій двох предметів учать по руски, інших по нїмецки, а у Вижницї і в Кіцманї рускі ґімназиї (однак ще не повні).

Крім того на правничім виділї викладають рускою мовою карне і цивільне право, та процедуру цивільного права а на богословскім катехитику і пастирске богословє.

Рускі товариства і інститути. Ширшою основою і міцною підоймою задля розбудженя народної сьвідомости і духового житя, успішного розвитку рускої мови й літератури та розповсюдженя всенародної просьвіти є неперечно рускі народні товариства та інститути. Коли давні інститути, як Ставропигійский, Народний Дім і Галицко-руска Матиця, не справдили надій на них покладаних і не станули виразно на основі народної самостійности й окремішности, подбали Русини-народовці про заснованє окремих просьвітних і наукових товариств та інститутів з народно-руским напрямом. »Просьвіта« (заснована 1868) приняла на себе задачу просьвіти народу і економічного подвигненя селяньства і міщаньства[1]). Осередком літературного і наукового руху є Наукове товариство ім. Шевченка (засн. 1873, перемінене заходами Кониського і Ол. Барвіньского в наукове на взір академії наук 1893), а Руске товариство педаґоґічне (засн. 1881) з інститутом для дівчат і бурсою приняло на себе справу публичного і домашнього виховання на основі материньої мови рускої і займає ся головно народ. школами і учит. семінариями, а справами середних шкіл займає ся »Учительска Громада«. Успішні змаганя народних руских товариств признав також сойм кр. і ухвалює щорічні підмоги з краєвих фондів.

На Буковині осередком літературного руху і духового житя стала Руска Бесїда (видає популяр. книжки), Народний Дім і учительске товариство ім. Сковороди в Чернівцях.

Вплив заборони українського письменьства в Росиї на літературний рух в Галичині. Маєвий указ з 1876 р. згнобив весь умовий і літературний рух на Україні мало що не так, як після розбитя Кирило-Методиївского товариства в 40-их роках. Тим живійший рух проявляє ся з того часу в Галичині, де наслїдком діяльности товариства »Просьвіта« народна сьвідомість почала будити ся в широких верствах суспільности. Народовці, що вже в 60-их роках літературними творами промостили дорогу до само-

[1]) Насупротив „Просьвіти“ заснував (1874.) Наумович „Общество им. М. Качковского“ з „обєдинительними“ змаганями, котрого виданя писані язиковою сумішкою.

стійного і окремішнього розвитку культурного і национального Русинів, розширюють свої змаганя на поле дневникарства. Літературно-наукова Правда, видавана Володимиром Барвіньским, подавала твори галицких, буковиньских і українських письменників. Побіч Правди виходить літературно-наукова часопись »Зоря«, заснована Ом. Партицким, коло котрої громадять ся сучасні письменники головно з Галичини; для люду появляє ся часопись »Батьківщина« видавана Ю. Романчуком; крім того заснував Вол. Барвіньский з братами Осипом і Олександром при участи Ст. Качали, Ан. Вахнянина, Юл. Целевича (історика), Вол. Навроцкого, Ол. і Ом. Огоновских і ін. політичну часопись »Діло«, котра мала руску інтеліґенцию утвердити в ідеї национальної самостійности і окремішности. Зарана смерть Володимира Барвіньского (1883) була великою втратою для руского народовства в Галичині, котре вимагало дальшої послідовної і невсипучої национально-культурної роботи в напрямі ним розпочатім. Передові Русини-народовці або не добачали або не розкривали всіх слабих сторін і недомагань та хиб рускої суспільности, раділи лише відродинами руского народу, гляділи на народне житє якби на якусь щасливу тишину і надіяли ся на поворот славної минувшини.

З кінцем 70-их і початком 80-их років проявляє ся в українско-рускім письменьстві намаганє до розкритя ширшого обиду, до позитивної, зорґанізованої роботи для осьвідомленя і подвигненя широких верств народних. Сучасно з тим проявляє ся також особливо поміж молодежю переміна в розуміню национального житя, переміна в політичних і суспільних поглядах під впливом західно-европейских суспільно-демократичних ідей. Відкриванє народних хиб і недостач, критичне оцінюванє всіх змагань национально-культурних, суспільних і літературних, змаганє до нових дослідів, глянанє нових доріг доводить неперечно до поступу, до направи хиб і недостач, наколи все те відбуваєся предметово і безсторонно. Однак сї змаганя молодого поколіня вироджували ся в їдку критику, звернену проти ідеалістичного национального одушевленя Русинів-народовців, проти т. зв. народних »сьвятощів«, а сей крайний напрям, званий радикалізмом, посував ся до недоцінюваня национальности, граничив з всесьвітним космополітизмом і прибирав ціху личних суперечок. В письменьстві напрям сей проявив ся яскравим зображуванєм подій з людского житя, живописуванєм

картин чорними красками, з яких віяла безвиглядність і зневіра і викликувала песимістичний настрій. Рішучість вислову переходила в різку грубість, а реалїзм зображуваня в простаковатість.

Великий вплив на молоде поколїнє в Галичинї здобув собі професор київского університету Михайло Драгоманів. За різку критику шкільної системи в Росиї втратив він професуру і приневолений був покинути Київ та виїхати за границю. Історичними, етноґрафічними, критичними і публицистичними розвідками (гл. вище), націхованими основною ученостю (в укр. руских і заграничних европейских виданях), причинив ся він вельми до прояснення українъско-рускої справи й лїтератури в широкім сьвітї і до розвитку укр. руского письменьства. Перенятий замолоду західно-европейскими суспільно-демократичними поглядами, виступав він різко і пристрастно проти зверхнього етноґрафічного націоналїзму галицких і українських народовців, вважаючи єго поверховним і вузкоглядним, а намагав ся оперти розвиток укр. руского народу на підставі загально-людскої осьвіти, при чім розважав потребу удержавленя майна (колєктивізм) в народо-господарскім напрямі (вільна спілка), на основі национальної федерациї росийского царства в адмінїстрацийнім зглядї при найширшій свободї горожан. Змаганє до передових европейских думок, до всесьвітного поступового руху зближало Драгоманова до нацияльно-демократичного табору і межинародного (інтернационального) космополїтизму.

Зустрівши ся з рускою молодежю у Львові і у Відні, заохочував він її до научної, критичної і поступової працї, до обзнакомленя з европейским поступовим суспільним і лїтературним рухом, а також до обзнакомленя з найновійшими творами московского письменьства. Се змаганє рускої молодежи під вплывом Драгоманова видало деякі гарні овочі, звернуло її до пильнїйшого і точнїйшого вичуваня народу і єго душі, але в значній части критика задля недостачі відповідного підготовленя і научної основи у молодежи прибрала більше відємний напрям їдкого критикованя, замість позитивних дослїдів і творчости а поступовість проявляла ся більше у високопарних загальниках, як в дійсній роботї, на що і сам Драгоманів доволї виразно вказував останними часами у своїх розвідках. Неоден з прихильників змагань і поглядів Драгоманова, перенятий всесьвітним сьвітоглядом і зневірою до українъскої народности, бажав социяльні західно-европейскі теориї пересадити на руску ниву, однак погорячивши ся замолоду, ставав рівнодушним до народних змагань рускої суспільности. Не розу-

міючи свого учителя, а покриваючи радо єго повагою свою невіжу і особисті амбіції, марнували сї ніби сторонники Драгоманова деякі гарні завдатки свого головного белєтристичного таланту на їдкі ніби-наукові поривання і напасти, тож не диво, що навіть деякі поважнїйші їх розвідки найшли слабе признанє в кругах дійсної науки.

В 1890. р. виступає утворений під вплывом Драгоманова кружок яко окреме укр. руске радикальне сторонництво в Галичинї, а найвиднїйшими представниками сего сторонництва були тодї Іван Франко, Михайло Павлик і Остап Терлецкий (прибр. імя Заневич). На полї письменьства проявив Франко незвичайну плодовитість і ріжнородність і здобув собі імя не лише в українско-рускім письменьстві, але й в Словяньщинї і в західній Европі, особливо оповіданями і повістями з житя робітничих верств народу. В »Галицких образках« живописує Франко важку школу житя (нелюдске поведенє учителїв з школярами), в »Бориславских оповіданях« розкриває нам новий суспільний лад, який витворює ся наслїдком нафтового промислу, а рядом з тим зображає визиск селяньства нафтовими підприємцями, в збірнику »В поті чола« подає образки з житя робітничого люду, починаючи від селяньскої і робітничої працї, а кінчаючи працею почтової манїпулянтки. В кількох оповіданях а (також віршованих творах) зображає тюремне житє і страшенну пропасть між суспільними верствами (»На днї«). Крім того звертає ся і до житя інтелїґенциї і в повісти »Перехрестні стежки« зображає суспільну дїяльність молодого адвоката Рафаловича, що вийшов з селяньского стану і все почував ся до звязи з робучим людом. Висловивши в названих творах невдоволенє з сучасного суспільного ладу та вказавши на те, що »стара будова розвалить ся в бою за правду і волю«, в »Захарі Беркутї« намагає ся Франко на історичній основі XIII столїтя розвести теорию колєктивістичного ладу (громадскої спільности і дружности) і щасливого побиту, до якого теперішнїй суспільности треба змагати. Однак в тих картинах списаних з великим поетичним талантом єсть богато фантазиї і можна сумнївати ся в дійсну можливість такого ладу в сучасних обставинах суспільного житя. При тім радить собі автор тим способом, що робить представника боярства Тугара Вовка прямо зрадником та займає нас широким описом нападу Татар, замість дати ґенезу нового ладу на основі того ніби »давного«, патриярхального. Виходом із сеї путанищї

має бути подруже дочки Тугара з сином Захара, Максимом, боярки з селянином, та вихід такий є чисто случайний, виїмковий, а в тій формі навіть прямо — зовсім неісторичний.

У віршованих первотворах (»З вершин і низин«), в перекладах (між іншими Ґетого »Фавст«), в перерібках (»Лис Микита«) в комедиї і драмі (»Учитель«, »Украдене щастє«) в сатиричних віршах, обрабляв він теми суспільного ладу і відносин як поодиноких людий, так і цїлих верств суспільних.

На творах Франка відбив ся неперечно вплив новійшого реалїстичного і натуралїстичного письменьства московского і тому реалїзм доведений до самих »верхів« в многих его творах повних нераз крівавих і огидливих сцен, а крім того з тих творів звучить звичайно нута про »розбиті надії«, виявляють ся сумніви і зневіра до сучасного сьвіта, що дармо булоб шукати »в сім сьвітї правди й розуму«, хоч знов надходять хвилини, що поет сподіває ся здійсненя бажаних ідеалів в далекій будучинї. Змаганє московских письменників до зображеня темних сторін людского і суспільного житя, до викликуваня невдоволеня, хиба для розбудженя передовсїм чувства нищеня, се змаганє, що психольоґічною аналїзою заглушувало в зародї всякий порив до ідеалів, се змаганє до односторонного зображеня відємної сторони житя, відбило ся і на многих творах Франка.

Окрім поезий, оповідань, повістий і драматичних творів, а також оповідань і казок для дїтий (»Коли ще звірі говорили« і т. п.) оповістив Франко дуже богато розвідок літературно-історичних, етноґрафічних, суспільно-господарских, критичних а також переложених наукових розвідок з інших европ. язиків і через те роздроблював і ослабляв свою творчу силу.

Сучасно майже з Франком виступає Степан Ковалів (прибр. імя Степан Пятка, селяньский син, а з заводу народний учитель) з оповіданями з бориславского житя, котрі можна вважати доповненєм Франкових образів бориславского побиту. Хоч і Ковалів живописує яскравими красками селяньске житє і бідованє (»Галицка Калїфорнія«, »Перехрестник«, »Дезертир«) і визискуванє селян громадскою старшиною (»Громадскі промисловцї«), але від тих сумних картин звертає ся також до дитячих споминів і в »Завіщаню«, в »Сїльских звіздарях« подає нам погідні, ясні і спокійні образки з дитячих споминів, написані з добрим розумінем дитячої психольоґії, хоч в сих оповіданях автор не ставить так широкої задачі і не

надає їм так артистичного викінченя, як Франко. До сего радикального напряму в літературі прилучила ся також письменниця Наталя Кобринська, котра від романтично-сентиментального оповіданя (»Задля кусника хлїба«) перейшла до питань реального житя і виступила за еманципацию жіноцтва. В »Панї Шуминьскій« виявила справдїшні радикальні погляди а в оповіданю »Ядзя і Катруся« зобразила житє женьщини з середньої верстви суспільної (учительки, жінки і доньки сьвященика і селянки) у відносинах до двора. В змаганю до суспільної рівности уявляє собі однак Кобринська поступ якоюсь невгомонною, неперепертою, все руйнуючою силою, котра перше мусить все зруйнувати, поки що постановить.«

З іншого боку й інакше осьвітлюють народний побит а іменно відносини і положенє широких верств народних письменники найновійшої доби, майже сучасники попередних крайно-реалїстичних.

Осип Маковей[1]) (виступив в перше 1885. р.) окрім поезий написав чимало оповідань, новель і повістий, в котрих зобразив не тілько селяньске житє з єго горем і радощами, безпросьвітною темнотою і непорадностю, але звернув ся головно до міщаньского житя (сам вийшов з міщаньскої родини в Яворові) і в оповіданю »Клопоти Савчихи« представив змаганя міщаньских кругів до висшої просьвіти (щоби Михась Савчихи скінчив якусь школу, а не оставав при батьківскім ремеслї), дав вірний образ вояцкого житя в »Офермі« (назва неповоротливого жовняра), в оповіданю »Весняні бурі« подав картину внутрішньої боротьби ґімназияста під вплывом західно-европейских социяльно-демократичних змагань, мимо котрих він таки позбуває ся зневіри і сумнївів що до правдивости релїґійної науки, в повісти більших розмірів »Залїсє« живописує образки вічних материяльних клопотів і журби за незабезпечену родину руского духовеньства в Галичині, а в »Ярошенку« дає нам історичну повість з часів Хотиньскої війни. Хоч Маковей доторкує ся нераз також болючих сторін суспільного й народного житя, не пробиває ся у него нїгде безнадїйність і зневіра, а цїкавим живим, погідним і легким способом оповіданя, головно в невеликих побитових образках, уміє він реально представити сьвітлі і темні сторони нашого народного житя а многі єго картини написані із справдїшним гумором. —

[1]) професор учит. семінарії в Чернівцях.

Окрім того і критичними розвідками з обсягу історії літератури збогатив Маковей літературно-наукову ниву нашу.

Подібно і Тимотей Бордуляк[1]), що вийшов зпід сільскої стріхи, веде нас в своїх звичайним ладом написаних оповіданях між селян з їх радощами і важкою працею та нуждою, яку він сам глибоко відчуває, виявляє і сьвітлі сторони навіть найбільш ледачих людий, котрі по довгих літах доходять до отями. З погідним гумором живописує Бордуляк мимо злиденного житя селян їх побит, вдоволенє бідних дітий, що довгий час »не видїли ложки молока« (в оповіданю »Дай, Боже, здоровля корові«), радість малої робітниці Парані, що могла із старшими жати в полї (в опов. Перший раз), або виводить сумний і яскравий образ в оповіданю »Бідний жидок Ратиця«, яке викликує для него щире і тепле спочуванє задля страшного бідованя, а звертаючись до бразилїйских тем, які обрабляв також Франко. (»Ось куди ми підемо, небого«, »Бузьки«, Іван Бразилїєць«) подає сумний образ бразилїйского нещастя і знищеня надїй на красшу будучину і щасливійше житє в далекій сторонї. В своїх оповіданях представляє ся Бордуляк реалїстом з тихою, спокійною і зрівноваженою поетичною вдачею, котра відбила ся ясним і спокійним кольоритом в его творах.

Тугою і сумом навіяні поезиї і оповіданя Богдана Лепкого[2]), що вийшов із сьвященичої семї і мав тому доволї нагоди з близка придивити ся селяньскому житю і горю, якого жерелом головно безпросьвітна темнота, забобони і заціпенїлість у віковічних пересудах. Він живописує в своїх творах як раз сю умову темноту селян, їх забобонність і неохоту до просьвіти, до читальнї, до часописий, до нових поглядів (»В глухім кутї«), проти чого виступають в нерівній боротьбі розумні одиниці, котрих порад і поривів щирих загал не розуміє (»Іван Медвідь«). Основою своїх оповідань кладе він звичайно економічне положенє селян, ріжниці між нуждарями а богатирями, або невідрадні відносини нещасного подружа (в оповіданю »Кара«), гірке бідуванє з нелюбим чоловіком (»Настя«) і жаль над сирітскою долею (в оповіданю »Мати«). Але сими сумними оповіданями, призначеними головно до популярних видань, намагав ся автор неперечно вплинути на поправу тих невідрадних відносин ним зображених з великою нїжностю

---

[1]) сьвященик на Поділю (родом з Бордуляків в Брідщинї).

[2]) є учителем гімназиї в Кракові.

і спочуванєм для того горя наших селян. Житє самого поета, не без горя і важкої боротьби, витиснуло таке сумне пятно на єго творах, однак в них деколи також, як соняшний промінь зза хмари, блисне щирий гумор (як в »Оповіданю дяка«, що думав держатись паньских звичаїв і справив собі сурдут, але після сьмішної пригоди вернув до селяньскої свити, або в оповіданю »На послуханє до Відня«, навіянім сьміхом і горем).

З іншої зовсім суспільної верстви від попередних письменників, именно з т. зв. »ходачкової шляхти« вийшов Андрій Чайковский[1]) і з іншого становища осьвітлює він вельми правдиво і нераз з гумором житєві відносини (хоч перед ним і Франко і Ковалів в оповіданях, а Григ. Цеглиньский в драмат. творі давали картини з тої суспільн. верстви). В »Олюнці« бачимо сумну долю сироти-дівчини, що із значною спадщиною по родичах попала в опіку ненаситної, ходачкової шляхти, жадібної землі. »В чужім гнїздї« бажав Чайковский виказати шкідний вплив чужого гнїзда (двора) на шляхотску дитину, випещену в дворі, що приневолена була опісля вертати у відносини сїльскої »ходачкової шляхти«. В »Образї гонору« зображає він причини зубоженя селян, до чого доводить їх привичка до правóваня і визиск покутних писарів та лихварів, а в оповіданю »Бразилїйский рай« намагає ся подати осторогу селянам перед еміґрацією і єї звичайно сумними наслїдками. В прегарнім оповіданю »З ласки родини« умів Чайковский відмінно від »Перехрестних стежок« Франка (де бачимо тілько одні майже заміри) подати образ дїяльности додайної, витревалої, з повним пожертвованєм для гарної цїли і то поперед усего в найблизшім крузї дїланя головної особи, до якого чоловік є призваний і обовязаний (як в Шевченковій »Наймичці«).

Небавом після тих письменників видала Буковина визначний талант, виплеканий на нїмецкім письменьстві і нїмецкій фільософії (головно Нїцше), Ольгу Кобиляньску (гл. Вибір стор. 537.), котра виступила яко проповідниця самостійного в житю становища женщини, здобуваного осьвітою (подібно як Кобриньска, але з більшою силою, глибокою поезією і справдешним артистичним хистом). В Царівнї бачимо дуже гарно зображене змаганє такої молодої, нїжної а рішучої душі до сьвітла і долї На жаль в інших своїх творах (»Земля«, »В недїлю рано

[1]) адвокат в Бережанах.

зїлє копала«) губить ся письменниця надто вже в новітних недосказаних почуваннях та »настроях«, що томлять читателя, не подаючи часто нїчого нї цїкавого, нї нового. Описуючи в »Землї« жадобу поля, не визначає зовсїм, чи се з чисто особистої жадоби, чи з глибших причин, вказаних змаганями до яких ідеальних цїлий (як н. пр. у Пруса, Родзєвичівної і ін.), ся жадоба, радше особиста, лишає нас наостанку холодними і рівнодушними. Житє губить ся вправдї часто в марних, низких настроях і змаганях, але штука і лїтература повинна глядати ідеалу і вести нас до него.

В Галичинї сї змаганя висловлює у віршованих творах Уляна Кравченко, вказуючи рускому жіноцтву »нові шляхи«, гарні картини з житя живописує Катря Гриневичева і Малицка (прибр. імя Віра Лебедова).

Оживленє лїтературного руху на Українї. Під конець XIX. і з початком XX. столїтя мимо указу з 1876 р. злагіднїла цензура в Росиї, а се стало понукою до значного оживленя лїтературного руху на Українї. Появляє ся вибір творів україньских, галицких і буковиньских письменників від Котляревского почавши в 3-х томах в Києві п. з. Вік, чим зазначено спільність і одноцїлість україньско-руского письменьства, появляють ся збірні виданя повістий і оповідань Конисього, Нечуя-Левицкого і т. ін., а головно цензурна пільга пособляла розвиткову популярного письменьства для широких народних верств в україньскій мові. На сїм полї визначились іменно запопадливою працею Борис Грінченко, також яко знаменитий повістяр, Мария Загірня, Чикаленко і ін., а їх заходами появляють ся численні популярні виданя не тілько в Києві, але сей рух переносить ся і до Чернигова, Харкова, Одеси, Черкас, а в Петербурзї забирає ся до виданя популярних книжок »Благотворительное Общество общеполезныхъ и дешевыхъ книгъ» україньскою мовою. Сї виданя розходять ся в сотнях тисяч примірників, а се стає певним доказом, як україньский нарід відчуває потребу просьвіти в рідній мові. Так само і між осьвіченою верствою лїтературні виданя розходили ся дуже скоро (виданє Вік розійшло ся протягом трох лїт в 5000 прим., Кобзар Шевченка протягом кількох лїт більш 60.000 прим.). Все те вказує на значне оживленє народної сьвідомости в ширших верствах на Українї з одного боку, а з другого також на поступ що до лїтературної і ідейної ровени і ріжнородности письменьства. В останних десяти лїтях появили ся на Українї

нові талановиті письменники, котрі посунули значно вперед і двигнули розвиток письменьства на ширший обид. Поважне вивчуване народного житя, суспільних і народо-господарских відносин, викликаних переміною давного родинного і громадского ладу, змаганя до личної і народної свободи виявили ся також в творах сучасних письменників.

Український театр. До оживленя літературного руху (іменно драматургії) і народного почутя причинили ся також чимало українські театральні вистави. Вже з почином 80-их років XIX. ст. заходами Михайла Старицкого і талановитих артистів і драмат. письменників Марка Кропивницкого та трох братів Тобилевичів (Карпенка-Карого, гл. Вибір стор. 507., Садовского і Саксаганьского) зложила ся на Україні перша театральна дружина, однак цензура згодила ся на вистави лише з тим услівєм, щоби з українською драмою була разом виставлена також якась московска. Мимо тих перепон мали спершу українські вистави великий успіх, хоч спершу не позволено укр. дружині грати в Києві і ін. більших містах по Україні. Однак укр. дружина вивела на видівню від разу оригінальні, щиронародні твори Кропивницкого, Старицкого, Тобилевича, Мирного (стор. 460.) і ін. і здобула собі признанє навіть в Москві і в Петербурзі. Перегодом цензурне обмеженє української драматургії до тісного народно-людового обсягу, з виключенєм інтеліґентних верств суспільности, показало ся некористним для розвитку і поступу української драми, котра не виходила поза обсяг сільского житя. Теми оброблювані на оден лад не будили цікавости, а до того роздробленє театральної дружини і витворенє кількадесять нових дружин, зложених із звичайних підприємців, довело до обниженя театрального репертуару, виготовленого прихватком і шабльоново. Твори виставлювані сими підприємцями виводили на видівню скарикатуроване і невірне зображенє українского житя і були переповнені механічними вставками пісень і танців, пиятиками і цинічними висловами, так що лише перші творці укр. театральної дружини Кропивницкий і Тобилевичі піддержували добру славу української драматургії. Змаганя сих драматичних артистів і письменників причинили ся також до розвитку руского народного театру в Галичині, де побіч творів українських драматургів почали появляти ся на видівні також самостійні драмат. твори Гр. Цеглиньского (комедия »Ходячкова шля-

хта«), Франка (»Учитель« після Анценґруберового Der Pfarrer von Kirchfeld«) і т. п.

Нові письменники на Україні. Видання невідомих творів давнїйших письменників. На полї суспільної повісти (роману) побіч Конїського, Івана Нечуя-Левицкого і Панаса Мирного дав нам більші повісти лише оден новий письменник Борис Грінченко (гл. стор. 472) »Соняшний промінь«, »На розпуттї«, »Під тихими вербами« і ін., в котрих іде ще шляхом попередників. Сї давнїйші письменники вважали своєю задачею зобразити суспільні, народо-господарскі або национальні відносини і для сего зображеня виводили такі типи і характери, які розвивали ся серед зображуваних ними відносин. Они живописували більше зверхні обставини природи, давали широкі образи, викінчені у всїх подробицях і тонкостях, виводили перед наші очі суспільні, народо-господарскі або национально-полїтичні обставини і з підмогою тих образів намагали ся зробити для нас зрозумілими сї типи й характери осіб, їх думки, слова і змаганя, їх психічний настрій, їх душу.

Найновійші письменники, які виступають в 90-их роках XIX. ст. або з початком XX-го, кладуть собі іншу мету. В західноевроп. лїтературі убила в новійших часах розвельможена полїтика давні благородні пориви романт. доби, весни людства і народів. Так автори, як колись з часів Цезарів, заховались в своїх особистих почуваних і настроях, намагаючись зобразити їх скількоможна сензационно. Ся лїтература відкликує ся аж надто часто до найнизших поривів людскої душі, затуплюючи всякі людскі і суспільні почутя, і дошукує ся, для заспокоєня амбіциї, в звичайних брудах якоїсь надзвичайної сензациї, а навіть богатирства. Лише мала їх часть дала твори більше вартні. Они нїбито головно звертають бачність на людску душу, сї настрій і стан в ріжних обставинах, які її окружають, і відповідно до настрою людскої душі, веселого чи сумного, осьвічують сї обставини довкола неї. Давнїйші письменники-повістярі (як Конїський, Левицкий-Нечуй, Мирний, або й Грінченко) а навіть драматурґи (як Тобилевич) більше з епічним спокоєм живописували образи, типи і характери серед окруженя даними обставинами. Тимчасом найновійші письменники, головно новелїсти, зображують нам зворушеня душі, які викликують пряму участь чутя і у них самих і у читачів, і тому у них більше нахилу до психольоґічної аналїзи

і до лїризму, але лїризму обєктивного так, що оповідачі висувають нам перед очи зображувані ними типи і характери і спонукують нас глядїти на сьвіт і людий очима сих типів.

Сї письменники (оповідачі і поети) молодого поколїня виводять перед наші очи готові вже постати і силою свого натхненя (хоч не всї і не з однаковим мистецтвом) піддають нашій душі бажані ними почуваня, думки і настрої, в яких они нас держать.

Між тими письменниками молодого поколїня вибив ся на перше місце викінченєм своїх творів, живим, сьвіжим і мистецким живописуванєм, нїжним лїризмом і зрівноваженим талантом Михайло Коцюбиньский (гл. стор. 426), найхарактеристичнїйший представник новітного письменьства укр. руского. Мимо глибокого і нераз вельми траґічного реалїзму, з яким він подає нам психольоґічну аналїзу людий і житя, націховані єго твори незвичайною сердешностю, простотою і нїжностю. З молодого поколїня письменників на Українї виявили справдешнїй поет. талант у віршах і оповіданях Надїя Кибальчич, (»Смутна пісня« з житя учительки, »Засуджені« і в драмі »Катерина Чайківна«), і Днїпрова Чайка (гл. Чит. д. П. р. »Мара« стор. 74, »Морскі малюнки« і ін.) і нїжностю зображуваня та чудовою мовою і саморідним складом підходять до Коцюбиньского.

Зате А. Крымский (у віршах і оповіданях »Пальмове гилє« »Вирівки з мемоарів старого гріховоди«) вносить взагалї сумний хоробливий настрій, живописує вельми подрібно і пластично психічний настрій нервово хорих людий і »виходить поза межі артистичного обробленя реального житя«; Любов Яновска подає в картинах »розбитих надій і обманених почувань« яскраве зображенє попутаних понятий про родинне житє (»Ідеальний батько« і ін.) навіть в осьвічених верствах суспільности; Микола Чернявский крім віршів (»Зорі«) націхованих гарною мовою, щирим і теплим чутєм та великою живописностю, дає в настроєвих нарисах вдатні картини людских почувань (»Товариші«, »Огонь житя« »Нещастє« і ін.), хоч також впадає деколи в крайний натуралїзм[1]). А вжеж до самої крайности довів в сїм на-

[1]) Змаганє до вірного, правдивого зображуваня житя вродило в найновійших часах в крайність, яка спонукувала тих письменників найяскравійші і найогидливійші теми, зачерпнені в самім баговиню, втягати в обсяг творчости. Сей крайний напрям звемо натуралїзмом.

прямі талановитий Володимир Винниченко (в драмах і оповіданях з робітничого, тюремного, студентского житя ітп.), так, що до отвертости і жорстокости зображуваня не має собі рівного в укр. рускім письменьстві.

Глибоким реалїстом являє ся найвизначнїйший представник галицких новелїстів молодого поколїня, Василь Стефаник (»Синя книжечка«, »Дорóга«, »Камяний хрест« і ін.), котрий звичайно живописує кількома нераз сьміливо киненими чертами яскраві часто не викінчені і не оброблені в повні картини страшного народо-господарского положеня або гіркий і важкий настрій душі народу з південно-східної Галичини (і послугує ся тамошним місцевим говором, сам походить із Снятиньщини). В тих яскравих картинах зображує він нераз »страшне вироджене і здичілість людности«, яко виплив безвихідного народо-господарского положеня і тому сї картини викликують розпуку і зневіру в можливість поправи своєї долї. Такі картини виходять в користь одних хиба очайдушних змагань, що не глядають осьвідомленя широких верств народних, їх орґанїзациї і працї, всяке в найблизшім кругї свого дїланя (»З ласки родини«), але гублять ся, коли не в розпуцї і злобі, то хиба в псевдомесиянїстичних надїях на якусь чужу поміч або на чуда.

В крайно-реалїстичнім напрямі посуненім до натуралїзму пішов Михайло Яцків, котрий глядів пристановища в ріжних заводах і зазнав чимало горя, але й мав нагоду приглянути ся всесторонно людскому житю. Отже хоч з письменьским хистом зображує се житє, але майже всюди слїдно велику пересаду, жаль єго до сьвіта і людий, в котрих бачить стілько зьвірячих збочень душі і звиродненя, а в суспільнім устрою стілько гнилизни, що сей жаль переходить в ненависть до людий і до суспільного ладу. Особливож крайно пересадно намагав ся він зобразити в оповіданю більших розмірів »Огнї горять« житє рускої інтелїґентної молодежи.

В подібнім напрямі, хоч не так яскраво, але всеж з острою іронїєю і їдким гумором живописує Лесь Мартович (з Городеньщини) головно положенє селян серед сучасних урядових відносин (»Іван Рило«, »Нечитальник«, »Війт Панько«, »Мужицка Смерть« і т. п.), Денис Лукиянович безвиглядну боротьбу селянина за забрану дїдичем громадску землю (»За Кадильну«) а Антін Крушельницкий повні глибокої зневіри картини

життя вибрані саме з неприродних відносин (»Пролєтарі«, »Буденний хлїб«, »Герої«, »Зятї«, »Семчишин« і ін.).

Сей натуралїзм обчислений в своїм впливі на нервову систему читача, навіяний хоробливим настроєм, грішить проти справдешнього реалїзму і не зможе видати одноцїлого зрівноваженого твору штуки, бо заперечив би сам собі, скоро би лише покинув односторонність. Сьвітло і тїнь, поезия і дїйсна правда повинні бути зединені і відповідно розміщені в справдешнім артистичнім творі, а де одної з тих прикмет не достає, повстане лише уривок (фраґмент) або обломок (тóрзо). Живописуване таких яскравих звірячих збочень і звиродненя людскої душі з найрізкійшими подробицями може бути психольоґічним мистецтвом в натуралїстичнім розуміню, однак не є прислугою для суспільности, бо зневіра у власні сили до підєму і поправи долї, чорна розпука і хороблива їдь може вливати лише шкідливо на суспільність, може вправдї бути причинком до культурної істориї заблукань людства, може авторови принести славу знаменитого психольоґа, але не вчинить єго реалїстичним безсмертним поетом, який міг би станути під пару з Шекспіром і єму подібними.

Крім оповіданя (новелїстики) розвинула ся також богато і ріжнородно лїрична поезия. Визначне місце здобула собі і на тім полї Леся Українка (прибране імя), котрої твори навіяні не тілько тугою і сумом, але й рішучостю до боротьби за здїйсненє вказаних нею ідеалів (»Русалка«, »Дебора«, »Самсон«, »Подоріж до моря« 1887 і 88 писані в романт. напрямі, відтак »Кримскі спогади« 1890, »На крилах пісень« 1893. р., в котрих єї лїричний талант доходить до зрілости й обєктивізму).

Удатні вірші і переклади (крім того драмат. нариси й історичну повість »Перед бурею«) дала Людмила Старицка-Черняхівска.

Саморідним талантом визначає ся Володимир Самійленко з Полтавщини (прибр. імя Сивенький) особливо яко сатирик влучним, невимушеним гумором, гарно обробленою формою і мовою. Окрім ориґінальних творів (»Поезиї«, »Українї 1903 р.«), перекладав Гомера (Ілїяду), Молїєра, Данта Божеств. Комедию і т. ін. Крім згаданих уже лїриків Кримского і Чернявского, недавно померший на засланю в Іркутску Павло Граб писав лїричні поезиї навіяні безвідрадною тугою за рідним краєм і перекладав богато, між іншим з билин. Мусїй Кононенко (Шко-

личенко) писав лїричні поезиї й оповіданя, Іван Стешенко крім лїричних поезий і перекладу Овідиєвих Метаморфоз, визначив ся літературно-історичними розвідками, Е. Тимченко переложив фіньску поему »Калевала« (видав також двотомовий Українъско-росийский словар і Граматику української мови Часть I.)

Петро Нїщиньский (прибр. імя Байда) дав гарний, хоч доволї свобідний переклад Софоклевої Антиґони (1883) і взірцевий переклад Гомерової Одисеї (1890—92). Наслїдком неприхильних полїтичних і цензурних відносин твори деяких давнїйших поетів, котрі писали їх нишком, не виявляючи ся перед сьвітом, появили ся аж в найновійших часах (н. пр. Ст. Руданьского, видані аж по его смерти), а твори деяких, що дали себе пізнати немногими давнїйше вже оповіщеними, ще й доси остають в рукописях (н. пр. Василя Мови, відомого під прибр. іменем Лиманьского або Олександра Навроцкого, члена Кирило-Метод. товариства, відомого з перекладу Міцкевичевого Фариса). До таких належить також Яків Щоголїв (згаданий вже в горі), що виступив на літерат. полї вже в 40-их роках XIX. ст., але відтак затих після пригоди з Кирило-Мет. товариством і аж у 80-их рр. видав два збірники з талантом написаних творів, головно лїричних (»Ворскло« і »Слобожанщина«), і Іван Манжура етноґраф і поет (Степові мотиви«).

З галицко-руских поетів годить ся здадати крім уже названих (Маковея і Лепкого) Василя Щурата, що крім самостійних творів лїричних і лїрично-епічних, замітних викінченою формою, дав гарний переклад Слова о Полку, Од Горация і з сучасних поетів европейских а з старо-французского »Пісню про Ролянда«, Василя Пачовского, що крім любовних віршів (»Розсипані перли«), в котрих подекуди в натуралїзмі сходить аж до баговиня (н. пр. »На стоцї гір«), намагав ся дати драматичний віршований твір »Сон української ночи« за приводом Виспяньского і виказати змаганя молодого поколїня Українців до вихованя »золотого вінця« волї України серед змагань загалу Українців до заспокоєня власних почестий. Однак автор не звертає уваги на се, що не мрії та звучні оклики, а лише невтомна праця над осьвідомленєм народу, кождого на своїм становищі, може сплести сей золотий вінець для України в кругї культурних народів. Побіч тих виступив цїлий кружок поетів в »Молодій Музі« (Карманьский, Чернецкий, Твердохліб, і ін.).

Заранє конституцийної весни в Росиї і вплив на літературний і просьвітний рух на Україні. В 1905 р. після погрому Росиї Японцями на далекім Сході видав цар Миколай II. конституцийний манїфест, котрий мав Росию впровадити поміж конституцийні европейскі держави, а толєранцийний указ мав обезпечити свободу віроісповідань. Вибори до державної думи розбудили национальну сьвідомість, що як іскра у пошелї тлїла також в широких верствах народних на Україні, вибір українських послів і утворенє в петербурскій думі української громади (клюбу), котра виписала на своїм прапорі яко мету — змаганє до самоуправи України, розбудило, поглибило і поширило приспаний народний рух. Вправдї на перше місце висунули ся хлїборобскі, земельні і суспільні питаня, які довели до революцийного перевороту а по єго згнобленю до розвязаня першої, відтак і другої думи і значного обмеженя конституциї, але задля недостачі основних прав горожаньских і личних і задля обмеженя права зборів і товариств стала конституция лише тїнию. Всеж таки і в умовім і в письменьскім розвитку можна після того добачити певний поступ.

Головним осередком стає знов Київ (хоч і в Полтаві, в Чернигові, в Харкові, в Одесї і по інших більших і менших містах проявляє ся нове українське житє). На лад львівского товариства засновують ся по Україні »Просьвіти« і видають популярні книжочки для всенародної осьвіти. Сю задачу сповняло в части вже перед тим Петербурске Благотворительнє »Общество« для видаваня загально-хосенних і дешевих книжок. Для розповсюдженя науки українською мовою у верствах укр. інтелїґенциї повстають видавництва »Вік«, »Час«, »Лан« і ін., котрі видають оригінальні твори і переклади з европ. літератур. До сих змагань для поширеня і поглибленя всенародної просьвіти в українській мові пристає також народне учительство на Україні, щоби на педаґоґічнім полї вести свою роботу. Появляють ся заходом видавництва »Український Учитель« Граматики (букварі) і Читанки, шкільна Граматика Шерстюка в 2-х частях, Залозного і Тимченка часть I. (крім того А. Кримский почав видавати московскою мовою науково-історичну Українську Граматику доси 3 части) і інші шкільні книжки та педаґоґічні виданя, хоч української мови все ще там не допускають навіть до народної школи. Розповсюджуваню сих видань пособляють »Українські книгарні« позасновувані тепер в Києві і деяких інших містах.

Нові відносини і цензурні пільги помогли зродити ся на Україні дневникарству в українській мові (доси цензура не дозволяла видавати навіть популярних часописий українською мовою). Вправді цензура застанавляла видане українських дневників і часописий небавом після їх появи, коли лише троха сьміливійше промовляли і домагали ся своїх народних прав і тому они були приневолені або змінювати наголовки або переносити ся до інших міст, де оцінювано їх писаня лагіднійше. Але хоч задля недостачі прасового закона панує там що до дневникарства велика самоволя, всеж таки при всіх перепонах дневникарство починає і там розвивати ся і сповняти свою задачу народного осьвідомлюваня. Крім дневника »Рада« виходить в Києві літературно-науковий і політичний тижневник »Рідний Край« (з додатком »Молода Україна« для дітий як наш »Дзвінок«), ілюстрований літерат. наук. місячник »Українська Хата«, популярний ілюстрований тиждневник »Село«, а крім того місячник »Літерат. наук. Вістник« (перенесений до Києва зі Львова).

Потребам української науки довгий час вдоволяв заснований в Києві (1882 р.) місячник »Кіевская Старина«, видаваний московскою мовою, де українські учені подавали розвідки з обсягу історії, археольоґії, етноґрафії, літератури і народного житя. Сей місячник був неначе продовженем давної петерб. »Основи« і представником укр.-рускої наукової і літературної праці, поки не явили ся виданя Наук. Товариства ім. Шевченка.

В останних роках подавала »Кіев. Старина« деякі поезиї, повісти і драми укр. мовою (в 1907 перемінила ся в місячник »Україна« видаваний українською мовою, але на сім роцї застановило ся дальше єї видаване). Велику прислугу науцї зробила »Кіевск. Старина« виданем »Словаря української мови« (українськомосковский) в 4-х томах (1907—9), уложеного Б. Грінченком з материялів зібраних редакциею і ним доповнених, наділеного нагородою з фонду Костомарова в Петерб. Академії Наук. Новим огнищем, около котрого громадять ся українські учені стало засноване в Києві »Українське Наукове Товариство« (на лад львівского Наук. Товариства ім. Шевченка), котре видає »Записки« з науковими розвідками укр. мовою (доси VI томів).

Українська мова виступає отже не тілько на ниві популярного і шкільного письменьства, але здобуває собі що раз ширший обсяг на науковій ниві і входить уже й на церковне поле (зга-

даний вже в горі український переклад трох евангелистів, »Проповідь малоруського народа на його рідні мові« сьвящ. Ксеноф. Ванькевича в Камянці-Подільскім 1908 і ін.)

Национально-культурні взаємини України-Руси. Поширенє просьвітної і наукової роботи. Зломанє самодержавного ладу в Росиї і розбудженє народної сьвідомости на Україні довело до обнови і скріпленя взаємин в українсько-руских землях, а се виявило ся всеукраїньским торжеством з нагоди відкритя памятника Ів. Котляревскому в Полтаві (1903), в котрім взяли участь Русини з Галичини й Буковини, а відтак на першім всеукраїньскім зїздї з нагоди сороклїтного єствованя товариства »Просьвіта« у Львові (1908 р.), на котрім явили ся відпоручники з ріжних сторін України і на першій народо-господарскій виставі в Стрию (1909), котра дала образ народо-господарскої роботи руского народу. Сему поширенню просьвіти і народо-господарскої роботи пособляють крім тов. »Просьвіта« уже заводові часописи »Господарска Часопись«, »Промишленник«, »Економіст« і ін.

Розвинула ся в останних роках значно також наукова робота в Наук. Товаристві ім. Шевченка, котре з часів нової орґанїзациї видало около 100 томів Записок, а крім того секция: язикова (фільольоґічна), фільос.-історична і матем.-природничо-лїкарска видають окремі збірники материялів і наук. розвідок. Згадати годить ся із збірників фільоль. секциї Конисьского Житепись Шевченка в 2-х томах, Кореспонденцию Я. Головацкого з розвідками Дра К. Студиньского (2 томи), І. Верхратского Материяли до укр.-руских говорів; з істор. збірників Історию України-Руси проф. М. Грушевского (перше систематично на основі богатого жерельного материялу написане дїло, доси 7 томів, до XVII. столїтя). Етноґрафічна комісия товариства видала більш 20 томів »Етноґр. Збірника« з материялами зібраними В. Гнатюком, Ос. Роздольским, Філ. Колесою, Хв. Вовком і ін. а також кілька томів »Материялів до етнольоґії України« (до народознавства) Хв. Вовка і замітну працю »Гуцульщина« В. Шухевича в 4-х томах. »Археоґрафічна комісия« видала кілька томів »Памятників укр. руск. мови й літератури« (між тими Апокрифи Дра Франка, Памятники полемічної літератури Дра К. Студиньского) і кілька томів »Жерел до істориї України-Руси« з розвідками Дра Ст. Тома-

шівского. Окрім старших письменників бере участь в науковій роботі Товариства чимало молодших сил.

Таким способом що раз ширше розвиває ся укр.-руске слово і письменьство на Україні, в Галичині і на Буковині тілько Угорска Русь вкрита ще темрявою, скрізь котру починає вже також пробирати ся соняшний промінь народної сьвідомости, хоч она ще не дала свого вкладу в народну літературу. Так само й в Америці, де значне число (до $^1/_2$ міл.) переселенців розмістило ся в Канаді, в півн. Зединених Державах і в Бразилії і почали заводити церкви, школи, товариства, часописи, видавати дрібні просьвітні і белетристичні книжочки, не вийшли тамошні Русини ще поза перші почини культурних змагань.

Головні прикмети і напрями, форми і зміст українско-рускої літератури XIX століття.

В першій добі руске письменьство розвивало ся на зрущенім церковно-словеньскім язиці, що в деяких старших памятниках (як Руска Правда, Слово о Полку Ігор., почасти в літописях) виявляв прикмети живого старорускога язика. В другій добі витворило ся руске письменьство в книжнім (словеньско-рускім) язиці з примішкою південноруских і білоруских прикмет і польскої мови. Руске письменьство тогочасне (особливо з XIV. по конець XVIII. ст.) було отже мало приступне і зрозуміле для ширших верств рускої суспільности. Але перегодом що раз більше живе слово виступає в повістях, легендах і поетичних творах і зближає ся до народної словесности, витвореної без пера і паперу в живій мові народній.

Рускі письменники нової доби (Котляревский на Україні з кінцем XVIII. ст., Маркіян Шашкевич в Галичині в першій половині а Федькович на Буковині з почином другої половини XIX. ст.) звертають ся до властивого жерела, до творів устної літератури народної і починають писати живою народною мовою українско-рускою.

Першою отже і найголовнійшою прикметою нової доби в історії українско-рускої літератури есть — жива народна мова.

Жива мова народна звернула від разу бачність українско-руских письменників на нарід, що зберіг під сільскою стріхою сю віками понехану і забуту мову і витворив в ній високу поезию. Народна мова довела українско-руских письменників до зрозуміня национальної окремішности українско-рускога народу серед

народів словяньских, до национальної самовіжи і сьвідомости. Хоч спершу доволї невиразні виходять сї прояви национальної сьвідомости, в творах перших письменників українъско-руских (в Енеїдї Котляревского, в повістях Квітки-Основяненка), але виразнїйше национальна сьвідомість проявляє ся в змаганях Кирило-Методиївского братства і в творах Кирило-Методиївскої літературної трійцї, а именно в Шевченкових творах.

В галицко-руских творах літературних проявляє ся аж з виступленєм Маркіяна Шашкевича і єго товаришів национальна сьвідомість а хоч протинародні змаганя нераз намагали ся ту сьвідомість затемнити, переняв ся нею загал рускої суспільности і після шістьдесятих років видно зовсїм виразну і ясну национальну сьвідомість в творах літературних наслїдком безперервних літературних взаємин між Галичиною і Буковиною а Україною.

Другою прикметою нової доби в істориї українъско-рускої літератури єсть отже — национальна сьвідомість і народність.

Українъско-руске письменьство в своїм розвитку не задержало ся на становищі людової словесности, а з самого почину шукало ширшої основи, яку їй могла дати европейска цивілїзация. З европейскої цивілїзациї і з европейских літератур черпала українъско-руска література повною жменею, беручи звідтам вироблені форми, а іноді і зміст творів. Се не зменшувало вартости українъско-рускої літератури, бо народний дух умів на всїх тих живлáх витиснути своє пятно і зляти та стопити їх з народними живлáми.

Третьою прикметою українъско-рускої літератури єсть отже тїсна звязь єї з сучасною европейскою, не збавляючи єї однак цїхи ориґінальности і самостійности.

Твори укр. руск. письменників XIX ст. визначають ся двома питомими українъско-рускому народови прикметами, що творять єго вроджену вдачу а именно гумором і чутливостю (сентиментальностю), прикметами, які лише декуди проявляють ся в творах двох попередних діб. В злуцї обидвох сих природних прикмет проявляє ся вираз справдешньої вдачі, питомого характеру українъско-руского народу, а се бачимо не тілько у Котляревского, Квітки, Гребінки, але й у пізнїйших письменників Стороженка, Глїбова, Нечуя-Левицкого, Руданьского, Воробкевича, Маковея і ін. Так отже четвертою прикметою нової доби в істориї українъско-рускої літератури єсть гумор, сполучений з природною чутливостю (сентиментальностю).

В новочасній добі українсько-рускої літератури бачимо певні напрями, що зміняють ся відповідно сучасним впливам обставин і всесьвітних літературних напрямів.

1. **Романтизм,** що переродив всї европейскі літератури в другій половинї XVIII. ст. і відбив ся також на двох рускому народови найближших літературах — польскій і московскій — могучим впливом, не міг обминути й українсько-рускої літератури. З західно-европейскою осьвітою відбив ся вплив романтизму також на українсько-руских письменниках. Богатим жерелом сеї ідеалїстичної романтики була також устна народна поезия. Однак в українсько-рускім письменьстві XIX. ст. не находимо цїлої школи романтичного напряму, що тодї панувала в европейских літературах, але тут появляють ся случайно твори на основі свого народного романтизму (н. пр. Квітчин »Мертвецкий Великдень«, Шевченкова »Тополя«, »Причинна« і »Утоплена«, Кулїшева »Орися«, Вовчкові »Чари« і дещо ін.). В переважній части своїх творів українсько-рускі письменники до шістьдесятих років XIX ст. звертають ся до народу з практичними житєвими змаганями і подають в них справдешне зображенє дїйстного житя і виявляють реалїстичний напрям, хоч з ідеалїстичною основою. Навіть в Енеїдї Котляревского, хоч она не має в собі реального житєвого змісту, бачимо реальні особи селян і селянок з проявами народного гумору, а герої Греки і Латинцї виступають українськими селянами або козаками. Отже письменники нової доби придержують ся в своїх творах головно реалїстичного напряму, що виринув в українсько-рускім письменьстві сам по собі природною стежкою, а не був лише наслїдком теоретичного погляду і дослїджуваня і впливів сучасних літератур. Українсько-рускі письменники вже в самих починах оперли ся на устній словесности народній, обернули ся до живої мови народної, брали зміст до своїх творів з живого народного побиту і задля того мусїли головно приняти живий напрям реалїстичний, що сам їм насував ся.

Таким способом проявляв ся в першій половинї народної літератури українсько-рускої XIX ст. романтичний напрям із значним нахилом до реалїстичного напряму.

2. **Реалїзм, националїзм і демократизм.** По 1861 р. (з визволенєм селян з крепацтва в Росиї, а з наданєм конституції в Австриї) почав ся в суспільнім житю живійший рух, виринула справа — просьвіти селян. На Україні й Білій Руси дозволено було після знесеня крепацтва вчити нарід его мовою, скла-

дати книжки для народних шкіл українською і білорускою мовою. Се спонукало народовців тодішних (демократів-хлопоманів) ще більше зближити ся до простолюдя, помічувати, досліджувати й зображувати народний побит, як він в дійснім житю представляє ся. Тимто письменники по шістьдесятих роках продовжують артистичне зображуване народного житя, але з більше рішучим реалїстичним напрямом в поезиї, повісти і драмі. Основа лїтературних творів була национальна і демократична, хоч се бачимо і в давнїйших творах почавши з Котляревским, тілько, що від 60-их років XIX ст. ся основа виступає ясніше і виразніше.

По шістьдесятих роках проявив ся отже в українсько-рускій лїтературі народній рішучо реалїстичний напрям, з национальною демократичною основою.

3. **Натуралїзм, модернїзм, декадентизм і символїзм.** Істория всїх лїтератур виявляє безнастанні зміни в напрямах творчости, боротьбу новітних (модерних) ідей і напрямів з давнїйшими. В 60-их роках XIX-го столїтя проявляє ся в західно-европ. штуці і в лїтературі різка критика пересадного ідеалїзму і домагає ся переміни штуки і письменьства на крайно реалїстичній основі. Не краса, лише правда мала бути цїлию зображуваня в штуці і в лїтературі. Домагали ся отже критики безуслівного повороту до природи, живописуваня з природи. Змаганє, що вийшло з Франциї, мало бути звернене на схоплюванє вражіня, настрою (імпресиї, звідси й назва імпресионїзму, імпресионїстів), які викликує певний предмет на око. Живописець мав дбати про вираженє всїх тих тонів, які виступають і зливають ся під впливом змінчивого осьвітленя[1]). Сей імпресионїзм вплинув також на лїтературну творчість, а тих новітних поетів, що намагають ся зобразити вражіня і настрої житя зовсім вірно природі таким ладом, що відносимо фізичне вражінє предмету, називають натуралїстами і імпресионїстами, декадентами. Сю останню назву можна надати лише одній частині новітних поетів — натуралїстів, котрі намагають ся посеред частини нинїшньої нервової, розстроєної, зостарілої суспільности завмираючі або завмерші здорові і природні чувства розбудити незвичайним подражнюванєм. Декадентизм студиює і зображує чоловіка пересиченого, розстроєного і утомленого рафіно-

[1]) сей напрям є головною прикметою новітної умілости в живописуваню, званої сецесиєю.

ваною новітною культурою, потопаючого в неправости, в упадку (звідси й назва декаденції), щоби сьвідомостю і зрозумінєм зла і упадку спонукати єго до морального відродженя (пор. Сєнкевич: Bez dogmatu, Будзиновский: Стрімголов, Яцків: Огні горять, Винниченко і ін. З більше артистичним викінченем проявляє ся сей напрям в деяких новелях Кобиляньскої і Коцюбиньского; добачають єго і в деяких творах Франка, хоч він рішучо застерегає ся проти сего).

Побіч декадентизму, котрий аналїзує глибини людскої душі і розкриває єї внутро, виступає ще другий напрям символїзм, що досліджує єство і значінє житя, синтетично будує свій житєвий ідеал, в якім добачує символ вічности. Декадентизм, сходячи до глибини чутя, є перевершеним натуралїзмом, а символїчна поезия, піднимаючи людский ум до високопарних, надзмислових вишин сьвіта, є перевершеним ідеалїзмом. Всї оті новітні напрями, на скілько в них є частина природної, здорової основи, проявляли ся з давен-давна в літературах усїх віків і народів. Натуралїзм н. пр. є в літописнім оповіданю про осліпленє Василька Теребовельского, в думі про Козака Голоту, в Енеїдї, навіть у Квітки і ін. Декадентизм і натуралїзм разом можна добачити в апокрифічнім зображуваню страшного суду, мертвяків, опирів. Деякі подібні мотиви можна доглянути в поетично безнадійних зазивах старих наших проповідників, навіть у деяких творах польских месіянїстів особливо Словацкого, також у Шевченка. Символїзм є в Слові о полку (зловіщі знаки, Сон кн. Сьвятослава), але є він там тільки поетичною окрасою, (пор. Grillparzer, Die Ahnfrau, Hauptmann: Die versunkene Gloke і єго Hanele (Гануся), Виспяньского Wesele, в »Украд. Щастю« Франка (дія I. віщуюча непереможено сумним настроєм великі нещастя) та новітні письменники дійшли при тім, глядаючи нових жерел правдивого натхненя, до великої односторонности і пересади.

Обидва напрями відвертають ся від дійсности, від национальних і суспільних змагань, а переносять точку тяжести до внутра. Бажаючи як найвірнійше зобразити внутрішнїй психічний стан і викликати по змозї подібні чувства і зворушеня в душі інших людий, настроєві поети намагають ся викликувати штучні ефекти головно з підмогою символів, складних речень і вишуканих висловів, так що многі поети попадають в мрачну неясність і незрозумілість (н. пр. у бельґійского поета Метерлїнка).

Сей напрям і сї змаганя в штуцї й лїтературі викликані незвичайним розвитком і поступом природних наук і дослїдів і тих змін, які в житєвих відносинах спричинив розвиток технїки. Ідеальне вдоволенє уступило місця практичним і материяльним поглядам і змаганям, а суспільна боротьба між висшими а низшими верствами суспільности спричинила зміни давних патриярхальних відносин. Наука нїмецкого фільософа Нїцшого про беззглядне самолюбство, про свобідне і необмежене уживанє »надчоловіка«, поставленого поза межами добра і зла, відбило ся шкідним впливом на молодім поколїню. Повісти французского письменника Еміля Золї, в котрих він сходить на саме дно людскої мерзости і неправости, а не менше московских письменників, головно Достоєвского, котрі навперейми йдуть в зображуваню суспільних суперечностий, фотоґрафічно вірних картин нужди і горя, неправости й огидливости, відбило ся відємним впливом в усїх европейских лїтературах а не минуло й українъско-рускої. Справдешню вартість всїх тих »новітних« і »найновітнїйших« письменників після їх дотеперішних більших або менших успіхів можна буде оцїнити в дальшій будучині.

Головні форми і зміст українъско-рускої лїтератури XIX. ст.

Починаючи з Котляревского і Шашкевича, українъско-рускі письменники виразно виявляють змаганє, виробляти самостійну, питому лїтературу для всего народу, отже й для осьвіченої верстви суспільности. Крім того звертають вже перші письменники нової доби бачність також на просьвітні потреби низших верств суспільности (Квітчині Листи до любезних земляків і Коротка сьв. історія, М. Шашкевича Читанка і т. ін.). Однак погляди на потреби і задачі питомої і самостійної лїтератури українъско-рускої були до шістьдесятих років не так ще ясні, виразні і сьвідомі.

До шістьдесятих років форма і зміст українъско-рускої лїтератури нової доби обмежає ся отже майже виключно до красного письменьства і визначає ся певною односторонностю.

Письменники зображають в творах красного письменьства майже лише прояви сїльского житя головно з етноґрафічного боку; стрічаємо також артистичні твори історичного змісту (»Переяславска ніч« і »Сава Чалий« драмат. твори Галки-Костомарова, »Гайдамаки« і »Назар Стодоля« Шевченка, »Чорна Рада« Ку-

лїша), переклади дрібних творів поетичних з інших лїтератур, перші проби популярних писань, а лише в Галичинї перші почини наукових розвідок. На Украïнї до шістьдесятих років нїхто не бере ся українъско-рускою мовою написати якої небудь наукової розвідки.

Почавши з шістьдесятих років, бачимо в творчости лїтературній значний зворот: обсяг і зміст красної лїтератури ширшає, у формі проявляє ся ріжнородність, виробляє ся наукова лїтература в українъско-рускій мові.

Головну увагу звертають вправдї письменники і по шістьдесятих роках на житє сїльского народу, але починають зображувати також інші верстви суспільности: дворян (шляхту), духовних, міщан, семінарске, бурсацке і робітниче житє всяких заводів промислових і т. ін., а також черпають теми з житя інших народностий, зображують постати всяких народовців і їх кружки, що виступають яко розповсюдники национальних і демократичних засновків і готовлять ся до народного дїла[1]).

Хоч тодїшні народовцї-национали, спочуваючи народови, иноді его ідеалїзували, то однак не робили з него ідолу, не ставили народного житя у всїх его проявах ідеалом для всеї суспільности, як се робили московскі народовцї-словянофіли, що вважали нарід своїм божищем і житєвий лад на селї ставили яко самостійний взорець, та бажали его навіть захистити від культурного европейского впливу (»гнилого западу«). Українъско-рускі народовцї-национали держали ся поступового напряму і бажали на свою национальну основу пересаджувати всї найновійші придбаня европейскої культури й просьвіти і старали ся підняти нарід до вищого поступу в просьвітних, правних і народо-господарских услівях. Але бували іноді й поміж українъско-рускими народовцями-демократами неприродні прояви спочуваня народови[2]).

На полї поезиї не появив ся по шістьдесятих роках ні оден поет тої міри як Шевченко або Федькович. Поетичні

---

[1]) Н. пр. Степан в повісти Вол. Барвіньского „Скошений Цьвіт“, Павло Радюк в повісти Нечуя-Левицкого „Хмари“, Віктор Комашко в тогож повісти „Над Чорним Морем“, Марко Кравченко в повісти Чайченка „Соняшний промінь“.

[2]) В драмі Старицкого „Не судилось“ сватає студент университету сїльску дївчину — се нагадує дїйсне сватанє Шевченка з наймичкою Харитою, з Ликериєю — студент медицини, Демид Гайденко, в повісти Чайченка „На розпутї“, веде зимою науку в сїльскій школї, а лїтом стає справдешним хлїборобом, ходить за плугом, молотить...

твори пізнїйших поетів се переважно пересьпіви й наслїдуваня, а навіть Федькович в пізнїйших творах не в силї був оперти ся могутному вплывови Шевченкової музи. Замітні з найновійших талантом Борис Грінченко (Чайченко), Леся Українка (псевдонїм), Франко, Василь Щурат, Микола Чернявский, Богдан Лепкий гарною викінченою формою поетичною.

В оповіданю й повісти появило ся без міри більше самостійних і поважних талантів, що надали сїй формі літературній більше й ширше значінє (до 60-их років Кониський, Нечуй-Левицкий, Федькович, Мирний), Грінченко, Франко розширили поле українъско-рускої белетристики і витворили суспільний роман, хоч їх талант особливо гарно й живо виявляв ся в дрібнїйших оповіданях або картинах з народного житя. В найновійших часах визначили ся на тім полї з українських письменників Михайло Коцюбиньский, Надія Кибальчич, Дніпрова Чайка, з галицких Осип Маковей, Богдан Лепкий, Василь Стефаник, Тимотей Бордуляк, Степан Ковалїв, Др. Андрій Чайковский а з буковиньских Ольга Кобиляньска.

На полї драми бачимо значно слабші прояви літературної творчости. Драматична творчість оставала головно під вплывом давнїйшого етноґрафічно-зображаючого напряму і подавала картини народного житя і звичаїв сїльского народу або історичні драми з национальним напрямом. Тілько найновійші письменники переходять від давних традиций до новочасної реалїстичної драми, хоч сей реалїзм іноді переходить межі природности й артизму і вироджує ся в натуралїзм. Драматичні твори Кропивницкого, Старицкого, Мирного, Григория Григориевича (Гр. Цеглинъского), Івана Тобилевича (Карпенка Карого) та деяких інших, були виставлені на сценах не тілько в Галичинї й Буковинї, але й на Українї.

Недостачі саморідного красного письменьства доповняють переклади творів з інших европейских літератур і на тім полї бачимо по шістьдесятих роках живий рух. Кулїшеві переклади Пятикнижа, Псалтиря, Йова, Нового завіту, Шекспірових і Байронових творів, Нїщиньского Гомерової Одиссеї і Софоклевої Антиґони, Руданьского Гомерової Ілїяди, Франка переклади Софоклевого Едипа царя і Фавста Ґетого, Бориса Грінченка (Чайченка) Шиллєрового Вільгельма Теля і Марії Стуарт, і творів шведского драма-

турґа Ібзена, переклади поезий Гайного, Самійленка Дантової Божественної Комедиї, Старицкого Шекспірового Гамлєта, Сердешного Метаморфоз Овідиєвих, Тимченка фіньских рун Калевала, переклади Сербских дум Старицкого і Нетяги (Осипа Барвіньского), В. Щурата переклад »Ролянда« і т. ін. виявили великий поступ в розвитку українсько-рускої мови і показали єї спосібність до найвисшого зросту.

Наукове письменьство. Практичні житєві потреби викликали справу народної просьвіти і спонукали українсько-руских письменників вийти поза межі красного письменьства і звернути ся до народу. Добутком сего були почини популярно-просьвітних писань (на Україні Квітка, в Галичині М. Шашкевич, відтак Галицко-руска Матиця, хоч єї видання писані язиковою мішаниною). Сї змаганя почали здійснювати ся аж в шістьдесятих роках на Україні, коли заходом Костомарова почали українські письменники видавати після певного енцикльопедичного пляну, хоч доволї ще вузкого, просьвітні книжечки для простолюдя під назвою »метеликів«, в сімдесятих роках із значно розширеною програмою, а в Галичині з заснованєм товариства »Просьвіта«. Роботу в сім напрямі поширили значно засновані по Україні товариства »Просьвіти« (особливо київска) а на Буковині »Руска Бесіда«.

Ширше поле для наукового розвитку українсько-рускої мови розкрило ся з видавництвом в рідній мові книжок для шкіл народних і недільних на Україні в шістьдесятих роках (Граматки і ін. шкільні книжки) а ще більше після 1905 р. і для ґімназий семінарий і народних шкіл в Галичині і на Буковині.

Наукове письменьство в дійснім розуміню слова почало розвивати ся в українсько-рускій мові тілько з шістьдесятих років, а обмежає ся головно до істориоґрафії, етноґрафії, етнольоґії (народознавства), істориї літератури і лінґвістики (язикознавства); в інших галузях науки бачимо або недостачі або почини.

Українсько-руска істориоґрафія має за собою дуже давну традицию, однак значний поступ осягнула она під впливом европейскої науки пересадженої в Росию з заснованєм Петербурскої Академиї Наук. Учені історики приложили до істориоґрафії українсько-рускої як і до московскої наукові методи західно-европейскі. (Шльцер видає т. зв. Літопись Нестора, Руску Правду і т. ін.)

Микола Бантиш-Каменьский (з Ніженя, потомок волоского виходця) написав наукову розвідку про церковну унію XVI. ст., а син єго Дмитро видає »Исторію Малороссіи« (I. вид. 1822 р. IV, томи), котра займає ся майже виключно зверхньою полїтичною істориєю, мало дотикаючи ся самого народу. Мала она значний вплив на українсько-руску суспільність навіть в Галичинї (Шашкевич написав на єї основі »О запорожцях і їх Сїчи«).

Ще більший вплив мала на українську суспільність »Исторія Русовъ або Малой Россіи«, написана перед 1825 р. і приписувана довгий час хибно архієпископови Юрию Кониському (гл. стор. CXXVI). Она широко розійшла ся в рукописях поміж українською суспільностю (видана печатно аж 1846 р.), вплинула і на історіографію і красну лїтературу (іменно на лїтературну творчість М. Гоголя, Костомарова і Шевченка). Наповнена видумками найбуйнїйшої фантазиї, націхованими релїгійним фанатизмом, навіть фалшивими документами, она здобула собі популярність артистичним виконанєм, українським патриотизмом, яким була перенята, а також змаганєм до самоуправи України в дусї української заднїпряньскої шляхти, серед якої найбільше розійшла ся; писана московскою мовою, але з значним впливом і примішкою українських висловів. Автором єї був неперечно Григорий Полетика, оден з українських козацко-шляхотских вольнодумців, противників крепацтва. Микола Маркевич написав цїлком під єї впливом свою »Исторію Малороссіи« (1842 р. 5 томів), подекуди подаючи просто перерібки єї; тимто тепер має значінє переважно тілько збірник документів долученнй до сеї істориї (т. 3—4). З давнїйшого поколїня українських ученних богато зробив для розвитку наукової істориї Михайло Максимович. З трийцятих років вдає ся він у історию, історию лїтератури й лїнґвістику України-Руси. вносить сюди здорову критику і подрібну аналїзу, не дає ширших розправ, але приспособляє, як сам казав, цеглу для будови українсько-рускої істориї і приспособляє добре. Деякі єго розвідки не втратили наукового значіня і доси. Послужив немало сїй справі з тих часів ще Осип Бодяньский, випечатавши богато жерел до істориї України яко редактор »Чтеній«, видаваних Московским товариством історичним.

З галицких істориків Денис Зубрицкий написав з певною ерудициєю під впливом московских істориків і московскою мовою »Исторію Галицко-Владимирскаго княжества» (3 томи

1852) доведену до 1340 р. Писав також розвідки і моноґрафії польскою й нїмецкою мовою з істориї Галицкого князївства, між иншими „Kronika miasta Lwowa“.

З давнїйших галицких історичних праць замітні ще Шараневича Исторія Гал. Вол. князївства і богато ін. моноґрафій, Юлїяна Целевича Скит Манявский, зарано померщого Корнила Заклиньского розвідки (головно про козаччину), епископа Юл. Пелеша Geschichte der Union der ruthen. Kirche і Анатоля Левицкого розвідки (писані по польки і по нїмецки).

До проясненя істориї України-Руси причиняють ся чимало, історичні жерела видавані Петербурскою і Київскою археоґрафічною комісиєю, як і видавані у Львові Akta grodzkie i ziemskie, і Жерела до Істориї України-Руси (вид. Наук. Тов. ім. Шевченка).

З українських новійших істориків найзамітнїйші Костомарів, Антонович і Кулїш, хоч два попередні все писали московскою (дещо з того переложено укр.-рускою мовою в Руск. Істор. Бібліотеці Ол. Барвіньского (т. II—XV), а останнїй лише дещо укр.-рускою мовою. Всї они займали ся головно новійшими часами, мало доторкуючись давної доби, а крім того богато зробили для видаваня історичних жерел. Історичні Твори Костомарова дають приступне оповіданє про історичні події й особи, написане живо і з великим артизмом. Є він одинокий історик-артист в укр.-рускій істориоґрафії. Але слїдячи за течією подій, не заглубляв ся він у розбір причин їх, рідко намагав ся схарактеризувати загальний їх напрям, тимто розвідки єго виходять часом поверховні.

Антонович вибрав головним предметом своїх розвідок польско-українські відносини особливо що до громадского устрою. Они написані незвичайно стисненим, простим складом і мають більше наукове значінє, як праці Костомарова, хоч не мають тої популярности. Крім сего заслужив ся Антонович яко перворядний археольоґ. Цінні єго »Бесїди про часи козацкі на Українї« видані українською мовою з єго викладів (Чернівці 1897).

Кулїш присьвятив обємисті праці істориї України в добі козаччини і відносинам єї до Польщі й Московщини, але в них односторонно зображає боротьбу козаччини з Польщею і Московщиною яко боротьбу дикої орди з культурою, хоч деякі єго помічення справедливі й важні над громадским давним житєм укр.-рускаго народу отверезили істориоґрафію з сентиментального романтизму.

В Київі витворив Антонович цїлу історичну школу, а заступники сеї школи обробили систематично історию поодиноких руских земель. Заслугує на особлившу згадку Орест Левицкий (внутр. істория України і ін. розвідки, Шлюб в »Зорі«). З сеї школи вийшов також теперішнїй професор львівского університету Михайло Грушевский (автор істориї Київскої землї), що почав видавати укр.-рускою мовою систематично і критично написану Історию України-Руси (доси 7 обємистих томів). Крім праць, що є звітовим зведенєм дотеперішних дослїдів, написав Гр-ий незвичайно важну працю про Барске старостьо (на жаль не переложену рідною мовою з московскої), в котрій на прикладї одного староства вказує довідно історичну долю земель України-Руси по татарскім погромі. Неменше важною проломовою працею є розвідка Доманицкого »Козаччина на переломі«, в яки в перше правдиво вказана є вірна істор. ґенеза козаччини яко явища економічної кольонїзациї (торгово-промислової) степів через вільне упривілєйоване королями населене пограничних укр. руских земель і раз на всє усунена є давна баламутна і невірна думка про почин козаччини з якихсь авантурних, непевних, утїкаючих перед правом виселенцїв або через утїкаючих перед крепацтвом селян. Як видно се із Чорної Ради Куліша, одинокої доси дїйсно історичної повісти, козаччина на жаль держалась часто аж надто осторонь селян. Крім того згромадив Грушевский в історично-фільософічній секциї і в археоґрафічній комісиї Наукового Товариства ім. Шевченка кружок молодих істориків, що подібно обрабляють поодинокі партиї нашої бувальщини і помагають єму у видаваню Жерел до істориї України-Руси (Др. Стефан Томашівский, Др. Евгенїй Барвіньский, померший зарано Бучиньский, Др. Богдан Барвіньский, Герасимчук, Крипякевич, Кревецкий, Джеджораіін).

З польских істориків Казимір Стадницкий і Прохаска прояснили своїми предметовими працями середню добу, Олександер Яблоновский, Кубаля часи козацкі, а Шайноха з великим артизмом написав деякі моноґрафії з нашої бувальщини. Росийскі історики зробили богато для княжої доби як і для виданя історичних жерел.

Новійша историоґрафія покинула давну вихідну точку державну, себто погляд на укр.-руску історию як на історию держави і звертає переважно увагу на історию народу, єго бажаня, боротьбу і на обставини, в яких він живе. Зверхня полїтична

історія займає другорядне значінє, а на перший плян виступає внутрішня історія громадского устрою, просьвіти, економічного побиту і т. ін. До значного розвитку причинили ся історичні товариства наукові (в Києві Літописця Нестора і Укр. Наук. товариство, у Львові Наук. товариство ім. Шевченка) видавництва і часописи (Київска Старина, Записки і інші виданя Наук. товариства ім. Шевченка і Наук. товариства в Києві). Towarzystwo historyczne у Львові присьвячує в Kwartalnik-y historyczn-ім свою увагу також рускій історії.

Етноґрафія. По перших пробах Цертелева, Ходаковского, Максимовича, Кулїша, Костомарова, що положили перші підвалини до народовіданя на Україні (Шашкевич, Вагилевич а особливо Головацкий 4-томовим збірником пісень в Галичині), почав київский відділ ґеоґрафічного товариства з підмогою Русова, Лисенка, Драгоманова, Волкова і ін. систематичну наукову роботу етноґрафічну (Записки тогож відділу, Рудченка Казки і Чумацкі пісні, Історичні пісні з поясненями Антоновича і Драгоманова і ін.). Замітні також праці Потебні о укр. піснях. Рівнобіжно з тими змаганями київского відділу довершено заходами українських учених і письменників монументальної праці етноґрафічної виданєм 7 обємистих томів п. з. Труди етноґрафічно-статистичної експедиції, під доглядом Костомарова, яку довершив Павло Чубиньский по Україні (поміщені там народні повіря, казки, пісні, загадки, прислівя, статистика, розвідки про сїльский побит і мову та племена, що заселюють Україну). Дальшу роботу на полї укр. руского народовіданя веде тепер етноґрафічна комісия в Науковім товаристві ім. Шевченка, що доси видала більше як 20 томів Етноґрафічного Збірника, в тім системат. упорядкований збірник приповідок Дра Франка), а також кілька томів Етнольоґічного збірника і Гуцульщину в 4-х томах В. Шухевича.

Годить ся згадати також труди польских етноґрафів на тім полї н. пр. Pokucie Кольберґа, праці і материяли Коперніцкого і ін. у виданях Краківскої Академії наук. З московских учених заслужив ся на тім полї особливо Пипін ділом Исторія русской етнографії (в 4-х томах).

Українськo-руска література дожидає ще критичного історика. Поки що цінні розвідки подали Максимович, Костомарів, Кулїш, Конїський, Драгоманів, Житецкий, Дашкевич, Вол. Перетц і ін. а з Галичан Я. Головацкий, Др. Коцовский,

Др. Франко (почав печатати науковим способом оброблену Історию укр. рус. літератури), Др. Колесса, Др. Студиньский (розвідки про М. Шашкевича і єго часи, про Котляревского, Артемовского, Метлиньского, про полемічну літературу і ін.) і Др. Стоцкий. Богдан Лепкий видав І. т. Істориї літератури популярним ладом, а розпочата Дром Ом. Огоновским История рускої літератури визначає ся богатим і сумлїнно зібраним історично-літературним материялом, до якого мусить звернути ся кождий історик укр.-рускої літератури. Появили ся також Ол. Грушевского начерки з сучасної українськоі літератури (Київ 1909 І.), Стешенка Істория укр. драми, Ант. Крушельницкого Критичні нариси про І. Франка і ін. З московских учених Пипін і Петров поважними працями причинили ся до поясненя істориї укр.-рус. літератури.

Язикознавство виказує значне число робітників, що своїми працями науково розслїдили укр.-руску мову і виказали єї окремішність і самостійність серед інших словяньских. Максимович, Потебня, Житецкий, Михальчук, Науменко, Тимченко, Крымский на Україні, Я. Головацкий, Ом. Огоновский, Партицкий, Верхратский в Галичині, Стоцкий на Буковині дали цінні розвідки, материяли і граматики.

Словарне богатство укр.-рускої мови мимо цінних починів на тім полї дожидає ще дальших повних видань і наукової обрібки. Годить ся згадати Желехівского Руско-нїм. Словар в II. томах, Б. Грінченка Словар укр. мови (укр. росс.) в 4-х томах, Уманця росийско-укр. словар, Ом. Поповича Руско-нїмецкий і Партицкого нїм. руский словар.

Красомовна і церковна проза вирабляє ся в принагідних промовах і посланиях н. пр. промови Волод. Барвіньского в Шевченкові роковини, замітні ясною съвідомостю национальною як і добірною мовою, проповіди Данила Танячкевича, деякі навіяні містицизмом, іменно полїтичні, в яких з християньского становища вказує на народні обовязки як і гріхи проти рідному краєви і народови, послания митроп. Шептицкого, між тими одно гуцульским говором до Гуцулів.

З обсягу інших наук (природничо-математичних, правничих, лїкарских і т. ін.) почало Наук. товариство ім. Шевченка видавати розвідки в збірниках секций а виданя сї стають певним доказом, що укр.-руска мова і на тих полях виповнює помалу дотеперішні прогалини й недостачі і стає поруч інших словяньских.

А. Вибір із староруської літератури.

ПЕРША ДОБА.

І. З духóвного письмéньства.

1. Митрополúта Іларióна[1]) похвáла кн. Володимúрови.

(В перéкладї).

Як же похвалимó тебé, Отче чéсний і слáвний між зéмними володарями, премýдрий Васúлиє? Як начýдуємо ся твоїй доброті, крíпости і сúлї? Якýю подяку віддамó тобí, що тобóю ми пізнáли Бóга і позбýли ся лéсти ідóльскої, що за твоїм прúказом по всій землї Христóс слáвить ся? Абó що тобí приречемó, Христолю́бче, дрýже прáвди, місце рóзуму, гнїздó мúлостинї? Як ти вірував, як розгорíв ся Христóвою любóвю? Як вселúв ся в тéбе рóзум, вúсший рóзуму зéмних мудрцїв, щобú полюбúти невúдимого і подбáти про небéсних? Як полюбúв ти Христá, як віддáв ся Ємý? Скажú слýгам твоїм, скажú нам, учúтелю наш, звідки запáхла тобí вонь сьв. Дýха? звідки вúпив солóдку чáшу пáмяти будýчого житя́, звідки вкусúв і бáчив, що Гóсподь благúй?

Не бáчив ти Христá, не ходúв за Ним, а став Єгó ýченúком і не бáчивши Єгó, увíрив. Справдї збýло ся на тóбі блаженьствó Гóспода Ісýса, вúсказане Томí: щаслúві не бáчивші а вíрувавші. Тúмто сьмілúво клúчемо до тéбе: о щаслúвий, бо сам Спас тебé позвáв. Щаслúвий ти, щось увíрив в Нéго а не соблазнúв ся ним, пíсля Єгó нелóжних

[1]) Іларióн був сьвящéником в с. Берéстові коло Кúєва, кудú любúв заїздúти кн. Ярослáв. Пізнáвши в Іларióнї вéльми учéного чоловíка, спонýкав Ярослáв епúскопів, що вúбрали єгó митрополúтом кúївским і всéї Рýси. Се був пéрший Рýсин на митрополúчім престóлї. Між духóвними письмéнниками вúзначив ся Іларióн знаменúтим ретóрским талáнтом.

слів: щасли́в той, що не соблазни́ть ся Мно́ю. Ті бо, що зна́ли зако́н і проро́ків, розпя́ли Єго́, а ти а́нї зако́на а́нї проро́ків не почита́в, а Розпя́тому поклони́в ся. Як тобі отвори́ло ся се́рце? Як вступи́в в те́бе страх Бо́жий? Як ти приля́г любо́вю до Не́го? Не ба́чив Апо́стола, що прийшо́в в зе́млю твою́ і нището́ю свое́ю і наго́тою і го́лодом і спра́гою се́рце твоє́ наклоню́вав до поко́ри. Не ба́чив ти бі́сів прога́няних і́менем Христо́вим, хо́рих оздоро́влюваних, огню́ на хо́лод переміню́ваного, мерці́в воскреса́ючих: всїх тих не ба́чив, як же ува́рив? Дивне́ чу́до! Інші царі́ і володарі́ ба́чили все те від сьвятих мужів, а не ува́рували, а́ле на терпі́ня і му́ки їх відда́ли. Ти же, о щасли́вче, без все́го то́го прийшо́в до Христа́, зрозумі́вши лише́ з до́брого ро́зуму і остроу́мности, що є оде́н Тво́рець неви́димих і ви́димих, небе́сних і зе́мних, і що післа́в на сьві́т за́для спасе́ня улю́бленого Сво́го Си́на. І се подумавши, ві́йшо́в у сьвяту́ ку́піль. І се, що де́яким вида́є ся юро́дством, тобі ста́ло си́лою Бо́жою.

2. З Не́сторового[1]) житя́ Бо́риса і Гліба.

Хара́ктер і бра́тня любо́в в дитинячім віці.

Було́ бога́то синів у Володими́ра, а між ни́ми сьвяті сї, про котри́х се оповіда́не, так сьві́тили ся, як дві зьвізди сьві́тлі посе́ред те́мних, а зва́ли ся Бо́рис і Гліб. Правові́рний князь пусти́в своїх синів, ко́ждого на свою́ о́бласть, а сих сьвяти́х Бо́риса і Гліба держа́в у се́бе, бо ще були́ малоліткáми. Був же Гліб ве́льми молоди́й, а блаже́нний Бо́рис по́вний ро́зуму і ла́ски Бо́жої. Брав він кни́ги і чита́в, бо був письме́нний, чита́в житя́ і му́ки сьвяти́х і говори́в, молячи́ ся із сле́зами: „Влады́ко мій, Ісу́се Хри́сте, сподоби́ мене́, як одно́го з тих сьвяти́х, і дару́й менї по стопа́м їх ходи́ти. Го́споди Бо́же мій, най не здійме́ ся

[1]) Преподо́бний Не́стор, мо́нах кийвско-пече́рского монастиря́ XI ст., написа́в житє́писи князїв Бо́риса і Гліба і сьв. Теодо́зия Пече́рского. Сю житєпи́сь уважа́ють взірцевою. Пор. „Пока́ра сьв. Теодозия в Руск. Чит. для видїл. шкіл стор. 239. Давнїйше приписувано Не́сторови на́йдавнійшу літопи́сь ру́ску, одна́к наукові до́сліди ви́казали хи́бність се́го по́гляду.

га́дка моя́ ма́рностию се́го сьві́та; а́ле просьвіти́ се́рце мое́ до зрозуміня Тебе́ і Твоїх за́повідий і дару́й менї дар, по́даний від ві́ку уго́дникам. Ти єси́ Цар і Бог правди́вий, ви́веди нас з сьві́тово́ї темноти́. Тобі́ бо єсть сла́ва по ві́ки, амінь".

Так він моли́в ся по всї часи́, а сьвяти́й Гліб слу́хав єго́, си́дячи, і не розлуча́в ся з блаже́ним Бо́рисом, а був з ним день і ніч і слу́хав єго́. Був він, як вже ска́зано, молоди́й тїлом, а́ле стари́й ро́зумом. Бога́то подава́в він ми́лостинї убо́гим і вдови́цям та си́ротам. І оте́ць єго́ був таки́й ми́лостивий, і каза́в воза́ми возити хлїб по містї, і о́вочі, і мід, і вино́, і все, що було́ потрі́бно хо́рим і убо́гим, а проповідник допи́тував ся: чи не хо́рий тут хто? Так ба́чили они́, як блаже́ний оте́ць їх робив, і ще бі́льше утве́рджували ся в ми́лостинї. Люби́в же їх оте́ць, бо ба́чив на них ла́ску Бо́жу.

3. З лїтопи́сного оповіда́ня про Пече́рский монасти́р.

З житя́ сьв. Анто́нїя Пече́рского.

За княже́ня благові́рного вели́кого князя́ Володими́ра Сьвятосла́вича, самовла́стця Ру́скої земли́, післа́в Бог сьві́точа своїй це́ркві і наста́вника мо́нахам вічнопа́мятного му́жа, преподо́бного і богоно́сного отця́ на́шого Анто́нїя.

Сей роди́в ся в го́родї Лю́бечі, зма́лку вже мав страх бо́жий і бажа́в ста́ти мо́нахом. Чоловіколюби́вий Го́сподь вложи́в єму́ на се́рце, пі́ти в гре́цку сто́рону і там постри́чи ся. Він за́раз пусти́в ся в доро́гу, дійшо́в до Царгоро́да і діста́в ся до Ато́ньскої гори́. Обійшо́вши там сьвяті́ монастирі́, ба́чив жите́ сьвяти́х отцїв, котрі́ по́над лю́дске єство́ наслїдували а́нгельске жите́. Бажа́ючи наслїдувати жите́ тих отцїв, прийшо́в до одно́го з тамо́шних монастирі́в і моли́в ігу́мена, щоби́ вложи́в на не́го а́нгельский о́браз іно́чого чи́на. Ігу́мен, зрозумі́вши чесноти́ єго́, послу́хав, постри́г і наказа́вши єму́, поучи́в єго́ про мона́ше сове́ршене жите́. Анто́нїй дого́джував у всїм Бо́гу, приготовля́в ся до боротьби́ і в поко́рі та по́слуху успіва́в, так що всї ра́дували ся ним.

Колúж провíв чимáло часý на сьвятíй горí, богобоязлúвий в усíх своїх дїлáх, якúми мнóгі корúстували ся, звістúв Бог ігýмена, щобú відпустúв сéго преподóбного на Русь. Ігýмен прикликáв єгó до сéбе і сказáв ємý: „Антóнїє, ідú знов на Русь, щобúсь і там був для íнших на успíх і утвéрдженє і най бýде тобí благословéнє від сьвятóї горú. Преподóбний Антóнїй, як би з бóжих уст приняв благословéнє, пішóв на Русь і наспíв до гóрода Кúєва. Вíйшóвши там, надýмував ся, де міг би пробувáти. Ходúв óтже по монастирях, які тодї почáли стáвити íноки, що з митрополúтом Михаїлом прийшлú з Грéції хрестúти Русь, áле не удéржували совéршеного чúна і устáва в спíльнім житю. Однáк не сподóбало ся ємý нї в однім з тих монастирíв, бо Бог не хотїв. Почáв óтже ходúти по дéбрах і по гóрах і по всїх мíсцях і прийшóв аж на Берéстово[1]). І тут найшóв печéру, що колúсь ще вúкопали Варяги і прожúвав тут у велúкій умірéности. Не хотїв Бог, щобú сей всесьвітлúй сьвíточ, рýске сьвітлозóряне сóнце, преподóбний отéць наш Антóнїй, óкрім столúчного гóрода Кúєва просьвічáв пóчином благочúнного житя інóчого. А звідтíля сьвіт православ'ної вíри засияв по всїй рýській землї чéрез благовíрного князя Володимúра, відсíля і прóмінь совéршеного закóна постнúчого засняв чéрез преподóбного отця нáшого Антóнїя.

II. З лїтопúсних твóрів.

I. З найдавнїйшої початковóї лїтóписи[2]).

а) Лєґéнда про Апóстола Андрéя.

Днїпрó течé в Понтúйске мóре тромá раменáми, а мóре се зовé ся Рýске; а над ним учúв, як говорúли, сьвятúй Андрíй, Пéтрів брат. Андрíй учúв в Синóпі, а прийшóвши в Кóрсунь, дізнáв ся, що з Кóрсуня недалéко Днїпрóве ýстє; хотїв він пітú в Рим, і пішóв до Днїпрóвого ýстя

[1]) Селó кóло Кúєва. [2]) Гл. Огляд укр. руск. лїтератýри.

і звідси пішóв горí Днїпрóм та прийшóв по Бóжому прикліченю і стáнув під гóрами на бéрезї. І на дрýгий день встав і сказáв до ýчеників, що з ним булú: „Чи бáчите сї гóри? на сих гóрах засияє лáска Бóжа і стáне тут велúкий гóрод і церквú мнóгі Бог здвúгне“. — І вúйшовши на гóри сї, благословúв їх і постáвив хрест, помолúв ся Бóгу і зíйшóв з сéї горú, де опíсля стáнув Кúїв. Пішóв відтáк Днїпрóм горí і прийшóв до Словíн, де нúнї Нóвгород, і бáчив тут людúй, які їх звичáї, і як мúють ся, як бють ся прýтєм і зливáють ся зúмною водóю і чýдував ся їм. Пішóв відтáк до Варя́гів і прийшóв в Рим.

б) Про звичáї Словя́ньских племéн.

Поля́ни жúли окрéмо, булú словя́ньского рóду і назвáли ся Поля́нами, а Деревля́ни такóж від Словя́н і назвáли ся Деревля́нами. Мáли свої звичáї, і правá вітцíв своїх, і перéкази, кóждий мав свій обичáй. Поля́ни бо мáють вітцíв своїх звичáй лáгідний і тúхий і соромлúвість сýпроти своїх синовúх і сестéр, сýпроти мáтерий і родúтелїв своїх, свекрýх і братíв мýжа; мáли весíльні звичáї: не ходúв женúх сам по невíсту, áле привозúли її вéчер, а на дрýгий день приносúли за нéю вінó. А Деревля́ни жúли зьвíрским спóсобом, як скотинá. І Радимúчі, і Вятúчі, і Сíверя́ни однáкі мáли звичáї: жúли в лíсї, як всякий зьвір; весíля́ у них не булó, лишé ígрища пóміж сéлами. Сходúли ся на ígрища, на тáнцї і на всї бíсові пíснї. — Колú хто умéр, справля́ли над ним трúзну[1]), а потím розкладáли велúкий костéр[2]), вкладáли на костéр мерця́ і палúли, а відтáк зібрáвши кóсти, вкладáли в малý судúну та стáвили на стовпí при дорóзї, як рóблять Вятúчі і до нúнї. Такí звичáї мáли і Кривúчі і íнші погáни, що не знáли бóжого закóну, а самí собí творúли закóн.

в) Перéказ про Кожемя́ку.

В рóцї 992 Володимúр пішóв на Хорвáтів. Колú вернýв з вíйни хорвáтскої, Печенíги прийшлú по дрýгім бóцї від Сýли. Володимúр пішóв прóтив них і зустрíв їх на Тру-

[1]) Воéнні íгри, на могúлї помéршого. [2]) Стіс.

ба́йлї, на бро́дї, де ни́нї Переяслав. І став Володими́р на сїй сторонї, а Печенїги на тій і не осьміли́в ся на тамто́й бік, а́нї они́ на сей бік. І приїхав печенїжский князь до ріки́, ви́звав Володими́ра і сказа́в: „Ви́шли ти сво́го чоловіка а я сво́го, най бо́рють ся: а коли́ твій чоловік поду́жає мо́го, то не вою́ймо три лїта́; а коли́ наш чоловік побо́ре ва́шого, то вою́ймо за три ро́ки“. І розійшли́ ся. Володими́р, прийшо́вши в табо́р, післа́в післанцїв поспита́ти: чи нема́ тако́го чоловіка, що поборо́в би ся з Печенїгом? І не найшо́в ся нїгде́. На дру́гий день вра́нцї приїхали Печенїги і привели́ сво́го чоловіка а у на́ших не було́. Став сумува́ти Володими́р і посила́в по цїлім війску. І прийшо́в оде́н стари́й чоловік до князя́ та сказа́в єму́: „Кня́же, є у ме́не оде́н син найме́нший до́ма, я з чотирма́ сюди́ ви́йшов, а він до́ма; від дити́ньства ще нїхто́ не поборо́в єго́. Раз яко́сь свари́в я на не́го а він мяв ко́жі, розсе́рдив ся на ме́не і розірва́в скіру рука́ми“. Князь, почу́вши се, рад був і посла́в по не́го.

Привели́ єго́ до князя́, а князь розповів єму́ все. А він сказа́в: „Кня́же, чи мо́же тут бу́ти що, щоби́ мене́ роздратува́ло: чи нема́ тут вели́кого і си́льного бика́?“ Найшли́ вели́кого і си́льного бика́ і каза́ли роздратува́ти бика́, вложи́вши на не́го розпа́лені желїза; відта́к пусти́ли бика́ а він побіг ми́мо не́го. Тодї сей ухопи́в бика́ руко́ю за бік і ви́рвав ко́жу з мя́сом, як дале́ко руко́ю засягну́в. Тодї сказа́в Володими́р: „Мо́жеш з ним боро́ти ся“. — На дру́гий день прийшли́ Печенїги і ста́ли кли́кати: „Чи нема́ чоловіка? ось наш прийшо́в“. Володими́р же велїв то́ї но́чи узброїти ся і оби́два табо́ри ви́ступили. Печенїги ви́слали сво́го чоловіка, а був він величе́зний ве́льми і страшни́й. Ви́ступив і Володими́рів чоловік, а ско́ро Печенїг єго́ поба́чив, розсьмія́в ся, бо був сере́днього ро́сту. Розмі́ривши простір по́між обидвома́ полка́ми, пусти́ли їх до се́бе а они́ ухопи́ли себе́ і держа́ли ся кріпко. Здави́в він Печенїга рука́ми на смерть і ки́нув ним об зе́млю. Закрича́ли Печенїги та ста́ли утїка́ти а Русь пігна́ла за ни́ми, побива́ючи їх і прогна́ла. Володими́р рад був і заложи́в го́род на бро́дї сїм і назва́в єго́ Переяслав, бо переяв сла́ву сей молоде́ць. Володими́р вчини́в єго́ вели́ким досто́йником і єго́ вітця́, і верну́в у Ки́їв з побідою і сла́вою вели́кою.

г) Боротьба́ кн. Мстисла́ва з Реде́дею.

Въ си же времена Мьстиславꙋ соущоꙋ Тмоуторокани[1]) поиде на Касогы[2]). Слышавъ же се кнѧзь касожьскый Редедѧ, изиде противоу томоу, и ставъшема обѣма полкома[3]) противоу себѣ рече Редедѧ къ Мьстиславоу: чьсо ради гоубивѣ дроужинꙋ междоу собою? нъ сънидѣвѣ сѧ сама боротъ: да аще одолѣеши ты, то възьмеши имѣние мое и женоу мою и дѣти моѧ и землю мою; аще ли азъ одолѣю, то възьмоу твое все. И рече Мьстиславъ: тако бꙋди. И рече Редедѧ къ Мьстиславоу: не ороужиемь сѧ бийвѣ, нъ борьбою. И ꙗста сѧ бороти крѣпъко, и на долзѣ борющема сѧ има, нача изнемагати Мьстиславъ, бѣ бо великъ и сильнъ Редедѧ, и рече Мьстиславъ: о Пречистаѧ Богородице, помози ми, аще бо одолѣю семоу, съжиждоу церковь въ имѧ Твое. И се рекъ оудари имь о землю, и выньзе ножь, зарѣза Редедю; шедъ въ землю его, възѧ вьсе имѣнье его, женꙋ его и дѣти его, и дань възложи на Касогы. И пришедъ Тмоутороканю заложи церковь свѧтыѧ Богородица и създа ю, ꙗже стоить и до сего дьне Тмоуторокани.

В тім же часї був Мстисла́в в Тмуторока́нї і пішо́в на Касо́гів. Почу́вши се касо́жский князь Реде́дя ви́йшов про́ти не́му і коли́ ста́нули обидвома́ полка́ми про́ти се́бе, сказа́в Реде́дя до Мстисла́ва: „Длячого́ гу́бимо дружи́ну між собо́ю? а зійдї́м ся самі́ боро́ти; а коли́ ти одолї́єш, то возьме́ш майно́ моє́ і жену́ мою́ і дї́ти мої́ і зе́млю мою́; а коли́ я одолї́ю, то возьму́ твоє́ все“. І сказа́в Мстисла́в: „Най бу́де так“. І сказа́в Реде́дя до Мстисла́ва: „Не ору́жєм би́ймо ся, а́ле боротьбо́ю“. І поча́ли боро́ти ся крі́пко, а коли́ до́вго боро́ли ся они́, поча́в знемага́ти Мстисла́в, бо був вели́кий і си́льний Реде́дя і сказа́в Мстисла́в: „О Пречи́ста Богоро́дице, поможи́ менї́, бо коли́ одолї́ю єму́, поста́влю це́ркву в імя́ Твоє́“. І се промо́вивши, уда́рив ним о зе́млю і ви́няв ніж, зарі́зав Реде́дю; пішо́вши в зе́млю єго́, взяв все майно́ єго́ і дани́ну наложи́в на Касо́гів. І прийшо́вши до Тмуторока́ня, заложи́в це́ркву сьвято́ї Богоро́дицї і поста́вив її, котра́ стої́ть і до се́го дня в Тмуторока́нї.

[1]) Область на побере́жу Азівского мо́ря, де було́ ру́ске князї́вство, в котрі́м княжи́в Мстисла́в, брат Яросла́ва Му́дрого. [2]) Касо́ги кавка́ске пле́мя — Черке́си. [3]) Двійне число́. І в ни́нїшній ру́скій мо́ві оста́ли ще де́які фо́рми двійно́го числа́: дві ру́цї, обома́ рука́ми, два плу́га.

д) Дба́лість Яросла́ва про украше́нє Ки́єва і кни́жну нау́ку.

Яросла́в заложи́в го́род[1]) вели́кий Ки́їв, у котро́го є золоті́ воротá. Заложи́в він це́ркву сьв. Со́фії, митропо́лію, а відта́к це́ркву над золоти́ми воротáми Благовіщеня пресьв. Богоро́диці, опісля монасти́р сьв. Юрия і сьв. Іри́ни. І за не́го ста́ла християньска ві́ра розводи́ти ся і розширя́ти, черці́ поча́ли мно́жити ся і повстава́ли монастирі́. Яросла́в люби́в церко́вні уста́ви і сьвяще́ників люби́в ве́льми а осо-бли́во черців. Брав ся він пи́льно до книг і чита́в їх ча́сто в ночи́ і в день. Зібра́в бога́то письме́нників і перекла́дав з гре́цкої мо́ви на словя́ньску. Так списа́ли мно́гі кни́ги і збірники́, котри́ми поуча́ють ся ві́рні і любу́ють ся божествéнною нау́кою. Так то оде́н зе́млю зо́ре, а дру́гий посїє, інші жнуть і їдя́ть корм ще́дрий; ось і тут: оте́ць є́го́ Володими́р зора́в зе́млю і змягчи́в, сказа́тиб хреще́нєм просьвити́в, сей же засїяв кни́жною нау́кою се́рця ві́рних люди́й, а ми жнемо́, прийма́ючи кни́жну про́сьвіту. Вели́ка бо буває ко́ристь з кни́жної нау́ки, бо кни́ги уча́ть нас доро́ги пока́яня, а му́дрість і здержли́вість осяга́ємо кни́жною нау́кою, бо се ріки, що зро́щують зе́млю, се же́рела му́дрости; в кни́гах є незба́гнена глубина́, ни́ми потїша́ємо ся в сму́тку, они́ є уздо́ю здержли́вости. Яросла́в, як ска́зано, люби́в книжкы́ і написа́вши бога́то, зложи́в їх в це́ркві сьв. Со́фії, котру́ сам построїв: украси́в її зо́лотом і сріблом і церко́вною посу́дою і в нїй віддаю́ть звича́йні пісні Бо́гу в звича́йних часа́х. І інші церкви́ ста́вив він по го́родах і міста́х, постановля́ючи сьвяще́ників і визна́чуючи їм части́ну від сво́го майна́, нака́зуючи їм учи́ти люди́й, бо се їм пору́чено Бо́гом, і приходи́ти ча́сто в церкви́. Так умножи́ли ся сьвяще́ники і християни. Ра́дував ся ве́льми Яросла́в, коли́ ба́чив бога́то церко́в і християн, а во́рог сумува́в побі́дженый новими християньскими людьми́.

2. З Ки́ївскої лїто́писи.

По́хід Ігоря Сьвятосла́вича на Поло́вцїв.

В р. 1185. — В той сам час Ігор Сьвятосла́вич, Олегів внук, поїхав із Новгоро́да (Сїверского), місяця цьвітня

[1]) Значи́ть: обвів є́го́ му́ром

в 23-ий день, ві вто́рок, взяв з собо́ю бра́та Всеволо́да з Трубе́цка і Сьвятосла́ва Ольго́вича, сино́вця сво́го з Ри́льска, і Володими́ра, си́на сво́го з Пути́вля, і у Яросла́ва ви́просив по́міч Ольстина Оле́ксича, Прохоро́вого вну́ка, з Ковуями[1]) Черни́гівскими. І так ішли́ ти́хо, збира́ючи свою́ дружи́ну: бо були́ у них ко́ні ве́льми ту́чні. Коли́ так ішли́ до рікй Донця́, вечі́рною поро́ю, Ігор погля́нув на не́бо і ба́чив со́нце, що стоя́ло нена́че мі́сяць[2]), і сказа́в до бо́ярів свої́х і свое́ї дружи́ни: „Чи ба́чите се знамя́?“ Они́ же погля́нувши, поба́чили всї і склони́вши го́лови, сказа́ли: „Кня́же, то не на добро́ нам знамя́ се“. Ігор же промо́вив: „Бра́тя і дружи́но! та́йни бо́жої нїхто́ не зна́є, а зна́мени тво́рцем є́сть Бог і все́му сьві́тови сво́му; а що нам сотво́рить Бог, чи на добро́, чи на на́ше ли́хо, поба́чимо“. Сказа́вши се, перебри́в Доне́ць і так прийшо́в до Осколу[3]) і ждав два днї на бра́та сво́го Всеволо́да, бо сей ішо́в і́ншою доро́гою з Ку́рска. Ві́дси прийшли́ до Сални́цї[4]). Тут до них прийхали і сторо́жі, які ви́слали на розві́ди. Прийхавши, сказа́ли они́: „Ми ба́чили неприя́тельске ві́йско; неприя́телї ва́ші ско́ро їздять. Отже або бо́рзо пої́дете або ве́рнемо ся домі́в, бо не ко́ристна для нас пора́“. А Ігор з свої́ми бра́тьми промо́вив: „Як же се бу́де, без боротьби́ верта́ти? то со́ром нам бу́де гі́рший сме́рти, а бу́де, як Бог нам дасть!“

І так ура́дивши, їхали че́рез ніч, а на дру́гий день в пя́тницю, в обі́дну пору́ зустрі́ну́ли полове́цкі полки́. Ті бо до них доспі́ли, оста́вили ша́тра свої за собо́ю, а самі зібра́ли ся від мало́го до вели́кого і стоя́ли на тамті́й сторо́нї рікй Сююрлї́я[5]). Русь ви́ставила шість полкі́в: Ігорів полк по середи́нї, а по пра́вій бра́та є́го́ Всеволо́да, а по лі́вій сино́вця є́го́ Сьвятосла́ва, на пере́дї син є́го́ Володи́мир і дру́гий полк Яросла́ва і Ковуї, що були́ з Ольстином, а на пере́дї тре́тій полк стрільцї́в, котри́х ви́вели всї князї; так уста́вили свої полки́. Ігор сказа́в до свое́ї бра́тиї: „Бра́тя, се́го ми шука́ли, ходї́м!“ І так пішли́ до них, покла́вши надї́ю на Бо́га. І як ішли́ до рікй Сююрлї́я, ви́їхали стрільцї

---

[1]) Ковуї були́ пога́нцї, фі́ньского ро́ду. [2]) Се була́ за́тьма со́нця. [3]) Лі́вобі́чна при́тока Донця́. [4]) Уро́чище в полове́цкій землї. [5]) Рі́ка в Полове́цкій землї.

з половéцких полкíв і пустúли по стрілї на Русь і утеклú, а Русь ще булá не переправила ся через рікý Сюурлїй; утеклú такóж і сї Полóвцї, що стояли дáльше від рікú Сюурлїя. А Сьвятослáв Ольгóвич і Володимúр Ігорéвич і Ольстин з Ковýями і стрільцї пігнáли за нúми, а Ігор і Всеволóд помáлу йшли, не розпускáючи свóго пóлку, а передні полкú рýскі бúли їх і брáли в пóлон. Полóвцїж минýли шáтра, а колú Русь дійшлá до шатéр, набрáла пóлону, а другі в ночú приїхали до полкíв з пóлоном.

А колú зібрáли ся всї Полóвцї, промóвив Ігор до братíв і мужíв своїх: „Се Бог сúлою своéю навíв на ворогíв нáших пораженє, а на нас честь і слáву! Се бáчили ми полкú половéцкі, що є числéннi; áле чи тут вже всї злучúли ся? Нúнї же поїдемо чéрез ніч, а хто поїде зáвтра за нáми, áле чи всї поїдуть? Лїпші їздцї перебóть ся, а що до нас самúх, то бýде, як нам Бог дасть“.

І промóвив Сьвятослáв Ольгóвич із своїми рядáми: „Далéко гнав я за Полóвцями, óтже конї мої знемогáють; колú нúнї máю їхати, то бýду приневóленнй в дорóзї остáти“. Всеволóд помíг ємý óтже тут переночувáти. Ігор же сказáв: „Не дúвно се, áле як трéба, брáтя, то й умéрти“, і заночувáли тут.

Дóсьвіта в суботу почáли виступáти половéцкі полкú, як би бóри; не знáли рýскі князї, комý з них на якúй íти, бо булó їх бéзлїч. Ігор сказáв: „Се відáй зібрáли ми на сéбе всю зéмлю: Кончакá і Кзу Бурнóвича і Токсóбица Колóбича і Етéбича і Тертрóбича“. І так порáдивши ся, всї зсїли з кóнúй, бо хотїли в бóю дійтú до рікú Донця. Онú говорúли: „Як пýстимо ся в пóбіг, утечемó самí, а ратаїв лúшимо, то бýде нам гріх від Бóга, що вúдавши сих підемó; óтже абó умремó абó живí бýдемо на однім місци!“ Сказáвши се, зсїли всї з кóнúй і пішлú в бій; бóжим дóпустом ранúли Ігоря в рýку і умертвúли єгó лївúцю і велúкий сум в єгó пóлку, бо єгó мáли воєвóдою і сéго на передї рáнено. Так бúли ся кріпко сей день до вéчера і богáто булó рáнених і мéртвих в рýских полкáх. Колú настáла в суботу ніч, велú онú дáльше бій; áле в недїлю дóсьвіта збунтувáли ся Ковýї у вúйску і утеклú. Ігор же був тодї на коню, бо був ранéний, поїхав до їх пóлку, бажáючи їх наверну́ти до вúйска; побáчивши однáкже, що

за далéко полк відби́в ся від люди́й, зняв шело́м і пігна́в знов до по́лку за́для то́го, щоби́ пізна́ли князя́ і верну́ли ся. Одна́к ніхто́ не верну́в ся, лише́ Миха́лко Юре́вич, пізна́вши князя́, верну́в ся; не були́ бо до́бре сте́рли ся з Кову́ями, лише́ де́які з про́стих або́ де́які з боя́рских отро́ків, а́ле всї пі́ші до́бре би́ли ся, а посе́ред них Всеволо́д показа́в немалу́ хоро́брість.

Коли́ Ігор приближи́в ся до своїх полків, переїхали впопере́к Полóвцї і тут спійма́ли єго́, на оде́н ви́стріл відда́леня від сво́го по́лку. Полоне́ний Ігор ба́чив бра́та сво́го Всеволо́да, як він кріпко боро́в ся, і проси́в в душі́ своїй сме́рти, щоби́ не ба́чив втра́ти сво́го бра́та. Всеволо́д так ду́же боров ся, що й ору́жя в єго́ руцї не ста́ло, і би́ли ся, поступа́ючи доко́ла о́зера. І так в день сьв. Воскресе́ня навів на них Го́сподь гнів свій, за́мість ра́дости, навів на них плач, а за́мість весїля́ жаль на ріцї Каялї. А Ігор сказа́в: „Згада́в я свої гріхи́ пе́ред Го́сподом Бо́гом моїм, що я заподїва́в бога́то уби́йств, про́ливу кро́ви на землї христия́ньскій, що не пощади́в христия́н, а́ле взяв при́ступом го́род Гля́бів ко́ло Переяслава.

Тодї бо не ма́ло ли́ха принялѝ неви́нні христия́ни, відлу́чені оте́ць від дїти́й своїх, брат від бра́та, друг від дру́га сво́го і же́ни від подру́жий своїх, до́чки від ма́терий і по́друга від по́други своє́ї і все було́ пригно́блене по́лоном і смýтком: живі́ мéртвим за́видують, а мéртві ра́дували ся, як му́ченики сьвяті́ огне́м від житя́ се́го поку́су прия́вши, ста́рцї побива́ли ся, молодцї принялѝ лю́ті і страшні ра́ни, му́жів же пересїкли́ і посїкли́ — і все те зроби́в я, сказа́в Ігор — не гідни́й я жи́ти і се ни́нї ба́чу я месть від Го́спода Бо́га мо́го. Де ни́нї лю́бий брат мій? де ни́нї бра́та мо́го син? де дитя́ мо́го си́на? де боя́ри — пора́дники, де мужі́ хоро́брі, де бое́ві полки́? де ко́нї і збру́я многоцїнна? Чиж все́го то́го не втра́тив я і вя́знем дістáв ся в ру́ки тих беззако́нних? Се відплати́в менї Го́сподь за мої беззако́нности і мою́ зло́бу і ни́нї спа́ли гріхи́ мої на мою́ го́лову; правди́вий Бог і пра́ві ве́льми єго́ су́ди, а́ле я не ма́ю у́части з живи́ми; се ни́нї ба́чу дру́гих, як прийма́ють вінéць мук, чому́ж я оде́н винова́тий не приня́в стра́стий за всїх тих? Но Влади́ко Го́споди Бо́же мій! не відки́нь мене́ до кінця́, після во́лї Твоє́ї, Го́споди, най бу́де

ми́лість нам рабáм Твоїм!“ І тодї скінчúв ся бій, вúйська розíйшлúй ся і кóжде пíшлó в свій табóр. Ігоря спíймáли Тарголóве, муж íменем Чилбýк, а Всеволóда, брáта єгó спíймáв Романˊ Кзич, а Сьвятослáва Ольгóвича Ельдечýк в Вобурчéвичах, а Володимúра Кóпти в Улашéвичах. Тодíж на пóлчищу Кончáк поручúв ся за свáта Ігоря, бо був ранéний. З тíлько людúй їх лишúло ся мáло, бо нїякúм спóсобом не булó мóжна в пóбігу утечú, бо булú як стíнами обгороджені полкáми половéцкими; з нáшої Рýси з пятнáйцять мужíв утíкло, а Ковýїв ménше, а рéшта потопúла ся в мóрі.

Погáні Полóвцї, побідúвши Ігоря з брáтиєю, згордíли вéльми і зібрáли все плéмя своé на рýску зéмлю. Але між нúми повстáла суперéчка; Кончáк говорúв: „Підемó на Кúївску зéмлю, де повбúвані нáші брáтя і велúкий наш князь Боняк“, а Кза кáже: „Підемó на Сеїм[1]), де лишúли ся жінкú і дíти, готóвий для нас пóлон зíбраний, а гóроди возьмемó без трýдности!“ І так роздíлúли ся на двóє; Кончáк пішóв на Переяслав і обступúв гóрод і бúли ся тут цíлúй день. Володимúр же Глíбóвич був князéм в Переяславі, був сьмілúвий і крíпкий до бóю, вúїхав з мíста і пустúв ся на них а за ним відвáжило ся небагáто дружúни і бив ся з нúми завзя́то. Мнóгі Полóвцї обступúли єгó; тодí íнші побáчивши свóго князя́, як він завзя́то борóв ся, вúринули з гóрода і так відбúли свóго князя́, ранéного трома́ кóпіями. Сей дóбрий Володимúр ранéний і утомлéний вíхав у свій гóрод і утéр мýжного пóту свóго за свою вітчину́.

Інші Полóвцї йшли тамтúм бóком до Путúвля[2]), Кза з велúкою сúлою і воювáли вóлости їх і сéла їх попалúли, спалúли і остróг кóло Путúвля і вернýли домíв.

Ігор Сьвятослáвич тої рік був у Полóвцїв і говорúв: „Я заслýжено понíс пораженє з прúказу Твóго, Владúко Гóсподи, а не погáньска сьмíлість зломúла сúлу слуг Твоїх. Не жаль менí, за свою злóбу приня́ти все, що трéба, все те, що я приня́в“. Полóвцї мов би поважáли єгó воєвóдство і не творúли ємý пáкости, а пристáвили ємý пятнáйцять сторожíв із своїх синíв і пять синíв мужíв, всíх двáйцять;

---

[1]) Прúтока Дéсни. [2]) Гóрод над Дéсною.

а́ле они́ дава́ли єму́ во́лю, де хо́че, там ї́здив і я́струбом полюва́в; а єго́ слуг з пять або́ шість з ним ї́здило. Сторо́жа ся єго́ слу́хала і поважа́ла, а де кого́ післа́в, вико́нували без о́пору єго́ при́кази. Спрова́див він собі́ і сьвяще́ника з Ру́си із сьвято́ю слу́жбою, бо не знав Бо́жого про́мислу, а́ле гада́в, що там до́вго оста́не. Одна́к Го́сподь спас єго́ за́для молито́в христия́ньских, бо ним мно́гі печали́ли ся і пролива́ли за не́го свої́ сльо́зи.

Коли́ він був у Поло́вцїв, найшо́в ся там муж, ро́дом Половчи́н, і́менем Ла́вор, і сей приду́мав до́бру га́дку і сказа́в: „Піду́ з тобо́ю в Русь“. Ігор спершу́ не няв єму́ ві́ри, а́ле держа́в ся висо́кої ду́мки своє́ї моло́дости, бо ду́мав забра́ти мужі́в і утїка́ти в Русь, мовлячи́: „Я за́для сла́ви тодї́ не утїка́в від дружи́ни і ни́нї несла́вною доро́гою не піду“. З ним був ти́сяцкого син і коню́ший єго́ і сї наляга́ли на не́го і говори́ли: „Іди́, кня́же, в ру́ску зе́млю; коли́ Бог захо́че, спасе́ тебе́“. Але не лучи́в ся пригі́дний до то́го час, яко́го він глядї́в. Одна́к, як ска́зано, Поло́вцї верну́ли ся від Переяслава, а до Ігоря мо́вили єго́ пора́дники: „Ду́мку висо́ку і неуго́дну Бо́гу ма́єш в со́бі; ти гляди́ш взя́ти му́жа і утечи́ з ним а о сїм чому́ не погада́єш, що приї́дуть Поло́вцї з війни́, а ми чу́ли, що хотя́ть поубива́ти вас князї́в і всю Русь, щоби́ не було́ тобі́ а́нї сла́ви а́нї житя́“.

Князь Ігор взя́вши собі́ до се́рця ї́х ра́ду, наляка́в ся ї́х при́їзду і стара́в ся утечи́. Не до́бре єму́ було́ утїка́ти в день і в ночи́, коли́ сторо́жа єго́ пильнува́ла, а́ле ви́глядїв пригі́дний час ко́ло за́ходу со́нця. І післа́в Ігор до Ла́вора сво́го коню́шого і сказа́в єму́: „Перейди́ на тамту́ сто́рону То́ра з коне́м на по́водї“, бо умо́вив ся був з Ла́вором утїка́ти в Русь. Тодї́ Поло́вцї напи́ли ся були́ ку́миса, а під ве́чер прийшо́в коню́ший і сказа́в князе́ви, що Ла́вор єго́ дожида́є. Він встав переля́каний і боязки́й, поклони́в ся о́бразови бо́жому і че́сному хресту́, промо́вивши: „Го́споди серцеві́дче, спаси́ мене́, Влади́ко, недосто́йного“ — і взяв на се́бе хрест, о́браз і підня́вши стїну́, ви́лїз на двір. Сторожі́ж єго́ забавля́ли ся і весели́ли ся, ду́маючи, що князь спить. Він же прийшо́вши до ріки́, переброди́в і сїв на коня́ і так перепра́вили ся скрізь ша́тра.

Так спас єго́ Го́сподь в пя́тницю в ве́чер. І йшов він пішки одина́йцять день до го́рода Донця́, і звідси йшов до сво́го Но́вгорода, де ним ве́льми ура́дували ся. З Но́вгорода пішо́в до бра́та Яросла́ва в Черни́гів, проси́ти по́мочи на Посе́мє[1]). Яросла́в ура́дував ся ним і обіця́в да́ти є́му по́міч. Звідсі́ля поїхав Ігор в Ки́їв, до вели́кого князя́ Сьвятосла́ва і рад був є́му Сьвятосла́в, тако́ж і Ру́рик, сват єго́.

3. З Га́лицко-Во́линьскої лїто́писи.

а) Татáрский нáпад на Русь.

В р. 1240 прийшо́в Ба́тий до Ки́єва з вели́кою си́лою, мно́гим мно́жеством си́ли своє́ї, окружи́в го́род і обступи́ла татáрска си́ла і був го́род у вели́кій обло́зї. Ба́тий був під го́родом і єго́ воякы́ обсади́ли го́род, а від скри́пу возів єго́ і ре́ву мно́жества ве́льблюдів єго́ і ржа́ня стад єго́ ко́ний не мо́жна було́ нїчо́го чу́ти, і ру́ска земля́ була́ перепо́внена вій́ском. Спій́мали они́ Татари́на, іменем Товру́ла, і тої́ розповів їм про всю си́лу їх. Ба́тий поста́вив під го́родом тараны́, ко́ло по́льских воріт, бо там прийшли́ були́ в дебри́. День і ніч би́ли тараны́ безнаста́нно, ви́били сті́ни а тоді́ городя́ни ви́йшли на ви́биті сті́ни і тут мо́жна було́ ба́чити, як ко́пії лома́ли ся, як щи́ти коло́ли ся, а стрі́ли заслони́ли сьві́тло побіджє́ним. Дими́трий[2]) був ране́ний, а Тата́ри ви́йшли на сті́ни і сиді́ли день і ніч. Тоді́ построї́ли городя́ни дру́гий го́род око́ло сьв. Богоро́диці. На дру́гий день вра́нці напа́ли на них Тата́ри і був між ни́ми страшни́й бій. Лю́ди схорони́ли ся в це́ркві і ви́йшли на церко́вні зво́ди з шатра́ми своїми, так що від ваги́ завали́ли ся церко́вні сті́ни, а вій́ско заня́ло таки́м спо́собом го́род. Дими́трия ви́вели ране́ного, а́ле не уби́ли єго́ за́для єго́ хоро́брости.

В тім часі́ поїхав Дани́ло на Угри до короля́, бо ще не чув про на́пад Тата́р на Ки́їв. Коли́ж Ба́тий, взя́вший го́род Ки́їв, почу́в про Дани́ла, що він на Уграх, пішо́в

---

[1]) Область рікы Се́йма. [2]) Ки́ївский воєво́да поста́влений там кн. Дани́лом.

сам на Володимúр, прийшóв під гóрод Колодяжин[1]) і постáвив дванáйцять таранів, áле не міг розбúти стін. Тодí став намовляти людúй і онú послýхали єгó лихóї рáди, піддáли ся ємý, а він казáв їх всіх поубивáти. Відтáк прийшóв під Каменéць і Ізяслáвль та добýв їх; áле побáчивши, що Кременця́, Данúлового гóрода, не мóже взяти, відступúв від нéго і пішóв на Володимúр, взяв прúступом і вúбив всіх безпощáдно. Так сáмо заняв гóрод Гáлич і богáто íнших міст без лíку. Димúтрий, Данúлів тúсяцкий Кúївскúй, сказáв до Бáтия: „Не мóжеш забарúти ся дóвго в сíй землí, час тобí вже пітú на Угри. Як забарúш ся, а земля́ сúльна, то збéруть ся на тéбе і не пýстять в свою́ зéмлю“. Так говорúв ємý Димúтрий, бо бáчив, як гúнула рýска земля́ єгó від нечестúвих. Бáтий послýхав Димúтрової рáди, пішóв на Угри, а корóль Бéля і Кóльоман зустрíли єгó при ріцí Солóній[2]). Прийшлó до бóю з їх полкáми, Угри стáли утíкати, а Татáри гнáли за нúми до рікú Дунáю. По побíдї стоя́ли там три рóки.

Пéред тим поїхав князь Данúло до короля́ на Угри, бажáючи з ним завéсти прúязнь з підмóгою свáтаня, áле не булó між нúми прúязни і Данúло вернýв ся від короля́ та прибýв до Синевídска[3]) в монастúр сьв. Богорóдиці. Встáвши на дрýгий день, бáчив він богáто утíкаючих пéред безбóжними Татáрами і вернýв назáд на Угри, бо не міг перейтú рýскої землí, бо мáло булó з ним дружúни. Лишúв він сúна свóго на Уграх, а не віддáв єгó Галичáнам, знáючи їх віролóмність, і не взяв з собóю а пішóв з Угор в Пóльщу, на Бардúїв[4]) і прибýв у Судомúр. Дізнáвши ся про брáта свóго і дíтий і про свою́ княгúню, що вúйшли з рýскої землí в Пóльщу пéред безбóжними Татáрами, забажáв найтú їх і стрітúв їх над рікóю Пóлцею (Пилúцею)[5]). Урáдували ся онú, зíйшóвши ся з собóю і жалíли про пораженє рýскої землí і про забóр гóродів мнóжеством чужúнців. Данúло сказáв: „Не дóбре нам бýти блúзко воюючих нас чужúнців“ і пішóв у зéмлю Мазовéцку до Болеслáва, Кондрáтового сúна. Князь Болеслáв дав ємý

[1]) В Володимúрско-Вóлиньскім князíвстві, нúнíшне місто Ладúжин, в Подільскій ґубéрнії. [2]) Sajo, прúтока горíшньої Тúси. [3]) Селó в Стрúйскім повітї. [4]) Bartfeld в Шарúскім комітáтї в півн. Угóрщинí. [5]) Лівобíчна прúтока Вúсли.

го́род Ви́шегород[1]) і там був він, по́ки не дізна́в ся, що безбо́жні Тата́ри ви́йшли з ру́ської землі́, і тоді́ верну́в ся в свою́ зе́млю. Прийшо́в він до го́рода Дороги́чина[2]) і хоті́в війти́ в го́род, а́ле є́му́ звісти́ли: „Не ві́йде́ш в го́род“; він же відпові́в: „Се був го́род наш і вітці́в на́ших; а ви не позво́лили ві́йти́ до не́го“. Тоді́ Дани́ло відступи́в, поду́мавши собі́, що Бог опісля пімсти́ть володаря́ се́го го́рода і віддасть є́го́ в Дани́лові ру́ки. І обнови́в є́го́ і поста́вив це́ркву сьв. Богоро́диці і сказа́в: „Се мій го́род, бо пе́ред тим я добу́в є́го́ ко́пієм“.

Коли́ж Дани́ло прийшо́в з бра́том до Бе́рестя, не могли́ йти в по́ле за́для со́пуху мно́жества уби́тих; бо у Володи́мирі не оста́в ні оде́н живи́й, це́рква сьв. Богоро́диці була́ напо́внена тру́пами і всі і́нші церкви́ були́ напо́внені тілами ме́ртвих. Потім же Миха́йло[3]) йшов від ву́я сво́го на Володимир з си́ном своїм а звідті́ль пішо́в у Пиньск. Ростисла́в же Володими́рович[4]) прийшо́в до Дани́ла в Холм, котри́й Бог зберіг пе́ред безбо́жними Тата́рами. Ростисла́в показа́в пра́вду свою́, що не ура́див ся з Миха́йлом, а Миха́йло не показа́в пра́вди для добра́ Дани́ла і Васи́лька, а́ле переї́шо́в є́го́ зе́млю, не післа́вши по́сла, пішо́в в Ки́їв і жив під Ки́євом в о́строві, а син є́го́ пішо́в в Черни́гів. Коли́ж Лев ви́йшо́в з Угор з га́лицкими боя́рами, прийхав до Вода́ви[5]), до вітця́ і рад був є́му́ оте́ць.

б) Би́тва під сті́нами го́рода Яросла́ва (1245 р.)[6]).

Ростисла́в[7]) проси́в те́стя сво́го короля́, щоби́ післа́в є́му́ ві́йско на Дани́ла. Взя́вши ві́йско, пішо́в в По́льщу і проси́в Лешкову́ та вговори́в її, щоби́ післа́ла з ним по́льске ві́йско. І післа́ла з ним ві́йско. Знатні́йші боя́ри і інші

---

[1]) Ни́нї в ґубе́рнії Пло́цкій над Ви́слою. [2]) Ни́нї село́ в ґубе́рнії Сїдле́цкій. [3]) Син Всеволо́да Сьвятосла́вича, ки́ївский князь. [4]) Внук ки́ївского і овру́цкого князя́ Ру́рика. [5]) Го́род в коли́шнім Га́лицкім князі́встві. [6]) Сей о́пис би́тви під Яросла́вом, написаний неперечно самови́дцем з вели́ким поети́чним тала́нтом, є найкрасшою части́ною Гал. Вол. літо́писи. [7]) Ростисла́в, син Черни́гівского князя́ Михаїла, що сидів також на Ки́ївскім і Га́лицкім престо́лі, ви́ступив я́ко претенде́нт до Га́лицкого престо́ла про́ти зако́нного князя́ Дани́ла Романо́вича. Про́гнаний Дани́лом з Перемишля, проси́в Ростисла́в сво́го те́стя, угор. короля́ Бе́лю IV. о по́міч про́ти Дани́ла. Ви́правив ся він також з своє́ю жено́ю в Кра́ківску зе́млю

Полякú уйшлú булú з землї, бо хотїли перейтú до Данúла[1]). Побáчивши пóхід Ростислáва, бажáли приєднáти собí мúлість Лешкóвича і єгó мáтери та пішлú до нéго на пóміч.

Ростислáв же напéр і прийшóв під гóрод Ярослáв, бо там находúли ся лю́ди Данúлові і Васúлькові і мнóгі боя́ри. Але побáчивши, що гóрод сей крíпкий, пішóв на Перемúшль. А зібрáвши богáто тузéмців, воéнні нáряди і тарáнú, узброївши своє́ вíйско, знов пішóв на Ярослáв а за собóю остáвив Перемúшль, подýмавши собí: „Колú сéго не добýду, най сей задéржу“.

Стояв він під гóродом, прилáджував тарáнú, щобú добýти гóрод і був велúкий бій пéред гóродом. Він же велїв своїм стерéчú ся, щобú єгó воякú не булú ранéні городя́нами, пóки не прилáдить воéнні нáряди. Хвалúв ся він пéред своїми воякáми і говорúв: „Як би я де розвідав ся про Данúла і Васúлька, їхав би я на них з десятьмá воякáми, їхав би на них!“ Чванúв ся він і устроїв íгрище пéред гóродом та сточúв бій з Вóршем[2]) і упáв під ним кінь так, що він звихнýв собí плечé і не на добрó случúло ся ємý се знáмено.

Данúло і Васúлько, почýвши про єгó воéнний пóхід, помолúли ся Бóгу, почáли збирáти вíйско і післáли до Кóнрада[3]) і казáли: „Чéрез тéбе найшлú на нас Полякú, що ми є твоїми помічникáми“. Колú він післáв їм пóміч, Данúло і Васúлько вúслали на Лúтву просúти о пóміч і післав їм пóміч Мúндог[4]). Але Мазовя́ни і Литóвці не наспíли в порý з пóмочию, отже Бог обявúв їм свою́ пóміч, бо не від лю́дскої пóмочи побíда, áле від Бóга. Зібрáвши скóро вíйско, післáли Андрéя[5]), щобú бáчив обложéних і укрíпив гóрод, бо вже недалéко від них спасéнє.

Ще не дíйшлú воякú до рікú Сяну, а колú позсїдáли з кóнúй, щобú зоружúти ся, обявúло ся такé знамя́ над пóлком: прилетїли орлú і мнóгі воронú, як би велúкий обо-

---

і просúв Лешковý, вдовý пок. Лéшка Бíлого і мáтїр Болеслáва Стидлúвого (що був зя́тем Бéлї) о пóльске вíйско. [1]) Малопóльські боя́ри, що пéрше утїкли булú до Данúла, дізнáвши ся про прúязнь Ростислáва з пóльскою динáстиєю, пішлú ємý на пóміч. [2]) Невíдома лúчність. [3]) Кóнрад, брат Лéшка Бíлого, князь мазовéцкий. [4]) Мúндог, Мúндове, корóль литóвский. [5]) Андрíй, був головúм воєвóдою гáлицко-перемúского вíйска.

ло́к, пта́хи лїта́ли, орли́ клекота́ли і пла́вали свої́ми кри́лами та ши́бали ся на во́здусї як пе́ред тим нїко́ли не було́; і се знамя́ на добро́ було́. А Дани́ло, зоружи́вши ся, взяв своє́ ві́йско і пішо́в до ріки́ Ся́ну. Але брі́д був глибо́кий а Поло́вцї приї́хали напере́д[1]), а приї́хавши поба́чили стада́ неприя́теля, бо не було́ єго́ сторо́жі над ріко́ю. Одна́к Поло́вцї не сьмі́ли розгра́бити їх без кня́жого при́казу. Коли́ж неприя́тель поба́чив, утї́к із стада́ми свої́ми до сво́го ста́ну. Дани́ло і Васи́лько не забари́ли ся, а́ле ско́ро перейшли́ ріку́, зоружи́вши кі́нних і піхоти́нцїв пішли́ ти́хо на бій, а се́рце їх було́ ве́льми воє́нно настро́єне і про́тив го́рода. Лев був ще молоде́нький[2]), о́тже поручи́в єго́ Васи́лькови і хоро́брому бояри́нови, щоби́ стері́г єго́.

Ростисла́в, поба́чивши при́хід ві́йска, зоружи́в свої́х воякі́в, Русь, Угрів і Полякі́в і ви́йшов про́ти них а піхоти́нцїв оста́вив напро́ти ворі́т го́рода, стеречи́ ворі́т, щоби́ не ви́йшли на по́міч Дани́лови і не поруба́ли таранів. Зоружи́вши ся, перейшо́в Ростисла́в де́бру глибо́ку і йшов про́ти по́лку Дани́ла. Андрі́й же ква́пив ся, щоби́ Ростисла́в не сточи́в бо́ю з Дани́ловим по́лком і прискори́в си́льний бій з Ростисла́вом. Спи́си поломи́ли ся від громово́го у́дару, а з обо́х сторі́н бога́то упа́ло з ко́ний і поме́рло, і́нші були́ ране́ні від си́льних у́дарів спис. Дани́ло післа́в 20 люди́й ви́браних єму́ на по́міч. Васи́ль Глїбо́вич і Всеволо́д Олександро́вич і Мстисла́в, не могучи́ Андре́єви помогти́, утї́кли наза́д над Сян. Андрі́й оста́в сам з мало́ю дружино́ю, підїзди́в і крі́пко боро́в ся з ни́ми. Дани́ло поба́чив, що Поляки́ си́лою іду́ть на Васи́лька, сьпіва́ючи „ки́риє е́лейсон“, так що си́льний го́лос розходи́в ся в їх по́лку, і ба́чив бли́зко ві́йско Ростисла́вове і Фи́лю[3]), як стоя́в в за́днім по́лку з хору́гвою та говори́в: „Русь є похо́пна до війни́, ви́держім їх на́пад, бо они́ не витрева́лі на до́вгий час в бо́ю“. Але Бог не ви́слухав хва́ли єго́ і Дани́ло прийшо́в на не́го з Яковом Марко́вичом і з Ше́львом. А коли́ Шельв був ране́ний, а Дани́ла вже хтось хвата́в, ви́рвав ся він з єго́ рук і ви́їхав з по́лку а коли́ ба́чив Угрина поспіша́ючого на по́міч Фи́лї, спи́сою заколо́в єго́, а ору́же зломи́ло ся

---

[1]) Дани́ло мав тако́ж полове́цку по́міч при со́бі. [2]) Лев Данило́вич мав тодї́ 20 лїт. [3]) Фи́ля, головни́й уго́рский воєво́да.

в нїм так, що він упáв і віддáв дýха. О тóго то гóрдого Фи́лю молоди́й Лев зломи́в своє́ спи́су. Тодї Дани́ло знов скóро прийшóв на нéго, розби́в єгó полк і роздéр єгó хорýгву на половúну.

Побáчивши се, Ростислáв утїк а Угри такóж пусти́ли ся навтїкачá. А Васи́лько сточи́в бій з Полякáми. Зíйшли́ ся они́ і глядїли обá вíйска на сéбе а Полякú говори́ли: „Поженéмо на вели́кі бróди“. Васи́лько же відповíв: „Неправди́ві словá вáші, Бог нам помічникóм!“ і ткнув свóго коня́ і рýшив. Полякú не ви́держали і почáли утїкáти. Колúж Дани́ло гнав чéрез глибóку дéбру на Угрів і Русь та побивáв їх, журúв ся, бо не знав нїчóго про брáта. Як же побáчив єгó хорýгву, що гнáла ся за Полякáми, вéльми зрадїв. Скóро стáнув на могúлї прóти гóрода, приїхав до нéго Васи́лько. Дани́ло хотїв гнáти за ни́ми, áле Васи́лько не дозвóлив ємý.

Ростислáв, зрозумíвши се, пусти́в ся конéм навтїкачá. Угрів і Полякíв богáто убúто і полонéно і з усíх богáто полонéно. Тодї і Фи́лю гóрдого полони́в двóрский Андрíй, привíв єгó до Дани́ла а Дани́ло уби́в єгó. Жирослáв же привíв Володислáва, страшнóго бунтівникá землї а сéго такóж убúто тóго дня і богáто Угрів убúто з гнїву. Але Дани́ло і Васи́лько не йшли в гóрод і Лев стояв на мíсцї, а вíйско посéред трýпів обходи́ло побíду свою́. До пívночи уганя́ли воякú та приїзди́ли і збира́ли дóбич богáту; за цїлý нíч не перестáли óклики одни́х, що шукáли дрýгих. Але Бог пíслáв ми́лість свою́ і дав побíду Дани́лови на передóднї вели́ких мýчеників Фльóра і Лаврá. Дани́ло спали́в гóрод, яки́й заложи́в Ростислáв і пíшóв з мнóгими брáнцями в Холм, котри́й сам заложи́в.

в) Князь Дани́ло в татáрскій ордї (в грýднї 1245 і в сíчнї 1246 р.).

Прислáв Могучíй[1]) своїх послíв до Дани́ла і Васи́лька, коли́ они́ були́ в Дорогóвску:[2]) „Дай Гáлич!“ Дани́ло був у вели́кім клóпотї, бо не укріпи́в своєї землї гóродами, рáдив ся з брáтом своїм і поїхав до Бáтия, мовлячú: „Не дам половúцї своєї вітчины́, áле поїду сам до Бáтия“. Ви́правив ся в прáзник сьв. Димúтрия, помоли́вши ся Бóгу,

[1]) Татáрский воєвóда. [2]) Гóрод в Гáлицкім князíвстві.

і наспів до Кúєва, котрúм прáвив боярúн Дмитрó Єйкóвич, постáвленúй там князéм Ярослáвом Ігварóвичом. Прийшóвши в монастúр архістратúга Михаїла, звáнúй Вúдобич [1]), склúкав він черцíв і весь монáшúй чин і просúв ігýмена та всю брáтію, щобú молúли ся за нéго, щобú Бог післáв ємý свою мúлість. І онú вчинúли се. І так стáло ся. Упáвши нéред архістратúгом Михаїлом, вúправив ся він з монастиря лóдкою, бо бáчив страшнý і грізнý бідý. Колú наспів до Переяслава, зустрінýли єгó Татáри.

Звідсíля їхав до Курéмси [2]) і бáчив, що немá у них добрá і з тóго часý почáв вéльми сумувáти, бо бáчив, що онú опанóвані дияволом: погáні чародíйскі омáни і Чингíсхánові мрíї, погáне їх кровопитé, мнóгі їх чародíйства: приходячих царíв і князíв і вельмóж водúли окóло корчá, щобú клáняли ся сóнцю і мíсяцеви і землí, дияволу і помéршим в áдї вітцям, дїдáм і мáтерям. Якá погáна їх примáна! Почýвши про се, почáв вéльми сумувáти. Звідсíля прийшóв він до Бáтия над Вóлгу, бажáючи ємý поклонúти ся. Прийшóв до Ярослáвля [3]) чоловíк Сопогýров [4]) і сказáв ємý: „Брат твíй Ярослáв [5]) клáняв ся корчéви і ти мáєш поклонúти ся“. А він відповíв: „Дияволгóворить з уст вáших; Бог нехáй загорóдить устá твої, щобú не булó чýти твоїх слів“.

Тодí поклúканúй Бáтиєм, був спасéн Бóгом від їх злóї жорстóкости і чародíйства, а поклонúвши ся їх звичáєм, вíйшóв до їх нáмету. Сказáв ємý Бáтúй: „Данúле! чомý ти давнó не прийшóв? а колú ти нúнї прийшóв, то дóбре; чи пєш нáше чóрне молокó, наш напúток, кобúлячúй кýмис?“ А Данúло відповíв: „Дóси не пив я, а колú нúнї велúш, то вúпю“. Тодí сказáв він: „Ти вже наш Татарúн, пúй наш напúток!“ Вúпивши, поклонúв ся Данúло їх звичáєм, вúмовивши свої словá і сказáв: „Ідý поклонúти ся велúкій княгúнї Баракчинóвій“. А сей сказáв: „Ідú“. Пішóв óтже і звичáєм поклонúв ся а Бáтúй прислáв бокláг винá і сказáв: „Не звик пúти молокá, то пúй пúво!“ О гíрша зла татáрска честь!

---

[1]) Нúнїшнúй Видубúцкúй монастúр, під Кúєвом. [2]) Татáрскúй тéмник (начáльник десятьтúсячного вíйска, від слóва тьма = 10.000. [3]) Губéрнске нúнї мíсто. [4]) Імя Татарúна. [5]) Ярослáв Всеволодóвич, внук Юрия Долгорýкого, князь Суздáльскúй.

Даний́ло Романо́вич, що був вели́ким князе́м і володі́в ру́скою земле́ю, Ки́євом, Володими́ром і Га́личом, з бра́том, і і́ншими краями, ни́нї сиди́ть на коли́нах і холо́пом назива́є ся, і дани́ни вимага́ють (Тата́ри), житя́ не сподіва́є ся, а гроза́ надхо́дить. О лиха́ честь тата́рска! Є́го оте́ць був володаре́м ру́скої земли́ і підби́в половецку зе́млю, воюва́в у всїх і́нших краях, а син є́го не дізна́в се́ї че́сти: то хтож і́нший мо́же дізна́ти? Їх зло́бі і ле́сти нема́ кінця́: Яросла́ва, вели́кого князя́ суздальского, отруїли зїлє́м; Михаїла, князя́ черни́гівского, що не поклони́в ся корче́ви з своїм боярино́м Фе́дором, заколо́ли ножем; і́нших мно́гих князїв і боя́р поубива́ли. Був у них князь (Даний́ло) два́йцять пять днїв а відта́к відпусти́ли є́го і є́му́ поручи́ли є́го зе́млю і тих, що з ним були́. Коли́ верну́в у свою́ зе́млю, зустрі́ну́в є́го брат і є́го сини́ і опла́кували є́го оби́ду, а́ле бі́льше ра́дували ся є́го здоро́влєм.

в) Хара́ктер князя́ Володими́ра Василько́вича[1]).

Сей благовірний князь Володими́р ро́стом був висо́кий, плечи́ма вели́кий, лицем га́рний, воло́сє мав жо́вте кучеря́ве, бо́роду стри́жену, а ру́ки і но́ги мав га́рні. Мо́ва є́го була́ гру́ба а спі́дна гу́ба була́ дебе́ла[2]). Говори́в я́сно з книг, бо був вели́кий фільосо́ф і ло́вець хи́трий, хоро́брий, сми́рний, ла́гідний, незлоби́вий, правди́вий, не був грабежли́вий, не лякли́вий, нена́видїв кра́дежи і не пив нїчо́го від молодо́го віку́. Любо́в мав до всїх, а на́йбільш до своїх братів, на хре́стнім цїло́ваню стояв з усе́ю пра́вдою, нелицемі́рною і́стинною. По́вний страха́ Бо́жого, роздава́в бога́то ми́лостинї, запомага́в монастирі, потїша́в черцїв і всїх ігу́менів любо́вю прийма́в, закладав мно́гі монастирі, а Бог відкри́в є́му́ се́рце і о́чи на весь церко́вний чин і на церко́вників[3]). Не запа́морочив він сво́го у́ма пия́ньством, покрови́телем був черця́м і черни́цям та убо́гим і всякому чи́нови, був я́ко улю́блений оте́ць, а на́йбільше був ще́дрий в ми́лостинї.

---

[1]) Володими́р, син Даний́лового бра́та Васи́лька, діста́в по сме́рти ба́тька (1270 р.) Володими́рско-Воли́ньске князїство, котри́м пра́вив до сме́рти 1288 р. [2]) Gruba warga. [3]) Церко́вні досто́їньства; духо́вні лю́ди.

III. З „Пі́снї про по́хід Ігоря Сьвятосла́вича на Поло́вцїв“.

(„Слово о Полку Игоревѣ“).

З а́ с ь п і в.

(I. части́на).

Не лї́пшеж, бра́тя, ла́дом старода́вним
Сю піснь преско́рбну і сму́тну зача́ти?
Яж у тій пі́снї о Ігорю сла́внім
Про єго́ бо́ї бу́ду вам сьпіва́ти.
Тож неха́й пі́сня начне́ ся по пра́вдї
А не по ду́мцї Бояна́ старо́го![1])
Боя́н бо ві́щий, схотї́вши сьпіва́ти,
То в солове́йка прокида́всь мало́го,
То сї́рим во́вком скита́всь по земли́цї,
То орло́м си́зим до не́ба само́го
Взлїта́в він, ві́рний ду́мочцї-сестри́цї.
Бо він згада́вши про незго́д зача́тки,
Соко́лів де́сять випуска́в на ло́ви,
Щоб здоганя́ли лебе́дїв наща́дки;[2])
А як лиш со́кіл припада́в к' лебе́дю,
То ле́бідь пі́сню сьпіва́в помина́льну
Про па́мять му́дрих вчи́нків Яросла́ва
І про Мстисла́ва, що уби́в Реде́дю
Перед очи́ма завзя́тих Касо́гів,
І про Рома́на си́на Сьвятосла́ва...[3])
Та нї! не де́сять соколі́в летї́ло
Тодї́, о бра́тя, на лебе́дїв ста́до,
Лиш де́сять па́льцїв Бояна́ тремтї́ло
По звінки́х стру́нах — они́ж самі́ ра́до
Вже тодї́ сла́ву живу́ князя́м голоси́ли.

---

[1]) Сла́вний пое́т, що жив під коне́ць XI або́ на початку́ XII ст. і сьпіва́в пі́снї про Яросла́ва і Мстисла́ва, синів Володими́ра В., та про Романа́ Кра́сного, вну́ка Яросла́ва Му́дрого. [2]) Пото́мство. [3]) Рома́н, про́званий Кра́сним, був бра́том рі́дним Олега, котро́го сьпіве́ць Сло́ва о П. назива́є Горисла́вичем, тому́ що заподї́яв Ру́си вели́ке го́ре.

Так і ми, бра́тя, сьпів наш сей зачне́мо
Згада́вши сла́ву живу́ Владими́ра,
Ігоря вчи́нки ве́личні спімне́мо;
Князь Ігор, бра́тя, Ігор Съвятосла́вич,
Скріпи́вши се́рце си́лою відва́ги,
Ходи́в боро́тись в дале́ку краї́ну,
Ходи́в кори́ти Полóвців ватáги,
І враз з лицáрством в степовóму пóлю
Ходи́в він мсти́тись за Ру́си недóлю.

(пересьп. *В. І. Масляк*).

П о́ х і д.

(II. части́на).

І гля́нув Ігор на со́нечко я́сне,
А со́нце пітьма вели́ка закри́ла;
І гля́нув Ігор на свóє лицáрство,
А чóрна хмáра дружину́ сповúла.
Тодíж до сьóго бráтства по лицáрству
Ка́же князь Ігор: »О дружино́ лю́ба,
Вже над невóлю тяжку́ половéцку
Будь нам милíйша і смерть і загу́ба!
Сíдáймо, бráтя, на ко́нї воро́ні,
Побáчим фи́лї на си́ньому До́нї!...
Мíнить ся со́нце... знамено́ зловíще
Не вгне нам во́лї, не зменшить відва́ги.
Нехáй би рáзом і зги́нути з вáми,
Але і з вáми палки́й ого́нь спрáги
Там угаси́ти, де Дон пливе́ си́нiй,
За спрáву Ру́си, добро́ Украíни«.
Нї, то не бу́ря соколи́не ста́до,
Жене́ дале́ко за степи́ широ́кі...
Се чу́ти, чу́ти як íрзають ко́нї,
Тремтя́ть на Су́лї[1]) береги́ висо́кі,
І златове́рхий гомони́ть вже Ки́їв,
І Но́вгород[2]) вже князя́ величáє,
І в степáх чу́ти лицáрскую су́рму,

---

[1]) Лівобічна при́тока Дніпра́: над не́ю лежи́ть Ромéн (Ро́мни‘ Рим). [2]) Сіве́рский, столи́ця Ігоря, в Черниґівщині.

А князь Путивля[1]) уже́ добіга́є...
Сия́ в преслáвнім го́родї Пути́влю
Лицáрска збру́я, сия́ пребога́та.
Вже в єго́ стї́нах Ігор Сьвятосла́вич
Зупини́в по́хід; чека́є на бра́та,
Одни́м одно́го бра́та Всеволо́да,
Там єму́ ка́же Буй-Тур Всеволо́дко:
»Сьві́те мій, бра́те, одна́ нам приго́да,
Одна́ нам сла́ва — ми з гнїзда́ одно́го;
Ти Сьвятосла́вич і я з ро́ду сьо́го.
Сїдла́й же, бра́те, ко́ники воро́ні,
А буйногри́ві лицáрскії ко́нї,
Мої давно́ вже під сїдло́м — гото́ві
Стоя́ть у Ку́рску. Там мої Куря́ни —
Бутні, завзя́ті — нас двох визира́ють,
І мечі́ о́стрять і спи́си справля́ють.
Бо Куря́н сла́ва — лицáрская спра́ва:
Смерть їм нїчо́го, нїчи́м для них ра́ни!
Їх вік дитя́чий — тру́би сповива́ли,
Вік молоде́чий — шело́ми хова́ли,
А їхнї о́чи — всї шляхи́ спізна́ли...
Острі в них ша́блї і лу́ки гото́ві,
А стрiл у ту́лах) мов зоре́й над на́ми!
Мов вовки́ сї́рі підýть вни степа́ми,
Гото́ві сьвіт весь на спи́сах розне́сти
Для сво́ї сла́ви, для кня́жої че́сти«.
І вступи́в Ігор в стремена́ блискýчі,
З Пути́вля ви́йшов на степи́ пахýчі,
Лицáрські ко́нї в тра́вах порина́ють,
А степ розло́гий пи́тьми покрива́ють.
Мі́нить ся со́нце, встає́ нiч грозо́ю,
І чýти, чýти ди́кий свист в приро́дї,
І ви́дно о́страх по́мiж дружино́ю...
І птах збуди́в ся із сво́го просо́ня,
Втїчýть звірята, немо́в би пого́ня
Iшла́ за ни́ми, слїд в слїд наступа́ла,
Се їх так бу́ря з мiсця в мiсце гна́ла.

(пересьп. *В. І. Масляк*).

---

[1]) Мiсто в Ку́рскій ґубе́рнії. [2]) Сагайда́к на стрiли (шiхва).

Субо́тня би́тва з Поло́вцями.

(Старору́ский текст з пере́кладом).

(V. части́на).

Дроугаго дни вельми рано кровавыѧ зори свѣтъ повѣдають; чръныѧ тоучѧ съ морѧ идоуть, хотѧть прикрыти четыри солнца[1]), а въ нихъ трепещоуть синии млънии. Быти громоу великомоу! ити дождю стрѣлами съ Доноу великаго! Тоу сѧ копиемъ приламати, тоу сѧ саблѧмъ потроучѧти о шеломы половецкыѧ на рѣцѣ на Каѧлѣ. оу Доноу великаго. О роускаѧ земле, оуже за шеломѧнемь еси! Се вѣтри, Стрибожи вноуци, вѣють съ морѧ стрѣлами на храбрыѧ плъкы Игоревы. Землѧ тоутнеть, рѣки моутно текоуть, пороси полѧ прикрывають, стѧзи глаголють. Половци идоуть отъ Дона и отъ морѧ и отъ всѣхъ странъ: роускыѧ плъкы остоупиша. Дѣти бѣсови кли́комь полѧ прегородиша, а храбрии Роусичи преградиша чрълеными щиты.

Дру́гого дня ве́льми ра́но крiва́вi зо́рi сьвiт звiща́ють; чо́рнi хма́ри з мо́ря iду́ть, — хо́чуть закри́ти чоти́ри со́нця, а в них дрожа́ть — бли́скають си́нi бли́скавки. Бу́де грiм великий! доще́м спа́дуть стрiли вiд До́ну вели́кого. Тут поло́млять ся спи́си, тут шаблї зiтру́ть ся з полове́цкими шело́мами на рiцї на Кая́лї, у До́ну вели́кого. О ру́ска зе́мле, уже́ за горо́ю єси́!...[2]) Се вiтри́, Стри́богові[3]) вну́ки, вiють вiд мо́ря стрiлами на хоро́брi полки́ Iгоре́вi. Земля́ дудни́ть, рiки му́тно теку́ть, порохи́ поля́ покрива́ють, стя́ги[4]) гомоня́ть. Поло́вцї iду́ть вiд До́ну i вiд мо́ря i вiд усї́х сторiн: обступи́ли круго́м ру́ске вiйско. Дї́ти бiсовi кри́ком поля́ перегороди́ли, а хоро́брi Ру́сичi черво́ними щита́ми[5]).

Ꙗръ-Тоуре Всеволоде! стоиши на борони, прыщеши на вои стрѣлами, гремлеши о ше-

Яр-[6]) Ту́ре Всеволо́де! ти стої́ш на пере́дї в би́твi: при́скаєш на вiйско стрiлами, гре-

[1]) Се є чотиро́х ру́ских князї́в, що бра́ли у́часть в по́ходї: Iгор, єго́ брат Всеволо́д, син єго́ Володими́р, князь пути́вельский i брата́нець Сьвятосла́в Ольго́вич, князь ри́льский. [2]) Се значи́ть: вже тебе́ не поба́чити! [3]) Стри́бог, бог вiтрiв. [4]) Хоругви́ вiйсковi, прапо́ри. [5]) Tarcza. [6]) Ярий, серди́тий.

ломы мечи харалоужными. Камо Тоуръ поскочаше, своимъ златымъ шеломомъ посвѣчиваа, тамо лежать поганыа головы половецкыа, поскепаны саблами калеными шеломы оварьскыа, отъ тебе Яръ-Тоуре Всеволоде! Кая рана дорога, братие, забывъ чти и живота и града Чрънигова, отня злата стола, и своеа милыа хоти, красныа Глѣбовны, свычаа и обычаа?

мúш об шолóми[1]) мечáми булáтними[2]). Куди́ тільки Тур поскóчив, своїм золотúм шолóмом посьвíчуючи, там лежáть погáні гóлови половéцкі, і шолóми овáрскі[3]), поскéпані калéними[4]) шабля́ми від тéбе, Яр-Тýре Всеволóде! Якáж рáна, брáтя, ємý за дорогá, колú він забýв на пóчесть і жизнь і гóрод Черни́гів, і бáтьківский золотúй престíл і на свою мúлу жíнку, гáрну Глíбівну[5]), звичáї та обичáї?

Бúтва на Каáлї.

(VII. частúна).

Сперéд-сьвíта до вéчора
А з вéчора до дóсьвíта
Летя́ть стрíли калéнії,
Брязчáть шáблї о шелóми,
Трещáть спúси гартóвані
В степý, в незнáємому пóлї,
Сéред землї половéцкої.
Земля́ чóрна копúтами[6])
Побрана, порúтая;
Кістьмú земля́ засíяна,
А крóвию полúтая.
І журбá-тýга на тім пóлї
Зійшлá для рýскої землї.

Що гомонúть отáм, зичúть
У дóсьвíта? То повертáє
Той Ігор вíйско на пригóду
Тому́ Буй-тýру Всеволóду.
І бúлись день,
І другúй бúли ся,
Та кóло полýдня на трéтій
Поникли Ігореві стя́зі.
Оттáк на бéрезї Каяли
Братú різнúлись, бо не стáло
Крóві-винá! Допирувáли
Хоробрі Рýсичі той пир —
Сватів упоїли
Й самі простяглú ся.

[1]) Helm. [2]) Сталевúй. [3]) Авáрскі. [4]) Гартóвані. [5]) Жíнка Всеволóда, Ольга Глíбівна, по вітцю Глíбі, сúнї кн. Юрия Довгорýкого. [6]) Пор. нáродну пíсню: Чóрна рíля заóрана
І кýлями засíяна
Білим тíлом зволóчена
І крóвію сполóчена. (Гл. Вибір з устн. словесности, понúзше.

За зе́млю ру́скую. Хили́лась
І сла́лась пла́чучи трава́,
Висо́кі гну́лись дерева́,
До до́лу гну́ли ся, жури́лись.
(пересьп. *Т. Шевче́нка*).

Туга́.

(VIII. части́на).

Не весе́лаж бо то, бра́тя,
Годи́на наста́ла
Вже пусти́ня усю́ на́шу
Си́лу покрива́ла.
То в сина́х Даж-Бо́га вну́ка[1])
Зли́біда ожи́ла
І на зе́млю Трояно́ву[2])
Дівою вступи́ла;
Лебеди́ними крила́ми
Розпле́скала мо́ре,
І у До́ну пле́скаючи
Розбуди́ла го́ре.
А у князі́в на пога́них,
Усо́биця ги́не[3]),
Бо брат бра́ту став каза́ти:
»Се моє́, мій бра́те!«
— І се моє́, і то моє́! —
Дру́гий став каза́ти
І за мале́, як вели́ке
Ста́ли вимовля́ти.
І самі́ на се́бе ста́ли
Крамо́ли[4]) кува́ти.
А пога́ни зі всіх сторі́н
Зволі́ка́ли си́ли
І на рі́дну зе́млю ру́ску
Бі́дою ходи́ли...

Ой дале́кож зайшо́в со́кіл
К мо́рю пти́ці би́ти
Та хра́брого вже Ігоря
По́лку не вскреси́ти
Ґза і Кончак[5]) в ру́ску зе́млю
З кри́ком поскака́ли
І там в пла́менному ро́зі
По́жар розкида́ли.
Запла́кали ру́скі же́ни,
Ста́ли голоси́ти:
»Ой ужеж нам му́жів ми́лих
Ми́слю не змисли́ти,
Ні ми́слию і́змисли́ти,
Ду́мою здума́ти,
Ні очи́ма огляда́ти
Ні гости́нці бра́ти,
Ан зо́лота, ні срібла
Не пересипа́ти!«
Застогна́в бо вже і Ки́їв
Жале́м та туго́ю
Зажи́в ся і Черни́гів
На́пастю лихо́ю.
Туга́ тяжка́ розілля́лась
Наробила жа́лю
І печа́ль тече́, жиру́є
По ру́скому кра́ю.

---

[1]) Ме́жи війска́ми Ру́сичів, що зва́ли ся вну́ками Да́ж-бога. [2]) Дале́ка земля́, в котрій ри́мский ці́сар Тра́ян побо́рював словя́ньскі племена́. [3]) Князі́ залиши́ли війну́ на пога́нців. [4]) Незго́ди, intrygi. [5]) На́зви половецких ханів.

А князї усе́ на се́бе
Крамо́ли кува́ли
А пога́ні ру́ску зе́млю
Всю́ди оббіга́ли,
І збира́ли дань по бі́лцї[1])
Від ко́ждого дво́ру
І си́пали добро́м ру́ским
По си́ньому мо́рю.
Бо ті сла́вні Сьвятосла́вцї
Дві хра́брії си́ли,
Всеволо́д і хра́брий Ігор,
Кри́вду розбуди́ли[2]),
Котру́ ба́тько їх ки́ївский
Приспа́в бу́ло ти́хо.
О вели́кий Сьвятосла́в[3]) той
Був Поло́вцям ли́хо!
Він розпу́див їх полка́ми,
Ста́льними меча́ми.
Він на зе́млю полове́цку
Наступи́в нога́ми
Притопта́в горби́ висо́кі
І яри́ глибо́кі,
Зму́тив рі́ки і о́зера
Ви́сушив пото́ки.
І Кобяка́ з лукомо́ря[4])
Ви́хром молоде́цким
Він ви́хватив із желї́зних
Полкі́в полове́цких.
І попа́в Кобя́к пога́ний
В Ки́їв у столи́цю
В Сьвятосла́вові поко́ї
В князе́ву гридни́цю[5]).
Тож то Нї́мцї і Вене́дцї[6]),
Гре́ки та Мора́ва
Князя́ Ігоря не сла́влять,
Сла́влять Сьвятосла́ва.
То́го гу́дять[7]), бо він стра́тив
Полки́ молоде́цкі
І ру́скеє зло́то всипав
В рі́ки полове́цкі,
Ще й для се́бе молодо́го
Добу́в сїдло́ но́ве
Сїв із сво́го золото́то
В сїдло́ кощійо́ве[8]).

(Пере́сьпів *Ст. Руда́ньского).*

Сон Сьвятосла́ва.

(IX. части́на).

Смутні́ ста́ли від печа́ли
Городові́ стї́ни;
Приуни́ли й затужи́ли
Весе́лі краї́ни.
А князе́ви Сьвятосла́ву
Сон присни́в ся ди́вний:
»Ось на го́рах у Ки́єві
На лі́жку тисо́вім,

---

[1]) Ви́вірка. [2]) Нерозва́жною боротьбо́ю з Поло́вцями накли́кали нове́ ли́хо на Русь, котре́ відверну́в був вел. кн. Сьвятосла́в побі́дою над Поло́вцями (1184 р.). [3]) На́тяк на зга́дану побі́ду в. кн. Сьвятосла́ва над полове́цким ха́ном Кобяко́м. [4]) Лукомо́ре, Азі́вске мо́ре, а Поло́вцї, що осї́ли були́ у луку́ мо́ря, зва́ли ся Лукомо́рцями. [5]) Гри́дниця або гри́дня, комна́та в кня́жім дворі́, де гри́днї (гри́дь або́ гри́дин — сто́рож двора́) уде́ржували сторо́жу і де збира́лась тако́ж дружина́. [6]) Венеция́ни. [7]) Доріка́ють єму́. [8]) Кощі́й — слуга́ (від кощі́й, худи́й, тонки́й — у М. Шашке́вича: ві́дьма коща́ва), — значи́ть: На Кая́лї втра́тив Ігор во́лю — і став неві́льником.

Сю ніч«, ка́же, »мене́ чо́рним
Вкрива́ли покро́вом;
Вино́ си́не з отру́тою
Мені́ налива́ли
І ту́лами поро́жними
Полóвців пога́них
Бу́йний жемчу́г[1]) насипа́ли
І мене́ ласка́ли[2]).
А в тере́мі[3]) злотове́рхім
Сво́лока не ста́ло;
І всю ніч на оболо́ні
Воро́не крича́ло...[4])
Відга́дали сон бо́яри
І князе́ви ка́жуть:
»Уже́ туга́ полони́ла
Твої́ ду́ми, кня́же!
То соко́ли на́ші я́сні
Кри́лєм стрепену́ли,
І з престо́ла золото́го
В по́ле полену́ли,
Щоб і́знов Тмуторока́ня[5])
Сла́вного доби́ть ся,
Або́ вели́кого До́ну
Шело́мом нани́ть ся.
І вже ша́блями піді́кли
Кри́ла соколи́ні
А соко́лів зацу́тали
Залі́зні пути́ни,
Було́ж те́мно на тре́тій день:
І два со́нця я́сні,
І два стовпи́ черво́ні
Приме́ркли й пога́сли:
І два мі́сяці із ни́ми
Молоді́ обо́є —
Тож Влади́мир з Сьвятосла́вом
Заволокли́сь тьмо́ю
І у си́ньому, у мо́рі
Они́ потону́ли
І вели́ке бу́йство зно́ву
Ха́нови верну́ли[6]).
Вжеж на рі́чці, на Каялі́
Тьма сьвіт заступи́ла,
І по Ру́си розтягла́ ся
Полове́цка си́ла.
Як гні́здо свири́них па́рдів
Она́ розійшла́ ся:
Загреміла зла нево́ля
На во́льную во́лю;
І вже Див[7]) той ненави́сний
Ки́нув ся до до́лу.
От над си́ним мо́рем ста́ли
Го́тскії дівча́та
Ру́ским зо́лотом звені́ти
І пі́сні сьпіва́ти;
Хвалять Бу́сову годи́ну
І месть Шарука́на...
А тут уже́ ні́якої
Ра́дости нема́ нам«...[8])

(Пересьп. *М. Максимо́вича*).

---

[1]) Вели́кі пе́рли. [2]) Голу́били, втішали. Се іроні́чно ви́словлено: Сьвятосла́ва голу́били в сні́, вкрива́ючи єго́ мертве́цким покро́вом. [3]) Двір князя́. [4]) Бісовими воро́нами представля́є сьпіве́ць Полóвців, як їх в V части́ні нази́ває бісовими ді́тьми. [5]) Ігор хотів завоюва́ти Тмуторока́нь, щоби́ доби́ти ся до Азівского мо́ря. Се два соко́ли, два со́нця — Ігор і Всеволо́д; а два мі́сяці — се Олег, одинайцятилі́тний син Ігоря, що недолі́тком бу́вши, ви́брав ся з вітцем на війну́ — і Сьвятосла́в Ольго́вич, князь ри́льский. [6]) Дода́ли тим ха́нови відва́ги, бути́. [7]) Див, божество́ тьми, неприхи́льне Русинам. [8]) Оста́нки Го́тів заде́ржали ся на Кри́мі до XVI ст. Го́тскі дівча́та побре́нькували зо́лотом, котре́ їм могло́ діста́тись від Полóвців, що розби́ли ру́ске ві́йско на Каялі́. Бус, Боз, коро́ль Антів, — сла́влять часи́

Плач Сьвятослáва.

(X. частúна).

Зронúв Сьвятослáв велúкий
Злóте слóво зі слезáми:
»Ігорю і Всеволóде!
Рáно ви взялúсь мечáми
Січúй зéмлю половéцку,
Щоб добýти слáви рáно.
Та не в честь ви воювáли,
Не в честь кров лилú погáну.
Вáшії серця́ хоробрі
Закóвані у булáтї[1])
Загартóвані в завзя́тї.
І такóж мій срíбний вóлос
Через вас постúгла спрáва?
Вже не бáчу влáсти й сúли
Нї вíйск брáта Ярослáва![2])
Вже Чернúгівцїв не вúджу,
Нї Могýтів і Шельбúрів,
Нї Татрáнів і Топчáків,
Нї Ревýгів і Ольбúрів![3])
Без щитíв онú з ножáми
Йдуть в кровáвую розпрáву
Й побіджáють пóлки крúком —
Дзвóнять в прáдíдную слáву.
Але ви собí сказáли:
Самí піднимáймо трýди!
Пéред нáми — слáва нáша,
І за нáми — нáша бýде!
А хибáж то вже старóму
Змолодíти, брáтя, дúво?
Колú сóкіл вúпірив ся,
Женé в гóру птáхів жúво;
Не подáсть гнíздá в обúду!
Та зло кня́же — не підмóга.
І часú звелúсь нінáщо.
Се у Рóмнї крик, трівóга
Під шабля́ми Половчúна
Й Володúмир в сю годúну
Під рáнами. — Тóска й тýга,
Тýга Гля́бовому сúну!«

(В перéкладї *В. Щуратá*).

Плач Ярослáвни.

(XII. частúна).

Ой то не сúва зозýленька закувáла,
Не дрібні пташкú защебетáли, —
То Ярослáвна, рáно до схід сóнця, слíзно ридáла,
Словáми промовля́ла:
»Ой полéчу — кáже — я зозýлею,
Та помчý ся по сúнїм Дунáю,
Сяду-впáду край рíчки Каяли,
Змóчу свої боброві рукáви,

Бýсові, побуджáють Полóвців до пімсти, бо їх хан Шарукáн в 1107 лéдво втік з боєвища, де Русúнй Полóвців зóвсїм побúли.

[1]) Крúця, сталь. [2]) Князь чернúгівский. [3]) Се шість віддíлів (рóдів) племéн фíньских Ковýїв, названих так мабýть по імени провідникíв.

Одягáв тумáном тéплим
Попід дерева́ми.
Стеріг єго́ ти го́голем
На водí при вітрі,
Чайка́ми на бúстрих струя́х,
Черня́дю[1]) в повітрі.
Чиж не пра́вда—ка́же—Сту́гна[2])
Стру́ю чудну́ маé,
Бо чужí пото́ки зжéрла
Сама́ голода́є.
І мутнíї свої́ струї
Об корчí розтéрла.
Молодо́му Ростисла́ву
Днíпра́ не відпéрла?
Там на тéмнім тім бéрезї
Ма́ти Ростисла́ва
Опла́кала молодо́го
Сúна Ростисла́ва.
Там і квíти зажурúлись,
Жало́бою вкрúлись
І дéрева із тугóю
До землí склонúлись.

(пересьп. *Ст. Руда́ньского*).

IV. З Пало́мника ігу́мена Дани́ла[3]).

(В перéкладї).

1. О цéркві Воскресéня Госпо́днього.

І єсть цéрква Воскресéня Госпо́днього ось яка́: кру́гло збудо́вана, стовпíв ма́є 12 кру́глих, а 6 муро́ваних і вúмощена мрамо́рними плúтами вéльми крáсно; дверúй ма́є шéстеро, а на пола́тах[4]) стовпíв 16, а над пола́тами під верхóм є спúсані сьвятí проро́ки моза́їкою, як живí стоя́ть, а над о́лтарем спúсаний Христо́с моза́їкою, а у вели́кім о́лтарі спúсане Ада́мово воздвижéнє; в самім же верху́ напúсане є вознесéнє Госпо́дне, а по обидво́х бока́х о́лтаря спúсане благовíщенє; все те підпúсане моза́їкою. Верх же церко́вний не до кінця́ зве́дений камíнєм, а спéртий доска́ми і тéсаним дéревом, тесéльскою робо́тою і так є без верха́ нїчúм не покри́тий.

---

[1]) Чорня́та, czerniса, рід ка́чки ди́кої, Reiherente. [2]) Рікá, в котрíй утопúв ся Ростисла́в (1093), син Всеволо́да, що ви́брав ся з Володимúром Мономáхом на Полóвцїв. Тут ста́вить ся па́жерлива рікá Сту́гна про́ти Донця́, що лелíяв Ігоря своїми стру́ями. Днїпро́ зачúнúв свої́ береги́ Ростисла́вови, бо не хотíв ста́тись уча́сником вúни злóї рікú Сту́гни. [3]) Гл. Чúтанка для II кл. уч. сем. „Єруса-лим“ стор. 195. [4]) Галéриях.

2. О гро́бі Госпо́днїм.

Під тим же сами́м верхо́м непокри́тим є гріб Госпо́день в такім ви́дї, як мала́ пече́рка ви́сїчена в ка́мени; две́рі ма́є малі́, що чолові́к мо́же влї́зти, склони́вши ся на колї́на: заввишки́ є мало́го чолові́ка і всю́ди кругловида, чоти́ри лі́ктї в довжину́ і в ширину́. Влї́зши в сю пече́ру ти́ми две́рцями мали́ми на пра́вій сторонї́ є мі́сце нена́че ла́вка ви́сїчена в тім же ка́мени пече́рнім і на тій ла́ві лежа́ло тї́ло Го́спода на́шого Ісу́са Христа́ і є ще ни́нї та ла́вка сьвята́ покри́та мрамо́рними пли́тами, а з бо́ку є ви́роблені три віко́нця кру́глі і ти́ми віко́нцями ви́дїти мо́жна сьвяти́й сей ка́мінь а ту́ю ла́вку цїлу́ють всї христия́ни. І ви́сить в гро́бі Госпо́днїм пять лямпа́д вели́ких з оли́вою і горя́ть без переста́нку сї лямпа́ди сьвяті́, а нїхто́ не гаси́ть їх, нї в день нї в ночи́. Ся ла́ва сьвята́, де лежа́ло тї́ло Христо́ве, є в довжину́ чоти́ри лі́ктї, в ширину́ два лі́ктї, а заввишки́ півтора лі́ктя. Пе́ред дверми́ж пече́рними лежи́ть ка́мінь, три сто́пи віддалеки́ від тих двере́ць пече́рних. На тім ка́менї а́нгел сидячи́ яви́в ся же́нщинам-мироно́сицям і благовісти́в їм Христо́ве воскресе́нє. А ся пече́рка окри́та як би амво́н кра́сним мра́мором і стовпцї́ мрамо́рні стоя́ть око́ло, число́м їх двана́йцять. Вверху́ же над пече́рою се́ю постро́єний як би тереме́ць[1]) кра́сно на стовпа́х і вершо́к єго́ спе́ртий кру́гло і око́ваний срі́бними луска́ми позоло́ченими, а на верху́ се́го теремця́ стої́ть Христо́с ви́роблений із срі́бла, величини́ му́жа, а се зроби́ли Фра́нки і поста́вили і ни́нї є він під сами́м тим верхо́м непокри́тим. Є тро́є двере́ць в тім теремци́ шту́чно зро́блених як би хре́стики; ти́ми то две́рцями влазя́ть лю́ди до Госпо́днього гро́бу. Отже се був гріб Госпо́день та пече́рка, як я написа́в, до́бре ви́питавши тих, що зда́вна зна́ють сї сьвяті́ мі́сця.

3. О Йорда́ньскій ріцї́.

Йорда́н ріка́ тече́ би́стро, а береги́ ма́є з то́го бо́ку Йорда́на ве́льми круті́, а з се́го бо́ку поло́гі. А вода́ єго́ мутна́ і соло́дка ве́льми і не мо́жуть напи́ти ся до си́та ті,

---

[1]) Крі́вля, дашо́к.

що пють сю сьвятý вóду; а ся водá здорóва для тих, що пють її; не болúть нїчó від нéї. В усїм Йордáн похóжий на рікý Снов[1]), áле ся шúрша і глúбша і вéльми крýто та бúсто течé; оболóня мáє, як і рікá Снов; а заглибшкúй чотúри сяжнї по середúнї самóї кýпели, як я сам досьвідчúв і змірив та перебродúв на дрýгу стóрону Йордáну і богáто походúв зáлюбки по тім бéрезї Йордáньскім. Завширшкúй рікá Йордáн є як рікá Снов приýстю. А єсть по сїй сторонї сéї кýпели (рікúй) нáче малúй лїсóк, богáто дерéв на Йордáньскім бéрезї превисóких, ненáче вéрби, áле се не вербá[2]); вúсше кýпели ненáче лóзи, богáто по бéрезї Йордáна, áле се не нáша лозá, а íнша. І є тут тростúнí богáто і мнóгі звірятá живýть і свинúй дúких тут бéзлїч і богáто пáрдів; є тут і льви по тóй бік Йордáна в кáмінних гóрах, тут і рóдять ся.

Дрýгі гóри є під тúми гóрами, бíлі вéльми, і ті є блúзко Йордáна. І тут є мíсце віддалекúй на два дóстріли від Йордáньскої рікúй, лицéм до схóду, де пророк Ілúя був взятúй на огнéнúй колеснúцї на нéбо. І тут є блúзко потік Ілиї, напóвненúй водóю, а водá студéна і солóдка. Тут є і печéра сьв. Йоáна Предтéчі Христóвого, колú жив тут в сїй сьвятíй печéрі. А тут блúзко є ще дрýга печéра, де жив пророк Ілúя з ýченúком своїм Єлисéєм. І все те бáчив я своїми грíшними очúма. І сподобúв менé Бог трúчі бýти на Йордáнї і в сам прáзник хрéщеня водú був я на Йордáнї з усéю моéю дружúною і бáчили ми благодáть бóжу, що сходúла на вóду Йордáньску і богáто нáроду прихóдить тодї до водú з сьвічкáми а всю нiч бувáє гáрнúй сьпів а сьвічóк горúть бéзлїч. О півночи бувáє хрéщенє водú[3]): бо тодї Дух сьвятúй схóдить з нéба на вóди Йордáньскі, а лю́ди достóїні дóбре бáчать, як схóдить Дух сьвятúй, а всї нáроди не бáчать, тíлько всякому чоловíкови бувáє велúка рáдість в сéрцї. Колúж сьвящéники погрузя́ть чéсний хрест і промóвлять **„къ Іорда́нѣ крещáющоу ти сѧ,**

---

[1]) Снов (Соснóва) випливáє з окóлиць Стародýба, течé скрізь Чернúгівщину в Дéсну. [2]) Се олúвне дéрево похóже на вербý. [3]) Прáзник хрещéня водú (т зв. нúнї Йордáньске сьвя́то) відбувáв ся 6 сíчня (пíсля нúнїшнього календаря 19 сíчня) від давнúх давéн на пáмятку, що Ісýс Христóс сьв. Йоáном був охрéщений.

Го́споди“, — тодї всї лю́ди вска́кують в Йорда́н, хрестя́ть ся в Йорда́ньскій ріцї, як і Христо́с о півночи хрести́в ся від Йоа́на.

V. З апокрифі́чних (та́йних) тво́рів.

1. Із Сло́ва о Ла́заревім воскресе́ню.

(В пере́кладї).

Уда́рив Дави́д в гу́слї, кладучи́ свої па́льцї на живі́ стру́ни і сидячи́ в на́йнизшім а́дї промо́вив: „Засьпіва́ймо весе́ло, дружи́но, піснями ни́нї, а плач відложі́м і утїші́м ся! Се бо весе́лий час наста́в, се прийшо́в час спасе́ня! Вже бо чу́ю, па́стирі гра́ють у верте́пі і го́лос їх дохо́дить до а́дових ворі́т і долїта́є до мої́х уши́й. А вже чу́ю ту́піт ко́ний пе́рских, вже да́ри єму́ несу́ть во́лхви від свої́х царі́в небе́сному царе́ви, що ни́нї роди́в ся на землї́. А то́го, дружи́но, жда́ли ми бога́то днїв, бо не́бо є престо́лом єго́, а земля́ підні́жем єго́ ніг. Ма́ти-дї́ва, пови́вши в пеленки́ то́го, що повива́є не́бо о́блаками а зе́млю імло́ю, прини́кши до не́го, промо́вила:

„О Ца́рю небе́сний і вели́кий, чого́ Ти схотї́в до нас убо́гих прийти́ на зе́млю? Чи се́ї пече́ри забажа́в, чи тих ясе́л, в котри́х ни́нї лежи́ш? Ось за́раз безу́мний Ірод шата́є ся[1]) і о́стрить меч на Те́бе, бажа́ючи Тебе́ уби́ти!“

Промо́вив тодї́ Ада́м до тих, що були́ з ним в а́дї: „Прийдї́ть, проро́ки і всї пра́ведні, пішле́мо вість до Влади́ки із слеза́ми, чи хо́че нас спасти́ від сих мук?“

А Іса́я і Єремі́я, глузу́ючи з а́да і єго́ не́мічної си́ли, сказа́ли до Дави́да: „А хто мо́же від нас сю вість прине́сти? Ворота́ мі́дяні а ланцюги́ желї́зні, і ка́мінними за́мками тве́рдо запеча́тано“.

Тодї́ Дави́д до них я́сно промо́вив: „Іса́я, Єремі́я, Аро́н, Єзекі́я, Соломо́н, Аґа́м, Авраа́м, Ізаа́к, Яков, Самуї́л, Даниї́л і всї проро́ки, послу́хайте мого́ го́лосу, а се за́втр

---

[1]) Ки́дати ся на всї сто́рони, блука́ти ся.

від нас піде Лáзар чотироднéвний, друг Христóв, той від нас до Нéго вість донесé“.

2. Хóдженє Пр. Богорóдиці по мýках.

Сьв. Богорóдиця вийшла на Горý Олúвну, поклонúла ся Бóгу і промóвила: „Гóсподи Бóже мій! Най зíйде до мéне архáнгел і най вкáже менí мíсця мук“. І зáраз зíйшóв архáнгел і 400 áнгелів з ним і поклонúли ся Пр. Владúчиці нáшій Богорóдиці. І бáчили в пéклї тих, що мýчили ся, а булó тут богáто мужчúн і жéнщин і плач був велúкий. Благодáтна спитáла архістратúга: „Хто є отсї?“ Архістратúг же відповів: „Се ті, що не вірили в Отця і Сúна і сьв. Дýха, áле забýли Бóга і вірили в прéдмети, які нам Бог сотворúв до робóти; óтже все те онú прозвáли богáми: сóнце і мíсяць, зéмлю і вóду, звірí і гáди. Трóяна[1]), Хóрса, Вéлеса, Пéруна зробúли богáми і вірили злим бíсам; тай дóси заволодíв нúми лихúй дух і длятóго тут мýчать ся“. — На другім мíсці бáчила велúку тéмряву. Тодí сказáла Богорóдиця: „Що се за тéмрява і хто сї, що пробувáють в нíй?“ Архістратúг промóвив: „Богáто душ пробувáє в сім мíсці“. А сьв. Богорóдиця промóвила: „Нехáй щéзне ся тéмрява, щоб я бáчила і сю мýку“. Ангелúж, що стереглú сю мýку, відповíли: „Порýчено нам, щобú онú не бáчили сьвíтла, дóки не явúть ся Син твій дóбрий, сьвітлíйший від сíмох сонць“.

І вéльми сумнóю булá сьв. Богорóдиця, і звéла óчи свої до áнгелів, спогляну́ла на невúдимий престíл Отця свóго і промóвила: „В імя́ Отця́ і Сúна і сьвятóго Дýха! най устýпить ся тéмрява, щоб я бáчила сю мýку“. І тéмрява уступúла і сім небéс явúло ся, а тут пробувáло богáто нáроду, мужчúн і жéнщин, і плач був страшнúй а велúкий гóлос розходúв ся. Побáчивши се, Пр. Богорóдиця промóвила до них з плачéм і слезáми: „Що ви вдíяли, бíдні,

---

[1]) Трóян, мабýть бог сóнця (звáний у Поморя́н Трúглавом), був владúкою вóздуха, водú і землí. Ярослáвна зве єго́ в Пíснї о пóходї кн. Ігоря тресьвíтлим. — Хóрса уважáли такóж бóгом сóнця, дóбрим бóгом. — Вéлес або Вóлос був бóгом скотúнй, житя́ природного а такóж духовóго, бóгом мýзики і сьпíву. — Пéрун, бог громовúк.

прокля́ті і негі́дні, і як ви тут опини́ли ся?“ Одна́к від них не було́ а́ні го́лосу, а́ні відповіди. Ангели сторожі́ сказа́ли: „Чому́ не гово́рите?“ Тоді́ промо́вили му́чивші ся: „Благода́тна! Від ві́ку не ба́чили ми сьві́тла, о́тже й не мо́жемо горі́ гля́нути“. Спогля́нувши на них, сьв. Богоро́диця запла́кала ве́льми. Поба́чивши її му́чивші ся, промо́вили до не́ї: „Як Ти нас відві́дала, Пр. Богоро́дице? А Син Твій благода́тний приходи́в на зе́млю і не пита́в нас, а́ні пра́дїд Авраа́м, а́ні проро́к Мойсе́й, а́ні Йоа́н Хрести́тель, а́ні апо́стол Павло́, люби́мець бо́жий; а́ле Ти, Пр. Богоро́дице і засту́пнице, Ти єси́ стїна́ ро́ду христия́ньского; Ти мо́лиш Бо́га, як же Ти відві́дала нас бі́дних?“

Тоді́ промо́вила сьв. Богоро́диця до архістрати́га Михаї́ла: „Яки́й є їх гріх?“ Михаї́л же сказа́в: „Се ті, що не ві́рили в Отця́ і Си́на і сьв. Ду́ха і в Те́бе, Пр. Богоро́дице. І не хоті́ли проповідувати Тво́го і́мени, що від Те́бе роди́в ся Го́сподь наш Ісу́с Христо́с, котри́й приня́в ті́ло, осьвяти́в зе́млю хреще́нєм, о́тже за́для то́го на сїм мі́сцї му́чать ся“. — І знов прослези́ла ся сьв. Богоро́диця і сказа́ла до них: „Чого́ж ви згірши́ли ся? Чиж не зна́єте, що вся́ке сотворі́нє почита́є мене́?“ Ско́ро се промо́вила сьв. Богоро́диця, упа́ла знов на них те́мрява. Архістрати́г сказа́в до не́ї: „Куди́ хо́чеш, Благода́тна, щоб ми пі́шли́? на полу́дне, чи на пі́вніч?“ А Благода́тна відповіла: „Ході́м на полу́дне!“

І тоді́ звернули́ ся херуви́ми і серафи́ми і 400 а́нгелів та повели́ Богоро́дицю на полу́дне, де випливала́ огне́нна рі́ка; і тут було́ бага́то мужчи́н і же́нщин і були́ погруже́ні одні́ до по́яса, дру́гі до па́зухи, і́нші до ши́ї, а знов і́нші до верху́. Поба́чивши се сьв. Богоро́диця, кли́кнула вели́ким го́лосом і спита́ла архістрати́га: „Котрі́ то є, що до по́яса в огни́ погруже́ні?“ Архістрати́г промо́вив до не́ї: „Се ті, що приняли́ вітцівску і матери́ньску кля́тву, і за се му́чать ся тут я́ко прокля́ті“. І знов промо́вила Богоро́диця: „А хтож сї, що вки́нені по сам верх в огне́нну по́ломінь?“ Архістрати́г же відповів: „Се ті, Богоро́дице, що трима́ючи хрест сьвяти́й кленуть ся непра́вдою“.

І сказа́в до не́ї Михаї́л: „Ще, сьв. Богоро́дице, не ба́чила єси́ вели́ких мук“. Сьвята́ же промо́вила до а́нгела: „Ви́йдїм та похо́димо і поба́чимо всї му́ки“. І сказа́в Михаї́л: „Куди́ хо́чеш, Благода́тна, щоб ми пі́шли́?“ „На пів-

ніч!“ відповіла сьвятá. І звернýли ся херувúми і серафúми і 400 áнгелів і повелú Благодáтну на північ. І був огнéний óблак розпостéртий, а посéред нéго лóжа, а тáкож пóломінь і огóнь; на лóжах лежáло богáто мужчúн і жéнщин. Побáчивши се сьвятá, спитáла архістратúга: „Хто є сї, що згрішúли?“ Архістратúг же відповів: „Се сї, Богорóдице, що в сьвятý недíлю на заýтреню не встаю́ть, áле лíнýючи ся лежáть як мéртві і за се мýчать ся“. Сьв. Богорóдиця сказáла: „А як хто не мóже встáти, то що вчинúли?“ Михаíл відповів: „Послýхай Пресьвятá: колú кому́ запалúть ся хáта на чéтверо і обíйме íї огóнь і колú хто згорúть, не могучú встáти, то такúй не мáє гріхá“.

І сказáв до нéї Михаíл: „Кудú хóчеш, Благодáтна, щоб ми пíшлú? на схід, чи на зáхід абó в раї? на прáво, чи на лíво, де є велúкі мýки“. Пресьвятáж відповíла: „Вúйдíм на лíвý стóрону!“ І обернýли ся херувúми і серафúми і 400 áнгелів та вúвели Пресьвятý від схóду на лíвý стóрону. Блúзко рікú булá мрачнá тéмрява і тут лежáло богáто мужчúн і жéнщин і клекотáло як в котлí і мов би мóрскі фúлї побивáли грíшників, а колú фúлї піднимáли ся, погружáли грíшників на тúсяч локóть і не моглú промóвити: „Помúлуй нас, прáведний сýдиє!“ А грúзли їх чéрви невсипýчо. Ангели-сторожí, побáчивши Пресьвятý, клúкнули єдúними устáми: „Сьвят, сьвят, сьвят єсú Бóже і Ти, Богорóдице! благословимó Тебé і Сúна бóжого, що родúв ся від Тéбе, бо ми від вíку не бáчили сьвíтла а нúнї бáчимо сьвíтло зáдля Тéбе, Богорóдице!“ І знов клúкнули всї єдúним гóлосом: „Рáдуй ся, прóсьвіто вíчного сьвíтла, рáдуй ся і Ти, архістратúже Михаíле, молячú ся Владúцї за весь сьвíт! Ми бо бáчимо грíшних, як мýчать ся і вéльми сумýємо“. Пр. Богорóдиця, бáчивши áнгелів сумнúх і знеможéних зáдля грíшників, заплáкала. А всї клúкнули єдúним гóлосом: „Дóбре, що ви прийшлú в сю тéмряву, най нас бáчить Пресьвятá, якá нам мýка!“ Помолúвши ся Пресьвятá з архáнгелом, чýла плач грíшних. Архістратúг же промóвив до нéї: „Ходú, Пресьвятá, най Тобí покáжу огнéне óзеро, щоб Ти бáчила, де мýчить ся рід християньскúй“. Бáчила і чýла плач і зойк їх, áле їх не булó вúдно. Тодí сказáла: „Хто є сї? якúй їх гріх?“ Архáнгел же відповів: „Се ті, що хрестúли ся і хрест слóвом називáли, а дия-

вольскі дїлá творúли і втрáтили час покáяня, і длятóго тут мýчать ся".

І сказáла Пресьвятá до архістратúга: „При єдúній молúтві мóлю ся тобí, щоб і я вíйшлá, щоб я мýчила ся з християнами, бо назвáли ся дїтьмú мóго Сúна". Архістратúг же промóвив: „Спочивáй в раю". Пресьвятá відповíла: „Мóлю ся тобí, вúдвигни вíйско семú небéс і всї вíйска áнгелів, най помóлимо ся за грíшних, чи не услýхав би нас Гóсподь Бог і помúлував їх. — Мóлимо ся тобí, прикажú вíйску áнгельскому і винесíть менé на висотý небéсну і постáвте менé пéред невúдимим Отцéм!" Архістратúг приказáв і приступúли херувúми і серафúми і понéсли Благодáтну на висотý небéсну та постáвили її пéред невúдимим Отцéм у престóла. Тодї звéла онá рýки свої до благодáтного Сúна свóго і промóвила: „Помúлуй, Владúко, грíшних, котрúх я бáчила і не могý терпíти; най і я мýчу ся з християнами". І відозвáв ся до нéї гóлос: „Колú хóчу тих помúлувати, бáчу гвíздє в долóнях Сúна мóго, то й не мáю як їх помúлувати". І промóвила: „Владúко, для християн мóлю Твóго милосéрдия!" І приíшóв до нéї гóлос: „Я бáчу, що брáтиї моéї онú не помúлували, як же я їх мóжу помúлувати?" Тодї Пресьвятá знов промóвила: „Помúлуй, Владúко, грíшних, сотворíнє рук Твоїх, що по всїй землї називáє імя Твоє і в мýках, і на всякім мícцї, і по всїй землї, говóрячи: „Пресьвятáя Богорóдице, помагáй нам!"

Тодї сказáв до нéї Гóсподь: „Послýхай, Пресьвятá, Богорóдице, Владúчице! Немá такóго чоловíка, що не молúв би Твóго імени; я не оставляю тих áнї на нéбі áнї на землї". А сьв. Богорóдиця сказáла: „Де є Мойсéй прорóк? де є всї прорóки? і ви отцї, що не творúли нїкóли гріхá? де Павлó, любúмець бóжий? де Недїля, похвáла христиáньска? де є сúла чéсного хрестá, котрúм Адáма і Еву від клáтви спас?" Тодї Михаїл архістратúг і всї áнгели відповíли: „Помúлуй, Владúко, грíшних!" А Мойсéй клúкнув: „Помúлуй, Владúко, бо я закóн Твій дав їм". А Йоáн сказáв: „Помúлуй, Владúко, я Твоє євангéліє проповідáв їм". Тодї й Павлó клúкнув: „Помúлуй, Владúко, таж я Твої лúсти принíс церквáм!"

І поба́чили є́го сї, що були́ в пі́тьмі, і кли́кнули є́ди́ним го́лосом: „Поми́луй нас, Си́не Бо́жий, поми́луй нас, ці́сарю всіх ві́кі́в“. А Влади́ка промо́вив: „Чу́єте всї! Я наса́ди́в раї́ і сотвори́в чолові́ка по о́бразу і поста́вив є́го́ володаре́м раю́ і дав їм ві́чне жите́, а́ле они́ допусти́ли ся непо́слуху і ві́дда́ли ся сме́рти. — Ви ста́ли христия́нами лише́ на слова́х, а за́повіди́й моїх не бережли́, ти́мто і опини́ли ся в огни́ невгаси́мім; як же ма́ю вас поми́лувати! Ни́нїж за милосе́рдиє Отця́ мо́го, що післа́в мене́ до вас, і за молитви́ Ма́тери мое́ї, що бога́то пла́кала за вас, і за Михаї́ла, архістрати́га завіта, і за мно́жеством му́ченикі́в мої́х, що бога́то труди́ли ся за вас, даю́ вам, що му́чите ся день і ніч від вели́кого четверга́ до сьвято́ї пятьдеся́тниці[1]), щоб ма́ли спокі́й і просла́вили Отця́ і Си́на і сьв. Ду́ха!“. І відповіли всї: „Сла́ва милосе́рдию Твоє́му! Сла́ва Отцю́ і Си́нови і сьв. Ду́хови ни́нї і за́всїди і по вікы́“.

3. Леґе́нда про чу́да сьв. Микола́я[2]).

Оде́н чоловік в мі́стї Ки́єві мав вели́ку ві́ру в сьв. Микола́я і в сьв. му́ченикі́в Бо́риса і Гліба. Коли́ приспі́ла па́мять сьв. му́ченикі́в, вліз він в чо́вен і попли́в до Вишего́роду[3]), поклони́ти ся гро́бови сьв. му́ченикі́в Бо́риса і Гліба. Пригото́вив він сьвічкы́ і ти́міян і про́сфори, як слі́д на по́честь пра́зникови. Поклони́вши ся і повесели́вши ся там духо́вно, верну́в рад домі́в. Але як ще плив Днїпро́м рікою́, жі́нка є́го́, що держа́ла дити́ну на рука́х, здрі́ма́ла ся, упусти́ла дити́ну в во́ду і она́ утону́ла. Оте́ць почáв волóся рвáти собі́ на голові́ і промо́вив: „Ох, ли́хо менї́, сьв. Миколáю! Чиж длято́го я мав таку́ ві́ру вели́ку в Те́бе, щоби́ не зберіг мое́ї дити́ни пе́ред уто́пленєм? Хто бу́де наслі́дником мої́х ска́рбів, хто бу́де помина́ти мо́го сьві́тлого засту́пника? Кому́ ви́словлю Твою́ вели́ку ми́лість, яку́ Ти ви́лляв на весь сьві́т і на ме́не убо́гого? Дитя́, що утопи́ло ся, хотїв я ви́ховати в по́слусї, обу́чуючи є́го́ о Твої́х чу́дах, щоб я і по сме́рти був хвале́ний, а се моє́

[1]) Зеле́ні сьвя́та. [2]) Пор. також Стороу́ске оповіданє про Половчи́на (Чи́танка для учит. сем. І. кл. стор. 46). [3]) На півні́ч від Ки́єва, над Днїпро́м.

дитя́ най пáмять твóрить сьв. Миколáєви. Але справдї, сьвятúй, не менї єсú досадúв, áле й собí; бо вже скóро устáне пáмять Твоя́ в моїм дóмі: я вже старúй і вижидáю смéрти. Колúб Ти хотїв спастú, спас бись, áле Ти сам довíв до утóпленя, бо не вúняв з водú мóго єдинорóдного сúна. Чи вважáєш менé ісповíдником Твоїх чудéс? Хто вúзволив трох мужíв від смéрти? Хто спас Аґрúпового сúна від Сарацéн? і хто вдїяв íнші безчислéнні чýда, якúх не мóже вúсловити лю́дский язúк? Але, óтче сьвятúй, знай, що я вíрю, що все у Тéбе можлúве, як хóчеш. Але мої гріхú перемоглú нúнї... Колúб я був зберíг зáповідь бóжу непорóчно, то всяке сотворíнє слýхало би менé, як Адáма пéред гріхóм в раю́. А нúнї всяке сотворíнє повстаé на мéне: водá тóпить а зьвір роздирáє, змúй пожирáє а блúскавка палúть, птáхи розшáрпують і скотúна, розлю́тивши ся, побúває чоловíка і убúває... Але, сьв. óтче Миколáю, не прогнíвай ся, що я так богáто повáжив ся сказáти; не трáчу надії на Твоє спасéнє, бо Тебé помíчником máю".

А жíнка єгó, рвýчи волóсє, бúла ся по лúцях і вернýла домíв з велúким сýмом. Колúж прийшлá нíч, скóрий на пóслух всїм призивáючим сьв. Миколáя, архієрéй Христóв вдїяв чýдо, якóго ще не бувáло в давнúх рóдах: утóплену дитúну принíс в ночú з рікú і положúв на хóрі сьв. Сóфії живý і неушкóджену. Як же прийшóв на рáнїшню молúтву понамáр і вíйшóв до цéркви, почýв гóлос дитúни на хóрі і стáнувши, роздýмував дóвго. Пішóв відтáк до стóрожа хóрів і став з ним сварúти ся. А стóрож відповíв: „Я не знáю, що máю казáти". А понамáр сказáв: — „Дїти сьпівáють на хóрах!" Стóрож злякáв ся, взяв сьвічку, пішóв до зáмку і побáчив, що він ще не тúканий, а чýти гóлос дитúни. А вíйшóвши на хóри, побáчили дитя́ обмóкле, як онó лежáло пéред óбразом сьв. Миколáя. Не знáли онú нїчóго догадáти ся і оповíли се митрополúтови. Митрополúт, відпрáвивши ýтреню, післáв проповíдника до собóру спитáти, чиє́ дитя́ лежúть на хóрах сьв. Сóфії. І збíгли ся всї городя́ни, чýдуючи ся, звíдки взя́ло ся обмóкле дитя́ на хóрах? Прийшóв і отéць дитя́ти подивúти ся на чýдо, а побáчивши пізнáв єгó, пішóв до своєї жíнки і оповíв їй все по черзí. Онáж не надýмуючи ся сказáла: „Чомýж не

розумієш чудéс сьв. Миколáя, які колúсь творúв?“ І побігши пізнáла своє́ дитя́ і не дбáючи про дитя́, припáла до óбразу сьв. Миколáя і говорúла жáлісними словáми. Лю́ди всї, чу́вши се, бíгли побáчити се чу́до. А митрополúт справúв велúкий прáзник, як в пáмять сьв. Миколáя і слáвив сьв. Трíйцю, Отця́ і Сúна і сьв. Ду́ха,

---

ДРУГА ДОБА.

І. З давни́х по́вістий.

З по́вісти про Варлаáма і Йоасáфа [1]).

Прúповість про однорóжця.

Тих, котóрим злослúвому і окру́тному пáну слу́жат, і котóрим от (зам. від) дóброго і ласкáвого з велúкого шаленьства отдалúвши ся, ре́чий дочáсних прáгнут і над ни́ми сóхнут і о прúшлих намнїй (нáйменьше) не мúслять, лéч (зам. áле) в тїлéсних рóскошах уставúчне зоставáют, а ду́шам своїм гóлодом гúнути і незлїчéними злóбами стúсненими бúти (зам. бу́ти) допускáют, человíкови от срóгого єднорóжця утїкáючему подóбних бúти розумію, котóрий гóлосу єгó і страшного рикáния не могучи́ стерпíти, мóцне, абú бил (зам. був) от нéго пожéртий, утїкал: а з пру́дкостию бігучи́, в велúкий нїякий ров (зам. рів) впал і летячи́ за дéрево нїякоє рукáми ся ухопúл і óного ся мóцно держáл, на стóпню нїяком ногáми опéрши ся, розумíючи затúм, же (зам. що) в покóї зостáл і вшеляκого небезпечéньства уйшóл. Гляну́вши тéди обáчил дві мúши, одну́ бíлую, а дру́гую чóрную, дéрева óного, за котóроє ся бил ухопúл, кóрень уставúчне подгризáючиє і прáвє до концá óноє подтинáючиє. А затúм позрíвши в глубóкий ров, страш-

---

[1]) Текст сей духóвної повісти (роману), спúсаної на зóвсїм нехристия́ньских оснóвах, зачéрпнених з Індиї, подаéмо з перéкладу вúданого в 1637 р., переписуючи лишé пíсля шкільнóї правóписи. Задéржуємо такóж нáголос сéго вúданя. (Пор. Огляд укр. рус. лїт.).

ного смóка обáчил на самóм везрéнию огнéм дúшучого і срóго на нéго поглядáючого і страшнóю пащéкою полкнýти прагнýчого. І знóву на стóпень тот, на котóром ногáми ся опирáл, взглянувши, обáчил четирех áспидов гóлови з стїнú впникáючиє: к горí зась (зам. же) поїзрівши, мáло штось (зам. щось) мéду з галýзов дéрева óного кáплючого обáчил. Прéто о небезпечéньствах тих, котóрими з всїх сторóн бил огóрненнй і стúсненнй, понехáвши мúслити — то єсть, як єгó звéрху єднорóжец вéльце (зам. вéльми) срóжачи ся шукáл пожéрти: на дóлї зась окрýтний смок полкнýти єгó прáгнул: і як дéрево тóє, котóрого ся держáл, прýдко вже мíло (зам. мáло) бýти подгрúзенеє: нóги зась як на слúзьком і непéвном стýпени держáли ся — тих, мóвлю, так велúких небезпечéньств запóмнівши, на малóй óного мéду солóдкости коштóваню себé забáвил.

Тóє подобéньство єсть о тих, котóриє рóскошами дочáсного живота ошукúвают ся. Однорóжец кшталтом єст смéрти, котóрая зáвше рожáй людскúй преслїдýєт і поімáти кýсит ся. Ров зась сьвіт єст, котóрúй вшеляких злóстей і смертéльних сїтей єст пóлнúй. Дéрево тóє, за котóрое ся унявши, рукáми держимó і котóроє дві мúши уставúчне подгризáют, кáждого человíка животá єсть час, котóрúй ся днéвними і нóчними годúнами скорочáєт і уменшáєт і помáлу до подсїкáния прихóдит. Четúри зась áспиди, людского тїла з четúрех і непéвних елемéнтов зложéнє знáчат, котóриє, ґди (зам. колú) ся в своéм порядку не захováют, і помешáють, телéсноє злóженє розвáлюєть ся. До тóго огнúстий он і окрýтний смок, стрáшноє пекéльноє чéрево призначáєт, котóроє тих принятú прáгнет, котóрії дочáсниє рóскоши над прúплиє добрá прекладáют. Мéду зась крóпля стїкáючая сьвіта того утїху і солóдкость значúт, котóрою он прия́телей своїх ошукúваючи, тим о спасéнії своéм промишляти намнїй не допускáєт[1]).

---

[1]) Ся прúповість розповсюджена такóж вéльми в Нїмéччинї на оснóві поетúчного твóру Рюккерта. Нахóдить ся онá такóж в íнших східних книгах. Пор. Чúтанка для учит. сем. „Прúповість про житé“ стор. 262.

II. З ру́ско-литóвских лїтóписий [1]).

I. З на́йдавнїйшої ру́ско-литóвскої лїтóписи.

Похва́ла Ви́товтови, вел. князе́ви литóвскому.

(В пере́кладї після за́писи з початку XV стол.).

Хóчу вам оповісти про в. князя́ Олекса́ндра [2]), зва́ного Ви́товта, литóвского і ру́ского і і́нших земе́ль володаря́, а що пи́сано є: „Бра́тя! Бóга бі́йте ся, а князя́ чтї́ть!“ — о́тже й я хóчу вам оповісти про тóго сла́вного володаря́. Одна́к тру́дно ви́повісти а́нї на письмó перене́сти дїла́ се́го вели́кого князя́, так як не мóжна би булó кому́ збагну́ти висоту́ небе́сну і мóрску глибину́, то як би мóжна булó оповісти про си́лу і хоробрість се́го сла́вного володаря́! Сла́вний був сей вел. князь Ви́товт — він держа́в вели́ке князї́вство литóвске і ру́ске і бога́то і́нших земе́ль, прóсто ска́жу, всї ру́скі зе́млї. І то не тíлько ру́скі зе́млї, а́ле й волода́р Угóрскої землї, зва́ний ри́мским цїсарем, жив з ним у вели́кій любóви. Коли́ він був у своїм гóродї, зва́нім Луцк вели́кий, послáв своїх послíв до угóрского короля́, ри́мского цїсаря, і запроси́в єго́ в гости́ну до се́бе. А сей без вся́кого ва́ганя приїхав до не́го із свое́ю корóлевою і вели́ку честь та бога́то да́рів пода́в єму́. І відсíля між ни́ми утверди́ла ся вели́ка любóв. Як же не чу́дувати ся че́сти вели́кого володаря́? коли́ ті, що на схóдї або́ на за́ходї, прихóдять і поклоня́ють ся сла́вному; і той, що є царе́м над все́ю земле́ю [3]), і той прийшóв і поклони́в ся сла́вному володаре́ви, вел. князе́ви Олекса́ндрови, зва́ному Ви́товтови. — Ще й Туре́цкий цар честь вели́ку і да́ри мно́гі віддáв сла́вному володаре́ви, а благовíрний і христолюби́вий Царгоро́дский цар такóж жив з ним у вели́кій любві. — Такóж і Че́ске короліївство [4]) ма́ло вели́ку честь для сла́вного володаря́; ще й Да́ньский коро́ль [5]) вели́ку честь і бога́то да́рів пода́в слáв-

[1]) Гл. Огляд укр. рус. лїт. [2]) Олекса́ндром на́звано Ви́товта, коли́ він 1384 вдру́ге охрести́в ся по о́бряду ру́скої це́ркви. [3]) Цїсар гре́цкий Іва́н Палєольо́г. [4]) Че́ским королéм був тодї цїсар Жи́гмонт. [5]) Ерих XIV.

ному володарéви, вел. князéви Вúтовтови. В тих же лїтáх брат єгó Ягáйло держáв стíл крáківского королíвства (в пóльскім язúцї звáний Владислáвом) і тóй з ним жив у велúкій любóви. Колú слáвний володáр Вúтовт був гнівнúй на якýю зéмлю і хотíв якýю зéмлю покарáти, корóль Владислáв все давáв пóміч.

Ще й íнші царí східні служúли ємý. Такóж вел. князь москóвский[1]) жив з ним у велúкій любóви. Ще й íнші велúкі князї нїмéцкі служúли ємý з всíми гóродами своїми і з зéмлями (тíж велúкі нїмéцкі князї нїмéцким язúком звáні містрóве[2]); ще й володáр землї молдáвскої і бесарáбскої, волóским язúком звáний воєвóда; такóж володáр землї болгáрскої по болгáрски звáний дéспота. Ще й íнші вел. князї: в. князь Твéрский і в. князь Рязáньский і в. Одоéвский[3]) і в. Новгорóдский і Псковский.

Слóвом кажучú, що не булó по всíм Помóрю нї гóрода, нї мíста, щобú не слýхали тóго слáвного володаря́ Вúтовта. Тíж велúкі володарí, царí, велúкі зéмлї і в. князї, що ми їх тут вúписали і íнші, жúли у велúкій любóви з ним; а íнші крíпко служúли ємý, слáвному володарéви, і честь велúку і богáто дáрів приносúли ємý, не лишé по всї лїтá áле і по всї днї. Колú слáвний володáр, вел. князь Олексáндер (Вúтовт), на якýю зéмлю був гнівнúй і якýю зéмлю хотíв сам покарáти, абó знов сúльних своїх воєвóд післáти, де захóче, і якóму володарéви з тих велúких земéль казáв до сéбе прибýти, то онú без всякого вáганя скóро прибувáли до нéго із своєї землї. А колú якóму володарéви булá бідá, то він все своé вíйско і всю сúлу посилáв на пóміч і на єгó слýжбу. Такúй то був вел. князь Олексáндер, звáний Вúтовт, пробувáв він у велúкій чéсти і слáві!

2. З середньої редáкциї рýско-литóвскої лїтóписи.

Перéказ про початкú Лúтви.

(Дослóвно з кодéксу бібліóтеки Рачúньских).

Одного часу паньство Римское било под цесаром Августом, которúй же не только одному Риму, ино всему

---

[1]) Васúль Дмитрóвич. [2]) Містрóве нїмéцкого і ливóньского óрденів. [3]) Князї Одоéвскі булú потóмками Михаїла, князя́ Черни-

сьвіту пановал. Якож вишей писано, іж часу цесарства Августова син Божий воплотил ся, а часу Тивирия цесара, второго по Августе, на кресте[1]) волную муку принял для збавеня і откупеня роду чоловіческого. За кочорогож Тивирия вси річи і пророчества пополнивши, по встані з мертвих, вступил на небо і сїл на правици в Бога отца і отдати кождому водле заслуги єго.

По смерти Тивирия цесара бил цесарем Ґайос, а по Ґайосе Клавдий, а по Клавдиї царствовал син єго Нерон, который же бил пан окрутний а невставичний[2]), іж властную матку свою і доктора своєго найвишшого Сенеку, без кождоє причини ку смерти приправил і колько раз казал место[3]) Римскоє запаливать, а нї для чого иншого, только для того, іж би ся тому дивовал і потеху[4]) мїл. А княжатом і паном римским шляхтє і всему поспольству кривди і втиски чинил, для чогож всякий подданий єго, для великого окрутеньства і невставичности єго, не бил нїхто певен анї безпечон не только іминей[5]) албо скарбов, але і здоровя своєго. А так многіє, опускаючи іминя і скарби своє, втекали ся до розмаїтих земль, наслядуючи справедливого упокою.

Гдеж одно княжа римскоє именем Палемон, который же цару Нерону бил кревний, забрал ся з жоною і з дїтми своїми і з подданими і скарби своїми, з которим то княжатем пят сот шляхти также з жонами і з дїтми і з многими силами. І взявши з собою одного астронома, который ся знал по зьвіздах, і пошли у кораблех морем по заходу солца, хотечи собі знайти на земли містце слушноє[6]), гдї би ся мели[7]) поселити і мешкати з покоєм. А з тими шляхти чотири рожаї навишшиє імени, именем, з Котаврус Довспрунї, а з Колюмнов Прешпор, а з Руси Улянус, а з Рож Ектор. А так оніє люди не малий час по мору ходили і пришли Межиземского мора і дошли до ріки Шума і тою рекою Шумою в море окиян і морем окияном дошли до

гівского, в XV і з початкóм XVI ст. підлягáли вел. князя́м литóвским, відтáк москóвским. Імя Одоéвских мáють від міста Одоéва, нúнї повіт. міста Тýльскої ґуб

[1]) В словáх Августе, кресте, під вплúвом білорущúний, відповідáє е наконéчне нúнїшньому ї. [2]) Zapalczywy. [3]) Місто. [4]) Потїху. [5]) Маéтки. [6]) Пригідне. [7]) Мáли.

реки устя, где Немон упадивает у море окиян. І потом пошли рекою Немном у верх олиж[1]) у море Малоє, которое називает ся море Немновоє. А для тоє причини тоє море Немновоє називает ся, іж в тоє море Немон упадивает двонадцятма устї, а кождоє зовет ся особним іменем, межи которимиж устї одно зовет ся Ґілія. І пошли тим устєм у верх і дошли целого Немна, гдї вже он сам увесь ув одном містцу течет. І верх Немна дошли до ріки Дубиси, якож вшедши в тую реку Дубису і нашли над нею гори високиє і ровнини великиє і дуброви розкошниє і розмаітих обфитостиї наполнено у звірех розного рожаю то єст найпервеї: туров, зубрев, лосеї, оленеї, сарн, рисеї, куниц, лисиц, білок, горностаєв, і иних розмаітих рожаєв; і теж у реках великую обфитость риб непосполитих, іж не толькo тиє риби, коториє ся в тих реках плодять, але множество риб розмаітих а дивних приходят з мора за тою причиною, іж недалеко устє Немновеє, гдї Немон у море впадивает. Над котримиж реками над Дубосою і над Немном і над Юрою там ся поселили і оноє мешканє їх над тими реками вельми ся їм подобало і назвали тую землю Жомоіть (Жмудь).

З. З ши́ршої реда́кциї ру́ско-лито́вскої лїто́писи.

Зї́зд мона́рхів і князї́в в Лу́цку у Ви́товта[2]).

І будучи король Ягоїло у Витолта у Вильнє[3]) і почнет мовити брату своєму князю великому Витолту: Мили[4]) брате! — я человек летни[5]), не вем[6]), бих вже плод мел[7]); про то ражу (з. раджу) тебе, абись слал до цесара і о то бись слал, штоби (щоби) єси мог королем бити і я тобе хочу допомочи у цесара і в папежа. І князь великиї Витолд рекл: „І как (з. як) же бих я мог к тому приїти, коли цесара не знаю, анї он мене; а однакож хочу так вчинити, би ми на то наложить великиї наклад; і цесара і инших

---

[1]) Аж. [2]) Текст сей подаємо зо́всїм пі́сля ориґіна́лу і задє́ржуємо по́даний де́куди на́голос, переписуючи єго́ лише́ пі́сля шкільно́ї правопи́си. [3]) Зам. Ви́льнї. [4]) Зам. ми́лий. [5]) Зам. чоловік лїтни́й. [6]) З. не вім = не зна́ю. [7]) Щоб я вже пото́мство мав.

панов християньских хочу в себе мети (з. мати) в Луцку. І королю Ягойлу то ся подобало, і радил, аби так вчинил, а потом короля Ягойла з великою честию а даровавши многоценними дари отпустил до Польски, а сам к тому ся готовал, как би цесара і тих панов християньских в собе мети і чим подняти.

І будучи на другую зиму послал послов своїх до цесара християньского[1]), і до короля дуньского і княжат поморских і до княжат слезских і немецких, і до зятя своєго вел. кн. Московского[2]) і до князя вел. Тверского і до в. кн. Резаньского і до царя перекопского[3]) і до воєводи волоского, і до инших панов християньских, жедаючи, аби в него били. Где-ж цесар хри́стияньски(й), на тот час будучи і королем угорским і ческим, Жиґимонт, у Витолта бил, і король польски(й) Ягойло, брат Витолтов, і король диньски(й), і цар перекопски(й) і вел. кн. Резаньский, і в. кн. Московский, зять Витолтов, і князь вел. Тверский Борис Александрович, і містр пруски(й) і лифлянтски(й), і князь Одоєвски(й), і Перемишльски(й)[4]), і Новосельскіє, і воєвода волоски(й), і посли великиє од Йоана Палеолога цара греческого, і княже (зам. княжа) мазовецкоє і инних княжат і панов християньских і розмаїтих гостей много.

І коли тиє (ті) гості у в. кн. Витолта били і в. кн. Витолт достаток давал ім велики(й) і вихоживало на них оброков[5]) на кожди(й) день меду сиченого сем сот бочок окром мушкатель, і вин і малмазей[6]), і инших питей розмаїтих; а яловиц сем сот, баранов, вепров сем сот, жубрей по шестдесят, лосей по сто, кроме инних розмаїтих зверин і инних многих мяс і домових потреб. І держал тих гостей в. кн. Витолт в себе сем недель. І видячи то цесар по Витолте, іж (що) такую ім учту великую чинил і доста́ток велики(й) давал, і к тому богатство єго великоє, і сам цесар рекл до Витолта: „Княже велики(й) Витолте! бачим по тобе, іж ти княже богатоє і великоє, а к тому нови(й) християнин, і годит ся, би тобі бить паном корунованим,

---

[1]) Жи́гмонт. [2]) Васи́ль II Василе́вич; єго́ оте́ць був зя́тем Ви́товта. [3]) Тата́рский хан в Кри́мі. Перекóп, тверди́ня кри́мских ха́нів. [4]) Князі́ Перемы́ські і Новосе́льські ма́ли у́дїли на пі́вночи Ру́си (Перемы́шль, повіт. мі́сто в Калу́жскій ґуб., Новоси́ль в Ту́льскій). [5]) Харч. [6]) Мальва́зия, гре́цке вино́.

і межи нами королї християньскими бить братом". І князь велики(й), услишавши то от цесара, і зрозумел на то волю цесарскую. І того-ж часу ве сполок з братом своїм королем Ягойлом просил от цесара, аби на тоє цесар стал, і коруну єму призволил меть (мати), і до отца сьвятого папежа, штоби послал, аби посьвятивши коруну в. кн. Витолту дал. І цесар к тому призволил, і тогож часу одправил послов своїх до папежа, жедаючи отца сьвятого папежа, аби коруну Витолту подлуг обичая християньского дал. І в. кн. Витолт при том после цесарском отправил своєго посла до Рима, до отца папежа[1]) з посельством своїм і теж з листи корольов християньских, пана Семена Дединголдовича і пана Шедибора, брата Кезгайловича.

А потом в. кн. Витолт цесарей і всїх тих гостей, коториї на том з'єзде били, даровавши знакомитими і многоценними дари і одпустил. Гдеж межи иншими дари в. кн. Витолт даровал цесара рогом великим турїм, того тура, што в. кн. Гидимин вбил на горе (з. горі) у Вильнї, которую тепер зовут турєю горою. І посьлє того в. кн. Витолт жил три годи[2]) і спросил до себе короля Ягойла в лови і будучи Ягойлу з Витолтом, і рознеможе ся Витолт і умре, от початку света шестоє тисячи деветсотного первого (?), а од божого нарожения тисяща чотириста тридцатого, месаца октобра 23. дня. А пан Сенко з паном Шедибором, з братом пана Скезгаловим, єхали з коруною з Рима од папежа; а мешкали в Риме три годи длятого, іж валка[3]) била ве Влошех, і длятого не смели з коруною єхати, а весть іх зашла ве Львове о смерти в. к. Витолта, што умер. І Ляхове, не жичечи коруни Литве і коруну в них тую отняли, і розсекши єє (її) на поли[4]) і приложили ко коруне біскупа Краковского, которая і тепер при замку Краковском у костеле сьвятого Станислава єст.

---

[1]) Мартйн V. [2]) Вйтовт жив після тóго лишé одéн рік. [3]) Борбá. [4]) На половйну.

III. Козáцкі лїтóписи.[1]

I. З лїтóписи Самовúдця.

Збарáска вiйнá і Збóрівска бúтва (1649 р.)[2].

Зараз на весну отмінивши Хмельницкий приязнь і постанову з королем польским[3], затягши самóго хана, з великими потýгами татарскими і незличóними своїми войсками козацкими (просто потягнул под Межибоже)[4], которих полков било: полк Чигирúньский, Черкаский, Корсуньский, Кáневский, Лисяньский, Білоцеркóвский, Пáволоцкий, Уманьский, Калницкий, Могилевский, Животовский, бо там козацтво звало ся аж поза Днїстром коло Галича, і замков доставали, межи иними і Пневского замку за Надворною доставали, а тут волости усї і городи опроч тилько самого єдиного Каменца Подольского аж поза Константинов Старий, — в Шульжинцех, Грицеві, Чорториєй козацтво зоставало. У Овручом особливий полковник зоставал, до которого усе Полїся належало. Знову зась на Заднїпру полки, коториє до гетмана-ж Хмелницкого притягнули: полк Переясловский, Нїжиньский, Чернїговский со всею Сівéрю аж по Гомель і Дроков і Мглин, полк Прилуцкий, Ічáньский, Лубенский, Ірклїєвский, Миргóродский, Полтавский, Зїнкóвский. Тиє усї полки били при гетману Хмелницкому, в которих незличóная лїчбá войска била, бо инший полк міл козацтва тисяч болше двадцяти, бо що село, то сотник, а иная сотня міла люду тисячу. Так усе, що живо, подняло ся в козацтво, же залéдво знайшол в яком селї такого человіка, жеби не міл албó сам, албó син до войска іти; а єжели сам не здýжал, то слугу парубка посилал. А иніє, кілько іх било, всї ішли з двора, тилко одного зоставали, же трудно било о нáймита. А то усе дїялось задля того, же прошлого рóку збогатили ся шарпанúною добр шляхецких і жидовских і иных людей, биваючих на преложéнстві, же нáвет, где в городах били і права Майдебурскіє (маґде-

---

[1]) Гл. Огляд укр. рус. лїтератýри. [2]) Текст з нáголосом з оригінáлу, лишé шкільнóю правóписю. [3]) Ян Казимúр. [4]) Місто в ґуб. Подільскій.

бурскі), і присяглиє буймістрове (бурмістри) і райци свої уряди покидали, і бороди голили і до того войска ішли: бо тиє себі зневáгу держали, котриє би з бородою неголеною в войску зоставали. Так диявол учинил себі сьміх з людей статéчних!

І так Хмельницкий на початку посту сьв. апостол Петра і Павла на Чорном Шляху[1]) за Животином скупивши ся з тими полками і ханом кримским, просто потягнули били под Межибоже, где зоставало козацтво в обмежéнню от войска коронного; але увідомивши ся жолнїрове о толь великих потугах козацких і татарских, зоставивши Межибоже, втéком уступили, которих орда і здогонила, але увойшли до Збаражжа. Гетман Хмелницкий зо всїми потугами просто тягнул противо войска коронного, которое зоставало под Збаражем обозом, над которими бил старшим ксїонже Єремій Вишневецкий, з которим войско великое било. І так, притягнувши гетман Хмелницкий до Каменя Човганского, і оставивши табор іти помалу, сам з ханом комóнником пойшовши, осадили тое войско под Збаражжем на сьв. апостол Петра і Павла, а напотом табор пришол, і доставали того войска, которое мусїло, зоставивши окопи, вколо замку і в містї тїсно стати, которих в обложéнню аж до Успения Богородицї держали, але оних не достали. На которих барзо трудно било, же мусїли стерво їсти, а і того мало било, бо собак і кошок виїли.

Король зась єго милость Ян Казимир, под Топоровом[2]) стоячи з сенаторами і посполитое рушéння скупивши, оттоль рушил со всїми потугами на отсїч войску, зостаючому в обложенню у Збаража. О котором узявши пéвную відомость гетман Хмелницкий, осадивши Збаражскоє войско, з комóнником і ханом пойшол противко короля єго милости, і споткáли ся под Зборовом; — южé з Зборова вийшло войско било і сам король єго милость. Где споткáвши ся войско з войском, много шкоди орда учинила в войску коронном, же залéдва могли справити ся, і назад до Зборова уступили. І там осажено короля єго милость, і без мало до того не пришло, же і узято би било, бо уже нїотколя помочи сподївáти ся било; можная річ, любо не при-

---

[1]) Сим шляхóм нападáли Татáри на Русь. [2]) В Брідскім повітї.

ступом, але і голодом оних звоєвати. Однакже і гетман Хмельницкий не зи́чил того, жеби міл ся достати монарха християньский в руки і в неволю бісурманскую. І так із собою трактовати почали през дней два і учинили згóду, же не міли по самую Случ жолні́ре на Україну бивати, толко опроч урядове старостóве по городах, албо сами панóве, жеби уже болш задору і причини до войни не давано. А орді́ плата полоном городов дванадцяти, которие могуть ви́няти. І по тих трактатах узявши заставу панов значних у войско, гетман Хмелницкий битностю своєю бил у короля єго милости в Зборові, где оного шанóвано, ударóвано і другого дня отпущено до войска. І так король єго милость повернул назад до Львова, а Хмелницкий, пришовши под Збара́же, приказал з шанцов войску уступити і юж межи собою з войском коронним болше задору не чинити; бо і от короля єго милости посланцóве до князя Вишневецкого пришли, посполу при гетману Хмелницкому, і до всего того войска, зостаючого в обложéнню в Збаражу, ознаймýючи о той згóді. І Хмелницкий з ханом кримским, росправивши орду, то єсть мурзі[1]) придавши козаков, — і так многіе городи козаки позводили, і людей Татаре в неволю побрали і козаки маєтности побрали і міста значние спустїли. І днем перед Успенієм Богородиці уступило войско козацкое і орди от Збаража, тягнучи просто на Україну.

2. З лїтóписи Самійла Велúчка.

Про за́мок в Бро́дах[2]).

Не моглем того дойти і вибадати ся з гисторій книжних, якого власне року заложен і докончен в Полщі славний і кріпкий замок Бродский; того тилко з повісти певной шляхти польской дойшолем, іж Зіновій Богдан Хмелницкий, яко волний і значний шляхти рускої син, зоставал в Полщі в чину конюшевском у велможного пана Потоцкого, фундатора замку Бродского, в тое время, когда зовсім докончил ся тот замок. І єгда (коли) тот Потоцкий

---

[1]) Мýрза, татáрский князь. [2]) Текст після оригінáлу з нáголосом там дéкуди означéним.

з многими і високими себі ровними шляхти польской персонами прибил до Бродов для оглядания тоєй своєй замку Бродского фундациєй, тогда з тогож своєю ассистенциєю ходячи по валах Бродских тїшил ся велце, же за старанєм і коштом єго так знаменитая і кріпкая фортеца Бродская зостала споруженна (построєна); где слишал і от ассистентов своїх многиє себі похвали і тої фортеци залєцения, яко і недобитою єї нарицали (називали). При нем теж пану Потоцком и конюший єго, Богдан Хмелницкий, по тих же валах близко ходячи, а для бившей в нем натуралної вдячности (зам. вдачі), ростропности і науки великую іміючи милость от пана своєго, ґди (коли) вопрошен (запитаний) бил таковим словом: „Пане Хмелницкий, як ся тобі мнит (здає) о тої фортеци? бо я уважам, і всї тоє признают мнї, іж єсть не добита“.

Хмелницкий на тот час — учинил неосторожне такий на слово панскоє ответ: „Ясне велможний мосце добродїю! що рука людская здїлает, то таяж і зопсовати может“. Що любо єсть правда, однак тим ответом Хмелницкого тот пан Потоцкий, фундатор Бродский, барзо уражен; но Хмелницкий не постерегл того, леч от других браттї своєй, а особливе от ближайших боку панского слуг, с которими міл доброє захованє і приязнь, ґди зостал перестережен, іж міл того дня от меча панского стратити свою голову: теди тоєй (тієї) смертної не дожидаючи чаши, ґди начали до столу панского в новосозданних замкових будинках готовати, он Хмелницкий вийшол з замку на кватеру свою в місто Броди, где лутшиє конї свої побравши, і що било на тот час при нем субстанциї (засобів) на вюки[1]) зложивши, рушил з челяддю своєю спішно і безвістно з кватери в путь наміренний; і ним пришло до пол обіду панского в замку Бродском, Хмелницкий тим часом миль три і чотири могл улузати (уїхати). А о пол обідї пан Потоцкий велит покоєвому своєму винести себі с комнати палаш, а другому слузї приказал звати Хмелницкого, конюшого своєго. Тут слуга по всем замку не знайшовши Хмельницкого, удал ся на кватиру єго, а там одержал от людей домашних таковую відомость: іж Хмелницкий, посїдлавши

[1]) Скіряні міхи, які вкладáють на коня.

і повючивши[1]) свої конї, рушил спішно із кватери, не сказавши нїкому, куда. Слуга тот, ґди о отїздї з Бродов Хмельницкого принесл пану Потоцкому реляцию, тогди всяк домислил ся, іж Хмелницкий, оставивши вічне службу свою, ушол вовсе от гнїва панского. Пан Потоцкий, получивши тую о уїханию Хмелницкого відомость, тим барзїй розярил ся, і зараз найлучшими конми своїми приказал слугам своїм гнати за Хмелницким, а завернути єго до себе. Якая за Хмелницким погоня любо і била, єднак всує (на дармо), поневаж недогнаний Хмелницкий і без жадного препятствія (перепони) щасливе од Бродов прибил на Україну. Гдї нїколикоє время преживши, із добрими молодцами козацкими обознавшись, отїхал з ними на Низ, до Сїчи запорожскои. А там чрез нїколико лїт зостаючи, набивал нужних (потрібних) собі вещей (річий) через праци і труди воєнниє; ходячи з козаками запорожскими полем і морем за промислом воєнним под жилища (оселї) бесурманкия і в окказиях (пригодах) воєнних, не закриваючи своєго пред неприятелем ока; за що в войска запорожского в особливої бил чести і повазї.

3. З лїто́писи Григо́рія Граба́нки.

Би́тва під Цецо́рою і Хо́тином[2]).

В року 1621, єгда (коли) Осман, цар турецкий, ізбивши на Цоцорі полскую силу, прийде в год (рік) на полскую землю з неіщетними (несчисленими) силами, тогда Жигмонт, кроль польскій, послал сина своєго Владислва з полскими войсками противу Турков; а занеже далече болшия сили турския бяху (були) паче полских (як польскі), того ради в кріпком обстоянії (облозї) і тїсноті полскоє войско бі (було) от Турков. Тогди Жиґмонт посла(в) по козаки за пороги, призивая їх на помощ і мзду (нагороду) сребломі свободою дати обіщевая. Петр же Сагайдачний, убивши Бородавку гетмана[3]) за непоспіх для ратунку кролевичови за пянством, принял на себе повторе гетманство, і собрал шесть тисяч козаков реєстрових і за-

[1]) Наладува́вши. [2]) Текст по́даний з ориґіна́лу. [3]) Сагайда́чний уважа́в Боро́давку самозва́нцем і відда́в єго́ військово́му су́дови та каза́в єго́ розстріля́ти.

порожских такожде виборних, пойде (пішов) кролевичу в помощ под Хотїн, яко найскорій, і пробивши ся чрез войско з великою турецкою шкодою, ста(в) при кролевичу во облеженю; идеже (а там), єгда брани (війни) прийде время (прийшов час), поставлено бі войско запорожскоє напредї, на него же огнь і меч Турки іспустиша і всю силу, але оперли ся аки (як) о мур кріпок, і бисть того дне сїч великая, і много тогда паде турскої сили, козацкої же і полскої мало.

Тако Богу защищаючу от поган Християни, нашедшей же ночи Турком спящим, козаки впадоша в обози їх, і всю нощ убиваху Турков по наметах. І єгда бисть утро, узрівше Турки безчисленних своїх побитих, возвістиша царю своєму; ужасе ся (злякало ся) серце єго і начат просити мира у Владислава кролевича і сотвори ся мир вічний. За что (що) Сагайдачний у кроля і у Річи посполитої зєднал милость і свободу великую народу малоросийскому; і когда би гетман сей запорожский Сагайдачний з козаками Туркам і Татарам не воспятил (перешкодив), то би Турки в Росиї і Полщі з церквей і костелов для коней стойли (стайнї) поробили. Року 1622 Петро Сагайдачний, славний гетман запорожский, великий защитник православної віри і ктитор (основатель) братского монастиря і школ латиньских, престави ся (умер); тїло же єго погребенно в Києві, в монастирі братском, з великим плачем запорожского войска і всїх людей православних.

IV. З церко́вного письменства́.

І. З Пересопни́цкого Єванге́лия[1]).

З Єванге́лия съв. Луки́[2]).

Человіку єди́ному богатому зродило поле вельми і мо́вил сам в со́бі ре́кучи, што маю́ чини́ти, не маю́, где бих

[1]) Рукопи́сь Пересопни́цкого Єванге́лия находи́ла ся в монастирі в Пересопни́ці (селї Лу́цкого пов.). Є се пере́клад зла́дженый Миха́йлом Василе́вичем, сы́ном протопо́па Сяніцкого, (в полови́нї XVI су.). Фо́рми грамати́чні і скла́дня — ру́скі, хоч поди́буємо ще зво́роти церко́вно-славя́ньскі а тако́ж болгари́зми і сербізми. [2]) Текст

зóбрал жúта мої (або пашню́). І рекл так учиню́, розмечу́ жúтницу мою́ (клуню або стóдолу). І бóльший пóбудую, ізберу́ до неї всї жúта мої, і все дóбро моє́. І реку́ души́ моє́й: ду́ше, імáєш мнóго дóброго, і на мнóго лїт положе́ного, отпочивáй, їж, пий а вéсели ся. Рекл є́му́ Бог: бе́зумне (або глу́пче) тої то нóчи ду́шу твою́ витягну́ от тéбе, а тóє, штó єсú нáготовал, кому́ бу́деть. Так єсть ка́ждий, кото́рий собі гро́мадить а не в Бо́гу богатїє.

2. З пи́сань Йоани́кія Голятóвского[1]).

З Ключá Разумíния.

З про́повіди на Покро́в Пр. Богоро́дицї.

Вíтром называ́єт ся жúтіє на́ше тепе́решнеє дочáсноє; так мóвит пра́ведний Йов: „Помяни́ же у́бо, я́ко дух мой живóт“. Вíтер быва́єт нестате́чний, ча́сом те́плий, ча́сом зи́мний; і жúтіє на́ше єст нестате́чноє: сего́ дня чловéк весе́лий, за́втра сму́тний, сего́ дня щасли́вий, за́втра нещасли́вий, сего́ дня триюмфу́єт, за́втра ляменту́єт. Дознáл нестате́чного жúтія Сеян, вели́кий сена́тор ри́мский, кото́рому пога́не як бо́гу офíри чини́ли, кото́рий на золото́м во́зї їздил і поспóлу з цéсарем Тиве́рієм подпúсовал ся на мí-стах, пото́м єго́ тóє ща́стя отмíни́ло ся: утя́то є́му го́лову і труп єго́ воло́чено по у́лицях ри́мских, на оста́ток в Ти́бер рíку́ вки́нено. Дознáл нестате́чного жúтія Белїза́рій, ге́тман гре́цкий, кото́рий ки́лка кро́лев звíтяжил, пото́м є́му́ ви́луплено о́чи і зоста́л жебрако́м убо́гим, так, же сто́ячи в Константинопóлю на ри́нку проси́л люде́й о ялму́жну мóвячи: да́йте пінязь Белїза́рієві гетма́нови! Дознáл нестате́чного жúтія Баязет, кроль туре́цкий, вале́чний, пред ко-

---

подаємó дослóвно з ориґіна́лу, лиша́ючи такóж пóданий там на́голос, перепису́ючи в шкільній правóписи.

[1]) Йоани́кій Голятóвский був у́чеником Ла́заря Баранóвича в Ки́єво-Могиля́ньскій колéґії, пізні́йше учи́телем і ре́ктором Колéґії. Умéр 1688 р. „Ключ разумѣ́нія“ є підру́чником, в котрім зібра́в Голятóвский пра́вила схолясти́чного красномóвства про скла́данє про́повідий і дода́в до тóго збíрни́к своїх про́повідий. Язык творів Голятóвского перепóвнений польонїзмами і чужи́ми слова́ми, але стиль ле́гкий а ви́клад займа́ючий.

то́рим Єги́пет, Си́рия, Арме́нія і и́ншії па́нства држа́ли, поти́м єго́ Тамерля́нес, цар тата́рский, пойма́вши на войнї, всади́л в клїтку, і всїда́ючи на коня́, ступа́л єму́ на ши́ю. Дозна́л нестате́чного жи́тія Адонївезе́к, кроль ханане́йский, кото́рий міл у се́бе под столо́м сїмдеся́т кро́лев з оття́тими рука́ми і нога́ми, збіра́ючих і пожива́ючих одроби́ни па́даючії з сто́лу єго́: поти́м єго́ пойма́ли на войнї Ізраілтя́не і отя́ли єму́ ру́ки і но́ги; що он люде́м чини́л, то́є і єму́ лю́де учини́ли ве́длуг слов Христо́вих: „Мі́рою, єю́же мі́рите, возмі́рит ся вам“. Змі́рила той ві́тер Пр. Дїва, бо ві́дала, же жи́тіє на́ше єст коро́ткоє, і пру́дко як ві́тер преміяєт. Длято́го Пр. Дїва жила́ на сьві́тї побо́жне, жеби́ побо́жним жи́тієм доча́сним могла́ доступи́ти в не́бі живота́ ві́чного.

3. З нау́к парохія́льних Добрило́вского[1]).

З про́повіди в день Му́ченика Йосафа́та Архієпи́скопа Поло́цкого.

— Ти́миж хвале́бними сьвяти́х Па́стирей слїда́ми поступа́в і блаже́нний Йосафа́т сьвяти́й, когда прия́л я́ко па́стир власть і радїниє овчарнї архіепи́скопства Поло́цкого і епи́скопств Вите́бского, Мстисла́вского, Орша́нского і Могиле́вского.

Мно́гії в том часї на білой Ру́ссиї не сообща́ли[2]) ся і не соєдиня́ли ся з сьв. Ри́мскою це́рквою, і повинова́ти ся, чи́ли послу́шними бу́ти не хотїли намі́стникови Христо́вому, Сьвятїйшому Па́пі Ри́мскому, длято́го блаже́нний Йосафа́т імі́в і дру́гії о́вци, кото́рия не були́ от овча́рнї Христо́вия, то єсть: отдаля́ли ся і блуди́ли от це́ркви і к зло́дїєм, якови́ми в ни́нїшном ева́нгелії назива́єт Христо́с непоря́дних і неправди́вих па́стирей, пристава́ли. Для чого́ і тих потре́ба було́ і до уря́ду чи́ли до пови́нности па́стирскія нале́жало, аже́би Йосафа́т сьвяти́й до правди́вия впрова́див овча́рнї, отда́ния і увіре́нния от Христа́ Спаси́теля

---

[1]) Сьвяще́ник Добрило́вский, звісний тако́ж як поє́т (він був між іншими а́втором розповсю́дненої сво́го часу́ в Галичинї пісні „Дай нам, Бо́же, до́брий час“), ви́дав в Поча́єві (1794 р.) „Науки парохіялнія“. [2]) Не сходи́ли ся, не стика́ли ся.

Петро́ви сьвято́му і єго́ намі́стником. Що неперестáнною старáнностию, проповідáнєм арти́кулов ві́ри сьвяти́я правди́вия, і сьвятобли́вого житія́ своєго́ при́кладом, при лáсцї і по́мощи Бо́жой скуте́чне спрáвив, єгдá не бу́дущих в соєдине́нії, привів до соєдине́нія, і мно́гих нáвет є́ресию зараже́них до правові́рния приверну́в це́ркви, і ві́рними Христо́вими учини́в овцáми, я́ко сьвідчáт списáтелї жи́тія єго́ сьвято́го. Імі́ли єго́ в найви́шшом ушановáню так наве́рненії от не́го до ві́ри правди́вия, я́ко теж і и́ниї правові́рниї христия́не, і длято́го послу́шними єму́ були́, я́ко пáстиреви і в вели́ком єго́ імі́ли удивле́нії, я́ко сьвято́го і прáведного. Аже́ **„Пáстырь до́брый дꙋ́шꙋ свою полагáєтъ за о́вцы своѧ“**, длято́го сьв. Йосафáт тáкожде подя́л му́ченичество за своя́ о́вци, кото́рих чу́лим і правди́вим був пáстирем. Оско́рдом чи́ли топоро́м за соєдине́ніє сьвято́є от Ві́тебских мешкáнцїв заби́тий, кото́рого так за житія́ я́ко і по сме́рти Бог вели́ким чудотворе́нія прослáвив дáром.

V. З шкільно́ї пое́зиї.[1]

I. Різдвя́на ві́рша.

Здоро́ві бу́дьте з тим, пани́,
З чим я ось до вас припхáв ся,
Тай не пере́чте лиш менї́,
Бо я сего́ не сподївáв ся.
Скажу́ я вам вість чу́дну і ди́вну,
Да ті́лько жаль, що полови́ну
Того́ вже ди́ва позабу́в.
А як по прáвдї вам признáть ся,
То скáжете, що так і не стать ся,
Бо ще не бáчив, ті́льки чув.
Хоч сьмі́йте сяж, то се не брехе́нька,
Не з се́бе я ви́думав сам; —
А нас булá там гурбá не мале́нька

---

[1]) Гл. Огляд укр. рус. лїтерату́ри.

І яж був над ни́ми там личма́н[1]);
І зва́ли нас; я — Опана́с,
Яцько́, Панько́, і був Прота́с
Та ще й Явту́х підпа́сич був у нас,
І овеча́т у нас була́ вата́га.

[Да́льше оповіда́є Опана́с, що пастухи́ поба́чили, як зоря́ на не́бі погорі́ла і як жар покрасні́ла, а відта́к яви́в ся а́нгел і до них промо́вив:]

— »Іді́ть бі́ля Вихлее́ма в ста́ню,
Там є мале́нькеє дитя́тко,
Одда́йте то́му се ягня́тко!«
Отта́к нам я́нгол повіда́в, —
»Отсе́ж сю ніч Христо́с роди́в ся,
Син Бо́жий з Ді́ви воплоти́в ся!«
І більш нїчо́го нам не сказа́в,
І стрепену́в ся, і більш не ста́ло,
Та вже не ви́дно нам єго́;
Ну щож тут ді́яти припа́ло,
Тут ума́ мойо́го не ста́ло.
За́раз пітй ягня́ лови́ти? —
Не ви́днаж те́мна ніч ходи́ти,
А грі́зно я́нгол приказа́в.
Ну, щож ми, хло́пцї, бу́дем дума́ти,
Да пра́вда ужé скі́льки не чу́мать[2])
А дїла́ть те, що він приказа́в.
Не до́вго ми тут рахува́лись,
Пішли́ в кошáру до ове́ць,
Ягня́ що лу́чче, те й пійма́лось,
Пійма́вши, пха́лись на рилéць[3]);
Іду́чи ста́ли совіта́ть ся,
Щоб ще куди́ не́ заблуди́ть;
А вжеж що Бог дасть, те й бу́де,
Хоч пра́вда ми і грі́шні лю́де,
Між на́ми тут і я́нгол ле́тить.
Панько́ сказа́в: »Грі́шно, Протасе,
Що янголя́ сюди́ вмішáв,

---

[1]) Пасту́х-поводáтор. [2]) Розбира́ти. [3]) Прокóчена, би́та доро́га.

А сеж бо прилетїв до нас,
І все, що тре́ба, нам розказа́в«.
— І тільки в ста́ню що вха́лись,
То да́лебі, що всї позатуля́лись,
Бо сьвіт вели́кий осия́в.
А да́лї тро́хи роздиви́лись,
Навколїнки впа́ли,
Ми то́му дити́тку поклони́лись,
Ягня́ж па́нї одда́ли.
»Прийми́ ти отсе́ ягня́тко,
Да щоб неголо́дне було́ твоє́ дити́тко!«
Потім звелїла нам уста́ти,
І ста́ла ласка́во вита́ти,
Як бу́дьто зна́ла нас давно́;
Бі́ля тиїж близе́нько па́нї
Стоя́в у жо́втому жупа́нї
Стари́й, сїдий чолові́к,
Як бу́дьто прожи́в дру́гий вік;
Бі́ля ясе́л
Стоя́в бичо́к і осе́л,
Пону́ривши голо́вки ни́зько,
Погля́нули на нас бурла́к;
Дїдо́к ще тро́хи поворча́вши,
На ву́хо па́нї щось шепта́вши,
Бала́кав з на́ми сяк і так:
»Ідїть у мир і повіда́йте,
Що се роди́в ся Бо́жий Син!«
Потім ми сказа́ли прощайте,
І кла́нялись поря́ду всїм.
Пішли́ відті́ль, як не бува́ло,
Іду́чи де́що розмовля́ли,
По́ки до міста прийшли́
І по ота́рі роздиви́лись,
То да́лебі, що всї чуди́лись —
Усе́ так, як було́, так і є;
Потім пішли́ усї к домівцї
І повіда́ли об то́му дити́тцї
По дво́рах усяк собі пішо́в,
Хто в пра́во, а хто в лїво узя́в
А я отсе́ до вас попа́в

І сказáв, що вéлено казáти,
А вас з Різдвóм поздоровля́ти.

(Запи́сана з на́родних уст

2. З великóдної ві́рші.

(Части́на).

Єгдá[1]) Юда Христá продáв
І о том вéльми захвирсувáв[2]),
Повéрг сребря́ники, шед[3]) і удави́ ся,
І перед Люци́пером сатанóю у пéклї яви́ ся,
То Люци́пер єго́ любóвно привітáв,
І ось, так і́менно, словáми єго́ поздоровля́в:
»Обитáй же, Юдо, бráте мій коха́ний,
Бо єси́ друг мій, прúсно соізбра́ний[4]);
Дóбру ми з тобóю порáду мáли,
Що Ісу́са Назаряни́на на хрест ізогнáли;
Тепéр же я тобí позволя́ю зо мнóю сидѣ́ти,
І я же аз пію[5]) чáшу, то й ти бу́деш пи́ти;
Да тíльки об сьóму не ізвóль скорбíти,
Що мнї бу́де в день судни́й, те й ти бу́деш терпíти.
Нї унива́й, но пожди́, пóки прúйде сьвíту конéць,
І водружи́м на глáву твою́ мій прекрáсний вінéць.

(Запи́сана з на́родних уст).

3. Великóдна вірша.

Се Марія сéред нóчі
Пусти́ла ся со всїй мóчі
Плáкати на гроб Христíв
На Голгóфу між кустíв[6]).
І напáла[7]) там Христá
Він же Їй сказáв з простá:
»Чогó Ти, Маріє, плáчеш?
Я ужé воскрéс, як бáчеш!«
Мов на пуп[8]) кричáть,
Що нару́шена печáть.

---

[1]) Коли́. [2]) Зажури́в ся (zafrasował się). [3]) Пішóв. [4]) Від ві́ку ви́браний. [5]) Чáшу, котру́ я пю. [6]) Куст — корч. [7]) Здúбала. [8]) На ґвалт.

Задали́ жовні́рам пла́ту,
Щоб жовні́р сказа́в Пила́ту,
Бу́дьто зломи́в їх кріпкий сон,
А Христа́ хтось ви́ніс вон.
Аж Христо́с був на робо́ті,
По́куль пе́кло погаси́в
І Ада́ма воскреси́в.
Ку́ца сатана́ почу́ла,
Що і смерть уже́ засну́ла
І Ада́м съмі́ять ся став.
Ку́ций дя́вол догада́в ся,
Що воскре́с уже́ Христо́с
Та й поту́пив в зе́млю нос.
Ви́біг на пеке́льну бра́му,
Аж Христо́с іде́ к Ада́му.
Бра́ма па́ла пере́д ним,
Мур розси́пав ся як дим,
Смерть лежа́ла у куто́чку,
Рва́ла на собі́ соро́чку,
Надула́ ся і сопла́
І на Бо́га щось товкла́.
Ку́ций упусти́всь із ля́ку,
Кру́то ста́ло небора́ку!
За́раз пе́кло погаси́в.
А Христо́с єго́ спроси́в:
»Де старе́нька ба́ба Ева,
Що в раю́ вкуси́ла з дре́ва?«
Ку́ций ко́чергу узя́в
І у пе́чі помі́ша́в.
Ева ви́лїзла із пе́чі,
А за не́ю і Ада́м...
Аж Христо́с спуга́в ся сам!
Він сльоза́ми ввесь зали́в ся,
Христу́ в но́ги поклони́в ся,
Гі́рко, гі́рко заріда́в
І на Еву погляда́в.
Взяв Христо́с єго́ за ру́ку
І сказа́в: »Таку́ю му́ку
Ти, Ада́ме, забува́й!
Іди́ з Евою у рай!«

[Да́льше зга́дано й і́нших патрия́рхів і опи́сано ра́дість, яка́ між ни́ми наста́ла задля то́го, що Христо́с воскре́с і побіди́в смерть].

Тут і ба́бки, тут і вну́чки
Всї побра́ли ся за ру́чки
І пішли́ у корово́д.
Сла́ва Бо́гу в род і род!
Не диву́й, сьвяти́й влади́ко[1]),
Мо́же для тебе́ і ди́ко,
Що я вірш таку́ сказа́в
Да і пи́санки не взяв!
Не за тим, щоб поскупи́в ся
А на га́рну не розжи́в ся,
А леда́чу як принесть,
То ми зна́єм тро́хи честь.

(Списана ся вірша з рукописи проф. М. Максимовича з початку XIX ст. або й ще раніїшої),

4. З катехизмо́вої пісні про страшни́й суд[2]).

Стра́шнії трво́ги на сей сьвіт наста́нут,
В той час, коли́ всїх тїла з ме́ртвих вста́нут.
Стемні́ст со́лнце, місяць, і всї зо́ри
На зе́млю спа́дут з небе́сной го́ри.
Задрижи́т земля́ от Ангельской тру́би,
Грішник з душе́ю з тїлом дойде́т згу́би.
Той день оста́тний небе́с страсе́т си́ли,
Отво́рит гро́би, отсло́нит моги́ли.
Гнило́є тїло, злама́ніє ко́сти,
Зійду́т ся в той час до своє́й цїло́сти.
Ве́рнет ся душа́ до своєго́ тїла,
Аби́ ся спра́вил грішник свого́ ді́ла.
Ста́нут в доли́нї Йосафа́та лю́де:
Там прия́тельство вита́ти ся бу́де.

---

[1]) З тих слів мо́жна дога́дувати ся, що сї вірші виголо́шували семінари́сти перед архієре́єм. [2]) Ви́нято з кни́ги „Народовѣщаніє“ (т. є. нау́ки о вірі і о́брядах для па́рохів і катехи́тів), ви́даної в Почаєві Мо́нахами чи́ну С. Васи́лія В. 1786. Є се нау́ки катехити́чні з при́кладами, що були́ дово́лї розповсю́джені не тілько між духове́ньством але й між на́родом

А в той годи́нї розлу́ка наста́не,
Тут сьвітовії зва́жте христия́не.
Розлу́чат му́жа от вла́сної жо́ни,
Єдно́ до пе́кла, дру́ге до коро́ни.
Та́кже і дочку́ от ма́тки розлу́чат,
Єдна́ в ро́зкоши, дру́гу злії му́чат.
Брат з бра́том, оте́ц з си́ном ся розста́нет,
Оте́ц в про́пасти, а син ся огля́нет
В не́бі: а́льбо теж оте́ц со сьвяти́ми
В не́бі: а син злий на вік з проклятими.
Коли́ жа́лосне бу́дут голоси́ти,
Христо́с на той час бу́дет сьвіт суди́ти.
Кай ся грішнику, мій ся до поку́ти
Переста́нь гріхо́в: в не́бі мо́жеш бу́ти.
Ласка́вий Го́сподь тебе́ не кара́єт,
Го́рких слез твої́х, спо́віди чека́єт.
Коли́ поку́ти не бу́деш чини́ти,
На ві́ки в пе́клї бу́деш голоси́ти.

5. Пісньо про́мислї Бо́жім.

(Простими словеси но благоумно составлена).

Кто ти́лко зна́єт, же Го́сподь на не́бі,
Неха́й ся не жу́рит о свое́й потре́бі;
Єсли створи́тель розказа́л нам жи́ти,
То Он обми́слит, что и́сти і пи́ти;
Оде́жду дасть грішному тїлу,
Упа́сти не дасть сво́му дїлу,
То́кмо Твоя́ спра́ви
Кинь в ру́цї ласка́ви,
Бу́ди до́брой во́ли,
Не зги́неш нїко́ли
При Єго́ по́мощи.

Бі́дния пти́ци ни ору́т, ни сїют,
Хоч би збира́ли, гдеж то́є подїют?
Єдна́к Небе́сний Оте́ц всїх тих жи́вит,
Ка́жда ся к Не́му своїм о́ком ди́вит.
Он не́бо о́блаком покри́єт,
Он зе́млю дро́бним до́ждем зли́єт,

Году́ст бидля́та,
На́вет пташеня́та,
Не скупи́т, як да́ти,
Ка́ждому звіря́ти
Благослови́т щи́ре.
(З Богогласника 2. вид. 1805).

6. Пісь Преподо́бному Отцу́ Алексі́ю, Челові́ку Бо́жію.

Коха́наго ся оста́ла
Ма́ти си́на і рида́ла:
Ах мнї! опла́каний сьві́те!
Си́ну, Алексі́ю цьві́те!
Я тебе́, си́ну, коха́ла,
Утїхи-м ся надїя́ла,
Ни́нї з туги́ умира́ю
Єгда́ тя не огляда́ю.
Не так ся я сподїва́ла
Ґди-м тя, ча́до, пістовала:
Мнїлам, же чрез те́бе, ма́ти,
Бу́ду в ра́дость опliва́ти.
Весе́ліє зготова́ла-м
Сосїд, бли́жних, всїх созва́ла-м,
Где́жесь, младе́нче прекра́сний?
Вся тя жалїють безгла́сни.
Черто́г[1]) сьві́тло украше́нний
Драгоцїнно упещре́нний,
Зла́то, шелко́ви оде́жди
Тлїют, лежа́т без наде́жди.
Жела́єт тя обру́чница,
Ту́жит сму́тно як го́рлица,
День, нощ сле́зи изliва́єт:
Дру́га своего́ руда́єт.
Пти́ци ве́село сьпіва́ют,
Птенца́ми[2]) ся утїша́ют
А я от жа́лости млїю,
Тебе́, ча́до, неімію.

---

[1]) Сьвітли́ця, sala. [2]) Пташеня́.

Ни́нї єсмь окаяннї́йша[1]),
В ту́зї, сму́тку послїднї́йша;
Си́ну, аз без те́бе ма́ти
Бі́дна что і́мам нача́ти?
Єсли́ на нас печалу́єш,
Чем отца́ не помилу́єш
Ста́рца, і́же ско́рой жа́ждет
Сме́рти, бо без те́бе стра́ждет,
Пла́чем на́шим умили́ ся
К нам до до́му возврати́ ся,
Ча́до, се́рцем тя жада́єм,
Всегда́ сму́тни вигляда́єм.
Отше́л ли єси́ в пусти́ни,
Заби́в сьві́тлия роди́ни?
Убо вселюбе́зний си́ну
Моли́ о нас Бо́га ви́ну.

(З Богогласника 2. вид. 1805 р.).

7. На́пись на гро́бі Сагайда́чного.

Тут зложи́л Запоро́зкий ге́тьман свої́ ко́сти,
Петр Конаше́вич, ра́нний в во́йнї: для во́льности
Отчи́зни, ґди на-нь Ту́рци мо́цно натира́ли,
І по́стрелов смерте́лних кі́лька му зада́ли:
Кото́рими зране́ний, живота́ докона́л.
Ві́ри Бо́гу і кра́лю і во́йську дохова́л.
І уме́р боро́нячи ми́ра ойчи́стого:
За што узи́ч му, Тво́рче, не́ба вечи́стого,
Як ревни́тель ві́ри благочести́вої,
В кото́рой бил ви́хован з моло́дости своє́ї,
Ро́ку ти́сяча шестьсо́т двадеся́ть вто́рого,
Погребе́н в монастирі́ Бра́цтва Кі́євского,
На кото́рий ти́сячий кі́лька офірова́л,
Аже́ би там нау́ки фундо́вано, жада́л.

8. З ві́ршів ге́тьмана Мазе́пи.

Всї поко́ю щи́ре пра́гнуть,
А не в єде́н гуж[2]) тя́гнуть,

---

[1]) Тут в значі́ню: нещасли́вша. [2]) Не до одно́ї мети́, не одноду́шно.

Той на пра́во, той на лї́во,
А все бра́тя, тото́ ди́во!
Не маш любви́, не маш зго́ди
От Жо́втої взя́вши Во́ди;
През[1]) незго́ду всї пропа́ли,
Сами́ себе́ звоєва́ли.
Ей, бра́тища, пора́ зна́ти,
Що не всїм нам панова́ти,
Не всїм да́но все́є зна́ти,
І рі́чами керова́ти!
На корабе́ль поглядї́мо
І як мно́го, полї́чі́мо,
Лю́ду; одна́к сам керу́єть
Сти́рник[2]) і сам управу́єть:
Пчу́лка бі́дна ма́тку ма́єть,
І о́ноє послуха́єть.
Жаль ся, Бо́же, Украї́ни,
Що не вку́пі ма́єть сини́!
Я са́м бі́дний не здола́ю,
Хиба́ ти́лько завола́ю:
»Гей, пано́ве єнера́ли,
Чому́ж є́сте так оспа́ли?
І ви, па́ньство полко́вники,
Без жа́дної полї́тики,
Озьмі́те ся всї за ру́ки,
Не допустї́ть горко́й му́ки
Ма́тцї своє́й болш терпі́ти!«

9. З тво́рів Іва́на Некраше́вича[3]).

(Ду́мка).

Бі́дна моя́ голо́вонька,
Я на сьві́тї сиро́тонька,
Уме́р оте́ц, вме́рла ма́ти
До кого́ж мнї прибіга́ти.

---

[1]) Через. [2]) Sternik, керма́нич. [3]) Іва́н Некраше́вич був сьвяще́ником в Више́ньках, на Украї́нї; учи́в ся в Ки́ївскій Академії, писа́в поезиї і богосло́вскі тво́ри в оста́нних двох десятилї́тях XVIII в., а жив ще на початку́ XIX, одна́че рік сме́рти єго́ невідомий.

Прибігну́ я, пригорну́ ся
До преслáдкого Ісýса:
Бýдет он мнї отéц-мáти,
В скóрбех менé потїшáти.
Остáвив я всю родúну,
Зайшóв в чýжую крáїну,
Знайшóв був я хлїба шматóк
І покóю тїсни́й кутóк;
І то лю́дїм тя́жко стáло
Що в убóгом ýглї мáло
Тýгу свою́ роздїля́в,
Тїсни́й кутóк за рай мав.
Яж казáв, як вдалю́ ся,
В и́ншую стóрону переселю́ ся.
Кудáж тепéр підý убóгий?
Тїсни́й, узки́й путь до Бóга,
Шляхи́ злíї, воровскíї,
Перевóзи дорогíї.
Пойдý, пойдý я до Ісýса
О шлях пéвний відомлю́ ся[1]),
Покáжет мнї путь, кудá íти́
І где бýду бíдний жи́ти.

10. З твóрів Григóрия Сковородú[2]).

1. Пíсня.

Вся́кому гóроду нрав[3]) і правá:
Вся́ка имíєт свой ум головá;

---

[1]) Довíдаю ся. [2]) Григóрий Сковородá родúв ся 1722 р. в Чернýхах, в Полтáвщинї а пéршу осьвíту побирáв в кúївскій духóвній колéґії. Вúсшу осьвíту добýв собí в зáхідній Европí, де познакóмив ся з оснóвами зáхідно-европéйскої наýки й фільосóфії. Був він учúтелем поéзиї в Переяслáвскій семінáриї, а відтáк привáтним учúтелем у богáтого украíньского пáна Тамáри, де прикладáв свою теóрию вúховання: не набивáти головú ýченика всякими відомостями, а лишé помагáти емý своїм рóзумом дíйти до прáвди та розвинýти природну вдáчу ýченика. Опíсля був він учúтелем поéзиї в хáрківскій колéґії і викладáв там між íнщими „правила добронравія“ (моráльну фільосóфію-étику). Сю кáтедру заснóвано мóвби спецúяльно для Сковорóди. Однáк сьмілúвим вúсловленєм своїх думóк обýрив він на сéбе товáришів-учúтелїв і був приневóлений полишúти свою катéдру

Всякому сéрцу свой есть любóв,
Всякому гóрлу свой есть вкус какóв.
А мнї однá тóлько в сьвíтї думá,
А мнї однó тóлько не йдет з умá.
Петр для чúнов[1]) úгли пáньскїї трет,
Фéдька-купéц при аршúнї все лжет.
Тот строїт дом свой на нóвий манíр.
Тот все в процéнтах: пожáлуй повíр![2])
А мнї однá тóлько в сьвíтї думá,
А мнї однó тóлько не йдет з умá.
Тот непрестáнно стягáєт ґрунтá.
Сей іностранни[3]) завóдит скотá.
Ті формирýют на лóвлю собáк,
Тих шумúт дом от гостéй, как кабáк,
А мнї однá тóлько в сьвíтї думá,
А мнї однó тóлько не йдет з умá.
Строїт на свой тон юрúста правá.
З дúспут студéнту трещúт головá.
А мнї однá тóлько в сьвíтї думá,
Как би умéрти мнї не без умá.
Смéрте страшнá, замашнáя косó!
Ти не щадúш і царскúх волосóв,
Ти не глядúш, где мужúк, а где цар,
Все їсú так, как солóму пожáр.
Ктож на єя плюéт óструю сталь?
Тот, чия сóвість, как чúстий хрустáль.

і вúїхати з Хáркова. Покúнувши сю урядóву посáду, ходúв Сковородá по Украíнї по хýторах, монастирях, та сільскúх хатáх і вчив людúй своїм влáсним житéм і порáдою, де тілько мóжна булó. Житé на самотї вúробило з нéго чоловíка стáлого, самостíйного й незалéжного. Головнóю прикмéтою єгó вдáчі був нáхил до сатúри. Умéр 1794 р. На своїй могúлї казáв собí написáти: „Сьвіт ловúв мене, але не спіймáв!“ Моралíст-філософ Сковородá нагáдує своєю дíяльностю Сóкрата; він писáв філософíчно-моráльні або теольогíчні прóповіди, дияльóґи і розправи тогочáсною книжною мóвою з намáганєм на москóвщину а крім тóго байки прозою і вірші, в котрúх проявляється вплив украíньскої народної поéзії. [3]) Звичáй.

[1]) Уряд. [2]) Про мéне — покредитýю. [3]) Завóдить чужостóронну скотúну.

2. Пі с н я.

Ой ти, пти́чко жолтобо́ко,
Не кладі́ гніздá висо́ко!
Кладі́ на зелéной трáвцї
На молоде́нькой мурáвцї.
От, я́струб над голово́ю
Ви́сит, хо́чет ухвати́ть,
Ва́шою живе́т он кро́вю
От, от ко́хтї он остри́т!
Стоїт я́вор над водо́ю,
Все ки́вает голово́ю.
Бу́йні ві́три повіва́ют,
Ру́ки я́вору лама́ют.
А вербо́чки шумя́т ни́зко,
Волоку́т мене́ до сна́.
Тут тече́т пото́чок бли́зко;
Ви́дно во́ду аж до дна́.
На чтож менї замишля́ти,
Что в селї роди́ла ма́ти?
Нехáй у тих мо́зок рве́т ся,
Кто висо́ко в гору́ дме́т ся,
А я бу́ду себі́ ти́хо
Корота́ти ми́лий вік.
Так мине́т мене́ все ли́хо,
Щасли́в бу́ду челові́к.

3. Пісня про смерть.

Ой смерть моя́ дорога́я
Ти от Бо́га при́сланая!
Зажди́ менї час-годи́ну,
Закіль збе́ру всю роди́ну!
А смерть годи́ни не жда́ла
Так я й роди́ни не зобра́ла.
Не при́брана, не гото́ва,
Іди́, душа́, хоть тако́ва!

II. З леґе́нди „Пеке́льний Марко́“[1]).

[Пі́сля перека́зу був собі коза́к Марко́, завзя́тий леда́р, що не поважа́в ні ба́тька, ні ма́тери і ні́кому не дава́в спокою. Раз зяви́в ся ему́ у сні сьв. Петро́ і приказа́в ему́ пі́ти до пе́кла та виганя́ти зві́дтам чорті́в, ви́зволити запоро́жців спід їх вла́ди і відчини́ти у рай заста́ви та їх там впуска́ти, щоб Го́спода прославля́ли].

— Сказа́вши се, сьвяти́й Петро́ десь ді́в ся,
А наш Марко́ аж у пе́клї опини́в ся.
Єго́ж чорти́ як уздрі́ли,
То мов га́лич круго́м обсі́ли.
Нїчо́го не пита́ють,
Ті́льки мов коти́ хвоста́ми виля́ють[2]).
Аж оди́н бі́с нагоди́в ся,
Та з крю́ком[3]) до Марка́ схили́в ся,
Та хоті́в вже ему́ вита́ння вчини́ти,
Щоб крю́ком в ре́бра зачепи́ти.
Та ті́льки нала́годивсь се зроби́ти,
Як переста́в до ра́зу жи́ти.
А Марко́ узя́вши чорті́в крюк у ру́ки,
Став чорті́в огляда́ти,
Чи не ки́неть ся хто впять крю́ком зачіпа́ти.
А чорти́ так полька́лись,
Що аж на ви́шче гі́лля позбира́лись
Та як коти́ замявкота́ли,
І хвоста́ми ще більш замаха́ли.
— »Се у вас, ка́же Марко́, такі́ звича́ї,
Щоб козакі́в так зустріча́ти,
Та за ре́бра, мов соба́к чіпля́ти?
Стрива́йтеж, я вас помуштру́ю!«
Та сказа́вши, поча́в крю́ком маха́ти,
Та чорті́в з гі́лля, як гру́ші збива́ти.

---

[1]) Осно́вою віршо́ваної пое́ми „Пеке́льний Марко́“ есть вандрі́вка Марка́ до пе́кла і пере́полох, яки́й він там ви́кликав, розгоня́ючи чорті́в і визволя́ючи з мук грішні ду́ші. Пі́сля по́буту Марка́ на до́вго опустїло пе́кло, одна́к потім оно́ знов залюдни́ло ся наслі́дком гріхі́в запоро́жців. Пое́ма ма́є о́тже дидакти́чну ці́ль і бу́ла зло́жена для запоро́жців і мабу́ть на самім Запоро́жу. Похо́дить она непере́чно з кінця́ XVIII ст., а мо́вою і скла́дом жи́во нага́дує тогоча́сні різдвя́ні і пасха́льні ві́рші. [2]) Вима́хують. [3]) Гак.

Чорти́ж до Марка́ як не наближа́лись
І як до йо́го вже не присїка́лись,
Та не ма́ли си́ли єго́ зачепи́ти,
Або́ чим вразити́,
Бо Марка́ сьвята́ си́ла оборони́ла
І чорті́в геть відпиха́ла.
А Марко́ знай одно́ — маха́є
Та чорті́в з дере́в збива́є,
Коли́ ось сам люци́пер нагоди́в ся,
Та, глядючи́, ще тро́хи не сказив ся.
— »Се, кричи́ть, упя́ть на той сьвіт ганяли,
Та з відьмами бенькетува́ли?
Геть беріть менї́ за́раз мітли,
Та вичища́йте все відті́ль«.
Оди́н чортя́ка мітлу́ взя́вши,
Та до люци́пера припикандиба́вши
Став так єму́ отповіда́ти:
»Се була́ у нас, па́не люци́перу, бійка,
Та така́, що як і пе́кло ста́ло,
То сего́ у нас ніко́ли не быва́ло!
Забрів до нас яки́йсь волоцю́га,
Та вже нїхто́ як козарлю́га,
А ми хоті́ли єму́ честь чини́ти,
Та крючми́ за ре́бра зачепи́ти,
Та він почáв тоді́ крю́ком маха́ти,
Та нас з дере́в скида́ти,
Нївечити та клинцюва́ти.
Бага́то на́ших, як ба́чите, поби́то,
А де́які хоч і похова́лись
Та стра́му[1]) на весь вік набра́лись«.
— »А деж се той козарлю́га,
Розтрикли́тий волоцю́га?«
— Кричи́ть люци́пер, розходи́вшись.
— »Та ви бо, ка́же ку́ций ти́шче,
Та держі́ть го́лову пони́жче!
А то він крю́ком раз як влу́чить,
То й макі́тру вам з ши́ї злу́щить!
Ось диві́ть ся, па́не, він за кущо́м прихили́в ся,
Та вже й на вас крю́ком наміри́в ся«.

[1]) Со́ром.

[Зля́каний люци́пер став проси́ти Марка́, щоб він не маха́в кри́ком і запроси́в єго́ до своє́ї ха́ти та став єго́ розпи́тувати, що єго́ зане́сло в пе́кло. Марко́ відпові́в на те, що бажа́є пізна́ти, яку́ робо́ту тут тре́ба роби́ти, щоби́ поверну́вши на той сьві́т розказа́ти лю́дям і так чортів з земл'і ви́перти, щоби́ люди́й не губи́ли і ни́ми пе́кла не гати́ли. Люци́пер уго́щує відта́к Марка́, щоб єго́ приєдна́ти. Як чорти́ розбенкетува́ли ся, ви́шукав Марко́ коза́цке багло́ (я́му), охолоди́в єго́ з огню́, а тоді́ й козаки́ ста́ли єму́ помага́ти: відкрути́ли посл'і́дний засл'і́н і затопи́ли відра́зу всїх чортів].

Тоді́ я́нголи ста́ли налїта́ти
Та козаків з пе́кла визволя́ти,
Котрі́ спасе́ння у Го́спода зодба́ли
Тим, що покая́ніє вчиня́ли.

VI. З драмати́чних тво́рів.

I. Інтерме́диї Якова Ґавато́вича[1]).

З дру́гої інтерме́дії.

[Тут виступа́ють три селя́ни: Макси́м, Грицько́ і Дени́с. Два пе́рші прода́ли воли́ на я́рмарку і ра́ді, що не бу́дуть відробля́ти »ша́рварку« ти́ми вола́ми, збира́ють ся служи́ти на фли́сї (на спла́вах) і гна́ти плоти́ на ріцї. Їх доганя́є Дени́с і про́сить ся до їх спі́лки. За яки́йсь час Дени́с про́сить їсти, бо забу́в купи́ти хл'і́ба. Але й у това́ришів хл'і́ба нема́. Поступи́вши кі́лька кро́ків, почу́ли мужики́ за́пах пирога́, а поглядї́вши, найшли́ пиріг на траві. Дени́с замічає, що пиріг за мали́й для трох і ра́дить покла́сти ся спа́ти, а відта́к присуди́ти пиріг се́му, що ма́ти ме на́йкращий сон. Всї кладу́ть ся і по́ки два сплять, Дени́с зї́дає пиріг і бу́дить това́ришів. Они́ оповідають свої сни:]

Макси́м. Гей, брат, я-м в не́бі бив. Гей, теж ся там хоро́ше мів,
Гей, гей, тож тру́дно сказа́ти, що-м я могл огледа́ти!

---

[1]) З початко́м XVII ст. появи́ла ся печа́тно „Траґе́дия або о́браз сме́рти пресьв. Йоана Хрестителя“ Якова Ґавато́вича або Ґа́вата, що був бакаларе́м свобі́дних штук і фільосо́фії та лат. кано́нїком у Льво́ві. Сама траґе́дия була́ написана по по́льски і і́ншим а́втором, а по дру́гій і тре́тій дії були́ вста́влені інтерме́дії, написані язи́ком бли́зким до ни́нїшньої мо́ви в Галичинї. Хоч те́ма сих інтерме́дий перенята, чужосторонна, однак о́бробітка єї визнача́є ся живи́м ориґіна́льним гу́мором і реалїсти́чним зобра́женєм.

Та тож не́бо, як золоти́й за́мок, що тако́й робо́ти
В сьвіті-м не вида́л кра́сної. Му́ри мі́ст золоти́ї
Та каме́нями саже́ні дороги́ми: суть зеле́ні
Суть бі́лії, черв'ле́нії, суть блаки́тні та сьві́тнії
Та і мост є́сть там золоти́й. Та я собі́ перед вро́ти
Стою́, аж там викрика́ють анге́ли, ті же сьпіва́ють
Хоро́ше. Та сьвятих мно́го сто́ять ве́льми; ось я то́го
В не́бі ся там насмотри́лем і Го́спода там ви́дїлем
Бо́га, як седи́ть за столо́м, а всї бють перед ним чоло́м.
Та ся і всї так жегна́ють[1]), як ми в це́ркві, та сьпіва́ють.
Потім Бог Го́сподь носи́ти їсти каза́л, та служи́ти.
Що живе́є ся ру́шило. От, бра́тя тот ся ми сни́ло.

Дени́с. То юж щї все ви́повідил?

Макси́м. Іще: бо-м там внет зегли́дїв,
Що потра́ви принесено, та й мене́ за стол всаже́но.
Гей, би́лож, би́лож там мно́го їсти! Не преба́чу то́го.
Би́ло мя́со, порося́та, би́ли пе́чені курча́та,
Би́ло там і варе́ноє та би́ло і смаже́ноє.
Все хоро́ше і з ю́шкою бі́лою та і жо́лтою.
І тїсто би́ло варе́не, смаже́не та і пече́не,
І пироги́ там би́ли та і бо́рщика звари́ли,
Та би́ла і капу́ста і горо́х, би́ла ка́ша
Та би́ла там і ботви́на) і вшеля́кая зверя́на.
От так ся в не́бі мі́лем, на бенке́тї, що там би́лем.

Грицько́. То я, бра́тоньку́, в пе́клї бив. Ой там же бі́ду́ терпі́в.
Чарне́вци[3]) там по голові́ би́ли мя, та по хребто́ви
Літезно́ве[4]), та там всьо́го ви́дїлем мно́го.
Всї горе́ют аж по у́ши. Бі́да́ж там і моє́й ду́ши
Би́ла; та на вічнії ві́ки, ка́жут, будеш терпі́ть му́ки.
То-то́ ся менї́ лише́ сни́ло; бода́й ся тото́ не трапи́ло.

[Да́льше оповідає Дени́с про се́бе, що до не́го прийшо́в а́нгел, потягну́в єго́ за воло́сє і посади́в на не́бі. Дени́с нїби то проси́в Макси́ма, побачи́вши єго́ в не́бі, як він там гости́в ся, щоб єму́ де́що дав з то́го, але́ Макси́м відповів: »Таж там ма́єш пиріг!« Той а́нгел сказа́в: »Тут тебе́ не тре́ба, раз поба́чив ти това́риша а дру́гий сиди́ть в пе́клї« і поста́вив мене́ коло огню́. А тут Грицько́ нїби то ки́внув і сказа́в до Дениса: »Ти вже мене́ не поба́чиш, возьми́ там той пиріг і зїдж, бо я бу́ду терпі́ти тут вічні

[1]) Хрестя́ть ся. [2]) Коза́ина. [3]) Горішні дияволи. [4]) Лету́чі біси.

му́ки«. Потім а́нгел ні́би то знов поста́вив Дениса на давне́ місце і він зїв пиріг].

Макси́м. Либо́й?![1])
Дени́с. Ой так.
Макси́м. Ой Денису, іди́ж ти собі к бісу.
Коли́ не бу́деть пиро́га, бу́деш пла́кати на Бо́га.
Дени́с. Вина́кож ти ся наїв на не́бі.
Грицько́. Як я, баламу́то, тебе́ почну́ па́лицею взбира́ти,
Не бу́деш ти жартува́ти.
Дени́с. Ось бі́да! зїсти пиро́г каза́ли, та ся розгні́вали.
Макси́м. Іди́ж, іди́ж, ску́де й прийшо́в,
Хоть бись і до бі́са пойшо́в.
Дени́с. Коли́м пиро́г зїв, не дба́ю, та юж з ва́ми жегна́ю.

(Утїка́є, а они́ за ним).

2. З вертепної драми[2]).

[Дія вертепної драми починає ся в горішнім відділї, де находить ся сьв. Родина, а відбуває ся після біблійного оповідання і відкриває ся хоральною піснею. Відтак в горішнім відділї виступають пастухи, коли тимчасом хор ще сьпіває всякі канти, стають перед Пр. Дївою і випросивши дозвіл засьпівати, колядують:]

Нова́ ра́да ста́ла,
Як на не́бі хма́ра,
Над верте́пом зьвізда́ я́сна
На увесь сьвіт осия́ла.
Де Христо́с роди́в ся,
З Дїви воплоти́в ся,
Там чоловік перед Бо́гом
Пелена́ми пови́в ся.

Перед тим дитя́тком
Пастушки́ з ягня́тком
На колїна упада́ють
Христа́ Бо́га вихваля́ють.
Про́сим Тебе́, Ца́рю,
Небе́ський Шапа́рю,
Пошли́, Бо́же, мно́га лїта
Се́му господа́рю.

---

[1]) Не вже-ж? [2]) Гл. Огляд укр. рус. літер. З верте́пом ходи́ли на Україні ки́ївскі бурсаки́ по се́лах, а й тепе́р ще хо́дять колядники́ і в верте́пі зобража́ють окрім пова́жних подій з істо́рії Різдва́ Хр. також комічні сце́ни з на́роднього життя́. Верте́п ма́є вид дімка́ завви́шки на $^3/_4$ ме́тра а завширшки більш ме́тра з двома́ відділами, горішним і долїшним. За за́дною стїнкою верте́па нахо́дить ся режісер дра́ми і повод́ить ку́клами крізь щели́ни зро́блені в помості теа́тру і гово́рить за дієві особи ріжними голоса́ми.

Відбува́ють ся відта́к в доли́шнім ві́ддїлї стріча з Іродом трох царі́в, що йдуть Христу́ поклони́ти ся, але опі́сля до не́го не верта́ють, да́льше плач Рахи́лї по убі́йстві дитя́ти, поя́ва сме́рти з косо́ю у Ірода і чо́рта, котри́й прика́зує їй уби́ти єго́, а хор кінчи́ть кант:

Не ві́дав же він,
Що вже істреби́т ся
І ца́рство єго́
Вконе́ц разори́т ся,
Заслу́га єго́
Зна́тна всїм і я́вна,
За теж і неке́льна
Бе́здна ізготова́нна.
О Іроде преокая́нний!

Дру́га часть верте́пної вста́ви місти́ть в со́бі сьві́тскі і чи́сто на́родні сце́ни. Виступа́є і́менно ді́д і ба́ба, пото́м солда́т і красави́ця, опі́сля гусари́н і мадя́рка, танцю́ючи під зву́ки пі́сні; за тим сл'і́дує комі́чна сце́на між ци́ганом, єго́ си́ном а ци́ганкою. Відта́к явля́є ся пан з па́нею в по́льских костю́мах і молоди́й хлоп, а наоста́нку запоро́жець. Сл'і́дує сце́на з шинка́ркою і жи́дом-арендаре́м і запоро́жцем та чо́ртом і ци́ганкою. Комі́чна сце́на з мужико́м Кли́мом і жі́нкою, дяко́м і школяре́м Іванце́м а поя́вою ни́щого Са́вочки, що про́сить пу́блику о добровільні дару́нки, кінчи́ть ся верте́пна дра́ма.

Б. Вибір з устної словесности народної.

I. Міти́чні й обрядо́ві пі́снї.

а) Ко́ляди і щедрівки́.

1. Коляда́ про почато́к сьві́та.

Коли́ не було́ з наща́да[1]) сьві́та,
Поду́й же, поду́й, Го́споди,
Із сьвяти́м ду́хом по земли́!
Тогди́ не було́ не́ба, нї землї́,
Ано лем[2]) було́ си́ноє мо́ре,
А се́ред мо́ря зеле́ний я́вір,
На я́воройку три голу́боньки:
Три голу́боньки ра́доньку ра́дять,
Ра́доньку ра́дять, як сьвіт снова́ти:
»Та спу́стиме[3]) ся на дно до мо́ря
Та діста́неме дрібно́го піску́,
Дрібни́й пісо́чок посї́єме ми,
Та нам ся ста́не чо́рна земли́ця;
Та діста́неме золоти́й ка́мінь,
Золоти́й ка́мінь посї́єме ми,
Та нам ся ста́не я́сне не́бойко,
Ясне не́бойко, сьві́тле со́нейко,
Сьві́тле со́нейко, я́сен мі́сячик,
Ясен мі́сячик, я́сна зірни́ця,
Ясна зірни́ця, дрібні́ зьві́здойки«.

2. Ска́рга со́нця на люди́й.

Ви́йте, дї́войки,
Бо́жі ві́нойки,
З Бо́жої кро́вцї
На коруго́вцї!
Ей ска́ржило ся сьві́тле со́нейко,
Сьві́тле со́нейко ми́лому Бо́гу:

---

[1]) Почато́к. [2]) Лише́, іно́. [3]) За́місць спу́стимо; закі́нченє ме ужи́ване в ле́мківскім го́ворі.

»Не бу́ду, Бо́же, ра́но сходжа́ти,
Ра́но сходжа́ти, сьвіт осьвіча́ти;
Бо злі ґазду́ве понастава́ли:
В неді́лю ра́но дро́ва руба́ли,
А ми до ли́чка тріски́ прискали!«
— »Сьвіти́, со́нейко, як єсь сьвіти́ло,
Бу́ду я зна́ти, як їх кара́ти
На тамті́м сьвіті, на страшні́м су́ді.
Ви́йте ді́войки і т. д.
Ей ска́ржило ся сьві́тле со́нейко,
Сьві́тле со́нейко ми́лому Бо́гу:
»Не бу́ду, Бо́же, ра́но сходжа́ти,
Ра́но сходжа́ти сьвіт осьвіча́ти,
Бо злі ґазди́ні понастава́ли:
В пя́тойку ра́но ху́сти[1]) зваря́ли,
А ми на лице́ золу́[2]) вилива́ли«.
— »Сьвіти́, со́нейко, як єсь сьвіти́ло;
Бу́ду я зна́ти, як їх кара́ти
На тамті́м сьві́ті, на страшні́м су́ді.
Ви́йте, ді́войки і т. д.
Ей ска́ржило ся сьві́тле со́нейко,
Сьві́тле со́нейко ми́лому Бо́гу:
»Не бу́ду, Бо́же, ра́но сходжа́ти,
Ра́но сходжа́ти, сьвіт осьвіча́ти:
Бо злі ді́войки понастава́ли:
В неді́лю ра́но ко́си чеса́ли,
А ми до ли́чка воло́ся мета́ли«.
— »Сьвіти́, со́нейко, як єсь сьвіти́ло:
Бу́ду я зна́ти, як їх кара́ти,
На тамті́м сьві́ті, на страшні́м су́ді[3]).

---

[1]) Біле. [2]) Зола́ = вода́ з по́пелом до праня́ біля. [3]) В сій колядї́ збереглá ся ду́же давна́ реліґійно-міти́чна че́рта, що лю́ди, вико́нуючи робо́ту в неді́лю, в пя́тницю, кида́ють в лице́ со́нця дрова́, золу́, воло́сє. Се ки́данє рі́жних пре́дметів в пога́ньскій стари́нности було́ звича́йною фо́рмою прино́шеня же́ртви со́нцю, (звича́й сей зберіг сь і до ни́нї у монго́льских шама́нів; у словя́ньских на́родів і до ни́нї на весі́лю вили́ванє вина́ в гору́, а на сьв. ве́чер ки́данє ку́тї до сте́лї). Се символі́чний при́зив ви́сшої ла́ски. Крім реліґійно-міти́чної осно́ви вплéтено в колядý бога́то апокрифі́чних моти́вів, н. пр. вите́ вінці́в з Бо́жої кро́ви на хору́гви взя́те з апокрифі́чних пісе́нь

3. Коляда́ в честь госпо́даря і господи́нї[1]).

У на́шого па́на хоро́ша па́нї,
Бог єму́ дав сла́вную жону́ в єго́ до́му!
По дво́ру хо́дить, як мі́сяць схо́дить.
Сади́ла синки́ в чоти́ри рядки́,
Сади́ла до́чки в три рядо́чки.
Сино́чки зросли́ — у шко́лу пішли́,
А до́чки зросли́ — у швачки́ пішли́;
Сино́чки іду́ть — книжечки́ несу́ть,
А до́нечки іду́ть — хусточки́ несу́ть:
Книжечки́ на стіл, ба́теньку до ніг,
А до́нечки хусточки́ на піл[2]), ма́тюнцї до ніг[3]).

4. Щедрі́вка.

Ой ві́рле, ві́рле
Си́вий соко́ле!

Ще́дрий, сьвяти́й
Ве́чер Бо́жий! (се повтаря́є ся за ко́ждим двові́ршом).

Висо́ко сїди́ш
Дале́ко ви́диш;
Сїда́й ти собі́
На си́вім мо́рі!

На си́вім мо́рі
Корабе́ль на водї́:
В тім кора́блейку
Тро́є воро́тци:
В пе́рших воро́тейках
Мі́сячок сьві́тить:
В дру́гих воро́тейках
Со́ненько схо́дить:
В тре́тих воро́тейках
Сам Го́сподь хо́дить:
Сам Го́сподь хо́дить

про кров Спаси́теля, а церко́вна хору́гва ма́є важну ро́лю в подї́ях роди́нного ру́ского житя́, при весї́лях, похоро́нах і т. д. Релїґі́йно-міти́чний о́бряд злив ся тут з церко́вними і апокрифі́чними елєме́нтами. Ска́рга со́нця Бо́гу на люди́й — се чи́сто апокрифі́чний моти́в, котри́й війшо́в і в письменьство́ (в письма́х Іва́на Више́ньского) і в на́родну ру́ску поє́зию з апокри́фу „Хожденіє ап. Павла по мукам“, зва́ного тако́ж „Откровеніе ап. Павла“ або „Вѣдѣніє ап. Па́вла“. В пе́ршій ча́сти се́го тво́ру со́нце, мі́сяць і зьві́зди жа́лують ся Бо́гови на злі вчи́нки чолові́ка. В дру́гій ча́сти а́нгел пока́зує апост. Павло́ви ду́ші пра́ведних і грі́шних по сме́рти. В пони́зше по́даній щедрівцї́ Го́сподь відчиня́є две́рі раю.

[1]) Гл. тако́ж „Рус. Чи́танка для видїл. шкіл“ стор. 36 „Коляда́ госпо́дареви“. [2]) На зе́млю, на підло́гу. [3]) Міти́чний е́лємент в сїй колядї́ зо́всїм уступи́в мі́сця поети́чним і ети́чним елєме́нтам і то́го ро́ду коляди́ дїла́ють на на́рід в вихо́вуючім на́прямі.

Ключі́ трима́є!
Ключі́ трима́є,
Рай відмика́є,
Рай відмика́є,
Ду́ші впуска́є,
Єно́ єдно́ї
Не допуска́є,
Що вітця́, ма́тер
Незна́що ма́є,
Ста́ршого бра́та
Позневажа́ла;
Ста́ршу се́стройку
Споличкова́ла;
Бува́й же здоро́в,
Пан Васи́лейку!
Не сам з собо́ю..
З всьов челя́дкою!
Ща́стянька на двір
На худобо́ньку:
Здоро́вля в той дім
На челядо́йку,
Ще́дрий, сьвяти́й
Ве́чер Бо́жий!

б) Веснянки́ і гаївки́[1]).

1. Благослови́, Бо́же,
Весну́ закрика́ти,
Зи́му провожа́ти;
Зи́мочка в возо́чку,
Лі́течко в човно́чку[2]).

2. Ой весна́ кра́сна, що нам ви́несла?
Ой ви́несла тепло́ і до́брос лі́течко.
Мали́м ді́тям — ру́чечки би́ти[3]),
А стари́м ді́дам — ра́ду ра́дити;
А стари́м баба́м — посиді́нечко,
А чи господа́рям — по́ле ора́ти,
А молоди́м господи́ням — кросе́нця тка́ти,
А молоди́м і ді́вонькам — тай погуля́ти.
Ра́ду ра́дити, пи́во вари́ти...
А к яко́му дню? к сьвято́му велико́дню.

3. Сьпі́вали ді́вочки, сьпі́вали;
У решето́ пі́сні склада́ли;
Да й поста́вили на вербі́;
Де взя́ли ся горобці́,
Звали́ли решето́ до до́лу —
Час вам ді́вочки до до́му!

---

[1]) Гл. Рус. Чи́танка для шк. виділ. стор. 56—57 „Гаївки́".
[2]) Лі́то прилива́є в човні́, користу́ючись весня́ним ро́зливом вод.
[3]) Плеска́ти з ра́дости.

в) Купа́льні пісні.

1. Ку́пайло, ку́пайло, де ти зимува́ло?
Кали́но, мали́но, я́годо черво́на!
Лі́тува́ло в лі́сї, зимува́ло в стрі́сї,
Як ми бу́дем квітки́ рва́ти,
Бу́дем тебе́ спомина́ти.

В де́яких мі́сцях ро́блять ку́клу із соло́ми і пали́ть її в Іва́нову ніч, або́ кида́ють в во́ду присьпі́вуючи:

2. Ку́пала на Іва́на!
Купа́в ся Іва́н,
Та в во́ду упа́в,
Ку́пала на Іва́на.

г) Весі́льні пісні.

Пі́сні, що нага́дують давні́ звича́ї у Деревля́н (гл. стор. 5.).

Ой не нахо́дь, Ли́тва:
Бу́дем тебе́ би́ти,
Бу́дем би́ти, воюва́ти,
Мару́сеньки не дава́ти.

Так сьпіва́ють перед ві́дїздом з до́му ро́дичів. Звича́йно ви-ступа́ють при тім дві сто́рони: сторона́ молодо́го і молодо́ї до бо́ю, в котрім повинна перемогти́ пе́рша. Коли́ж сторона́ молодо́го перемо́же і молоди́й засі́де ко́ло молодо́ї, тоді́ сьпіва́ють:

Су́ньтесь, Подоля́не (сторона́ молодо́ї)
Да з кута́ до за́пічка,
Нехай сі́де Ли́тва (молоди́й)
З своє́ю Литовкою,
З на́шою Подоля́нкою.

На давни́й звича́й купо́вання жі́нки вка́зує пі́сня:

Ой Татар, бра́тчик Татар!
Прода́в сестру́ за тали́р,
Ру́су ко́су за шіста́к,
Бі́ле ли́чко таки́ так.

При сім звича́йно випла́чує дру́жба гро́ші бра́тови молодо́ї, а коли́ він прийме, тоді́ съгіва́ють сю пі́сню.

II. Історичні пісні.

а) Пісні княжого віку.

Облóга гóрода.

Ой слáвен, явен крáсний Н.[1])
А чим же ти та прослáвив ся?
Що із вéчера коня́ осїдлáв.
А вже к сьвітові під Царів град став.
Ой як бє, та й бє на Царів гóрод.
Цар ся дивýє, хто то воює.
А міщáни хóдять: все рáду рáдять,
Що тóму воя́цї за дáри дáти?...
Вúвели єму́ коня́ в нáрядї:
Він коня́ то взяв — не подя́кував[2]).
Не подя́кував, шáпочки не зняв,
Шáпочки не зня́в, не поклонúв ся,
Не поклонúв ся й не покорúв ся,
Ой як бє, та бє на Царів гóрод:
Цар ся дивýє, хто то воює,
А міщáни все рáду рáдять,
Що тóму воя́цї за дáри дáти?
Вúнеслиж єму́ полýмисок злáта:
Він зóлото узя́в — не подя́кував,
Не подя́кував, шáпочки не зняв,
Не поклонúв ся й не покорúв ся.
Ой як бє, тай бє на Царів гóрод:
Цар ся дивýє, хто то воює,
А міщáни хóдять, все рáду рáдять,
Що тóму (паня́тї) за дáри дáти.
Вúвелиж єму́ пáнну в коронї.

---

[1]) Імя геро́я або́ мітúчне або́ хоч і дійсне, то вста́влене після розумі́ня коля́дника. [2]) Те́ма се́ї коля́дки — облóга го́рода, закінчена запла́тою бога́того о́купу обло́женця. Осно́ва є́ї мо́же бу́ти мітúчна, одна́к она́ прия́ла на се́бе вира́зно вже ві́ху геро́їчного ві́ку і нале́жить до найдавні́йших оста́нків ру́ского е́посу. Сей текст коля́дки нага́дує ду́же оповіда́нє лїтопúсця про по́хід Сьвятосла́ва Ігоре́вича на Гре́ків і про по́силку єму́ всяки́х да́рів від гре́цкого ці́саря.

Він па́нну узя́в, та й подя́кував,
Подя́кував і ша́почку зняв,
Ша́почку зняв, ще й поклони́в ся,
І поклони́в ся, і покори́в ся.

б) Пісні козáцкого віку́ або́ ду́ми.

I. Невольни́цкі ду́ми[1]).

1. Про Мару́сю Богусла́вку[2]).

I.

Що на Чо́рному мо́рі,
На ка́менї біле́нькому,
Там стоя́ла темни́ця камяна́я.
Що у тій то темни́цї пробува́ло сїмсо́т козакі́в,
Бі́дних нево́льників,
То вже три́дцять лїт у нево́лї пробува́ють,
Бо́жого сьві́ту, со́нця пра́ведного в ві́чі собі́ не вида́ють.

II.

То до їх дї́вка бра́нка,
Мару́ся, попі́вна Богусла́вка,
Приходжа́є,
Слова́ми промовля́є:
»Гей козаки́,
Ви бі́днії нево́льники!
Угада́йте, що в на́шій землї́ христия́нській за день тепе́ра?«[3])
Що тодї́ бі́дні нево́льники зачува́ли,
Дї́вку бра́нку,
Мару́сю, попі́вну Богусла́вку,
По річа́х[4]) познава́ли,
Слова́ми промовля́ли:
»Гей дї́вко бра́нко,
Мару́сю, попі́вно Богусла́вко!

---

[1]) Гл. Рус. Чи́танка для шк. вид. стор. 162. „Ду́ма про по́біг трох братів з Азова“. [2]) Богусла́в м. в Ки́ївщинї. [3]) Зам. тепе́р. Ру́ска мо́ва лю́бить закі́нчувати слова́ самозву́ком. [4]) По мо́ві.

Почíм ми мóжем знáти,
Що в нáшій землí християнській за день тепéра?
Що трúдцять лїт у невóлї пробувáєм,
Бóжого сьвíту, сóнця прáведного у вічі собí не видáєм.
То ми не мóжемо знáти,
Що в нáшій землí християнській за день тепéра«.
Тодí дíвка брáнка,
Марýся, попíвна Богуслáвка,
Тéє зачувáє,
До козакíв словáми промовлúє:
»Ой козакú,
Ви, бíднії невóльники!
Що сьогóдня у нáшій землí християнській Великóдная суботá,
А зáвтра сьвятúй прáзник, роковúй[1]) день Велúк-день«.

III.

То тодí ті козакú тéє зачувáли,
Бíлим лицéм до сирóї землí припадáли,
Дíвку брáнку,
Марýсю, попíвну Богуслáвку,
Клúли-проклинáли:
»Та бодáй ти, дíвко брáнко,
Марýсю, попíвно Богуслáвко,
Щáстя й дóлї собí не мáла,
Як ти нам сьвятúй прáзник, роковúй день Велúк-день сказáла!«

IV.

То тодí дíвка брáнка,
Марýся, попíвна Богуслáвка,
Тéє зачувáла,
Словáми промовлúла:
»Ой козакú,
Ви, бíднії невóльники!
Та не лáйте менé, не проклинáйте:
Бо як бýде наш пан турéцький до мечéти[2]) відíжджáти,
То бýде менí, дíвцї брáнцї,
Марýсї, попíвнї Богуслáвцї,
На рýки ключí віддавáти:

---

[1]) uroczysty. [2]) 1 відмінок — мечéта зам. мечéт; укр. рус. мóва любить словá закінчувати самозвýками.

То бу́ду я до темни́ці приходжа́ти,
Темни́цю відмика́ти,
Вас всіх, бі́дних нево́льників, на во́лю випуска́ти«.

V.

То на сьвятий пра́зник, рокови́й день Вели́к-день,
Став пан туре́цький до мече́ти відїжджа́ти,
Став ді́вці бра́нці,
Мару́сі, попівні Богусла́вці,
На ру́ки ключі́ віддава́ти.
Тоді́ ді́вка бра́нка,
Мару́ся, попівна Богусла́вка,
До́бре дба́є —
До темни́ці приходжа́є,
Темни́цю відмика́є,
Всіх козакі́в,
Бі́дних нево́льників,
На во́лю випуска́є
І слова́ми промовля́є:
»Ой козаки́,
Ви, бі́дні нево́льники!
Кажу́ я вам, до́бре дба́йте,
В го́роди христия́нські утіка́йте;
Ті́льки прошу́ я вас, одно́го го́рода Богусла́ва не мина́йте,
Мойо́му ба́тьку й ма́тері зна́ти дава́йте:
Та неха́й мій ба́тько до́бре дба́є,
Ґрунті́в, вели́ких маєтків неха́й не збува́є,
Вели́ких ска́рбів не збира́є,
Та неха́й мене́, ді́вки бра́нки,
Мару́сі, попівни Богусла́вки,
З нево́лі не викупа́є:
Бо вже я поту́рчилась, побусурме́нилась!«

VI.

Ой, ви́зволи, Бо́же, нас всіх, бі́дних нево́льників[1]),
З тяжко́ї нево́лі,

---

[1]) Моли́тва, яко́ю закінчена ду́ма, вка́зує на се, що а́вторами таки́х дум були́ лю́ди, що сиді́ли в Туре́цкій нево́лі, бо де́які обста́вини зра́джують очеви́дця.

З вíри бусурмéнської,
На я́сні зо́рі,
На ти́хі во́ли,
У край весе́лий,
У мир хрещéний!
Ви́слухай, Бо́же, у просьба́х щи́рих,
У нещáсних молитва́х
Нас, бі́дних невóльників!

2. Пóбіг Самíйла Кíшки[1]) з Турéцкої невóлї.

(1599.)

I.

Ой із го́рода із Трапезóнта[2]) виступа́ла ґале́ра,
Трьóма цьвíтами процьвíтана, мальóвана,
Ой пе́рвим цьвíтом процьвíтана
Златосúнíми киндяка́ми[3]) побúвана;
А дру́гим цьвíтом процьвíтана —
Гарма́тами зрешто́вана;[4])
Тре́тїм цьвíтом процьвíтана —
Туре́цькою бíлою габóю покро́вена[5]).
То в тій ґале́рі Алка́н-Па́ша[6]),
Трапезóнськеє княжá гуля́є,
Ізбра́ного лю́ду собí ма́є:
Сїмсóт Ту́рків, янча́р чоти́риста
Та бíдного невóльника півчва́ртаста
Без старшúний вíйсковóї.
Пе́рвий ста́ршний мíж ни́ми пробува́є
Кíшка Самíйло, ге́тьман Запорóзський;
Дру́гий — Марко́ Рудúй,
Су́дця вíйськовúй;

---

[1]) Кíшка або́ Ку́шка (Ко́шка) був кошевúм; під коне́ць XVI ст. попáв у туре́цку невóлю. Ду́ма оснóвана на вíщім снї, звича́йнім в богати́рськім (і казóчнім) е́посї, прославля́є рíдку́ в богатирáх хи́трість-му́дрість, злу́чену з сьмíлостю. Она́ за́мітна бога́тством і реа́льностю побитóвих подро́биць і то́чностю біоґрафíчно-хронольоґíчних да́них. [2]) На півн. бе́резї Мал. Азнї, о́сїдок на́шi. [3]) Рід бавóвняної золоти́стої матéрнї. [4]) Звича́йно було́ на ґале́рі 7 гарма́т. [5]) Бíле туре́цке сукно́. [6]) Нача́льник трапезóнтского еялéта (намíсни́цтва).

Тре́тій — Мусі́й Грач,
Військови́й трюба́ч;
Четве́ртий — Бутурла́к[1]),
Клю́шник ґале́рський,
Со́тник переясла́вський,
Недові́рок христия́нський,
Що був три́дцять лїт у нево́лї,
Два́дцять-чоти́рі, як став на во́лї[2]),
Поту́рчив ся, побусурма́нив ся,
Для па́ньства вели́кого!

II.

В тій ґале́рі од при́станї дале́ко одпуска́ли,
Чо́рним мо́рем дале́ко гуля́ли:
Про́ти Ке́фи го́рода приставали,
Там собі вели́кий та до́вгий опочи́нок ма́ли.
То предста́вить ся Алка́ну-Паша́тї,
Трапезо́ньскому княжа́тї, молодо́му паня́тї.
Сон ди́вен, ба́рзо ди́вен, на по́чуд.
То Алка́н-Па́ша,
Трапезо́ньске княжа́,
На Ту́рків-янича́р, на бі́дних нево́льників покли́кає:
»Ту́рки, ка́же, Ту́рки-янича́ри,
І ви, бі́дній нево́льники!
Кото́рий би міг Ту́рчин-янича́р сей сон одгада́ти,
Міг би йому́ три гра́ди туре́цькії дарова́ти,
А котри́й би міг бі́дний нево́льник одгада́ти,
Міг би йому́ ли́сти ви́зволені писа́ти,
Щоб не міг ніхто́ нігде́ зачіпа́ти!
Се́є Ту́рки зачува́ли, нїчо́го не ска́зали,
Бі́дні нево́льники, хоч до́бре зна́ли,
Собі промовча́ли,
Тільки обізве́ть ся між Ту́рків Бутурла́к,

---

[1]) Зам. потурна́к, поту́рчений христия́нин. В тя́мці на́роду се сло́во втра́тило вже власти́ве значі́нє і кобза́р сьпіва́в уже́ Бутурла́к. Став він доглядаче́м на ґале́рі (ключником). [2]) На́рід любу́є ся у вели́ких і поети́чних ци́фрах (24, 30, 40). В ду́мі про М. Богусла́вку сидя́ть козаки́ 30 лїт. Бутурла́к був тако́ж 30 лїт а 24, як став на во́лї. Самі́йло Кі́шка гово́рить про се́бе і това́ришів, що були́ „54 го́ди в нево́лї“. Се мабу́ть до́дані ра́зом два епічні числа́ 30 + 24.

Клю́шник ґалє́рський,
Со́тник Переясла́вський,
Недові́рок христия́нський:
»Як же, ка́же, Алка́не-Па́шо, твій сон одгада́ти,
Що ти не мо́жеш нам повіда́ти!«
— »Таки́й менї́, небожа́та, сон присни́в ся,
Бода́й нїко́ли не яви́в ся!
Ви́дить ся: мо́я ґалє́ра цьвітко́вана, мальо́вана
Ста́ла вся обі́драна, на по́жарі спу́скана:
Ви́дить ся: мої́ Ту́рки-янича́ри
Ста́ли всї в пень пору́бані:
А ви́дить ся: мої́ бі́днії нево́льники,
Кото́рії були́ у нево́лї,
То всї ста́ли на во́лї:
Ви́дить ся: мене́ ге́тьман Кі́шка
На три ча́сти розтя́в,
В Чо́рнеє мо́ре помета́в...«
То ско́ро те́є Бутурла́к зачува́в,
К йо́му слова́ми промовля́в:
»Алка́не-Па́шо, Трапезо́нський княжа́ту[1]),
Молоди́й паня́ту!
Сей тобі сон не бу́де нї ма́ло зачіпа́ти:
Скажи́ менї́ полу́чче бі́дного нево́льника догляда́ти,
З ряду́ до ряду́ сажа́ти,
По два по три, старі́ї кайда́ни і нові́ї ісправля́ти,
На ру́ки, на но́ги надїва́ти;
Черво́ної та́волги[2]) по два ду́бцї бра́ти,
По ши́ях затина́ти,
Кров христия́нськую на зе́млю пролива́ти!

III.

Ско́ро то се́є зачува́ли,
Од при́станї ґалє́ру, дале́ко одпуска́ли:
До го́рода до Ко́злова,
До дї́вки Санджакі́вни на зальо́ти[3]) поспіша́ли.

---

[1]) 5-ий відмінок утво́рений анальоґі́чно як у здрібнї́лих іменників н. пр. козаче́нько. [2]) Черво́на лоза́, дубе́ць = прут лози́. [3]) Молоди́й вибира́є ся з ста́ростою до до́му дї́вчини, з котро́ю ду́має жени́ти ся (в з а л ь о́ т и), а коли́ она́ го́дить ся на обя́ву єго́ на́міру, відбува́ють ся з а р у́ ч и н и або́ р у к о́ в и н и.

То до го́рода Ко́злова прибува́ли.
Дівка Санджакі́вна на встрі́чу вихожа́є,
Алка́на-Па́шу в го́род Ко́злов зо всїм ві́йском затяга́є.
Алка́на-Па́шу за бі́лу ру́ку бра́ла,
У сьвітли́ці-камяни́ці завзива́ла,
За бі́лу ска́мю сажа́ла,
Дороги́ми напи́тками напова́ла;
А ві́йско се́ред ри́нку сажа́ла.
То Алка́н-Па́ша,
Трапезо́ньске княжа́,
Не ба́рзо дорогі́ї напи́тки ужива́є,
Як до ґале́ри двох Ту́рчинів на підслу́хи посила́є:
Щоб не міг Бутурла́к Кі́шки Самі́йла одмика́ти,
У по́руч себе́ сажа́ти!

IV.

То ско́ро тії два Ту́рчини до ґале́ри прибува́ли,
То Кі́шка Самі́йло, ге́тьман Запоро́зський,
Слова́ми промавля́є:
»Ой Бутурла́че, бра́те старесе́нький!
Коли́сь і ти був в такі́й нево́лї, як ми тепе́ра:
Добро́ нам учини́,
Хоч нас старши́ну одомкни́;
Хай би і ми в го́родї побува́ли,
Па́ньске весе́лля до́бре зна́ли«.
Ка́же Бутурла́к:
»Ой Кі́шко Самі́йлу, ге́тьмане Запоро́зський,
Ба́тьку коза́цький!
Добро́ ти учини́:
Ві́ру христия́ньску під но́зї підтопчи́,
Хрест на со́бі поламни́!
Аще бу́деш ві́ру христия́ньску під но́зї топта́ти,
Бу́деш у на́шого на́на молодо́го за рі́дного бра́та пробува́ти!«
То ско́ро Кі́шка Самі́йло зачува́в,
Слова́ми промавля́в:
Ой Бутурла́че, со́тнику Переясла́вський,
Недові́рку христия́ньський!
Бода́й же ти то́го не дожда́в,
Щоб я ві́ру христия́ньску під но́зї топта́в!
Хоч бу́ду до сме́ртї бі́ду та нево́лю прийма́ти,

А бу́ду в земл'і коза́цькій го́лову христия́ньску покладáти!
Ва́ша ві́ра пога́на,
Земля́ прокля́та!«
Ско́ро Бутурла́к те́є зачува́є,
Кі́шку Самі́йла у що́ку затина́є.
»Ой, ка́же, Кі́шко Самі́йлу, ге́тьмане Запоро́зський!
Бу́деш ти мене́ в ві́рі христия́ньскій укоря́ти,
Бу́ду тебе́ на́че всі́х невóльників доглядáти,
Старі́ї і нові́ї кайда́ни направля́ти,
Ланцюга́ми за-попере́г в тро́є бу́ду тебе́ бра́ти!«

V.

То тії́ два Ту́рчина те́є зачува́ли,
До Алка́на-Па́ші прибува́ли:
»Алка́не-Па́шо, Трапезо́ньске княжа́!
Безпе́чно гуля́й!
До́брого і ві́рного клю́шника ма́єш:
Кі́шку Самі́йла в що́ку затина́є,
В туре́цьку ві́ру ввертáє!«
То Алка́н-Па́ша,
Трапезо́ньскеє княжа́,
Вели́кую ра́дість ма́ло:
По пола́м[1]) дорогі́ї напи́тки розді́ля́ло,
Полови́ну на ґале́ру одсила́ло,
Полови́ну з ді́вкою Санджакі́вною ужива́ло.

VI.

Став Бутурла́к дорогі́ї напи́тки пи́ти-піднива́ти,
Ста́ли уми́сли[2]) коза́цьку го́лову клю́шника розбива́ти.
»Го́споди! є́сть у ме́не що іспи́ти і іскоди́ти,
Ті́льки ні з ким об ві́рі христия́ньскій розговори́ти...«
До Кі́шки Самі́йла прибува́є,
Шо́руч се́бе сажа́є,
Дорогó́го напи́тка мета́є,
По два, по три ку́бки в ру́ки налива́є.
То Кі́шка Самі́йло по два, по три ку́бки в ру́ки брав:
То в рука́ва[3]), то в па́зуху, скрізь ху́сту тре́тю до до́лу пуска́в.
Бутурла́к по єдно́му випива́в:

---

[1]) По полови́ні. [2]) Похмі́лє. [3]) Двійне́ число́ зам. множ. рукави́.

То так напи́в ся,
Що з ніг звали́в ся.

VII.

То Кішка Самі́йло та угада́в:
Бутурлака́ до лі́жка вмі́сто дитя́ти спа́ти клав,
Сам вісїмдеся́ть-чоти́рі ключі́ зпід голо́в вийма́в,
На пя́ти чолові́к по ключу́ дава́в:
Козаки́-пано́ве! до́бре ма́йте,
Оди́н дру́гого одмика́йте,
Кайда́ни із рук, із ніг кида́йте,
Полуно́чної годи́ни дожида́йте!«
Тодї́ козаки́ оди́н дру́гого одмика́ли:
Кайда́ни із рук, із ніг не кида́ли,
Полуно́чної годи́ни дожида́ли,
А Кішка Самі́йло чого́сь догада́в,
За бі́дного нево́льника ланцюга́ми в тро́є себе́ приня́в;
Полуно́чної годи́ни дожида́в.

VIII.

Ста́ла полуно́чная годи́на наступа́ти,
Став Алка́н-Па́ша з ві́йском до ґале́ри прибува́ти.
То до ґале́ри прибува́в,
Слова́ми промовля́в:
»Ви, Ту́рки-янича́ри, помале́ньку ячі́те[1]),
Мойо́го ві́рного клю́шника не збудї́те!
Сами́ же до́бре поміж ряда́ми прохожа́йте,
Вся́кого чолові́ка осмотря́йте!
Бо тепе́ра він підгуля́в,
Щоби́ кому́ пі́льги не дав...«
То Ту́рки-янича́ри сьві́чі у ру́ки бра́ли,
По́між ряді́в прохожа́ли,
Вся́кого чолові́ка осмотря́ли...
Бог помо́г: за за́мок рука́ми не прийма́ли!
»Алка́не-Па́шо, безпе́чно почива́й!
До́брого і ві́рного клю́шника ма́єш:
Він бі́дного нево́льника з ряду́ до ряду́ посажа́в,
По три, по два старі́ї кайда́ни посправля́в:

---

[1]) Яча́ти ужива́є ся о го́лосї ле́бедїв.

Тоді́ Ту́рки-яничáри у ґалéру вхожáли,
Безпéчно спáти лягáли;
А котóрії хмельні́ бувáли, на сон знемагáли,
Кóло прúстанї Козлóвської спáти полягáли.

IX.

Тогдí Кíшка Самíйло полуночної годúни дождáв,
Сам між козакíв устáв;
Кайдáни із рук, із ніг у Чóрне мóре поронив:
У ґалéру вхожáє, козакíв пробужáє,
Шáблї булáтнії[1]) на вúбір вибірáє,
До козакíв промовлúє:
»Ви, панóве-молóдцї, кайдáнами не стучíте,
Ясний не учинúте[2]),
Нї котóрого Тýрчина в ґалéрі не збудíте!...«
То козакú дóбре зачувáли:
Самú з сéбе кайдáни скидáли,
У Чóрнеє мóре кидáли,
Нї одногó Тýрчина не збудúли.
Тогдí Кíшка Самíйло до козакíв промовлúє:
»Ви, козакú-молóдцї! дóбре, брáттє, мáйте!
Од гóрода Кóзлова забігáйте,
Тýрків-яничáрів в нень рубáйте,
Котóрих живцéм у Чóрнеє мóре метáйте!«
Тогдí козакú од гóрода Кóзлова забігáли,
Тýрків-яничáрів в пень рубáли,
Котóрих живúх у Чóрнеє мóре метáли.
А Кíшка-Самíйло Алкáна-Пáшу із лíжка взяв,
На три чáстї розтúв,
У Чóрнеє мóре пометáв,
До козакíв промовлúв:
»Панóве-молóдцї! дóбре дбáйте,
Всїх у Чóрнеє мóре метáйте,
Тíльки Бутурлакá не рубáйте,
Мéжду вíйском для порúдку, за ярúзу вíйсковóго[3]) зоставлúйте!«
Тогдí козакú дóбре мáли:

---

[1]) Сталеві. [2]) Ясна́ або́ яса́ — оповіщенє, по́клик, салюто́ванє; ясу́ або́ ясину́ учини́ти — салютува́ти. [3]) Яри́за, яри́га, яри́жник — військови́й уря́дник для слі́дженя злоді́їв.

Всїх Тýрків у Чóрнеє мóре пометáли,
Тíльки Бутурлакá не зрубáли, —
Мéжду вíйском, для порядку, за ярúзу вíйсковóго зоставлúли,
Тодí ґалéру од прúстанї одпускáли,
Самú Чóрним мóрем далéко гуля́ли.

X.

Та ще у недíлю, бáрзо рáно-пораненьку
Не сúва зозýля заковáла,
Як дíвка Санджакíвна кóло прúстанї похожáла,
Та білі рýки ламáла, словáми промовля́ла:
»Алкáне-Пáшо, Трапезóнськеє княжáту,
Нáщо ти на мéне такéє велúкеє пересéрдие[1]) мáєш,
Що од мéне сьогóдня бáрзо рáно виїжжáєш?«

XI.

Скóро ся тéє промовля́ли,
Ґалéру од прúстанї одпускáли,
Самú Чóрним мóрем далéко гуля́ли.
А ще у недíленьку,
У полудéнну годúноньку
Бутурлáк од сна пробуджáє,
По ґалéрі поглядáє, що ї́ єдúного Týрчина на ґалéрі не мáє.
Тогдí Бутурлáк із лíжка вставáє,
До Кíшки Самíйла прибувáє, у нóги впадáє:
»Ой Кíшко Самíйлу, гéтьмане Запорóзський,
Бáтьку козáцький!
Не будь же ти на мéне,
Як я був на остáнщї вікá мойóго на тéбе!
Бог тобí допомíг неприя́теля побідúти,
Та не умíтимеш у зéмлю христия́ньку входúти!
Дóбре ти учúний:
Половúну козакíв у окóви до опáчин[2]) посадú,
А половúну у турéцькеє дорогéє плáття нарядú:
Бо ще будéмо од гóрода Кóзлова до гóрода Цареграда гуля́ти,
Бýдуть із гóрода Цареграда двана́дцять ґалéр вибігáти,
Бýдуть Алкáна-Пáшу з дíвкою Санджакíвною
По зальóтах поздравля́ти:

---

[1]) Гнів, пор. сéрдити ся. [2]) Велúке весло́, керма́, стерно́

То як бу́деш одві́т дава́ти?...
Як Бутурла́к научи́в,
Так Кі́шка Самі́йло, ге́тьман Запоро́зький, учини́в:
Полови́ну козакі́в до опа́чин у око́ви посади́в,
А полови́ну у туре́цькеє дорогéє пла́ття наряди́в.

XII.

Ста́ли од го́рода Ко́злова до го́рода Цареґра́да гуля́ти,
Ста́ли із Цареґра́да двана́дцять ґале́р вибіга́ти,
І ґале́ру із гарма́ти торка́ти, —
Ста́ли Алка́на-Па́шу з дівкою Санджакі́вною
По зальо́тах поздравля́ти.
То Бутурла́к чого́сь догада́в:
Сам на черда́к[1]) виступа́в,
Туре́цьким біле́ньким зави́валом маха́в:
Раз то мо́вить по гре́цьки,
У дру́ге по туре́цьки:
Ка́же: »Ви Ту́рки-янича́ри, по мале́ньку, бра́тте, ячі́те,
Од ґале́ри одверні́те;
Бо тепе́ра він підгуля́в, на упоко́ї почива́є,
На похмі́лле знемога́є,
До вас не вста́не, голови́ не зведе́.
Каза́в: як бу́ду наза́д гуля́ти,
То не бу́ду ва́шої ми́лості і по вік забува́ти!«
Тогді́ Ту́рки-янича́ри од ґале́ри одверта́ли,
До го́рода Цареґра́да убіга́ли:
Із два́дцяти штук гарма́т грема́ли,
Ясу́ воздава́ли,
На Лима́н-рі́ку́ іспада́ли,
К Дніпру́-Славу́ті низе́нько укланя́ли:
»Хвали́м Тя, Го́споди і благодари́м!
Були́ пятьдеся́ть-чоти́рі го́ди у нево́лі,
А тепе́ра чи не дасть нам Бог хоть час по во́лі!«

XIII.

А у Те́ндрові остро́ві Семе́н Скалозу́б)
З ві́йском на заста́ві стоя́в[2]),

---

[1]) На́луба pokład okrętu. [2]) Був мабу́ть ви́браний кошеви́м на новий рік 1599. Тоді́ мабу́ть верну́в Самі́йло Кі́шка з нево́лі і був ви́браний по сме́рти Скалозу́ба кошеви́м. [3]) На сторо́жі при вхо́ді на корабе́ль.

Та на ту́ю ґале́ру поглядáв,
До козакíв словáми промовля́в:
»Козаки́, пано́ве-моло́дцї! що сія ґале́ра чи блу́дить,
Чи сьвíтом ну́дить,
Чи мно́го лю́ду ца́рського ма́є,
Чи за вели́кою до́бичю ганя́є?
То ви до́бре ма́йте:
По дві штук гармáт набірáйте,
Ту́ю ґале́ру з гро́зної ґармáти привітáйте
Гости́нця їй дáйте!«
Тогдí промовля́ли:
Семе́не Скалозу́бе, ге́тьмане Запоро́зський,
Бáтьку козáцький!
Десь ти сам боїш ся:
Єсть сія ґале́ра не блу́дить,
Нї сьвíтом ну́дить,
Нї мно́го лю́ду ца́рського ма́є,
Нї за вели́кою до́бичю ґанáє:
Се, мо́же, є давни́й, бі́дний нево́льник із нево́лї утїка́є...«
— »Ви вíри не доймáйте,
Хоч по дві гармáти набірáйте,
Гости́нця їй дáйте:
Як Ту́рки-яничáри, то у пень рубáйте!
А як бі́дний нево́льник, то по́мочи дáйте!

XIV.

Тогдí козаки́, як дíти, не гарáзд починáли,
По дві шту́ки гармáт набірáли,
Ту́ю ґале́ру із гро́зної гармáти привітáли,
Три до́ски у судні́ вибивáли,
Води́ Днїпро́вської напускáли.....
Тогдí Кíшка Самíйло, ге́тьман Запоро́зський,
Чого́сь одгадáв,
Сам на чердáк виступáв;
Черво́нії, хрещáтії[1]), давнії́ корогви́ із кишéнї виніма́в,
Розпусти́в,
До води́ похили́в,
Сам низéнько уклони́в:

---

[1]) Тканí в хрéстики.

»Козаки́, пано́ве-моло́дці! сія ґале́ра не блу́дить,
Ні́ сьві́том ну́дить,
Ні́ мно́го лю́ду ца́рського ма́є,
Ні́ за вели́кою до́бичю ганя́є:
Се єсть давни́й, бі́дний нево́льник
Кі́шка Самі́йло із нево́лі утіка́є;
Були́ пятьдеся́ть-чоти́рі го́ди у нево́лі,
Тепе́р чи не дасть Бог хоч час на во́лі«.
Тогді́ козаки́ у каю́ки[1]) скака́ли;
Тую́ ґале́ру за мальо́вані о́блавки[2]) бра́ли,
Та на при́стань стяга́ли:
Од ду́ба до ду́ба
На Семе́на Скалозу́ба
Паюва́ли;[3])
Тую́ ґале́ру та на при́стань стяга́ли.

XV.

Тогді́ златоси́нії киндяки́ — на козаки́,
Златогла́ви — на отама́ни[4]),
Туре́цькую бі́лую га́бу на козаки́ на біля́ки[5]);
А ґале́ру на по́жар спуска́ли.
А сріб́ро, зла́то — на три ча́сти паюва́ли:
Пе́рвую часть бра́ли, на це́ркву накла́дали,
На Сьвято́го Межигі́рського Спа́са[6]),
На Трехтеми́ровський монасти́р[7]),
На Сьвяту́ю Сі́чову́ю Покро́в дава́ли[8]), —
Кото́рі давни́м коза́цьким ска́рбом будова́ли,
Щоб за їх, встава́ючи і ляга́ючи,
Милосе́рдого Бо́га блага́ли.
А дру́гую часть поміж собо́ю паюва́ли;
А тре́тюю часть бра́ли,
Очерета́ми сі́да́ли,
Пи́ли та гуля́ли,

---

[1]) Човен, ло́дка. [2]) Рукоя́ти або́ персте́ні по бока́х суднá, щоби́ мо́жна їх тягну́ти. [3]) Ді́ли́ти. [4]) Золоти́ста па́рча. [5]) Бі́ла габа́ туре́цке сукно́. Козаки́-білякй — в бі́лій оде́жі (підря́дні) в супроти́вности до кармази́нників. [6]) Сей монасти́р сла́вив ся коза́цким, хоч аж під коне́ць XVII ст. приписано Запоро́жців до єго́ пара́фії. [7]) Монасти́р в Трехтеми́рові недале́ко Ка́нева був також коза́цким. [8]) Була́ осно́вана там мабу́ть під коне́ць XVI ст.

Із семипя́дних пищалей [1]) грема́ли,
Кі́шку Самі́йла поздоровля́ли:
»Здоро́в, ка́жуть, здоро́в, Кі́шко Самі́йлу,
Ге́тьмане Запоро́зський!
Не заги́нув єси́ у нево́лі,
Не заги́неш із на́ми козака́ми по во́лі!«
Пра́вда, пано́ве, полягла́
Кі́шки Самі́йла голова́,
В Ки́єві — Ка́неві манастирі...
Сла́ва не вмре, не поля́же!
Бу́де сла́ва сла́вна:
По́між козака́ми,
По́між дру́зями,
По́між ри́царями,
По́між до́брими молодця́ми.
Утверди́, Бо́же, лю́ду ца́рського,
На́роду христия́нського,
Ві́йска Запоро́зського,
До́нського[2]),
З сі́єю че́рню Дні́прово́ю[3]),
Низово́ю,
На мно́гая ля́та
До кінця́ ві́ка!

III. Коза́цко-лица́рські ду́ми і пі́сні.

I. Про бу́рю на Чо́рному мо́рі.

На Чо́рному мо́рі, на бі́лому ка́мені,
Ясне́нький со́кіл жалі́бно ква́лить-проквиля́є,
Смýтно себе́ ма́є, на Чо́рнеє мо́ре спильна́ споглядає.
Що на Чо́рному мо́рю не до́бре ся починає,
Що на не́бі ўсі́ зьвізди пошмари́ло[4]),
Полови́ну мі́сяця в хма́ри вступи́ло.

---

[1]) Рід малої гарма́ти. [2]) і [3]) Закінченє сьвідчи́ть про взаємини між украї́ньскими козака́ми (Запоро́жцями) а моско́вскими (До́нцями), на скі́лько се позваля́ло віддале́нє одни́х від дру́гих. [4]) Поме́ркли.

А із ни́зу бу́йний ві́тер повіва́є,
А по Чо́рному мо́рю супроти́вна хви́ля встава́є[1])
Су́дна коза́цкі на три ча́сти розбива́є.
Одну́ часть взяло́ — в зе́млю Ага́рску[2]) занесло́,
Дру́гу часть гі́рло Дуна́йске[3]) пожерло́,
А тре́тя, де ся ма́є? — в Чо́рному мо́рі потопа́є.
При тій ча́сти був Грицько́ Зборо́вський
Отама́н коза́цький Запоро́зський,
Той по су́дну похожа́є, слова́ми промовля́є:
»Хтось між на́ми, пано́ве, вели́кий гріх на со́бі ма́є,
Щось ду́же зла́я хуртови́на[4]) на нас налига́є.
Сповіда́йтесь, пано́ве, милосе́рдому Бо́гу,
Чо́рному мо́рю, і мені́ отама́ну кошово́му:
В Чо́рнеє мо́ре впаді́те!
Ві́йска коза́цького не губі́те!«
То козаки́ те́є зачува́ли, усі́ замовча́ли,
Бо в гріха́х себе́ не знава́ли.
Ті́льки обізва́в ся пи́сар війско́вий, коза́к лестро́вий[5]),
Пиря́тинський Попо́вич Олексі́й[6]):
»До́бре ви, бра́тця, вчині́те, мене́ само́го візьмі́те,
Мені́ чо́рною кита́йкою о́чи завяжі́те[7]),
До ши́ї бі́лий ка́мінь причепі́те,
Да й у Чо́рнеє мо́ре зіпхні́те!
Неха́й бу́ду оди́н погиба́ти,
Коза́цького ві́йска не збавля́ти!«
То козаки́ те́є зачува́ли, до Олексі́я Попо́вича промовля́ли:
»Тиж сьвяте́є письмо́ в ру́ки бере́ш, чита́єш,
Нас про́стих люди́й на все до́бре наставля́єш,
Як же на́йбільше од нас на со́бі гріхів ма́єш?«
— »Хоча́ сьвяте́є письмо́ я чита́ю,
Вас про́стих люди́й на все до́бре наставля́ю,
А я все сам не до́бре починаю.
Як я із го́рода, з Пиря́тина, пано́ве, ви́їжжа́в,
Опроще́ння з пан-отце́м і з па́ні-ма́ткою не брав,
І на свого́ ста́ршого бра́та вели́кий гні́в покла́дав,

---

[1]) Непри́язна фа́ля. [2]) Земля́, де ві́ра музульма́ньска — тут Мала́ Азия. [3]) Усте́ Дуна́ю. [4]) Бу́ря. [5]) Реєстро́вий. [6]) Пиря́тин м. в Полта́вщині. [7]) Лице́ поме́ршого козака́ покрива́ли черво́ною кита́йкою — заслу́гою коза́цкою.

І бли́зких сусі́дів хлі́ба й со́лї безневи́нно збавля́в,
Ді́ти малі́ї, вдо́ви старі́ї стре́мням в гру́ди товка́в,
Безпе́чне по у́лицям коне́м гуля́в,
Про́тив це́ркви, до́му Бо́жого, проїжжа́в,
Ша́пки з себе́ не знима́в, хреста́ на себе́ не клав.
Зате́ я, пано́ве, вели́кий гріх ма́ю, тепе́р погиба́ю!
Не єсть се, пано́ве, по Чо́рному мо́рю хви́ля встава́є,
А єсть се — мене́ отце́вська і матери́нська моли́тва кара́є!
Коли́б мене́ сі́я хуртови́на зла́я в мо́рі не втопи́ла,
Од сме́рти моли́тва борони́ла:
То знав би я отця́ й ма́тїр шанува́ти, поважа́ти,
То знав би я ста́ршого бра́та за рі́дного отця́ почита́ти,
І сестру́ ріднéньку за нéньку у се́бе ма́ти!«
То як став Попо́вич Олексі́й гріхи́ свої́ сповіда́ти,
То ста́ла зла́я хуртови́на по Чо́рному мо́рю стиха́ти,
Су́дна коза́цькі до гори́ як рука́ми підійма́ла,
До Те́нтрева[1]) остро́ва прибива́ла.
То всї тогді́ козаки́ ди́вом дивува́ли,
Що по яко́му Чо́рному мо́рю, по би́строї хви́лї потопа́ли,
Ані одно́го козака́ зме́жи ві́йска не втеря́ли! —
Отже тогді́ Олексі́й Попо́вич із су́дна вихожа́є,
Бере́ сьвятє́є письмо́ в ру́ки, чита́є,
Усі́х про́стих люди́й на все до́бре науча́є, до козакі́в промовля́є:
От тим би то, пано́ве, тре́ба люди́й поважа́ти,
Пан-отця́ й па́нї-ма́тку до́бре шанува́ти:
Бо котри́й чоловік те́є уробля́є,
По вік той ща́стє собі́ ма́є,
Смерте́льний меч того́ мина́є:
Отцева́ й ма́тчина моли́тва зо дна мо́ря вийма́є,
Од гріхі́в смерте́льних ду́шу одкупля́є,
На по́лї й на мо́рі на по́міч помага́є!«

2. Пі́сня про руйно́ванє Сі́чи[2]).

(1775).

Ой зза гори́, зза Лима́на
Ві́тер повіва́є,

---

[1]) Недале́ко дні́прового лима́ну, ста́ция Запоро́жців. [2]) Сі́ч зруйнува́в на прика́з Катери́ни II. ви́сланий кн. Поте́мкином ге́нерал

Круго́м Сі́чі запоро́зкій
Моска́ль облягáє.
Облягáє Моска́ль Сі́чі,
Ляґеря́ми ста́ли,
Вони́ж сво́го ґенера́ла
Три днї ожида́ли.
Шатну́ли ся по куріня́х
Запа́су шука́ти,
А моско́вска вся старшина́
Церкви́ оббіра́ти.
Та беру́ть срі́бло, беру́ть зло́то,
Ще й воско́ві сьві́чі;
Зостає́ть ся пан кошови́й
З писаря́ми в Сі́чі.
Ой уста́нь, Ха́рку[1]), уста́нь ба́тьку,
Про́сять же нас лю́ди:
Як ста́немо на гряни́цї,
По пре́жньому бу́де.
Як ви́йдемо на гряни́цю
Та впро́сим цари́цю,
Щоб оддала́ степи́ ві́льні
По пре́жню гряни́цю.
Та не на теж я, вра́жі сини́,
Москаля́ зібра́ла,
Щоб степ до́брий, край весе́лий
Наза́д заверта́ла«.
Ой уста́нь Ха́рку, уста́нь ба́тьку,
Щож ми наробили,
Що степ до́брий, край весе́лий
Тай занапасти́ли!
Та тече́ рі́чка невели́чка
Зпід бі́лої кру́чи, -
Запла́кали Запоро́зцї,
Від цари́цї йду́чи:

Теке́лїй з ві́йском. Оста́ннього кошово́го Кальниша́ (Кальнише́вского) ви́везли відта́к в Солове́цкий монасти́р (недале́ко Арха́нгельска), де проси́дїв самото́ю 26 лїт і там уме́р.

[1]) Харко́, коза́цкий со́тник (Заха́рий Чепі́га), ви́значив ся вели́кою хоро́бростю і був уби́тий в Жаботи́нї (1765 р.) а кобза́р хи́бно звяза́в єго́ імя́ з руйно́ванєм Сі́чи.

Встає хма́ра зза Лима́на,
А дру́гая з по́ля,
Запла́кала Украї́на,
Така́ її до́ля!

IV. Ду́ми і пісні з роди́нного, дома́шнього і господа́рского життя́.

I. Ду́ма про Сестру́ і Бра́та.

Ой у неді́лю ра́но поране́ньку,
Ой то ра́ннїми зоря́ми,
То не си́ва зозу́лька закува́ла[1]),
То не дрібна́ пта́шка щебета́ла,
Як сестра́ до бра́та на чужу́ чужи́ну
До́брим здоро́вєм покланя́ла ся;
Ой кваті́рочку одчиня́ла,
Слова́ми промовля́ла,
Сльоза́ми рида́ла:
»Бра́тіку мій рі́дний,
Як голу́бонько си́зий!
Прибу́дь ти до ме́не,
Одві́дай ти мене́
На чужі́й чужи́нї,
При зліи́ хуртови́нї,
При нещасли́вій годи́нї«.
»Се́стро, ка́же, ми́ла,
Роди́но серде́нна!
Не могу́ я до те́бе прибува́ти:
Я прожива́ю за те́мними луга́ми,
За широ́кими поли́ми,
За бистри́ми ріка́ми«.
»Бра́тіку ми́лий!
Як голу́бонько си́зий!
Прибу́дь же ти до ме́не.

[1]) Ду́ма почина́є ся ча́сто ужи́ваним в на́род. пісня́х пере́чним порівнанєм. Подібність прийма́є тут вид пере́чення.

Те́мнії луже́ньки ясне́ньким соко́ленько́м перелети́,
Широ́кії поля́ мали́м-невели́чким перепе́лонько́м перейди́,
Би́стрії річеньки й озе́ра бі́лим лебе́донько́м перепливи́;
Сядь-пади́ у мої́м дворі́ си́вим голу́бонько́м,
Голо́вку склони́,
Жалібне́нько загуди́.
Неха́й я бу́ду вихожа́ти,
Ой по голо́су познава́ти,
Роди́ною серде́шною нази́ва́ти,
І на хлі́б, на сіль закли́ка́ти,
І за здоро́вє тебе́, бра́те, бу́ду пита́ти«.
»Се́стро«, ка́же, »ми́ла,
Роди́но серде́шна!
Ой сподіва́й ся мене́ тоді́ в го́стї,
Як бу́дуть о Пе́трі бистрії́ рі́ки-озе́ра замерза́ти,
Об Різдві́ кали́на в лу́зї процьвіта́ти.
Пійди́ ти, се́стро, до ти́хого Дуна́ю,
Возьми́ ти, се́стро, піску́ у бі́лу ру́чку,
Посі́й ти, се́стро, на ка́міню:
Коли́ той бу́де пісо́к на бі́лому ка́менї зіхожа́ти,
Си́нїм цьві́том процьвіта́ти,
Хреща́тим барві́нком біле́нький ка́мінь устиля́ти,
Рі́зними кра́сними цьвіта́ми украша́ти,
Тоді́, се́стро, бу́ду до те́бе в го́стї прибува́ти,
Твого́ життя́ при бі́дности доглядати«.
»Бра́тіку«, ка́же, »ми́лий,
Як голу́бонько си́зий!
Не тепе́р я на нога́х ста́ла,
Од стари́х люди́й при́повісти такої́ не чува́ла,
Щоб о Пе́трі бистрії́ — рі́ки-озе́ра замерзали,
Щоб об Різдві́ кали́на в лу́зї процьвіта́ла,
Щоб жо́втий пісо́к на бі́лому ка́менї зіхожа́в,
Щоб си́нїм цьві́том процьвіта́ти,
Хреща́тим барві́нком біле́нький ка́мінь устиля́ти,
Рі́зними кра́сними цьвіта́ми украша́ти;
А лиш, бра́тіку, тебе́ до ві́ку не сподіва́ти!
Як на пра́зник хвале́бен лю́ди до це́ркви йдуть,
Як бжілки́ гудуть,
Чужі́ бра́тіки зіхожа́ють ся,
Брат із бра́том

Сват із сва́том,
Кум із ку́мом,
Сестра́ з сестро́ю,
Одно́ з одни́м схожа́єть ся
І пра́зником хвале́бним поздоровля́єть ся;
А мене́ плече́ з плечи́м, пола́ з поло́ю торка́є,
І в вічи не вида́є.
Ой як у на́шого отця́ тай ма́тки пи́ли та їда́ли,
Тоді́ нас і куми́ й побрати́ми до́бре зна́ли:
А як нас прийшла́ недо́бра годи́на,
Одцура́лась нас близка́я й дале́кая, вся назва́ная, серде́шная
»Тя́жко«, ка́же, »бра́тіку!... [родина«.
Як пти́ці перна́тій в чи́стім по́лї без дре́ва ночува́ти,
Як тя́жко та ва́жко живи́й ри́бі без води́ прожива́ти,
Як тя́жко та ва́жко бі́лий ка́мінь з сиро́ї землі́ про́ти се́бе
[изня́ти, —
Ой так тя́жко та ва́жко на чужи́й чужи́ні без кре́вної ро-
[ди́ни поміра́ти«.

2. Коломийки́[1]).

1. Які́ тоті́ квітки́ кра́сні, котрі́ заквіта́ють,
Які́ тоті́ ді́ти ща́сні, котрі́ ма́тір ма́ють;
Лю́дскі ді́ти як дітойки, а я сирітойка,
Лю́дскі ді́ти ма́тір ма́ють, моя́ у Богойка.

2. Гей уме́рла моя́ ма́ти, бідойкож, бідойко,
Вже не ска́же, не промо́вить: що чи́ниш, дівойко.
То як я си здогада́ю матусе́ньку сво́ю,
Мене́ такі́ жалі́ во́зьмуть, що я ле́две сто́ю.

---

[1]) Коломийки́ зроди́ли ся в Коломийщині, звідки їх на́зва і розповсю́дили ся по всій Ру́си. Пра́вильна коломи́йка склада́є ся звича́йно з 4 стихів і ма́є свій окре́мий лад, котри́й визнача́є ся таки́ми при́знаками: початок або́ пе́рша части́на пісні міститъ звича́йно о́браз з приро́ди, а дру́га части́на відповідне то́му о́бразови уподо́бленє, що випливає з на́строю душі́ сьпівця́. Образ і уподо́бленє тво́рять орґані́чну ці́лість так, що уподо́бленє на́че випливає з о́бразу. Образ і уподо́бленє займа́ють по 2 стихи́ і то звича́йно так що в пе́ршім стиху́ нахо́дить ся о́браз, в тре́тім єго́ да́льший ро́звій а в дру́гім і четве́ртім відповідне то́му о́бразови уподо́бленє. Сей лад не в усіх коломийка́х доде́ржаний.

3. Нема́ цьві́тку на всім сьві́тку, як на тій кали́нці,
Ніхто́ не є таки́й ми́лий, як ма́ти дити́нці;
Айбо в на́шій полони́нці жи́тейко взраста́є,
Айбо моя́ мату́нейка в Бо́гойка вита́є.

4. Стої́ть я́вір над водо́ю, в во́ду похили́в ся,
Чого́сь коза́к чорнобри́вий тя́жко зажури́в ся.
Як мені́ ся не хили́ти, вода́ ко́рінь ми́є,
Як мені́ ся не жури́ти, само́ се́рце мліє.

5. Стої́ть я́вір над водо́ю, хита́є собо́ю,
Чи ти ту́жиш так за мно́ю, як я за тобо́ю?
Як ти ту́жиш так за мно́ю, як я за тобо́ю,
Ми тогди́ ся розійде́мо, як ри́ба з водо́ю.

6. Ой став коза́к над моги́лов, тай ду́мку дума́є,
На Вкраї́ну поглида́є, тяже́нько вздиха́є;
Гей ні ві́тер ту не ві́є, ні со́нце не гріє
І не так ту на моги́лї трава́ зеленіє.

7. Хо́джу, ну́джу на тім сьві́тї, тяже́нько вздиха́ю,
Бі́днаж моя́ голово́нько, що до́лї не ма́ю;
Лїта́ж мої́, лїта́ мої́, лїта́ молоде́нькі,
Коли́ до́ля нещасли́ва, бу́дьте короте́нькі.

8. Ка́жуть мені́ лю́ди до́брі, що я си гуля́ю,
А я при́йду до домо́ньку тай ду́мку дума́ю;
Ду́мку я собі́ дума́ю, до́лї виглида́ю,
Пішли́ лїта́ молоде́нькі — гаразду́ не ма́ю.

9. Мої́ лю́бі коломийки́, де я вас поді́ю,
Занесу́ вас в чи́сте по́ле — там я вас розсі́ю;
Та як бу́де до́бра до́ля — я вас позбира́ю,
А як бу́де лиха́ до́ля — то вас занеха́ю.

3. Обжинкова́ пісня.

Ви́йди, ви́йди, госпо́даре, про́тив нас,
Несе́м тобі́ ві́ньчика в Бо́жий час. —
Ой не гордуй, наш па́ночку, не гордуй,
За ві́ньчика черві́ньчика наготу́й.

Не лякáй ся, наш пáночку, не лякáй ся,
За вíньчика червíньчика постарáй ся.
Ой зацьвілú в чúстім пóлї ожúнки,
Зробúли своєму пáну обжúнки.
Застеляй, наш пáночку, новúй стíл,
Найдé тобí жéньчиків пóвен двір.

V. Побитóві й суспíльні пíснї.

I. Козáцкі і воякі пíснї.

1.

Ой кінь біжúть, травá шумúть;
Да вжеж козáк убúт лежúть,
На купúнї[1]) головóю,
Прикрúв нóги осóкою[2]),
Жóвте тíло рокúтою[3]),
Бíлі рýки хустúною,
Ясне лúчко китáйкою...
В голóвоньках вóрон крáче,
А в нíженьках кóник плáче;[4])
Копúтом зéмлю вибивáє,
Свóго пáна він питáє:
— Ой пáнеж мій, пáне,
— Пáне капітáне!
— Ой кому́ менé вручáєш,
— Кому́ коня́ покидáєш?
— Чи Тýрчину, чи Татарúну?
»Тебé, кóню, Тýрчин не піймáє,
»А Татарúн не всїдлáє.
»Ой біжúй, кóню, тéмними лугáми,
»Біжúй, кóню, бúтими шляхáми:

---

[1]) Кýпа землї, могúлка. [2]) Різїйка (carex acuta) [3]) Іва (salix caprea). [4]) В рýских пíснях кінь вірний товáриш сумýє за козакóм.

»Та прибіжи́, ко́ню, до дво́ру,
»Та вдар копи́том в болу́ну![1])
»А ви́йде до те́бе не́нька старе́нька,
»Коза́цькая матусе́нька;
»Вона́ бу́де тебе́ за по́води брати,
»Бу́де тобі сі́на підклада́ти,
»Вівса́ бу́де тобі підсипа́ти,
»Холо́дною води́цею напова́ти
»І скрізь сльо́зи про ме́не пита́ти.
»Та не кажи́, ко́ню, що я уби́в ся,
»А скажи́, ко́ню, що я ожени́в ся,
»Та поня́в собі паня́ночку,
»В чи́стім по́лі земля́ночку —
»Що куди́ вітер не ві́є,
»Ні со́нечко не гріє...
»Без вікі́нець і без двере́ць —
»Там спить коза́к-молоде́ць...[2])

2.

Чо́рна рілля́ зао́рана
І ку́лями засі́яна,
Бі́лим ті́лом зволо́чена,
І кро́вию сполочена[3]).
Лежи́ть во́як на ґупи́ні,
Накри́в о́чи китайкою,
Китайкою черво́ною.
Ані тру́ни, а́ні я́ми.
Ані вітця́, а́ні ма́ми,
А ні́кому задзвони́ти,
А ні́кому затужи́ти!
Дзво́нять ко́ні копи́тами,
А воякі́ остро́гами.
Лети́ть во́рон з чужи́х сто́рон,
На моги́лі усі́да́є,
Очи є́му випива́є.
Хо́дить ма́ти гука́ючи,
Сі́на свого́ пита́ючи:
— Ой я тво́го сі́на зна́ю,
— Бо я з не́го по́пас ма́ю!
»Скажи́ мені́, во́рон ми́лий,
»Чи мій синок ще́ бі́лий,
»Чи ще о́ченьки ясне́нькі
»Та чи уста́ румяне́нькі?...«
— Вже є́го уста́ сине́нькі,
— Є́го ли́чко вже чорне́ньке,
— Я на ли́чку присі́да́ю,
— Очи є́му випива́ю!...

---

[1]) Одна́ полови́на воріт зро́блених з бру́сів.

[2]) Смерть козака́ зобража́є ся в пісня́х ча́сто весі́лє́м, а моги́ла паня́нкою.

[3]) Хлі́боро́бский ру́ский на́рід брав образи́ до свої́х пісе́нь воя́цких з хлі́боро́бского житя́ (пор. Сло́во о по́лку Ігоря).

2. Чума́цка пісня[1]).

Ой ходи́в чума́к
Сїм рік[2]) по До́ну.
Та не було́ приго́доньки
Нїко́ли йому́.
Ой ї́хав чума́к
З Кри́му до до́му.
Ста́лась йому́ приго́донька
За всю доро́гу.
Ста́лась йому́ приго́донька
Не в день, а в ночи́ —
Занеду́жав чумаче́нько,
З Кри́му ї́дучи, —
Занеду́жав чумаче́нько,
З Кри́му ї́дучи, —
При широ́кій доріженьцї
Воли́ пасу́чи.
Ой пішо́в чума́к
В Сама́р[3]) на база́р,
Черво́ною кита́йкою)
Голо́вку звяза́в.
Ой упа́в чума́к,
Упа́в тай лежи́ть, —
Нїхто́ його́ не спита́є,
Що в йо́го боли́ть...
Ой боли́ть в йо́го
Се́рце й голова́, —
Умира́є чумаче́нько,
А ро́ду нема́!
Прийшо́в до йо́го
Ота́ман його́,
Бере́ його́ за ру́ченьку,
Жа́лує його́...
»Ота́мане мій!
Жа́луєш мене́,
Скида́й кожу́х з ме́не
Та укри́й мене́;
Бери́ мої́ воли́, вози́ —
Похова́й мене́:
Бери́ моє́ срібло, зло́то —
Помина́й[4]) мене́!«
Ой ски́нув чума́к
Сви́ту і кожу́х,
Припада́є к сирі́й землї́ —
Те́плий зво́де[6]) дух...
Ой ски́нув чума́к
Із се́бе й капта́н:
»Воли́ мої́ полові́ї,
Хто ваш бу́де пан?«
Та вда́рили зра́зу
У вели́кий дзвін:
Сеж по то́му чумако́ві,
Що ходи́в на Дін!
Та вда́рили зра́зу
В дзво́ни у ві всї:
Сеж по то́му чумако́ві,
Що ходи́в по сіль!

---

[1]) Пор. Чи́танка для шкіл видїл. стор. 137. Чумака́ми звуть на Украї́нї люди́й, що ї́здили звича́йно більшими това́риствами (валка́ми) на Крим, над Дон і т. д. вели́кими кри́тими воза́ми (ма́жами) і привози́ли ри́бу, сіль і ін. това́ри. Чумако́ванє було́ тако́ж ва́жним про́мислом у козаків. Виправля́ючи ся в доро́гу, нама́щували сорочки́ й шарава́ри дігтем для охоро́ни від чуми́, з чого́ де́які виводи́ли на́зву чума́к. Одна́к ся на́зва похо́дить мабу́ть від тата́рского чум, що означа́є кіш або́ табо́р, яки́м они́ звича́йно розклада́ли ся в доро́зї. [2]) Зам. рокі́в. [3]) Сама́ра, м. над лївобі́чною прито́кою Днїпра́. [4]) Порівна́й попере́дню пісню. [5]) Помина́ти — справля́ти по́минки, помина́льне богослу́женє. [6]) Зам зво́дить.

Ой ішли́ воли́
Та в вісьмерику́ ;[1])
Задзвони́ли в усі́ дзво́ни
По тім чумаку́ !
Ревну́ли воли́
У новім ярмі́ :

Похова́ли чумаче́нька
В чужій сторо́ні.
Ревну́ли воли́,
Степо́м і́дучи :
Похова́ли чумаче́нька
Із Кри́му йду́чи.

3. Бурла́цка пісня.

Нема́ в сьві́ті гірш ні́кому,
Як бурла́ці молодо́му.
»Деж ти, бурла́к, забари́в ся,
На вече́рю припізни́в ся?«
— Ой не був я на охо́ті,
Іно́ був я на робо́ті!
Йшов роби́ти, зароблия́ти,
Щоби́ да́ла вече́ряти.
Гей, гей, щоби́ да́ла вече́ряти!
»Не пали́ла, не вари́ла,
Тай нема́ що вече́ряти. (2)
Гей, гей . . . .
Ляга́й, бурла́к, і так спа́ти«.
Ой ще бурла́к не здрима́в ся,
Вже й госпо́дар переспа́в ся.
Гей, гей . . . .
»Встава́й, бурла́к, го́ді спа́ти,
Час з вола́ми поманджа́ти.
Гей, гей . . . .
Ой встав бурла́к, не вмива́в ся,
Гляді́в платка́ — не втира́в ся,
Гляді́в чобі́т — не взува́в ся,
Гляді́в сви́ти — не вдяга́в ся,
За вола́ми так пігна́в ся.
За вола́ми поспіша́є,
Тро́шки сні́гом потряса́є,
Бурла́к в по́лі примерза́є,
Отця́-ма́мку спомина́є.

---

[1]) Ві́сїм волі́в в за́прягу.

VI. Релїґійно-моральні пісні.

1. Правда.

Нема́ в сьвітї пра́вди, пра́вди не зіська́ти!
Що вже тепе́р пра́вда ста́ла у непра́вдї жи́ти.
Уже́ тепе́р пра́вда, — пра́вда поміря́є,
А щи́ра непра́вда весь сьвіт пожира́є!
Уже́ тепе́р пра́вда, — пра́вда вже поме́рла,
А щи́ра непра́вда уве́сь сьвіт заже́рла!
Нема́ в сьвітї пра́вди, пра́вди не зіська́ти...
Тільки в сьвітї пра́вди — як оте́ць — рідна ма́ти!
А деж-то її узя́ти? її нї купи́ти, анї заслужи́ти,
Уве́сь сьвіт ізходи́ти, пра́вди не зощи́ти[1]).
Були́ж колись дїтки, та ста́ли сирітки:
Не мають вони́ собі по́мочи нї ві́дки.
Пла́чуть вони́ж, пла́чуть, не могу́ть пробу́ти,
Своєї рідної ма́тері забу́ти:
»Орли́це-ма́ти! деж нам тебе́ взя́ти?
Тебе́ нї купи́ти, анї заслужи́ти,
Уве́сь сьвіт ізходи́ти, пра́вди не зощи́ти«.
Хотя́б то ми ма́ли а́нгельскії кри́ла,
Тоб ми поле́тїли да тебе́б уви́дїли:
Бо вже коне́ць ві́ку уже́ приближи́в ся:
Хоч рідного бра́та тепе́р стережи́ ся!
Кото́рий би міг чолові́к а ще пра́вду ізполня́ти,
То дасть йому́ Го́сподь із не́ба що день благода́ти,
Бо сам Го́сподь — сьвята́ пра́вда,
Сомиря́є непра́вду, сокру́шить гординю,
Вознесе́ть сьвятиню
Од ни́нї і до ві́ка!

(Записано від Остапа́ Вересая).

2. Пісня, що по нещастю живучи́ на сьвітї сьпіва́ють.

Ой го́ре, го́ре на сїм сьвітї жи́ти!
Боро́нь, Бо́же, сме́рти, —
Бу́де Бог суди́ти.

---

[1]) Знайти́.

Як чоловік здоров, то всяке кохає:
А при лихій годині його і рід цурає.
А як при добрій годині — куми, побратими,
А при лихій годині немає і родини:
А мати старая із жалю умирала:
Дітиж мої, діти! я вас годувала!...
Як-то трудно камінь глодати,
То так-то трудно дітий годувати!«
А діти на тое — нїт, нїмало не вважають,
Та іще хуже отця і матку
Словами вгорчають.
Кого Бог злюбить, того і награждає,
А за отця і за матку син Божий скарає.
— »Колиб ми могли у небі проживати,
Булоб же нам отця і матки не зневажати.
Колиб могли ми у небі пробувати,
Булоб же нам отця і матку да не вгорчати!«
Ой, Ісусе, Ісусе Назарейський!«
Утішай і помилуй народ християнський!
Ой, Ісусе, Ісусе крижуваний!
Утішай і помилуй увесь мир православний!

(Записано від Остапа Вересая).

VII. Казки і леґенди.

а) Митичні казки, в яких діляють сили природи.

1. Казка про вбиту сестру і калинову дудку.

Був собі дїд да баба. У дїда дочка і в баби дочка. От і пішли вони в гай по ягоди. Так дїдова збира да й збира, да й назбирала повну миску; а бабина, що візьме ягідку то і зїсть. От і каже дїдова: „Ходїм, сестро, до дому, подїлимось“.

От ідуть да йдуть шляхом: а бабина говорить: „Ляжмо, сестро, одпочиньмо“.

Полягали: дїдова, втомившись, заснула, а бабина взяла ніж да й устромила їй у серце, да викопала ямку да й по-

хова́ла її. А сама́ пішла́ до до́му да й ка́же: „Дивіться, скі́лько я я́гід назбира́ла“.

А дїд і пита́: „Деж ти мою́ дочку́ дїла?“

„Іде́ зза́ду“.

Коли́ж іду́ть чумаки́ да й ка́жуть: „Ста́ньмо, бра́тця, отту́т одпочи́нем“.

Да й ста́ли. Гля́нуть — над шля́хом моги́ла, а на моги́лї така́ га́рна кали́на ви́росла! Вони́ ви́різали з тії кали́ни сопі́лку, да й став оди́н чума́к гра́ти; а сопі́лка гово́рить:

„Ой пома́лу-ма́лу, чума́ченьку, грай,
Да не врази́ мого́ се́рденька в край.
Мене́ сестри́ця з сьві́ту згуби́ла —
Ніж у се́рденько да й устроми́ла“.

А дру́гі ка́жуть: „Щось воно́, бра́тця, значи́ть, що калино́ва сопі́лка так промовля́є!“

От прийшли́ вони́ в село́ да й натра́пили як раз на того́ дїда: „Пусти́ нас, дїду, переночува́ти; ми тобі ска́жемо приго́ду“.

Він їх і пусти́в. Тільки вони́ увійшли́ у ха́ту, за́раз оди́н сїв на ла́ві, а дру́гий став бі́ля йо́го да й ка́же: „А ну, бра́те, ви́йми сопі́лку да зайгра́й!“ Той ви́няв. Сопі́лка й гово́рить:

„Ой пома́лу-ма́лу, чума́ченьку, грай,
Да не врази́ мого́ ти се́рденька в край.
Мене́ сестри́ця з сьві́ту згуби́ла —
Ніж у се́рденько да й устроми́ла“.

Тодї дїд ка́же: „Що вона́ за сопі́лка, що вона́ так га́рно гра́є, що аж менї пла́кати хо́четця! А ке, я зайгра́ю[1]).

Він йому́ й дав. А та сопі́лка гово́рить:

„Ой пома́лу-ма́лу, мій та́точку, грай,
Да не врази́ мого́ ти се́рденька в край.
Мене́ сестри́ця з сьві́ту згуби́ла —
Ніж у се́рденько да й устроми́ла“.

А ба́ба си́дя на пе́чі: „А ке лиш сюди́, стари́й, і я зайгра́ю“.

---

[1]) Ке — дай, мн. число́ ке́-те — да́йте.

Він їй подáв; вонá стáла грáти, — сопíлка й говóрить:

„Ой помáлу-мáлу, матýсенько, грай,
Да не вразú могó ти сéрденька в край.
Менé сестрúця з сьвíту згубúла —
Ніж у сéрденько да й устромúла“.

А бáбина дочкá сидíла на пéчі у самóму кутóчку. Ізлякáлась, що дознáютця. А дíд і кáже: „А подáй їй, щоб зайгрáла“.

От вонá взялá, аж сопíлка й їй одкáзує:

„Ой помáлу-мáлу, душогýбко, грай,
Да не вразú могó ти сéрденька в край.
Тиж менé, сéстро, з сьвíту згубúла —
Ніж у сéрденько да й устромúла!

Тодí то вже всí дознáлись, що воно́ є. По дíдовій же дочцí обíд постáвили, а бáбину привязáли до кíнського хвостá да й рознеслú по пóлю.

2. Кáзка про дíвчину та лихýбáбу.

У гаях стояла хáтка. Там жив чоловíк і жíнка, да в їх не булó дíтúй. От воní й пішлú на богомíлля просúти Бóга, щоб дав їм Бог дитя́. Так Бог і дáв їм дочкý. Отó вонá й рóсте. А царéвич у той час приїхав на охóту, да й посилáє свогó пáрубка: „Прийдú, будь лáскав, у ту хáту попросú водú“.

Прийшóв той пáрубок водú просúти, аж та дитúна плáче, а жéмчуг так і сúплетця з очúй. Мáти забáвила; засьмiéтця, так усякі квíткú цьвітýть. Той пáрубок вúйшов да й кáже: „Оттáм, царéвичу, я бáчив дитúну! як плáче — жéмчуг сúплетця, а як сьмiéтця — так усякі квíткú цьвітýть“.

Той царéвич пішóв у хáту, да знарóшне й дрáжнить тýю дитúну, щоб плáкала. Плáче, а жéмчуг так і сúплетця. Він і прóсить мáтери, щоб забáвила. Як же засьмiéтця, так і бáчить царéвич, що всякі квíткú цьвітýть.

Отó та дíвчина рóсте, а царéвич усé заїжджáє, як на охóту приíде. От вонá й вúросла. Царéвич і кáже, що оддáй за менé, дíду, дочкý“. А вонá вже вишúвáє рушникú орлáми.

А цар кáже: „Деж такúй тобí, сúну, да мужúчку брáти!“

Тоді царе́вич як узя́в той рушни́к, що вона́ ви́шила, да повіз до ба́тька, так ца́р аж рука́ми сплеснув. Чи нічого́ж? „Жени́сь“, ка́же, „си́нку, жени́сь!“

От він і оженився. Да везе́ до до́му, а з ним була́ ба́ба, а в ба́би дочка́. От, їдучи, царе́вич уста́в щось-то там устре́лити, а ба́ба познима́ла з єї все да й повико́лювала їй о́чи, да й упхну́ла її в я́му, а дочку́ в єї оде́жу й прибра́ла; так царе́вич і повіз замість єї, не пізна́в.

А коло тії я́мки да не́хворощі[1]) бога́то росло́; так яки́йсь дїд прийшо́в не́хворощі рвати. Ди́витця — дївка сиди́ть у я́мці, і пе́ред не́ю оттака́ ку́па же́мчугу, що вона́ си́дячи напла́кала; а очи́й нема́.

„Візьми́“, ка́же, „мене́, дїду́сю, і оце́ нами́стечко забери́“.

От дїд її взяв і нами́стечко забра́в да й привів до до́му. У дїда дїти́й не було́, а ба́ба є. Вона́, та дївчина ка́же: „Забери́, дїду́сю, оце́ нами́стечко в торби́нку да неси́ у го́род, прода́й; да як зостріне тебе́ ба́ба яка́сь, то ти їй не продава́й, а скажи́: „Отда́й те, що в тебе́ є“.

От він поніс і стрів ту ба́бу.

Ба́ба ка́же: „Прода́й нами́сто!“

„Купи́“.

„А що́ за йо́го?“

„Дай те, що в те́бе є“.

Вона́ йому́ й дала́ одно́ о́ко.

Тоді та дївка й почала́ вишива́ти із одни́м о́ком рушни́к.

Ізно́в дїд поніс нами́сто.

Ба́ба зно́в: „Прода́й нами́сто, дїду!“

„Купи́“.

„Що́ за йо́го?“

„Дай те, що в те́бе є“.

Вона́ й дру́ге о́ко оддала́.

Дївка тоді ще кра́ще почала́ вишива́ти.

б) Казки́ побуто́ві з напів мити́чною, напів мора́льною осно́вою.

1. Пра́вда та Непра́вда.

Раз Пра́вда зустрілась із Непра́вдою. „Здра́стуй, сестри́це!“ ка́же Пра́вда Непра́вді. „Здоро́ва була́!“ одка́зує

[1]) Artemisia campestris, bylica polna, полин.

Непра́вда. „Нам по одній доро́зі іти́, дак ході́м, коли́ хо́чеш, ра́зом“. — „Дак і ході́м же“. „Да он-що, сестри́це, я тобі́ ска́жу: як бу́дем ра́зом іти́, дак спе́рва твоє́ бу́дем і́сти, а тоді́ моє́“. — „Да й до́бре же, сестри́це“, ка́же Пра́вда.

От іду́ть вони́, да й іду́ть. У Пра́вди і то́рба вже спорожни́лась. Захоті́лось Пра́вді і́сти, да вже у є́ї нема́ ні́чо́го. „Ну, сестри́це, ка́же вона́ Непра́вді, моє́ поїли, — нум же тепе́р твоє́ і́сти!“ — „Е, ні! вже сьо́го не бу́де: я не лю́блю по пра́вді роби́ти, і ти дурна́, що по пра́вді ро́биш. Не дам, хоч із го́лоду умри́“. Гі́рко ста́ло Пра́вді, да тре́ба терпі́ти. Терпі́ла вона́, терпі́ла, да ні́як не втерпі́ла: попроси́ла ізно́в у Непра́вди і́сти. „Коли́ ти хо́чеш, щоб я да́ла тобі́ і́сти, дак дай, одно́ о́ко ви́колю“. Запла́кала Пра́вда... Да́ла о́ко ви́колоти. „Лу́чче, ду́має вона́, дам о́ко ви́колоти, ні́ж уме́рти із го́лоду“.

Пройшли́ вони́ скі́льки там вре́мя; Пра́вді ізно́в захоті́ло ся і́сти. „Дай, се́стро, і́сти!“ про́сить вона́ у Непра́вди. „Дай, дру́ге о́ко ви́колю“. Да́ла Пра́вда й дру́ге о́ко ви́ко́лоти. Як ви́колола дру́ге о́ко, то й пішла́ собі́ Непра́вда од Пра́вди. „Проща́й, се́стро, ка́же вона́ Пра́вді: тепе́р менї́ не йти з тобо́ю“.

Зоста́лась собі́ одна́ Пра́вда, — да ті́лько пла́че гі́рко. Іде́-іде́, коли́ чу́є, — лї́с шуми́ть. „Щож тепе́р роби́ти менї́?“ ду́має вона́, бідне́нька, сама́ собі́. „Ізлї́зу на якенебу́дь де́рево, да переночу́ю, щоб звірю́ка яка́ не напа́ла на ме́не“.

От, ізлї́зла вона́ на одно́ де́рево, да й сиди́ть там. Коли́ ось чу́є — іду́ть дівча́та, паробки́; співа́ють.

Прийшли́ вони́ до то́го де́рева, що сидї́ла Пра́вда. А де, ка́жуть вони́, бу́дем гуля́ти?“ — „А хоть і під оцї́м де́ревом“, одвіча́ють. „Да на сьо́му де́реві, ка́жуть, така́ роса́, що як пома́зати слї́по́му о́чи, дак він дивиця стане“.

Почу́ла Пра́вда сії́ слова́, да й дожида́єцьця уже́ ра́нку, попро́бовати роси́. Дівча́таж із хло́пцями нача́ли гуля́ти. Гуля́ли вони́, пи́ли, їли усе́ до́бре, да й пішли́ собі́ наза́д, поки́давши усе́, що позоставалось і питиме і їдиме. Як ті́лько пішли́ вони́, Пра́вда ізлї́зла за́раз із де́рева, да й ста́ла і́сти да пити, що позоставалось; а ви́голодалась уже́ була́ до́бре. Дождавшись ра́нку, пома́зала собі́ о́чи росо́ю з то́го де́рева, що сидї́ла, і ста́ла ба́чити. Тоді́ вона́ помоли́лась Бо́гу, да й пішла́ собі́ у доро́гу. Під ве́чор

прийшла́ вона́ ізно́в у лїс. Так як і вчо́ра, ізлїзла на де́рево і чу́є ізно́в, що йдуть да співа́ють хло́пцї із дївча́тами. „А де бу́дем гуля́ти?“ гука́ють хло́пцї, прийшо́вши до то́го мі́сця, де бу́ла Пра́вда. „А хоть і під оцїм де́ревом“, одвіча́ють дру́гі, ука́зуючи те де́рево, де сидїла Пра́вда. „Да се іщé де́рево не про́сте, обізва́всь хтось. На йо́му роса́ така́, що як би пома́зати яко́му слїпо́му о́чи, дак він би й сьвіт Бо́жий поба́чив. От як би хто ізнайшо́всь таки́й, щоб, набра́вши роси́ із сьо́го де́рева, пійшо́в у таке́-то ца́рство, — у то́му ца́рстві цар; а у царя́ дочка́, да слїпа́. Каза́в цар, що як би ви́лїчив хто дочку́ його́, дак нїчо́гоб не пожалїв для то́го із сво́го добра́“.

Пра́вда се все чу́ла. „Менї дав так Бог, що я ста́ла видю́щою“, ду́має вона́ сама́ собі, „помо́жуж я і тій царівнї, що слїпа́“. — Паробки́ж із дївча́тами гуля́ли, пи́ли, їли, да й пішли́ наза́д, поки́давши, що позоставалось. Пра́вда ізно́в, так як і вчо́ра, ізлїзла із де́рева, да й підкорми́лась тро́хи тим, що́ позоставалось од хло́пцїв да дївча́т. По́слї сьо́го, опорожни́вши одну́ пля́шку, да назбира́вши в її у-ра́нцї цїлю́щої роси́, пійшла́ у те́є ца́рство, де була́ слїпа́ царівна.

До́вго вона́ йшла у тої го́род, де жив сам цар із слїпо́ю дочко́ю. Тут за́раз донесли́ царю́, що у йо́го го́род прийшла́ така́ молоди́ця, що бере́цця ви́лїчити дочку́ його́. Цар за́раз велїв позва́ти її. Прийшла́ у ха́ту до царя́, коли́ ди́вицця — тут і Непра́вда.

„Се й ти тут, се́стро?“ пита́є Пра́вда у Непра́вди. „Еге́! коли́б ти зна́ла, — я уже́ і сьвіт уве́сь пройшла́“, одвіча́є Непра́вда. „А тиж чого́ тут?“ „То́го, да то́го“, ка́же Пра́вда, да й розказа́ла, чого́ вона́ прийшла́ і що із не́ю було́. По́слї сьо́го пома́зала вона́ цїлю́щою ро́со́ю о́чи царівнї — і ся ста́ла ба́чити усе́ так, як би не була́ й слїпа́.

Цар же ба́чить, що Пра́вда і з Непра́вдою розка́зує так, як да́вняшня знако́ма, да й пита́є у єї: „Де ти із не́ю ба́чилась, і що, і як, і коли́?“ Пра́вда і розказа́ла царю́ все по пра́вдї: як вони́ ішли́ у двох, як Непра́вда їй о́чи повико́лювала, як ви́лїчилась; ска́зано: усе́ розказа́ла, як було́. Цар, як кінчи́ла Пра́вда розка́зувати, ізвелїв узя́ти Непра́вду, привяза́ти її коню́ до хвоста́, да й пусти́ти його́ на во́лю, щоб розні́с її. „Отта́к і сказа́ла Пра́вда, пройшла́ вона́ сьвіт — наза́д не верну́лась!“

2. Злиднї.

„Богáтство — дочáсне, а злúднї — довічні“, мовля́ють старí лю́ди. Як де заведу́тця злúднї, то там не перево́дитця бі́дканє, аж по́ки злúднї самí не пере́йдуть, куди́-і́нде, або́ тій, де воні́ оселúлись, не ви́веде їх яки́м ро́бом. Ось що про них оповіда́ють:

У яко́мусь-то селї́ жив мужи́к, здає́тця й роботя́щий, а́ле всьо́му щось не ла́года: бе́тця, як ри́ба об лї́д — нїя́к не ви́лїзе із бід. От яко́сь і став він міркува́ти: щоб воно́ за прити́чина, ду́має, що я неяк не розживу́сь. Не вже мене́ злúднї напа́ли?

А хтось йому́ й одві́тує.

— І спра́вдї напа́ли, і скі́лькиб ти не пеклува́в ся, то не розживе́сся, по́ки ми бу́демо в те́бе.

Мужи́к був не про́мах[1]), розки́нув про се́бе тро́хи мі́зком сюди́ та туди́, та й пита́:

— Та хиба́ вас бога́то в ме́не розвело́сь?

— Бога́то, озва́лось теж саме́.

— А чом же вас не ви́дно? знов запита́в чолові́к.

— То ми такі́ дрібне́нькі, що нас нїхто́ не узри́ть?

— Деж ви містите́сь?

— Та ми мо́жемо скрізь помісти́тись.

На тій саме́ час мужи́к забажа́в нюхну́ти таба́ки і відкри́в ріжо́к.

— А тут у ріжку́ помістите́сь? пита́є.

— Помістимо́сь, озва́лось те.

І вже го́лос чу́тно було́ із ріжка́: „Ось ми уже́ усї в ріжку́!“ Мужи́к хутчі́ш замкну́в ріжо́к за́кладкою, потя́г мерщі́й у млин і покла́в тій ріжо́к під вал. Зразу́ ста́лось мужико́ві до́бре: що зроби́в, або́ про що зага́дуєтця — усе́ йому́ удає́тця. Появи́в ся у йо́го доста́ток, а да́лї й бога́тство; зразу́ розжи́в ся мужи́к.

У то́муж таки́ селї́ жив дру́гий мужи́к, богати́р на все село́, та таки́й завидю́щий, що й Бо́же мій! Ду́же йому́ було́ за́видно і доса́дно, як хто дру́гий розживе́тця! а на́йгірш він зло́бив ся, що неда́вний голя́к наздогоня́ його́ у бога́тстві. До́вго цей багати́ня лама́в го́лову, щоб угада́ти, від чо́го так розжи́в ся бідола́ха, а́ле нїчо́го не відгада́.

---

[1]) Що не промахне́ ся, дотепний.

— От й підійшóв до йóго штýкою і вúвідав від йóго самóго, від чóго він богатїє. Вúвідавши це, завидю́щий богатúня добрáв ся до тóго пустóго млинá, де бідáка заховáв ріжóк із злúднями, вúняв йогó ізпід вáлу і вúпустив на вóлю. Він дýмав, бач, що вонú вéрнутця до бідолáхи.

Але злúднї побоя́лись вертáтись до пéршого свóго хозя́їна, бо він би упя́ть схитрувáв із нúми, а пішлú до цьóго завидю́щого, на новý осéлю. З тóго часý йомý зрáзу прóсто як ножéм одрізано: усé пішлó у рóстич, і звелóсь йогó богáтство. Стáла скотúна дóхнути; покрáдено кóней; пропадáють вівцї а дáлї й хлїб перестáв родúти, а на приостáнку пожéжа спалúла йомý усé двóрище, і тік і клýню, і став такúм бідолáхою, як тот, у котрóго булú спершý.

Покáяв ся він тодї, — да не в порý: лúхо не минýлось! Однá булá йомý утїха тíльки — розкáзувати лю́дям, від чóго з ним так скоїлось. Чáсто він казáв лю́дям:

— Кáйтесь на мéнї й не мислíть нїкóму зла, а нáйгірш із зáздрости.

3. Крепáк і Чорт.

Колúсь, як ще булú лю́ди пáньскі, і в однóго пáна служúв чоловік, і тóго чоловíка пан дýже любúв за те, що він був іспрáвний. Ото пан йомý кáже: „Дай менї дві жмéнї срíбла, абó вúжени із тóго болóта чортів, то я тебé на вóлю вúпущу“. Цей чоловік дýмає собí: — „Срíбла трýдно достáти, а чортів мóжна вúгнати“.

Потím пішóв до коваля́, щоб йомý ковáль ізробúв дротяну́ нагáйку. Ковáль йомý це і зробúв. Він з цією нагáйкою пішóв до тóго óзера. Прийшóв сюдú і начáв тут із грязи лїпúти стóвпчики. Колú це — чорт вихóдить із óзера, тай питáє йогó: „Що це ти, чоловíче, рóбиш?“ Чоловік кáже йомý: „Оцé дýмаю строїти на цїм óзері монастúр: отó, бач і стовпú положúв“. „Не пострóїш ти тут сьвятúнї, бо ми тебé і задýшим“. І як сказáв це, та зáраз і побíг у óзеро і похвалúвсь самóму глáвному чóрту; а цей, глáвний, посилáє до тóго чоловíка висóкого чóрта, тай кáже йомý: „Скажú так тóму чоловíкови, що дýмає на цїм мíсцї сьвятúню строїти; як що подýжає тебé, то ми вúсту-

пим із цьо́го о́зера, а як що ти його́ поду́жаєш, то він до́вжен оступа́ціця од цьо́го о́зера".

Чорт цей вихо́дить із о́зера, тай ка́же йому́: „Каза́в так наш нача́льник: „Хто кого́ побо́ре, той тому́ оце́ о́зеро одпу́стить". Цей чоловік ка́же: „Я зна́ю, що ти мене́ не поду́жаєш, а лу́чче побори́сь із моїм дїдом і він таки́й уже́ стари́й, що уве́сь мо́хом обрі́с, він тут у лїсї лежи́ть". А там, ко́ло то́го о́зера був бли́зько лїс. От чорт і послу́хав; прихо́дить у лїс, аж там під кущем лежи́ть медві́дь. Чоловік йому́ ка́же: „Оце́ той дїд лежи́ть, іди́ ти з ним боро́тись; як що його́ побо́реш, тоді і зо мно́ю бу́деш боро́ціця". Чорт прихо́дить до йо́го і то́ркає його́ ла́пою: „Чу́єш, устава́й, — бу́дем боро́ціця!" Той медві́дь як хвати́ціця, як візьме́ його́ у ла́пи, та дава́й його́ куса́ти та мя́ти, – на си́лу чорт ви́рвавсь. Прибіга́є у о́зеро та ка́же гла́вному чо́ртови: „Шко́да! не мо́жна його́ поби́ти: коли́ я з його́ дїдом боро́всь, тай то не поборо́в, що його́ дїд таки́й стари́й, аж мо́хом обрі́с уве́сь, — а тож то як би з ним поборо́всь, то він би мене́ живо́го не пусти́в!"

Ото цей посила́є дру́гого чо́рта, уже́ горба́того, до то́го чоловіка. Вихо́дить цей горба́тий, тай ка́же йому́; „Ану́, хто ду́жче сви́сне, то то́го бу́де о́зеро". Чоловік і приста́в.

Чорт же як сви́снув, то і ли́стя на де́реві поопада́ли; тоді́ чоловік ка́же: „Ану́, я сви́сну, — тільки ти завяжи́ платко́м о́чи". Цей як сви́снув його́ нага́йкою по шиї, — так він і покоти́всь у о́зеро, та тоді́ ка́же то́му чо́ртови: „Нїчо́го ми не зро́бимо з ним; бо я як сви́снув, то йому́ нїчо́го не ста́лось, а як він сви́снув, то чуть-чуть менї о́чи не повилази́ли".

Ото́ він посила́є тре́тього чо́рта, тако́го гладко́го, як годо́ваний каба́н, й дає́ йому́ свою́ патири́цю[1]) таку́, що мо́же пуд[2]) пятна́дцять, і сказа́в йому́: „Неха́й, хто ви́ще ви́кине". Вино́сить ту була́ву до то́го чоловіка і ка́же йому́: „Ото́ так каза́в наш нача́льник: хто ви́ще підки́не оцю́ була́ву, то то́го бу́де о́зеро". Чорт же, той гла́вний, як дав ту патири́цю, то каза́в: „Гляди́, щоб ти її нїгде́ не дїв, бо тільки ти її денебу́дь дїне́ш, то тоді́ ми усї пропа́щі". — Ото́ чорт як підки́нув її у гору́ ще із ра́нку, то аж у ве́-

---

[1]) Була́ва. [2]) Оде́н пуд = 20 кільоґр.

чері упа́ла до до́лу; а цей чолові́к її́ ті́лько із одно́го бо́ку і підніме́, а щоб усю́ її́ підня́ти, то цьо́го і не міг. Ото́ він узя́в за оди́н бік, та́й ди́вицця на не́бо; а чорт його́ пита́є: „Чого́ ти ди́висся у гору́?“ Чолові́к ка́же: — „Дожида́ю, по́ки хма́рка набіжи́ть, то хо́чу її́ заки́нути, щоб ти нїко́ли її́ і не ба́чив“. Тоді́ чорт за ту патири́цю, та в о́зеро і побі́г; а пото́м ка́же чо́рту само́му гла́вному: „Та то хотів заки́нути патири́цю на не́бо, а я і не дав!“

Нача́льник їх посила́є ізно́в одно́го чо́рта до то́го чолові́ка, щоб спита́всь його́: чи не схо́че він гро́шиї бога́то взя́ти, аби́ ті́льки він їх не ви́гонив. Чорт прихо́дить до йо́го, та́й ка́же йому́: „Щоб тобі́ дати, ті́льки не ви́гонь нас із цьо́го о́зера? бо це о́зеро на́ших іще́ пра́дїдів“. Чолові́к йому́ ка́же: „Я з те́бе бога́то не хо́чу, ті́льки дай менї́ оце́й бриль по́вен срібла (пока́зує на свій бриль повстяни́й). Чорт йому́ ка́же: „За́раз тобі́ да́ти гро́ші?“ Він ка́же: — „Нї, принесе́ш менї́ у клу́ню“. Ото́ чорт і ка́же: „Ну-ну, до́бре, — принесу́, ті́льки не безпоко́й нас!“

Цей чолові́к прийшо́в до до́му, ви́копав у клу́нї вели́ку я́му і зве́рха перепусти́в таку́ дїрку, аби́ бриль помісти́всь у я́му, а пото́м прорі́зав дно у тім бри́лї та́й поста́вив його́ на тій дїрці. Коли́ це у ночі́ чорт несе́ йому́ мішо́к срібла. Принїс, ви́сипав у той бриль, та ди́вицця, аж він поро́жний; пото́м він принїс три мішки́ срібла, та такий ще непо́вний бриль. А чорт і не огляди́цця, що під тим брилем єсть я́ма, та́й но́сить гро́ші, по́ки не наноси́в по́вний бриль. Тоді́ той чолові́к забра́в ті гро́ші і дав дві жме́нї па́нови срібла та́й ви́купивсь од па́нщини.

4. Про мертвяка[1]).

Жи́ли собі́ чолові́к та жі́нка, а в них була́ дочка́ Га́нна, та хоро́ша — хоро́ша була́, ска́зано — як мак цьвіте́! Полюби́ла вона́ одно́го па́рубка Василя́. От той Васи́ль їй і ка́же:

— Я пошлю́ до те́бе старостів, чи пі́деш за ме́не?

Вона́ звелі́ла присила́ти. Подава́ла рушники́. Коли́ че́рез ти́ждень пі́сля сва́тання Васи́ль уме́р, Га́нна зажу-

---

[1]) Пор. Бірґерову баля́ду Lenore.

ри́лась, день і ніч пла́че, похуда́ла і на се́бе не схо́жа ста́ла. Аж уже́ ба́тько й ма́ти пожури́лись, дивлячи́сь на не́ї. Ма́ти вгово́рює її:

— Чого́ тобі, ка́же, за ним пла́кати, в селі́ бога́то паробкі́в — твій тобі бу́де!

Не слу́ха Га́нна, та все пла́че. Ма́ти посла́ла її на у́лицю.

— Піди́, ка́же, до́чко, на у́лицю, хоч тро́хи розва́жиш себе́.

Не хо́че вона́. От раз у ве́чері і ка́же:

— Пі́ду я, ма́мо, на у́лицю!

Ма́ти так зраді́ла: „Ось такий, ду́ма, чиж переста́не жури́тись“.

— Іди́, іди́, ка́же, до́чко.

Вона́ мерщій вбра́лась і пішла́ та не на у́лицю, а на кладо́вище. Прийшла́ до Васи́левої моги́ли і почала́ пла́кати:

— Як би ти, ка́же, Васи́лю, був тепе́р зо мно́ю, яб ні́чо́го більш і не бажа́ла...

Коли́ огля́неть ся, аж Васи́ль стоїть бі́ля не́ї. Вона́ — не те, щоб злякалась, а зраді́ла, — обнима́ його́, ці́лу́є. А він і ка́же:

— Поїдемо, Мару́сю, до мое́ї ха́ти!

— Поїдемо!

— А не бу́деш боя́тьця?

— Мені́ з тобо́ю ні́чо́го не стра́шно.

Васи́ль сви́снув — і пе́ред ним, як із води́ ви́ріс кінь.

— Сїда́й же, Га́нно, коли́ не боїсся.

Вона́ сі́ла на коня́! Їдуть, а на дворі́ мі́сяшно — хоч голки́ збира́й. Се Васи́ль і ка́же:

— Мі́сяць сьвіте[1]), мертве́ць їде, — чи боїсся ти?

— Ні́ не бою́сь.

Він упя́ть:

— Мі́сяць сьвіте, мертве́ць їде, — чи боїсся ти?

— Оце́ вига́дує, не бою́сь.

Ста́ли вже доїжа́ти до його́ моги́ли, а він упя́ть:

— Мі́сяць сьвіте, мертве́ць їде — чи боїсся ти, Га́нно, чи ні́?

— Чого́ такий я боя́тимусь з тобо́ю? Не бою́сь.

---

[1]) Зам. сьвітить.

Доїхали до могили. Василь спинив коня.

— Ну, каже, коли ж ти не боїсся, так лізь у мою хату.

Вона вже тоді злякалась, роздивилась, де вона.

— Лізь же ти попереду.

— А то я не знаю, куди?

— Ну гаразд — полізу й я попереду, а ти лізь за мною.

Лізе в яму, а її держить за полу, щоб не втекла. Тільки що він опустився у яму, а Ганна свитку з себе, та на втіки.

Поки там він оглядів ся, що її нема, вона була вже далеко. Коли огляне ть ся, біжить за нею... Вона кинула йому юпку... Що огляне ть ся — він усе біжить, і от-от дожене. Вона кинула йому запаску і намисто, покидала і серги; то він усе вхопе та дума, що то Ганна. Поки там обляпа, а вона втіка, а вона втіка, а мертвяк усе гонитця. Добігла до села, дивитця — в крайній хаті горить сьвітло. Вона туди. В хаті нема нікогісінько, тілько покійник лежить; а той покійник та встає що ночі... Тим то нікого й не було в хаті. Вона мерщі вхопила півня, залізла за піч аж у самий куток, та й сидить. Коли слуха, під вікном гука є:

— Добри вечер?

А дяк, лежачи:

— Здоров.

А воно:

— Дячку, дячку! Подай мені дівчину за білую ручку!

— Ось-ось, зараз! озива єтця дяк

Та й устає, підводитця... Коли це знову:

— Дячку, дячку! Подай мені дівчину за білую ручку.

— Аж ось, каже, злізу на піч.

І вже стоїть на полу і береться за піч — хоче лізти. Тільки що підняв ногу, а півень: „ку-ку-ріку!“ Дяк, як стояв біля печі, так і гримнув на піл, а Василь такий побіг і якось успів добігти до своєї могили. Вранці поприходили дякові родичі; дивлятця, нема його на лаві, глянули — він на полу простяг ся. Зазирнули на піч, там сидить Ганна з півнем у руках.

— Чого ти, Ганна?

Вона розказала їм усе, що було.

Її зараз одвели до дому. Та не довго вона і жила, після того перелякалась дуже, занедужала й умерла.

5. Леґе́нда про поме́рші ду́ші.

Мо́же не було́ й на всьому́ сьві́тї кра́щих — дїто́к, як у на́шої па́нїї. Було́ в її дві до́чечки. Ста́ршеньку зва́ли Ганну́ся, а ме́ншеньку Катру́ся. І що́ж то були́ за дїтки, коли́б ви їх ба́чили! Як дві зі́рочки Бо́жі на не́бі. Отже не до́вго й повтїша́лась ни́ми бі́дна на́ша па́нї: забра́в їх обо́х Госпо́дь милосе́рдний; бо се вже звісна річ, що Госпо́дь кра́ще собі бере́, а пло́хше лю́дям оставля́є. І що́ж то попла́калась і повбива́лась за ни́ми на́ша па́нї! Правди́во ска́зано, що як ма́ти пла́че, то мов рі́чка ллє́тця. Ото́ж раз привели́ до не́ї одну́ на́шу таки́ ба́бу, стару́, престаре́незну, що неда́вно обмира́ла і на тім сьві́тї була́, і все ба́чила, що́ там дїється з поме́ршими ду́шами, — чи не потїшить вона́ її яко́ю звісткою. Привели́, то Явдо́ха на́ша приступи́ла таки́ до па́нїї та й ка́же: „Добро́дїйко! ось прийшла́ стара́ Дуби́ниха, що обмира́ла й на тім сьві́тї була́, і все ба́чила, що там ро́битця з поме́ршими ду́шами. Спита́либ ви її, чи не потїшить вона́ вас яко́ю звісткою.

То па́нї підвела́ тро́хи го́лову та й ди́витця на ту Дуби́ниху... А Дуби́ниха стоїть пере́д не́ю стара́, престаре́незна, аж страшна́: ска́зано — з то́го сьві́ту пове́рнена.

„Так ти на тім сьві́тї була́?“

„Була́, моя́ добро́дїйко“.

„Щож ти там ба́чила?“

„Усе́, ба́чила, добро́дїйко, що дїється з поме́ршими ду́шами“.

„А ба́чилаж ти там мою́ Ганну́сю й Катру́сю?“

„Ба́чила“, ка́же, „й Ганну́сю й Катру́сю“...

Па́нїж з лїжка ско́чила: „Що́ж вони́ там ро́блять?“

„Ма́ти Бо́жа панчі́шку плете́, а вони́ пере́д не́ю золоті́ клубо́чки держа́ть“.

Так таки́ й ка́же: „Ма́ти“, ка́же, „Бо́жа панчі́шку плете́ а вони́ пере́д не́ю золоті́ клубо́чки держа́ть“.

Па́нї моя́ як почу́ла се, то з ра́дости й сло́ва не ви́мовить; а да́лї як ки́нетця навко́лїшки пере́д о́бразом... А в не́ї в опочива́льнї о́браз стоя́в, вели́кий та га́рний: намальо́вана Пречи́ста з дити́ною: мов жива́ ди́витця з мальова́ння. Як ки́нетця вона́ пере́д той о́браз, як сцїпить ру́ки, як запла́че! А ми всї сто́ячи й собі запла́кали.

„Ма́ти“, ка́же, „Бо́жа, Царйце небе́сна! ой, як же ти моє́ се́рце вті́шила, що ти моїх дїто́к, як сиріто́к, приголу́била!

Та пла́чеж то гі́рко, та все дя́кує! А ми й собі сто́я пла́чемо.

Да́лї ото́ вже вгамова́лась, перепла́кала та й веселїйша тро́хи ста́ла. Розпи́тує в тієї Дуби́нихи: „Бабу́сю“, ка́же, „голу́бонько, скажи́ж менї, що́ там іще́ дїється з поме́ршими ду́шами?“

„Ой па́нї“, ка́же, зозу́ле моя́! чи мо́жнаж те язико́м зговори́ти, що́ там на тім сьвітї дїється? Хоча́б, здає́тця, не пив і не їв, а все розка́зував, то й тодїб не переговори́в усього... „Ото́“, ка́же, як прийшла́ вже менї годи́на вмира́ти, то смерть і ста́ла з коcо́ю в мене́ в нога́х. Як ста́ла, то но́ги так і похоло́ли“.

А ми стоїмо́, та слу́хаючи моро́з так і пішо́в у нас по́за спи́ною.

„Да́лї“, ка́же, і ру́ки, і все так і похоло́ло... Дивлю́сь, аж вона́ вже в мене́ в голова́х. Як замахне́ косо́ю — то душа́ ті́лько пу́рх! так як пта́шка ви́летїла та й полетїла, полетїла по ха́тї, і сїла в кутку́ на о́бразї, під само́ю сте́лею. А гріхи́ ста́ли на поро́зї та й не пуска́ють душі́ з ха́ти. „От я“, ка́же, „ба́чу, що нїкуди́ ви́йти; дивлю́сь, аж вікно́ одчи́нене. Я — пурх у вікно́! і пішла́, пішла́ по́лем. Ле́гко та лю́бо менї так, мов за́раз на сьвіт народи́лась. Дивлю́сь, аж не сама́ я йду́, а веде́ яки́йсь дїд, а куди́ він мене́ веде́, бою́сь спита́тись“.

„Ідемо́, коли́ж гризу́тця дві соба́ки над шляхом, так гризу́тця, так гризу́тця! А дїд і ка́же: „„Се не соба́ки, се два брати́, що погри́злись та й поби́лись, ідучи́ степо́м... То Бог і сказа́в: Коли́ вже й рі́дні брати́ бю́тця, то деж бу́де те добро́ між людьми́? Неха́й же, ка́же, ста́нуть вони́ соба́ками і гризу́тця, по́ки не бу́де їхати Мартиримя́н““[1]).

---

[1]) Коли́ під сим іменем розумі́ти Марти́на Римляни́на, то мо́же се Марти́н з Олькуші, знамени́тий профе́сор кра́ківскої акаде́мії, що вслáвив ся про́єктом ново́го календаря́, на́званого опісля григоря́ньским. З Кра́кова перейшла́ єго́ сла́ва пе́вно в Ки́їв, а там ще й до Петра́ Моги́ли бува́ли такі́, що сла́вили у́нію і наверта́ли на неї бісурма́ньство. Оно́ж то мо́же й пронесло́ в неписьме́нному наро́дї імя́ вели́кого реформа́тора Візанти́йщини, Марти́на Римляни́на.

Так і ста́лось по Бо́жому. Ми вже й мину́ли їх, а вони́ все вища́ть та гризу́тця.

„Ідемо́“, ка́же, „степо́м; коли́ж я́ма така́ глибоче́нна, що й дна неви́дно. Дїд ка́же: „„Лїзь!““ А я бою́сь. „„Лїзь!““ ка́же. Му́сила я поліїзти. Гля́ну, аж се вже дру́гий сьвіт. Скрізь сидя́ть поме́ршії ду́ши, усе́ по стаття́м[1]): молодії в молоді́й статті, а старії в старі́й, і хто як на сім сьвіті заслужи́в, те й на тім сьвіті прийма́є. Хто старця́м ми́лостиню подава́в, то все те пере́д їм і лежи́ть: чи шмато́к хлі́ба, чи кільце́ ковба́ски, чи са́ла кришенник, то все так на столя́х пере́д ни́ми й лежи́ть: а хто не дава́в, то так сиди́ть“.

„Ідемо́“, ка́же, „аж хо́дять воли́ в тако́му спашу́, що й рогів неви́дно з трави́, а самі худі́, худі́, як до́шка. А бі́ля їх хо́дять воли́ по самі́й землї — нї трави́нки пі́д нога́ми нема́, да жир аж по землї теліпаєтця. От дїд і ка́же: „„Оце́,““ ка́же, що худії воли́, то то бога́ті лю́ди, що жили́ самі в ро́зкоші, а бі́дним не помага́ли; а си́тії воли́, то то бі́дні лю́ди, що од сво́го ро́та однима́ли та старця́м із послі́днього дава́ли. Отже вони́ тепе́р і си́ті й напо́єні, а тії по ро́ги в спашу́, та худі́, як до́шка““. Так-то на сім сьвіті і бога́тії й хоро́шії, й щасли́вії — усї помру́ть, усе́ мине́тця. Ска́зано: Сей сьвіт — як ма́ків цьвіт, день цьвіте́, а в ночі́ опаде́!“

„Ідемо́“, ка́же, аж між двома́ дуба́ми гори́ть у по́ломї чолові́к і кричи́ть: „„Ой, про́бі! укри́йте мене́, бо заме́рзну! ой укри́йте мене́, бо заме́рзну!““ Дїд і ка́же: „„Оце́,““ ка́же, „„той чолові́к, що проси́в ся до йо́го зімо́ю в ха́ту подоро́жний, а на дворі була́ мете́лиця та хуртови́на, а він не пусти́в, тай той і зме́рз під ти́ном. Оце́ж тепе́р він гори́ть у по́ломї, а йому́ ще здає́тця, що хо́лодно, і терпи́ть він таку́ му́ку, як той подоро́жний терпі́в од моро́зу““.

„Ідемо́“, ка́же, „да́льше, коли́ж лежи́ть чолові́к ко́ло крини́ці; тече́ йому́ рівча́к че́рез рот, а він кричи́ть: „„Про́бі! да́йте напи́ться! про́бі! да́йте напи́ться!““ Дїд і ка́же: „Сей не дав чолові́кові в жнива́ води́ напи́ться!“ Жав він на ни́ві, аж іде́ ста́рчик доро́гою, а жара́ вели́ка, Спа́сівська. „„Ой,““ ка́же, „„чолові́че до́брий! дай, ра́ди Христа́,

---

[1]) Віддїли.

води́ напи́тьця!““ А він йому́: „Оце́ж для те́бе ви́віз! Ви́ллю на ни́ву, а не дам тако́му дармої́ду, як ти!“ То от, тепе́р йому́ рівча́к че́рез го́рло біжи́ть, а він ще пить про́сить, до віку вічного бу́де йому́ так жа́рко та тя́жко, як тому́ ста́рцеві, що́ йшов доро́гою“.

„Ідемо́“, ка́же, аж кипи́ть у смолї́ жінка, а пере́д не́ю цибу́лька лежи́ть. Дїд і ка́же: „Се“, ка́же, „мо́читця так ма́ти ва́шого старо́го ти́таря Они́сима, що було́ все ста́рцїв году́є та бідним помага́є, а нї́коли жа́дної душі́ не обіди́в і нї в одно́му сло́ві не збреха́в. Була́ вона́ бога́та та скна́ра, що од не́ї нїхто́ й хлї́ба не ба́чив. Ото́ раз поло́ла вона́ цибу́лю, аж іде́ поу́з во́рє[1]) дїд-ста́рець. „Подари́“, ка́же „па́нї-ма́тко, ра́ди Христа́!“ Вона́ ви́рвала стрі́лку: „Прийми́!“ ка́же, ста́рче Бо́жий“. Тількож од не́ї й ба́чили. От, як уме́рла, то звісно — тут своя́ доро́га, а там тебе́ поведу́ть. Взяли́ її небо́гу та й потягли́ в пе́кло. А Они́сим і поба́чив з не́ба, що вона́ вели́ку му́ку прийма́є, та й ка́же: „Бо́же мій ми́лий, Спа́се мій Хри́сте! за всю мою́ щи́рість, за всю мою́ пра́вду, зроби́ менї́ таку́ ла́ску: неха́й і моя́ ма́ти бу́де в раю́ зо мно́ю“. А Христо́с і рече́ йому́: „Нї“, ка́же, „Они́симе! ве́льми грі́шна твоя́ ма́ти. Візьми́ хиба́ оту́ цибу́льку, що лежи́ть пере́д не́ю, та коли́ ви́тягнеш її з тіє́ї бе́здни, то неха́й і вона́ буде́ в раю́ з тобо́ю“. Узя́в він ту́ю стрі́лочку та й пода́в ма́тері. Схопи́лась вона́ за не́ї... от, от ви́тягне, от, от ви́тягне з пе́кла! бо що́-то Бо́жому сьвято́му? Аж нї: як поначі́плювались їй і в пла́хту, і в на́мітку грі́шнії ду́ші, щоб і собі з того́ пе́кла ви́братьця, то й не зде́ржала та́я цибу́лька: перерва́лась, а вона́ так і бо́втнула в гаря́чу смолу́!“

„Ідемо́“, ка́же, „ще дальш, аж стої́ть по по́яс у жару́, так як горщо́к на при́пічку, наш покі́йний Баби́нець, що ще па́рубком був, то обмира́в. Я й пізна́ла його́. „За́що се ти“, кажу́, „Семе́не, таку́ му́ку прийма́єш?“ — „Щож“, ка́же, „бабу́сю? як обмира́в я па́рубком, то ходи́в усю́ди по дру́гому сьві́ту, уся́кі му́ки ба́чив, а да́лї зайшо́в до яко́гось дї́да. Сиди́ть і все до ку́пи ли́ка звя́зує. Оце́ одрі́же од жму́тка два шмато́чки, та звя́же до ку́пи та й повісить на кіло́чку. „Дїду́сю!“ ка́жу, „що оце́ ви ро́бите?“ — „Се“

---

[1]) Во́рє, вори́нє, заво́ра, за́города з різаних на полови́ну яли́ць.

ка́же, „я па́ри пару́ю“. — „А моя́ж па́ра тут є́сть?“ — „Є́сть“, ка́же: „ось де“, та й звяза́в і повісив на кілю́чку. „Як же менї пізна́ти свою́ па́ру?“ — „А ось як: Як пі́йдеш ти на сьвятка́х на музи́ки, то вона́ пе́рша пі́йде в тане́ць, бо вона́ охо́ча до музи́к: ото́ж твоя́ й па́ра“. А я, гріш ний, і поду́мав: „Коли́ж бу́де хоро́ша, то бу́ду сва́тати, я як же пога́на, то візьму́ ка́меня з собо́ю та і вбю“. Узя́в ка́меня і пійшо́в на музи́ки. Коли́ж ско́ро загра́ли музи́ки, аж і ви́йшла, та така́ж нечума́зна!¹) Я як хря́пну її ка́менем по голові, а сам навтїкача́! Та як пішо́в, то волочи́всь ро́ків, мо́же зо два, і вже де не сва́тавсь! нїхто́ не йде за ме́не. То я собі й ду́маю: „Пі́йду ще в інше село́, та зачну́ сва́татьця з кра́йньої, не мина́ючи жа́дної; мо́же чи не одда́сть хто“. Іду́, аж стоїть сельце́. От я в кра́йню ха́ту. Дивлю́сь — дівчина га́рна, чи вже, мо́же, так менї тогдї здало́сь. Став сва́тати — оддали́. Ото́ж і став я жи́ти із не́ю. Та раз у сьвя́то зібра́лись жінки́ до ку́пи пообі́давши, та й гу́торять собі під ха́тою у холодку́. А одна́ моєї жінки й пита́є, а я й чу́ю: „„Чого́ се““, ка́же, „„в тебе́ шрам у голові?““ — „„Се я““, ка́же, „„ще дівкою гуля́ла раз на сьвятка́х; а оди́н па́рубок здурів, чи що, — ухопи́в каменю́ку та мене́ по голові: то тро́хи не вме́рла; та вже яко́сь одха́яли““. А я слу́хаю та й догада́всь, що се та сама́, що звяза́в менї Бог у па́ру!... От зате́ то я тепе́р у жару́ по по́яс стою́, що пішо́в проти́в Бо́жої во́лї““.

„Ідемо́“ ка́же, „дальш, аж лежи́ть че́рез прова́ллє кла́дочка така́ хистка́, що вся так і коли́шетця. А прова́ллє таке́ глибоче́нне, що й дна не ви́дно, — тілько щось гуде́, так як у ко́тлї кипи́ть. Як ступи́ла я на ту кла́дочку, як хитну́сь, то тро́хи, тро́хи не впа́ла. І впа́лаб таки́, коли́б дїд не вхопи́в за рука́в. „„Е, нї!““, ка́же, „„ще тобі не пора́ туди́: ще ти ве́рнеш ся на то́й сьвіт. Бога́то там люди́й погубля́ свої ду́ші то ла́йкою, то бі́йкою, то скна́ростю, то кра́жею, то душогу́бством безбо́жним. Отже як ве́рнесся““, ка́же, „„то гледи́ менї, розкажи́ лю́дям про всьо, що́ тут ба́чила; неха́й вони́ зна́ють, що́ то за му́ки пеке́льнії, неха́й памята́ють на пра́ведний суд Бо́жий; бо вже““, ка́же, „„му́-

---

¹) Нега́рна.

ченик Іва́н в Ки́єві, в пече́рах по ши́ю в землї́ стої́ть: а як увійде зовсїм у зе́млю, тогдї́ нїко́ли бу́де ка́яться"".

І бога́то, бога́то розка́зувала про той сьві́т стара́ Дуби́ниха. Не мо́жна всього́ того́ жа́дним ро́зумом збагну́ти. А па́нї слу́хає-слу́хає, да знов: „Бабу́сю-голу́бонько! а дїто́к же моїх як ти ба́чила?" А вона́: „Да яж кажу́ тобі́, моя́ добро́дїйко, що ба́чила я їх ви́соко, ви́соко в раю́ Бо́жому. Ма́ти Бо́жа панчі́шку плете́, а вони́ пере́д не́ю золоті́ клубо́чки держа́ть".

в) Пере́кази про істори́чні осо́би і поді́ї.

1. Кири́ло Кожемя́ка.

Коли́сь був у Ки́єві яки́йсь князь, ли́цар, а був коло́ Ки́єва зми́й і ко́жного го́ду посила́ли є́му дань: дава́ли або́ молодо́го па́рубка, або́ дївчину. Ото́ прийшла́ че́рга вже й до дочки́ само́го князя́. Нїчо́го роби́ти, коли́ дава́ли горожа́ни, тре́ба й йому́ дава́ти...

Посла́в князь свою́ дочку́ в дань зміє́ви. А дочка́ була́ така́ хоро́ша, що й сказа́ти не мо́жна. То зми́й її й полюби́в. От вона́ до йо́го прилести́лась тай пита́єтця раз у йо́го: „Чи є́сть", ка́же, „на сьві́тї таки́й чолові́к, щоб тебе́ подужав?"

„Є́сть", ка́же, таки́й у Ки́єві над Днїпро́м". „Як зато́пить ха́ту, то дим аж під небеса́ми сте́лецця; а як ви́йде на Днїпро́ мочи́ти ко́жи (бо він кожемя́ка), то не одну́ несе́ а дванадцять ра́зом, і як набря́кнуть вони́ водо́ю в Днїпрі́, то я візму́ тай учеплюсь за їх, чи ви́тягне-то він їх? А йому́ й байду́же: „як поцу́пить, то й мене́ з ни́ми тро́хи на бе́рег не ви́тягне. От-того́ чолові́ка тілько менї́ й стра́шно".

Кня́жна і взяла́ собі́ те́є на ду́мку, і ду́має: як би їй ві́сточку до до́му пода́ти і на во́лю до отця́ доста́тись? А при їй не було́ нї душі́, — тілько оди́н голубо́к. Вона́ згодова́ла його́ за щасли́вої годи́ни, ще як у Ки́єві була́. Ду́мала, ду́мала а да́лї храп, і написа́ла до пан-отця́: „Отта́к і так", ка́же, „у вас", ка́же, „пан-о́че, є́сть у Ки́єві чолові́к, на йме́ння Кири́ло, на прізвище Кожемя́ка. Блага́йте ви його́ че́рез стари́х люди́й, чи не захо́че він із змі́єм побитьця, чи не ви́зволить мене́ бі́дну з неволї́! Блага́йте

його́, пан-о́тченьку, й слова́ми, й подару́нками, щоб не обі-ди́всь він за яке́ незвича́йне сло́во. Я за йо́го і за вас бу́ду до ві́ку Бо́гу моли́тьця".

Написа́ла так, привяза́ла під крильце́м го́лубові та́й ви́пустила в вікно́. Голубо́к зви́в ся під не́бо та́й прилі́тів до до́му на подві́рє до князя́. А ді́ти са́ме бі́гали по надві́рю та́й поба́чили голубка́. „Тату́сю, тату́сю!" ка́жуть, „чи ба́чиш — голубо́к од сестри́ці прилі́тів?"

Князь пе́рше зрадів, а да́лі, поду́мав — поду́мав та́й засумова́в: „Сеж уже́ прокля́тий і́род згуби́в, ви́дно, мою́ дити́ну!"

А да́лі приманив до се́бе голубка́, глядь — аж під крильце́м ка́рточка. Він за ка́рточку. Чита́є, аж дочка́ пи́ше: так і так. Ото́ за́раз призва́в до себе́ всю старши́ну: „Чи є таки́й чолові́к, що прозива́єтця Кири́лом Кожемя́кою?"

„Єсть, кня́зю. Живе́ над Дні́про́м".

„Як жеж до йо́го приступи́тись, щоб не обіди́в ся та послу́хав?"

Ото сяк-так пора́дились та́й посла́ли до йо́го сами́х стари́х люди́й. Прихо́дять вони́ до йо́го ха́ти, одчини́ли пома́лу две́рі, зо страхо́м, та́й зляка́лись. Ди́вляться, аж сиди́ть сам Кожемя́ка до́лі, до їх спи́ною, і мне рука́ми дванадцять кож; ті́лько ви́дно, як коливає от тако́ю бі́лою бородо́ю! От оди́н з тих посланців — „кахи́!"

Кожемя́ка жахну́в ся, а дванадцять кож ті́лько трісь, трісь! Оберну́всь до їх, а вони́ йому́ в по́яс: „От-та́к і так: присла́в до тебе́ князь із про́сьбою..."

А він і не ди́витця, і не слу́хає: розсе́рдив ся, що че́рез їх та дванадцять кож порва́в.

Вони́ знов дава́й його́ проси́ть, дава́й його́ і блага́ть. Ста́ли на коліна... Шко́да! Проси́ли — проси́ли та́й пішли́, понури́вши го́лову.

Що тут роби́ти меш? Суму́є князь, суму́є і вся старши́на.

„Чи не посла́ть нам іще́ моло́дших?" Посла́ли моло́дших, нїчо́го не вдію́ть і ті́ї. Мовчи́ть та сопе́, на́че не йому́ й ка́жуть. Так розобра́ло йо́го за ті́ї ко́жі.

Да́лі схаменув ся князь і посла́в до йо́го мали́х дїти́й. Ті́ї як прийшли́, як почали́ проси́ть, як ста́ли навко́лїшки

та як заплáкали, то й сам Кожемя́ка не ви́терпів, заплáкав таї́ ка́же: „Ну, сеж уже́ для вас я зроблю́“.

Пішóв до кня́зя. „Дава́йтеж“, ка́же, „менї́ дванáдцять бочóк смоли́ і дванáдцять віз[1]) конопе́ль“.

Обмотáвсь конóплями, обсмоли́в ся смолóю дóбре, взяв булáву таку́, що, мóже, в їй пудів дéсять, таї́ пішóв до змія.

А змій йому́ й ка́же: „А що Кири́ло? прийшóв би́тьця, чи мири́тьця?“

„Де вже мири́тьця? би́тьця з тобóю, з íродом проклáтим!“

От і почали́ вони́ би́тьця — аж земля́ гудé. Що розбіжи́тця змій та вхóпить зубáми Кири́ла, то так кусóк смоли́ й ви́рве; що розбіжи́тця та вхóпить, то так жмутóк конопéль і ви́рве. А він йогó здоровéнною булáвою як улу́пить, то так і вжене́ в зéмлю. А змій як огóнь гори́ть, — так йому́ жáрко, і пóки збігáє до Днїпрá, щоб напи́тьця, та вскóчить у вóду, щоб прохолоди́тьця трóхи, то Кожемя́ка вже й обмотáвсь конóплями і смолóю обсмоли́всь. От-то вискáкує з води́ проклáтий íрод, і що розженéтця прóтив Кожемя́ки, то він йогó булáвою тíльки луп! що розженéтця, то він знай йогó булáвою луп, та луп, аж луна́ йдé. Би́лись-би́лись, — аж кýритьця, аж íскри скáчуть. Розогрів Кири́ло змія́ ще лýчче, як коваль лемíш у горнї́[2]): аж пи́рхає, аж захли́паєтьця проклáтий, а під ним земля́ тíлько стóгне.

А тут у дзвóни дзвóнять, молéбнї прáвлять, а по гóрах народ стоїть як неживи́й, сцїпи́вши рýки: жде, що то будé! Коли́ж змію́ка бубýх! аж земля́ затряслáсь. Народ, стóячи на гóрах, так і сплеснýв рукáми: „Славá тобí, Гóсподи!“

От Кири́ло, вби́вши змія́, ви́зволив князíвну і оддáв кня́зю. Князь уже́ не знав як йому́ дя́ковати, чим йогó награждáти. Та вже з тóго-то чáсу і почáло звáтьця те урóчище, де він жив, Кожемя́ками. От же Кири́ло зроби́в трóхи й нерозýмно; взяв йогó, спали́в та й пусти́в по вíтру пóпел; то з тóго пóпелу завелáсь вся тая́ пóгань-мóшки: комарí, мýхи. А як би він узя́в та закопáв той пóпел у зéмлю, то нїчóгоб йогó не булó на сьвíтї.

---

[1]) Зам. возíв. [2]) Горн, гóрен, гóрна, горни́ло — óгнище в кýзнї.

2. Леґе́нда про Золоті́ Воротá.

Як лихоліттє було́, то прийшо́в чужозе́мець, Тата́рин, і ото́ вже на Ви́шгород бє, а да́лї вже й під Ки́їв підступа́є. А тут Миха́йлик ли́цар був, да як зійшо́в на ба́шту, да пусти́в з лу́ка стрілу́, то стріла́ і впа́ла у ми́ску тому́ Тата́рину. Той ско́ро сїв ко́ло ска́мї (ла́ви) обі́дати, тільки що поблагослови́всь їсти, аж та стріла́ так і встроми́лась у пече́ню. „Е!, ка́же, сеж тут є си́льний ли́цар!... Пода́йте, ка́же, того́ Миха́йлика, то я одступлю́“. От Кияни — шушу́-шушу́, і ра́дять ся: „А щож — одда́ймо!“ А Миха́йлик ка́же: „Як оддасте́ ви мене́, то в оста́ннїй раз бу́дете ба́чити Золотії Воротá“. Да, сївши на коня́, оберну́всь до їх, тай промо́вив:

„Ой Кияни, Кияни, пано́ве грома́да!
Пога́на ва́ша ра́да:
Як би ви Миха́йлика не оддава́ли,
По́ки сьвіт-со́нця ворогиб Ки́єва не доста́ли!“

Та взяв на ра́тище воротá, так як от сніп сьвято́го жи́та візьме́ш, тай поїхав у Царігра́д че́рез татáрське вій-ско. А Тата́ри його́ і не ба́чать. От як одкри́в воротá, то чужозе́мцї ввали́лись у Ки́їв, тай пішли́ по́топтом. А ли́цар Миха́йлик і до́сї живе́ в Царігра́дї, пере́д ним стоїть ста-ка́нчик води́, і про́скурка лежи́ть; більш нїчо́го не їсть. І Золотії Воротá стоя́ть у Царігра́дї. І бу́де, ка́жуть, коли́сь таке́, що Миха́йлик ве́рнеть ся в Ки́їв і поста́вить воротá на своє́ мі́сце. І, як іду́чи хто ми́мо, ска́же: „О Золотії Воротá! стоя́ть вам існо́в там, де стоя́ли“, то зо́лото так і зася́є. А як же не ска́же, або́ поду́має: „Нї, вже не буть вам у Ки́єві!“ то зо́лото так і поме́рхне.

г) Оста́нки зьвіри́нного е́посу.

1. Лю́дска мо́ва у зьвіря́т.

Коли́сь було́ таке́ вре́мя, що усї зьвірі й пти́цї говори́ли чоловічим язико́м. Ключі́ од ви́рея були́ тогдї у воро́ни: да вона́ прогнївила яко́сь Бо́га, дак тепе́р ключі́ од ви́рея вже в со́ї. Со́я лети́ть туди́ напере́д усїх птиць, одчи́нить ви́реї і верта́єтця наза́д.

2. Лисичка, котик і півник.

Був собі котик та півник, да спряглй ся жйти. Поставили собі хатку на курячій ніжці. Тепер півник сидить дома, а котик ходить за ковбасами на здобутки.

От лисичка прибіжйть та до півника: „Півнику-братіку одчинй!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велів“. — „Ну бо півнику-братіку, одчинй!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велів“. — Такй випрохала: він взяв і одчинив. От вона вогню набрала й його украла. Так він, вже біжучи:

„Котику-братіку, несе мене лиска
По каменю-мосту
На своєму хвосту, —
Поратуй мене!“

Так той котик як почув, да догнав лисичку і півника одняв. Та принїс до дому півника, та попобив його добре, — дай сказав: „Не давай же вогню, бо бити му ще!“

Дак він (котик) пішов упять на здобутки за пшеницею: отож півнику харч. — От лисичка знов прибігла: „Півнику-братіку, одчинй!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велів“. — Такй випрохала: він її пустив. Вона вогню набрала, його украла й побігла. Дак він вже:

„Котику-братіку, несе мене лиска
По каменю-мосту,
На своєму хвосту, —
Поратуй мене!“

Дак він його догнав і упять одняв, а лисичку попобив. Тепер же півнику — приказав: „Не давай вогню, бо вона тебе зїсть!“

Вона прибіга знов. „Півнику-братіку, одчинй!“ — „Лисичко-сестричко, котик не велів“. — Просила — просила — нї! такй не пустив. От вона віконце одчинила, його украла і побігла. Дак він:

„Котику-братіку, несе мене лиска
По каменю-мосту,
На своєму хвосту, —
Поратуй мене!“

От котик як почув, як погнався... Гнавсь, гнавсь — не догнав. Прийшов до дому, тай плаче, що вже нема товариша.

От, зроби́в собі скри́почку й молото́чок і пи́сану ка́йстру[1]). Прийшо́в до нори́ — як загра́:

„Ой ти́ли-ли́-чки,
Та було́ у лиси́чки
Чоти́рі до́чки,
Пя́тий синко́,
Ще й Пилипко́;
Ви́йди, ли́се,
Подиви́ ся —
Чи хоро́шо гра́ю?“

Дак лиси́ччина дочка́ й ка́же: „Ма́мо! Піду́ я подивлю́ ся: хто там так гра́є?“ От вона́ й пішла́; — а він її — цок да в лобо́к, да в пи́сану ка́йстру. — Да впять гра́є:

„Ой ти́ли-ли́-чки
Та було́ у лиси́чки
Чоти́рі до́чки,
Пя́тий синко́,
Ще й Пилипко́;
Ви́йди, ли́се,
Подиви́ ся —
Чи хоро́шо гра́ю?“

Тепе́р і дру́га дочка́ пішла́. Він і ту — цок, да в лобо́к, да в пи́сану ка́йстру. — Дай знов гра́є... Потім всї перейшли́.

От стара́ лиси́ця жде — жде — нема́! От тодї й ка́же: „Пійду́ заганя́ти, бо півник упрів[2]) і моло́шна ка́ша упріла, пора́ обідати“. Дак він і стару́ лиси́цю уби́в. Та тодї прийшо́в, борщ ви́няв, ка́шу поїв. От, тодї звів півника на тарілцї, дай ка́же: „Півнику-бра́тіку, стрепени́сь!“ Дак він стрепену́в ся. От то́го півника забра́в і лиси́цї побра́в. — Прино́сить туди́ до до́му, де вони́ жи́ли, та пообдира́ли кожухи́, — дай живу́ть і хлїб жую́ть.

Їм сьміх та рядно́, а нам — сьміх та добро́!

3. Коза́ - Дере́за[3]).

Як був собі чолові́к та жі́нка, та поїхав чолові́к на я́рмарок, тай купи́в козу́. Привіз він до до́му, тай посла́в

---

[1]) Ка́йстра або́ та́йстра, торби́на виши́вана (пи́сана). [2]) Звари́в ся. [3]) Дере́за — lucyna; — сварли́ва, незгідли́ва люди́на.

він сво́го ста́ршого си́на па́сти козу́. От, став той хло́пець гна́ти козу́. Тільки що до воріт став догоня́ти, а вже стоїть той дїд на воро́тях із кийко́м, і пита́ється: „Кізочко моя́ ми́ла, кізочко моя́ лю́ба! чи ти пи́ла, чи ти їла?“ — „Нї дїду́сю: я й не пи́ла, я й не їла: — тільки бігла че́рез місто́чок, та вхвати́ла клено́вий листо́чок, тільки бігла че́рез гребе́льку, та вхвати́ла води́чки капе́льку, — тільки пи́ла, тільки й їла!“ — От він взяв то́го си́на і уби́в, та́й зари́в під кори́то.

На дру́гий день посила́є дру́гого си́на — ме́ньшого. І тільки став до воріт догоня́ти той син — то дїд став на воро́тях в черво́них чобо́тях із кийко́м. От він і пита́ється: „Кізочко моя́ лю́ба! чи ти пи́ла, чи ти їла?“ — „Нї, дїду́сю: я не пи́ла, я й не їла: тільки бігла че́рез місто́чок, та вхвати́ла клено́вий листо́чок, бігла че́рез гребе́льку, та вхопи́ла води́чки капе́льку, — тільки пи́ла, тільки й їла!“ — От він взяв і то́го си́на вбив і зари́в під кори́то.

На тре́тїй день посила́є вже жінку. От вона́ погна́ла козу́ і в ве́чері ста́ла догоня́ти до дво́ру, а дїд уже́ стоїть на воро́тях в черво́них чобо́тях із кийко́м, і пита́ється: „Кізочко моя́ лю́ба, кізочко моя́ ми́ла! чи ти пи́ла, чи ти їла?“ — „Нї, дїду́сю: я не пи́ла, я й не їла: — бігла че́рез місто́чок, вхвати́ла клено́вий листо́чок, бігла че́рез гребе́льку, вхопи́ла води́чки капе́льку, — тільки пи́ла, тільки й їла! — От той дїд уби́в і ба́бу, та́й зари́в під кори́то.

На четве́ртий день погна́в він уже́ козу́, і тільки наді́гна́в на доро́гу, а сам навпросте́ць пішо́в, та взяв та́й став на воро́тях у черво́них чобо́тях, — та́й пита́ється: „Кізочко моя́ лю́ба, кізочко моя́ ми́ла, чи ти пи́ла, чи ти їла?“ — „Нї, дїду́сю, я не пи́ла, я й не їла: — бігла че́рез місто́чок, вхвати́ла клено́вий листо́чок, бігла че́рез гребе́льку, вхо́пила води́ капе́льку, тільки пи́ла, тільки й їла!“ — От, тоді він розсе́рдив ся, пішо́в до коваля́, ви́сталив ніж і став її різать, а ніж переломи́в ся. Він пішо́в упя́ть до коваля́ ніж наста́лювать. От коза́ зняла́сь, та́й убігла у лиси́ччину ха́ту.

От лисичка примітила... А вона́ сиди́ть на пе́чі, та́й ка́же:

„Я коза́-дере́за,
За три ко́пи ку́плена,

Пів-бóка лýплена...
Тýпу-тýпу ногáми,
Скóлю тебé рогáми,
Хвóстиком заметý,
Лáпками затопчý!“

От лисúчка злякáлась, вúбігла з хáти, таú сíла під дубкóм. — От і дúвицця: ідé вовк. А вонá і плáче і прóсить — кáже: „Вóвчику-брáтіку! вúжени менí зьвіря́ неслúханого й невúданого“. От, не вúгнав тíї козú — ізлякáвсь, таú вúбіг із хáти.

От упя́ть пішлá вонá, та сíла під дýбом — і плáче. Колú ідé лев. От вонá йомý і кáже: „Лéвику-брáтіку! вúжени менí зьвіря́ неслúханого“. От лев пішóв у хáту таú став питáти: — „А хто тут у лисúччиній хáтці?“

„Я козá-дерéза,
За три кóпи кýплена,
Пів бóка лýплена...
Тýпу-тýпу ногáми,
Скóлю тебé рогáми,
Хвóстиком заметý,
Лáпками затопчý!“

От і лев злякáв ся. — „Нї, кáже, сестрúчко-лисúчко, не вúжену — боюсь!“

Лисúчка упя́ть пішлá, сíла під дýбом і плáче. Колú ідé пívень. Вонá й кáже: „Пívнику-брáтіку! ідú вúжени менí зьвіря́ неслúханого й невúданого“. — От, прийшóв пívень і кáже:

„Кукурíку! Ідý на ногáх
В крáсних сапогáх, —
Несý — несý кóсу,
Тобí гóлову снéсу
По самí плéчі...
Полїзáй-ка з пéчі!“

Козá впáла на пíл, таú убúлась: а лисúчка тодї з пívником живýть та поживáють і добрó наживáють.

д) Прúповідки[1]).

Сьвіт. — Широ́кий сьвіт. — У Бо́га сьвіта бога́цько. — Початóк і не мóжна зна́ти, ві́дкіль узя́в ся. — Усé тíнь мину́ща: одна́ річ живу́ща — сьвіт з Бо́гом. — Нема́ тóї драби́ни, щоб до нéба дістáла. — Кíлько сьвіта, тíлько ди́ва. — Хто в сьвíтї не бува́в, той і ди́ва не вида́в.

Україна-Русь. — Вели́ка Ру́ська ма́ти. — Нема́ свобóди як на Україні. — Україні і ві́дтіль горя́че, і ві́дсíль боля́че. — Панува́ла і я колúсь на широ́кім сьвíтї! — На Поді́лю хлíб на кíлю, а ковбаса́ми хлíв загоро́дженúй! — Камянéць вінéць; круго́м вода́, в середúні бідá[2]). — Рогати́н Бо́гові побрати́м! — Львів не вся́кому здорíв! — В Станїсла́ві ко́ждий на своїй стра́ві! — В Лу́цьку[3]) все неполю́дську: навко́ло вода́ а в середúні бідá. — Про Кúїв не жаха́й ся, Во́линя пригорта́й ся, а Поку́тя трима́й ся. — В Хоро́лї[4]) всього́ дово́лї. — Во́рскла рíчка не вели́чка, берегú лама́є; хто в Полта́ві не бува́є, той ли́ха не зна́є. — Не пив Полта́вської водú[5]). — Днїпро́ ба́тько. Сíч ма́ти, а вели́кий Луг ба́тько.

Гетьма́н. — Без гетьма́на вíйско гúне. — Як чередí без личма́на[6]), так козака́м без гетьма́на. — Абúб була́ булава́, то на́йдетця голова́. — Пропа́ли пани́ гетьма́ни, а кобúла по́рох зсíла.

Коза́к. — Коза́к не боїтця нї ту́чі, нї гро́му, нї хма́ри, нї чва́ри[7]). — Зро́ду-звíку коза́к не був і не бу́де ка́том. — Де коза́к, там і сла́ва. — Степ та во́ля — коза́цька до́ля. — Коза́к з бідо́ю, як ри́ба з водо́ю. — Коза́к з бідú не запла́че. — Коза́к журбú не ма́є. — Де три чоловíка козакíв, тодí два тре́тього до́вжні судúти. — Коза́к, як го́луб: зняв ся, таї полúнув. — Уме́р коза́к таї лежúть, таї нїкому затужúть. — Сла́ва не поля́же, не поля́же, а розка́же, що дíялось в сьвíтї, чия́ пра́вда, чия́ крúвда і чиї ми дíти.

Си́ла. — Си́лою не даю́ть — си́лою однима́ють. — Де ро́зум не дістає́, там си́ла добува́є. — Чия́ во́ля, то́го й си́ла.

---

[1]) Пор. Чúтанка для I. р. учит. сем. стор. 141, для II. р. стор. 310. [2]) Над Смо́трпчем, окру́жений водо́ю. [3]) Над Сти́ром, на Во́линї. [4]) В Полта́вщинї. [5]) Обí прúповідки відно́сять ся до пора́женя Ка́рла XII і Мазе́пи Петро́м В. 1709 р. [6]) Ста́рший пасту́х. [7]) Незго́да, спір, ворохобня́.

— Си́ла без голови́ шалї́є, а ро́зум без си́ли млї́є. — Поборо́в — тай ви́просив. — Ку́ри на весї́лля не хо́чуть, та си́лою несу́ть. — Си́лованим коне́м не доро́бисся. — Про́ти си́ли і віл не потя́гне. — З бога́тим не суди́ ся, а з ду́жим не бори́ ся.

Зго́да. — Сьвяти́й споко́ю, гара́зд з тобо́ю. — До́бра житьба́, коли́ сва́рки нема́. — Лу́чше соломя́на зго́да, як золота́ зва́да. — Зго́да дім буду́є, а незго́да руйну́є. — Коли́ ти́хо, не бу́де ли́хо. — Ладо́м усе́ мо́жна.

Приго́да. — Приго́ди уча́ть зго́ди. — Ко́жда приго́да до му́дрости доро́га. — Неща́стя нїко́ли само́ не прихо́дить. — Коли́б знаття́, де упа́ду, тоб і соло́мки підосла́в. — Не дав Бог талану́ зма́лку, то й не бу́де до оста́нку.

До́ля. — З ща́стя та з го́ря скла́ла ся до́ля. — Єсть на сьвітї до́ля — та хто її зна́є? єсть на сьвітї во́ля — а хто її ма́є? — До́ля кара́є й вельмо́жного й немо́жного. — Лихо́ї до́лї не вгада́єш. — Своє́ї недо́лї й коне́м не обї́деш. — Моя́ до́ля та руба́є дрова́. — Бідному Са́вцї нема́ до́лї, нї на пе́чі, нї на ла́вцї: на пе́чі печу́ть, на ла́вцї сїчу́ть.

Во́ля. — Лу́чче пти́цї на сухі́й гі́льцї, чим в золоті́й клї́тцї. — В клї́тцї є пи́ти, ї́сти, і хоро́ше сї́сти, та не ма́є во́лї. — Коли́ та во́ля бу́де? чи вона́ втопи́лась, чи де подї́лась? Мо́же її вже нїко́ли не бу́де? „Е, нї! вже як налу́пилось, той ви́лупитця, коли́сь таки́ діжде́мо ся!“

Пра́вда. — Пра́вда і в мо́рі не уто́не. — Щи́рая пра́вда всю́ди куто́к на́йде. — Хоч пра́вду жену́ть лю́ди, та пра́вда за́вше бу́де. — Пра́вда із дна мо́ря вирина́є, а не́пра́вда потопа́є.

Нау́ка. — Не учи́ ся ро́зуму до ста́рости, а́ле до сме́рти. — Як ду́ба не нахи́лиш, так вели́кого си́на на до́бре не навчи́ш. — Старі ка́жуть на глум, а молоди́м тре́ба бра́ти на ум. — Уче́ному сьвіт, а невче́ному тьма. — Нау́ка не йде в лїс. — До́бре все умі́ти, та не все роби́ти. — Лу́чший ро́зум природже́ний, як науче́ний. — Че́рез письме́нних запада́єтця сьвіт. — Не знав тай забу́в. — Уче́ний недоуче́ний гі́рше як проста́к.

Оте́ць. — Шану́й ба́тька та Бо́га — бу́де тобі всю́ди доро́га. — Оте́ць як Бог. — Дї́ти ба́тька не уча́ть. — Оте́ць по ба́тьківськи побє́, по ба́тьківськи й поми́лує.

Ма́ти. — Ма́тиж на́ша, ма́ти, де тебе́ узя́ти? — Ма́тїр не купи́ти не заслужи́ти. — Нема́ у сьвíтї цьвíту цьвітїйшого над маківо́чки; нема́ж і ро́ду рідні́йшого над матїно́чки. — Нема́ в сьвітї пра́вди — тíльки рíдна ма́ти. — Як ма́ти рідне́нька, то й соро́чка біле́нька. — У кого́ не́нька, в то́го і голо́вка гладе́нька. — По́ти ягня́тка ска́чуть, по́ки ма́тїр ба́чуть. — Ку́ля мине́, а матери́не сло́во не мине́. — Ба́тькова та ма́тчина моли́тва із мо́ря викида́є, прокло́ни в калю́жі то́плять.

Дїти. — Хто дїти́й не ма́є, тої го́ря не зна́є. — До́брі дїти батька́м[1]) вине́ць, а злі кине́ць. — Леда́ча та́я дити́на, котро́ї ба́тько не вчив.

Своє́-чуже́. — В своїй ха́тї — своя́ пра́вда, і си́ла і во́ля. — На чие́му во́зї сидїть, то́го й во́лю воли́ть. — Свій дім не во́рог: коли́ прийдеш, то й прийме. — В го́стях до́бре, а до́ма лу́чче. — Хоч у рíдного та́та — а́ле не своя́ ха́та. — Де-де, а до́ма на́йлучче. — На своїм ко́ню, як хо́чеш їдеш. — Хоч не кра́сне, а́ле вла́сне. — Чи сїре, чи чо́рне, та все своє́ до́бре. — Ми́ло менї, бо за мої гро́ші. — Аби́ своє́, та не взя́те. — На чужи́й корова́й очи́й не прива́й. — Чужи́м по́том не нагрiється. — Чужи́м добро́м не забогатїєш. — Чужи́ми рука́ми жар загорта́ти. — Чуже́ сьвяте́, своє́ найпресьвятїйше.

Гість. — Прийшли́, Бо́же, го́стя — аби́ до́брий. — Принеси́, Бо́же, здале́ка роди́ну, то ми і в бу́день зро́бимо неділю. — До́брому го́стю і так ра́ді. — Ми́лий гість не ча́сто буває. — Ри́ба ри́бою живе́, а лю́ди людьми́. — Гора́ з горо́ю не зійде́тця, а чоловік з чоловіком зійде́тця. — Гість непро́шений не ду́же буває ту́чений. — Де не про́сять, там ки́єм вино́сять. — Го́стї пе́ршого дня — зо́лото, дру́гого — срібло, а тре́тього — мідь, хоч до до́му їдь. — Свойо́го в го́стях не забува́й, а чужо́го не займа́й. — Го́стя подоро́жного прийми́, бо так обнесе́ всю́ди, що і очи́й нїгде́ показа́ти. — Гість ла́ви не сиди́ть, лiжка не леже́ть. — Клади́ пе́ред люди́й хлїб на столї, бу́деш в люди́й на чолї. — У гости́нї оста́тний їсти починай, а пе́рвий переставай. — Гість хазя́їнови не ука́зчик. — Де все гости́на, там го́лод не дале́кий.

---

[1]) Батьки́ = роди́телї, оте́ць і ма́ти.

е) Загадкй.

Їде лїсом — не шелестйть, їде водóю — не плюскотйть (місяць). — Шйло-мотовйло пóпід небесáми ходйло, із панáми говорйло, із князя́ми розмовля́ло (блúскавка). — Летйть птúця без крил, без ніг; зварúв кýхар без огню́, іззїла пáнї без рóта (снїг). — Сúвий вíл вúпив водú пóвен двір (морóз). — Дуб-дуб довговík, на йóму 12 гíллїв, на кóжнiй гíллї по 4 гнїздї, а у кóжному гнїздї по 7 яéць і кóжному імня́ є (рік). — Двíчі рóдитця а раз помірáє (птах). — Без обручíв, без дна, пóвна бóчка винá; щоб її поправити, на те мáйстра немá (яйцé). — Штúри тúки, два патúки, сéме замахáйло (рогáта худóбина — нóги, рóги, хвіст). — Родúв ся, не хрестúв ся, а був христонóсець (осéл). — Летйть — вúє, ся́де — рúє (жук). — Летїв птах на восьмú ногáх, сїв на могúлї: „Бóже мій мúлий! ти дав менї вóлю над царя́ми й князя́ми, та не дав вóлї, що в мóрі“ (комáр). — Стоїть при дорóзї на однíй нозї, головá малá, а в нїй тьма (мак). — Без рук, без ніг, на дéрево дерéтця (хміль). — Що без корíння ростé? (кáмінь). — Що то за звíр, що рáно хóдить на чотирóх ногáх, у день на двох, а в вéчері на трох? (чоловík). — Що стáрше від рóзуму? (увáга). — Без рук, без ніг, без тїла, без душí, — однáк рву сéрце і рвáти мýшу (досáда). — Що лю́блю, не кýплю; чого́ не лю́блю, не продáм (мóлодість і стáрість). — Чóрний собáка весь дім стереженé (зáмок). — Хто більш сóрома терпúть (поріг). — Що без очúй плáче? (вікнó). — Одно́ кáже: „сьвітáй Бóже“, дрýге кáже: „не дай Бóже“, а трéтє кáже: „менї все однó, як в день, так і в ночí (пóстїль, двéрі, вíкна). — Жию́, не жию́, а їм та пожирáю, вся жисть моя́ у тім, а з гóлоду умірáю (огóнь). — Без рук, без ніг, на горý лїзе (дим). — Чóрнеє маленьке нї в землї не гúне, нї в водї не тóне (ýголь). — Шатáло ся, мотáло ся, під прúпічком сховáло ся (вíник). — Де нáйбільше хрестíв (в клубкý). — Залїзний вовк, конопля́ний хвіст (гóлка з нúткою). — Кýций собáка на вóду гáвкає (праник). — Мéжи двомá дубáми, клáмцає бáба зубáми (тéрлиця). — Мій брат комендáнт пóпід зéмлю хóдить, червінцї нахóдить (плуг). — Ходúв, ходúв ходоман, усїх дїтúй годувáв; як упáв, так пропáв, нїхтó йогó не сховáв (горнéць). — За лїсом за пра-

лїсом бо́чка кро́ві мо́кне, в на́йбіднїйшій ха́тї му́сять її ма́ти (ква́шені бураки́). — В водї росте́, в водї коха́єтця, а кинь у во́ду — зляка́єтця (сіль). — Що без ди́му гори́ть (горі́вка). — Стукоти́ть, гримоти́ть, як сто ко́ний біжи́ть: тре́ба ста́ти, погада́ти, що тим ко́ням їсти да́ти (млин). — Брат бра́та сїче́, бі́ла кров тече́ (жо́рна, камі́ння млиньске́). — Без ди́шля, без дуги́: куди́ захо́чем, туди́ пі́дем я і ти (чо́вен). — Їде віз без колїс а за ним доро́ги не зна́ти (чо́вен). — Така́ я вели́ка, що й кінця́ не ма́ю; лежу́ собі ти́хо, нїко́го не займа́ю; тільки до́брі лю́ди і день і ніч то́пчуть мої гру́ди (доро́га). — Бі́ле по́ле, гусь на нїм о́ре, чо́рне насїння, му́дрий його́ сїє (письмо́). — Зрі́жу голо́вку, ви́йму се́рце, дам води́ пи́ти — і бу́де говори́ти (перо́). — Без душі́ без тїла, за сто миль залетїла (лист). — Мовчи́ть, а сто ду́рнїв навчи́ть (кни́жка). — Весе́ле де́рево, весе́ло сьпіва́є, кінь над барано́м хвосто́м маха́є (скри́пка). — Іде́ чолові́к в лїс — ди́витця в село́; іде́ чолові́к до села́ — ди́витця в лїс (соки́ра). — Бери́ — кричи́ть, клади́ — квичи́ть, лиши́ — мовчи́ть (ланцю́г). — Рі́жуть мене́ ножа́кою і бють мене́ лома́кою; зате́ мене́ отта́к гу́блять, що мене́ всї лю́блять (хлїб).

В. Вибір з укр. рускої лїтератури третьої доби.

1. Іван Котляревский

родив ся 1769. р. в Полтаві, де єго отець був судовиком при магістратї. Учив ся спершу у дяка, опісля в духовній полтавскій семінарії (ґімназиї тодї ще там не було). Ще на семінарскій лавці складав він вірші і задля того товариші прозвали єго ритмачем. Скінчивши духовну семінарию, був домашним учителем у деяких поміщиків. На селї мав Котляревский нагоду приглянутись недолї крепаків та вивчувати народну мову і звичаї на вечерницях, досьвітках і інших народних сходинах. Пізнїйше вступив в судову, опісляж у військову службу. Однак воєнні походи підорвали єго здоровлє і він пішов в пенсию (штабовим капітаном).

В Полтаві віддано єму догляд над домом, де виховувались убогі дворяньскі дїти. Хоч ся посада була сама по собі маловажна, одначе Котляревский був вдоволений своєю долею, придбавши собі тихе пристановище в рідним краю. В часї служби не покидав Котляревский своїх лїтературних праць.

В товариствах був Котляревский бажаним гостем, веселив усїх забавними і дотепними оповіданями і приказками і визначав ся справдїшним українським гумором. Умер в Полтаві 1838. р.

Писаня. Лїтературну дїяльність почав Котляревский Верґілїєвою Енеїдою. Після переказу взяв ся він ще в духовній семінарії „перелицьовувати“ Енеїду, а бувши у військовій службі, зладив перші три части, що вийшли печатані без відома автора в Петербурзї 1798. р. (Перше повне виданє Енеїди перелицьованої в 6 частях появило ся в Харкові 1842. р.).

Заходом ґенерал-ґубернатора кн. Лобанова-Ростовскою заведено в Полтаві аматорскій театр а Котляревский виступав часто на сценї і був директором сего театру. В р. 1819. виставив Котляревский в перший раз свою оперету „Наталка-Полтавка“, написану для домашнього театру тодїшнього воєнного ґубернатора Репнїна, у котрого він бував частим гостем. Опісля появила ся на полтавскій сценї шутлива оперета в 1 дії „Москаль-Чарівник“. Між печатаними творами Котляревского находить ся ще „Ода до кн. Куракина“.

Лїтературне становище. Котляревский є творцем нової доби — народної в українъско-рускій лїтературі. Він перший промовив справдїшньою народною мовою а твори єго стали вельми популярними: їх читали не тілько осьвічені люди, але і грамотні селяни. Значінє Котляревского яко українського письменника основує ся на двох творах, іменно Енеїдї і оперетї „Наталка-Полтавка“.

Енеїда Котляревского — се комічний епос або травестия, в котрій автор задержує лише загальну основу Верґілієвого оригіналу, а клясичну старовину перелицьовує відповідно до сучасних звичаїв і обставин. Автор зобразив в перелицьованій Енеїді, як каже Др. Омелян Огоновский, в шутливій формі суспільно-национальний побут України після зруйнованя Запорожской Сїчи. В I. і II. части звеселяв українське паньство шутливими пригодами трояньских бурлаків, що були вірним зображенєм потомків колишнього козацтва. В III. части, описуючи пекло, висказав автор не одно гірке слово правди людям з вищих верств суспільности. В IV. части находимо згадки про славну бувальщину з часів гетьманьщини, а в V. і VI. остру сатиру, звернену більше до зноровленого паньства, як до люду. В формі травестиї міг отже Котляревский висказати ті кривди, які терпіли українські крепаки.

Комічне зображенє українського побуту переходить в Енеїді іноді в карикатурність, однак в більшій части Енеїда переведена в дусї народного гумору а до того проявляє ся в ній горяча любов до народу і правди. При всїм тім умів Котляревский надати всему народний кольорит, так що Енеїда показує ся в подробицях зовсїм народною і має значінє самостійного твору.

В оперетї Наталка-Полтавка зобразив Котляревский Полтавців без лишньої ідеалїзациї; типи виведені в ній зовсїм реальні, а особливо в Наталцї проявляє ся чиста душа українськой дівчини з таким теплим чутєм, що мусить тронути читача і очевидця. До того черти народних звичаїв схоплені дуже вірно, а хоч слїдно там нахил до сентиментальности, то се сентиментальність народна українсько-руска, яка проявляє ся і в українсько-рускій народній поезиї. В дїйсности є се реалїзм, що вірно передає основні черти народного характеру. Цїла оперета проникнута правдою людского житя, так що зєднала собі симпатию не тілько українсько-руского народу, але й в Московщинї.

Не менше проявляє ся народне живло і в комічній оперетцї Москаль-Чарівник, а навіть в панеґіричній Одї до кн. Куракина находимо деякі здорові гадки і любов правди.

Характеристика. Літературна заслуга Котляревского в тім, що, черпаючи з живої дїйсности і з безпосередньої стрічі з народом і єго житєм, висказав з великим талантом в блискучій формі богатство народної мови і народного гумору, який скриває ся в душі українсько-руского народу, та видвигнув всїми забуте і понехане житє українського простолюдя.

I.

Верґі́лієва Ене́їда

на украї́ньску мо́ву перелицьо́вана[1]).

Часть пе́рва.

(Части́на).

Ене́й був па́рубок мото́рний
І хло́пець — хоть куди́ коза́к!
На ли́хо[2]) здав ся він прово́рний,
Завзя́тїйший од всїх бурла́к.
Но Гре́ки, як спали́вши Тро́ю,
Зроби́ли з не́ї ски́рту гно́ю,
Він взя́вши то́рбу, тя́гу дав:[3])
Забра́вши деяки́х Троя́нцїв,
Осма́лених, як ги́ря[4]), ла́нцїв[5]),
Пята́ми з Тро́ї накива́в.

Він, шви́дко поробы́вши чо́вни,
На си́нє мо́ре поспуска́в,
Троя́нцїв насади́вши по́вні,
І куди́ о́чи почухра́в.
Но зла Юно́на, Кро́на до́чка,
Розкудкуда́калась як кво́чка —
Ене́я не люби́ла страх:
Давно́ уже́ вона́ хотї́ла,
Його́ щоб ду́шка полетї́ла
У пе́кло, щоб і дух не пах.

Ене́й боля́чка був Юно́нї;
Як жо́рна се́рце їй дави́в,
Бо був тугі́йший од супо́нї[6]).
Нї в чім Юно́ни не проси́в;
А гірш зате́ їй не злюби́в ся,
Що, ба́чиш, в Тро́ї народи́в ся,
І ма́мою Вене́рю звав:

---

[1]) Пор. Чи́танка для II ро́ку учи́т. семіна́рий стор. 227. [2]) Вдав ся на все зле. [3]) Утї́к, дав драпака́, дра́ла. [4]) Ги́ря, обстри́жена або́ обсма́лена, ли́са голова́. [5]) Обі́рванець, обі́дранець. [6]) Ремі́нь.

І що його́ поки́йний дя́дько
Пари́с, Прия́мово дитя́тко,
Пути́вочку[1]) Вене́рі дав.
Поба́чила Юно́на з не́ба,
Що вже Ене́й на поро́мах[2]),
А те́є ше́пнула їй Ге́ба.
Юно́ну взяв вели́кий жах.
Впрягла́ в ґринджо́лята[3]) пави́чку,
К Е́олу мча́лась як оса́.

»Здоро́в, Е́оле, па́не сва́ту!
Ой як ся ма́єш, як живе́ш?«
Сказа́ла, як ввійшла́ у ха́ту
Юно́на: »Чи гості́й ти ждеш?«
Поста́вила таріл́ку з хлі́бом
Пере́д стари́м Е́олем ді́дом,
А сама́ сі́ла на ослі́н.
Будь ла́скав, сва́тоньку стари́ку!
Ізби́й Ене́я з пантели́ку[4]),
Тепе́р пливе́ на мо́рі він.
Ти зна́єш, він яки́й драпі́га[5]),
Пали́вода[6]) і горлоріз;[7])
По сьві́ту як іще́ побі́га,
Чиїхсь бага́цько ви́лле сл́із.
Пошли́ ти в мо́ре хуртови́ну,
Щоб всю Ене́йскую дружи́ну
Пусти́в на дно із ним к чорта́м«.

»Гай-гай! Ой дай же єго́ ка́ту!«
Е́ол насу́пившись сказа́в:
»Я всеб зроби́в за сю́ю пла́ту,
Та ві́три всї порозпуска́в:
Боре́й[8]) недуж лежи́ть з похмі́лля,
А Нот[9]) поїхав на весі́лля,
Зефі́р[10]) же, да́вний негоди́й[11]),
У го́родї десь загуля́в ся,

---

[1]) Мале́ я́блочко. [2]) На човна́х. [3]) Малі́ саночки́. [4]) З доро́ги, з толку́. [5]) Деру́н. [6]) Запе́ка, загорі́лець. [7]) Розбиша́ка. [8]) Північний ві́тер. [9]) Полудне́вий ві́тер. [10]) Захі́дний, ла́гідний ві́тер. [11]) Леда́що.

А Евр[1]) у ви́нники[2]) наня́в ся;
Як хо́чеш, так і помишля́й!

»Та вже для те́бе обіща́юсь,
Ене́єві я ля́пас дам;[3])
Я ху́тко, ми́ттю[4]) постара́юсь
Загна́ть в багно́ єго́ к чорта́м.
Проща́й же, шви́дче убіра́й ся,
Обіцянкиж не забува́й ся«.

Еол, оста́вшись на госпо́дї,
Зібра́в всїх ві́трів до двора́,
Велїв пога́ній буть пого́дї...
Як раз на мо́рі і гора́!
Все мо́ре за́раз спузири́ло[5]),
Водо́ю мов в ключі́ заби́ло[6]),
Ене́й тут кри́кнув, як на пуп[7]),
Запла́кав ся і зарида́в ся,
Пошарпав ся, уве́сь подра́в ся,
На тїмї начеса́в аж струп.

Прокли́ті ві́три роздули́ ся,
А мо́ре з ли́ха аж реве́;
Слїзми́ Трояндї облили́ ся,
Ене́я за живі́т бере́.
Всї човники́ їх розчухра́ло[8]),
Бога́цько ві́йска тут пропа́ло;
Тогдї набра́лись всї сто-лих!
Ене́й кричи́ть: »Що я Нептуну
Півко́пи гро́ший[9]) в ру́ку всу́ну,
Аби́ на мо́рі штурм ути́х«.

Нептун дочу́всь в скляни́х буди́нках,
Що про́бі[10]) закрича́в Ене́й;
І ми́ттю осїдла́вши ра́ка,

---

[1]) Східни́й вітер. [2]) Робітник в горільні. [3]) Удар в лице́. [4]) Ми́тю, мітю, прислівник — ско́ро, в одну́ мить (міть, ко́рінь мет-) в одній хви́лї. [5]) Зду́ло, схвилюва́ло: пу́зир — міху́р, ба́нька на водї. [6]) Ключ — стру́я, би́ло стру́ями, хвилюва́ло. [7]) На біль живота́. [8]) Розки́нуло. [9]) 25 копійок. [10]) Про Біг! przebóg.

Схвати́всь на йо́го мов бурла́ка,
І ви́рнув з мо́ря, як кара́сь.
Загомоні́в на ві́трів грі́зно:
»Чого́ ви гудете́ так рі́зно?[1])
До мо́ря, зна́сте, вам зась!«

Оттý́т-то ві́три схаменýлись,
І дали́ дра́ла до нори́;
Нептýн же за́раз взяв мі́телку
І ви́мів мо́ре як сьві́телку[2]),
То со́нце гля́нýло на сьві́т.
Ене́й тогдї́ як народи́в ся,
Рази́в із-пять перехрести́в ся;
Звелї́в гото́вити обі́д.
Покла́ли шальовки́[3]) сосно́ві,
Круго́м наста́вили мисо́к;
І стра́ву вся́кую, без мо́ви,
В голо́дний ихáли все кутóк.

Вене́ря, як на все швидка́я,
Прово́рна, враг її́ не взяв,
Поба́чила, що так лякáє
Ео́л синка́, що аж захля́в;
Уми́ла ся, причепури́лась
І як в недї́лю наряди́лась,
Хоть би до ду́дки на тане́ць!
Взяла́ очі́пок ґрезето́вий[4])
І ку́нтуш з ýсами[5]) люстро́вий[6]),
Пішла́ к Зевéсу на рале́ць[7]).

Зевéс тогдї́ лига́в сивýху,
Маковника́ми заїда́в;
Він се́му ви́пивши восьмýху,
Послї́дки з ква́рти вилива́в.
Прийшла́ Вене́ря іскриви́вшись,
Запла́кавшись і завіскри́вшись,

[1]) На всї бóки. [2]) Сьвітли́ця. [3]) Шалівки́, тонкі́ доски́. [4]) З мате́рії двоцьві́тної Grisett зва́ної, парчеви́й, тка́ний зóлотом або́ сріблом. [5]) Ґальóни, яки́ми обши́тий кýнтуш. [6]) Люстрино́вий, шовко́вий. [7]) Пода́рок піддáних прино́шений па́нови на Різдво́. Іти́ на рале́ць — іти́ на покліи́ (з пода́рком).

І ста́ла хли́пать пере́д ним:
»Чим пред тобо́ю, ми́лий та́ту,
Син заслужи́в таку́ мій пла́ту?
І он мов в сви́нки гра́ють[1]) їм.

Юпі́тер, все допи́вши з ку́бка,
Погла́див свій руко́ю чуб:
»Ох, до́нько, ти моя́ голу́бко!
Я впра́вдї тве́рдий так, як дуб.
Ене́й збуду́є си́льне ца́рство,
І заведе́ там своє́ па́ньство;
Не ма́лий бу́де він пано́к.

»Заїде до Дідо́ни в го́стї,
І бу́де там бенькетова́ть;
Іди́ж, небо́го, не жури́ ся.
Попонедїлкуй, помоли́ ся,
Все бу́де так, як я сказа́в«.
Вене́ря ни́зько поклони́лась,
І з панотцем своїм прости́лась,
А він її поцїлова́в.
Ене́й прочу́мав ся, проспа́в ся,
Своїх това́ришів зібра́в,
Зо всїм зібра́в ся і укла́в ся,
І ски́лько ви́дно почухра́в.
Плив, плив, плив він, що аж обри́дло,
І мо́ре так йому́ оги́дло,
Що бісом на його́ диви́всь.
»Коли́б, ка́же, уме́р я в Трої,
То вжеб не пив сеї гірко́ї,
І ма́рне так не волочи́всь«.

Потім до бе́рега приста́вши,
З Трояньством вбо́гим всїм своїм,
На зе́млю з чо́внів повстава́вши,
Спита́всь, чи є що їсти їм?
І за́раз чо́гось попоїли,
Щоб на доро́зї не зомлїли;

---

[1]) Гра мячем, заганяти мяч у ямку.

Пішли́, куди́ хто запона́в.
Ене́й по бе́регу попха́в ся,
І сам не знав куди́ слоня́в ся[1]),
Аж — гульк! у го́род причвала́в.

В тім го́роді жила́ Дідо́на,
А го́род звав ся Картаге́н[2]).

II.

Ната́лка Полта́вка.

Украї́ньска опере́та в двох дї́ях.

ДІЄВІ ЛИЦЯ:

Ната́лка, украї́ньска дї́вчина.
Горпи́на Терпили́ха, єї́ ма́ти.
Петро́, любо́вник Ната́лки.
Мико́ла, да́льший кревня́к Терпили́хи.
Тетервако́вский, во́зний[3]), жени́х Ната́лки.
Макогоне́нко, сельски́й вибо́рний[4]).

ДІЯ ПЕРША.

Зміст. Ната́лка полюби́ла Петра́, що́ зма́лку був годо́ванцем у старо́го Терпи́ла і з не́ю зроста́в у сво́го добро́дія. Пона́діявшись на своє́ бога́тство, став Терпи́ло знако́митись не з рівне́ю, бенкетува́ти і марнува́ти майно́, прогна́в Петра́ з сво́го до́му, а опісля́ вмер в бі́дности і лиши́в жі́нку і дочку́ без ку́сника хлі́ба. Ро́зум і краса́ Ната́лки прина́джує вся́ких женихі́в і Терпили́ха ра́даб віддава́ти Ната́лку, щоби́ поле́кшала їх тяжка́ до́ля. Одна́к Ната́лка ту́жить за Петро́м, що́ пішо́в в сьві́т за о́чи, та не хо́че і чу́ти про сва́танє. Явля́є ся нови́й бога́тий жени́х, во́зний Тетервако́вский, і про́сить Макогоне́нка, сельско́го вибо́рного, чоловіка вертли́вого, щоби́ був посере́дником (Ява І., ІІ., ІІІ.).

ЯВА IV.

Ха́та Терпили́хи. Ма́ти пряде́, а донька́ ши́є.

Терпили́ха. Ти ізно́в чого́сь сумуєш, Ната́лко! ізно́в щось тобі́ на ду́мку спа́ло?

---

[1]) Блука́ти ся, тиня́ти ся. [2]) Пор. Чи́танка для І. ро́ку учи́т. семіна́рий стор. 183. [3]) За часів Котляре́вского во́зний мав таке́ саме́ ста́новище, як і тепе́р в су́дах і у́рядах. [4]) Голова́ сі́льскої поліції, вибира́ний грома́дою.

Ната́лка. Мені́ з ду́мки не йде на́ше безтала́ння.

Т. Щож роби́ти? Три ро́ки уже́, як ми по убо́жеству своє́му продали́ дво́рик свій на Мазурі́вці, поки́нули Полта́ву і перейшли́ сюди́ жи́ти; поки́йний твій ба́тько дові́в нас до сьо́го.

Н. І, ма́мо! так йому́ на ро́ду напи́сано, щоб жи́ти бога́тим до ста́рости, а вме́рти бі́дним; він не винова́т.

Т. Лу́ччеб була́ я вме́рла, — не терпі́лаб тако́ї бі́ди, а бі́льше через твою́ непокі́рность.

Н. *(покида́ючи робо́ту).* Чере́з мою́ непокі́рность ви бі́ду терпите́, ма́мо?

Т. А як же? Скі́лько хоро́ших люди́й сва́талось за те́бе, розу́мних, зажи́точних і че́сних, а ти всім одказа́ла, — скажи́, в яку́ надію?

Н. В надію на Бо́га. Лу́чче посі́дію дівкою, як піду́ за́між за таки́х женихі́в, які́ за ме́не сва́тались. Уже́ нічо́го сказа́ти, хоро́ші лю́ди!

Т. А чому́ й ні? Дяк Тахтау́лівский чом не чолові́к? Він письме́нний, розу́мний і не без копійки. А волосни́й пи́сар і підканцеляри́ст Скоробре́шенко, чому́ не лю́ди? Кого́ж ти ду́маєш діжда́тись — мо́же па́на яко́го, або́ ґубе́рского панича́? Лу́ччеб всього́, як би ви́йшла за дяка́, ма́лаб ві́чний хлі́б: була́б пе́рше дячи́хою, а по́слі і попаде́ю[1]).

Н. Хоч би і протопо́пшею[2]), то Бог з ним. Неха́й вони́ бу́дуть розу́мні, бога́ті і письменні́йші од на́шого во́зного; та коли́ се́рце моє́ не лежи́ть до їх, і коли́ вони́ мені́ осору́жні...[3]) Та і всі письме́нні, неха́й вони́ собі тя́млятця!

Т. Зна́ю, чом тобі всі не любя́зні. Петро́ навя́з тобі в зу́би. Дурни́ця все те, що́ ти ду́маєш: чоти́ри го́ди уже́ об нім ні слу́ху нема́ ні послуша́ння.

Н. Так щож? Аджеж і він об нас нічо́го не чу́є, та ми живемо́; то й він жив, і так же памятує об нас, та боїтця верну́тись.

---

[1]) В XVIII і на початку́ XIX ст. висьвя́чували і дяків на сьвяще́ників, коли́ ви́вчились катехити́чну кни́жку „Богословія нравоучительная“ і зложи́ли та́ксу 100 зол. поль. [2]) Протопіп — у нас де́кан. [3]) Нелю́бий

Т. Ти не забу́ла, як поки́йний твій ба́тько напо́слїдок не злюби́в Петра́, і умира́ючи, не дав свого́ благослове́ння на тво́є з ним заму́жество; так і мо́го нїко́ли не бу́де.

Н. *підхо́дить до ма́тери, бере́ її́ за ру́ку і співа́є:*

Ой, ма́ти! ма́ти! се́рце не зважа́є:
Кого́ раз полю́бить, з тим і помира́є.
Лу́чче уме́рти, як з неми́лим жи́ти,
Со́хнуть з печа́ли, що-де́нь сльо́зи ли́ти.
Бі́дность і бога́тство є́сть то Бо́жа во́ля;
З ми́лим їх дїли́ти — щасли́вая до́ля.
Ой, хиба́ж я, ма́ти, не твоя́ дити́на?
Коли́ моя́ му́ка тобі́ бу́де ми́ла....
І до мо́го го́ря ти жа́лю не ма́єш —

О ма́мо, ма́мо! Не погуби́ дочки́ свое́ї *(пла́че)*.

Т. *(з чутте́м)*. Ната́лко, схамени́сь! Ти у ме́не одна́; ти кров моя́: чи захо́чуж я тебе́ погуби́ти? Убо́жество мое́ і ста́рість си́лують мене́ шви́дче за́між тебе́ одда́ти... Не плач! я тобі́ не во́рог. Пра́вда, Петро́ до́брий па́робок, та деж він? Неха́й же прии́де, ве́рнетця до нас. Він не ле́жень, трудя́щий; з ним обіднї́ти до зли́днїв не мо́жно.... але́ щож! Хто ві́дає, мо́же де запропасти́в ся, а мо́же і одружи́в ся де, мо́же і забу́в тебе́!

Н. Петро́ не таки́й: се́рце моє́ за йо́го руча́єтця, і воно́ менї́ віщу́є, що він до нас ве́рнетця,.. Як би він знав, що ми тепе́р такі́ бі́дні, — о, з кінця́ сьві́та прилетну́в би до нас на по́міч!

Т. Не ду́же довіря́й своє́му се́рцю: сей віщу́н ча́сто обма́нює. Придиви́ ся, як тепе́р ро́битця в сьві́тї, тай о Петрі́ так ду́май... А лу́чче, як би ти була́ менї́ поки́рна, і мене́ послу́хала *(співа́є)*.

Чи я тобі́, до́чко, добра́ не жела́ю,
Коли́ кого́ зя́тем собі́ вибира́ю?
Ой, до́чко, до́чко! що́ж менї́ нача́ти,
Деж любязно́го зя́тя доста́ти?

Петро́ десь блука́є; мо́же, ожени́в ся, —
Мо́же за тобо́ю не до́вго жури́в ся.
Ой до́чко....

По ста́рости мої́й живу́ че́рез си́лу,
Не дожда́вшись Петра́, піду́ і в моги́лу.
Ой до́чко....

Тебе́ж без прию́ту, молоду́ дити́ну,
На кого́ оста́влю бі́дну сироти́ну?
Ой, до́чко, до́чко! що́ж мені́ нача́ти?
Деж любязно́го зя́тя доста́ти?

Ти на те веде́ш, щоб я не діжда́ла ба́чити тебе́ за́мужем, щоб чере́з твоє́ упря́мство не дожи́ла я ві́ку: бі́дность, сльо́зи і перебо́ри твої́ поло́жать мене́ в домови́ну *(пла́че)*.

Н. Не пла́чте, ма́мо! Я покоря́юсь ва́шій во́лі і для вас за пе́рвого жениха́, вам уго́дного, піду́ за́між; перенесу́ своє́ го́ре, забу́ду Петра́, і не бу́ду ні́коли пла́кати.

Т. Ната́лко, до́чко моя́! Ти все для ме́не на сьві́ті! Прошу́ тебе́: ви́кинь Петра́ з голови́, і ти бу́деш щасли́вою... Але́ хтось мелькну́в ми́мо вікна́... Чи не йде хто до нас?... *(відхо́дить)*.

ЯВА V.

Н. *(одна́)*. Тру́дно, ма́мо, ви́кинути Петра́ із голови́, а ще трудні́йше із се́рця. Та що роби́ть!... Дала́ сло́во за пе́рвого ви́йти за́між: для поко́ю ма́тери тре́ба все перенести́... Скріплю́ се́рце своє́, переста́ну журі́тись, осушу́ сльо́зи свої́ — і бу́ду весе́ла. Женихи́, яки́м я одказа́ла, в дру́гий раз не привя́жутця; бі́льше, здає́тця, нема́ на приміті... А там — ох!... Се́рце моє́ чого́сь щеми́ть... *(приміти́вши, що хтось приближа́єтця до двері́й, сі́дає до робо́ти)*.

ЯВА VI.

Вхо́дить вибо́рний, а за ним Терпили́ха.

Вибо́рний. Помага́й-бі, Ната́лко! Як ся ма́єш, як поживає́ш?

Н. От, живемо́ і ма́ємо ся, як горо́х при доро́зі: хто не схо́че, той не вскубне́.

Т. На нас бі́дних і безпомо́щних, як на те похи́ле де́рево, і ко́зи ска́чуть.

В. Хтож тобі́ винова́т, стара́? Як би оддала́ дочку́ за́між, то і ма́лаб, хто вас обороня́в би.

Т. Я сьо́го ті́лько й хо́чу, так щож...

В. А що́ такéє? Мо́же, женихі́в нема́, або́ що? А мо́же, Ната́лка?...

Т. То́ бо то і го́ре. Скі́лько нї траплялось — і хоро́ші людцї — так: „Не хо́чу, тай не хо́чу!“

В. Ди́вно менї та чу́дно, що Ната́лка так гово́рить: я нїко́либ од її ро́зуму сьо́го не ждав.

Н. Та́к-то вам здаєтця! а нїхто́ не ві́да', хто як обі́да'.

Т. Отта́к всьо вона́ — приго́ворками та одго́ворками і виверта́єтця; а до то́го, як іще́ прида́сть о́хання та слїз, то я й ру́ки опущу́.

В. Час би, Ната́лко, взя́тись за ро́зум; ти уже́ дї́вка, не дитя́. Кого́ж ти дожида́єсся? Чи не із го́рода ти таку́ при́мху принесла́ з собо́ю? О, там панночкй ду́же собо́ю чва́нятця і вередую́ть женіха́ми: а од тако́го перебо́ру доси́дятця до то́го, що опісля́ і на їх нїхто́ не гля́не.

Н. Не рівня́йте мене́, па́не ви́борний, з городя́нками: я не вередую́, і не перебіра́ю женіха́ми. Ви зна́єте, хто за мене́ сва́тав ся. Чи уже́ж ви хо́чете спхну́ти мене́ з мо́сту та в во́ду?

В. Пра́вда, за́між ви́йти — не дощову́ годи́ну пересидї́ти; але́ менї здаєтця, як би чоловік наде́жний тра́пив ся, тоб не тре́ба нї для се́бе, нї для ма́тери йому́ одка́зовати: ви лю́ди небога́ті.

Т. Небога́ті! Та така́ бі́дность, таке́ убо́жество, що я не зна́ю, як да́льше і на сьвітї жи́ти!

Н. Ма́мо! Бог нас не оста́вить: єсть і біднїйші од нас, а живу́ть же...

Т. Запе́вне, що живу́ть; а́ле яка́ жизнь їх!

Н. Хто живе́ че́сно і году́єтця труда́ми своїми, тому́ і кусо́к черство́го хлїба смачнїйший од мяко́ї бу́лки, непра́вдою нажи́тої.

Т. Говори́, говори́! а на ста́рости гі́рко терпі́ти ну́жду і у всьому́ недоста́ток... *(до вибо́рного)* Хоч і не годи́тця своє́ї дочкй вихваля́ти, та скажу́ вам, що вона́ до́бра у ме́не дити́на; вона́ обіща́ла, для мо́го поко́ю, за пе́рвого женіха́, аби́б до́брий, ви́йти за́між.

В. Об ро́зуму і до́брому се́рцю Ната́лки нїчого говори́ти — всї ма́тері прими́ром ста́влять її своїм до́чкам; ті́лько — нїгде́ пра́вди дї́ти — без прида́ного, хоч будь

вона́ мудрі́йша од царя́ Соломо́на, а кра́ща од прекра́сного Йо́сифа, то мо́же уме́рти сїдо́ю па́нною.

Т. Ната́лко! чу́єш, що гово́рять? Жалі́й по́слї на се́бе, а не на дру́гого кого́.

Н. *(зітха́є).* Я й так терплю́ го́ре.

В. Та мо́жно ва́шому го́рю і пособи́ти *(хи́тре).* У ме́не є́сть на приміті чолов'я́га і пова́жний, і бога́тий і Ната́лку ду́же собі́ уподоба́в.

Н. *(в сто́рону).* От і біда́ менї!

Т. Жарту́єте, па́не вибо́рний.

В. Без жа́ртів, зна́ю га́рного жениха́ для Ната́лки; а коли́ пра́вду сказа́ти, то я прийшо́в за йо́го поговори́ти з ва́ми, па́нї Терпили́хо.

Н. *(нетерпили́во).* А хто таки́й той жени́х?

В. Наш во́зний, Тетервако́вский. Ви його́ зна́єте?... Чим же не чоловік?

Т. Я так привы́кла к своє́му безтала́нню, що бою́сь й вірити, щоб була́ сему́ пра́вда.

В. З яко́гож по́биту менї вас обма́нювати? Во́зний Ната́лку полюби́в, і хо́че з не́ю жени́тись; щож тут за ди́во? Ну, скажіть же хуте́нько, як ви ду́маєте?

Т. Я душе́ю ра́да тако́му зя́теві.

В. А ти, Ната́лко?

Н. Бо́га бійтесь, па́не вибо́рний! Менї стра́шно і поду́мати, щоб таки́й пан письме́нний, розу́мний і пова́жний хотів зо мно́ю жени́тись... Скажіте менї пе́рше, длячо́го лю́ди же́нятця?

В. Для чо́го?

Н. Менї здає́тця, длято́го, щоб завести́ хозя́йство і семе́йство, жи́ти любязно́ і дру́жно, бу́ти ві́рними до сме́рти, і помага́ти одно́ дру́гому; а пан, кото́рий же́нитця з про́стою дівкою, чи бу́де їй щи́рим дру́гом до сме́рти? Йому́ в голові і бу́де все роїтись, що він її ви́ручив із бі́дности, ви́вів в лю́ди, і що вона́ йому́ не рівня́. Бу́де на неї диви́тись з прези́рством і обходи́тись непова́гою, — і у па́на така́ жінка бу́де гірше на́ймички... бу́де крепа́чкою.

Т. Отта́к вона́ вся́кий раз і занесе́, таї́ справля́й ся з не́ю. Коли́ на те пішло́, то я скажу́: як би не годо́ванець наш Петро́, то й Ната́лка була́б як шовко́ва.

В. Петро́? Деж він? А скі́лько ро́ків, як він пропада́?...

Т. Уже́ рокі́в тро́хи не з чоти́рі.

В. І Ната́лка так обезглу́здїла, що лю́бить запропасти́вшого ся Петра́! І Ната́лка, ка́жеш ти, до́бра дити́на, коли́ ба́чить рі́дну свою́ ма́тїр при ста́рости, в убо́жестві, вся́кий час з запла́каними очи́ма, і тут вмира́ючи од го-ло́дної сме́рти, не зжа́литця над ма́тїрю? А ра́ди кого́? Ра́ди пройди́сьвіта, ля́нця, що мо́же де в остро́зї[1]) сиди́ть, мо́же вмер або́ в москалї́ завербова́в ся.

Терпили́ха і Ната́лка пла́чуть.

В. Ей, Ната́лко! не дрочи́ ся!
Т. Та пожалїй рі́дної
Мене́ старо́ї бі́дної.
Схамени́ ся!

Н. Не плач, ма́мо, не жури́ ся!
В. Забу́дь Петра́ ля́нця,
Пройдо́ху, пога́нця:
Покори́ ся!

Т. Будь же, до́чко, мнї́ послу́шна!
Н. Тобі́ покоря́юсь,
На все соглаша́юсь
Прямоду́шно.

В., *а за ним* **Т.** *і* **Н.**:

Де зго́да в семе́йстві, де мир і тишина́,
Щасли́ві там лю́ди, блаже́нна сторона́:
Їх Бог благословля́ється,
Добро́ їм посила́ється,
І з ни́ми вік живе́ть.

Т. До́чко моя́! голу́бко моя́! пригорни́сь до мо́го се́рця! Покі́рность твоя́ жи́зни і здоро́вя менї́ прида́сть. За твою́ пова́гу і любо́в до ме́не Бог тебе́ не оста́вить, моє́ дитя́тко!

Н. Ма́мо, ма́мо! все для те́бе сте́рплю, все для те́бе зро́блю, і коли́ менї́ Бог помо́же осуши́ти твої́ сльо́зи, то я найщасливі́йша бу́ду на сьві́тї; ті́лько...

---

[1]) Вязни́ця.

В. А все таки́ „тілько!“ Уже́ куди́ не кинь, то клин... Ви́кинь лиш дур з голови́; уда́р ли́хом об зе́млю, — мовчи́ та диш!

Т. Так, до́чко моя́! Коли́ тобі що і наверзе́тця на ум, то поду́май, для ко́го і для чо́го вихо́диш за во́зного за́між.

Н. Так, я сказа́ла уже́, що все для те́бе зроблю́, тілько щоб не спіши́ли з весї́ллям.

В. А на́щож і одкла́довати в до́вгий я́щик;[1]) адже́ ми не су́ддї.

Т. Та тре́баж таки́ прибра́тця к весї́ллю: хоч рушники́ і єсть гото́ві, так іще́ де́чого тре́ба.

В. Аби́ рушники́ були́; а за прибо́ри на весї́лля не турбу́йтесь: во́зний на свій кошт таке́ бундя́чне весї́лля уджиґне́[2]), що ну! — Послу́хайтеж, лю́ди: сього́дня зро́бимо свата́ння, і ви подава́йте рушники́; а там уже́ умо́вите ся собі з па́ном женихо́м і за весї́лля. Проща́йте! — Гляди́ж Ната́лко, як старости́ при́йдуть! памяту́й, що́ ти обіща́ла ма́тері. Проща́йте, проща́йте!

Т. Проща́йте, па́не ви́бо́рний! Спасе́ть вас Бог за ва́шу при́язнь *(Відхо́дить ра́зом з вибо́рним).*

ЯВА VII.

Н. *(одна́).* Не мину́ла мене́ лиха́ годи́на! Во́зний гірше репяха́ причепи́в ся. А здає́тця, що Макого́ненько до все́ї біди́ привідця... Бо́же милосе́рдний! що зо мно́ю бу́де? Стра́шно і поду́мати, як з неми́лим ввесь вік жи́ти, як не́люба ми́ловати, як осору́жного люби́ти! Куди́ менї́ дїва́тись? Де по́мочи шука́ти? Кого́ проси́ти?... Го́ре менї́!... До́брі лю́ди, поможі́ть менї́, пожалї́йте мене́!... А я од всьо́го се́рця жалї́ю об дївка́х, які́ в такі́й бідї́, як я тепе́р... *(Станови́тця навко́лїшки і піднима́є ру́ки в гору́).* Бо́же! коли́ уже́ во́ля твоя́ єсть, щоб я була́ за во́зним, то ви́жени любо́в до Петра́ із мо́го се́рця, і наверни́ ду́шу мою́ до во́зного! Без сьо́го чу́да я пропаду́ на віки... *(встає́ і сьпіва́є).*

---

[1]) Ящик, пу́шка, скри́нка, шуфля́да: відклада́ти в до́вгий я́щик — зложи́ти до урядо́вої шуфля́ди — відложи́ти auf die lange Bank.
[2]) Втне, спра́вить.

Чого́ж вода́ колому́тна? Чи не фи́ля зби́ла?
Чого́ж і я смутна́ тепе́р? чи не ма́ти би́ла?
Мене́ж ма́ти та не би́ла, самі́ сльо́зи ллю́тця:
Од ми́лого люди́й нема́, од нелю́ба шлю́тця.
Прийди́, мили́й, подиви́ ся — яку́ терплю́ му́ку!
Та хоч в се́рці, та од те́бе беру́ть мою́ ру́ку.
Спіши́, ми́лий! Спаси́ мене́ од лю́тої напа́сти!
За нелю́бим коли́ бу́ду, то му́шу пропа́сти.

ДІЯ ДРУГА.

Зміст. Саме́ тоді́, коли́ пода́ли рушники́, явля́є ся Петро́. Від бурла́ка Мико́ли, свояка́ Терпили́хи, дізна́в ся Петро́, що Ната́лка засва́тана за во́зного. В сій розпу́ці рад би ще раз поба́чити Ната́лку. Мико́ла, котри́й відчува́є го́ре Петра́, викли́кує Ната́лку з ха́ти, а она́ поба́чивши Петра́, не хо́че й чу́ти про во́зного. (Ява I.—X.).

ЯВА XI.

Вихо́дить во́зний, вибо́рний і Терпили́ха.

Вибо́рний. Що ви тут так до́вго роздоба́рюєте?

Во́зний. О чім ви — те́є-то як його́ — бе́сїдуєте?

Т. *(поба́чивши Петра́).* Ой мені ли́хо!

Н. Чого́ ви ляка́єтесь, ма́мо? Се Петро́.

Т. Се Петро́!... Сьвят, сьвят, сьвят!... Відкіля́ він взяв ся! Се мара́...

Петро́. Ні, се не мара́, а се я, Петро́, і ті́лом і душе́ю.

Воз. Що се за Петро́?

Виб. Се, ма́буть, той, що я вам говори́в. Ната́льчин любе́зний, пройдисьвіт, ла́нець.

Воз. Так ти, ва́шець, Петро́? Чи не мо́жнаб — те́є-то як його́ — убіра́тись своє́ю доро́гою? бо ти, ка́жетця — ба́читця — здає́тця — між на́ми ли́шній.

Н. Чого́ж се він ли́шній?

Т. І відо́мо — ли́шній, коли́ не в час прийшо́в ха́ту холоди́ти.

П. Я вам ні в чім не поміша́ю. Кінча́йте з Бо́гом те, що зачали́.

Н. Не так-то ле́гко мо́жна скінчи́ть те, що вони́ почали́.

Воз. А по яко́й би то яко́й резо́нной причи́ні?

Н. А по такій причи́нї: коли́ Петро́ мій верну́всь, то я не ва́ша, добро́дїю.

Воз. Одна́кож, ва́шеці про́ше, ви рушники́ подава́ли, спріч[1]) — те́є-то як його́ — ти одружи́ла ся зо мно́ю.

Н. Дале́ко іще́ до то́го, щоб я з ва́ми одружи́ла ся! Рушники́ нїчо́го не зна́чать.

Воз. Не прогнїва́й ся, стара́! Дочка́ твоя́ — те́є-то як його́ — наруша́єть узако́нений поря́док. А поне́же рушники́ і шовко́ва ху́стка суть доказа́тельства добровбльного і непринуженного є́я согла́сія[2]) — бить мо́єю сожи́телницею[3]), то в таково́м припа́дцї ста́нете пред суд, запла́тите пеню́[4]), і поси́дите на вежі́.

Виб. О, так! о, так! За́раз до волосно́го правле́нія[5]), та і в коло́ду.

Т. Ба́течки мої, змилосердїтесь! Я не одступлю́ од свого́ сло́ва... Що хо́чете, робіть з Петро́м, а Ната́лку, про ме́не, звяжі́ть і до вінця́ ведїть.

Н. Не дока́жуть вони́ сього́. Петро́ нїчо́го не винова́т, а я сама́ не хо́чу за па́на во́зного: до сьо́го си́лою нїхто́ мене́ не принуди́ть... І коли́ на те йде, так зна́йте, що я ві́чно одріка́ю ся од Петра́, і за во́зним нїко́ли не бу́ду.

Мико́ла. Що́-то тепе́р ска́жуть?

Виб. От вам і Полта́вка! Люблю́ за оби́чай!

Т. Ви́слухайте мене́, мої рі́дні! Дочка́ моя́ до сьо́го ча́су не була́ тако́ю упря́мою[6]) і сьмі́лою; а як прийшо́в *(пока́зує на Петра́)* сей пройдисьвіт, то і Ната́лка збожево́лїла і зроби́лась тако́ю, як ба́чите. Коли́ ви його́ не ви́проводите відсїля́, то я не руча́юсь, щоб вона́ і мене́ послу́хала.

Воз. і **Виб.** *(разо́м)*. Вон, розбишако, із на́шого села́ за́раз! і щоб і дух твій не пах! А коли́ во́лею не пі́деш, то туда́ запроторимо[7]), де ко́зам ро́ги пра́влять.

П. Утихоми́ртесь на час, і слу́хайте мене́... Що ми з Ната́лкою люби́ли ся, про те і Бо́гу і лю́дям ізві́сно; а щоб я Ната́лку одгово́рював іти́ за́між за па́на во́зного, научав дочку́ не слу́хати ма́тери, і поселяв несогла́сіє в семї, — неха́й мене́ Бог нака́же! Ната́лко, покори́ ся своїй до́лї: послу́хай ма́тери, полюби́ па́на во́зного, і забу́дь мене́ на ві́ки! *(Відверта́єтця і утира́є сльо́зи).*

---

[1]) Або́, себ-то. [2]) Зво́да. [3]) По́друга житя́, жінка. [4]) Грошева́ ка́ра. [5]) Повітови́й у́ряд. [6]) Упе́ртий. [7]) Засади́ти, загна́ти.

Всїх порушáє гóресть Петрá, нáвіть вóзного.

Т. *(тúхо).* Дóбрий Петрó! сéрце моє́ протúв вóлї за йóго вступáєтця.

Натáлка плáче. Вóзний задýмуетця.

Виб. Що нї говорú, а менї жаль йогó.

М. На чім то все се окошúтця?[1])

Воз. *(до Петрá).* Ти, вáшець, тéє-то як йогó — кудú тепéр помандрýєш?

П. Я ішóв в Полтáву; а тепéр підý так, щоб нїкóли сюдá не вертáтись... Іщé пáру слів скажý Натáлцї... Натáлко! я для тéбе остáвив Полтáву, і для тéбе в дáльнїх сторонáх трудúв ся чотúрі гóди: ми з тобóю вúросли і згодовáли ся вкýпі у твоєї мáтери: нїхтó не воспретúть[2]) менї почитáти тебé своєю сестрóю. Що я нажúв — все твоє́: на, возьмú *(виймáє зза пáзухи грóші з гаманцéм)*[3]). Щоб пан вóзний нїкóли не попрекнýв тебé, що взяв бíдну, і на тéбе іздéржав ся[4]). Прощáй! шанýй мáтїр нáшу, любú свогó сýженого, а за мéне одпрáв панахúду...

Н. Пéтре! нещáстя моє́ не такé, щоб грíшми мóжна од йóго одкупúтись: воно́ *(покáзує на сéрце)* тут! Не трéба менї грóший твоїх. Воní менї не помóжуть, — та бідóю нáшою не потїшатця вороги́ нáші... І моєї жúзни кінéць не далéко *(хúлитця Петрóві на плéчі).*

Т. *(підхóдить і обíймáє Петрá).* Пéтре!

Н. Мáмо! когó ми теряємо!

М. *(до вибóрного).* А тобí, як він здаéтця.

Виб. Такóго чоловíка, як Петрó, я з рóду не бáчив.

Воз. *(вихóдить наперéд).* Розмишлял я предóвольно[5]), і нашéл, що великодýшний пóступок всякії стрáсти в нас пересúливаєть. Я — вóзний, і признáюсь, що од рождéнія моєгó розположéн к дóбрим дїлáм; но за недосýжностию по дóлжности[6]) і за другúми клóпотами, досéлї нї одногó не здїлав. Пóступок Петрá толúко усéрдний і без примíсу ухищрéнія[7]), подвигáєть менé на нижеслїдующеє... *(До Терпілúхи)* Вéтха-дéньми![8]) благословúте ли благóє дїло?

---

[1]) Осїсти кошéм, скінчúти ся. [2]) Заборонúти. [3]) Скіряний мішóчок. [4]) Вúдати, вúтратити ся. [5]) Довóлї. [6]) З недостáчі часý задля урядóваня. [7]) Хúтрість. [8]) Підхóжа вікóм.

Т. Во́ля ва́ша, добро́дію! Що ні зро́бите, все бу́де хороше́: ви у нас пан письме́нний.

Воз. До́брий Пе́тре і бо́йкая[1]) Ната́лко! Приступі́те до ме́не! *(бере́ їх за ру́ки, підво́дить до ма́тери і гово́рить:)* Благослови́ дїти́й своїх ща́стям і здоро́вєм. Я ода́зуюсь од Ната́лки і уступа́ю Петру́ по ві́чноє і пото́мственноє владі́ніє[2]) з тим, щоб зроби́в її благополу́чною[3]). *(До всїх).* Поєли́ку[4]) же я — во́зний, то, по привіле́ґії, стату́том менї на́данной, заповіда́ю всїм: де два бю́тця — тре́тїй не мішайсь! і тве́рдо памятова́ть, що наси́льно ми́лим не бу́деш.

П. і **Н.** *(обійма́ють ма́тїр).* Ма́ти на́ша рі́дная, благослови́ нас.

Т. Бог зєдиня́єть вас чу́дом, неха́й вас і благослови́ть своє́ю бла́гостию...

М. Оттакові-то на́ші Полта́вці! Коли́ ді́ло пі́де, щоб добро́ зроби́ти, то оди́н пере́д дру́гим хапа́ютця.

Виб. Ната́лка — по всьо́му Полта́вка, Петро́ Полта́вець; тай во́зний, здаєтця, не з другої ґубе́рнії.

П. Ната́лко! тепе́р ми нїко́ли не розлу́чимось. Бог нам поміг перенести́ бі́ди і на́пасти. Він помо́же нам ві́рно любо́вию і поря́дочною жи́знию бу́ти прими́ром для дру́гих і заслужи́ти прі́звище до́брих Полта́вців. Засьпіва́й же, коли́ не забу́ла, свою́ пі́сню, що́ я найбі́льше люблю́.

Н. Коли́ кого́ лю́биш, того́ нїчо́го не забу́деш. *(Цїлу́є Петра́ і сьпіва́є:)*

О, я дївчи́на Полта́вка,
А зову́ть мене́ Ната́лка,
Дївка про́ста, некраси́ва,
З до́брим се́рцем, неспеси́ва[5]).

Ко́ло ме́не хло́пцї вю́тця,
І за ме́не ча́сом бю́тця;
А я люблю́ Петра́ ду́же, —
До други́х менї байду́же.

Мої по́други пусту́ють,
І зо всяки́ми жарту́ють;

---

[1]) Сьміла, відва́жна. [2]) Дїди́чне володі́нє. [3]) Щасли́вий. [4]) А що я. [5]) Спеси́вий — го́рдий.

А я без Петра́ скуча́ю,
І весе́лости не зна́ю.

Я з Петро́м мої́м щасли́ва,
І весе́ла, і жартли́ва:
Я Петра́ люблю́ душе́ю,
Він один владі́є є́ю.

---

2. Григорий Квітка (Основяненко)

родив ся 1778. р. в селї Основі, недалеко Харкова, і від назви сего села Григорий Квітка писав ся опісля прибраним назвиском „Основяненко“. Предки Григория займали видне становище поміж старшиною в полках Слобідскої Украіни. Батько Квітки мав талант оповідати цїкаві приказки, а мати визначала ся чималою на той час осьвітою. Так Квітка унаслїдував по батькови хист до оповіданя, а по матери — першу осьвіту. Григорий Квітка був змалку хирний і ослїп від золотухи (скрофлїв). Провидїв аж на пятому роцї, поїхавши з матерю на богомілє в сусїдний Озеряньский монастир. З того часу малий хлопчина возгорів ся ревностю до Божого дому і просив вітця і матїр, щоби благословили єго на монастирске житє. До того мабуть найбільше заохочував Григория рідний єго дядько, Палядий Квітка, ігумен Куряжского монастиря, недалеко Харкова, куди богомільний хлопчина почасту їздив. Одначе родителї здержували єго до якогось часу від сеї думки.

Квітка учив ся дома спершу у ченця з монастиря, а відтак в монастирскій школї. По тодїшньому звичаю вписали родителї 15-лїтного Квітку до війска, однак він проживав дома. В батьківскім домі пізнав Квітка украіньского фільософа Сковороду і наслухавшись від сего оповідань заправлених містицизмом, переняв ся поважним настроєм і моралізуючим ладом оповіданя, що відтак проявив ся в єго повістях.

В 23-ім роцї житя вступив Квітка в Куряжскій монастир послушником і прожив там майже чотири роки. Живописне положенє монастиря чимало вплинуло на поетичну вдачу Квітки, а побут далеко від сьвітового гомону і забав відбив ся опісля в єго релїґійно-моральних повістях.

Вийшовши з монастиря, став Квітка навикати до сьвітского житя, і згодом проявив ся в нім сердешний украіньский гумор, побіч прикмет глибокої релїґійности, і сю двійну прикмету бачимо в єго повістях і драматичних творах. Він устроював домашні аматорскі вистави, виступав сам в комічних ролях, був навіть директором театру в Харкові і при сїй нагоді познакомив ся з славним опісля

драматичним артистом Щепкином. Небавом покинув Квітка театр і пильно займав ся заснованим тоді в Харкові інститутом для осьвіти дворяньских дівчат, став редактором (заснованого в 1816 р.) журнала „Украïньский Вістник“ і маршалком Харківского дворяньства. Квітка познакомив ся там з наставницею згаданого інститута дівочого, Анною Вульф, заїзжою з Петербурга, і одружив ся з нею. Добачивши у свого чоловіка літературний талант, спонукала она єго писати повісти, піддавала єму до них теми, читала й поправляла, бажаючи надати їм прикмети ідеалізму. За таку щирість присьвятив їй Квітка свої найкращі повісти — „Маруся“ й „Сердешна Оксана“.

Коли літературна слава Квітки стала голосною не тілько на Украïні, але й в цілій Росиї, горнулись коло него тодішні письменники украïньскі: Артемовский-Гулак, Метлиньский, Ол. Чужбиньский і вся молодіж, що опісля видавала украïньскі альманахи. Під старість познакомив ся Квітка з молодим ще тоді украïньским письменником Е. Гребінкою. З Шевченком Квітка листував ся. Під конець житя проживав Квітка на своїм хуторі в Основі, лише в справах службових виїздив до Харкова (в остатних літах мав він там уряд предсїдника палати карного суду і був надворним радником). Проживаючи то в місті, то на селі, мав Квітка нагоду пізнати побут ріжних верств суспільности, що опісля зобразив у своїх творах. Квітка вмер 1843. р. в Харкові.

Писаня. Квітка став писати спершу московскою мовою повісти і драматичні твори. З украïньскими творами виступив він в 1833. р., напечатавши сатиричну повістку „Салдатський патрет“, а відтак в двох частях украïньскі повісти (всіх повістий украïньскою мовою написав він 17). Між ними найбільш визначують ся: Маруся, Козир Дївка, Щира Любов і Сердешна Оксана.

Окрім того написав Квітка украïньскою мовою драму Щира Любов і комічну оперету Сватанє на Гончарівці, та Листи до любезних земляків (популярні поуки для селян, про тогочасні обставини люду. Се одиноке щире слово украïньского письменника тих часів до свого люду).

Характеристика. Григорий Квітка здобув собі своїми повістями визначне становище в істориї украïньско-рускої літератури. Именно являє ся Квітка всюди вірним живописцем народного житя та сьвітогляду і ледво хто перевершив єго яко повістяра-етноґрафа. Одначе Квітка не осьвітив в своїх творах всесторонно побиту сільского, бо вибирав найбільш ідилічні сцени з патриярхального житя хліборобів, а не зобразив бідованя люду, споводованого крепацтвом, зате осьвітив ярким сьвітлом прекрасну душу селянина і глибину єго чутя. Побіч природної сентиментальности, витвореної з глибини характеру украïньского народу, визначують ся Квітчині повісти й реальною правдою, а особливо вірним зображенєм украïньскої женщини. Ся природна сентиментальність в творчости Квітки рівноважить ся з другою великою прикметою єго таланту — гумором. В тій злуці являє ся Квітка представником украïньского народного характеру:

він містить в собі глибоко чутливе серце з добродушним гумором. В творах Квітки виявляється виразно народність в мові, в характеристиках осіб і в основі повістий. Він перший став писати українською прозою і показав, що українська мова спосібна до поважного писаня.

Становище в літературі. (Див. П. Куліш: Григорий Квітка і єго повісти).

I.

Маруся.

Частина І.

Часто менї приходить на думку, чогоб то чоловікові так дуже пристращатись[1]) на сьому сьвітї до чогонебудь, — не то, щоб до якої вещи[2]), ато хоть би й до найміліших людий: жінки, дїточок, щирих приятелїв і інших. Перше всього подумаймо: чи миж на сьому сьвітї вічнії? І що є в нас, хоть скотинка, хоть хлїбець на току, худібонька[3]) в скринцї, так сьому так усе без порчи[4]) й бути?... Нї, нема тут нїчого вічнього! Тай ми самі що? Сьогоднї жив, завтра що Бог дасть! Аджеж, живучи проміж людий, тілько й чуєш: там дзвонять по душі, там голосять по покійнику, там ставлять старцям обід... Що в Бога день, тобі говорять: ось той недуж, той умірає, а той умер... Тай не згляпесся, і не счуєсся, як і остався сам собі на сьвітї; хоть із людьми, і проміж людий, та ба! усе тобі, або не такі приятелї, яких поховав, або й зовсїм чужі; та воно тобі все рівно, що блукаєш у дрімучому лїсї! Ось стань про приятелїв згадувать, то вся твоя пісня на один лад: от з тим ми хлопцями були — і вже він умер, а з тим до школи вкупі ходили — і той умер; з тим паробковали — і той умер; і сей і той, і той і сей — усї повмирали. Колиж се так є, то й памятуй собі добре, що не забудуть і тебе на сьому сьвітї; візьмуть і не будуть питались, чи хочеш до гурту, чи щеб може погуляв?

А послї такої думки, чогож би нам, не вічним, та пристращатись де временного? Чому б так не робить? награ-

---

[1]) Пристрастно привязуватись. [2]) Річ. [3]) Майно. [4]) Без зіпсутя, без зміни.

дúв тебé Бог щáстєм, що бáтько і мáти твої живýть при тóбі і дя́кують дóбрим слóвом, що ти їх при стáрості й кохáєш і поважáєш, або́ жінкою, до тéбе дóброю, щúрою, хазя́йкою невсипу́щою, або́ дїточкáми, покірними та слухня́ними, — хвали́ за се Бóга і ляга́ючи і встаючи́, а їх шану́й і кохáй, і для них не жáлуй не тíлько нїякóго трудá, худóби, та коли́ ну́жда звели́ть, ду́шу свою́ за них положи́, розпинáйся, умри́ за них; та все таки́ пáмятуй, що й вони́ на сьому́ сьвíтї такíж гóстї, як ти і вся́кий чоловíк, чи пан, чи цар, чи архієре́й, чи салдáт, чи личмáн. Коли́ Отéць нáш милосéрдний кого́ з вас покли́че, провожáй з жáлем, та без укóру і нарекáння; перехрести́сь, тай скажи́, як що дня у „Отченашí“ читáєш: „Гóсподи, бу́ди вóля твоя́ з нáми грíшними!“ і не вдавáйсь у ту́гу, щоб вонá тобí вíку не вкороти́ла; бо гріх смертéльний покликáть на сéбе не тíлько смерть, і саму́ бóлїсть, хоть би якунебу́дь; бо, не поберігши тíла, загу́биш і ду́шу на вíки вíчнії! Більш усього́ пáмятуй, що ти ховáєш сьогóднї, а тебé заховáють зáвтра, і всї бу́демо в кýпі у Гóспода милосéрдного, на вíчній рáдості, коли́ того́ заслу́жимо, і вже там не бу́де нїякóї розлу́ки. Чоловíк на землї не на те, щоб усé тíлько в щáстї жúти і нїякóї ту́ги і печáли не дізнáти, а на те, щоб сьвятé добро́ возлюбúти і черéз йóго в цáрство небéсне увійти́. Тим-то якáб тобí бідá не склáлась, посýмуй, поплáч, да не вдавáйсь у велúку ту́гу, а оберни́сь душéю до Бóга, моли́сь Єму́ і говори́: „Гóсподи! навчи́ менé, грíшного, як твори́ти вóлю Твою́ сьвятý́ю!“ — то й побáчиш, що перебу́деш уся́ке гóре, а душá твоя́ стáне черéз те блúжча Бóга.

Так робúв Наум Дрот. От його́-то постúгла лихá годúна! Щóж він? не впав душéю, хвали́в Бóга і з тим прожúв вік, що не вдáв ся в ту́гу. От як се було́:

Наум Дрот був пáробок на все село́, де жúв: бáтькові й мáтері слухня́ний, стáршим себé покíрний, між товáриством друзя́ка, нї пів слóва нїкóли не збрехáв, не впивáвсь і пяни́ць не терпíв, з ледáчими не водúвсь; а до цéркви, так хоть би й маленький прáзник, тíлько задзвóнять у дзвін — він ужé й там; сьвічечку обмíнить[1]), старця́м грошеня́т роздáсть і прийметця за дїло. Коли́ прочу́є яку́ бíдність,

[1]) Дáти сьвічку до цéркви.

наді́лить по своїй си́лі і совіт до́брий да́сть. За його́ пра́вду, не оста́вив же його́ й Бог милосе́рдний: щоб ні задумав, усе́ йому́ Го́сподь і посила́в. Награди́в його́ жінкою до́брою, роботя́щою, хазя́йкою, слухня́ною; і що́ було́ Нау́м не забажа́є, що ні заду́має, На́стя (так її зва́ли), но́чи не поспи́ть, усю́ди стара́ється, бе́тця[1]), дістає і все зро́бить.

Поважа́в же й він її, скі́лько зміг люби́в її, як свою́ ду́шу. Не було́ між ни́ми не ті́лько бійки, та й ніяко́ї ла́йки. Що день хвали́ли Бо́га за Його́ ми́лості.

У одному́ ті́лько була́ в них журба́: не дава́в їм Бог дїточо́к. Так щож? На́стя як зду́має про се, то за́раз у сльо́зи, а Нау́м перехрести́ться, прочита́є Отче наш, то йому́ й ста́не на се́рці веселїйш, і пішо́в за своїм ді́лом, чи в по́ле, чи на тік, чи в за́городу, або́ до батраків[2]), бо був собі заможне́нький: було́ й во́ликів пар з пять, була́ й шка́па, були́ й батраки́; було́ чим і па́ньщину одбува́ти, і в доро́гу ходи́ти: була́ж і ни́вка, одна́ й дру́га, ще предківська, а тре́тю він сам уже́ купи́в: так було́ йому́ чим ору́дувати.

Отти́м-то На́стя, ди́влячись на худо́бу тай журилась: „Що кому́-то воно́“, ка́же, „послї нас доста́нетця? Не бу́де ні сла́ви, ні па́мяти. Хто нас похова́є, хто нас помяне́? Розтра́тять, що ми зібра́ли, і нам спаси́бі не ска́жуть“. А Нау́м їй було́ й ка́же: „Чоловікові тре́ба труди́тись до само́ї сме́рти. Дасть Бог дїточо́к — дїтям оста́нетця, а не дасть — Єго́ во́ля сьвята́я! Він зна́є, длячого́ що ро́битця. Нїщо́ не на́ше: усе́ Бо́же. Доста́нетця на́ше добро́ до́брому — він за нас і на ча́сточку пода́сть[3]), і ми́сочку поста́вить, і старця́м розда́сть. А коли́ бу́де наслїдовати[4]) не до́брий — йому́ гріх бу́де, а нас усе́ такі́ Бог милосе́рдний помяне́, коли́ ми те заслу́жимо. Не журі́сь, На́сте, об худо́бі: вона́ на́ша, а не ми її. Стережи́сь, щоб вона́ тобі не перепинила доро́ги до ца́рства небе́сного. Сатана́ зна́є, чим підштрикну́ти! Моли́сь Бо́гу, чита́й: **изба́ви насъ отъ лука́каго** — то все гара́зд бу́де“.

Аж ось, за отце́вські і матери́нські молитви́, дав їм Бог і до́чечку. Тай ра́діж були́ обо́є, і Нау́м і На́стя! такі́

---

[1]) Побива́є ся, захо́дить ся. [2]) На́робок, на́ймит. [3]) Пода́ти же́ртву на спо́мин поме́рших. [4]) Одїді́чити, обня́ти спа́дщину.

з рук її не спускáли. Колúж булó куди́ дитúна побіжúть, чи до сусíд, чи на ýлицю, то вже котóрий-небýдь, абó бáтько, абó мáти так слíдкóм за нéю й хóдять. Тай що то за дитúна булá! Ще малéньке булó, а знáла і **Отчé нашъ** і **Богорóдицю** і **Свáтый Бóже** і половúну **Вѣрую**. А тíлько булó зачýє дзвін, то вже нї зайграється, нї засúдитця дóма, і кáже: „Мáмо! пíду до цéркви: бач, дзвóнять! грíшка не йти́! Тáту, дай шажóк[1]) на сьвíчку, а дрýгий стáрцю Бóжому подáти“. І в цéркві вже нї запустýє і нї до кóго не заговóрить, та все мóлитця, та поклóни бє.

От і вúросла їм на втíху. Та щóж то за дíвка булá! Висóка, прямесéнька як стрíлочка, чорнявенька, очúцї як терновí ягíдки, брíвоньки як на шнурóчку, лúченьком червóна як пáнська рóжа, що в садý цьвітé, носóчок так собí прямéнький з горбóчком, а гýбоньки як цьвітóчки розцьвітáють, і мíж нúми зýбоньки, неначе жорнívки[2]), як однá на нúточцї нанúзані[3]). Колú булó заговóрить, то все так звичáйно, розýмно, так, неначе сопíлочка зайграє з тúха, що тíлькоб її й слýхав, і як усьмíхнéтця та очúцями поведé, а самá зачервонíється, так от неначе шовкóвою хýсточкою обітрé смажні устá. Кóси у нéї як смолá чóрнії, та дóвгі — дóвгі, аж за колíно; у прáзник, абó хоть і в недíленьку, так гáрно їх повбірáє, дрібýшка за дрібýшку[4]), та все самá собí заплíтає, та як покладé їх на гóлову, повéрх скиндячóк[5]) вінкóм, заквітчáє квіткáми, кінцї у лéнти аж геть порозпускáє, усї грýди так і обнúзані дóбрим намúстом з червíнцями, так що разкíв[6]) двáдцять бýде, колú й не більш, а на шúї, на чóрній бáрхатцї[7]) широкíй, так що пáльців, мабýть у два, золотúй éднус[8]), і у кóльцї[9]) звéрху камінéць червонéнький, — так, так і ссяє! Та як вúрядитця у баєву, червóну юпку[10]), сорóчка на нїй білéнька, тонéнька; самá пряла і пúшнії рукавú самá вишивáла червóними ниткáми. Плáхта на їй картáцька[11]), черчáта[12]), ще материнська придáна; тепéр уже́ такúх не рóблять. І якúх то цьвітíв там не булó? бáтечку мій, та й гóдї!

---

[1]) Здрібнíлий іменник, шаг, дрібний гріш. [2]) Пéрла, жемчýг. [3]) Насиля́ти на нúтку коралí, пéрли і т. і. [4]) Дрíбно плéтені кісочки. [5]) Стя́жка. [6]) Разóк намúста — одéн шнур. [7]) Оксамíтна стя́жка. [8]) Дукáч. [9]) Обрýчка. [10]) Рід вéрхнього кафтанá без рукавів. [11]) Тканá в крáти. [12]) Багровá, червóна.

Запáска шовкóва, морéва; каламайкóвий[1]) пóяс, та як підперéжетця, так рукóю й обхватúв би. Хýсточка у пóяса мерéжована, і з вúшитими орлáми, і лáхівка[2]) зпід плáхти тож вúмережована і з китичкáми, панчíшки сúні, сукóнні і червóні черевúчки.

Оттакá як вúйде, так що й твоя пáнночка! Ідé як пáвочка, не дýже по всíм усюдам розглядáє, а тíлько дúвитця під нóги. Колú з стáршим себé зострілáсь, зáраз низéнько поклонúлась, таú кáже: „Здрáстуйте, дя́дюшка!“ абó: „Здорóві, тітýсю!“ І такúй хоть би то малá дитúна булá, то вже не пройдé прóсто: усякому поклóнитця і ласкáво заговóрить. О, там ужé на все селó булá і хорóша і розýмна, і богáта, звичáйна, та щеж до тóго тúха і смúрна, і всякому покíрна!

На ýлицю й не кажú, щоб колú з подрýгами пішлá. Булó мáти стáне їй казáти: „Пішлáб ти, дóню, на ýлицю; бач, тепéр весна́! вонá раз красна́. Поігралаб з подрýженьками в хрéщика[3]), пісеньок би посьпівáла“. Так деж! „Лýчче я“, кáже, „замíсць тóго упóравшись, та ляжу спáти і затé рáнше встáну, замінú твою стáрість, обíдати наварю́ й бáтькові в пóле понесý. А на ýлицю не підý!“ А про вечорнúці так і не споминáй: Булó й дрýгих дівчáт одвóдить та аж плáче, та прóсить: „Бýдьте ласкáві, сестрúчки, голýбочки, не ходíте на тéє прокляте збóрище! Та там немá нíякогíсíнького добрá; там усé зле, лихéє! Аджéж і пан-отéць не велúть і кáже, що гріх смертéльний туди́ ходúти. Та дивíте сяж і на мéне: от я дóма більш усíх вас напрядý, нíж ви ходячú“.

Оттáк булó говóрить — говóрить, то глядú — однá перестáне ходúти, далí другá, трéтя, а далí й зовсíм мóда перестáне, щоб ходúти. То й дя́кують дóбрі лю́ди, а найбíльше мáтері.

Тíлько булó нáша Марýся у рядú-годú збéретця до подрýженьки на весíлля у дружечкú. Таú то не бýде вонá у суботу бíгати з нúми по ýлиці та гóрло дрáти, як усí рóблять; а прúйде вже в недíленьку, посúдить, пообідає, а як вúведуть молодúх на двір танцювáти, вонá тут чи по-

---

[1]) Пасманúстий вóвняний вúріб. [2]) Мерéжка кóло долíшнього рубця́ сорóчки. [3]) Весняна́ íгра.

була́, чи не побула́ — мерщі́й до до́му: розібра́лась, роздяглась, дава́й пе́ч топи́ти і вечеря́ть наставля́ти; і вже ма́ти за не́ю було́ ні́коли не поспіши́тця.

(Па́рубок з міста, Васи́ль, полюби́в Мару́сю, поба́чивши її́ на весі́лю у по́други).

Части́на II.

Тільки що зірочки́ засия́ли у Бо́га милосе́рдного на небеса́х, тільки що розсьвіти́лись, таї́ то не зо́всім я́сно, а нена́че скрізь серпа́нок;[1]) солове́йко стих, вітере́ць засну́в і гілочки́ по садка́х дрима́ючи, ле́две-ле́две коли́шутця, тільки й чу́ти, що через гре́блю, на лотока́х води́ця ці́дитця і мов хто ни́щечком ка́зку ка́же, що так і дрима́єтця, ато́ всю́ди тихе́сенько... Аж ось не до́вго. Зірочка покоти́лась, да́лї дру́га... тре́тя — і похова́лись у си́ньому не́бі, мов у мо́ре ка́нули;[2]) а проща́ючись із земле́ю, тро́шки сплакну́ли... от від їх слїзо́ньок па́ла роса́ на зе́млю, ка́нула її́ кра́пелька, зашелести́ла у а́ері — і проки́нув ся вітере́ць, таї́ поколиха́в тихе́нько гілочки́ по садка́х, та-по лїска́х. От і попрокида́лись пти́чі само́чки, лу́пнули очи́цями, зацмо́кали но́сиками... тут за́раз їх са́мчики попробу́рковались і з ра́дощів, що настає́ знов Бо́жий день, засьпіва́ли своїх пісеньо́к, та ра́но й ве́чір хваля́ть Го́спода небе́сного, Отця́ милосе́рдного, як чоловікові, так уся́кому зьві́рю, пти́ці, та й сами́й манюсенькій кома́шечці, що й о́ком не вздриш. А не хто вже висьпі́вував, як соловійко! — защебета́в, заляща́в, зачи́ркав, засвиста́в, затреща́в... то сти́хне, то з ра́дощів і гукне́ на ввесь садо́к,... то зажму́ритця, защебе́че, затерчи́ть, що аж нена́че охри́пне, та знов ще ду́жче ля́сне. Задрибо́че, що аж дух йому́ запіра́єтця... та всеж то так га́рно, так га́рно, що й розказа́ти не мо́жна, а душі́ ве́село!

От на бере́зах і ли́стя защупоті́ли проміж се́бе, що й вони́ по ла́сці Бо́жій, бу́дуть красова́тись на ясно́му со́нечку. Схаменула́сь тра́вонька, як скропи́ла її́ небе́сная рі́сочка; підняли́сь стебели́нки, розпу́кались цьвіточки́ і, пороззівля́вши рі́точки свої́, нади́хали на всю доли́ну таки́м за́пахом, що, почу́вши його́, забу́деш про все і, тільки

---

[1]) Тарля́тан, тонкий му́шлин. [2]) Ка́нути.

здихну́вши, поду́маєш: „Бо́же милосе́рдний! Оте́ць наш небе́сний! І се все, що тілько є на землї, у водї, під небеса́ми, се все Ти тілько по єди́ному милосе́рдию Своє́му для чоловіка сотвори́в єси́? А він, се́є мизе́рнеє созда́ннє, ся били́на, сей пил і пороши́на, чи він же Тобі благодари́ть?... і як?... О Бо́же пра́ведний: Будь і всегда́ ми́лостив нам грішним!“ Більш сього́ не вміємо що й сказа́ть!

От і ріде́сенький тумане́ць пав на річеньку. Да́лї й хмарочки́ ста́ли розхо́дитись, порідчали і ста́ли зверта́тись ку́пками, мов клубо́чки; розступа́тись, щоб да́ти доро́гу для яко́гось пи́шного, ва́жного го́стя, нїби царя́ яко́го, дїющого добро́ всьо́му ми́ру, — і покоти́лись геть — геть за кру́тії го́ри, щоб тілько відтіля́ диви́тись, на те, що тут бу́де! І ось і зачервонїло на тій доро́зї, де йому́ тре́ба йти, і розісла́лось мов сукно́, як карма́зин, кра́сше; да́лї, нена́че срібні цьвітки́ по йо́му хто поси́пав; а тут і ввесь путь став мов золоти́м піско́м по черво́ному по́лю поси́паний. Зазолоти́лись і верхівя́ де́рева по лїса́х... і ось золоти́й по них пісо́к си́плетця по де́реву ни́жче, усе́ ни́жче, ни́жче... Усе́ сти́хло... чого́сь жде!... Ста́ло виниря́ть ізза́ землї... що? І сьвіт, і ого́нь, і краса́, і вже і на крайо́к його́ не мо́жна зирну́ти о́ком, — що́ж бу́де, як усе́ я́витця ми́ру? І золоті про́мінї від його́ обси́пали всю зе́млю і самі небеса́ ста́ли нїби ще кра́ще. Усе́ мовчи́ть, жада́є, щоб шви́дче яви́лась у повнотї краса́ ми́ру!... Іде́... ви́котилось зо́всїм... озирну́ло зе́млю і нена́че повелїва́ло: „Хвалїте Го́спода, що созда́в і мене́, і вас; і ко́жний день посила́є мене́ дава́ть усьому́ ми́ру сьвіт, і вся́кому диха́нию жизнь.

(Раз яко́сь ходи́ла Мару́ся з по́другою Оле́ною до міста і в доро́зї зди́бала Василя́. Коли́ всї тро́є верта́ли з міста, нагада́ла собі Оле́на, що забу́ла зайти́ до шевця́ по чо́боти. Верну́ла о́тже до міста, а тимчасо́м Васи́ль з Мару́сею посїда́ли на горбо́чку, дожида́ючи Оле́ни. Тодї Васи́ль і Мару́ся ви́словили пере́д собо́ю взаїмну любо́в. Раз яко́сь Нау́м Дрот, верта́ючи од вітрака́, зломи́в вісь і неміг да́ти ра́ди, щоб дотягну́ти до до́му. Надійшо́в на те Васи́ль, поміг старо́му, провів до двора́, а Нау́м запроси́в єго́ у ха́ту. З то́го часу́ був Васи́ль ча́стим го́стем у Нау́ма).

Части́на III.

От дожда́лись і Петра́, розгові́лись[1]).

На са́мого полу́-Петра́[2]), так уже́ пере́д ве́чером убі́гла На́стя в ха́ту, аж зади́халась, тай кричи́ть: „Нау́ме, Нау́ме! либо́нь старости́ іду́ть“.

„До ко́го?“

„Та до нас, до нас! от уже́ в дворі. Сїда́й шви́дче на ла́ву: а ти, Мару́сю, біжи́ ху́тко в кімна́ту та вбіра́й ся“.

Мару́ся, ско́ро почу́ла про старости́в, то що було́ в руках, усе́ попуска́ла, і не стя́митця, що й роби́ти, ті́лько ди́витця на ма́тїр, а очи́ці як жар, так і горя́ть; а сама́ була́ румя́на, а то почервоні́ла як кали́на. От ма́ти мерщій пхну́ла її в кімна́ту і ста́ла її вбіра́ти в нову́ пла́хту і все, що тре́ба по дївча́чи. Зати́м ось сту́кнуло під дверима па́лицею тре́йчи.

Нау́м ху́тко доста́в нову́ сви́ту, нови́й по́яс, одяга́єтця, підпері́зуєтця, а сам тру́ситця, нена́че з переля́ку, і ка́же собі ни́щечком: „Го́споди милосе́рдний! дай мої́й до́чечці до́брого чолові́ка! не за мої гріхи́, а за її до́брість пошли́ їй ща́сте“.

От уже́ сту́кнули і в дру́ге теж тре́йчи па́лицею. Нау́м, одя́гшись зо́всїм, ізмі́в із ска́тертї, що на столі́, і посу́нувши хлїб, що завсегда́ лежи́ть на столі́, в поку́тю (а за тим На́стя засьві́тила сьві́чечку перед бога́ми)[3]), сїв на ла́вку кіне́ць стола́ і дожида́єтця. Аж ось сту́кнули під дверми́ і в тре́йте, теж тре́йчи.

Тогдї Нау́м перехрести́всь і ка́же до них: „Коли́ до́брі лю́ди та з до́брим сло́вом, то про́симо до госпо́ди. На́сте: іди́ж сїда́й і ти“.

От На́стя, за тим, упо́равши Мару́сю, ви́йшла і, перехрести́вшись тре́йчи, сїла ко́ло Нау́ма. За Нау́мовим сло́вом ввійшли́ в ха́ту дво́є старости́в, лю́ди хоро́ші, міща́ни у си́нїх жупана́х, агли́цької каламайки поясами попідпері́зувані, з палочка́ми, і в ста́ршого ста́рости хлїб сьвяти́й у рука́х. За ни́ми ввійшо́в Васи́ль... крий Ма́ти Бо́жа! нї

---

[1]) Гові́ти — по́стити; розгові́тись — переста́ти по́стити, їсти м'ясні́ стра́ви пі́сля по́сту. [2]) День пі́сля сьв. Петра́. [3]) Образи́ сьвяти́х (в на́роднім ви́слові).

живи́й, ні мертви́й; бі́лий, як стіна́. Ввійшо́вши в ха́ту, старости́ помоли́лись Бо́гу сьвято́му і поклони́лись хазя́їну і хазя́йці.

За́раз Нау́м (хоть і знав їх ду́же до́бре, а тілько для зако́ну) пита́є: „Що́ ви за лю́ди і відкіля́, і чого́ вас Бог приніс?“

Ста́рший ста́роста і ка́же: „Пе́рше всього́ дозво́льте вам поклони́тись і до́брим сло́вом прислужи́тись. Не погзнуща́йтесь ви́слухать нас, і коли́ бу́де те́є, то ми оне́є; коли́ж на́ше сло́во бу́де не в ла́д, то ми піде́мо наза́д. А що ми лю́ди че́сні і без худо́ї нау́ки, то вам хліб сьвяти́й у ру́ки“.

Нау́м, узя́вши хліб, поцїлова́в і, положи́вши на стіл край сво́го хлі́ба, ка́же: „Хліб, сьвяти́й прийма́ємо, а вас послу́хаємо. Сїда́йте, лю́ди до́брі! до чо́го ще дійдетця, а ви своїх ніг не турбу́йте, мо́же й так зда́лека йшли. А з яко́го ца́рства, з яко́го государства?“

Ста́рший ста́роста й ка́же: „Ми лю́ди нїме́цькі, а йдемо́ з землї туре́цької. Ми собі́ ловцї, уда́лії молодцї. Раз до́ма, в на́шій землї, ви́пала поро́ша[1]). Я й кажу́ това́ришу: „Чого́ нам диви́тись на таку́ шкви́рю?[2]), ходїм шука́ть уся́кого зьві́рю — і пійшли́. Їздили, слїди́ли, і нїчо́го не получи́ли. Назу́стріч нам як раз їде на ворonóму ко́ню отсе́й князь. (А Васи́ль уста́в, таї кланяєтця; бо се про йо́го говори́ли). От по́слї зустре́чі, він і гово́рить нам такії ре́чі: „Ей ви, ловцї, до́брі молодцї! услужіте менї слу́жбу, покажіте дру́жбу. Ось як раз попа́лась менї ласи́ця, або́ куни́ця, а троха́ чи не кра́сна дївиця. Їсти-пи́ти не бажа́ю, доста́ти її бажа́ю. Поможіте, пійма́йте; чого́ душа́ захо́че, усього́ від ме́не бажа́йте. Де́сять городів вам дам і ски́рду хлі́ба“. От ловця́м-молодця́м того́ й тре́ба. Пішли́ ми по слїда́м, по всїм города́м. Перш слїд пішо́в у Нїме́ччину а далї в Туре́ччину; хо́димо, шука́ємо, а її не пійма́ємо. Усї ца́рства-госуда́рства пройшли́, а її не знайшли́. От і ка́жемо кня́зю: „Не тілько зьві́ря в по́лї, що куни́ця: пошука́ємо деінде, зна́йдетця й кра́сная „дївиця“. Так наш князь затя́всь, при своїй ду́мці зоста́всь. „Скілько“, ка́же, „по

---

[1]) Пе́рший сні́г, на котрім ви́дно слїд зьві́ря. [2]) Заверу́ха, метели́ця.

сьвіту нї гуля́в, у яки́х ца́рствах-госуда́рствах нї бува́в, а тако́ї куни́цї, нїби кра́сної дївицї не вида́в". От ми все по слїду́ йшли, та і в село́ — як зове́тця, не зна́ємо — прийшли́. Тут ізно́в па́ла поро́ша. Ми ловцї-молодцї дава́й слїди́ть; сьогоднї ра́но вста́ли і за́раз на слїд напа́ли. Пішо́в наш зьвір, та до вас у двір, і з двора́ до ха́ти; тепе́р бажа́ємо його́ пійма́ти. Пе́вно вже на́ша куни́ця — у вас у ха́тї кра́сна дївиця. На́шому сло́ву кіне́ць, а ви зробіте на́шому ді́лу вине́ць. Віддайте на́шому кня́зю куни́цю, ва́шу кра́сную дївицю. Чи віддасте́, чи неха́й підросте́?"

По́ки ста́роста се зако́нне сло́во каза́в, Мару́ся у кімна́тї все покло́ни би́ла, щоб ба́тько оддав її за Василя́; а він, си́дючи на ла́вцї, скрізь две́рі ди́витця на не́ї та тож, то зди́хне, то з не́ю перегля́нетця. Як же все ста́роста розказа́в і прийшло́сь ба́тькові одві́тне сло́во каза́ти, вона́ так і припа́ла до двери́й і слу́хає.

От Нау́м усе́, насу́пившись, слу́хав; помовча́в а да́лї й ка́же: „Не вмію я до при́кладу у сьо́му ді́лї сказа́ти. Спаси́бі вам за ва́шу пра́цю. Ідете́ ви з дале́кої доро́ги, то мо́жеб ви́пили по ча́рцї?[1]).

Мару́ся як се почу́ла, та в го́лос: На́стя аж об по́ли рука́ми вда́рила тай кри́кнула: „Ох менї ли́хо! А чому́ж се так?" А Васи́ль так об зе́млю й ки́нув ся, та аж припівз навко́лїшках до Нау́мових ніг, та цїлу́є їх, та гі́рко пла́че і про́сить: „Бу́дьте менї ба́тенько́м рідне́ньким! не гнуща́йтесь[2]) бі́дним сиротою! За́що в ме́не ду́шу віднима́єте! Не можу́ без ва́шої Мару́сї жи́ти!... Бу́ду вам за батрака́ ві́чно служи́ти; бу́ду всяку ва́шу во́лю сповня́ти... Що хо́чте, те й робіть зо мно́ю! да́йте си́ротї ще на сьві́тї пожи́ти!"

Тут і Мару́ся, забу́вши, що їй го́же і що нї, ви́бігла тож собі і впа́ла до ніг отце́вських і про́сить, і пла́че, то ки́нетця до ма́тері і ру́ки їх цїлу́є, і приговорює: Та́точку, голу́бчику, соко́лику, лебе́дику! Ма́тїнко моя́ рідне́сенька! у́тїнко[3]) моя́, перепі́лочко, голу́бочко! не погубля́йте свого́ дитя́ти; да́йте менї бідне́нькій іще́ на сьві́тї пожи́ти! не

---

[1]) Се означає відмо́вну відповідь. [2]) Насьмія́ти ся, збиткува́ти ся [3]) Здрібні́ле від у́тка = ка́чка, пестотли́вий ви́слів.

розлуча́йте мене́ з мої́м Васи́лечком! Не держі́ть мене́ як дочку́, неха́й я бу́ду вам замі́сць на́ймички: уся́ку робо́ту, що ска́жете, бу́ду роби́ти, і не о́хну. Не дава́йте мені́ ні́якої худо́боньки: бу́ду сама́ на се́бе заробля́ти, бу́ду вас доглядáти і шанова́ти, аж по́ки жи́ва. Хоть оди́н годо́чок да́йте мені́ з Васи́лечком прожи́ти".

Отта́к і Мару́ся і Ва́силь оде́н перед одни́м усе́ проси́ли свої́х стари́х, та так жа́лібно, що старости́ оби́два повставáли і знай пола́ми сльо́зи втира́ють. Да́лі ста́рший ста́роста не ви́терпів і ка́же: „Ох, пано́ве свато́ве! не слі́д мені́, бу́вши у сьому́ ва́жному чи́ну, ли́шнє сло́во говори́ти. Моє́ ді́ло таке́, сказа́в, що зако́н вели́ть, тай жди одві́ту: що почу́єш, з тим і наза́д іди́. Ска́зано дать нам по ча́рці, так уже́ тут ні́чого до́брого жда́ти. Тілько, ба́чивши їх сльо́зи і уби́йство, яко́сь мо́торочно й нам не сказа́ти чого́-небу́дь. А що́ бак, Олексі́євичу? нігде́ ді́тись: благослови́ ді́то́к: неха́й Мару́ся нас повя́же".

Нау́м тілько покрутну́в голово́ю, обте́р слі́зку рукаво́м, тай знов пону́рив го́лову і мовчи́ть.

Ста́роста ка́же: „Мо́же се стара́ ма́ти все вереду́є?"

„О, ба́течки мої́!" за́раз ка́же стара́ На́стя, „чи яж би не хоті́ла ща́стя свої́й дити́ні? Та деж нам лу́ччого од Василя́ шука́ти? Він дити́на розу́мна, поки́рна; уся́к би нам позави́дував. Так хиба́ж я не жона́ свої́му му́жу, щоб не ма́ла його́ слу́хати? У нас іде́ по-Бо́жому та по старосьві́ськи: він мені́ зако́н, а не я йому́. А чому́ він не віддає́, я не зна́ю; він Василя́ завсегда́ люби́в. Кажи́ бо, Нау́ме, що се ти ро́биш?"

Тут знов приступи́ли і ді́ти пла́чучи, і стара́ На́стя голо́сячи, і старости́ кла́няючись, та знай про́сять Нау́ма.

Мовча́в він, мовча́в, тілько знай сльо́зи ковта́є[1]), да́лі встав, здихну́в жа́лібно, перехрести́всь перед Го́сподом милосе́рдним тай ка́же: „Одна́ в ме́не на сьві́ті ра́дість, моя́ Мару́сенька; що Бо́жий день, молю́сь, щоб вона́ була́ щасли́ва: так як же, моли́вшись об одному́, бу́ду сам роби́ти дру́ге; моли́вшись об її́ ща́стї, сам бу́ду її́ топи́ти? Прощайте, пано́ве свато́ве! Коли́ хо́чете, то спра́вдї ви́пийте по ча́рці, коли́ж ні́, то не здиву́йте; да́йте й менї́ впокі́й,

[1]) Зде́ржати ся від слі́з.

бо... ох, не хотїлось було́ сього́ каза́ти, та ви мене́ розжало́били!... бо менї ду́же жа́лко, що му́шу втеря́ти Василя́, та нїгде́ дїтись. Проща́йте, лю́ди до́брі! ідїть собі, не здиву́йте“.

Тут ізно́в усї приступи́ли до йо́го, що коли́, ка́жуть, лю́биш Василя́, так чом не оддає́ш за йо́го Мару́сї? Мару́сяж так і пови́сла йому́ на ши́ю і обмива́є його́ слїзонька́ми а Васи́ль тож припа́в навко́лїшки та гірко пла́че, та знай про́сить.

„Еге́, чому́ не віддаю́! сказа́в Нау́м здихну́вши: „бо жаль своє́ї дити́ни. Не той час; при тако́му вели́кому дїлї, як сва́таннє, не мо́жна всього́ говори́ти. Прийди́, Васи́лю, за́втра, та сам, без люди́й; от тут я тобі все розкажу́. Більш нїчого й говори́ти: проща́йте; от вам ваш і хлїб сьвяти́й“.

Чи хотїли, чи не хотїли старости́, узя́вши хлїб наза́д, пішли́ з ха́ти з Василе́м, або́ так сказа́ти, що повели́ його́, бо він сам не зду́жав і йти.

(Після відходу старостів і Василя́ розка́зує Мару́ся ба́тькови і ма́тері, як пізна́ла Василя́. Дру́гого дня оповів Нау́м Василе́ви, що не мо́же відда́ти за не́го Мару́сї, по́ки не дасть за се́бе до війска нає́мщика. Васи́ль вибира́є ся в сьвіт на заробітки, щоби́ за свої гро́ші поста́вити нає́мщика. На самі про́води розпроща́в ся Васи́ль з Мару́сею і з стари́ми. Мару́ся промая́чила з журбо́ю до Спа́сівки. Після Спа́са, збира́ючи у лїсї гу́би, простуди́ла ся на́слїдком зли́ви і холо́дного вітру. Хоч роди́телї щи́ро її ратува́ли, не помогло́ нїчо́го. Мару́ся уме́рла).

Части́на IV.

Став Нау́м над не́ю, помоли́всь, зложи́в ру́ки на хрест, тай став пригово́рювати: „До́ненько моя́ ми́лая! Мару́сенько моя́ незабу́тная! Щож, ти не гля́неш каре́нькими своїми оченя́тами на свого́ ба́тенька рідного! Щож, не ки́несся, ру́ченьками обня́ти його́?... Що не прогово́риш до йо́го нї сло́вечка?... Тиж мене́ так завсегда́ зострічала... а тепе́р... закри́ла свої о́ченьки, поки́ у́зриш Го́спода на стра́шному су́дї; зложи́ла ру́ченьки, по́ки з сїм хресто́м, що тепе́р держи́ш, ви́йдеш із домови́ни на зу́стріч Йому́!... скріпи́ла уста́, по́ки з а́нгелами не ста́неш хвали́ти Його́! На кого́ж ти нас поки́нула?... Узяла́ на́ші ра́дощі з собо́ю; хто нас бу́де весели́ти тако́ю до́брістю, як ти?... Хто нас, сиріт, на ста́рості бу́де жа́ловати!... Хто нас, як били́ночок

у по́лї, бу́де доглядáти?... Хто зопи́нить нáші горю́чії сльо́зи? Хто обітре́ нам смáжнії устá?... Хто у бо́лїсті промо́чить нам запе́кший язи́к?... Не повесели́ла ти нас, живучи́ з свої́м Василе́м! Не порáдовала нас свої́м весї́ллєчком!... Зате́ подру́женьки убрáли твою́ ру́сую ко́су, як до вінця́: скіндя́чечки поло́жені... квіточкáми заквíччані... і з прáвого бо́ку тож квíтка; нехáй лю́ди бáчать, що ти булá дї́вою на землї́, дї́вою йдеш і на то́й сьвіт".

Яки́й зібрáвсь наро́д — а вже таки́ повнї́сїнька булá хáта і в вікно́ богáто диви́ло ся — так усї́ на взрид[1]) і плáчуть!... Тай як мо́жно було́ уте́рпіти, ди́влячись на чоловíка, що зо́всїм у стáрості, си́вого як лунь[2]), немощно́го — стої́ть над своє́ю дити́ною, що одни́м однá й булá йому́ на сьвíтї, і ту пережи́в, на самíм цьвíту ховáє, а сам остає́тця на сьвíтї із стáрістю, з неду́гами, з го́рем, оде́н собі з старо́ю до яко́го чáсу! Якá вже їх жизнь бу́де?... Та що й казáти! Та щеж якá й дити́на! Коли́б уже́ яканебу́дь, так тобі, так би і сюди́ й туди́; а тож дї́вка, не то́ що на все село́, та вряд чи де й бли́зько такá булá: богобоязли́ва, богомíльна, до вся́кого дї́ла невсипу́ща, слухня́на, покíрна, звичáйна, ти́ха, розу́мна, і що вже хоро́ша, та вже нї́чого й говори́ти! І що́-то: хто й знав її́, хто й не знав, то всяк люби́в і поважáв, і як почу́ли, що вонá вме́рла, то всї́ж то й старí, й молодí, тай малá дити́на, усї́ за не́ю жалковáли і збігáли ся диви́тись на не́ї і по нїй жури́тись.

Об старíй Нáстї уже́ нї́чого й говори́ти: не зду́жала не то́ що поря́дку давáти, тай з мíсця не вставáла; усе́ сидї́ла біля покíйницї, і вже не плáкала, бо й сльоз не стáло, а тíлько тя́жко здихáла і нї пів сло́ва не зду́жала голо́сячи пригово́рювати.

Послу́хавши Псалтиря́, що дяк усе́ читáв, Нау́м сїв біля́ своє́ї старо́ї тай кáже; „Що, старá! Упрáвились ми з тобо́ю? Збірáлись весї́ллє грáти, аж ось по́хорони! Ох-ох-ох! Хвали́, Нáсте, Бо́га!"

„Се нам за гріхи́ нáші, Нау́ме, Бог наказáниє послáв!" сказáла йому́ Нáстя.

„За гріхи́! сказáв поду́мавши Нау́м. Чи є такá кáра, щоб не́ю удовли́ти за нáші гріхи́?... Що день, що час, ми

---

[1]) Го́лосно ридáти. [2]) Болотянá пти́ця, błotniak.

тя́жко согріша́єм пере́д Го́сподом на́шим; так чого́ж ми досто́йні?... Як би Оте́ць наш небе́сний роби́в з на́ми не по милосе́рдию, а по пра́вдї Своїй сьвятій, так миб і давно́ недосто́йні і на сьвіт диви́тись. Міри нема́ Єго́ до́брості!“

„На́щож він узя́в у нас одну́ на́шу ра́дість? Що ми тепе́р бу́демо?“

„На́ що взя́в? ка́же Нау́м. „Щоб дити́на до́брая, за до́брість і Єму́ ми́лая, пожи́вши в сьому́ зло́му сьвітї та ба́чачи дру́гих, не пішла́ у слїд за ти́ми, що не по Єго́ во́лї ро́блять, щоб не ста́ла й вона́ така́, кото́рих Він не лю́бить. А за лихе́ і зле́є дитя́ Бог кара́є отця́ і ма́тїр, так би ми були́б і за не́ї у одвітї; а тепе́р, коли́ дитя́ на́ше було́ до́бре, то чере́з не́ї і нам щонебу́дь Бог з гріхів прости́ть“.

„На ко́гож ми тепе́р остаємо́сь? і хто нас у ста́рості та в не́мощах догля́не?“ пита́ла ще таки́ На́стя.

„І я теж ду́мав з пе́ршого ча́су“, ка́же Нау́м, „а да́лї, по моїй моли́тві, Бог таки́й менї ро́зу́м дав: не було́ в нас дити́ни, самі по собі жили́, бу́дем і без не́ї. Ти ска́жеш: тогдї були́ молоді та здоро́ві, а тепе́р старі, не зду́жаємо роби́ти на се́бе? — На́сте, На́сте! І в молодії лїта́, не самі по собі ми і жи́ли, і роби́ли, і пропита́ли ся. Бог нам помага́в; Він же нам і тепе́р не дасть пропа́сти. Проживемо́ ще, поте́рпимо ще за гріхи́ на́ші на сїм сьвітї, по Єго́ во́ленцї при́йде і на́ша годи́на. Ти менї закри́єш о́чі, а тебе́... тогдї кру́глу сироту́, у бідї, ще й лу́чче не поки́не Той, що й мале́ньку кома́шечку догляда́є, тай збере́ нас до ку́пи, і на́ша Мару́ся нас там зостріне. Коли́ж небу́дь при́йде сей час; не сто лїт бу́демо тут бідствовати... та хоть би й сто лїт, хоть би й більш, і хоть би ще гіршу біду́ нам Бог посла́в — коли́ є ще яка́ гірша сїє́ї — так чи мо́жеж то ізрівня́тись про́тив то́го, що нам бу́де у Го́спода милосе́рдного, і де тепе́р на́ша Мару́ся? Го́дїж, го́дї, не пла́ч та дава́й поря́док. Живи́й живе́ гада́є, так і ми; тре́ба все пола́годити, як звича́йно і як тілько мо́жемо що зроби́ти і за ду́шу, і за сла́ву на́шої Мару́сї“.

Ста́ло над ве́чір. Під комо́рою знако́мий Нау́мові маля́р малю́є труну́ — та що за сла́вна була́! Дубо́ві дошки́, та товсті, та сухі як залїзо, тай зро́блена чи́сто, як столя́рна; бо й те́слї, що її роби́ли, жалку́ючи об Мару́сї і лю́блячи

Наўма, од щи́рого се́рця і робили. А як ще маля́р ви́чернив її, та на кри́ші змальова́в хрест сьвяти́й, та круго́м пописа́в слова́ уся́кими кра́сками, у голова́х намальова́в а́нгела Бо́жого, а в но́гах списа́в патре́т із сме́рти, з кістка́ми, та так жи́во, що як настоя́ща смерть, — так така́ домови́на, що хоть би і вся́кому до́брому чолові́кові, таку́ Бог привів! У ха́ті і в кімна́ті жінки́ по́рались, то діжу́ наставля́ли, то муку́ сі́яли, то ло́кшину[1]) кроши́ли, то пти́цю па́трали; а наро́д то ко́ло ме́ртвої, то ко́ло відчи́неного вікна́, що над не́ю, диви́ли ся: а обо́є старі́ із журби́ так уже́ стяглися, що аж зляглися... як ра́зом — крик! Хтось ду́же застогна́в, аж закрича́в... наро́д за вікно́м, тож кри́кнув: „Васи́ль, Васи́ль!“ і розступи́всь. Нау́м, почу́вши се́є, ско́чив — зирк у вікно́... лежи́ть бі́дний Васи́ль ко́ло вікна́ мов ме́ртвий зо́всім!...

Са́ме тогді, як дзвони́ли по Мару́синій душі́, їхав ми́мо це́ркви серде́га Васи́ль і поспіша́в я́ко мо́га до хазя́їна з ра́достю, бо все зроби́в як тілько лу́чче мо́жна було́, і віз йому́ вели́кі бариші́. Як їде, і чу́є що дзво́нять; здригну́в ду́же, непа́че йому́ хто сні́гу за спи́ну наси́пав, і на ду́шу така́ журба́ па́ла, що й сам не зна́є, що він таке́ став. Перехрести́всь і сказа́в: „Дай Бо́же ца́рство небе́сне, ві́чний поко́й поме́ршому!“ а сам по ко́нях погна́в, щоб шви́дче одчо́т оддать хазя́їну, тай до Мару́сі, і щоб уже́ з не́ю не розлуча́тись, аж до весі́лля.

Та от яке́ весі́ллє знайшо́в Васи́ль! А як поба́чив свою́ Мару́сю, замі́сць щоб на поса́ді сидіть, лежи́ть на ла́ві під церко́вним сукно́м: хоть і убра́на і заквіччана, та не до вінця́ з ним, а в я́му від йо́го йти! Як се поба́чив, закрича́в жалі́бно, застогна́в, побі́д як смерть, та тут же і впав, мов неживи́й!...

На си́лу та на превели́ку си́лу, його́ відволо́дали[2]). Вже й водо́ю облива́ли і труси́ли... аж ось зирну́в, повів круго́м очи́ма тай сказа́в тихе́сенько: „Мару́сю... де моя́ Мару́ся?“

„І вже, си́ну, Мару́ся ні твоя́, ні на́ша, Бо́жа!“ став йому́ Нау́м каза́ти: „Поки́нула нас!“ Васи́ль сиди́ть як окамяні́лий і не ба́чить, і не чу́є ні́чо́го. От Нау́м поду́мав,

---

[1]) Тісто кра́яне то́нко. [2]) Довести до тя́мки, опамята́ти.

ба́чить, що тре́ба його́ розжалоби́ти, щоб ті́лько він запла́кав, то йому́ і ле́гше бу́де; от і став до йо́го говори́ти... Та вжеж як то жа́лібно говори́в, що й поду́мати так не мо́жна, як-то він йому́ усе́ розка́зовав: як його́ Мару́ся люби́ла, як за ним убива́лась, як занеду́жала, і вмира́ючи, що йому́ нака́зовала... Васи́ль, се́є слу́хавши, як запла́че... заріда́є — як ки́нетця до не́ї... припа́в, ці́лова́в ї́й ру́ки... і не ви́мовить нї́чо́го, ті́лько: „Мару́сю... моя́ Мару́сенько!“ То поки́не ї́, пла́че та вбива́єтця, та знов до не́ї... А наро́д таки́й уве́сь, та що-то, і малі́ ді́ти так і голо́сять, ди́вля́чись на йо́го і на стари́х, що оплака́ють і його́, нена́че ме́ртвого.

Отта́к було́ усе́ до ве́чора, наро́д помале́ньку розії́шо́всь; і вже в ночі́, Нау́м, знемі́гшись зо́всїм, тро́шки задрима́в. Проки́нувсь, ди́витця, що Васи́ль і не ду́має одії́ти́ од уме́ршої; стої́ть ко́ло не́ї навко́лї́шках, та знаї́ ру́ки ї́ї ці́лу́є та щось і приговорює з гірки́ми сльоза́ми. От Нау́м йому́ ї́ ка́же: „Васи́лю: збери́сь із си́лою. Ба́чиш і я, уже́ менї́ більш ї́ї жа́лко, таї́ я такий тро́хи задрима́в, щоб хоть тро́хи голові́ ле́гше було́“.

„Вам ї́ї більш жаль?“ ка́же Васи́ль „та як се мо́жна ї́ поду́мати? Я ї́ї люби́в у сто раз більш нїж ви!“

„Вже сього́ не мо́жна розібра́ти: ти ка́жеш, що ти більш, а я зна́ю, що я ї́ї оте́ць, ста́р чоловік, і вже в ме́не дочки́ не бу́де: а ти собі́, як захо́чеш, ді́вку ї́ за́втра зна́ї́деш“.

„Та́ту, та́ту!“ жа́лібно сказа́в Васи́ль, „і вам не гріх так говори́ти... і у яку́ по́ру і у яко́му мі́стї?“ Да́лї́ поди́ви́всь на йо́го з грозо́ю і з підло́бя, таї́ став, нена́че не в своє́му умі́, сам собі́ розгово́рювати: „Їх пра́вда... ско́ро посвата́юсь... таї́ ожені́сь... зі́ї́детесь на весі́ллє... та не зові́ть пан-отця́... а мо́же... а мо́же... Дарма́...“

Слу́хавши такії́ є́го ре́чи, Нау́м ду́же злякався, бо ду́мав, чи нема́ в йо́го по́мислу, щоб — неха́ї́ Бог боро́нить — само́му собі́ смерть заподі́ять, став його́ розважа́ти і розка́зовати, яки́ї́ се смерте́льний гріх, щоб про́тив Бо́жої во́лї́ сме́рти шука́ти, і що така́я душа́ непроще́на од Бо́га у ві́ки ві́чнії́; да́лї́ став його́ навча́ти, щоб моли́всь Бо́гу і щоб положи́всь на ми́лость Є́го́... І бога́то де́чого йому́ до́брого говори́в, бо був ду́же розу́мний, хоть і письма́

не вчив ся, а у бе́сїдї, частїсїнько і пан-оте́ць не знав, що про́тив йо́го говори́ти, а дяк, так і не схва́чував ся з ним.

Васи́ль на всї його́ ре́чи, стоя́в мо́вчки, ча́сом усьмі́хне́тця, то насу́питця, то забормо́че: „Моли́ться? — моли́тесь ви!“ А сам, ви́дно, своє́ ду́мав. Нау́м же, говори́вши йому́ до́вго, поду́мав: „Що йому́ тепе́р толкова́ти? Він і себе́ не тя́мить. Неха́й на слобо́дї прийму́сь за йо́го і розтолку́ю йому́, щоб ча́сом його́ душа́ не пропа́ла“.

Як обви́дні́ло тро́хи на дво́рі, за́раз зібра́ли ся ну́жні лю́ди в двір до Нау́ма; розложи́ли середу́ двора́ ого́нь; жінки́ ста́ли по́ратись: поприставля́ли казанки́ та горшки́, і ва́рють борщі́, ло́кшину, квасо́к, пече́не кри́шать шма́тками, а там кутю́ у миски́ ла́годять, дошки́ кладу́ть — і все готу́ють як тре́ба, щоб і лю́дям пообі́дати, і старцїв Бо́жих нагодова́ти.

Став день. Задзвони́ли у ста́ршиї дзвін пова́гом, звича́йно як на збір. Го́споди! як пова́лить наро́д — так ви́димо-неви́димо! Що свої селя́ни, а то і з го́рода понахо́дило і понаїзджа́ло; та були́ таки́ й пани́, щоб подиви́тись, як-що по старовинї, що вже тепе́р вивóдитця з мо́ди, бу́дуть дївку хова́ти.

Як передзвони́ли на збір, ось і несу́ть од це́ркви сьвяти́й хрест і корогви́, за ни́ми ма́ри: а там іду́ть аж три сьвяще́ники і четве́ртиї дя́кон та все в чо́рних ри́зах; а дякі́в так деся́тків зо́ два. А за наро́дом так на си́лу прото́впились до ха́ти.

Нау́м, ба́чивши, що вже все гото́ве, став одбира́ти люди́ї кого́ дружко́м[1]), кого́ у піддру́жки, кого́ у старости́; жіно́к у свашки́[2]), і все по дво́є; дївчинку взяв у сьвіти́лки[3]), парубкі́в аж дванадцять у боя́ри[4]), а молодо́го не тре́ба було́ вибира́ти, бо Васи́ль, її посва́таний жени́х, був тут.

От як одібра́в усїх, таї́ став їм кла́нятись і проси́ти: „Лю́ди до́брі, сусїди любе́знії, пано́ве старики́, жіночки́-паньма́тки, і ви парубо́цтво че́сне, і ти дївча́ молоде́ньке! не зогнуща́йтесь послу́хати мене́ старо́го, ба́тька нещасного! (а сам так і рида́є). Не привів мене́ Бог — во́ля Є́го

[1]) Дру́жба. [2]) Starościna. [3]) Дївчина, що держи́ть сьві́чку пі́дчас шлю́бу. [4]) Starosta.

сьвятá! — замíж дочкú оддáти, із вáми, приятелями, хлíбасóли роздíлúти і повеселúтись, а сподобúв менé грíшного, оддáти Ємý однý-однíсíньку, чúсту і непорóчну, як гóлуба бíлого. Збірáюсь тепéр похováти íї дíвováннєчко, як закóн велúть і як íї слáва заслужúла. Потрудíтесь пітú за нéю у почóтї, проведíте íї дíвováннє на вíчную жизнь, не в новý хáту, і не до мúлого мýжа, а в сирý зéмлю і у тéмну домовúну! Потíште своїм послýхняньством і менé старóго, бáтька скорбя́щого, що свою утрóбу...“ Та хотíв поклонúтись, та аж упáв до землí, і гíрко-гíрко заплáкав, а ввéсь нарóд за ним.

Дáлї, устáвши, і віддохнýвши, кáже: „А де старá мáти? Нехáй роздаé подáрки сватáм та пóїзд знаряжáє“. От поклúкали Нáстю, а замíсць íї постáвили другý жíнку, щоб голосúла над покíйною та приговóрювала, до якóго чáсу трéба.

Не самá вúйшла Нáстя, а вúвели íї до почóту[1]), бо вже зóвсíм нездýжала. За нéю вúнесли хлóпцї скрúню з подáрками і одчинúли. От Нáстя зáраз поклúкала до сéбе дíвчáт тай кáже: „Не порáдовалась моя душá, щоб побáчити, як моя мúла Марýсенька, поýлоньцї хóдячи, та збірáлаб вас у дружечкú на рáдість свою, а привíв менé Господь самíй, у стáрості, гіркúми слíзонькáми обливáючись, просúти, щоб ви провелú íї дíвováннєчко до тéмної ями. Не довелóсь менí чýти вáших весíльних пісеньóк до моєї Марýсї, а замíсць тóго, побáчу вáші слíзоньки, що зо мнóю проливáти-мете, як засьпівáють íй вíчную пáмять. Не погнíвайтесь, що замíсць весíльних медяничкíв, або коровáйних шишечóк, даé вам мáти нещáсная, гіркáя, даé воскóві сьвічечкú. Засьвітíте їх, проведíть мою Марýсеньку і вíдайте: як горя́ть сьвічечкú, так горúть моé сéрденько од журбú велúкої, ховáючи однúм-однý дóчечку, утíху мою... а самá остаюсь при стáрості, як билúночка в пóлї, і слíзонькáми умивáючись“. Тут їм роздавáла грúвенні[2]) сьвічечкú і все з зелéного вóску.

Дáлї достáла той рушнúк, широ́кий і дóвгий, та щото вже гáрно вúшитий був! і що мав ся підіслáтись при

---

[1]) Пóхід весíльний або похорóнний. [2]) Гривéнник — 10 копíйок, сьвічкú по 10 коп.

вінці під но́ги молоди́м, та повяза́ла на хрест сьвяти́й, вели́кий, що попе́реду но́сять.

А там поперев'я́зовала дружка́ і піддру́жого раз рушника́ми до́вгими-до́вгими, з плеча́ аж до доліївки, та все повиши́вовані за́полоччю орла́ми та квіточка́ми; а да́лї й по дру́гому на́вхрест бі́лого полотна́ до́вгі, так що арши́н по чоти́рі і все пообши́вані за́снівками[1]). Таки́миж рушника́ми поперев'я́зовали і свашо́к та ще їм і по кві́тці приколо́ли до очі́пків. Ста́рост теж поперев'я́зовали по одному́ рушнику́; по одному́, та хоро́шому. Сьвіти́лочці зроби́ли меч[2]), як таки́ во́дитця на весі́ллї: навяза́ли ласка́вців[3]), чорнобри́вців[4]), васи́льків[5]) і позоло́ченої шуми́хою[6]) кали́ни і сьві́чечку я́рого во́ску засьвіти́ли; і меч обвяза́ли, і сьвіти́лочку перевяза́ли рушника́ми тож га́рними і все виши́ваними... Боя́рам понашива́ли на шапки́ шовко́ві квітки́ і пра́ві ру́ки поперев'я́зовали платка́ми, усе́ бума́жними[7]), кра́сними як оде́н, і таки́ми, що по три ко́пи[8]) жо́ден[9]). Ту ху́стку, тож бума́жну, що ма́ло ся молоди́м ру́ки під вінце́м звяза́ти, ту подали́ на срібний хрест, що сьвяще́ник у рука́х несе́; а таки́ окро́ме ко́жному сьвяще́никові і дя́кону на сьві́чечку подали́ платки́ бума́жні, си́ні, і уся́кому дяку́ дали́ по ху́сточці. Ки́лим вели́кий та хоро́ший положи́ли на кри́шу у тру́нї, а коц ва́жний, з розво́дами[10]), і по сере́динї вели́кий оре́л, так тої посла́ли на ма́ри під труну́: і щоб усе́ те пішло́ на це́рков Бо́жу за ду́шу поме́ршої.

Да́лї На́стя ста́ла роздава́ти із скри́нї усе́ добро́, яке́ було́; що дїво́че, чи пла́хточку, чи запа́сочку, чи соро́чечку, чи ху́сточку, чи щонебу́дь, роздава́ла убо́гим дївча́там та си́ротам, що нї ба́тька, нї ма́тері і що їм нїгде́ взя́ти; а жіно́че, то серпа́нки, то очі́почки біле́нькі, то платки́ на го́лову, що було́ нала́гожено її до́нечці, таки́м же жіночка́м та удо́вам, усе́ вбо́гим. Так що, яка́-то вели́ка скри́ня була́ повнїсїнька, а тут тобі хоть би що́ оста́лось, усе́ породава́ла і скри́ню одда́ла на це́ркву Бо́жу; і подушки́, і ря́дна,

---

[1]) Кра́йка. [2]) Сьвіти́лка держи́ть меч пі́дчас шлю́бу з заткне́ною на нім сьві́чкою. [3]) Рід зі́ля, przewiperp. [4]) Оксами́тець. [5]) Bazylia. [6]) Позлі́тка. [7]) З тонко́го полотна́. [8]) Ко́па = 50 копі́йок. [9]) Ко́ждий. [10]) З ви́тканими фіґу́рами.

усе́ позбува́ла за ца́рство небе́сне Мару́сї і за ду́шу свою́ і Нау́мову: а да́лї й ка́же, перехрести́вшись: „Сла́ва тобі́ Го́споди, що було́ що роздава́ти за ду́шу мое́ї ми́лої Мару́сеньки і обдїли́ти до́брих люди́й. На́що менї те́є прида́не її, коли́ я і її ріши́лась!...“ А, переплака́вши, й ка́же: „Деж наш ще молоди́й?“

От його́ і привели́ до не́ї. Обняла́ вона́ його́ мі́цно, цїлу́є, пла́че і приговорює: „Зя́течку мій ми́лий!... си́ночку мій коха́ний!... як по́рох у о́цї, так ти менї зоста́в ся! Отже твоя́ ху́сточка ва́таная! Мару́ся без те́бе усе́ її біля́ се́рця носи́ла, а, вмира́ючи, заповіда́ла, причепи́ти її тобі, як бу́дуть її хова́ти... Не забува́й мое́ї Мару́сї і як вона́ тебе́ ві́рно до сме́рти люби́ла!... Не забува́й на́шої з ба́тьком ста́рости!... Не поки́нь нас... пригля́нь нас у не́мощах!... Нїко́муж нам бу́де й очи́й закри́ти і помяну́ти нас!...“

Васи́ль, бліднии-бліднии, як та́я настоя́ща смерть, воло́ссє йому́ розкудо́вчене, о́чи мов у ме́ртвого; ди́вляться і не ба́чать нїчо́го, ру́ки нена́че су́дороги[1]) поко́рчили, а сам як лист тру́ситця; і не счу́в ся, як ту́ю ху́стку йому́ почепи́ли за по́яс, наси́лу про́мовив до На́стї: „Ма́тїнко ріднє́нька!...“ Та більш нїчо́го не зміг і сказа́ти. От, причепи́вши ху́стку, На́стя перехрести́ла його́ тай ка́же: „Бог тебе́, мій си́ночку, сирі́тонько, удове́ць без вінця́, благослови́ть, і Ма́тїр Є́го Бо́жа на все до́бреє, ті́лько не поки́дай нас!...“ Сказа́вши се́є, пішла́ голоси́ти над дочко́ю.

От, як зо́всїм упра́вились, сьвяще́ники почали́ пра́вити, що тре́ба, покропи́ли домови́ну сьвято́ю водо́ю, боя́ри положи́ли Мару́сю у труну́, а дружечки́ попра́вили на їй ко́си та цьвіто́чки і на го́лову положи́ли ще вино́чок (бо ще не була́ ві́нчана), що самі́ звяза́ли, то з жо́втих гво́здиків, та з роме́ну[2]), та з уся́ких квіточо́к.

Серде́шний Нау́м, ле́дви но́ги переставля́є, а ще таки́ хотїв зако́н испо́внити, підійшо́в до труни́, перехрести́в Мару́сю і ка́же: „Поздоровля́ю тебе́, Мару́сенько, на новосїллї... Бог посла́в тобі сей дім і почива́й у йо́му, неха́й нї оде́н злий чолові́к не повору́шить твоїх кісточо́к нї рука́ми, нї язико́м; щоб так ти́хо, як тепе́р лежи́ш, проле́жала

---

[1]) Конву́льсиї. [2]) Рома́н, rumian polny.

до страшно́го су́ду і з ра́достю уста́ла з сїм сьвятим хресто́м".

Після́ сьо́го боя́ри й понесли́ з ха́ти труну́, а Нау́м таки́ ще у слїд, хоть гі́рко пла́че, а ще таки́ посилкова́в ся сказа́ти: „Проща́й, Мару́сю, з мого́ до́му! недо́вго ти в ме́не гостюва́ла, та з тобо́ю завсегда́ ра́дість була́... Ти не ве́рнесся во ві́ки, і я ра́дости не ма́ти-му тож во ві́ки!"

От і понесли́: попере́д усього́ хрест сьвяти́й з корогва́ми, да́лї кри́ша з мар сукно́м ме́ртвим покри́та[1]), несли́ чоти́рі хло́пчики як я́нголи. За тим кри́ша з труни́ ки́лимом вкри́та, а несу́ть її чоти́ри боя́рини; за ни́ми сьвяще́ники з сьвічка́ми і дя́кон з кади́лом, а там дяки́, — та так прехо́роше та жа́лібно сьпіва́ють, що хоть не хо́чеш, так запла́чеш. От тут пішли́ дружечки́ по па́рцї, усї у сви́тах і ті́лько самі́ чо́рні ле́нти, покла́дені на голова́х, без уся́кого наря́ду і у ко́жної в рука́х зеле́на сьві́чечка пала́є. За дружечка́ми йшла сама́ собі́ сьвіти́лочка з мече́м; за не́ю свашки́, да́лї дружко́ і піддру́жий, а за ни́ми вже несли́ труну́ на ма́рах боя́ри; а Васи́ль, як молоди́й, ішо́в з пра́вого бо́ку; на превели́ку си́лу йде і нена́че й не він: нї до чо́го йому́ дїла нема́, що йому́ ска́жуть, те й ро́бить, і туди́ йде і очи́й не зведе́ з своє́ї Мару́сї... А вона́, моя́ серде́шна, лежи́ть, моя́ голу́бочка, тим серпа́нком, що ма́в ся їй на весїллї покрива́ти, покри́та вся, ті́лько вид не закри́тий, і здає́тця, що вона́, ле́жучи, зви́сока усю́ди погляда́є, та ще, як вона́ хо́роше вмірала, то так і усьмі́шечка у не́ї на виду́ оста́лась, і вона́ нїби усьміха́єтця і потїша́єтця, що її так хо́роше хова́ють.

Васи́ль би то, мо́жеб і не зійшо́в би з мі́ця, бо в йо́го й па́мяти не було́, так його́ вели́ два старости́ у рушника́х під ру́ки.

За домови́ною йшли, або́ вели́ сусїди й прия́телї Нау́ма і На́стю, що так і розлива́ютця, як та́я рі́чка. А дзво́ни — так Го́споди! не перестаю́ть і все дзво́нять. А наро́ду, наро́ду! і за домови́ною, і побіля́ домови́ни, і по у́лиці спе́реду, і по воро́тах і по тина́х... що-то сказа́ть не мо́жна, скі́лько їх там було́.

---

[1]) На Украї́нї і до́си є зви́чай не́сти мерця́ у відкри́тій домови́нї, а кри́шу (ві́ко) окре́мо наперед.

По́ки донесли́ до це́ркви, то аж дванадцять разів станови́лись чита́ти Єва́нгелиє і вся́кий раз підстила́ли бума́жний плато́к. Яки́й сьвяще́ник прочита́є, тому́ і плато́к.

Одслужи́вши в це́ркві слу́жбу Бо́жу і по́хорони, як слі́дує, понесли́ тим же чи́ном і на кла́двище. Як ста́ли опуска́ти труну́ у я́му, то од На́стї подали́ два́дцять арши́нів нерозрі́заних рушникі́в та на них і впусти́ли домови́ну... І що́-то! Уве́сь наро́д так і голо́сить! а Нау́м ки́нувсь на вко́лішки, підня́в ру́ки до гори́ таї́ мо́литця: „Го́споди пра́ведний! Твое́ю во́лею осиротї́в я, ста́рець не́мощний! Тї́ло мое́ї до́нечки віддаю́ ма́тері на́шій, землї́; а ду́шу прийми́ у ца́рство Свое́... і не оста́в мене́ гріш̀ного!“ Да́лї став чита́ти Отче наш, аж по́ки зо́всїм опусти́ли труну́ і сьвяще́ники моли́твою запеча́тали я́му. Тут Нау́м уста́в, узя́в землї́ у жме́ню... тру́ситця серде́шний, та пла́че-пла́че! Ки́нув зе́млю і ка́же: „Дай нам, Го́споди, у одному́ ца́рстві бу́ти з не́ю!... Проща́й Мару́сю, у оста́ннїй раз! Неха́й над тобо́ю земля́ перо́м!“ Тож і На́стя так зроби́ла. Як же прийшло́сь Василе́ві ки́дати, схо́пив землї́ у жме́ню, як заида́є... затру́ситця, па́льцї йому́ звело́ і руки́ не мо́же розпра́вити, щоб сипну́ти зе́млю у я́му. Тря́сся, тря́сся, — так і впав нечувстве́нний...

Тут уве́сь наро́д, ко́жний, хоть по жмінцї, ки́дали зе́млю у я́му, щоб бу́ти з не́ю у одному́ ца́рстві, а да́лї боя́ри заси́пали лопа́тами і зо́всїм докінча́ли і верх ви́вели, і у голова́х поста́вили хрест висо́кий, та товсти́й і зеле́ною кра́скою обмальо́ваний!...

От і вся Мару́сї па́мять!...

(Пі́сля по́хорону пропа́в Васи́ль, і як за ним гляді́ли і розпи́тували, не найшли́ єго́. Аж на тре́тїм ро́цї дізна́ли ся, що він в Ки́єво-пече́рскому монастирі́. Зібра́в ся раз Нау́м з На́стею на про́щу до Ки́єва, та вже не заста́ли в живи́х Василя́, що звав ся вже о. Венеди́кт. Гас він там від сме́рти Мару́сї, а відта́к і сам поме́р).

II.

Перекоти́поле[1]).

(В однім селї жи́ли два мужики́: Дени́с Лискоту́н і Трохи́м, син бідної вдови́ Венгери́хи. Дени́с був га́рний па́робок, прово́рний, і всї говори́ли: „Ось росте́ наш голова́!“[2]) Трохи́м же тя́жко бідува́в з жінкою і дїтьми́. Ма́ти нера́з вка́зувала єму́ на Дениса́, що заробля́в бога́то гроша́ і приноси́в вся́кого добра́ до до́му, не зна́ючи, що Дени́с злодїйским спо́собом богатїв. Раз яко́сь коло Пречи́стої ви́брав ся Трохи́м в ґубе́рньский го́род і став на час я́рмарку на слу́жбу у яко́гось купця́. На ди́во стрів ся тут з Денисо́м, що удава́в бідного, щоби́ взя́ти більшу пла́ту у купця́. Дени́с змо́вив ся з цига́нами, щоби́ обікра́сти купця́, та се не вда́ло ся, бо Трохи́м запримітив, що Дени́с не позамика́в за́мків, хоч удава́в, що замика́в. Трохи́м остеріг купця́ і злодїїв злови́ли в ночи́ ра́зом з Денисо́м і запе́рли у вязни́цї. Як скінчи́в ся я́рмарок, купе́ць нагороди́в ще́дро Трохи́ма. Поспіша́в він домів, щоби́ бідній семї принести заробіток, аж ось здоганя́є єго́ Дени́с, що яко́сь ви́крутив ся з вязни́цї).

Так ішли́ ніч; ра́нком скілько пройшли́, тут со́нечко ще не ду́же підня́лось, а вже ста́ло ду́же пекти́, то вони́ зверну́ли в лїсо́к, тай поляга́ли спочива́ти. Як підня́лось со́нечко, що-то вже жари́ло! Нї вітер не дихне́ і нїщо́ не коли́шетця, так-так що ле́две ди́хати мо́жна. На́ші хло́пцї хоть і засну́ли були́, так не мо́жна нїя́к і вле́жати! Як припече́ со́нце, так місця не зна́йдуть. На взлїссї[3]) со́нце є, жари́ть; так вони́ зайду́ть у гущиню́, так там ще й гірш; нї відкіль прохоло́ди нїя́кої, тілько що зверху́ пали́ть і мале́сенький вітре́ць не прохо́дить. Знайшли́ во́ду, не відіпю́тця; тя́жко вже їм і ди́хати! Ви́копають ко́жен собі я́мку; приля́же туди́, то тро́хи йому́ й ле́гше, мо́жна хо́лодом тро́шки ди́хнути. Зогріютця й тут, перехо́дять на дру́ге місце, та так знемогли́сь, що не зду́жають і повору́хнутись. Цїлїсїнький день нї хмари́ночкиж то!

Аж ось уже́ к ве́черу, жара́ зати́хла тро́хи, това́риші на́ші підняли́сь, зди́хнули свобіднїйш, поїли чого́ було́, і пішли́.

---

[1]) Зїлє gipsówka, mydenica. Квітка оброби́в тут те́му на́родних оповідань про перекоти́поле і внїс сюди́ лише́ подро́бицї з житя́ Трохи́ма і Дениса́. В гре́цкій лєґе́ндї, обро́бленій Шіллєром, зра́дили уби́йників журавлї (баля́да „Kraniche des Ibykus). [2]) Нача́льник грома́ди. [3]) Край лїса.

„Як не полїнýємо ся“, кáже Трохúм, „то сьвíтом і дóма бýдемо. Від сьóго лїскý до нáшого селá тíлько двáдцять верстóв“.

„І вéлія мúлость, що бýдемо“, сказáв Денúс, „тíлько не відступáй: ти все пристаéш. Поспішáй“.

От як ідýть, і верстóв сїм учúстили з полýдня, — стáла показóватись мов стїнá чóрна; далї од нéї стáли оддїлятись, мов клубкú, густíї хмáри з золотúми, од сóнця, кругáми. Клýби вúтця, до кýпи збірáютця, і стїнá все вúшченько підбирáєтця. Сóнечко за тýчу сховáлось зарáння, і птúця стáла збірáтись і чогóсь жде на сéбе. Сáмчики звивáють самочóк і як мóжна спішáть, у когó є дїточкú, так до них; а котрí собí гулящі, так полéтїли ховáтись. Де-далї, де-далї, усé стихáє, нї трáвка не колúшетця, усé чогóсь жде велúкого, страшнóго! Далї стáло й гуготїти, далéко-далéко, мов клекóче мóре, абó гудé велúкий вітер здалéку, абó сúла велúка людúй наїзджáє, що ще здалéку земля під кíньми стугонúть. Блúскавка однá тíлько й покáзуєтця, а сóнечко зóвсїм зайшлó: хмáри спустúлись, та і не вúдко нїчóго.

„А що бýдемо робúти?“ став казáти Денúс, „як ми дійдéмо? Скóро зóвсїм бýде тéмно. Страшно без дорóги йти“.

„Аж он маячить лїсóк!“ сказáв Трохúм: „поспішáймо тудú“.

„Де лїсóк? Я нї йогó, і нїчóго не бáчу“.

„Он як блúсне блúскавка, так від дорóги на прáву рýку. Ходїм мерщій; усé темнїйше становúтця“.

Воні поспішáють. Піднялáсь і стїнá. Стáло зóвсїм тéмно. Пóки не блúсне, то нїчогóсїнько й не бáчать перéд собóю. Стїнá густá, чóрна страшнá надвинýла і простяглáсь од схóду до зáходу сóнця, і із усíх міст блúскавка знай блúскає. Грім гудé з перелúвом, мов де по гóрам громáдне камíннє качáють і íнше, мов упáде, стýкне, тай замóвкне... а тут луна і загрехотúть по всьóму нéбу, по всїм куткáм сїéї велúкої хмáри. Замóвкнеж грім, так чýти щось гудé і клекóче, бурчúть страшнїйше самóго грóму... А блúскавка безперестáнно! І як блúсне, так пóслї нéї гірш нїчóго не вúдно. „А де ти, Трохúме?“ казáв, дрижачú, Денúс. „Візьмú менé за рýку та ведú: я швúдко впáду. Ніг не підволóчу!“

„Держи́сь за ме́не!“ ка́же Трохи́м. „Тут уже́ не дале́чко. Он, від бли́скавки ви́дно“.

„Та я бо сїє́ї бли́скавки бою́сь. Ох, коли́б шви́дче до лїсу!... Бач, яка́ страсть іде́! Ось і до́щик... Ой шви́дче поспіша́й!“

Зо́всїм пови́с є́му́ на ру́ки Дени́с; і Трохи́м сам утоми́всь, і його́ воло́че; че́рез вели́ку си́лу дотанци́в його́ під густе́ де́рево, положи́в, і сам звали́в ся...

Тут же і вся ту́ча надвину́ла як раз на той лїс і всюди не́бо покри́ла як саме́ чо́рне сукно́; хоть скі́лько хоч дивись, — нїчо́го пере́д собо́ю не поба́чив нїя́к! Заревла́ престраше́нна бу́ря, шуми́ть під небеса́ми, но́ситця по по́лю, опира́єтця в лїс, преть його́, мов з мі́сця хо́че його́ спи́хнути і зомя́ти зо́всїм. Гіля́ки тріща́ть, ло́млютця, па́дають... тут щось стра́шно загуло́, аж сьві́тить на ввесь лїс, грім покри́ло... і ра́зом геп!... упа́ло аж земля́ задріжа́ла! А тут грім як загремоти́ть, і знов щось упа́ло, затріща́ло!... То бу́ря по́раєтця, вікові ду́би валя́є мов пру́ттє! Як же хли́не дощ і вже не йде а лле. По лїсу шуми́ть, з гори́ біжи́ть рі́чками, клеко́че... і од не́ї, од бу́рі, що бушу́є, і од гро́му, що так і розрива́єтця над голова́ми, шум таки́й і гро́хот, що стра́шно й згада́ти!... А тут бли́скавка черво́ним огне́м о́чи заслїпля́є... Именно преставле́ние сьві́ту[1]). Дени́с нї вле́жить, нї всиди́ть, і не посто́їть на одно́му мі́сцї. Хо́дить, перебіга́є зпід одно́го де́рева під дру́ге, ру́ки ло́мить, сам себе́ не тя́мить! „Трохи́ме, Трохи́ме! ти спиш, не боїсся нїчо́го!“ так го́лосно зо страху́ сказа́в він.

„Нї, я не сплю, таї не бою́сь нїчо́го“.

„Грім убе́“.

„Во́ля Бо́жа! Я се зна́ю, та хоть і лежу́, та мо́люсь Бо́гу“.

„Хиба́ж він і поми́лує, як йому́ моли́тись?... Ух! як затріща́ло у лїсї знов!“

„Поми́лує, ті́лько пока́й ся!...“

„Як пока́ятись тако́му гріши́нику? Як мене́ Бог мо́же прости́ти?“

„А щож? Кай ся від щи́рого се́рця, твої гріхи́ не які́ вели́кі? ти так грі́шен, як і всяк чоло.... Го́споди! що се?“ Тут вони впа́ли оби́два навко́лїшки!...

---

[1]) Коне́ць сьві́та.

Огнева́ стріла́ проріза́ла все не́бо і, як о́ком мо́ргнути, вда́рила в се саме́ де́рево, під котри́м попе́реду стоя́в Дени́с і отсе́ прийшо́в до Трохи́ма. Де́рево превисоче́нне було́, — його́ так до полови́ни у мілку́ ще́пу розби́ло і всї гі́лля сте́рло і змя́ло, так що й слї́ду́ їх не оста́лось.

На си́лу підня́в ся Дени́с; а се од них, де вони́ стоя́ли, теж під де́ревом, було́ не більш як ся́женїв з деся́ток.

Очуня́вши тро́хи, Дени́с ухопи́в Трохи́ма за ру́ки і став проха́ти: „Ходї́м, ходї́м відсї́ля! тут нас Бог побе́!“

„Куди́ж ми захова́ємось?“ ка́же йому́ Трохи́м: „бач, яке́ ли́хо по всьо́му лї́су? Отто́ грім запали́в де́рево: бач гори́ть! Адже й дале́ко від нас; та й по всьо́му лї́су така́ хале́па!“[1])

„Ой стра́шно, стра́шно! А то хто сиди́ть та ди́витця на ме́не?“

„Бог з тобо́ю! нема́ нїко́го! Моли́сь лу́чче Бо́гу!“

„Мене́ й Бог не поми́лує! Ти ду́маєш — я таки́й?... Ох, лице́ запали́ло!“

„Поми́лує, моли́сь, ка́жу, та кай ся!“

„Де вже менї́ пока́ятись? Я той, що вас обкрада́в. Не було́ дру́гого зло́дїя в селї... се моє́ дї́ло! Мене́ підводи́ли дру́гі... Я обкрада́в вас усїх... передава́в цига́нам, москаля́м... брав гро́ші та богатї́в... лавки́[2]) обікра́в... ви́вертїв ся! Хотї́в і тебе́ так, як отто́го, що сиди́ть і ди́витця грізно на ме́не“. Так сказа́в, не тя́млячи нїчо́го, Дени́с, і бю́чи себе́ в гру́ди кула́ччем.

Тут ра́зом як осся́є їх бли́скавка, як хря́сне грім, мов не́бо на них упа́ло!... оби́два впа́ли нечу́ственно. Трохи́м, підпли́вши водо́ю од дощу́, тро́шки очу́ствував ся, ба́чить — Дени́с бі́гає ко́ло йо́го, ру́ки лама́є, блї́ди́й як смерть і не тя́млючи сам себе́, кричи́ть: „Я не ті́лько зло́дїй, а й душегу́бець! зарі́зав ни́щого... мав гроши́й у йо́го знайти́... оде́жу свою́ закрова́вив... а він о́нде сварі́тця... Го́споди! і Ти мене́ не поми́луєш?“

І став бі́гати, як не по своє́му у́мі. Спомі́г ся тро́шки Трохи́м, підня́всь на но́ги, став його́ розгово́рювати, щоб прийшо́в у чувство́.

---

[1]) Бі́да, ли́хо. [2]) Крамни́ці.

„Нї, кричи́ть Дени́с, менї Бог смерть дасть... мене́ грім уби́... Я зло́дїй!... я прикида́в ся до́брим, а на дру́гих пеню́ зводи́в, тебе́ мав зарізати, щоб ти про ла́вку в селї не розказа́в... тепе́р кажи́! Ось-ось мене́ Бог уби́; розкажи́ всїм, яки́й я“.

„Та Бог з тобо́ю, Дени́се, що се ти ду́маєш? повір не менї, Бо́гу сьвято́му, що як я побожи́в ся, так і не збре́шу; бу́ду держа́тись присяги, і тебе́ не попреку́ нї в чім“.

Тут же Трохи́м його́ розважа́є, а тут грім так і рокоти́ть, а бли́скавка аж за о́чи пали́ть! Як сту́кне, як гря́кне, як ля́сне, як затреща́ть ду́би, як запала́є де верх де́рева яко́го, як шарахну́ть гі́лля, — тут Дени́с і ста́не внї у́ма, і знов своє́ розка́зує, що він душогу́бець, зло́дїй, прикида́всь до́брим і все таке́. Да́лї представля́єтця йому́ ста́рець, що свари́тця на йо́го, і він почне́ розка́зувати, як уби́в його́ і все ка́же Трохи́мові: „Усїм, усїм се розкажи́! неха́й бережу́тця мене́!“

Гремі́в, торохті́в грім, да́лї став стиха́ти, бо ту́ча вже перейшла́. Зати́х і до́щик; ті́лько бли́скавка не дава́ла нї-чо́го розгляді́ти; да́лї й та все потро́шку усе́ ти́хше, усе́ ме́нше, да́лї вже бли́скає ті́лько дале́ко. Роздиви́в ся Трохи́м, аж уже́ ста́ло на сьвіт займа́тись. „Ході́м“, ка́же, „Дени́се! вже ми недале́ко від сво́го села́. Ході́м шви́дче!“

„Бра́тику, Трохи́ме!“ ка́же Дени́с, не сходячи́ з мі́ця, „бою́сь ворухну́тись! Усе́ менї чу́єтця грім, усе́ менї ба́читця той анахте́мський ста́рець!... Трохи́ме, голу́бчику, не розка́зуй нїко́му нїчо́го!“

І знов Трохи́мові тре́ба божи́тись; сяк-так розгвори́в його́, пішли́.

Що до́сьвітком, що вже й со́нечко зійшло́, іду́ть і все поспіша́ють. Дени́с чере́з усю́ доро́гу хоть би па́ру з уст пусти́в, усе́ заду́мавшись іде́, — да́лї як кри́кне: „А лу́ччеб мене́ грім уби́в!“

„Бог зна, що ти спомина́єш!“ сказа́в Трохи́м і гля́нув на Денися́, та аж злякав ся: о́чи як жар горя́ть і сам розлюто́ваний мов зьвір яки́й. А все розгово́рює його́: „Будь весели́м, ка́же, вже ті́лько пять версто́в оста́лось; се вже на́ше по́ле“.

„Тíлько пять верстóв... Тíлько не вúдно, як з ким небýдь пострічáєм ся і менé вúдаси! Пропадáй же ти одéн!“ Та з тим слóвом так і повалúв Трохúма, і насíв йогó.

„Бог знáє... що ти... Денúсе, рóбиш!“ сказáв стóгнучи Трохúм під Денисóм; далí став просúтись: „Пусти́ менé, брáтіку, голýбчику, сокóлику! Ей — велúке слóво, — нікóму нíчóго не скáжу! Возьмú собí мої всí грóші, що тут зо мнóю, тíлько не губú душí своéї і моéї! Не сиротú моїх дíточóк, не вбивáй за животá жíнки. На когó моя́ старéнька мáтíнка зостáнеться? Брáтіком, бáтьком рíдним бýду тебé цíлúй вік звáти!... Не дай менí без покаяния вмéрти! Дай же менí хоть часúночку Бóгу помолúтись!...“

„Помóлисся й на тім сьвíтí!“ лютýючи як зьвір, казáв Денúс, однóю рукóю держучú рýки Трохúмови і колíном йогó надавúвши, а другóю рукóю достаючú ізза халя́ви ніж свій; так як нí поспішáє, не справитця однíєю рукóю. А Трохим знай прóситця; здихнýв і кáже: „Гóсподи милостúвий!... Не несé Бог нíкóго, щоб хто свидíтелем був моéї безвúнної смéрти!“

Тут і підкотúлось перекотúполе од вíтру і до самóго йогó. Він гля́нув жа́лібно, таї́ кáже: „Нехáй се перекотúполе бýде свидíтелем, що ти менé безвúнно погубля́єш!“

„Нехáй свидíтельствýє, скíлько хóче! Знав же, на кóго й послáтись!“ казáв, регóчучись, Данúс і, знíмáючи зубáми пíхву з ножá, з тóго ножá, якúм усю дорóгу крáяв Трохúмів хлíб і пропúтував ся.

„Гóсподи милостúвий! приймú мою дýшу!... Жíночко... дíточкú... тáту...“

Денúс змахнýв рукóю... хотíв щось, регóчучись, сказáти... так áнгел Бóжий, щоб не дать йомý у сей час насьмівáтись, хлúнув йомý у рот брáтовою крóвю, і, принявши дýшу безвúнного прáведника, понíс її прямо на небесá.

11

Прибíгли двóє пастухíв од чередú і обявúли голові, що в такóму і такóму місцí лежúть зарíзаний чоловík; а хто? воні з ля́ку і не роздивúлись. Голова́ зáраз самúх нáдежних людúй послáв, щоб кóло тóго зарíзаного караýлили[1]) і щоб нí самí до йóго не підходúли, і нíкóго не

[1]) Сторóжити.

допуска́ли, а ста́не хто навя́зоватись, або́ що таке́є робйти, або́ каза́ти, то його́, як подозри́тельного, взять і до во́лости привести́. Тут же написа́ли до зе́мського су́да ра́порт об тако́му слу́чаї, що „скоропости́жно вме́рший, зарі́заний чоловік, по і́мени і прозва́нию неізві́стний, лежи́ть благополу́чно на тім самім мі́сці, де його́ смерть пости́гла“.

Де́які з хазя́йства пішли́ з сел на заробі́тки і ще не поверта́лись до до́му, та жінки́ їх і нїчо́го, і ну́жди нема́. Трохи́моваж жі́нка й ма́ти... що-то почу́вши об сім, у оде́н го́лос кри́кнули: „Ох ли́шенько! сеж Трохи́м, пе́вно Трохи́м!“ і заздалегі́дь ста́ли голоси́ти. Се́рце звістку пода́ло!

Що то вже вони́ проси́ли го́лову, щоб дозво́лив пі́ти огля́дїти, і коли́ він, так хороше́нько його́ обми́ти і вбра́ти, а коли́ мо́жна, і до до́му приве́зти. Звісно, жіно́че ді́ло: вони́ не зна́ють поря́дку. Голова́ — і неда́й Бо́же нїко́му і підступи́ти, запрети́в, по́ки суд не ви́їде і не розвя́же йому́ рук!

Аж ось, на дру́гий день яви́в ся в село́ й Дени́с. Та що то одягни́й! Іще́ лу́чче усе́ собі посправля́в, у чім попе́реду ходи́в. Весе́лий, говорли́вий, жарту́є з усїма́, кого́ постріча́є. Ба́чить, що лю́ди зіхо́дять ся все до во́лости[1]), і він туди́. Є́му́ й розка́зують, що знайшли́ зарі́заного; а він за́раз і не сте́рпів і пита́єтця: „Щож його́ жі́нка та ма́ти ка́жуть?“

„Чи́?“ — диву́ючи ся, пита́є його́ голова́.

„Адже ви... чи хто бак[2]) каза́в?... що, ка́жуть, то Трохи́м?“

„Ще незві́стно і нїхто́ з нас об тім і не ду́мав на те, що і каза́ти. Чи ма́ло їх повиходи́ло з села́ на заробі́тки? мо́же, ще й не наш“.

„Хто нї є́сть, неха́й собі лежи́ть, по́ки зведе́мо“, сказа́в, сьмію́чись, Дени́с. „А хто зарі́зав, свидїтелї ска́жуть“. Де́які молодиї тут були́, та аж зареготали́сь і ка́жуть: „О, щоб тебе́ з Денисо́м! Вже хоть що, а ла́тку й приста́вить. Деж таки́ в чи́стому по́лї свидїтелї. Вже коли́ по́рав ся, так сам на сам...“

Аж ось дзво́ник. Сам спра́вник[3]) прибі́г і кри́кнув: „Где ме́ртвоє те́ло?“

---

[1]) Повіто́вий у́ряд. [2]) Бак, пак, przecież. [3]) Судови́й повіто́вий нача́льник.

„На місцї, ва́ше благоро́диє!“ одвіт дав голова́.

„Пи́сар! одбери́ поня́тих[1]) че́стних люди́й, возьми́ з них прися́гу і веди́ до тї́ла: я сейча́с бу́ду. Голова́! іди́ зо мной“.

Увівши го́лову в ха́ту, защепну́всь і став його́ розпи́товати, чи нема́ на ко́го яко́го сомнї́ния, хто що каза́в при сьо́му дї́лї.

Голова́, як мав Дениса́ за че́сного, то й не сказа́в, як він був приговори́всь, і не забри́зькав[2]) його́. І так оста́лось.

Підї́хав і лїка́р; заприсягли́ і поня́тії. Спра́вник поба́чив між ни́ми Дениса́ і ка́же: „Зачи́м же в поня́тії, та тако́го молодо́го па́рня поста́вили? Тут на́добно[3]) добросо́вістних старикі́в“.

„Се, ва́ше благоро́диє“, каза́в голова́, „хоть і мо́лод чолові́к, а в нас із старикі́в нема́ тако́го розу́много, понятли́вого і як то все у́мно розбере́“.

Сеж голова́ каза́в спра́вникові тихе́нько, сам усе́ погляда́ючи на Дениса́, а той і ба́чить. Як же спра́вник, почу́вши се од голови́, сказа́в го́лосно, і собі дивлячи́сь на Дениса́: „Хоро́шо, подава́й його́ сюда́!“ то, се́є почу́вши, Дени́с ду́же поблї́д, а спра́вник і примі́ти́в, і бу́цїм і нї́чого.

Зібра́лись усї до мі́сця, де лежа́ло тї́ло; спра́вник велї́в поня́тим свидї́тельствовати, чи нема́ боєви́х знакі́в?...

„Та нема́!“ гукну́в Дени́с, зда́леку стоячи́: „Де вони́ бу́дуть? Тут ра́зом різону́то ноже́м, тай амі́нь“.

Спра́вник замі́ти́в і се, і мовчи́ть.

Огляда́ючи, знайшли́, що по́ли у сви́тї на кі́нцях повирі́зовані, і як ко́ло то́го знайшли́ гриве́ничок, та і догада́лись, що в сви́тї були́ гро́ші, та ви́нято. Як же роззу́ли чо́боти і ону́чи, то і знайшли́ заши́тих аж пять золоти́х. Тут Дени́с зо́всїм забу́в ся, та аж кри́кнув: „Бач, і не призна́в ся!“ Та сказа́вши се, схамену́в ся, зи́рнув, аж спра́вник на його́ пи́льно ди́витця, — так він і не знав, куди́ йому́ о́чи дї́ти: замо́ргав, поблї́д, та шви́дче між наро́д... Спра́вник ще мовча́в.

Як ось насти́гли жі́нка й ма́ти Трохи́мові; за ни́ми учепи́в ся й хло́пчик його́ по шо́стому го́ду. Ще й не дій-

---

[1]) Мужі довіря я́ко сьвідки до по́мочи уря́дника. [2]) Не зачепи́в, не потягну́в до одвіча́льности. [3]) Тре́ба.

шли́ гара́зд, а вже жі́нка і пізна́ла, і кри́кнула: „Трохи́ме, Трохи́ме, мій Трохи́мочку!...“ і припа́ла до йо́го з ма́тїрю, а хло́пчик, звісно дити́на, пла́че, та круго́м йо́го обла́зить та ди́витця.

Спра́вник був повелї́в одвести́ їх, щоб не міша́ли дї́ло роби́ти, а да́лї й сказа́в: „Пуска́й они́ його́ опла́чуть. Кров не вода́. Ми своє́ дї́ло успі́ємо спра́вити“. І став ко́ло їх з лїкаре́м, а Дени́с, як то приви́к хва́стати[1]), що все попе́ред усї́х і усе́б то до панів рівня́тись, так і тепе́р став ко́ло спра́вника.

І як же то ду́же голоси́ли і жа́лібно пригово́рювали над Трохи́мом! Ма́ти ка́же: „На кого́ ти мене́, мій си́ночку, лебе́дику, поки́нув, пішо́вши на заробі́тки? Хто мене́, стару́, не́мощну догля́не? Лу́ччеб менї́ смерть заподї́яно!“ і все таке́. А жі́нка пригово́рювала: „Промо́в, мій Трохи́мочку, хоть одно́ сло́вечко! Дай менї́ пора́доньку: як менї́, без те́бе, з дїтка́ми бу́ти? Промо́в сло́во, скажи́, хто розлу́чник наш? Покажи́, чи не було́ яко́го свидї́теля, як тебе́ заму́чували, як ти ду́шу Го́споду відда́в?“

„А се, ма́мо, що?“ кри́кнуло хлопя́, гра́ючись із чимсь, що ви́няло з ба́тькової руки́.

Спра́вник, почу́вши се, сказа́в Денису́, що край йо́го, наду́вшись та на ба́кир ша́пку ма́ючи, стоя́в: „Посмотри́, што там тако́є, і покажи́ сюда́“.

Дени́с пішо́в, ви́няв, подиви́всь, здрігну́в уве́сь, зімя́в у руцї́ і ки́нув геть. Сам же то поблї́д, як стїна́!

„Зачи́м ти броси́в?“[2]) кри́кнув на йо́го спра́вник. „Што там тако́є? Покажи́ сюда́!“

„Та се нїчо́го, ва́ше благоро́диє! се так... буря́н“, ка́же Дени́с, а само́го мов лихора́дка тру́сить.

„Како́й буря́н? покажи́ сюда́!“

„Буря́н, так, трава́. Мабу́ть, як покі́йник уміра́в, так за траву́ вхопи́в ся, так вона́ в йо́го в руцї́ й зоста́лась“.

„Та кака́яж то трава́? покажи́ сюда́“. Так допи́тував ся спра́вник, ба́чачи, що Дени́с нї з то́го, нї з сьо́го, усе́ більш міша́єтця.

„Та так пе.... пере.... коти́.... поле....“ ле́две промо́вив Дени́с.

---

[1]) Чвани́ти ся, велича́ти ся. [2]) Ки́нути.

Тут хлопя́ ухвати́ло перекоти́поле, що як на те прикоти́лось туди́ їх бога́цько, таї́ пока́зує Денисо́ви і ка́же з ду́ру: „Ось, дя́дьку, ще таке́, їх бога́то ко́ло та́та, вони́ мабу́ть ба́чили все...“ „Бре́шеш!“ кри́кнув Дени́с, одіпхну́вши хло́пця од се́бе, і вже не тя́млячи, що й каза́ти. Так-то вже в йо́го Бог і ро́зум одня́в і язи́к попу́тав...

„По́лно!“[1]) кри́кнув спра́вник. „Говори́ тепе́р усю́ пра́вду! Ти знав, що на ме́ртвому побо́їв нема́, ти жа́лковав, що він не призна́в ся об золоти́х, тепе́р боїсся перекоти́поля! Говори́, чого́ ти боїсся його́? Розка́зуй, как де́ло було́?!“

Дени́с і сюди́ і туди́, і відбріхуватись би то, так спра́вник на вся́кому сло́ві так його́ й пійма́є, і ті́лько що пока́же йому́ перекоти́поле, то Дени́с так і затру́ситця і помертві́є. А да́лї — нїгде́ дїтись — і всьо́му повини́в ся;[2]) за ві́що, і чере́з ві́що, і як він зарі́зав Трохи́ма; як тої́, серде́шний, здав ся на перекоти́поле; як, утїка́ючи відті́ля, щоб обми́ти кров, усю́ди по по́лю чіпля́лось йому́ за но́ги перекоти́поле. І як би не воно́ тепе́р, та хлопя́ з ним у ві́чи прилїзло, то мо́жеб ще і одбреха́всь.

„Так вот како́й он бездїльник!“ сказа́в спра́вник, а да́лї напа́в на го́лову, і ка́же: „Как ти сьмів, голова́, назначи́ти у понятії́ тако́го леда́щого?“

„Щож, ва́ше благоро́дие!“ приступи́в голова́, а за ним і всї́ понятії́, усе́ старики́, си́ві та че́сні, „він у нас че́сна душа́ — нїко́му нїчо́го. Коли́б усї́ такі́ були́, тоб і до́бре було́!“

„Не було́ж у вас, у селї́, яко́ї шко́ди, і на ко́го ду́маєте?“ спита́в спра́вник.

„Щож?“ каза́ли лю́ди: „хоть часо́м і була́ шко́да, так се не він. Як оби́ськовали[3]), так він було́ де сам воро́вські ве́щи[4]) знаходи́в“.

„Говори́, призна́й ся, твоє дїло?“ кри́кнув спра́вник на Дениса́.

Тої́ як затруси́в ся, і повини́в ся у сьо́му, що як почав з кури́ї́ кра́сти, та ба́чачи, що гро́шики перепада́ють, так він і дальш; як зазна́в ся з москаля́ми, природже́ними

---

[1]) Доси́ть. [2]) Призна́ти ся до вини́. [3]) Оби́ськовати — гляді́ти, ревідува́ти; воро́вскі ве́щі, злодї́йскі, кра́дені рі́чи.

злодіями; як, і де з ними і кого обікрав, — усе розказав; далі як і старця немошного зарізав, і як на других пеню зводив.

Люди, слухаючи його, так і вжахнулись, та аж об полі руками вдарили і кажуть: „Хтож на його надіяв ся, що воно таке ледащо? Ми думали, що од його розумнійшого, моторнійшого, і чеснійшого і в селі нема, а воно ось яке виявилось! Самий первий злодій, мошенник[1]) і душегубець!“

„Хоть люди, не знаючи, і думають про кого, що він добрий, а коли бездільничає і кінці ховає, то Бог його хоть не скоро, а завсегду виявить“, сказав справник і велів Денисá препроводить у город.

Достало сяж Денисові Лискотуну, за всі його діла! котузі по заслузі. Полискотав його катюга добре і спроважено до товариства, туди, де козам роги правлять.

Так-то суд Божий не потерпів неправди, і хоть кінці були заховані, так Бог обявив; і через яку покидьку?[2]) — через бурян, через перекотиполе.

---

3. Маркіян Шашкевич

родив ся 6. листопада 1811 р. в селі Підлисю, золочівского повіту. Отець єго Семен був сьвящеником в Княжу. Бувши ще ґімназиястом в Бережанах, писав Маркіян вірші по польски, а також принагідні вірші родителям на імянини, на новий рік і т. і., в яких виявила ся ніжна любов до родини.

Скінчивши ґімназию, вступив до духовної семінарії у Львові, звідки єго прогнали за незначну провину (що вийшов за орудкою до міста з товаришем і загаїв ся там довше, як єму позволено). Отець відказав єму всякої підмоги, а журба о прожиток підорвала і так слабосиле єго здоровлє і викликала опісля в ніжній душі Маркіяна сей сумовитий, розпучливий настрій, який пробиває ся в єго думках. Однак в боротьбі з недолею ставав він певнійшим, постійнійшим, розвивав духові свої сили і так достиг пізнійшої слави.

Маркіян забажав основної осьвіти і небавом познакомив ся добре з латиньскою і німецкою літературою, яких в школі лише прикапцем учив ся, і вивчив основно польску літературу. Бібліотеки університетска і Оссолиньских достарчали чимало поживи для єго

---

[1]) Злодій. [2]) Дрібниця покинена.

духа. З творів і діл славяньских поетів і учених розкрив ся єму широкий сьвіт — Словяньщина з поважною, величною стариною і відмолоднїлими, відживаючими парістками. З молодечим жаром слїдив він Словяньщину і заєдно розширяв свої відомости. Проживаючи поза мурами семінарії, познакомив ся він з дїдичем села Княжого, Тадеєм Василевским, що доставляв єму польских і сербских книжок, з Вацлавом Залєским (Wacław z Oleska, пізнїйший намісник Галичини) і з чеським ученим Кавбеком, що давав Маркіянови чеські книжки і оповідав єму про відродини ческого народу.

Дізнавшись, як Чехи і Серби двигнули ся з тяжкого занепаду до нового национального житя, глядів він своєї народної, банував за своєю рідною лїтературою. Як півсонно снувала ся перед єго умом нова, питома, своя народна лїтература, але не було відваги самому без проводу пустити ся в незнакому дорогу. Пригодою попала єму в руки Граматика української мови Павловского, Збірник пісень Максимовича і Енеїда Котляревского. Побачивши живий приклад, переконав ся про можливість народної рускої лїтератури, загадав утворити чисто народну руску лїтературу і сїй гадцї остав ся вірний до смерти.

Живо взяв ся Маркіян до дїла, зачав вивчувати рідну мову на основі народної устної словесности, рідну історию, а маючи за собою такі докази і уміючи до серця промовити, ширив свою ідею між товаришами і найшов прихильників і однодумців. З Яковом Головацким і Вагилевичем утворив Маркіян (1832 р.) кружок прозваний іншими студентами насьмішливо „рускою трійцею“, до якої опісля приступили інші товариші і вписували ся в окремий альбом „Руска Зоря“ прибраними словяньскими іменами (Шашкевич — Руслан, Головацкий — Ярослав, Вагилевич — Далибор і т. д.) та обовязували ся словом чести весь вік трудити ся в користь відродин руского народу. Душею сего кружка був Маркіян.

Смерть батька перервала Маркіянову працю, бо треба було стати підпорою овдовілої матери і безпомічних сиріт. По скінченю фільософії (нинїшньої 7 і 8 кл.) приняла духовна старшина Маркіяна знов до семінарії. Тут вступив він в тїснїйшу звязь з кружком молодих товаришів, був провідником їх народолюбних змагань, а хоч западав на здоровлю, то тим більше трудив ся і кріпив ся єго молодий дух. В день уродин цїсаря Франца I. 1835 р. видав Маркіян оду „Голос Галичан“. Се був перший поетичний твір в Галичині, написаний народною рускою мовою. Тоді пізнали галицкі Русини, що руска мова, замісць якої доси вживали латиньскої, нїмецкої або польскої, може стати лїтературною мовою. Щоби руску мову завести в лїтературі і в прилюднім житю, виголосив Маркіян тогож року в семінарскім музею перед духовною старшиною і гістьми першу руску промову, а в осени з двома товаришами виголосив руску проповідь в львівских церквах, де доси проповідувано по польски.

Щоби та ідея обгорнула широкі верстви суспільности, думав Маркіян видавати часопись, але не дїставши дозволу, бажав видати

з товаришами альманах „Зоря“. Але цензор Венедикт Левицкий не дозволив печатати сего альманаха, бо був писаний народною мовою і фонетичною правописю. Із значними пропусками і новими додатками появив ся сей альманах п. з. „Русалка Дністровая“ в Будимі на Угорщині 1837 р. Але ледво 100 примірників дійшло на Відень в Галичину, бо решту забрала львівска цензура. Се була перша книжка, написана в Галичині народною мовою. Чимало докорів, насьмішок, і вороговання зносив за неї Маркіян, але не упав на дусї і не зважаючи на слабосиле здоровля, робив, що здужав. Скінчивши семінарию, став сьвящеником, але на лихих приходах (останній в Новосїлках лїских, каменецкого пов.) терпів великий недостаток, а грудна недуга підривала єго здоровлє. Ревно працював для своїх парафіян, що полюбили єго за гарні духовні науки, голошені народною мовою.

З великим жаром читав він українські твори Котляревского, Артемовского, Квітки, Гребінки, Метлиньского, перші писаня Куліша і Шевченка і тому то Україна мала такий чародійний вплив на єго гвори. Він бажав, щоб і Галичина поступала в розвитку рідного письменьства рівним кроком з Україною. Але тимчасом недуга більшала і він закінчив бідолашне житє 1843. р. В признанє заслуг найлїпшого сина матери Руси, що збудив ї до нового народного житя, перевезено заходом руско-народних товариств тлїнні єго останки в 1893. роцї до Львова на личаківске кладовище.

Писаня. Першим плодом літературної дїяльности Маркіяна була „Русалка Дністровая“, видана в Будимі 1837. р., що розбудила галицких Русинів до нового житя і зєднала єму безсмертну славу. Головні твори Маркіяна — се поезиї, іменно думки, повні глибокого чутя. Пливуть они зпід самого серця гладкою, звучною, чисто рускою мовою; рідко в них свобідна безжурна гадка, найчастїйше глибока, сердечна туга, жаль та скарга на недолю, аж серце розриває, — словом, справдїшне пятно народної рускої поезиї.

Шашкевич розпочав писати більшу епічну поему п. з. Перекиньчик бісурманьский, якої богатирем мав бути ґр. Вацлав Ржевуский (Ревуха), що приняв був в Арабії музулманьство, а переселивши ся на Поділє, жив в приязни з поетом Падурою, намагав ся викликати повстанє проти Росиї і в р. 1831. пропав в бою без слїду. Однак Маркіян лишив тілько частину п. з. Бандурист, в якій зобразив народного українського сьпівця-бандуриста. Переложив також з ческої мови Короледворску руконись з Судом Любушиним (печатана в Записках Наук. Товариства ім. Шевченка), деякі сербскі пісні, Слово о полку Ігоревім (руконись запропастила ся, зберіг ся лише „Плач Ярославни“ в прозовім перекладї) і частину поеми Ґощиньского Zamek kaniowski.

Гарною, цьвітистою прозою написав казку Олена, а в Псалмах Русланових виявив величні гадки, глибоку віру і основне знанє народної мови. Головацкий подав про сї псалми ось яку цїнну і справедливу замітку: „Кажеш, приятелю, що простим язиком нашим можна лише о домашних, щоденних річах бесїдувати, що руский народний язик зовсїм неспосібний до виразу висших понятій. От тобі

показав живим приміром Шашкевич, як можна взнести ся високо, як можна своєю мовою без чужої примішки і найвисші понятя о Бозї гладко висказати, — та ще як сильно, як мудро, як рішучо, основно. Не язик народний винен, але ти сам, бо (вдар ся в груди) не знаєш єго, не вмієш по руски. Шашкевич не рік не два розбирав народну бесїду; — тепер видиш, як єму гнеть ся всюди під лад. Не лїнуй ся, працюй, то й тобі лекше піде; але знай, що без працї само до берега твого не приплине".

В сїм релїґійнім настрою душі переложив Маркіян деякі частини євангелия сьв. Матея і цїле євангелиє сьв. Йоана рускою мовою і списував проповіди для своїх парафіян, що визначають ся чистою мовою, популярним складом і сердешною простотою християньскої науки.

Маркіян займав ся також істориєю Украіни-Руси і після Бантиш-Каменьского написав коротку розвідку „О Запорожцьох і їх Сїчи" та збирав материяли до Исторії наверпеня Словян до христ. віри. Се недокінчене дїло запропастило ся. Для народних шкіл написав Читанку, що вийшла двома виданями. Вважаючи, що фонетична правопись зможе найкрасше передати звуки рускої мови і єї окремішности, зробив Маркіян почин до сего в „Русалцї Днїстровій", але з другого боку вказав в розвідцї Azbuka i abecadło, виданій по польски, і в рецензиї книжки Ос. Лозиньского „Ruskoje wesile" в „Русалцї Днїстровій" непригідність латиньскої азбуки для рускої мови.

Становище в лїтературі. Маркіян Шашкевич за короткий час свого житя трудив ся невсипучо в ріжних напрямах на лїтературнім полї, а хоч не богато полишив творів, став творцем нової доби лїтературної в Галичинї. Він переломив поміж рускою суспільностю мертвоту і вказав, що лише народною мовою можна довести руский нарід до просьвіти і самовіжі. Коротке житє не дало єму спромоги, скріпити сей народний напрям і забезпечити перед шкідними впливами, однак кинене ним зерно не пропало марно, а видає що раз красші плоди.

I.[1])

Побратимови,

посилаючи єму пісні украіньскі.

Д у м а.

От так, Николáю, Вкраіньскі вірлята
І веселять дýшу й сéрце загрівáють;
От так, Николáю, рýскі соколята
То в гóлос, то з тúха мáтери сьпівáють:

[1]) Пор. Читанка для I р. учит. семінарий стор. 71, 72 і Читанка для II р. уч. сем. стор. 284.

Аж ми́ло слу́хати, як то се́рце бє́ть ся,
Коли́ з Украї́ни ру́ская пісе́нька
Так ми́ло-соло́дко вко́ло се́рця вє́ть ся,
Як ко́ло ми́лого дї́вка русяве́нька.
Так 'го обнима́є, так до се́бе ти́сне,
Пригорта́є і любу́є,
І голу́бить і ці́лу́є,
І пле́ще і тї́шить,
І медо́чком ди́шить —
Що тро́хи не ска́же ш: пусти́ мене́, пі́сне!
Аж тут і неба́вком бу́йний ві́тер повине́,
Гости́нець вже і́нший, от вже ду́мку несе́.
Несе́ й ка́же: — сю ніч степа́ми гуля́в я;
Нагуля́вшись до во́лї, по моги́лах ляга́в я,
Бу́цїм то спочи́ти — а то підслуха́ти,
Як то стара́ бува́льщина бу́де розмовля́ти:
Про да́вні лїта́,
Про да́вні часи́,
Як сла́ва гула́
Сьві́том в округи́;
Про ру́ских батькі́в,
Боя́рів, князї́в,
Про гетьма́нів, козакі́в.
І ста́не повіда́ти зра́зу так ми́ло,
З ти́ха й велича́во, мов над мо́рем цви́ла
Цьві́т-до́ля любе́нько — потім голосні́йше
Засто́гне, запла́че, що ра́з то сумні́йше,
Сумні́йше, страшні́йше гу́кне, заскови́че,
Зпід моги́л, каза́в бись, стари́х люди́й кли́че:
Щоби́ поспита́ти
Про спис. про шаблю́ку;
Щоби́ розві́дати
Про о́рду каню́ку:[1])
Як ру́ским тї́лом згодува́ла ся;
Як ру́сков кріївлев напова́ла ся;
Як ру́ска шаблю́ка все її вита́ла,
Як крививм зу́бом се́рце добува́ла:

---

[1]) Канюк, каню́ка — ка́ня: тут в значі́ню — хи́жа орда́.

В пу́щі вигідне́нько на нічлі́г стели́ла,
В во́ду — під моги́лу спа́ти кладови́ла. —

І знов згомони́ть ти ни́шком, ми́ло-немно[1]),
Як в су́мерк вече́рний, півсо́нно, півте́мно;
І лу́ну розпу́стить ген-ген долина́ми,
І го́моном ши́бне ген-ген дуброва́ми;
Ні то комусь-то, десь там повіда́є:
Як то коли́сь-то красо́ю засяє;
Як при Чо́рнім мо́рі
Себе́ заквіча́є;
В степа́х на просто́рі,
Весе́ло загра́є;
Як в во́дах — Дніпрі
Зми́єсь, прибере́ ся,
Леге́ньким крильцем
На Дністр занесе́ ся:
В тихе́ньким Дністрі
Собі приглядне ся;
Кри́лоньками сплесне,
Стрясе́, злопоти́ть,
Під не́бо, до со́нця
Ген-ген полети́ть;
Під не́бом, край со́нця
Со́нячком повисне:
І бу́де лїта́ти,
І бу́де сьпіва́ти,
І о ру́ській сла́ві
Скрізь сьвіту каза́ти!

II.

Нещасний.

Кому́ Бог в гру́ди дав се́рце мяге́ньке,
І дав вроди́тись в до́брую годи́ну,
Ща́стє, як лїтом со́нячко тепле́ньке,
В житю ´му вси́ку огріва́є дни́ну;
І сьвіт ´му ми́лий і соло́дка нічка,

[1]) Прислівник — невиразно, невимовно.

Ми́сли весе́лі і се́рденько гра́є,
Як у дубро́ві тихе́нька кирни́чка,
Дни́на за дни́нов так є́му́ сплива́є.
Лиш хто в посе́стру взяв тяжку́ недо́лю,
Що да́вить се́рце, як ві́дьма конца́ва[1]),
Хто вра́жій ну́жді попа́в ся в нево́лю,
Кому́ з журба́ми і сон і заба́ва:
Тому́ нїт мі́сця, анї супоко́ю,
Ну́дить ся сьві́том і ну́дить собо́ю,
Туга́ до се́рця як гадь ся всели́ла,
Зїда́є ми́сли як зми́я зіро́чки[2]),
Гру́ди зсуши́ла, здоро́вле знори́ла,
Хлїб му не ми́лий, не терпи́ть соро́чки.
Щеж то хто мо́же із се́рця спла́кати,
Чи у куто́чку, чи за у́глом ха́ти,
Чи у грудь бра́та або́ в жме́ню дру́га,
Хоть на часо́чок сплине́ з се́рця ту́га:
Лиш коли́ сле́зи в гру́дех скамені́ли
І в тяжку́ ска́лу над се́рцем ся зби́ли,
Разі́в із де́сять що день рад бись вме́рти —
Го́дї! а го́дї!... потїхи, нї сме́рти! - -

III.

Веснівка.

Цьві́тка дрібна́я
Моли́ла не́ньку,
Весну́ ране́ньку:
— »Не́не рі́дная!
Вволи́ ми во́лю,
Дай менї́ до́лю,
Щоб я зацві́ла,
Весь луг скраси́ла:
Щоби́ я бу́ла,
Як со́нце я́сна,
Як зо́ря кра́сна,

---

[1]) Костиста. Пор. стор. 28 прим. 8. [2]) Нарід поясняє собі, н. пр. затьму со́нця повірем, що змия єго́ зїда́є, а також зо́рі.

Щобúм згорнýла
Весь сьвіт до сéбе!« —

»Дóню голýбко,
Жаль менí тебé,
Гáрная лю́бко.
Бо ви́хор сви́сне,
Морóз потúсне,
Бýря загудé;
Красá змарнíє;
Ли́чко счорнíє;
Голóвоньку склóниш,
Листóньки зрóниш,
Жаль сéрцю бýде«.

IV.

Лихá дóля.

Ох! ти дóле, лихá дóле,
Гáдино їдли́ва!
Переíлась моє щáстє —
Гірéнька годúно!
Запусти́лась в мою́ дýшу
Жýрбу́ і розпýку;
Учини́лась мóму сéрцю
З гараздóм розлýку.
Ой, мíсяцю, мíсячéньку,
Тихéнько думáєш;
Моéй тяжкóй недóленьки
Ти пéвно не знáєш!
Ой не знáєш, ой не знáєш
І не бýдеш знáти:
Як то тя́жко сиротóнцї
В сьвíтї загибáти!
Сам не знáєш, нї сестри́чка
Зьвіздóнька не скáже:
Як то гíрко, сли недóля
Ми́лий сьвіт завя́же!
Тобí хибá тíлько смýтку,
Що хмáра насýне;

А ра́дощів з зірочка́ми
Змéжи вас не тру́не;
А менї ось на сїм сьвітї
Своє́ сéрце їсти:
Бо з недо́лев боро́ти ся,
Як під во́ду плúсти.
Десь за мо́рем, за го́рами
Мій гара́зд здрімáв ся;[1])
Десь з бéзвістий, тéмних лїсів
Мій смýток пригнáв ся.
Ой пригнáв ся тай во́роном[2])
Надо мнов лїтáє;
Бє ми сéрце тяжкúм крило́м,
Рáдість розбивáє.
Вчо́ра вéчір чо́рна хмáра
Менї говорúла:[3])
— »Чýдуєш ся, побратúме,
Де ся до́ля дíла?
Твоя́ до́ля, то я була́ —
Я тя не минáю:
Вкривáлам тя чо́рнов мра́ков
І тепéр вкривáю.
І над гро́бом твоїм мра́ки
Ще мої повíснуть!« —

V.

Бандурúст.

(Уривок із піснотво́ра „Перекúньчик Бісурмáньский“).

1.

Бувáло весно́ю, як лїс розівé ся,
І чúстими птúчок гукнé голоса́ми,

---

[1]) На́родна поéзия лю́бить уособля́ти абстра́ктні розумíня; пор. Шевче́нка:
В то́го до́ля хо́дить по́лем —
Колоскú збірáє,
А моя́ десь ледащúця
За мо́рем блукáє.

[2]) Чо́рний во́рон являє ся в на́родній поéзиї зловíщим вíстуно́м.

[3]) В на́родній поéзиї бере́ приро́да у́часть в житю́ чоловíка; тут тако́ж усо́бленє.

Дубро́ва, як дівка, в цьвітє приберé ся,
Пчі́лка зазво́нить луга́ми, поля́ми,
Стада́ми весе́ло загра́є доли́на,
А в рі́чці ри́бонька аж но́сить водо́ю;
З пісеньков із по́ля верта́є дівчи́на,
Плуга́тор за плу́гом з до́вгою ду́мою; —
Бува́ло весно́ю, мов го́луб сивéнький,
Із о́ком яснéньким, як о́ко сьвятóго,
Під полóв банду́рка, в уста́х пісень мно́го,
Що ро́ку прихо́дить Соловíй старéнький.
А всї 'го за ба́тька рідне́нького ма́ли;
Старí і дїти, молодцї й дівча́та,
Як ба́тька з доро́ги всї єго́ вита́ли,
У селї 'му ко́жда своя́ була́ ха́та. —
Бо й го́ден був то́го. — Бува́ло зяви́в ся
Мов со́нце на не́бі — засьпіва́, загра́є,
То вся́кий весе́лий, о журбí й не снить ся;
Бож то нема́ пісні, як сей засьпіва́є!...
Заведе́ до́вгими ду́мки голоса́ми,
Зпід могúл, каза́в бись, холодо́чком вíє,
З ти́ха поговóрить з батька́ми-князя́ми;
Старí молодíють — бо й сам молодíє.
Або́ж і дівча́та; коли́ засьпіва́є,
Тьóхкають серде́нька, бо він відгада́є,
Що із миле́ньким гово́рять дівча́та;
Дівча́ спаленíє, спу́стить оченя́та,
Зи́ркне по миле́нькім, оча́ми пита́є;
Де він придивúв ся?... як він до́бре зна́є?!...
За то́є вся́кому припа́в до серде́нька,
Як до голу́бонька голу́бка сивéнька;
За то́є 'го всю́да зва́ли соловíєм.
Пíснїж бо то, пісні! ми таки́х не вмíєм'!...

2.

Як го́мін по лíсї, звíстка несéсь ми́ла:
— Іде́ соловíй наш! нові несе́ пісні,
Пісні нечу́вані і ду́мки незвíсні! —
Ра́дість у серде́ньку вся́кому зацви́ла.
І вúйшли назу́стріч і жда́ли на мо́стї;
Підхо́дить: склони́лись, згомоні́ли: »Го́стї!...«

До села́ приво́дять — вся́кого вита́є,
О ща́стю, здоро́влю, роди́нї пита́є.

* *
*

Чого́ж то у лу́зї голо́вку склони́ла,
Віда́й ту́чу чу́є бере́зочка бі́ла?
Чого́ж то пі́вець наш, чого́ він суму́є?...
Ви́дко з тяжко́ю журбо́ю несе́ ся,
Бо о́ко стемнї́ло, тя́жко се́рце бє ся,
А на ли́чку сму́ток — чи нещáстє чу́є?...
Йде село́м, бува́ло, весе́ло і сьмі́ло,
З ха́ткою, з деревце́м ко́ждим розмовля́є,
Вда́рить в банду́ру, з дрібне́нька загра́є
Козачка́ чи шу́мку — аж згада́ти ми́ло!...
А ни́нї, як не той — си́вий во́лос кло́нить
На грудь піснослóвну — жу́рить ся, суму́є,
Мо́вчки поступа́є, пі́сеньку не зво́нить,
З дїтьми́ ся не ба́вить — чи ли́хо віщу́є?!...
Чи жаль ти́сне се́рце за дру́гом миле́ньким,
Мо́же за сестро́ю, за бра́том рідне́ньким?...
Чи мо́же іду́чи з дале́кой доро́ги,
Хо́дом утоми́в ся і приму́чив но́ги?...
Не зму́чив він но́ги, хо́дом не втоми́в ся:
Вчу́єте, пта́шечки, чого́ зажури́в ся.

3.

Присї́в на цари́нцї, мо́лодь обступи́ла,
Як цьві́точку пчо́ли — а старшина́ сї́ла.
І ви́няв банду́рку і обте́р поло́ю,
І став ї строї́ти і пові́в руко́ю
По стру́нах з лего́нька... стру́ни згамори́ли...
Пі́вець розумі́є, бо з ним говори́ли:
Вже лїт со́рок кі́лька їх бе́сїду зна́є.
І вда́рив сильнї́йше і ско́рше труча́є,
І ста́ли греміти та Бески́дским гро́мом,
І ста́ли шумі́ти та степови́м шу́мом —
То знов закипі́ли, як во́ди старо́го
Отця́ Словути́цї[1]) — бо о нїм дума́є

[1]) Епі́тет Днїпра́.

Півець і ми́слию честь єму́ сьпіва́є —
То знов злебеді́ли, як би га́лич мно́го,
Стада́ми злеті́вши, чи́сте по́ле вкри́ли —
То знов з лего́нька з ти́ха гомони́ли,
Мов зга́дка лїт да́вних, мину́вшої до́лї.
Що раз то ти́хше і ти́хще брині́ли.
З ду́мкою півця розпли́лись по по́лї,
А на коне́ць зглу́хли — зо́всїм занїмі́ли!...

VI.

Псалми́ Русла́нові.

Хто з Бо́гом, Бог з ним, — мо́влять лю́ди на́ші і до́бре мо́влять; бо хто, яко Бог? — Бо цу́рати ся тобо́в бу́дуть лю́ди і ста́нуть тя суди́ти сусї́ди, і брат твій ска́же: нїт менї́ бра́та, і оте́ць твій ска́же: не мав-єм си́на, а ма́тїр твоя́ назве́ тя га́диною, син твій дви́гне ру́ку на те́бе, а свояки́ твої́ ви́речуть ся тебе́ і вержу́ть на тя со́ромом, неславля́ти тя ста́нуть дале́ко і широ́ко, бо не вгоди́в єсь їх лихі́й во́лї... Але ти не жури́сь, не вдава́й ся в розпу́ку, бо хто яко Бог? — Той, що звелї́в нїчо́му зроби́ти сьві́ти, вели́чноє со́нце і мі́сяць і тьми зьвізд, що велї́в темнотї́ переки́нути ся в сьві́тло, з котро́го доло́нї све́ркнули огнї́ і вда́рили во́ди, котро́го неви́диме о́ко ви́дить гадки́ душ на́ших, котри́й спряг собо́ю безнача́ток і безконе́ць, котро́го се́рце все́му сьві́ту се́рце, а во́ля — гара́зд всїх віків і всїх сторі́н ща́стє, той з тобо́ю — Бог з тобо́ю.!

VII.

Про́повідь сло́ва Бо́жого в день преподо́бного отця́ на́шого Ону́фрия.

Прїидѣте къ мнѣ вси трꙋждающїисѧ и обремененнїи и Ѧзъ оупокою вы. Мат. зач. м҃г.

Ни́нїшноє Євангéлиє, правові́рнії христи́яни, солоде́нькую нам пода́є потї́ху; іно́ огля́ньте ся до́бре в слова́х Іс. Христа́: **прїидѣте вси трꙋждающїи сѧ и обремененнїи и Ѧзъ оупокою вы.** Бо хтож би із вас ни́нї сказа́в, що не нале́жить до тружда́ющих ся і обремене́нних, хто ни́нї без

тру́да, без смýтку, без журбй! І колúб не святíї словá Іс. Хр.: **Язъ успокою вы** т. є: Я вам подáм спочúнок, ой як тя́жко, як гíрко на сім сьвíтї булó би миря́нам! Кóждий смýток був би без потíхи, кóжда слезá без солóдкої надíї, а рáдощі сéго сьвíта, хотя́ би і на́йбільші, не булú би правдúвими рáдощами, бо нúнї рáдуєш ся і веселúш ся, а за годúнку, за часóчок, надхóдить тяжкáя недóля, як чóрна хмáра, як лю́тий вóрог забирáє твої рáдощі і остаéш ся з тяжкúми журбáми, а колúб не надíя в Бóзї, без потíхи; длятóго, християни́не, колúсь нещáсен в журбí і нýждї, удавáй ся до Бóга, а Бог тя потíшить, а Бог ти подáсть по трýдах твоíх небéсний спочúнок.

Гля́ньте лишé, лю́деньков, на сьвятих Бóжих, на мýчеників, на мóнахів, на пустúнників: котрúй з них був на сім сьвíтї цíло щаслúвий і без трýдів? Сьвятúй пророк Самуíл, сьвятúй пророк Ілия́, Єлисéй, Ісáя, Данúл, і всї сьвятíї пророки старóго завíта, т. є. зáким Іс. Хр. для спасéня нáшого ізступúв з небéс на зéмлю, проживáли на сім сьвíтї в нýждї і в недостáтках, без богáтства, без пристанóвиска, а однáкож їх устáми Бог предвíчний промовля́в до грíшного нáрода, а однáкож не єдúн не нарікáв на нýжду свою́, на недóлю свою́, бо Бог в душí їх вляв їм тихомúрність, а на тамтím сьвíтї подáв їм спочúнок небéсний. Згадáйте, христúяни, на Лáзаря сьвятóго, о котрím повідáє Єванге́лиє сьвятóе, що запáв в тяжкýю недýгу, обложéн був струпами, не мав де головú приклонúти, не мав кýсня хлíба гóлод заморúти і жив інó окрушúнами, що спадáли зо збитóчних столíв богачá, грíшного брáта своéго; а хтож єго́ потíшив — Бог! умістúв єго́ в небесáх, подáв 'му рáйскії рáдощі: а брат єго́, що ємý жáлував кришúнку хлíба, мóлить єго́, щоб ємý спустúв кáплю студéної водú, прохолодúти згорíлий язúк свій від мук пекéльних, що їх терпíв за гріхú свої і за твéрдість своéго сéрця. Приведíть собí на тя́мку прáведного Йóва: був то чоловíк богобоязлúвий, але був засóбний і дóбре ємý ся вéло, несчислéнного мав майна́ стадáми овéць; алеж бáчте, допустúв Бог на нéго недóлю, забрáв 'му єго́ стадá і весь добýток, взяв 'му приятелíв і дíти, і спустúв на нéго самóго хоробу; алеж сьвятúй сей муж не плáкав, не нарікáв, але як пристóїть на пообжного, тíшив ся і мовля́в: Бог

дав, Бог взяв. Нагородив 'му Бог єго́ терпели́вість і по-бо́жність, верну́в 'му всї єго́ утра́ти і спусти́в на не́го бла-гослове́ньство своє́, як росу́ з не́ба се́ред жарко́го лї́та.

По́внії суть кни́ги сьвятії́ при́кладів потї́хи для нещá-сного і бездо́льного; всї сьвятії́ му́ченики, що терпі́ли і смерть прийми́ли за ві́ру Христо́вую — хто їх кріпи́в і си́лу по-дава́в в недо́лї і в му́ках? ми́лость к Бо́гови і надї́я в Бо́зї, і коли́ бим всїх сьвяти́х му́чеників хотї́в з дрі́бна вичисля́ти, не скінчи́в бим, не мо́влю, ни́нї, а́ле і за цїли́й рік, а я собі́ заложи́в коротє́нько до вас промо́вити, що коли́ Бог не помо́же, нїхто́ не помо́же, коли́ Бог не потї́шить, нїхто́ не потї́шить. Ду́мав би мо́же хто з вас, милє́ькії, що ма-є́тки і гро́ші засту́плять від недо́лї і потї́шать в нещáстю; мо́вив я за́раз з початку́, що годи́нка-часо́чок ви́дре тобі́ маєтки, розві́є твої гро́ші як поло́ву, а коли́ не спу́стиш ся на во́лю Бо́жую, коли́ се́рця тво́го не грі́є ми́лость Бо́жая, і ніг твої́х не кріпи́ть надї́я в Бо́зї, усиха́ти-меш в недо́лї і в нещáстю, як били́нка се́ред пісків без роси́ на со́нцї; а коли́ бись в доста́тках і в гаразді́, і, як то сегосьві́тні повіда́ють, в до́брім прожива́в бись вік і не зубожі́в по сїм бо́цї гро́ба, пита́ю ся, чи брат Ла́заря пра́ведного, бога́ч твердосе́рдний, не дав би був всї свої́ бога́тства за єдну́ ка́плю студе́ної роси́, щоб прохолоди́в запе́клий свій язи́к? Мо́же ду́маєш, що по́мі́ч і потї́ху на́йдеш в роди́нї і в прия-телях; но поду́май, чиж то все роди́на з тобо́ю, чиж ро-ди́на не єсть так в рука́х всемогу́щого Бо́га, як і твоє́ житя́, як і твоя́ до́ля, чиж за́всїда роди́ну те́є боли́ть, що тобі́ дога́рує? А коли́ ся надїва́ти-меш на прия́телїв, а тогди́ підпира́єш буди́нок твій сто́впом лободо́вим; бо прия́тель твій до́си ко́ло те́бе до́пче і наска́кує, до́ки чу́є гріш у те́бе за па́зухою, до́ки ви́дить во́лики на твоїй обо́рі, і як то́го не ста́не, розбі́гнуть ся і ще́знуть, як пусти́й вітер в по́лю. Мо́же ся на́дїєш на тво́ю си́лу; ви́дїв я раз си́льного ду́ба і поду́мав-єм собі́, що сьві́т пересто́їть, а́ле небáвом ви́дїв-єм, що лежа́в на землї́ горі́ корі́нєм; — так то і си́льним буває.

Всьо, на що на сїм сьві́тї на́дїєш ся, єсть, як му-дре́ць Бо́жий повіда́є, марни́ця над марни́цями. На кого́ж ся на́дївати бу́ду? На Бо́га ся надї́й, на Бо́га! Бог моя́ си́ла, Бог моя́ кріпость, Бог моя́ надї́я, повіда́є пі́вець Бо́-жий, Дави́д сьвяти́й. Бог твоя́ потї́ха, Бог твій пристано́-

вок, Бог твої рáдощі. Бог, всемогýщий вседержúтель сéго сьвíта, сúлен і тебé тлíнного хробакá підвéсти, Бог милосéрдний, колú для тéбе зступúв з небéс і умéр на хрестí, умилосéрдúть ся над тобóю в твоїй нýждї і трýдах, в тяготí і журбáх, і подáсть тобí спочúнок; а спочúнок, що Бог для трудя́щих і обременéнних подає́, єсть над всї солóдощі сéго сьвíта солоденький. Бо повідáю вам, вірте сéрцю моє́му: солóдкий єсть спочúнок в жнивá, колú сóнце догрівáє, в тíни при студéній водí, але солóдший спочúнок у Бóга; солóдко старéньким рóдичам тíшити ся своїми дíточкáми, колú здорóві, щаслúві, але солóдший спочúнок у Бóга. А я вас в імя́ Госпóдне забезпечáю, що колú жúтиме́те по вóлї Бóжій, по прúказах Бóжих, колú жúти-ме́те так, як цéрков сьвятáя прикáзує, як Єванге́лиє сьвятóє научáє, і як духóвнії напоминáють, не минéте ся зо спочúнком Бóжим.

Бýдьте богобоязлúві, побóжнії, молíть ся щúрим сéрцем до Бóга, бýдьте милосéрдними для убóгих, як Отéць небéсний над вáми милосердúть ся, шануйте стáрших, стережíть чужé як своє́, бýдьте за прúкладом Ісýса Христá покíрними і смирнéнькими, а Єванге́лиє сьвятóє нúнїшнє забезпечáє вас, що знáйдете покíй душáм вáшим — Амíнь.

---

4. Тарас Шевченко.

Дитячий вік. Шевченко родив ся 25. лютого (ст. ст.) 1814. р. в Моринцях, в Київщинї. Батько Тараса (Григорий) і мати були крепаками Енґельгарда і се крепацтво спадало й на Тараса. В півтора року перенїс ся батько Тараса з Моринець до Кирилівки і тому всї дитячі спомини Тараса вяжуть ся з сею місцевостю. Природа і ей прояви звертали на себе бачність молодого хлопчини і напували его уяву, а бистрий і поетичний его ум спонукував его побачити в дійности образи витворені в уяві (его вандрівка до желїзних стовпів, що після его уяви підпирали небо). Надійшли хвилї, що затроїли его дитячу волю і рано знівечили его щастє. На девятому році віддав его батько в школу дякоучителя Губского, що часто над ним знущав ся. На десятому році умерла ему мати, а батько маючи господарство і шестеро дрібних дїтий, був приневолений вдруге оженити ся і дати дїтям мачуху. З того часу щезли з Шевченкової хати хвилї згоди і домашнього щастя. Мачуха не любила найбільше Тараса за его пустовливу вдачу. В два роки по смерти матери умер

батько, а умираючи, згадав і про Тараса. „Синови Тарасови з моєї спадщини нїчого не треба, сказав батько віщим духом; він буде не аби-якою людиною; з него буде або щось дуже добре, або велике ледащо; для него моя спадщина або нїчого не буде значити, або нїчого не поможе".

Одинайцятилїтний Тарас став круглим сиротою. Від весни до пізної осени пас череду, а зимою ходив до школи і був „попихачем" пяниці-дяка Богорского, що часто над ним знущав ся. Коли лайка та бійка дяка надоїла Тарасови, утїкав він „в сьвіт за очи", і скривав ся звичайно в садї селянина Желеха. Там виглядїв він собі сховок в корчах калини і скривав ся цїлими днями перед дяком і мачухою. Серед чудової природи розбудила ся в нїм охота до рисованя, бо сидячи в буряні рисував собі коний, москалїв і т. і. Наостанку утїк від Богорского і тим скінчила ся шкільна наука.

Шевченко учить ся живописи. Тепер ходив він по селах та глядїв тямучого учителя живописи, до чого змалку мав велику охоту. Одначе й тут попадав він на таких людий як Богорский, аж наостанку припав до вподоби Дмитренкови, управителеви дібр молодого Енґельгарда і став комнатним козачком. В подорожах з Енґельгардом до Вильна, Варшави, Києва, Петербурга збирав собі Тарас нишком-тишком рисунки, щоби опісля дома було з чого перерисовувати. Енґельгард, замітивши у Тараса велику охоту до живописи, віддав єго в науку до комнатного живописця в Варшаві, а сей, побачивши у него незвичайні здібности, висловив Енґельгардови свою думку про Тараса. З поради того живописця віддав Енґельгард Тараса до знатного на той час варшавского портретиста Лямпі, до котрого він доходив на науку трохи не цїлий рік. Там мабуть Тарас познакомив ся з вольнодумною Полькою-Варшавянкою і ся перша любов ублагороднила єго душу і вивисшила єго у власних очах. „Я вперше тодї прийшов на думку", оповідав він опісля своєму приятелеви, живописцеви Сошенкови, „чому і нам нещасним крепакам не бути такими людьми, як і інші вільні кляси?" Він вивчив ся по польски, читав твори Міцкевича, Богдана Залєского і естетику Лїбельта. Бідному сиротї розкрив ся новий сьвіт. Але єго гірка минувшина, крепацтво, а з другого боку вільна воля інших верств суспільних — все те доводило Тараса до розпуки. Однак Тарас не загинув.

З Енґельгардом переїхав Тарас в Петербург і тут учив ся живописи у Шираєва, відрисовував ясними весняними ночами статуї в царскім лїтнім садї і познакомив ся з земляком, живописцем Сошенком. Сей познакомив Тараса з укр. письменником Евг. Гребінкою. Гребінка щиро ганяв ся долею Тараса, давав єму читати твори укр письменників, подавав єму деякі відомости і представив єго секретареви академії штук Українцеви Григоровичу і знаменитому живописцеви Карлу Брюлову. З Гребінкою бував Тарас у придворного живописця Венецианова, а сей познакомив Тараса з славним московским поетом Василем Жуковским, що був учителем царевича (опісля царя Олександра II.). Знакомство з такими людьми значно вплинуло на розвиток Тараса. Розмови, яким прислухував ся, книжки, які дістававав

від Гребінки, бистро двигнули вперед осьвіту Тараса. Не набравшись змалку початкової осьвіти, якаб єму улекшила трудну дорогу до поважної науки, поет-самоук присвоював собі з трудом наукові відомости без ладу і системи, але одолівав сї трудности силою свого таланту і незвичайною памятю. Тарас зачудував Сошенка поступом в науках. Бажаючи пізнати напрям єго таланту, задав Жуковский Тарасови тему: описати житє художника (артиста). Певно, що Тарас вдоволив знатного романтика, коли він з того часу став пильно заходити ся коло визволу Тараса з кріпацтва. Брюлов вималював портрет Жуковского, а ціною льотерії з сего образа (10.000 руб.) викуплено Шевченка з кріпацтва 22. цьвітня 1838. р. В память сеї події присьвятив Шевченко своїм добродіям знамениті поеми: Жуковскому — „Катерину", Григоровичеви — „Гайдамаки".

Шевченко в Академії штук. З того дня почав Шевченко ходити до Академії штук і став скоро одним з найліпших учеників-товаришів Брюлова. Тут познакомив ся він з Німцем Штернберґом і став з ним читати романи Вальтер-Скота (в моск. перекладї), а у Поляка Демского дістав твори Лєлєвеля і Міцкевича. З поради Брюлова читав біблію, історию а Гомера, Ґетого, Шілєра і Шекспіра в перекладах, крім того твори польских і московских письменників і слухав університетских викладів. В тім часї менше займав ся малярством, а став писати вірші (почав ще в літнім садї царскім, рисуючи там статуї). В 1840 появив ся в Петербурзї „Кобзарь". В нім містили ся: Засьпів, Перебендя. Катерина, Тополя, Думка (На що менї чорні брови), До Основяненка, Іван Підкова і Тарасова ніч. В 1841. р. видав він „Гайдамаки". Хоч московскі критики глумили ся з Шевченкових творів, однак на Україні відразу стала голосною єго слава. Знакомство з Кухаренком, звернуло єго бачність на долю кавкаских гіриняків, а знакомство з Бодяньским розкрило єму історичну минувшину України і широкий словяньский сьвіт.

Шевченко професором живописи. Скінчивши Академію штук (1844) і осягнувши золоту медаль та титул свобідного художника, поїхав Шевченко на Україну а відтак дістав в Київі при археоґрафічній комісиї місце рисовника. З порученя комісиї їздив він по Україні, рисував види памятних історичних місць і будівель, розкопував могили, та підготовлював рисунки до альбома Живописна Україна. Тут познакомив ся він з громадою народолюбної української молодежи, в якій вели ся широкі розмови про Словяньщину, а те, про що громадяни науковим способом розправляли. виповідав Шевченко в поетичних творах (До мертвих і живих, Шафарикови і т. і.). З переселенєм Костомарова у Київ засновало ся (1846. на Різдво) тайне Товариство сьв. Кирила й Методия, а Шевченко підносив духа своїх приятелїв віщими творами. Небавом опісля дістав Шевченко заходом кн. Репнїної місце професора живописи в київскім університеті, думав вже про укр. живописну академію, коли лиха доля всему перебила.

Шевченко в неволї. Коли він вертав з весїля Кулїшевого, щоби поїхати за границю з Кулїшами для дальшого артистичного образо-

ваня (Куліша жертвувала на ту ціль своє віно 3000 руб.), арештовано єго в Київі, як і девять інших Українців, членів Товариства. Шевченка осаджено на три місяці в Петропавловскій кріпости під Петербургом, а відтак присуджено „за складанє революційних і в найвищому ступні сьміливих віршів, як людину з міцним здоровлєм, вирядити салдатом“ в Оренбурґ над Уралом, а звідтам в недалеку Орску кріпость, в безводній, піскові пустині і заборонено писати й малювати а опісля й листувати ся з приятелями. Опісля начальство мимо строгої заборони давало деяку пільгу поетови, що міг собі тайком писати. Єму полекшало, коли став їздити і рисувати з капітаном Бутаковим, що мав розслїдити і описати околиці Аральского озера. Бутаков представив труди скінченої експедиції і альбом з рисунками Шевченка, бажаючи єму вивднати аванс. Однак за те дістав ще нагану, що позволив рисувати Шевченкови. Шевченка переведено в Уральск і заборонено писати і рисувати, а звідтам в Новопетровск на східнім березї Каспія. В тій безнадійности доведений до розпуки, шукав поет розради в євангелию. Але старшина, пізнавши єго опісля близше, поводилась з ним по людски і він знов почав тайком писати і малювати.

Визволенє Шевченка. По смерти царя Миколая I. (1855) почали приятелї Тарасові заходити ся около визволеня поета і серед всїляких перепон з підмогою кн. Репнїної і ґр. Настасї Толстої довели до амнестиї. Літом 1857. р. виїхав Шевченко з Новопетровска, а дізнавши ще чимало перепон, опинив ся наостанку в Петербурзї. З дозволу ґр. Толстого, віцепрезидента Академії штук, поселив ся поет в самій Академії, де займав ся рисованєм і ґравірованєм олійних образів, малював небогато, зате чимало рисунків крейдкою і сепією, а особливо високо цїнять єго „офорти“[1]). Збірку Шевченкових офортів видав єго приятель Василь Тарновскій. Дух поета віджив по тяжкій неволї і він став також писати, між іншими поему Неофіти, та задумав видавати книжечки для осьвіти люду, але вспів видати лише Буквар южноруский.

Смерть Шевченка. Відвідавши по поворотї з неволї Україну і свою семю, забажав поет поселити ся над Днїпром, де сам вибрав собі живописне місце між Каневом а Пекарами, і одружитись на Україні та викупити свою семю з крепацтва. Однак лише викупно семї вспів перевести, а тамті справи проволїкались. Тяжкі незгодини зломали кремезну постать Шевченка. Осеню 1860. став він нездужати а 26. лютого 1861. р. закінчив житє. Відповідно бажаню, висказаному в „Заповітї“, перевезли земляки єго тїло на Україну і похоронили коло Канева на горі Чернечій (нинї Тарасовій), над Днїпром, де бажав поставити собі хату і, працюючи для народу, доживати свого віку.

Писаня. Нї один з великих поетів словяньских не полишив по собі так мало писань, але й так богатих змістом, як Шевченко.

---

[1]) Картини з природи і репродукциї (aqua fortis, салїтрова кислота, уживана до мідяних плит, до радированя).

В невеликім томі „Кобзаря“ висловив він найкрасші ідеї братерства братнього, рівности, любови і волї, а сьпівав живою мовою україньско-рускою, зачіпаючи з глибока серце кождого чоловіка. Тому справедливо оцінив значінє поезиї Шевченка Павлин Сьвєнціцкий, висказавши, що „Шевченка розуміє і з ним чує весь україньско-руский нарід“. Вийшовши зпоміж самого народу, він чув і висьпівував єго долю і тому був поетом справдї народним. „Поезия Шевченка, як каже Костомарів, — се поезия цїлого народу, однак не тілько та, яку він висьпівав у своїх піснях: се поезия, яку нарід дїйсно засьпівав устами свого вибраного, свого справдї передового чоловіка“.

В артизмі Шевченко уступає місця таким поетам, як Міцкевич і Пушкин, бо не мав такої осьвіти як они, хоч і ся недостача доповнювала ся значно силою єго творчого ґенія; однак животворностю ідей, благородними і всеобіймаючими почуваннями, природностю і простотою — Шевченко їх перевисшає. Тому то твори Шевченкові не тілько діждались вельми численних видань, але й чимало перекладів на всї словяньскі і деякі західно-европейскі мови. Він не тілько україньско-руский поет народний, але поет усеї людскої суспільности, пригнобленої нещасними обставинами суспільного житя.

Народна поезия — се головне і найблизше жерело, з якого черпав Шевченко. Тимто так близко стоїть він до козацкого епосу (дум) і „Слова о Полку“. Поезия Шевченка перенята скрізь народностю, а всякий навіть посторонний мотив має в єго поезиї україньску закраску.

Мотиви Шевченкових творів. — Найголовнїйшим мотивом Шевченкової поезиї є — семя, а що основу єї творять жінка і дїти, тимто они виповняють найкрасші твори поета. Особливо видне місце в творах поета займають дїти, задля важкого дитячого віку пережитого поетом і великої любови до дїтий. Село, хата, яко місця семейно-родинних відносин, зображені поетом артистично. Дальшим головним мотивом в Шевченковій поезиї се — Днїпро, з котрим вязала ся в уяві поета любов до родини і спомини з минувшини. Днїпро є символом усего питомо-україньского, як Висла в польскій а Рен в нїмецкій поезиї. Другим таким мотивом, з яким поет лучить ідеал щасливого народного житя і цїлу низку історичних споминів — се Україна з живими описами з природи (тополя, садок вишневий, соловій, калина, барвінок, лїлея, перекотиполе і т. і.).

Народність в поезиї Шевченка виявляє ся також єго сьвітоглядом, улюбленими єго поглядами на природу і на суспільність, у відносинах суспільности в минувшинї і в сучасности. Природа зображена оригінально з питомою україньскою закраскою (сонце почує за морем, місяць гуляє по небу з сестрою-зорею і т. і.). Всї ті образи дишать давним артистично-мітичним сьвітоглядом і нагадують давні поетичні виображіня про подружні відносини небесних тїл.

Народно-поетичні порівнаня і символи виступають часто в поезиї Шевченка, взяті з народної поезиї, бо народна пісня

мала незвичайне значінє для піддержки духа поета в найтяжших хвилях єго житя (н. пр. похилений явір — зажурений козак, жатва — битва, як в „Слові о Полку“ і в думах, калина — дівчина; вітер бере живу участь в житю України — ночию веде тиху розмову з осокою, гуляє по степу, розмовляє з курганами, заводить буйну розмову з морем і т. д.; народні образи долї, що збирає колоски, недолї, образ смерти з косою, чуми з лопатою і т. д.).

Історичні мотиви вельми ріжнородні у Шевченка: згадки минувшини, шляхи, могили, історичні особи. На границї між істориєю а сучасностю стоїть мотив о чумаках.

Релїґійно-моральні мотиви вельми богаті в поезиї Шевченка. Тепле релїґійне чувство і страх Божий проникають весь Кобзар. Яко чоловік вельми релїґійний, Шевченко теплими словами говорить про силу молитви, київскі сьвятинї, чудотворний образ Пр. Богородицї, висуває християньскі засади добра, особливо прощаня ворогам, а з покори і прощаня серце поета переняте надїєю. Все те спасло поета від зневіри і розпуки, лише під впливом тяжких условин єго житя і єго семї пробивають ся оклики досади, що „нема раю на сім сьвітї, хиба що на небі“. В Посланию виступає поет проти безвіря і поясняє невірство односторонним впливом нїмецкої науки.

Напрями Шевченкових творів. — В першій добі поетичної творчости проявляє ся в Шевченкових творах романтичний напрям під впливом Жуковского і Міцкевича. Спомини з єго житя і житя єго семї, картини з українського родинного житя — се зміст перших єго творів. Шевченкові твори сеї доби мають сентиментальну закраску — они є вірним образом думок і почувань українсько-руского народу і випливом тих мотивів, які находимо і в народній українсько-рускій поезиї.

Романтичний напрям проявляє ся іменно в балядах першої доби, основаних на народних переказах (як Причинна, Тополя), хоч і в пізнїйшій добі Шевченко повертав до сего напряму. А вжеж і в першій добі намагає ся поет в деяких романтичних творах погодити сей напрям літературний з реальним. Почуване людского горя і бідованя звернуло бачність поета і на суспільні причини сего горя, які він добачав у суспільних привілеях а іменно в крепацтві.

Сї почуваня натхнули поета написати два гарні епічні твори: Катерина і Наймичка. В „Катеринї“ зобразив Шевченко, в картинї повній артизму, нещасну долю сїльскої дівчини, обманеної і знеславленої самоволею пана-москаля. Однак поет висказав сею поемою не тілько гірку правду суспільного житя, але заразом мов би алеґорично вказав на долю України, занапащену Московщиною. Мов би рідною сестрою „Катерини“ є поема „Наймичка“, до котрої поет взяв тему з народних пісень. Не находимо в ній таких високопоетичних картин і рефлєксий, такої мельодийної і ядренної мови, як в „Катеринї“, однак „Наймичка“ перевисшає „Катерину“ справдї біблійною простотою в оповіданю і глибокохристияньскою основою. Наймичка-мати стає спосібною до найбільшої

саможертви героїнею, котра з любови материньскої весь тік карає ся в чужій хаті для добра свого дитяти, виявляючи аж при смерти, що єсть єго матерю.

Відгомін романтичного напряму відбив ся також в перших історичних поемах Шевченкових, в котрих козаччина виступає ідеалом національних змагань поета, що бажав „рівної правди“ для всїх. До сего козацкого периоду історії України-Руси відносять ся з більших творів Шевченкових: Гамалїя, Тарасова ніч, Іван Підкова, Чернець, Невольник, Гайдамаки і деякі дрібнійші. А що у поета не було богато історичного материялу (єму доводило ся користувати ся апокрифічною „Істориєю Руссов“, приписуваною Ґеорґію Конїському), істориєю Бантиш-Каменьского, Маркевича, та деякими уривками неповних літописий (н. пр. Рубана), навіть історичними романами (н. пр. „Чорна Рада“), тому й постерегаємо в творах Шевченка чимало похибок. Однак поет-артист вгадував вірно характер деяких історичних епох, виведених ним у великих артистичних картинах. Именно дуже добре зрозумів і змалював він дух Запорожа [н. пр. „Іван Підкова“ (опис походу на Царгород), „Гамалїя“, „Невольник“, „Чернець“]. Так само часи „руїни“ зобразив Шевченко в думі про здачу Дорошенка (Заступила чорна хмара) так живо, що до такого наглядного зображеня можна дїйти хиба, прочитавши основну моноґрафію Костомарова про ту історичну добу. В перших творах історичних була поезия Шевченкова тугою, плачем і апотеозою козаччини. Народні перекази і пісні навіяли Шевченкови сю авреолю, якою він окружив козаків як борців за волю України. Именно в двох стихотворах: До Основяненка і Тарасова ніч[1]) висказав поет тугу по втраті давної гетьманьщини.

Відгомін романтичного прикрашуваня старини пробиває ся і в найбільшій поемі історичній Гайдамаки. Основою сеї поеми послужили криваві події коліївщини (1768 р.), про які поет ще малим хлопцем наслухав ся народних переказів і оповідань свого дїда. Поет зобразив проводирів коліївщини героями, що „встали за сьвятую правду й волю і розкували закований у кайдани народ темний“, виводить страшні сцени різні й руїни, повні драматизму, котрі лагодить ідилїчними епізодами (Титар) або елеґійними рефлєксиями і так зводить контрасти сьвітла і тїни в гармонійну цїлість та підносить тим літературну стійність поеми. Однак малюючи се „лихо, гірше пекла“, поет не спочуває жорстоким вибухам мести, бачить в тих страшних подїях велику історичну похибку і жалкує, „що тогож батька дїти не вміли, не хотїли жити та братать ся“. Поет заохочує до братолюбія і додає в передмові до „Гайдамак“ отсї слова: „Слава Богу, що минуло! а надто як згадаєш, що ми одної матери дїти, що всї ми Словяни. Серце болить, а розказувать треба:

---

[1]) Тут описує побіду козацкого гетьмана Тараса Трясила в бою Переяславскім (1628 р.) над гетьманом коронним Конецпольским над рікою Альтою.

нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаютця знову з своїми ворогами, — нехай житом-пшеницею, як золотом покрита, нерозміжованою останетця на віки од моря і до моря словіньская земля!" Окрім народних переказів про коліївщину, відомих Шевченкови, поет неперечно зачерпнув гадку зображеня „Гайдамак", деякі подробиці і загальний вивід з творів польскої літератури, що обробляли сю тему або доторкували ся сих подій і були відомі нашому поетови. А що поет не читав, як сам визнає, критичних моноґрафій про добу коліївщини, то й нїчого дивного, що й в сій поемі попадають ся деякі похибки.

Национально-політичний напрям. — Познакомившись опісля близше з історією України, Шевченко розчарував ся „гетьманьщиною", в котрій спершу добачав свій ідеал, і дораджував своїм землякам основнійше вичучувати історию України, з котрої могли впевнитись, що причиною політичних незгодин була та „козацка старшина", що за особистими вигодами забула про потреби народу. Війшовши в громаду київскої народолюбної молодежи, а відтак в Кирило-Методиївске братство, став Шевченко речником політичної свободи і ставить в своїх поемах супроти аристократичних засновків козацкої старшини ідею знесеня крепацтва і політичної волї для всїх Словян. Национально-політичний напрям проявляє ся в деяких тогочасних поемах Шевченкових з закраскою словянофільства, що було відгомоном всесловяньских ідей харківского кружка українських письменників, а відтак Кирило-Методиївского братства. Були се прояви панславізму, зовсім непохожого на сей, що тоді починав ся в московскім кружку — панславізму основаного не на панованю одного племени над другим, а на рівноправности і внутрішній свободі. Одушевлений национальними відродинами ческого народу, щоб „усї Словяни стали добрими братами і синами сонця правди" (присьвята О. Шафарикови), поет написав поему Іван Гус, в котрій виступає в оборонї гуситизму і голосить ідеї суперечні з доґмами католицкої Церкви. Зате в „Дружнім посланию і живим і мертвим" висловив Шевченко здорові гадки про национальні і просьвітні відродини своїх земляків, свобідні від усякої нетерпимости национальної і тому можна сей твір вважати неначе национально-політичним каноном Українців. „Очистив він історию від усякої омани правдивим і високим духом народним", як каже Куліш, і вказав в сім дидактичнім творі шлях, яким треба простувати до национальних і просьвітних відродин України-Руси. Він взиває всїх, панів і хліборобів, осьвічених і темних, щоби обняли ся разом і дбали про спільний добробит і справдїшню просьвіту; щоби пани й осьвічені не вдоволяли ся вольнодумними фразами, але щоб і на дїлї помагали народови.

Колиж Шевченко позбув ся одушевленя для колишньої гетьманьщини і переняв ся гуманними ідеями Кирило-Методиївского братства, серце єго ворушилось проти насильного пановання одного народу над другим, проти царизму, що „взяв волю України". В сій добі написав отже поет дві політичні поеми: Сон (неперечно під

впливом Міцкевичевих „Petersburg“, „Ustęp“, „Improwizacya“, 2-ої части „Dziady“ і „Przegląd wojska“) і Кавказ, в котрих різко виступив з великими жалобами проти темного царства за минувші й теперішні кривди України. В сих поемах глянув поет глибоко в рани суспільного побуту і тому мабуть не міг задержати потрібного епічного супокою, задля чого поемі „Сон“, написаній з більше национально-українського становища, недостає суцільности і орґанічної звязи. Зате поему „Кавказ“, оперту на загально людскій основі, можна вважати найкращим висловом щирого людского чутя поета.

Антаґонізм до царизму проявив ся у Шевченка і в останніх літах єго житя, именно в деяких думках, в котрих висказав наклін до революцийних гадок, і в поемі, а радше політичній алєґорії Неофіти. В сій поемі (написаній 1857. р.), зобразив поет, як український нарід пропадає в тяжкій неволі, подібно як колись і римскі імператори мучили неофітів в перших віках християньства.

Реалїстичний напрям. — З часів неволі (1847—57) находимо в дрібних гарних картинах найкрасші перли Шевченкової поезиї, в котрих він зобразив тяжку долю крепаків і виявив найвисші ідеї — любови своєї рідні, темних, незрячих братів свого народу, а через те і любови людскости. При национальних змаганях не забув поет і загально-людских потреб. Тою аналїзою прояв суспільного побиту на Україні, переведеною в неволі, витворив собі поет реальний сьвітогляд закрашений інколи націоналїзмом, однак не дійшов до ясних і конкретних поглядів социяльних. Любов до неволеного мужика спонукала поета до рішучого протесту проти крепацтва, проти всякого насильства і знущаня над слабшими, а картини людского горя і недолї доводять поета до розпуки; єму здає ся, що „нїчого нема сьвятого на землї, що й самого Бога вже люди прокляли“ і в тій розпуцї взиває поет: „Молїтесь Богови сьвятому, молїтесь правдї на землї, а більше на землї нїкому не поклоніте ся“. В тяжкій розпуцї здає ся поетови в далекій неволі, що „нема навіть кругом тебе великого Бога;“ одначе влагодивши свій жаль, втихомиривши своє зворушене серце, каже: „і хочетця сповідати, серце розповити; Боже милий, як хочетця жити і любити Твою правду і весь сьвіт обняти!“

Шевченко повставав не лише проти царизму і всякої неволї державної, чи громадскої, але й проти всякої релїґійної нетерпимости. Він був чоловіком релїґійним і побожним, а біблія, з котрою ніколи не розставав ся, полишила незатерті слїди на єго творах. Але при всїм тім в поетичних творах з часів неволї і опісля (1857—61) попадають ся інколи безбожні слова і картини, в напрямі крайно реалїстичнім. Однак сї противо-християньскі й безбожні слова виходять лише окликами досади горячого чоловіка, сьмілими замахами поета, подібними до тих, які проявляють ся і в деяких біблійних творах (н. пр. в Йові і ін.). Найдальше від євангелия відступив поет в поемі Марія. Не перестав він там вправдї бути християнином і не порвав зовсїм з доґмами церкви, називаючи „Марію“ —

„пренепорочною, сьвятою“ і згадуючи „про живого істиного Бога“ але обертаючись останними часами в Петербурзі серед людий з раціоналїстичними поглядами, зложив свою поему під впливом тих раціоналїстичних думок і своїх демократичних змагань.

Шевченко черпав також теми до своїх творів з біблії старого завіта, а іменно до п с а л м і в, котрі є пересьпівом „псалмів Давидових“, однак прикрашені власними думками поета про волю, суд Божий царям і судям.

Шевченко написав ще перед засланєм драму в 3-х дїях Н а з а р С т о д о л я. Нема вправдї в ній справдїшньої драматичної зав'язки, а розвязка виходить зовсїм несподївано, однак характери деяких осіб дїєвих, іменно Назара і єго товариша Гната, зобразив поет справдї артистичною рукою, і стріча Назара з Галею в 3-їй дії зображена з великим драматичним талантом. Недостачі сего твору можна виправдати тим, що поет не мав опісля нагоди належно викінчити сего твору, написаного протягом 16 днїв.

Шевченко писав також дещо московскою мовою (З а п и с к и в неволї, Новісти і т. ін.). В московских творах не блиснув вже талант поета таким ясним сяєвом, як в українських, а всеж мають іменно повісти велику стійність лїтературну — і є важним жерелом до житєписи поета і до поясненя деяких єго українських творів.

Становище в лїтературі. Шевченко зробив своїми нечисленними творами рішучий перелом; він вніс живі ідеї в українсько-руску лїтературу і опер її на несхитних підвалинах, тому має він перворядне значінє в історії — не лише лїтератури, але усего народу. Яка не булаб дальша доля українсько-руского народу, істория все зверне ся до Шевченка, коли заговорить про минувшину українсько-руского народу. „Як же коли небудь, каже Костомарів, нащадки українсько-руского народу, довго терпівшого, пониженого, будуть користувати ся повною людскою свободою і плодами людскої цивілізациї, тоді згадувати муть долю прожиту їх предками, а при тім з великим поважанєм згадувати муть Шевченка, сьпівця недолї їх предків, що добивав ся для них свободи родинної, суспільної, душевної, і разом з ними страдав душею і тїлом, думкою і дїлом“.

I.

З а с ь п і в.

Ду́ми мої́, ду́ми мої́,
Ли́хо мені́ з ва́ми!
На́що ста́ли на папе́рі
Су́мними рядо́ми?

Чом вас вітер не розвіяв
В степу́, як пили́ну?
Чом вас ли́хо не приспа́ло,
Як свою́ дити́ну?
Бо вас ли́хо на сьвіт на сьміх породи́ло,
Поліва́ли сльо́зи — чом не затопи́ли,
Не ви́несли в мо́ре, не розми́ли в по́лї?
Не пита́либ лю́ди, що в ме́не боли́ть,
Не пита́либ, за́що проклина́ю до́лю,
Чого́ нужу́ сьвітом?... »Нїчо́го роби́ть«,
Не сказа́либ на сьміх...

Квіти мої, дїти:
На́щож вас коха́в я, на́що доглядав?
Чи запла́че се́рце одно́ на сїм сьвітї,
Як я з ва́ми пла́кав? Мо́же і вгада́в.
Мо́же, на́йдеть ся дївоче
Се́рце, ка́рі о́чи,
Що запла́чуть на сї ду́ми —
Я бі́льше не хо́чу,
Одну́ сльозу́ з очи́й ка́рих
І — пан над пана́ми!
Ду́ми мої, ду́ми мої,
Ли́хо менї з ва́ми!

За ка́рії оченя́та,
За чо́рнії бро́ви
Се́рце рва́ло ся, сьміялось,
Виліва́ло мо́ву;
Виліва́ло, як уміло,
За те́мнії но́чі,
За вишне́вий сад зеле́ний,
За ла́ски дївочі.
За степи́, та за моги́ли,
Що на Українї,
Се́рце млїло, не хотїло
Сьпіва́ть на чужи́нї.
Не хотїлось в снїгу́, в лїсї,
Коза́цьку грома́ду
З булава́ми, з бунчука́ми
Збира́ть на пора́ду...

Нехáй дýші козáцькії
В Украйні витáють —
Там шúроко, там вéсело
Од крáю до крáю...
Як та вóля, що́ минýлась,
Днїпр широ́кий — мóре,
Степ і степ, ревýть порóги,
І могúли — гóри.
Там родúлась, гарцювáла
Козáцькая вóля;
Засївáла трýпом пóле,
Цóки не остúло...
Лягла́ спочúть; а тимчáсом
Вúросла могúла,
А над нéю орéл чóрний
Стóрожем лїтáє
І про нéї дóбрим лю́дям
Кобзарí сьпівáють.
Все сьпівáють, як дїялось,
Слїпí небораки,
Бо дотéпні. А я... а я
Тílько вмíю плáкать,
Тílько сльóзи за Украйну...
А слóва — не мáє...
А за лúхо... — Та цур йому́!
Хто його́ не знáє?!
А нáдто, той, що дúвить ся
На людúй душóю —
Пéкло йому́ на сїм сьвíтї
А на тім...

Журбóю
Не наклúчу собí дóлї,
Колú так не мáю...
Нехáй злúднї живýть три днї
Я їх заховáю —
Заховáю змію лю́ту
Колó свóго сéрця,
Щоб ворогú не бáчили,
Як лúхо сьміéть ся...
Нехáй дýмка, як той вóрон,

Лїта́є, та кра́че,
А се́рденько солове́йком
Щебе́че та пла́че
Ни́шком — лю́ди не поба́чать,
То й не засьмію́ть ся...
Не втира́йтеж мої́ сльо́зи,
Неха́й собі́ ллю́ть ся,
Чуже́ по́ле полива́ють
Що дня і що но́чі,
По́ки попи́ не наси́плють
Чужи́м піско́м о́чі...
Оттаке́ то! а що роби́ть?
Журба́ не помо́же.
Хтож си́ротї завиду́є —
Кара́й того́, Бо́же!
Ду́ми мої́, ду́ми мої́,
Квіти мої́, ді́ти!
Виросла́в вас, доглядав вас,
Деж мені́ вас ді́ти?
В Украї́ну ідуть, ді́ти,
В на́шу Украї́ну,
По́під ти́нню[1]), сирота́ми,
А я — тут заги́ну.
Там на́йдете щи́ре се́рце
І сло́во ласка́ве,
Там на́йдете щи́ру пра́вду,
А ще, мо́же, й сла́ву...
Привіта́й же, мою́ не́нько,
Моя́ Украї́но,
Моїх ді́то́к нерозу́мних,
Як свою́ дити́ну!

Петербурґ, 1839 р.

II.

Думки[2]).

1.

Ві́тер в га́ї нагина́є
Ло́зу і топо́лю,

[1]) 1-ий відмі́нок ти́нне, сер. ро́да збірни́й імен. = плоти́. [2]) Пор. Чи́танка для I р. учит. семіна́рий стор. 236—238. Чи́танка для II р. стор. 251, 256 і 282. Чи́танка для шк. вид. стор. 81, 145, 149, 286.

Ла́ма ду́ба, ко́тить по́лем
Перекоти́-по́ле...
Так і до́ля: то́го ла́ма,
То́го нагина́є, —
Мене́ ко́тить — і де спи́нить
І сама́ не зна́є!...
У яко́му кра́ї мене́ захова́ють,
Де я прихилю́ ся, на ві́ки засну́?...
Коли́ нема́ до́лї, нема́ талану́,
То нї́кого ки́нуть. Нїхто́ не згада́є —
Не ска́же хоть на сьміх: »Неха́й спочива́є, —
Тільки його́ й до́лї, що ра́но засну́в«...

1840 (?) р.

2.

Менї́ одна́ково, чи бу́ду
Я жить в Украї́нї, чи нї —
Чи хто згада́є, чи забу́де
Мене́ в снїгу́ на чужинї́, —
Однаковісенько менї́!
В нево́лї ви́ріс між чужи́ми
І неопла́каний свої́ми,
В нево́лї пла́чучи умру́,
І все з собо́ю заберу́; —
Мало́го слї́ду не поки́ну
На на́шій сла́вній Украї́нї,
На на́шій — не свої́й землї́.
І не помя́не ба́тько з си́ном,
Не ска́же си́нові: »Моли́сь,
Моли́ ся, си́ну: за Вкраї́ну
Його́ заму́чили коли́сь!...«
Менї́ одна́ково, чи бу́де
Той син моли́ти ся, чи нї;
Та не одна́ково менї́,
Як Украї́ну злії лю́ди
Приспля́ть, лука́ві, і в огнї́
Її́, окра́деную, збу́дять...
Ох, не одна́ково менї́!

1847. р. (в цитаде́лї).

3.

Дóля.

Ти не лукáвила зо мнóю;
Ти другóм, брáтом і сестрóю
Сїрóмі[1]) стáла; ти взялá
Менé, малéнького, за рýку
І в шкóлу, хлóпця, одвелá
До пúного дякá в наýку:
»Учúся, сéрденько: колúсь
З нас бýдуть лю́ди«, — ти сказáла.
А я й послýхав, і учúвсь,
І вúвчив ся. А ти збрехáла!
Які́ з нас лю́ди?... Та дармá!
Ми не лукáвили з тобóю,
Ми прóсто йшли, — у нас немá
Зернá непрáвди за собóю...

Петербургъ, 1858. р.

III.

Топóля.

По дібрóві вíтер вúє,
Гуля́є по пóлю,
Край дорóги гне топóлю
До сáмого дóлу.
Стан висóкий, лист широ́кий —
Мáрно зеленíє,
Кругóм пóле, як те мóре
Широ́ке синíє.
Чумáк ідé, подúвить ся,
Та й гóлову схúлить;
Чабáн в рáнцї з сопíлкою
Ся́де на могúлї,
Подúвить ся — сéрце нúє:
Кругóм нї билúни!
Однá — однá, як сúрота
На чужúнї, гúне!

---

[1]) Бідня́ка, нещáсний.

Хтож ви́ховав тонку́, гнучку́
В степу́ погиба́ти?
Пострівáйте, все розкажу́.
Слу́хайтеж, дївча́та.
Полюби́ла чорнобри́ва
Козака́ дївчи́на,
Полюби́ла — не спини́ла,
Пішо́в, тай заги́нув;
Як би зна́ла, що поки́не, —
Була́б не люби́ла:
Як би зна́ла, що заги́не, —
Була́б не пусти́ла;
Як би зна́ла!...
І то ли́хо —
Попе́реду зна́ти,
Що́ нам в сьвітї зострінéть ся,
Не зна́йте, дївча́та!
Не пита́йте свою́ до́лю...
Само́ се́рце зна́є,
Кого́ люби́ть. Неха́й вя́не,
Поки́ закопа́ють!
Бо не до́вго, чорнобри́ві,
Ка́рі оченя́та,
Біле ли́чко червонї́є
Не до́вго, дївча́та!
До по́лудня, тай завя́не,
Бро́ви полиня́ють...[1])
Коха́йте сяж, любі́те ся,
Як се́рденько зна́є.
Защебе́че солове́йко
В лу́зї на кали́нї, —
Засьпіва́є коза́ченько,
Хо́дя по доли́нї.
Висьпі́вує, по́ки ви́йде
Чорнобри́ва з ха́ти;
А він її́ запита́є:
»Чи не би́ла ма́ти?«
Ста́нуть собі, обійму́ть ся; —

---

[1]) Змінять ся, ви́падуть.

Сьпівá соловéйко;
Послýхають, розійдýть ся,
Обóє радéнькі.
Нїхтó того́ не побáчить,
Нїхтó не спитáє:
»Де ти булá, що робúла?«
Самá собí знáє.
Любúла ся, кохáла ся,
А сéрденько млі́ло:
Воно́ чýло недóленьку,
Сказáти не вмі́ло.
Не сказáло — остáла ся,
День і ніч воркýє;
Як голýбка без гóлуба,
А нїхтó не чýє.

Не щебéче соловéйко
В лýзї над водóю,
Не сьпівáє чорнобрúва,
Стóя під вербóю;
Не сьпівáє — як сúрота,
Бі́лим сьвітом нýдить.
Без мúлого бáтько, мáти —
Як чужíї лю́ди;
Без мúлого сóнце сьвітить —
Як вóрог сьміéть ся;
Без мúлого скрізь могúла...
А сéрденько бéть ся!
Минýв і рік, минýв дрýгий —
Козакá немáє;
Сóхне вонá, як квíточка,
Нїхтó не питáє:
»Чогó вя́неш, моя́ дóню?«
Мáти не спитáла,
За старóго, богáтого
Нúщечком еднáла.
»Ідú, дóню!« кáже мáти:
»Не вік дївувáти.
Він богáтий, одинóкий —
Бýдеш панувáти«.

— »Не хо́чу я панува́ти,
Не піду́ я, ма́мо!
Рушника́ми, що придба́ла,
Спусти́ мене́ в я́му!
Неха́й попи́ засьпіва́ють,
А дружки́ попла́чуть:
Ле́гше менї́ в тру́нї лежа́ть,
Нїж його́ поба́чить«.

Не слу́хала стара́ ма́ти,
Роби́ла, що зна́ла;
Диви́лася чорнобри́ва,
Со́хла і мовча́ла.
Пішла́ в ночі́ до воро́жки,
Щоб поворожи́ти:
Чи до́вго їй одино́кій
На сім сьві́тї жи́ти?
»Бабу́сенько, голу́бонько,
Се́рце моє́, не́нько!
Скажи́ менї́ щи́ру пра́вду:
Де ми́лий-серде́нько?
Чи жив, здоро́в? чи він лю́бить?
Чи забу́в, поки́нув?
Скажи́ж менї́: де мій ми́лий?
Край сьві́та поли́ну!
Бабу́сенько, голу́бонько,
Скажи́, — бо ти зна́єш!
Хо́че да́ти мене́ ма́ти
За старо́го за́між.
Люби́ть його́, моя́ си́за, —
Се́рце не навчи́ти.
Пішла́б же я утопи́лась —
Жаль ду́шу згуби́ти.
Коли́ не жив чорнобри́вий,
Зроби́, моя́ пта́шко,
Щоб до до́му не верну́лась...
Ті́жко менї́, ті́жко!
Там стари́й жде з старости́ами...
Скажи́ж мою́ до́лю«.
— »До́бре, до́ню, спочи́нь тро́шки...

Чини́ж мою́ во́лю.
Сама́ коли́сь дівува́ла,
Те́є ли́хо зна́ю;
Мину́ло ся — навчи́ла ся:
Лю́дям помага́ю.
Твою́ до́лю, моя́ до́ню,
Позáторік зна́ла,
Позáторік і зі́ллячка
Для то́го придба́ла«.

Пішла́ стара́, мов каламáр
Доста́ла з поли́ці.
»Ось на тобі́ сього́ ди́ва!
Піди́ до крини́ці.
По́ки пі́вні не сьпіва́ли,
Уми́й ся водо́ю,
Ви́пий тро́шки сьо́го зі́ля —
Все ли́хо загóїть.
Ви́пеш — біжи́, я́ко мóга:
Щоб там ні́ кричáло,
Не огля́нь ся, по́ки ста́неш
Аж там, де прощáлась.
Одпочи́неш. А як ста́не
Мі́сяць серед не́ба,
Ви́пий ще раз; не прии́де —
Втрете ви́пить тре́ба.
За пе́рший раз, як за той рік,
Бу́деш ти тако́ю;
А за дру́гий — се́ред сте́пу
Ту́пне кінь ногóю.
Коли́ живи́й козáченько,
То зáраз прибу́де.
А за тре́тій... моя́ до́ню,
Не пита́й, що бу́де.
Та ще, чу́єш, не хрести́ ся!
Бо все пі́де в во́ду.
Тепе́р же йди, подиви́ ся
На торішню вро́ду«.

Взя́ла зі́лле, поклони́лась:
»Спаси́бі, бабу́сю!«

Ви́йшла з ха́ти: »Чи йти, чи ні?
Ні, вже не верну́ ся!«
Пішла́, вми́лась, напи́ла ся,
Мов не своя́ ста́ла,
Вдру́ге, втре́тє, та, мов со́нна,
В степу́ засьпіва́ла:
»Пла́вай, пла́вай, лебе́донько,
По си́ньому мо́рю,
Рости́, рости́, топо́ленько,
Все в го́ру, та в го́ру!
Рости́ гнучка́ та висо́ка
До са́мої хма́ри, —
Спита́й Бо́га: чи діжду́ я,
Чи не діжду́ па́ри?
Рости́, рости́, подиви́ ся
За си́нє мо́ре:
По тім бо́ці — моя́ до́ля,
По сім бо́ці — го́ре.
Там десь ми́лий чорнобри́вий
Сьпіва́є, гуля́є,
А я пла́чу, лі́та тра́чу,
Його́ виглида́ю.
Скажи́ йому́, моє се́рце,
Що сьмію́ть ся лю́ди:
Скажи́ йому́, що загину,
Коли́ не прибу́де!
Сама́ хо́че мене́ ма́ти
В зе́млю захова́ти...
А хтож її голо́воньку
Бу́де доглида́ти?
Хто догля́не, розпита́є,
На ста́рість помо́же?
Ма́мо моя́, до́ле моя́!
Бо́же ми́лий, Бо́же!
»Подиви́ ся, топо́ленько,
Як нема́ — запла́чеш
До схід со́нця ране́сенько,
Щоб ніхто́ не ба́чив.
Рости́ж, се́рце топо́ленько,
Все в го́ру, та в го́ру;

Пла́вай, пла́вай, лебе́донько,
По си́ньому мо́рю!«
Таку́ пісню чорнобри́ва
В степу́ заспіва́ла.
Зі́лє ди́ва нароби́ло —
Топо́лею ста́ла.
Не верну́ла ся до до́му,
Не діжда́ла па́ри,
Тонка́-тонка́ та висо́ка —
До са́мої хма́ри.

По дібро́ві ві́тер ви́є,
Гуля́є по по́лю,
Край доро́ги гне топо́лю
До са́мого до́лу.

Петербург, 1839. р.

IV.

На́ймичка.

I.

Був собі дїд та ба́ба...
З да́внього да́вна у га́ї над ста́вом,
У двох, собі на ху́торі жили́,
Як дїточо́к дво́є, —
Усю́ди обо́є.
Ще зма́лечку удво́х ягня́та пасли́,
А по́тім побра́ли ся,
Худо́би діжда́ли ся, —
Придба́ли ху́тір, став і млин,
Садо́к у га́ї розвели́
І на́сїку чима́лу, —
Всього́ надба́ли.
Та дїточо́к у їх Бі́г-ма,
А смерть з косо́ю за плечи́ма.

Хтож їх ста́рість привіта́є,
За дити́ну ста́не?
Хто запла́че, похова́є?
Хто ду́шу спомя́не?

Хто поживе́ добро́ че́сно,
В до́брую годи́ну,
І згада́є дя́куючи,
Як своя́ дити́на?...
Тя́жко дїти́й годува́ти
У безве́рхій ха́тї,
А ще гі́рше ста́ріти ся
У бі́лих пала́тах, —
Ста́ріти ся, умира́ти,
Добро́ покида́ти
Чужи́м лю́дям, чужи́м дїтям
На сьміх, на розтра́ту!

II.

І дїд, і ба́ба у недїлю
На прі́спі вдвох собі́ сидїли
Гарне́нько, в бі́лих сорочка́х;
Сия́ло со́нце в небеса́х, —
А нї хмари́ночки, та ти́хо,
Та лю́бо, як у ра́ї.
Схова́ло ся у се́рцї ли́хо,
Як зьвір у те́мнім га́ї.
В такім ра́ї чого́б, бач ся,
Стари́м сумува́ти?
Чи то да́вне яке́ ли́хо
Проки́нулось в ха́тї?
Чи вчора́шнє, зада́влене
Знов заворуши́лось,
Чи ще ті́лько заклю́нулось —
І рай запали́ло?
Не зна́ю, що́ і пі́сля чо́го
Старі́ суму́ють. Мо́же, вже
Отсе́ збира́ють ся до Бо́га,
Та хто в дале́кую доро́гу
Їм до́бре ко́ний запряже́?

— »А хто нас, На́сте, похова́є,
Як помремо́?«
— »Бог зна́є!
Я все отсе́ міркува́ла,

Та аж сýмно ста́ло:
Одино́кі зоста́рілись...
Кому́ понадба́ли
Добра́ сьо́го?...«
— »Стрива́й лише́нь!
Чи чу́єш? щось пла́че
За воріть мú, мов дити́на!
Побіжím лиш! Ба́чиш?
Я вга́дував, що щось бу́де!«
І ра́зом схопи́лись
Та до воріт... Прибіга́ють,
Мо́вчки зупини́лись:
Перед са́мим переля́зом —
Дити́на сповúта,
Тай не ту́го, й нове́нькою
Свити́ною вкри́та;
Бо то ма́ти сповива́ла —
І лíтом укри́ла
Оста́нньою свити́ною!
Диви́лись, моли́лись
Старí мої. А серде́шне
Нена́че блага́є:
Ви́пручало рученя́та
Й до їх простяга́є
Малю́сенькі... і замо́вкло,
Нена́че не пла́че.
Тíлько пхи́ка.
— »А що, На́сте?
Я й каза́в! От, ба́чиш?
От і тала́н, от і до́ля!
І не одино́кі!
Бери́ж лише́нь та сповива́й!...
Ач яке́, нівро́ку!
Неси́ж в ха́ту, а я ве́рхи
Ки́нусь за кума́ми
В Городи́ще«.
Чу́дно яко́сь
Дíеть ся між на́ми!
Оди́н си́на проклина́є,
З ха́ти виганя́є:

Дру́гий сьвíчечку, серде́шний.
По́том заробля́є
Та рида́ючи стано́вить
Пе́ред образа́ми —
Нема́ ді́тий!... Чу́дно яко́сь
Ді́ється ся між на́ми.

III.

Аж три на́ри на ра́дощах
Кумів назбіра́ли,
Та в ве́чері й охрести́ли
І Ма́рком назва́ли.
Росте́ Ма́рко. Старі́ мої́
Не зна́ють, де ді́ти,
Де посади́ть, де положи́ть
І що́ з ним роби́ти.
Мина́є рік. Росте́ Ма́рко —
І ді́йна коро́ва
У ро́зкоші купа́єть ся.
Аж ось чорнобро́ва
Та молода́, білоли́ця
Прийшла́ молоди́ця
На той ху́тір благода́тний
У на́йми проси́ть ся.
— »А що́ж? ка́же, »возьмім На́сте«.
— »Возьмі́мо, Трохи́ме,
Бо ми старі́, нездужаєм,
Та таки́ й дити́на;
Хоча́ воно́ вже й підросло́,
Та всеж таки́ тре́ба
Коло́ йо́го піклува́тись«[1]).
— »Та воно́-то тре́ба.
Бо й я свою́ вже ча́сточку,
Прожи́в, сла́ва Бо́гу,
Підтопта́в ся. Так щож тепе́р,
Що́ візьмеш небо́го?
За рік, чи як?«

---

[1]) **Дба́ти**, заходи́ти ся.

— »А, що́ дасте́«.
— »Е, ні! тре́ба зна́ти,
Тре́ба, до́чко, лі́чи́ть пла́ту,
Заро́блену пла́ту,
Бо ска́зано: хто не лі́чить,
То той і не ма́є.
Так отта́к хиба́, небо́го?
Ні ти нас не зна́єш,
Ні ми тебе́. А пожи́ве́ш,
Роздивиш ся в ха́ті.
Тай ми тебе́ поба́чимо, —
Оттоді́ й за пла́ту.
Чи так, до́чко?«
— »До́бре, дя́дьку«.
— »Про́симож у ха́ту«.

Поєдна́лись. Молоди́ця
Ра́да та весе́ла,
Ні́би з па́ном повінча́лась,
Закупи́ла се́ла.
І у ха́ті, і на дво́рі,
І ко́ло скоти́ни,
У ве́чері і в до́сьвіта;
А ко́ло дити́ни,
Так і па́да[1]), ні́би ма́ти;
В бу́день і в неді́лю
Голо́воньку йому́ зми́є,
Й соро́чечку бі́лу
Що день Бо́жий надіва́є;
Гра́єть ся, сьпіва́є,
Ро́бить во́зики, а в сьвя́то,
То й з рук не спуска́є.
Диву́ють ся старі́ мої
Та мо́лять ся Бо́гу.
А на́ймичка невспу́ща
Що ве́чір, небо́га,
Свою́ до́лю проклина́є,
Тя́жко-ва́жко пла́че:

---

[1]) Припада́є. захо́дить ся, дба́є.

І нїхто́ того́ не чу́є,
Не зна́є й не ба́чить,
Опрі́ч Ма́рка мале́нького.
Так воно́ не зна́є,
Чого́ на́ймичка сльоза́ми
Його́ умива́є.
Не зна Ма́рко, чого́ вона́
Так його́ ці́лу́є, —
Сама́ не ззїсть і не доне́,
Його́ нагоду́є.
Не зна Ма́рко, як в коли́сці
Ча́сом се́ред но́чи
Проки́неть ся, ворухне́ть ся, —
То вона́ вже ско́чить
І укри́є, й перехре́стить,
Ти́хо заколи́ше:
Вона́ чу́є з тії́ ха́ти
Як дити́на ди́ше.
В ра́нцї Ма́рко до на́ймички
Ру́чки простяга́є
І »ма́мою« невсищу́щу
Га́нну велича́є...
Не зна Ма́рко, росте́ собі́
Росте́, випроста́є.

IV.

Чима́ло лїт переверну́лось,
Води́ чима́ло утекло́:
І в ху́тір ли́хо заверну́ло,
І слїз чима́ло принесло́.
Бабу́сю На́стю похова́ли
І ле́две-ле́две одвола́ли[1])
Трохи́ма ді́да. Прогуло́
Прокля́те ли́хо, тай засну́ло.
На ху́тір зно́ву благода́ть
Зза га́ю те́много верну́лась
До ді́да в ха́ту спочива́ть.

---

[1]) Дове́сти до здоро́вля, щоби́ оду́жав.

Уже́ Ма́рко чумаку́є
І в осени́ не ночу́є
Ні під ха́тою, ні в ха́ті, —
Когонебу́дь тре́ба сва́тать.
»Кого́ж би тут?« стари́й ду́ма
І про́сить пора́ди
У на́ймички. А на́ймичка
До царі́вниб ра́да
Слать старости́: »Тре́ба Ма́рка
Само́го спита́ти«.
— »До́бре, до́чко, спита́ємо.
Тай бу́демо сва́тать«.
Розпита́ли, пора́дились,
Тай за старости́ами
Пішо́в Ма́рко. Верну́ли ся
Лю́ди з рушника́ми,
З сьвяти́м хлі́бом обмі́неним.
На́нну у жупа́ні,
Таку́ кра́лю ви́сватали,
Що хоч за гетьма́на,
То не со́ром. Оттаке́то
Ди́во запопа́ли!

— »Спаси́бі вам!« стари́й ка́же.
»Тепе́р, щоб ви зна́ли,
Тре́ба кра́ю доводи́ти,
Коли́ й де вінча́ти,
Тай весі́лля. Та ще ось що:
Хто в нас бу́де ма́ти?
Не дожи́ла моя́ На́стя!...«
Тай зали́вись сльоза́ми.
А на́ймичка, у поро́гу,
Вхопилась рука́ми
За одві́рок, тай зомлі́ла.
Ти́хо ста́ло в ха́ті;
Ті́лько на́ймичка шепта́ла:
»Ма́ти... ма́ти... ма́ти!«

V.

Через ти́ждень молоди́ці
Корова́й міси́ли

На хýторі. Старúй бáтько
З усієї сúли
З молодúцями танцю́є
Та двір вимітáє,
Та прохо́жих, проїзжáчих[1])
У двір закликáє,
Та варéною[2]) частýє,
На весíлля прóсить.
Знай бíгає, а самóго
Лéдве нóги нóсять.
Скрізь гармúдер та реготня́,
В хáтї і на двóрі,
І жолобú вúкотили
З новóї комóри.
Скрізь пóрання; печýть, варя́ть,
Вимітáють, мúють...
Та все чужí. Деж нáймичка?
На прóщу у Кúїв
Пішлá Гáнна. Благáв старúй,
А Мáрко аж плáкав,
Щоб булá вонá за мáтїр.
»Нї, Мáрку! нія́ко
Менí мáтїрю сидíти:
То богáті лю́ди,
А я нáймичка; — ще й з тéбе
Съмія́ти ся бýдуть.
Нехáй Бог вам помагáє!
Підý помолю́ ся
Усíм сьвятúм у Кúєві,
Тай знóву вернý ся
В вáшу хáту, як прúймете.
Пóки мáю сúли,
Трудúти мусь...«
Чúстим сéрцем
Поблагословúла
Свогó Мáрка... заплáкала
Й пішлá за воротá.

---

[1]) Зам. проїзжáючих. [2]) Варéна, варенýха, горівка варéна з мéдом, з пéрцем і т. і.

Розверну́ло ся весе́лля.
Музи́кам робо́та
І підко́вам. Варе́ною
Столи́ й ла́ви ми́ють,
А на́ймичка шкандиба́є:
Поспіша́є в Ки́їв.
Прийшла́ в Ки́їв, не спочи́ла;
У міща́нки ста́ла,
Наняла́ ся носи́ть во́ду,
Бо гроши́й не ста́ло
На ака́фист у Варва́ри.
Носи́ла — носи́ла,
Кіп[1]) із ві́сім заробила
Й Ма́ркові купи́ла
Сьвяту́ ша́почку в пеще́рах
У Йва́на сьвято́го,
Щоб голова́ не боліла
В Ма́рка молодо́го;
І перете́ник у Варва́ри
Невістці доста́ла,
І, всім сьвяти́м поклони́вшись,
До до́му верта́лась.

Верну́ла ся. Катери́на
І Ма́рко зустрі́ли
За воротьми́, ввели́ в ха́ту
Й за стіл посади́ли;
Напова́ли й годува́ли.
Про Ки́їв пита́ли
І в кімна́ті Катери́на
Одпочи́ть посла́ла.
»За́що вони́ мене́ лю́блять?
За́що поважа́ють?
О, Бо́же мій милосе́рдний!
Мо́же вони́ зна́ють?
Мо́же вони́ догада́лись?...
Ні, не догада́лись.
Вони́ до́брі...«

[1]) Копа́ = ½ рубля́ (50 копійок)

І на́ймичка
Тя́жко заридала́.

VI.

Три́чи кри́га замерза́ла,
Три́чи розтава́ла, —
Три́чи на́ймичку у Ки́їв
Ка́тря провожа́ла,
Так як ма́тїр. І в четве́ртий
Провела́ небо́гу
Аж у по́ле, до моги́ли,
І моли́ла Бо́га,
Щоб швиде́нько верта́ла ся,
Бо без не́ї в ха́тї
Яко́сь су́мно, ні́би ма́ти
Поки́нула ха́ту.
Після́ Пречи́стої в неді́лю,
Та після́ Пе́ршої, Трохи́м
Стари́й сиді́в в соро́чцї бі́лій,
В брилі́, на при́спі. Перед ним
З соба́кою уну́чок гра́в ся,
А вну́чка в ю́пку одяглась
У Ка́трину і ні́би йшла
До ді́да в го́стї. Засьмія́в ся
Стари́й і вну́чку привіта́в
Нена́че спра́вдї молоди́цю.
»А деж ти ді́ла паляни́цю?
Чи, мо́же, в лі́сї хто одня́в?
Чи, по́-просту — забу́ла взя́ти?...
Чи, мо́же, ще й не напекла́?
Е, со́ром, со́ром, ле́пська ма́ти!«
Аж зирк! — і на́ймичка ввійшла́
На двір. Побі́г стари́й стріча́ти
З ону́ками свою Га́нну.
»А Ма́рко в доро́зї?«
Га́нна ді́да пита́ла ся.
— »В доро́зї ще й до́сї«.
— »А я ле́две доди́бала
До ва́шої ха́ти.
Не хоті́лось на чужи́нї

Одній умира́ти!
Коли́б Ма́рка діжда́ти ся!
Так щось тя́жко ста́ло!«
І внуча́там із клуно́чка
Гости́нці вийма́ла:
І хре́стики, й дука́чики,
Й нами́ста разо́чок
Ори́ночці[1]), і черво́ний
З фо́льґи образо́чок;[2])
А Ка́рпові солове́йка
Та ко́ників па́ру;
І четве́ртий уже́ пе́рстень
Сьвято́ї Варва́ри
Катери́ні, а ді́дові
Із во́ску сьвято́го
Три сьві́чечки; а Ма́ркові
І собі нїчо́го
Не принесла́: не купи́ла,
Бо гро́ший не ста́ло,
А зароби́ть не зду́жала.
»А ось ще оста́лось
Пів бу́бличка!«
Й по шмато́чку
Ді́тям розді́ли́ла.

VII.

Ввійшла́ в ха́ту. Катери́на
Їй но́ги уми́ла
Й полу́дновать посади́ла.
Не пи́ла й не ї́ла
Стара́ Га́нна.
»Катери́но!
Коли́ в нас неді́ля?«
— »Після́ за́втра?«
— »Тре́ба бу́де
Ака́фист наня́ти
Микола́єві сьвято́му
Й на ча́сточку да́ти:

[1]) Ори́на, Яри́на = Іри́на. [2]) Образо́к на каруко́вій, прозо́рій карти́ні.

Бо щось Ма́рко забари́в ся...
Мо́же де в доро́зї
Занеду́жав, сохра́нь Бо́же!«
Й пока́пали сльо́зи
З стари́х очи́й заму́чених.
Ле́две-ле́две вста́ла
Ізза стола́.
»Катери́но!
Не та вже я ста́ла —
Зледащі́ла, не зду́жаю
І на но́ги вста́ти.
Тя́жко, Ка́тре, умира́ти
В чужі́й, те́плій ха́тї!«

Занеду́жала небо́га.
Уже́ й причаща́ли,
Й маслосьвя́тиє служи́ли,
Нї, не помага́ло.
Стари́й Трохи́м по надві́рю,
Мов уби́тий, хо́дить.
Катери́на з боля́щої
І очи́й не зво́дить,
Катери́на ко́ло не́ї
І дню́є й ночу́є.
А тимча́сом сичі́ в ночі́
Не до́бре віщу́ють
На комо́рі. Боля́щая
Що день, що годи́на,
Ле́две чу́ти, пита́єть ся:
»До́ню, Катери́но!
Чи ще Ма́рко не приї́хав?
Ох, як би я зна́ла,
Що діжду́ ся, що поба́чу,
То щеб підожда́ла«.

VIII.

Іде́ Ма́рко з чумака́ми,
Іду́чи сьпіва́є,
Не поспіша́ до госпо́ди —
Воли́ попаса́є.

Везе́ Ма́рко Катери́нї
Сукна́ дорогóго,
А ба́тькові ши́тий по́яс
Шóвку червонóго,
А на́ймичцї на очи́пок
Парчи́ золотóї[1])
І черво́ну до́бру ху́стку
З бі́лою габо́ю[2]),
А дїточка́м череви́чки,
Фіґ та виногра́ду,
А всїм вку́пі черво́ного
Вина́ з Цариграду
Відер з тро́є у бари́лї
І кавя́ру з До́ну;
Всього́ везе́, та не зна́є,
Що дїється дóма!

Іде́ Ма́рко, не жу́рить ся.
Прийшóв — сла́ва Бо́гу!
І воро́та одчиня́є,
І мо́лить ся Бо́гу.
»Чи чу́єш ти, Катери́но?
Біжи́ зустріча́ти!
Уже́ прийшóв! Біжи́ шви́дче!
Шви́дче веди́ в ха́ту!...«
Сла́ва тобі́, Хри́сте Бо́же!
На си́лу діжда́ла!«
І *Отче наш* ти́хо-ти́хо,
Мов крізь сон, чита́ла.

Стари́й воли́ випряга́є,
Зано́зи хова́є
Мере́жані[3]), а Катру́ся
Ма́рка огляда́є.
»А деж Га́нна, Катери́но?
Я пак і байду́же!
Чи не вме́рла?«
— »Нї, не вме́рла,

[1]) Зо́лотом тка́на мате́рия. [2]) Бі́ле туре́цке сукно́; тут бі́лий край ху́стки. [3]) Волове́ ярмо́ вирізуване.

А ду́же нездю́жа.
Ходи́м лишéнь в малу́ ха́ту,
По́ки випряга́є
Воли́ ба́тько; вона́ тебе́;
Ма́рку, дожида́є«.
Ввійшо́в Ма́рко в малу́ ха́ту
І став у поро́гу...
Аж зляка́в ся. Га́нна шéпче:
»Сла́ва, сла́ва Бо́гу!
Ходи́ сюди́, не ляка́й ся!
Ви́йди, Ка́тре, з ха́ти!
Я щось ма́ю розпита́ти,
Де́що розказа́ти«.

Ви́йшла з ха́ти Катери́на,
А Ма́рко схили́в ся
До на́ймички у го́лови.
»Ма́рку! подиви́ ся,
Подиви́ ся ти на ме́не;
Бач, як я змарні́ла?
Я не Га́нна, не на́ймичка, —
Я...«

Та й заніміла.
Ма́рко пла́кав, дивува́в ся.
Знов о́чи одкри́ла,
Пи́льно-пи́льно подиви́лась, —
Й сльо́зи покоти́лись.
Прости́ мене́! Я кара́лась
Весь вік в чужи́й ха́тї...
»Прости́ мене́, мій си́ночку!
Я... я твоя́ ма́ти!«
Тай замо́вкла...

Зомлі́в Ма́рко,
Й земля́ задріжа́ла.
Проки́нув ся... до ма́тері, —
А ма́ти вже спа́ла!

Переяслав, 1845 р.

V.

Кавка́з.

(Якову де-Ба́льмену).

За го́рами го́ри хма́рами пови́ті,
Засія́ні го́рем, кро́вию поли́ті.
Зпоконві́ку Прометея
Там оре́л кара́є,
Що день Бо́жий до́вбе ре́бра,
Се́рце розбива́є; —
Розбива́є та не ви́пє
Живу́щої кро́ви —
Воно́ зно́ву ожива́є,
І съмі́ється ся зно́ву.
Не вмира́є на́ша пра́вда,
Не вмира́є во́ля:
І неси́тий не ви́оре
На дні мо́ря по́ля, —
Не скуе́ душі́ живо́ї
І сло́ва живо́го,
Не понесе[1]) сла́ви Бо́га,
Вели́кого Бо́га.

Не нам на прю з Тобо́ю ста́ти,
Не нам ді́ла́ твої́ суди́ть:
Нам ті́лько пла́кать, пла́кать, пла́кать,
І хлі́б насу́щний замісить,
Кріва́вим по́том і сльоза́ми.
Кати́ знуща́ють ся над на́ми,
А пра́вда на́ша — пя́на спить!
Коли́ж вона́ проки́неть ся?
Коли́ж одпочи́ти
Ля́жеш, Бо́же утомле́ний,
І нам даси́ жи́ти?
Ми ві́руєм твої́й си́лі,
І Сло́ву живо́му:
Вста́не пра́вда, вста́не во́ля,
І Тобі́ Одно́му

---

[1]) Поноси́ти, — хули́ти, обиджа́ти.

Поклóнять ся всї язи́ки
Во ві́ки і ві́ки.
А по́ки що — течу́ть рі́ки,
Кріва́вії рі́ки!...

За го́рами го́ри, хма́рами пови́ті,
Засі́яні го́рем, кро́вию поли́ті!
Оття́м то Милости́ві Ми
Ненагодо́вану і го́лу
Засту́кали серде́шну во́лю,
Тай цькуємо́... Лягло́ кістьми́
Люди́й муштро́ваних чима́ло...[1])
А сліз, а кро́ви?... Утопи́ть
Всїх ца́риків би ста́ло,
З дїтьми́ й внуча́тами, втопи́ть
В сльоза́х удо́вих... А дїво́чих
Проли́тих ни́шком се́ред ночи,
А ма́терніх гаря́чих сльоз,
А ба́тьківських, стари́х, крова́вих —
Не рі́ки, — мо́ре розлило́сь,
Огне́нне мо́ре! —
Сла́ва, сла́ва
Хорта́м і го́ньчим і псаря́м,
Сла́ва! —

І вам сла́ва, си́ні го́ри
Кри́гою оку́ті;
І вам, ли́царі вели́кі,
Бо́гом не забу́ті!
Боріте ся — побо́рете!
Вам Бог помага́є;
За вас си́ла, за вас во́ля
І пра́вда сьвята́я!

«Чу́рек і са́кля[2]) — все твоє, —
Воно́ не про́шене, не да́не, —

---

[1]) Око́ло пів мілїо́на жо́внірів полягло́ у війні з Черке́сами.
[2]) Чу́рек — корж (пля́цок); са́кля — ха́та, черке́ські слова́

Нїхто́ й не ві́зьме за своє́,
Не поведе́ тебе́ в кайда́нах.
У нас... На те письме́нні ми,
Чита́єм Бо́жії глаго́ли, —
І од глибо́кої тюрми́,
І до висо́кого престо́ла
Усї ми в зо́лотї — і го́лі.
До нас в нау́ку! Ми навчи́м
По чо́му хлїб і сіль по чім...
Ми не пога́ни, —
Ми настоя́щі христия́ни:
Храми́, іко́ни,
Усе́ добро́, сам Бог у нас!
Нам ті́лько са́кля в о́чи ко́ле,
Чого́ вона́ у вас стоїть,
Не на́ми да́на? Й чом ми вам
Чу́рек же ваш та вам не ки́нем,
Як тій собаці? Чом ви нам
Плати́ть за со́нце не повинні?
Тай ті́лькож то!...
Ми ма́лим сити. — А зате́,
Як би ви з на́ми подружи́лись,
Бога́тоб, де́чому навчи́лись.
У нас же й свїта!... Як на те
Одна́ Сібір неісходи́ма!
А тюре́м? лю́ду? — Що й лїчи́ть!
Од Молдава́нина до Фі́нна,
На всїх язи́ках все мовчи́ть...
Бо благоде́нствує!...
У нас — чого́ то ми не вмі́єм?
І зо́рі лїчим; гре́чку сі́єм,
Францу́зів ла́єм: продаєм
Або́ у ка́рти програ́єм
Люди́й, — не Не́ґрів, а таки́х,
Таки́ хрещени́х, та — прости́х.
Ми не Гішпа́ни! — Крий нас, Бо́же,
Щоб кра́дене перекупа́ть.
Ми по зако́ну«.

По зако́ну Апо́стола
Ви лю́бите бра́та,

Суєсло́ви,[1]) лицемі́ри,
Го́сподом прокля́ті?
Ви лю́бите на бра́тові
Шку́ру, а не ду́шу,
Тай лу́пите по зако́ну.

За кого́ж Ти розпина́в ся,
Хри́сте, си́не Бо́жий?
За нас до́брих, чи за сло́во
Істини? чи, мо́же,
Щоб ми з те́бе посьмія́лись?
Воно́ж так і ста́лось!
Храми́, канли́ці і іко́ни
І ставники́,[2]) і мі́рри дим,
І пе́ред о́бразом Твоїм
Неутоми́мії покло́ни
За кра́жу, за війну́, за кров...
Щоб бра́тню кров проли́ти, про́сять,
А по́тім в дар Тобі́ прино́сять
З пожа́ру вкра́дений покро́в...

Просьвіти́лись!... Та ще хо́чем
Дру́гих просьвіти́ти:
Со́нце пра́вди показа́ти
Сліпи́м, ба́чим, дітям.
Все пока́жем, — тільки да́йте
Себе́ в ру́ки взя́ти:
Як і тюрми́ мурува́ти,
Кайдани́ кова́ти,
Як носи́ть їх, і як пле́сти
Кну́ти узлова́ті.
Всьому́ навчи́м! Тільки да́йте
Взя́ти свої́ го́ри, —
Оста́ннії, бо взяли́ вже
І по́ле, і мо́ре.

---

[1]) Пустосло́вні, облу́дники. [2]) Вели́кий сьвічни́к церко́вний.

І тебе́ загна́ли, мій дру́же еди́ний,
Мій Якове лю́бий![1]) Не за Украї́ну,
А за її ката́ довело́сь проли́ть
Кров до́бру, не чо́рну: довело́сь запи́ть
З моско́вської ча́рки моско́вську отру́ту.
О, дру́же мій до́брий, дру́же не забу́тий!
Живо́ю душо́ю в Украї́ні вита́й;
Лі́та́й з козака́ми пона́д берега́ми,
Розри́ті моги́ли в степу́ наглядай,
Запла́ч з козака́ми дрібни́ми сльоза́ми;
І мене́ з нево́лі в степу́ виглядай!

А по́ки що — мої ду́ми,
Моє́ лю́те го́ре,
Сі́яти му; неха́й расту́ть
Та з ві́тром гово́рять...
Ві́тер ти́хий з Украї́ни
Понесе́ з росо́ю
Ті́ї ду́ми аж до те́бе:
Бра́тньою сльозо́ю
Ти їх, дру́же, привіта́єш,
Ти́хо прочита́єш,
І моги́ли, степи́, го́ри,
І мене́ згада́єш. —

Переяслав 18. листопа́да 1845.

VI.

Черне́ць.[2])

(П. А. Кулі́шу́.)

У Ки́єві, на Подо́лі,[3])
Було́ колись, і ніко́ли
Не ве́рнеть ся, що ді́лось,
Не ве́рнеть ся споді́ване...

---

[1]) Яків де Ба́льмен, зукраїнщений Фра́нцуз, прия́тель Шевче́нка, поги́б в бо́ю з Черке́сами, котри́х Ро́сия аж по до́вгій, важкій боротьбі (1843—59) підби́ла. [2]) Сей твір осно́ваний на пере́казі, не схі́днім з істо́рією, на́чеб Палі́й умер в Межигорі. Лише́ про́щанє Запоро́жця істори́чно не́вне. [3]) Подо́л, часть Ки́єва над сами́м Дніпро́л.

Не ве́рнеть ся... А я, бра́те,
Таки́ бу́ду сподїва́тись,
Таки́ бу́ду виглядáти,
Жалю́ се́рцю завдава́ти.

У Ки́єві , на Подо́лї,
Братéрськая на́ша во́ля,
Без хо́лопа і без па́на,
Сама́ собі́ у жупа́нї,
Розверну́ла ся весе́ла,
Оксамі́том шляхи́ сте́ле,
І єдва́бом застила́є,
І нїко́му не звертáє.

У Ки́єві, на Подо́лї,
Козаки́ гуля́ють:
Як ту во́ду, відро́м-це́бром
Вино́ розлива́ють;
Льохи́, шинки́ з шинкарка́ми,
З ви́нами, меда́ми,
Закуши́ли Запоро́жцї
Тай тнуть коряка́ми![1])
А музи́ка реве́, гра́є,
Люди́й звеселя́є,
А із Бра́тства те бурса́цтво[2])
Мо́вчки виглядáє;
Нема́ бра́тськiй шко́лї во́лї,
А тоб догоди́ла!...
Кого́ж то там з музи́ками
Лю́ди обступи́ли?
В черво́них шта́нах оксамі́тних
Матне́ю[3]) у́лицю мете́ —
Іде́ коза́к. Ох, лі́та, лі́та!
Що ви тво́рите? На то теж
Стари́й уда́рив в закаблу́ки[4])

---

[1]) Ча́рка з кори́ або́ дерев'я́на. [2]) Бурсаки́ Могиля́ньскої коле́ґії (заснóваної при бра́тскім монастирі Богоявле́ньскім на Подо́лї) ки́дали в часі́ по́встання Хмельни́цкого нау́ку і йшли в козаки́. [3]) Сере́дня часть широ́ких шарава́рів. [4]) Або́ закабли́, за́пятки підко́вані, обца́си.

Аж вста́ла ку́рява! Отта́к!
Та ще й присьпі́вує коза́к:
»По доро́зї рак, рак,
Нехай бу́де так, так!
Як би таки́ молоди́ці
Посі́яти мак, мак!
Дам ли́ха закаблу́кам,
Дам ли́ха закабла́м,
Оста́неть ся й переда́м!
А вжеж тії закаблу́ки
Набрали́ ся ли́ха-му́ки...
Дам ли́ха закаблу́кам,
Дам ли́ха закабла́м,
Оста́неть ся й переда́м!«

Аж до Межи́горського Спа́са
Протанцюва́в си́вий,
А за ним і товари́ство
І ввесь сьвяти́й Ки́їв.
Дотанцюва́в аж до бра́ми,
Кри́кнув: »Пу́гу, пу́гу!...[1])
Привіта́йте, сьвяті́ че́нці
Това́риша з Лу́гу!«
Сьвята́ бра́ма одчини́лась —
Козака́ впусти́ли;
І знов бра́ма зачини́лась,
На вік зачини́лась
Козако́ві.
Хто́ж сей си́вий
Попроща́в ся з сьві́том?
Семе́н Пали́й Запоро́жець[2]),
Ли́хом недоби́тий.

---

[1]) Оклики Запоро́жців, по котри́х пізнава́ли себе́. [2]) Семе́н Пали́й (Гу́рко з Борзни́) був кошови́м на Запоро́жу, а прийшо́вши на правобі́чну Украї́ну став білоцерківським полко́вником і поселив ся в Хва́стові. Там скликав (ок. 1684 р.,) на опусті́лі зе́млї люди́й і орґанізува́в коза́цкі полки́ для злу́ки правобі́чної Украї́ни з лі́вобі́чною. Ге́тьман Мазе́па боя́в ся єго́ популя́рности, пійма́в єго́ підступом в Берди́чеві та післав у Москву́, а цар Петро́ ви́слав єго́ в Єнисе́йск, на Сібі́р (1704). Опісля ви́зволив єго́ цар, щоби́ зєдна́ти собі при-

»Ой висóко сóнце схóдить,
Низéнько захóдить:
В дóвгій рясї по кéлиї
Стари́й черне́ць хóдить.
Іде́ черне́ць у Ви́шгород[1])
На Ки́їв диви́тись,
Та поси́дїть на при́горі,
Та хоч пожури́тись.
Іде́ черне́ць Дзвонкóвую[2])
У яр вóду пи́ти,
Та зга́дує, як то тя́жко
Було́ в сьвíтї жи́ти!
Іде́ черне́ць у ке́лию
Між стíни нїмíї,
Та зга́дує лíта свої —
Лíта молодíї;
Бере́ письмó сьвяте́ в ру́ки,
Гóлосно чита́є,
А ду́мкою стари́й черне́ць
Дале́ко лїта́є...«

І ти́хнуть Бóжії слова́...
І в ке́лиї нена́че в Сíчі,
Брате́рство сла́вне ожива́,
А си́вий ге́тьман, мов сова́,
Ченце́ві зазира́є в ві́чі...
Музи́ки... та́нцї... і Берди́чів...
Кайда́ни бря́зкають... Москва́...
Бори́, снїги́ і... Єнисе́й
І покоти́лись із очи́й
На ря́су сльóзи.

»Бий покло́ни
І плоть старе́чу усмиря́й,
Сьвяте́ писа́ниє чита́й!
Чита́й, чита́й, та слу́хай дзво́на, —
А се́рцеві не потура́й:

хи́льність лю́ду і Палíй брав у́часть в бóю під Полта́вою по сторонí Петра́, а уме́р 1710 р.

[1]) Недале́ко Ки́єва. [2]) Дзвонкова́, майда́н, недале́ко межигóрского монастиря́, де є крини́ця.

Воно́ тебе́ в Сібі́р води́ло,
Воно́ тебе́ ввесь вік дури́ло,
Приспи́ж його́, і занеха́й
Свою́ Борзну́ і Хвастовщи́ну:
Заги́не все, ти сам заги́неш,
І не згада́ють — щоб ти знав...«

І ста́рець тя́жко заріда́в,
Чита́ть писа́ниє поки́нув,
Ходи́в по ке́лиї, ходи́в,
А по́тім сі́в і зажури́в ся:
»Для чо́го на сьві́т я роди́в ся,
Свою́ Украї́ну люби́в?«

До у́тренї зави́в з дзвини́ці
Вели́кий дзві́н; черне́ць мій вста́в,
Наді́в клобу́к,[1]) взяв патири́цю,[2])
Перехрести́в ся, чо́тки[3]) взяв...
І за Украї́ну моли́тись
Пали́й черне́ць пошкандиба́в.

Орська кріпость, 1847

VII.

Псалми Давидові.

I.

Блаже́нний муж на лука́ву
Не вступа́є ра́ду,
І не ста́не на путь зло́го,
І з лю́тим не ся́де;
А в зако́ні Госпо́диньому
Се́рце його́ й во́ля
Навча́єть ся; і ста́не він
Як на до́брім по́лї
Над водо́ю посаже́не,
Дре́во зеленї́є,

---

[1]) Клобу́к — черне́ча капу́за. [2]) Патери́ця — черне́ча па́лиця. [3]) Рожа́нець.

Плóдом вкри́те; так і муж той
В добрі́ свої́м спіє.
А лука́вих, нечести́вих
І слі́д пропада́є, —
Як той по́піл над земле́ю,
Вітер розмаха́є.
І не вста́нуть з пра́ведними
Злії з домови́ни;
Ді́ла до́брих оновля́ть ся,
Ді́ла злих заги́нуть.

CXXXII

Чи є що кра́ще, лу́чче в сьві́тї,
Як у ку́пі жи́ти,
З бра́том до́брим добро́ пе́вне
Позна́ть, не ді́ли́ти?
Яко ми́ро добровóнне
З голови́ честно́ї
На бóроду Ааро́ню
Спада́є росо́ю,
І на ши́тії оме́ти,[1])
Ри́зи дорого́ї —
Або ро́си Єрмо́нськії
На сьвятії го́ри
Висо́кії Сио́нськії
Спада́ють і тво́рять
Добро́ тва́рям земноро́дним
І земл'і, і лю́дям:
Отта́к братів благи́х свої́х
Госпо́дь не забу́де:
Воцари́ть ся в до́му ти́хім,
В сі́мї тій вели́кій,
І пошле́ їм до́бру до́лю
Од ві́ка до ві́ка.

---

[1]) оме́т — край, пола́ оде́жі.

5. Панталеймон Кулїш

родив ся 1819. р в місточку Вороніжі, в Чернигівщині, з старої козацкої родини. Виховував ся він під впливом матери, що знала безлїч народних дум, пісень і приказок, а се мало великий вплив на єго чутливу вдачу і поклало основу до єго пізнїйшої дїяльности, головно на полї народовідання.

Шкільна наука. Спершу наука йшла тупо Кулїшеви, бо не розумів московскої мови. Колиж почав її добре розуміти, став першим учеником. Вже в ґімназиї читав Кулїш поезиї Жуковского і Пушкина, Артемовского-Гулака, повісти Квітки і Гоголя, твори Шекспіра, Шіллєра і Ґетого, а відтак дістав Збірник українських народних дум і пісень Максимовича, і вивчив єго на память. Головно сей збірник навів єго на думку писати українською мовою і лишив важний слїд на єго пізнїйшій літературній дїяльности. Скінчивши з перепонами (головно задля недостачі потрібних засобів) ґімназияльні науки, вступив Кулїш на університет в Києві, спершу на словесний а відтак правничий виділ і тут познакомив ся з професором Михайлом Максимовичем. Сей розбирав і порядкував з Кулїшем народні українські пісні, підносив в гору єго духа своєю наукою і звернув бачність на романи Вальтер-Скотта. Знакомство з Максимовичем відбило ся опісля дуже значно в літературній дїяльности Кулїша

Виучуванє укр. старини. Бідуючи тяжко, не докінчив Кулїш університетских курсів, однак умів власними невсипучими трудами доповнити недостачі своєї осьвіти і став учителювати по ґімназиях, між іншим і в Києві. Тодї то Кулїш обїхав і обійшов Київщину і при сїй нагодї познакомив ся з народними кобзарями і зібрав вельми цїнні материяли етноґрафічні до видання книжки „Записки о Южной Руси“. Тодїж познакомив ся Кулїш з польским письменником Михайлом Ґрабовским, що жив в Олександрівцї, в Чернигівщинї, а через него з етноґрафом і славним бібліоманом Константином Сьвідзїньским. Они достарчали Кулїшеви польских материялів до істориї України і всяких потрібних єму книжок, помагали єму вчучувати українську старину, а Ґрабовский піднимав в гору духа молодого письменника. Особисте знакомство з тими Поляками приводило єго часто до розсуджуваня польско-руского питаня у відносинах до укр. народу і лишило великий слїд в народній і літературній дїяльности Кулїша.

Коли був ще в київскім університеті, познакомив ся Кулїш з студентом Василем Білозерским, а опісля з Шевченком і Костомаровом і взагалї з київским кружком Українців. В невеличкій громадї, зведеній до купи Кулїшем, йшла розмова про Україну і з того часу почали сї молоді Українцї дбати про долю рідного краю. Зародилась думка, видавати книжки потрібні для самопізнаня народу, з підмогою деяких осьвічених українських панів заводити народні школи і тим положити основу народній осьвітї на Україні. Молода українська громада поклала собі крім того задачу проповідувати серед осьвічених укр. панів визволенє народу з крепацтва.

Наукові досліди Куліша. Тимчасом ректор петербурского університету Плєтньов, що правив там також шкільним округом, візвав Куліша в Петербург і дав єму місце учителя ґімназиї і лєктора московскої мови на університеті для чужоземців. Куліш взяв ся більше до науки, читав Гомера, Дантого і Шекспіра, вивчував історию українськоі народної поезиї і ту звернув на себе загальну увагу своєю науковою працею й осьвітою. Академія наук постановила, за порадою Плєтньова, вислати Куліша за границю на наукові студиї, щоб міг опісля заняти опорожнену тоді катедру славяньских літератур в петербурскім університеті. Куліш поїхав на Україну, там одружив ся з сестрою В. Білозерского (Ганна Барвінок, авторка оповідань) і разом з ним та молодою подругою бажав поїхати в Прагу. Они задумали також взяти із собою Шевченка за границю яко артиста, щоб ширше розвинув там свій талант. Шевченко мав вистарати собі академічний пашпорт, а грішми прирекли самі єго обмислити. Коли однак Куліші з Білозерским прибули в Варшаву, їх увязнено.

Куліш на засланю. Приводом до сего послужили єго зносини з київским товариством сьв. Кирила і Методия (див. Огляд III доба), а предметом слїдства була між іншими також „Повѣсть объ украинскомъ народѣ“ напечатана в часописи для дїтий. В сій повістці Куліш зідеалізував козаччину і висказав, що українському народови годі жити в крепацтві, бо він з сего туманіє. Винуватили Куліша, мов би він пняв ся до гетьманованя на Україні і був душею Кирило-Методиївского товариства. Та хоч слїдство не виказало нїякого бунтівництва чи „заговора“, заслано Куліша спершу на два місяці в Петропавловску кріпость в Петербурзі, а відтак в Тулу. Проживаючи там з своєю подругою, вчив ся Куліш европейских язиків і опанував їх шість для читаня чужоземних книжок, писав історичні романи московскою мовою, а Бодяньский достарчав єму книжок з своєї бібліотеки і видань українських літописей. З нагоди переїзду царя зладив Куліш альбум: описав Тульску старовину і ілюстрував свій опис археольоґічними й іншими акварелями. (Він брав ся живо і до мальованя). Цар Миколай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а дізнавшись, що се Куліш, дозволив єму по півтретярічнім засланю вернутись у столицю (1850 р.).

Літературна дїяльність. В Петербурзі почав Куліш собі хлїб заробляти працею по часописях і місячниках, перекладав, робив компіляциї з книжок нїмецких, анґлїйских, французских і польских, печатаючи безіменно або під прибраними іменами (бо заказано було єму писати). Небавом дістав Куліш дозвіл літературно працювати і з того часу починає ся живійша єго літературна дїяльність. Він писав українською і московскою мовою, а в українських творах завів фонетичну правопись, що війшла і в інші українські а відтак і в галицкі видання під назвою „кулїшівки“. Щоби з більшим успіхом трудити ся над розвитком укр. письменьства і народною осьвітою, переселяє ся Куліш знов до Петербурга і закладає там власну печатню. Колиж В. Білозерскому дозволено (1861) в Петербурзі видавати літературно-науковий мі-

сячник „Основа“, став Куліш одним з головних помічників сего видання і напечатав там чимало поетичних творів, листів, оповідань, розвідок історичних, етноґрафічних і полємічних українською і московскою мовою.

Взаємини з Галичинами. Після упадку „Основи“ заняв Куліш урядове становище в Варшаві (1866). В тім часі перехоплено у Варшаві листи Галичан до Куліша і споглянуто на них грізними очима. З них російский уряд дізнав ся, що Куліш спочуває Русинам, котрі намагають ся проявити в літературі правдиве житє народне замісць мертвих творів писаних церковщиною або змосковщеною мовою. Проте вимагав уряд від Куліша, щоб він печатно кинув погорду на сї змагання галицких Русинів до витвореня окремішної самостійної літератури українско-рускої і щоби зрік ся всего того, що перше виявляв у своїх писанях. Колиж сего не зробить, то погрожувано єму, що втратить свою вигідну посаду. Замісць такого печатного відступства Куліш протестував у „Петербурскихъ Вѣдомостяхъ“, однак не міг вже остати на сій посаді. Виїхав отже до Праги, звідтам до Відня і тоді печатав чимало своїх писань в львівскій „Правді“, а також забрав ся до перекладу сьв. Письма, з підмогою І. Пулюя (тепер професора техніки в Празї. Докінчив сего перекладу Іван Нечуй Левицкий 1903).

Вернувши на Україну, взяв ся Куліш до історичних дослідів, понехавши на короткий час українське письменьство. Відтак задумував оснувати у Львові політичну часопись, а бажаючи висловити свої погляди про відносини між Русинами й Поляками, видав (1882 у Львові) брошуру „Крашанка Русинам і Полякам на великдень“, в котрій виявив подібні погляди на історию України, як у виданій ним „Исторіи Возсоединенія“. Русини в Галичині і на Україні повитали сю брошуру острою критикою, а польска суспільність до неї холодно віднеслась.

Після того вернув Куліш на Україну, в Чернигівщину на хутір „Ганнина пустинь“, коло Борзни та не перестав працювати пером. Там і умер він 1895 р.

Писаня. Ледво котрий письменник українско-руский виявив таку творчість і літературну ріжнородність і володів так по майстерски народною мовою, як Куліш. Він не тільки писав поезиї (лїричні, епічні й драматичні, пересьпіви й переклади), повісти, історичні, етноґрафічні, літературні розвідки, але трудив ся й на педаґоґічнім полї і своєю невтомимою працею став в шісдесятих роках провідником в літературних змаганях українських письменників.

Повісти. З великим талантом вспів Куліш на основі шестої пісні Гомерової Одиссеї розвинути народний переказ про Переяславского князя перед татарским лихолїтєм і зобразити чудову ідилїчну картину патриярхального побуту п. з. „Орися“. Се найгарнїйша, справдішна перла поміж дрібними повістями Кулішевими.

З історичних повістий найбільшу літературну стійність має „Чорна Рада“, котру автор назвав „хронїкою“, з другої половини XVII в. Автор зобразив в сім історичнім романї часи, коли

Україна була розірвана на двоє, на правобережну з гетьманом Тетерою і лівобережну з гетьманом Сомком і змаганя Васюти (Василя Золотаренка) та Іванця або Мартинця (Івана Мартиновича Бруховецкого) до захопленя гетьманьскої булави в свої руки, а рівнобіжно і змаганя до злуки цілої України під булавою Сомка.

В „Чорній Раді“ вивів автор і політичні пристрасти і боротьбу самолюбних понук і родинний побит і могучість та слабість духового житя народу. Головною хибою сего роману є недостача перспективи в уґрупованю дієвих осіб і недостача головного богатиря, коло котрого дієві особи громадилиб ся, а в оповіданю цілім нема орґанічної цілости. Тому й автор назвав „Чорну Раду“ не історичним романом а „хронікою“, хоч з того погляду она не в усім відповідає історичній правді. А всеж що до артистичности і вірности картин, се оден з найліпших творів в тім роді, в українъско-рускій літературі.

Взагалї історичні повісти Куліша визначують ся вірним і артистичним зображенєм України XVII і XVIII вв. і виразним зазначенєм шкідних наслїдків московского вмішуваня в житє України. В картинах з суспільного побиту, проявляє ся ідеалїзация характерів, а головною прикметою єго повістий є романтичний напрям.

Повісти Кулїшеві, як і інші єго твори, визначають ся гарною і вельми старанно виробленою мовою: взагалї видно у него змаганє, підняти ровень українъскої мови і зробити її приступною для предметів і розумінь, що сягають вище побиту селянина. Чимало повістий написав він по московски, а деякі з них переложено укр. мовою.

Поетичні твори. Окрім повістий писав Куліш також лїричні поезиї, історичні думи і поеми на народний лад, та драматичні твори. Хоч они плавні, ядрениті і звучні, хоч в них проявила ся велика сила слова, одначе що до сили натхненя далеко уступають Шевченковим, а поетичні твори останних часів навіяні крім того часто субєктивними рефлєксиями, песимізмом і містицизмом. („Досьвітки“, „Дзвін“ і. т. і.). Значно слабші драматичні Кулїшеві твори.

Чимало збогатив Куліш українъско-руску мову й літературу гарними перекладами Псалтири, книги Йова а також Шекспірових драм, Шіллєрового Вільгельма Телля і ін., в котрих доволї вірно передає мисли первотвору, коли тимчасом Міцкевичевим балядам, переложеним на українъску мову, намагав ся надати свій рідний сьвітогляд і прикмети українъских творів.

Етноґрафічні, педаґоґічні і літературні виданя. На полї етноґрафії України замітні єго „Записки о Южной Руси“ (2 томи), в котрих Куліш окрім народних дум, казок, леґенд, переказів і оповідань, подав вельми цінні замітки про народних кобзарів і язикові та історичні розправи. При всій цінї „Записок“ научна критика найшла в них і недостатки, іменно недостачу порівнуючих дослїдів і дилєтантский погляд на етноґрафію.

Куліш пустив в сьвіт більшу і меншу „Граматку“ (буквар, з короткою аритметикою, сьвященою істориєю, наукою віри християнъскої і поглядом на долю рідного краю). Однак київскі власти

адміністрацийні за впливом деяких панів правобічної України заборонили вживати граматку по школах. Крім того писав Куліш дрібні уривки про вихованє і ширші статї літературно-критичні про Климентия, Котляревского, Артемовского, Квітку, Гоголя й Шевченка. Одначе в тих критичних статях єго суд був часто пристрасний (іменно в розвідці про Котляревского і Мик. Гоголя).

Історичні твори. Куліш трудив ся також дуже пильно на історичнім полї і написав рускою і московскою мовою чимало замітних розвідок, моноґрафій і обємистих дїл. Передовсїм видав він книжечку „Хмельнищина“, в котрій популярно оповів рускою мовою історию України-Руси від найдавнїйших часів аж до гетьманованя Виговского, а відтак (тогож року) „Виговщина“, в котрій довів оповіданє аж до гетьмановання Вруховецкого, але на тім і перервав.

Рівночасно задумав Куліш написати „Историю України“ від найдавнїших часів по історичним жерелам. Однак сего наміру не виконав автор, напечатавши лише першу главу. Так само не докінчив він розпочатої (в Метї) історичної розвідки „Руїна“, подавши лише короткий погляд на княжий і литовский период рускої істориї, почім перейшов до часів козаччини і кольонїзациї України. Ширше розвів автор сю розвідку основану на жерелах в моноґрафії „Первий период козацтва од його початку аж до ворогування з Ляхами“ (4 глави, „Правда“, 1868).

Добутком дальших студий історичних жерел, іменно польских, на котрі Куліш спершу не звертав такої бачности, була на широкі розміри заложена, московскою мовою написана „Исторія Возсоединенія Руси“, видана опісля в новім обробленю п. з. „Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи (1340—1654) Москва 1890 (3 томи).

Перші свої популярні працї написав Куліш під впливом козацкого романтизму, який проявляє ся і в єго історичних поемах та в повістях і в перших розвідках історичних, опертих на жерелах. Однак вже в передньому слові до „Істориї України“ висказав він погляд на нашу минувшину, який опісля розвів широко в просторих студиях. написаних московскою мовою. „Звикли в нас, пише там Куліш, на історию України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дїеписанє обертати. Тимчасом саме козацтво було тільки буйним цьвітом, а іноді й колючим бодяком серед нашого дикого степу. — Не скрізь козаччину треба нам на давнину дивити ся, а з давнини на близчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати“.

В „Исторіи Возсоединенія Руси“ і в дїлї „Отпаденіе Малороссіи отъ Польщи“ старав ся Куліш критично пояснити історию козаччини як і відносини України до Польщі і Московщини. Однак недоставало єму супокою і міри, а розлад почувань проявив ся також в образах з ширшим виднокругом, щó могли би бути цїнною окрасою сих творів історичних автора.

Ся недостача спокою і міри, поетичні і публіцистичні пориви, які Куліш вносив у свої научні твори, (а особливо виданя більше публіцистичного характеру, як „Крашанка“), викликали осуд, начеб Куліш голосив ідеї прямо противні давнійшим своїм поглядам і основам.

Однак осуд сей не зовсім справедливий. Критичні студиї нашої минувшини витверезили Куліша з давнійшого козакофільского романтизму, а хоч горяча любов до рідного краю і рідного слова була все понукою єго літературної діяльности, хоч зберіг він і давнійше своє народовство і колишні погляди на задачі українъско-рускої літератури, — приневолений він був не в однім поставити нашу минувшину в іншім сьвітлї і понехати деякі давнійші свої погляди. А хоч єго історичні працї не свобідні від полїтичної закраски і замрачення, дають они чимало цїнних указок до критичного проясненя минувшини України-Руси.

I.[1])

Засьпів.

У дóсьвіта встав я... тéмно ще на двóрі;
Дéнеде по хáтах ясне́ сьвíтло сяє,
Сяє ясне́ сьвíтло, як на нéбі зóрі...
Дивýюсь, радíю, у сéрця питáю:
»Скажи́, вíще сéрце, чи скóро сьвіт бýде?«

— »Ой скóро сьвіт бýде,
Прокúнуть ся лю́ди,
У всяке вікóнце
Засияє сóнце...«

Ой удáрюж зрáзу
У струни живíї:
Прокúньтесь, вставáйте,
Старíї й малíї!

Віщувáнням нóвим
Сéрце моє́ бєть ся
Через край із сéрця
Рíдне слóво лле́ть ся...

---

[1]) Пор. Читанка для I. р. уч. сем. стор. 230; Чит. для II. р. стор. 293 і 295.

II.

Русалка.

Міцкевичева Баляда.

Ой щóж то за хлóпець,
Хорóший, вродли́вий?
Що то за дівчи́на крій йóго?
Хóдять над водóю
Тихóю ступóю, —
Сьві́тить молоди́к срібнорóгий.

Году́є дівчи́на
Хлóпця ягідкáми,
Що в гáю зелéнім набрáла,
А він їй голóвку
Квітчáє квіткáми...
Пéвнеж то коханая пáра!

Скóро день погáсне,
Зíйде мíсяць я́сний —
Вже вони́ вихóдять із гáю:
Хлóпець той — мисли́вий,
Стріле́ць уродли́вий;
Хто такá дівчи́на — не знáю.

Звідкіли́ прихóдить —
Не питáй даремне;
Як вонá зникáє — Бог знáє.
Мов зоря́ засьві́тить
Пóпід гáєм тéмним,
Мов іскра в темнóті згасáє.

»Скажи́ менí прáвду,
Сéрденько дівчи́но,
(Нáщо ти з умá мене́ звóдиш)
Де твоя́ хати́на?
Хто твоя́ роди́на?
З якóго селá сюди́ хóдиш?«

»Коли́ ти безрíдня,
Сéрденько дівчи́но, —
Ходíм до моєї госпóди;
Жи́ти мем з тобóю,
Як ри́ба з водóю;
Всї мáти меш з мéне вигóди.«

»Що в мéне достáток
І худóби стáток;
Що в мéне і вівцї й бжоля́та;
Що в мéне сьвітли́ця —
Царéві годи́ть ся;
Моя́ мáти твоя́ бу́де мáти«.

— »Ой козáче-ту́мо,[1])
Гóрда-пи́шна ду́мо!
Не йме тобí моє́ сéрце вíри,
Мáти говори́ла,
Що в вас такá вíра,
Як на си́нім мóрі пíна.

Мáти говори́ла,
Що в вас стíльки лáски,
Як на ти́хім ставі ря́ски;
Соловéм сьпівáєш,
А сéрцем буя́єш, —
На íншую мене́ проміня́єш«.

— »Сéрденько дівчи́но!«
Отже на колíнах,
Клянýсь тобí мíсяцем, зоря́ми,
Присягáю нéбом,
Землéю і пéклом,
Що не бу́де íншої між нáми!«

---

[1]) Ту́ма — звóдник обмáнець.

— »Ой мі́сяцю-кня́зю!«
Озва́лась дівчи́на,
»Я тебе́ за сьві́дка призива́ю.
Як сло́во злама́є,
Неха́й покара́є
Його́ твоя́ си́ла сьвята́я!«

Ско́ро зговори́ла —
Мов ви́росли кри́ла,
Голу́бкою поміж ві́ття ли́не.
Наза́д оберну́лась,
Лука́во всьміхну́лась, —
Мов та і́скра, у те́мряві ги́не.

Шкода́ здоганя́ти,
Шука́ти, гука́ти!
Пішла́ луна́ по га́єві су́мно.
Ніхто́ не озва́в ся,
Ані засьмія́в ся,
Зоста́всь коза́к сам со́бі ду́мно.

Ду́має-гада́є,
До до́му верта́є,
Суму́ючи понад со́нною водо́ю.
Ти́хо, ти́хо в лі́сі,
Хиба́ ті́льки тріне
Суха́ ві́тка в йо́го під ногою.

По со́нній води́ці
Промі́ння блищи́ть ся:
Срібноро́гий в во́ду зазира́є.
Аж ось ізза га́ю
Вітре́ць подиха́є, —
Ясна фи́ля по о́зеру гра́є.

Чи то́ж забі́ли́ла
На о́зері пі́на,
Чи то ди́вне прояви́лось ди́во:
Що посе́ред пі́ни,
Мов би на карти́ні,
Зяви́ло ся дівча́ уродли́ве?

Молоде́нька го́жа,
Як по́вная ро́жа,
Покропле́на ра́нньою росо́ю.
То сьпі́вом озве́ть ся,
То сьмі́хом залле́ть ся,
Бере́ о́чи, ва́бить се́рденько красо́ю.

»Коза́че мисли́вий,
Хло́пче уродли́вий!«
Озва́лась із сріб'ної пі́ни:
»Чого́ в но́чі блу́диш
І се́рденьком ну́диш
По зрадли́вій, лука́вій дівчи́ні?

»Го́ді сумува́ти,
Важе́нько здиха́ти!
Ходи́, се́рце до ме́не гуля́ти.
Бу́деш танцюва́ти,
Як ри́бонька гра́ти,
Як ла́стівка по воді́ черка́ти«.

З води́ вирина́є —
Як сріблó сия́є...
Му́тить йому́ ду́шу красота́ дівóча.
А вона́ сьмі́ть ся,
Як ри́бонька ве́ть ся,
Як го́лубка до йо́го буркóче.

Ой ма́нить слова́ми
Й чо́рними брова́ми,
Весе́лкою по воді́ кружля́є.
То знов порина́є,
Лебі́дкою гра́є,
В сріб'ні бри́зьки во́ду розбива́є.

Забу́лось серде́нько
Підбі́г він близе́нько.
Хо́че ско́чить в во́ду і не хо́че.
А сріб'ная фи́ля
Но́ги йому́ зми́ла.
Дзюркоти́ть, і піднима́, й лоско́че.

Ва́бить його́, тя́гне;
Се́рце в гру́дях та́не,
Мов його́ до ло́на ми́ла пригорта́є.
І божбу́ сьвятую́,
І тоску́ нїму́ю —
Усе́, про все коза́к забува́є.

Ри́неть ся у во́ду;
Пи́шную уро́ду
Оком, се́рцем і душе́ю обійма́є.
Пливе́, доплива́є,
Ру́ки простяга́є,
І до се́рця лю́бо дївча́ пригорта́є.

Ой гля́не-спогля́не
На ли́чко румя́не —
Що за ди́во, що за но́ве чу́до!
Сеж його́ коха́на,
Забу́тая па́ра!
Зни́кла ра́зом з очи́й йому́ лу́да.

»А тиж присяга́в ся
І мі́сяцем кляв ся!
Бу́деж тобі ка́ра по заслу́зї:
По́ки мі́сяць сьві́тить,
Бу́деш ти ходи́ти
Над водо́ю у вели́кій ту́зї«.

Ско́ро зговори́ла —
Зашуміла фи́ля...
Під водо́ю обо́є схова́лись.
Де вони́ гуля́ли,
Лю́бо розмовля́ли,
Нї жа́дного сля́ду не оста́лось.

Ті́льки, як день зга́сне,
Зі́йде мі́сяць я́сний
І загля́не в таємни́чі во́ди, —
Із о́зера ри́не
Вродли́ва дївчи́на,
Зу́стріч — хло́пець хоро́шої вро́ди.

Вона́ над водо́ю
Сия́є красо́ю,
А він ту́жить у те́мному га́ю.
Хло́пець той — мисли́вий,
Стрі́ле́ць уродли́вий:
Хто така́ дївчи́на — не зна́ю.

III.

З пересьпіву Псалтиря.

Псальма CXXV.

Надѣющіисѧ на Го́спода,
ꙗ́ко гора́ Сіо́нъ.

Хто в Го́споді кладе́ надію,
Во вік упа́дку не дізна́є,
Не захита́ть ся на ві́ки
Як той Сио́н, гора́ сьвята́я

Круго́м Єрусали́ма го́ри,
Госпо́дь круго́м свого́ наро́ду;
Не дасть неві́рним перева́ги,
Відве́рне від благи́х приго́ду.

І не простя́гнуть пра́ві се́рцем
Руки́ своє́ї на оби́ду.
Дару́й нам, Бо́же, мир безпе́чний
І поглубля́й творя́щих кри́вду.

IV.[1])

З хронїки 1663 року „Чорна Рада“.

Зміст.

Доїзжа́ючи Білгоро́дским шляхо́м до Ки́єва, заї́хав Шрам з свої́м си́ном Петро́м в Хмари́ще, ху́тір весе́лого Череваня́. Тут сподо́бав собі Петро́ Шраме́нко Ле́сю, дочку́ Череваня́, тай Ле́сї припа́в до вподо́би молоди́й коза́к. На запи́танє старо́го Шра́ма Черева́нь згоди́в ся відда́ти Ле́сю за Петра́, одна́к се́му Черевани́ха неприхи́льна, заду́мавши одружи́ти до́ню з ге́тьманом Сомко́м. Тому́ й заявля́є, що ра́даб дї́ло пове́сти по христия́ньски і пе́рше поїхати на про́щу.

Дру́гого дня го́стї ви́брались до Ки́єва. Зверну́вшись до пече́р, стріти́ли Сомка́, котри́й всїх гости́й забра́в до се́бе на ху́тір, недале́ко монасти́рскої огра́ди. За обі́дом ви́сказав Сомко́ свою́ ду́мку, іти́ по́ходом на Тете́ру, щоб ви́гнати єго́ з Украї́ни а відта́к держа́тись за ру́ки з Москво́ю. Ви́явилось при тім, що Сомко́ давно́ вже проси́в Черевани́ху о ру́ку єї́ до́нї а тепе́р про́сить роди́тельского благослове́ня. Шрам дізна́вшись про сей у́клад Сомка́ з Черевани́хою, відступа́є від за́міру, одружи́ти Петра́ в Ле́сею. Неба́вом явля́ють ся курі́нний ота́ман запоро́ский Кири́ло Тур з това́ришем Богда́ном Чорного́ром, що ще в Ки́єві на Подо́лї стріти́ли були́ Черевани́ху і зверну́ли ба́чне о́ко на Ле́сю, і стаю́ть гі́стьми у ге́тьмана. Кири́ло Тур викрада́є Ле́сю, а́ле Петро́ здоганя́є „отмичарі́в“ і почина́є бій з Ту́ром. Полома́вши шаблю́ки, вхопи́ли за кинджа́ли і вда́рили оде́н одно́го в гру́ди так си́льно, що оби́два повали́лись до землї́. Ране́ного Ту́ра забра́ли Запоро́жцї, а Петра́ заве́зли в Хмари́ще, де він оду́жав під до́глядом Ле́сї.

Тимчасо́м ла́дили, щоб відбу́ти гетьма́ньске весїлє́ в Перея́славі, а відта́к наклони́ти всю старшину́ до по́ходу на Тете́ру і зєдини́ти Украї́ну під руко́ю одно́го ге́тьмана Сомка́. Неба́вом прийшли́ вісти,

---

[1]) Чит. для I. р. учит. сем. стор. 11. і 20. для II. р. стор. 47.

що три лівобере́жні полки́ і Запоро́жці наклони́лись слу́хати Іва́нця́ (Бруховецкого) як ге́тьмана та що й Васю́та (Золотаре́нко) іде́ в Ба-ту́рин на ра́ду, щоби собі здобу́ти гетьма́ньство. Ко́ло Ніжина ма́ла відбу́ти ся чо́рна ра́да, де ма́ли суди́ти Кири́ла Ту́ра за те́, що пірва́в з собо́ю Ле́сю. Ба́тько Пу́гач забра́в Ту́ра з до́му ма́тери, куди́ єго́ ране́ного були́ приве́зли Запоро́жці.

Глава дванайцята.

Уро́чище „Романо́вського Кут“ і мала́ дити́на показа́лаб у тій око́лиці, а на́йбільш тепе́р, як уся́ке говори́ло про Йва́на Марти́новича[1]) (а він стоя́в ко́шем у Романо́вського Кутї). Зроби́ла той кут яка́сь ріка самоте́ка, па́вши у ріку Остер,[2]) у лу́зї. Рослі́ там над водо́ю старі́ дуби́ з бере́зами; вони́ й мі́сто скраша́ли і холодо́к запоро́зьким бра́тчикам дава́ли.

Іще́ оддалеки́ зачу́в Петро́ глухи́й га́лас, мов на я́рмарку. Підійшо́в бли́жче, аж спра́вдї тут нена́че я́рмарок. Назбіра́лось лю́ду нечисле́нна си́ла, і все то була́ сїльска́ чернь, мужики́, що позіхо́дились грабува́ти Ніжень,[3]) як приобіща́в їм Бруховецький. Обі́драні круго́м, у чо́рних сорочка́х: ма́буть, самі́ бурла́ки да гольтяпа́ки, що, не ма́ючи жа́дного притулку, служи́ли ті́лько по броваря́х, по ви́нницях да ще по ла́знях гру́бниками. У і́ншого соки́ра за по́ясом, у того́ коса́ на плечі́, а дру́гий притя́г із коля́кою. Аж су́мно ста́ло Петро́ві, як розобра́в, що́ то воно́ єсть отся́ ку́па голо́ти.

Помі́ж людьми́ сям-там стоя́ть бочки́ з пива́ми, ширі́тваси[4]) з меда́ми да з горі́лкою, вози́ з муко́ю, сала́, пшона́ і всяки́ припаси. Усе́ то наста́чили, усе́рдствуючи[5]) Іва́ну Марти́новичу, Ніженські міща́ни, зате́, що, ка́же, не зна́ти мете під мое́ю булаво́ю жа́дного козака́, або́ коза́цького старшини́ над собо́ю па́ном: усї бу́демо рі́вні. (До́бре він порівняв Украї́ну!)

Ніхто́ нї в ко́го не пита́всь тут, що їсти або́ пи́ти: уся́кому була́ своя́ во́ля — роби́, що хоч, як у се́бе в госпо́дї. Повико́пували в землї здорове́ннії пе́чи, запали́ли

---

[1]) Бруховецкий. [2]) Лівобічна при́тока Де́сни. [3]) Місто над р. Осте́р в Черниґівщинї. [4]) Низка́ кадь. [5]) Усе́рдствувати, бу́ти горя́чим прихи́льником.

огні. Тут у ви́нницькій ка́дці мі́сять ті́сто тро́є ра́зом нога́ми, а там печу́ть ці́лого вола́, а там у здорове́нних казана́х ва́рять на таганах[1]) да на катря́гах[2]) ка́шу. Дим, на́че хма́ра, хо́дить над голова́ми. Інші ті́лько те й ро́блять, що по́рають ся коло́ бочо́к да по́тчують[3]) уся́кого, хто стої́ть або́ йде ми́мо, а і́нші вже лежа́ть повиверта́вшись, як у хо́лод му́хи. Безу́мна яка́сь ра́дість у вся́кого в оча́х і в річа́х. Усю́ди знай викри́кують: „Іва́н Марти́нович ба́тько наш лю́бий! Зні́ме в го́ру в одні́й руці́ ча́рку чи ківш,[4]) а в дру́гій ша́пку з голови́, да й репету́є, що Йван Марти́нович і день і ніч побива́єть ся за лю́дським ща́стєм.

А тут кобзарі́ шве́ндяють по́між людьми́, ігра́ють на ко́бзах, на банду́рах да сьпіва́ють уся́ких пісе́нь. Пробіра́ючись проміж ку́пами, надиви́всь Петро́ уся́чини. Отсе́ тут бу́де юрба́, що знай танцю́ють та сьмію́ть ся. Побра́вшись у бо́ки вибива́ють під банду́ру гопака́ весе́лії зли́дні; а коло́ їх, повитя́гувавши ши́ї, стоя́ть круго́м да ди́влять ся, чуду́ючись, на́че на верте́п, або́ що. А там стоя́ть, зби́вшись у ку́пу понури́ го́лови. Потупивши о́чи, похили́вшись на кий або́ на косови́ща, старі́ гольтяпа́ки слу́хають кобзаря́. Інші підпи́вши вже до́бре, прегі́рко пла́кали, слу́хаючи пі́сню.

Мина́ючи і тих, що ска́чуть, і тих, що пла́чуть, Петро́ протовпля́всь усе́ дальш, че не взрить черво́них жупа́нів запоро́зьких. Що гли́бше в кут, то все був люд одягні́йший; були́ тут уже́ міща́ни в личака́х і в си́нїх капта́нах, було́ й городове́ коза́цтво в блаки́тних да в зелени́х жупа́нах; а карма́зинні шарова́ри, або́ жупа́н запоро́зький хоть би́ оде́н. Дойшо́в він і до само́го ко́ша, до віщо́вого ра́днього мі́ста.

Тут скрізь було́ ви́рівняно і поси́пано пі́ском га́рно. Не ви́дно було́ ні димни́х печи́й, ні бочо́к, ні возі́в з припа́сами; ті́лько коза́цькі наме́ти круго́м стоя́ли. І сюди́ і туди́, і вздовж і впо́перек знай шве́ндають лю́ди. Го́мін таки́й, як у тих бжі́л у у́льні. Тепе́р ті́лько постері́г Петро́, що Запоро́зці тут не одрізня́лись оде́жею од про́стої сі́ро́ми. Зна́ти їх було́ хиба́ по до́вгому оселе́дцю зпід ша́пки

---

[1]) Три́ніжок. [2]) По наме́тах, шатра́х. [3]) Частува́ти. [4]) Черпа́к.

да по шабля́х і пісто́лях: ша́блї й пісто́лї були́ в де́яких дорогі́ї.

Зупини́всь і розгляда́є до́брих молодці́в, чи не взрить Кири́ла Ту́ра. Аж ди́вить ся — іде́ з бо́ку чолові́к, сере́днього ро́сту й ві́ку, а за їм і по бо́ках його́ ці́ла юрба́ уся́кого лю́ду — і Запоро́зці, і городове́ коза́цтво і міща́ни, і про́сті мужики́-гречкосі́ї. „Іва́н Марти́нович! Іва́н Марти́нович!“ знай круг його́ гука́ють. Петро́ й постері́г, хто се таки́й, і поча́в придивля́тись, що́ там за Брухове́цький. Щож? він ду́мав, що сей пройди́сьвіт ізроби́всь тепе́р таки́м па́ном, що й чере́з гу́бу не плю́не; ду́мав, що ввесь у зо́лотї да в блаватасї; аж де тобі! Хиба́ по ша́блї мо́жнаб догада́ть ся, що воно́ щось не про́сте: ша́бля аж горі́ла од зо́лота, да й та на йо́му була́ мов чужа́. І по́стать і вро́да в йо́го була́ зо́всїм не гетьма́ньска. Так на́че собі́ чоловічок про́стенький, тихе́нький. Нїхто́, ди́влячись на йо́го, не поду́мав би, що в сїй голові́ верти́ть ся щонебу́дь, опрі́ч ду́мки про смачни́й шма́ток хлїба да затишну́ ха́ту. А як приди́виш ся, то на виду́ в йо́го щось на́че ще й приязне́: так би, здає́ть ся, сїв із ним да погу́торив де́що про до́бре та ми́рне. Тілько о́чи були́ якісь чудні́ — так і бі́гають то сюди́, то туди́, і здає́ть ся, так усе́ й чига́ють із-пі́дтишка́ чоловіка. Іде́, тро́шки згорбившись, а го́лову схили́в на́ бік так, на́че ка́же: „Я нї од ко́го нїчо́го не бажа́ю, тілько мене́ не чіпа́йте“. А як у йо́го чого́ поспита́ють ся а він одвіту́є, то й пле́чі підійме, і на́ бік одсту́пить, що тиб сказа́в — він усякому дає́ доро́гу; а сам зні́тить ся[2]) так, мов той цу́цик, ускочивши в ха́ту.

Оттаки́й то був той Бруховецький, що нарари́в нам гі́ркої на до́вгі ро́ки!

„Дітки мої!“ ка́же тоне́ньким, ни́щим голоско́м, „чим же менї прохарчи́ти вас, чим вас зодягти́? Ба́чте, я й сам уве́сь обби́всь як кре́мях!“

„Ба́тько ти наш, Іва́не Марти́новичу!“ озва́лись Запоро́зці, „аби́ твоє здоро́вє, а ми між до́брими людьми́ не заги́немо“.

„Ій-Бо́гу, пра́вда!“ кри́кне, покрива́ючи всїх, оде́н міщани́н. (Хтож той міщани́н? Ки́ївський Тара́с Сурма́ч.

---

[1]) Ску́лити ся, похню́пити ся.

Наїхало до Іванця́ ви́борних з усїх городів на чо́рну ра́ду). „Їй-Бо́гу“, ка́же, пра́вду до́брі молодці́ гово́рять! Та аби́ твоє́, па́не гетьма́не, здоро́вє, а ми тебе́ і хлїбом і оде́жею обми́слимо, — і тебе́ і твоє́ товари́ство, не пуска́й тілько нас нїко́му у-в оби́ду!“

„Ох, Бо́же мій милосе́рдний!“ каже, здихну́вши Брухове́цький, „на́щож і живе́ наш брат Запоро́жець на сьвітї, коли́ не на те, щоб стоя́ти за христия́н, як за рі́дних братів своїх? Чи нам зо́лото, чи нам срібло, чи нам па́ньскі буди́нки тре́ба? Не про те ми, бра́тці, гада́ємо. Аби́ до́брим лю́дям було́ до́бре жи́ти на Вкраїнї, а ми проживемо́ і в зли́днях, проживемо́ і в земля́нці, на одному́ хлїбі та водї“. Ска́зано: „Хлїб та вода́ — то коза́цька їда́“.

„Їй-Бо́гу, так воно́ й є!“ крича́ть міща́ни і мужики́. „Запоро́жець ра́ди нас уся́ку ну́жду в Сїчі прийма́є, бі́лої соро́чки з ро́ду не ба́чить: я́к же нам не люби́ти, бра́тці, до́брих молодці́в? я́к нам не воли́ти Іва́на Марти́новича собі́ гетьма́ном?“

А Брухове́цький ка́же: „Дїтки мої! Госпо́дь з ва́ми і з ва́шим гетьма́нством! У нас у Сїчі, чи гетьма́н, чи ота́ман, чи так собі́ чолові́к — усе́ рі́вний това́риш, усе́ христия́ньска душа́. То тільки ва́ша городова́ старши́на завела́ так, що коли́ не пан, то й не чолові́к. Не про гетьма́нство наш брат Запоро́жець ду́має: ду́має він про те, я́к би та я́к допомогти́ вам у ва́шій тя́жкій до́лї! Се́рце моє́ боли́ть, дивлячи́сь на ва́ше убо́зство. За ба́тька Хмельни́цького текли́ по Вкраїнї медо́вії річки́, люд убіра́всь пи́шно та кра́сно, як мак у горо́дї; а тепе́р доста́лись ви таки́м старши́нам та гетьма́нам, що ско́ро й шкі́ру з вас здеру́ть. Над ва́ми, мої дїтки, воїстину справди́лись сьвятії словеса́: „Хиба́ не бага́тії вас утиска́ють? Хиба́ не вони́ тя́гнуть вас на суди́? Хиба́ не вони́ зневажа́ють ва́ше до́бре ім'я, узива́ючи вас ха́мами та раба́ми неключимими?“ [1]).

„Їй-Бо́гу, так! їй-Бо́гу, так!“ репету́є круго́м сїро́ма, „прокля́тії карма́зини швидко ви́дерут у нас ду́шу з тїла, не то́ що! Коли́б не ти, ба́тьку гетьма́не, заступи́всь за нас при лихі́й годи́нї, дак хтоб нас і пожа́лував!“

А Брухове́цький знов до Запоро́зців: „Ви зна́єте, моє́ товари́ство ми́ле, мої рі́днії бра́тчики, у яки́х сяє́тах, із

[1]) Неспосібний, безглу́здий.

яки́ми доста́тками прийшо́в я до вас у Сїч. І деж те все подїва́лось? Чи я пропи́в, чи прогайнува́в? Нї, не пропи́в я, не прогайнува́в, не промантачив, не проци́ндрив без пуття́: усе́ спусти́в з рук, аби́б тільки якне́будь прикри́ти ва́ші зли́днї. Не ма́ло пішло́ мого́ добра́ і по Гетьма́нщинї. Як та бідна ку́рка-клопоту́ха, що зна́йде зе́рнятко, да й те оддасть своїм курча́ткам, так і я усе́ до оста́тнього жупа́на пороздава́в своїм дїткам. А тепе́р от і сам обголїв так, що — доведе́ть ся незаба́ром ходи́ти так як лапко́[1]). Що́ж? похо́димо й без чобіт, аби́ моїм дїткам було́ до́бре".

„Ба́тько ти наш рідний!" кричать круго́м ле́дві не скрізь сльо́зи, „дак лу́ччеж ми збу́дем усе́ до оста́тнього ря́мя,[2]) та спра́вимо тобі такі сапя́нцї, що і в царя́ нема́є кра́щих!"

„Госпо́дь з ва́ми, мої дїтки, Госпо́дь з ва́ми!" ка́же, здвига́ючи плечи́ма і одступа́ючи на бік, ни́щий Іване́ць. „Ви мо́же ду́маєте, що я, так як ва́ші наши́йники, ста́ну дра́ти з вас шку́ру, аби́б тільки в ме́не на нога́х ри́пали сапя́нцї? Не доводи́ мене́ до сього́, Го́споди! Везли́ колись за мно́ю в Сїч жупа́ни й сапя́нцї воза́ми, везли́ зо́лото і сріблó мішка́ми, а я все збув із рук, аби́ моїм дїткам було́ до́бре!"

„От гетьма́н! от ба́тько! от коли́ ми дожда́лись од Го́спода ла́ски!" гука́ють кругом Іванця́ міща́ни, козаки́ і мужики́.

А він, мов би нїчо́го й не чу́є — іде́ собі смирне́нько, згóрбившись.

Юрба́ провали́ла тимча́сом ми́мо Петра́. Хоть би й рад він був послу́хати, на які ще хи́трощі піднима́ти меть ся ся ни́ща душа́, так за наро́дом нїчо́го було́ не ви́дно і не чутно́.

Тільки тепе́р порахува́в Петро́, чого́ сто́їть Бруховéць-кий; тепе́р тільки постеріг, яку́ я́му копа́є він городовій старшинї! Окая́нний пройдисьвіт так усїх ома́нив, так по душі́ були́ те́мному лю́дові тії лука́вії ухва́тки, тії ти́хі, соло́дкі ре́чи, те нїбито убóжество. Аж ди́вно ста́ло моїмý козако́ві, що́ то чоловік змóже, як захóче! Химе́рний той

---

[1]) Обідранець, обшáрпанець. [2]) Ря́мє, жебра́ча то́рба.

Іванéць морóчив гóлови людськії мов не своéю сúлою; мов якúй чарівнúк-чорнокнúжник, ходúв він помíж мúром, сíючи свої чáри.

Загадáвсь Петрó, зажурúвсь про лихý українську дóлю; забýв чогó й прийшóв сюдú, у Рóмановського Кýт. Як ось удáрили в бýбни, а скрізь по вíщовому мíсцї почáли гукáти оклúчники! У рáду! в рáду! в рáду! Усї заметушúлись і почалú тягтúсь тудú, де бúто в бýбни. Боржúй за всїх поспішáли в рáду брáтчики.

„Чогó се бють у вíщові бýбни?“ питáє одéн брáтчик другóго, пробираючись промíж людом.

„Хибá не знáєш?“ одвітýє той. „Судúти муть Кирúла Тýра!“

Схаменýвсь тогдї Петрó і пішóв боржúй за двомá Запорóжцями, не одрізняючись од їх до самóго сýднього мíсця. Пощастúло йомý так дóбре стáти, що черéз козáцькі гóлови усé булó вúдно. Посередúд сýднього кóлеса стояв Кирúло Тур, потýпивши óчі, а кругóм йóго усé брáтчики. Миряни й собí пéрлись наперéд, щоб подивúтись на запорóзький суд, да не таківські булú Низовцї, щоб пропустúли до сýднього кóлеса, кого́ не трéба. Стáвши плечéм поýз плечé, рядíв у три чи що, упéрлись у зéмлю ногáми, і вже як нї тóвпились іззáду городові козакú з міщáнами і поспíльством, не зýзили воні нї на пядь порóжнього по серéдинї мíсця. Хто бажáв що побáчити, або́ почýти, то хибá черéз гóлови побáчив; а багáто людúй, позлáзивши на дубú, звíдти дивúлись.

У пéрвому рядý вúдно булó Петрóви Бруховéцького з гетьмáнською булавóю. Над їм вúйськові хорýнжі держáли бунчýк і хрещáту корогóв. Колó йóго, по правý рýку, стояв вúйськовий суддя́ з патерúцею, а по лївý вúйськовий пúсар, з каламарéм за пóясом, з пірóм за ýхом і папéром у рукáх; а далї по бокáх довгоýсії дїдú Сїчовії. Сї вже хоть за старóстю жáдного й уряду не держáли, а на рáдах їх річ булá попéреду. Не одéн із їх і сáм бувáв кошовúм на вікý, так тепéр їх шанóвано й поважáно як батькíв. Пятеро їх стояло, як пятеро сúвих, волохáтих голубíв, похилúвши тяжкії од дýмок гóлови. Курíнне отаманнє і всяка старшинá докін-

чáли пéрвий óбід[1]) вíщóвого кóлеса. Усí булú без шапóк: скáзано — в сýдньому мíсцї.

Розпочáв суд над Кирúлом Тýром бáтько Пýгач. Вúйшовши з рядý, уклонúвсь вíн на всí чотúрі стóрони низéнько, пóтім іщé оддáв осóбо одéн поклóн гетьмáнови, да дїдáм, да отáманам по поклóну, і почáв говорúти гóлосно й повáжно:

„Пáне гетьмáне і ви, батькú, і ви, панóве отамáннє, і ви, брáтчики, хоробрії товáриші, і ви, православні Християни! на чім держúть ся Україна, як не на Запорóжжі? а на чім держúть ся Запорóжжє, як не на дáвнїх, предковічних звичáях? Нїхтó не скáже, колú почалóсь козáцьке лицáрство. Почалóсь воно́ ще за óних слáвних прéдків нáших Варя́гів, що мóрем і пóлем слáви у всьóго сьвíту добýли. Отже нїхтó з козáцтва не покаля́в тíї золотóї слáви — нї козáк Бáйда, що вúсїв у Царігрáдї на залїзному гакý, нї Самíйло Кíшка, що мýчивсь пятьдеся́ть-чотúрі гóди в Турéцькій кáторзї, — покаля́в її тíлькі одéн ледащúця, одéн палúвода, а той палúвода стоїть перéд вáми!...“

Да взя́в Кирúла Тýра за плéчі, да й повернýв на всї бóки. „Дивúсь“, кáже, „врáжий сúну, в вíчі дóбрим лю́дям, щоб булá íншим наýка!“

„Щóж сей паскýдник учинúв?“ став ізнóв глагóлати бáтько Пýгач до громáди. „Учинúв він такé, що тíлькі тьфý! не хóчеть ся й вúмовити. Погáний наробúв соромá товарúству на всї рóки. Пáне гетьмáне, і ви батькú, і ви, панóве отамáннє, і ви, брáтчики! подýмайте, порáдьтесь і скажíте, як нам сьогó соромá збýтись? якýб кáру ледáчому пáкостникови здекретувáти?“

Нїхтó не вирива́всь із слóвом; усí ждáли, що гетьмáн скáже. А дїдú кáжуть: „Говорú, бáтьку гетьмáне, твоé слóво — закóн“.

Бруховéцький скóрчивсь у три погúбелї да й кáже: „Батькú мої рíдні! щóж я здолáю вúдумати пýтнє своїм нїкчéмним рóзумом? У вáших-то сúвих, шанóвних головáх увéсь рóзум сидúть! Ви знáєте всї стародáвні звичáї і порядки, — судíть, як самú знáєте, а моє дїло махнýти булавóю, дай нехáй по томý бýде. Не дáрмож я вас вúвів із

[1]) Обід, óбоду, — обрýч на кóлесї (óбоди гнýти з дéрева).

Запорóжжя на Вкраїну: порядкýйте по стародáвньому, як самí знáєте; судíте і карáйте, кого́ самí знáєте, а я свого́ рóзуму супротú вáшого не покладáю. Усí ми перéд вáшими сúвими чупрúнами дíти і дýрні".

„Ну, колú так", кáжуть дíдú, „то чогóж дóвго мíркувáти? До стовпá та киями".

Гетьмáн махнýв булавóю. Вíщове́ кóлесо заворушúлось. Рáдї кінéць.

Горопáху Кирúла Тýра звязáли верьóвками да й повелú до стовпá, що стояв недалéко. Привязáли бідáху так, щоб мóжна булó повертáтись на всї бóки, ще й правý рýку остáвили на вóлї, щоб мóжна булó бідолáсї достáти ківш да вúпити мéду, абó горíлки; бо так водúлось у тих химéрних Низовцíв, що колó стовпá тут же й горíлка стоя́ти ме у дíжечцї, і калачíв рéшето — раз длятóго, щоб, завдáвши голові́ хмéлю, не так тя́жко булó горопáсї кінчáти жизнь, а в дрýге длятóго, щоб охотнíйш козакú брáлись за кий. Тут бо й київ лежáв оберéмок. Отсéж усякий брáтчик, ідучú мúмо, зупúнить ся колó стовпá, вúпє коряк мéду, чи горíлки, калачéм закýсить, вíзьме кий, удáрить раз виновáтого по спúнї, да й пішóв своє́ю дорóгою. „А вже в їх такé булó прокля́те заведéниє", розкáзують булó старосьвíтські лю́ди, „що як сім раз одвáжить киякою, то хлíба більш не їсти меш". Рíдко, рíдко, траплялось, що жáден брáтчик до ківшá не доторкáвсь, а прохóдив мúмо, мов і не бáчить нїчóго. То булó простóїть бíдний тїмáха[1]) своє́ врéмя, одвя́жуть, да й прав. Тíлько, щоб заслужúти такý ла́ску в товарúства, трéба булó козакóви незнáть якúм бýти рúцаром. Прáвда, й Кирúло Тур був у Сíчі не послíдущий, був козáк-душá, а не брáтчик, да й винáж йогó булá дýже тяжкá. Тúмто íнший брáтчик, хоть і жáлував дýже козакá, да щоб не розплодúвсь такúй гріх між молодикáми, ішóв і бравсь за кий. Хибá вже, глянувши на Кирúла Тýра, перемагáв своє́ жорстóке запорóзьке сéрце. Знáєте, чи раз же то довóдилось у-кýпі якý пригóду на дúких поля́х терпíти, абó одéн одногó з бíдú визволя́ти? так згадáвши старовинý, брáтчик і рýку опускáв, і, мов не він, од стовпá одхóдив.

---

[1]) бурлáка, нетя́га — ciemięga.

Щеж до то́го берíг Кири́ла Ту́ра од лихо́ї ха́лепи й побрати́м його́, Богда́н Чорного́р. Сей, хо́дячи круг стовпа́ одного́ зупи́нить покíрним прохáнєм, другóму попрíкне про якунебу́дь Кири́лову послу́гу, а на íншого бла́зня, то й посва́рить ся; то таки́й, зна́ючи Чорного́рське завзя́ттє, і оді́йде, мов кіт од са́ла хоч би і ра́д горíлки покошту́ва́ти. Блага́ючи íншого ота́мана, аж слїзми́ облива́всь ві́рний Ту́рів побрати́м; а в Сїчі вели́кого сто́яло таке́ щи́ре побрати́мство.

Як ось іде́ про́сто до стовпа́ ба́тько Пу́гач. Сього́ похму́рного дїдуга́на не посьмíв Богда́н Черного́р нїчи́м попрíкну́ти; а де вже на йо́го сварúтись? хоть жеб його́ й бажа́в благáти, то й язи́к не воро́чаєть ся. Так як молоди́й цу́цик хова́єть ся під воро́та, поба́чивши старо́го сусїдського бровка́, так бі́дний Чорного́рець оступи́всь геть, даючи́ доро́гу жорсто́кому дїдови. А той прийшо́в до стовпа́, ви́пив коря́к горíлки, іще́ й похвали́в, що до́бра горíлка, закуси́в калачéм, узя́в у ру́ки кий. „Поверни́сь“, ка́же.

Серде́га поверну́всь, а він йому́ так одва́жив ки́єм по пле́чах, що аж кісткú захрумтїли. Одна́к Кири́ло Тур показа́в себе́ до́брим Запоро́зцем: і не змо́рщивсь, і не застогна́в.

„Зна́й, леда́що, як шанува́ти коза́цьку сла́ву!“ сказа́в ба́тько Пу́гач, положи́в кий да й пíйшо́в собí геть.

Дивлячи́сь оддалеки́ на запоро́зький прочуха́н, Петро́ помíркува́в, що не бога́то Кири́ло Тур ви́держить таки́х гости́нцїв. Жаль йому́ ста́ло нетя́ги; підíйшо́в до йо́го, чи не дасть яко́го завíту сестрí да ма́тері.

А Богда́н Чорного́р ду́мав, що він хо́че попро́бувати, чи крíпкі в Ту́ра пле́чі; заслони́в свого́ побрати́ма спи́ною, схопи́всь за шаблю́ку да й ка́же: „Мо́ре![1]) Я не попу́щу уся́кому захо́жому знуща́тись із мого́ по́бро![2]) дово́лї й своїх бра́тчиків“.

„Бога́цькож, ма́буть, і в те́бе в голові́ мо́зку!“ ка́же Кири́ло Тур. „Пусти́ його́; се до́бра люди́на: у багно́ тебе́ не вто́пче, як завя́знеш, а хиба́ з багна́ ви́тягне. Здоро́в був бра́тіку! Вач, як га́рно в нас тракту́ють гости́й? Се

[1]) Се́рбский о́клик. [2]) Побрати́м.

вже не гаря́чі мли́нчики, па́не бра́те! Ви́пємож по коряку́ ме́ду, щоб не так було́ гі́рко".

„Пий, бра́те, сам, а я не бу́ду", ка́же Петро́, „щоб іще́ ва́ші дїди́ не звелїли оддя́чити тобі ки́єм".

„Ну, бува́йтеж здоро́ві, бра́тцї!" ка́же Кири́ло Ту́р; „ви́пю я й сам".

„Що́ сказа́ти ма́тері да сестрі?" поспита́в Петро́.

Згада́вши про ма́тїр та про сестру́, Кири́ло Тур похили́в го́лову, да́лї й ка́же з пі́снї:

Ой кото́рий, коза́ченьки, буде́ з вас у мі́стї,
Поклоні́ть ся старі́й не́ньцї, нещасні́й невістї:
Неха́й пла́че, неха́й пла́че, а вже не випла́че,
Бо над си́ном, над Кири́лом, чо́рний во́рон кра́че!

„Се таки́ й ста́неть ся з тобо́ю, превра́жий си́ну!" ка́же підхо́дючи оде́н Сїчови́й дїд; а за ним іде́ ще тро́є. „Не вповай", ка́же, „на те, що молоді́ тебе́ обхо́дять; ми й сами́ тебе́ вкладемо́, ось дай лиш ви́пити нам по коряку́ горі́лки".

Да й узя́в коря́к: зачерпну́в, ви́пив, покекта́в, да, взя́вшись за кий, і ка́же: „Як вам здаєть ся, батьки́? Я ду́маю, да́ти йому́ раз по голові, та й неха́й пропада́є леда́що!"

„Нї, бра́те", ка́же дру́гий дїд, „нїхто́ з нас не зазна́є, щоб колинебу́дь би́то винова́того по голові. Голова́ — о́браз і подо́біє Бо́же: гріх підійма́ти на не́ї кия. Голова́ нїчи́м неви́нна: із се́рця исхо́дять помишле́ния зла́я, уби́йства, прелюбодїя́ния, любодїя́ния, та́тьби, а голова́, бра́те, нїчи́м неви́нна".

„Дак що́ж, бра́те", ка́же тре́тїй дїд, „коли́ того́ проклятого се́рця дуби́ною не доста́неш? а по пле́чах не доби́ти нам сього́ вола́ й обу́хом. А шкода́ пуска́ти на сьві́т тако́го гріхово́да: і так уже́ не знать на́що перево́дить ся сла́вне Запоро́жже".

„Послу́хайте, батьки́ мое́ї ра́ди", ка́же четве́ртий дїд. „Коли́ Кири́ло Тур ви́держить сей прочуха́н, то неха́й живе́; таки́й козарлю́га на щонебу́дь зда́сть ся".

„Зда́сть ся?" ка́же, ідучи́ ми́мо, ба́тько Пу́гач. „На яко́го бі́са зда́сть ся таки́й гріхово́дник христия́нству?

Бийте його, вразького сина! Шкода, що мені нельзя більш братись за кий, а то я молотив би його, покиб увесь цебер горілки випив. Бийте, батькй, превражого сина!

Тоді дїдй випивали, один за одним, по коряку горілки, брали кий і давали Кирилу Турови по плечах. Сили в старих руках було в їх іще доволї, що аж плечи хрумтїли. Інший давноб уже звалився із ніг, а Кирило Тур видержав усї чотирі кий, не покривившись; іще, як одійшлй дїдй, і шуткував із своїм гостем.

„Добре“, каже, „парять у нас в Сїчовій лазнї, нїчого сказати! Після такої припарки не заболять уже нї плечі, нї поясниця“.

„Що сказати твоїй панї-матцї?“ питається ще раз Петро.

„А щож їй сказати?“ одвітує Кирило Тур. „Скажй, що пропав козак, от і все. А прикмету над моїм скарбом знає побратим. Одну часть оддасть він старій неньцї та сестрі; другу одвезе у Кийв на Братство: нехай же там моляться ся й за мою душу; а третю одвезе у Чорну Гору: нехай добрі юнаки куплять собі оловяного бобу та чорного пшона, щоб було чим помянути на лицарських грецях Турову душу“.

„Кріпись, побро“, каже Богдан Чорногор, „більш нїхто не зниме на тебе рукй. От незабаром ударять у казанй до обіду; тоді одпустять тебе, да й будеш вольний козак“.

Мусїв Петро підождати до обід, чи не потїшить матери да сестри Кирилової доброю звісткою. Ходючи по вищовому місту, постеріг він, що не один тілько Чорногорець обороняв Кирила Тура: богато братчиків зустрівающись із другими, брались за шаблю, мов вимовляли: „Ось тілько поквап ся на горілку, то виїжу я її з тебе хутко!“ Як же вдарили в казанй до обіду, тоді цїла купа Запорозцїв кинулась до Кирила Тура; одвязали од стовпа, обнимали і поздоровляли по банї.

„Ну, геть від мене!“ каже Кирило Тур. „Колиб самй постояли в стовпа, то одпалаб охота обниматись“.

„А що?“ каже, підходючи, батько Пугач, „смачні кий кошовії? Може, тепер плечі болять так, як то у того чорта, що возив ченця в Єрусалим? На, приложй оце листє, так

за́втра мов руко́ю зніме́. Бі́то й нас деза́що за́молоду, так зна́ємо ми лїки од сього́ ли́ха.

Роздяглй бра́тчики Кири́ла Ту́ра, а в Петра́ аж моро́з пішо́в поза шку́рою, як поба́чив він бі́лу його́ соро́чку, що сестра́-жалібни́ця ши́ла й мере́жила, усю́ в крові; іще́ й поприкипа́ла до ран. Кири́ло Тур аж зу́би сцїпив, щоб не стогна́ти, як почали́ оддира́ти її од тїла. Ба́тько Пу́гач сам приложи́в йому́ до спи́ни широ́ке яке́сь ли́сте, пома-за́вши чимсь липки́м.

Тогдї бра́тчики з весе́лим гу́ком підняли діжкй з ме́дом та з горілкою, узяли́ сту́жку [1]) з калача́ми да й повели́ Кири́ла Ту́ра до обі́ду.

Обі́дали до́брі молодцї на траві́, під дуба́ми, уся́кий курінь осо́бе, із своїм куріннім ота́маном. Дїди́ обі́дали в гетьма́нському курені; ті́лько ба́тько Пу́гач прийшо́в на трапе́зу до Кири́ла Ту́ра, і то вже була́ вели́ка честь усьому́ курінёви. Кири́ло Тур уступи́в йому́ своє́ ота́манське мі́сце, а сам сїв коло́ йо́го. Два кобзарі, си́дючи навпро́ти їх, гра́ли уся́ких рица́рських пісе́нь — і про степи́, і про Чо́рне мо́ре, і про нево́лю і ка́торгу туре́цьку, і про здо́бич да сла́ву коза́цьку; усе́ пова́жним сло́вом пере́д товари́ством викла́дували, щоб коза́цька душа́ і за трапе́зою росла́ у го́ру.

Поблагословйвсь ото́ ба́тько Пу́гач до трапе́зи; усї взяли́сь за сьвяти́й хлїб, уся́к ви́няв з кише́нї ло́жку, (бо Сїчовико́ви без ло́жки, що без лю́льки, ходи́ть не годи́лось); як ось Кири́ло Тур, озирну́вшись круго́м, і ка́же: „Ех, бра́тчики! менї па́мороки забі́то кия́ми, а в вас, ма́буть із ро́ду в голові́ кло́ччє. Коли́ж се в сьвітї ви́дано, щоб ви́-проводити го́стя з ко́ша на тще се́рце?“

„Па́не ота́мане!“ ка́жуть, „бороні́ нас Бо́же од тако́ї скна́рости! Про яко́го се ти го́стя глаго́леш?“

Коли́ж тут са́ме і йде Богда́н Чорного́рець із Петро́м.

„Ось мій гість!“ ка́же Кири́ло Тур. „Се, коли́ хо́чете зна́ти, син Паволо́цького попа́, той са́мий, що, як сту́кнувсь ізо́ мно́ю за Ки́євом, то аж по́ле всьміхну́лось“.

Ра́ді були́ усї бра́тчики, поба́чивши Шра́мового си́на. Давно́ вже вони́ чува́ли про його́ рица́рство! Інші, уста́вши,

---

[1]) Кіш.

обійма́ли його́ як бра́та, дру́гії потїсня́лись, щоб було́ йому́ мі́сце.

На обі́д у Запоро́зцїв ма́ло подава́ли мясі́ва, а все тілько ри́бу. До́брі моло́дцї, як ченцї, мя́са не люби́ли. Посу́да була́ вся деревяна́, і чарки́ й корякй — усе́ з де́рева. Трапезу́ючи, до́бре тягну́ли бра́тчики горі́лку, мед, пи́во, одна́к нїхто́ не впивсь, так то вже повтя́гувались.

Більш од усїх пив на сей раз Кири́ло Тур: хотїв, ма́буть, бідаха завда́ти собі хме́лю, щоб не так боліли пле́чі, да й хміль не подолів його́. Зроби́всь тілько ду́же весе́лий, і як уста́ли зза обі́д, да як почали́ бра́тчики танцюва́ти під банду́ру, він і собі пішо́в навприсядки; кача́всь ко́лесом і вироблля́в такі́ викрута́си, що нїхто́б і не поду́мав, що сьо́го козака́ би́то неда́вно кия́ми. Запоро́зцї не навтїша́лись із тако́ї терпили́вости.

Петро́ мій послї обі́д хотїв іти́ до до́му, так Кири́ло Тур приде́ржав його́ да й ка́же: „Пострива́й, бра́те, і я пої́ду. Після́ тако́ї ба́нї не до́вго покріпи́ш ся. Пере́д товари́ством со́ром кво́литись, а до́ма заля́жу до за́втрого“.

От, пога́явшись іще́ тро́хи, звелїв Кири́ло Тур осїдла́ти дво́є ко́ний да й поїхав з ко́ша, шепну́вши щось побрати́мови.

Приїжджа́ють до ха́ти, а назу́стріч їм вибіга́ють ма́ти і сестра́ Кири́лова. Як же то зрадїли серде́чнії, то й розказа́ти не мо́жна! Одна́ бере́ за поводи́ коня́, дру́га тя́гне Запоро́зця з сїдла́, а він тілько всьміха́єть ся.

„Ба́чте?“ ка́же, „я вам каза́в, що нїчо́го журитись! Та вже, ма́буть, вас так Бог созда́в, щоб усе́ ки́снути“.

Хо́чуть його́ обня́ти, а він рука́ми їх одпиха́є: „Нї вже“, ка́же, „сього́ не бу́де. І так бра́тчики трохи́ не прогна́ли з куріня“.

Зміст.

Тепе́р Бруховецкий заду́мав позбу́тись Сомка́ і хотїв спону́кати низовця́ Сердюка́, щоб єго́ уби́в: одна́к сей не згоди́в ся на таке́ пога́не ді́ло. Перехитри́вши Бруховецкого, Кири́ло Тур діста́в ся до вязни́цї, щоб вїзволити звідтам Сомка́. Одна́к Сомко́ не хотїв своєї во́лї купува́ти чужо́ю сме́ртию.

Опісля́ Тете́ра, обляга́ючи На́волоч, спійма́в Шра́ма і каза́в єму́ відруба́ти го́лову. То́гож ро́ку велїв Бруховецкий в Борзнї відруба́ти го́лову Сомко́ви і Васю́тї.

Петро́ Шраме́нко, опини́вшись у Хмари́щі, дові́дав ся, що Кири́ло Тур ви́рвав хи́трощами сему́ Череванів з рук Ґвинто́вки, котри́й сва́тав Ле́сю за леда́чого Вуяхе́вича. Тур завів Череванів у Хмари́ще а відта́к з побрати́мом Богда́ном ви́правив ся в Чорного́ру. Петро́, побу́вши з пів ро́ку в Череванів, одружи́в ся з Ле́сею.

V.

Григо́рий Кві́тка і єго́ по́вісти.

Єсть під сами́м Ха́рковом село́ Осно́ва.

Давно́ вже владі́ють ним папо́ве Кві́тки. У сьому́ то селі́ роди́всь і наш Григо́рий Фе́дорович Кві́тка, і по сьому́ то селу́ прибра́в собі нада́не ім'я *Основя́ненко*. Пра́дід і дід його́ полковникува́ли в Слободськи́х полка́х і обороня́ли од Тата́р свою́ сто́рону, кото́ра тоді́ розляга́лась іще́ мало-лю́дньою пусти́нею. Бо Слободська́ Украї́на почала́ заселя́тись ті́лько за Хмельни́цького, як прийшло́сь кру́то козака́м і посполи́тим од військо́вих буч і заверу́х на старі́й Украї́ні. Вихо́дили тоді́ корогва́ми і ку́пами військо́ві лю́ди і про́стії селя́ни із старо́ї, По́льскої Украї́ни на нову́ Украї́ну, Моско́вську, на ті́ї „украї́ннії“ зе́млї Моско́вського ца́рства, що неда́вно на́звані Ха́рківською ґубе́рнією.

Рід на́шого Кві́тки, бу́вши зна́чним і вельмо́жним ро́дом, займа́в собі на просто́рі що найлюбі́йші займа́нщини, і Григо́рий Фе́дорович роди́всь у до́мі па́нському, бога́тому. От же у ті́ї часи́, деся́тків сі́м чи ві́сім рік наза́д,[1]) па́нство круго́м Ха́ркова жило́ собі про́сто, по старосьві́тски, по коза́чи, і наш писа́тель зма́лку чув у оте́цькій госпо́дї і всю́ди по око́лиці щи́ру украї́нську мо́ву, прима́зану ті́лько в случа́ях церемо́нії де́якими моско́вськими слова́ми. Звича́їж у панів були́, в щоде́ннії жи́зни їх, тіж са́мі, що й у посполи́тих: і роди́ни і хрести́ни, і весі́лля і по́хорони одбува́лись так са́мо в па́нському до́мі як і в проста́цькому, хиба́ з бі́льшою пихо́ю й доста́тком. Се вже в неда́вні ча́си почали́ Слобожа́нські пани́ од поспі́льства зовсі́м одрізня́тись і заво́дити усе́ в своїх дома́х по іноземному; в неда́вні ча́си почали́ вони́ чужозе́мними мо́вами пишни́тись,

---

[1]) Се було́ писано 1858 р.

а свою рідну мужичою взивати. Тим то й знав Квітка всї звичаї народнього биту так добре, як нї одному пану з новомоднього дому знати не можна, тим він писав такою щирою народньою мовою, наче й не чув з роду іншої мови; тим він і по московськи писав нескладно, що то був єму язик нерідний, а в московських школах Квітку не учено.

Ще не було тодї в Харкові університета, і духовний колегіюм харківський брав гору над усїма школами по Слободській Українї. З колегіюма виходили всї люди, котрі були верховодами українського панського товариства; колегіюм давав тон домашнїм поважним розмовам, нахиляючи розум до Письма Сьвятого і до науки сьвятих отець Церкви. Нижчі школи для дворян були при монастирях, на лад семінарий а для поспільства чи й небогатих панків — при церквах; і вся премудрость тогочасної первої науки вертїлась на читаннї книг церковних, на сьпіваннї церковному да на писаннї кручковатими лїтерами. Тілько початок аритметики да дещо з істориї царів і королїв перепадало од наставників ученикам у нижчих школах. Латинь же і всяка інша премудрость процьвітала в колегіюмі, до котрого більш учащали поповичі, нїж паничі.

Бо не богато треба було тодї науки панському сину, щоб добре господарювати, щоб поважно носити військову шаблю і не мовчки сидїти в компанії, як зайде розмова про початок сьвіту, про потоп, про царя Кира, чи Александра Македонського і інші такії речи, котрими тодї бавилось панське старше товариство за довгими обідами, вечерями і під гуляший час, як молодші або танцюють перед ним, або гасають на конях і веселять ся молодецькими іграми. Тим то розумний сьвященик або чернець, був найлюбійшим гостем у старосьвітських слободських панів; тим вони були прихильні до церковної служби; тим і вся жизнь їх, од колиски до домовини, водилась духом православної Церкви. Можна сказати, що в законї Господньому була воля їх і поучались вони закону Божому день і нощ. Нехай же не подумає хто, що се було якесь сьвяте товариство, без гріхів і неправд мирських: і гріхи, і неправди творились у ті часи також як і тепер, тілько що люди шукали собі науки, помочи й поправи найбільш у Письмі Сьвятому, найбільш у церковному глаголї, не вдаючись у інші науки.

Чи до́бре воно́ було́, чи ні, і як повело́сь по́слї слобо́дському товари́ству, про те неха́й ска́же хто і́нший; миж хи́лимо річ ік тому́, що й Квітка Григо́рий учи́всь чита́ти й писа́ти, і запе́вне й нау́ки ві́ри христия́нської, до́ма, у ченця́ з монастиря́, а по́слї вчивсь да́льшої нау́ки в монасти́рській шко́лї.

З ма́лку був він собі хирне́нький, золоту́шний і зовсім був осліп од золоту́хи. Сьві́т йому́ одкри́вся на ше́стому го́дї, як повезла́ єго́ ма́ти моли́тись Бо́гу в Озеря́нський монасти́р. Прозрівши в дому́ Бо́жому, маленький хло́пчик возгорівсь ре́вностю до Бо́жого до́му, і на двана́йцятому го́дї поча́в блага́ти отця́ й ма́тїр, щоб благослови́ли його́ на черне́чу монасти́рську жизнь. Уде́ржували його́ до яко́гось часу́ оте́ць і ма́ти, не доїма́ючи ві́ри молодо́му се́рцю, і ріс наш Квітка до́ма з ста́ршим бра́том і трома́ се́страми, хо́дячи ча́сто до церко́в Бо́жих і їздячи моли́тись Бо́гу у близьки́й монасти́р, де пробува́в у че́нцях його́ рідний дя́дько. Той то, ма́буть, найбі́льш заохо́чував о́трока до і́ночества.

Оте́ць і ма́ти, прокла́дуючи си́нови доро́гу до старшинова́ння між пана́ми в ново́му зро́стї, зачисля́ли його́, через бога́тих ро́дичів то в ляйб-ґва́рдию, то в геро́льдию, то в польові полки́; на сїмна́йцятому го́дї мав він уже́ капіта́нський чин, не ба́чивши в вічи нїя́кої слу́жби. Так тодї вислу́жувалось і насїда́ло старшинува́ти над уби́гими служака́ми всяке бога́те паненя́, бо найбі́льшеє пра́во дава́в тодї чоловікови рід його́, а не ро́зум і дотепность. Так нїкче́мно чи́сливсь то там то сям і Квітка, проживаючи до́ма, або́ виїзджа́ючи, замість слу́жби, до старшо́го на бе́нкет, чи на покло́н. Як зни́кло коза́цтво з своїми ви́борами на Вкраїні, пани́ поробились домонтаря́ми і бенкетаря́ми, плати́ли чинш канцеля́риям, посила́ли гости́нцї нача́льникам, купува́ли собі чини́ за́молоду, почина́ючи од пелюшо́к, а робо́тою, ша́блею і ро́зумом доходи́ли ви́шчої че́сти хиба́ убо́жші між ни́ми, кото́рим по дома́м нїчим було́ гара́зд ору́дувати.

Отже вбача́ючи нїкче́мность, ле́дарство і суєту́ тако́го би́ту па́нського, наду́мавсь наш Квітка поки́нути мир і йти в че́нцї, бо хи́рне його́ здоро́вє не дозволя́ло йому́ служи́ти во́їном, чи граждани́ном, несучи́ всю тяготу́ слу́жби, а мо́же

такий й не звик у трудáх жизнь провождáти, і як там кáжуть, по бýрному житéйському мóрю кораблéм своїм кермувáти, а більш йомý булó пóнутру на одномý мíсцї смúрно сидíти, молитвáми дýшу поживляючи, читáннєм побóжних книжóк бáвитись да сíльскими погулянками і келéйними бесéдами без тревóги своє врéмя коротáти. Двáйцять два гóди булó йомý, як пішóв він у монастúр Куряжинський (вісíм верст од Хáркова) і надíв чернéчу пóслушницьку одéжу. Не трéбаж того монастúрського йогó побýтку уважáти за якéсь суróве íночество. Більш для тóго проживáв Квíтка в монастиréви, щоб блúжче знахóдитись коло дóму Бóжого і бíльше свою дýшу молитвáми і піснослóвєм сьвящéним насищáти, не чýючи мирського гóмону, сьміхотвóрства, і не бáчачи зблúзька скóків, викрутáс і всяких мирськúх забавóк, до котóрих молодá душá йогó, не згірш, як і в íнших людúй, квáпилась. А про те вертáвсь він пóчасту до отéцького дóму і проживáв з отцéм-мáтíрю і з стáршим ужé жонáтим брáтом, як миряни у чернéчому жупанкóви, пóки душá йогó починáла знов непщевáти[1]) о гріхáх своїх, знов одвертáлась од мúру і жадáла непрестáнних молитóв, непрестáнного піснослóвя церкóвного, самá не знáючи, чим заспокóїти свою недовідóму для рóзуму тревóгу. А булá та тревóга не що íнше, як порúв поетúчного дýху, вúлитись у крáсних річáх, у висóких розмóвах з чоловíчим сéрцем, у хвалéбних піснях Создáтелеви всякої красотú, котóру óко вбачáє, сéрце чýє і рóзум познаé.

Тíсно булó нáшому юноші в монастиréви і не до вподóби серед мирського товарúства. Ходúв-нудúв він сюдú й тудú, маявсь по сьвíту чужострáннім гóстем, котóрого нíхто не знáє і котóрому нї до кóго з щúрою, з одкрúтою до дна душéю обернýтись; проживáв дóма, вертáвсь у монастúр, а пóслї знов йогó тягло́ до рíдної стрíхи, до старóго отця-мáтери, до людúй, котóрих полюбúв змáлечку. Булú, кáжуть, і íнші позúви,[2]) котóрі не давáли молодóму ченцéви сьмíлости на вíки клобукóм гóлову накрúти. Примушáв він себé íнодї до найвáжших послушáнiй чернéчих, не вважáючи на своє плóхе здоровє, силкувáвсь перемогтú свою живý натýру, занедбáти мир з йогó утíхами і до ке-

[1]) Роздýмувати, розмишляти. [2]) Пóводи.

ле́йного житя́ себе́ впра́вити; а се́рце ще голосні́йш обзива́лось, ще гі́рше під чо́рною ря́сою бунтува́лось, і таки́ перемогло́ його́ прихи́льность до іночества, на́дану йому́ зма́лку побо́жною ма́тірю і наста́вниками ченця́ми. Пробу́вши чоти́ри го́ди по́слушником, не постри́гсь у че́нці Кві́тка і верну́всь жи́ти в Осно́ву.

Осно́ва лежи́ть під сами́м Ха́рковом. Ста́рший брат Кві́тчин люби́в води́ти хлі́б-сіль з вели́кими пана́ми і сам жив па́ном на всю гу́бу. Черне́ць наш приви́к пома́лу до мирського́ товари́ства і його́ заба́в, ого́втавсь між сьвітови́ми людьми́ і незаба́ром став найлюбі́йшим чолові́ком у компа́нії. Що ви́читав він у побо́жних книжка́х, що зма́лку возлюби́ла його́ душа́, те оста́лось при йо́му до кінця́ дней (розумію охо́ту до розмо́ви про божественні ре́чи, про христия́нські ді́ла; розумію моли́твенность у це́ркві й на само́ті, кото́рою він живи́в і обновля́в свою́ ду́шу); а до то́го полюби́в він кни́ги істори́чні, пи́льно приня́всь за вели́ких пое́тів і возревнува́в христия́нською ре́вностю до ді́л грома́дських. Де що на добро́ лю́дям почина́лось, туди́ він устряв ав за́раз і не жа́лував ні пра́ці, ні ко́шту.

Тоді́ саме́ заво́див ся університе́т у Ха́ркові; тоді́ почина́ли Ха́рківці дба́ти про городськи́й теа́тр; тоді́ ста́ли мірку ва́ти про учи́лище для дворя́нських до́чок — інститу́т. Всю́ди приложи́в свого́ труда́ наш Кві́тка. При університе́ті почав видава́тись журна́л „Украинскій Вѣстникъ“; Кві́тка напеча́тав де́що в журна́лі із свої́х пе́рвих почи́нків літерату́рних, а по́слі був його́ й реда́ктором, уку́пі з і́ншими трудолю́бцями. Іститу́т для дворя́нських до́чок був його́ мисль і його́ ді́ло; він положи́в на се учи́лище ма́ло не ввесь свій доста́ток; а теа́тр він підня́в із нїкче́мности, ста́вши в 1812 чи 1813 го́ді його́ дире́ктором. Як розумі́в, по своє́му ві́кови, так і чини́в добро́ наш Кві́тка. Тепе́р уже́ ні оде́н висо́кий тала́нт не ста́не заво́дити інститу́та, бо заду́мались розу́мні лю́ди над пита́нєм, що було́б лу́чче для товари́ства: чи щоб на́ші се́стри і тїтки́ росли́ ди́ким буряно́м по Вкраїні, чи — понау́чувались у пансіо́нах і іститу́тах носи́ти дорогу́ оде́жу, знай переміня́ючи її по мо́ді, тра́тити на іноземне домово́дство і іноземну гости́нность вели́кі гро́ші і розмовля́ти язи́ком, кото́рий одріня́є їх від усі́х *невоспи́таних* і від селя́н, як чужозе́мок. Іще́

й тепе́р *же́стоко сло́во сіє́*, і не бага́то люди́й змо́жуть його́ слу́хати: щож дорі́кати Квітці *ре́вностю не по ра́зуму?*...

Не було́ в Ха́ркові нія́кого до́брого ді́ла, або́ кото́ре він уважа́в за до́бре, щоб не встрява́в туди́ й він раді́ючи добру́ все́ю душе́ю, а найбі́льш — як ви́брали його́ дворя́ни ха́рківського у́їзду свої́м предводи́телем. Жив він найбі́льш у го́родї; ку́пцем горну́лось до йо́го найкра́ще Ха́рківське товари́ство, і хоть не висо́ких нау́к учи́в ся зма́лку Квітка, а про те, начита́вшись книг і наслу́хавшись розу́мних люди́й, не зневажа́в себе́ нї реча́ми, нї писа́ннєм, я́ко не́ук. Голова́тий ви́йшов із йо́го чоловік, а до то́го щи́рий душе́ю і се́рцем, до вся́кого благо́го ді́ла похі́пливий. Тим і сьвята́ його́ па́мять, я́ко граждани́на, поміж Ха́рківцями, і не бу́де вона́ забве́нна, по́ки Ха́рків стоя́ти ме.

Підхо́дили вже сороко́ві лїта́ йому́, а пробува́в він собі́ молодико́м. Отже там указа́в йому́ Бог і па́ру, де він найбі́льш потреби́в пра́цї і ко́шту. Впа́ла йому́ в о́ко інститу́тська наста́вниця, Анна Григо́риєвна Вульф, заїжжа з столи́цї; одружи́в ся він з не́ю і до конця́ днїв своїх дя́кував Бо́гу за до́бре подру́жжє. Дїти́й у їх не було́, а про те жили́ собі́ в двох ти́хо та лю́бо: одно́ одному́ як раз припа́ли до вподо́би. Квітка наш не зви́кши жи́ти в ро́зкоші, одрі́кшись од не́ї зма́лку, отда́в бра́тови се́ла й зе́млї, собі́ ви́говорив невели́кі гро́ші про ну́жду та буди́ночок на Осно́ві, поблизу́ пи́шнього бра́тнього буди́нка. Там він прожи́в з десято́к, чи бі́льше оста́ннїх своїх лїт до 1843 ро́ку, виїжджа́ючи в го́род ті́лько на слу́жбу; бо не покида́в слу́жби Квітка до сме́рти; служи́в він то предводи́телем дворя́нства, то со́вістним суддє́ю,[1]) то предсїда́телем уголо́вної пала́ти,[2]) тру́дячись на добро́ товари́ству, скі́лько було́ його́ снаги́ і кебе́ти[3]).

Сим спо́собом, не знахо́дячи і́ншого, задовольня́в Квітка свою́ душе́вную трево́гу чи той неугамо́ваний поры́в вилива́тись у кра́сних річа́х, у висо́ких розмо́вах з чоловічим се́рцем, у хвале́бних пі́снях Созда́телеви вся́кої красоти́, кото́ру о́ко вбача́є, се́рце чу́є і ро́зум познає. От же

---

[1]) Суда́, що су́дить пі́сля сво́го сумлі́ння (як у нас прися́жні су́дії). [2]) Ка́рний суд. [3]) Здібність.

й тут йому́ було́ так тїсно, як у монастире́ви, і не до вподо́би припада́ло йому́ су́єтне, пацикова́те, хибке́ товари́ство городське́. Душа́ жада́ла і́ншого по́прища, і́ншого спо́собу прояви́ти себе́ ми́рови, а як знайти́ те по́прище, як обрісти́ той спо́соб, не зна́ла. Не так пове́дено на́шого Кві́тку зма́лку, не такі́ круг йо́го оберта́лись лю́ди, щоб його́ вели́кий приро́дний дар поети́чний процьві́в у свою́ пору́ і прихо́див од ро́ку в рік із си́ли в си́лу. Не знав він сам, які́ в йо́го кри́ла, не розпуска́в їх на всю ширину́, не сьмів підня́тись ви́сче свого́ щоде́ннього ді́ла. Бо ті́лько лїри́чний дар прориває́ть ся у пое́та самоста́йно пі́снею, і не тре́ба лїри́чному пое́тови вели́кої слове́сної нау́ки, щоб яви́ти ми́рови всю красоту́ душі́ свое́ї. Ви́рветь ся в йо́го з се́рця вопль[1]) — і в тому́ во́плї ввесь чолові́к обя́вить ся.

Кві́тка роди́в ся е́піком; до́вго му́сив він, сам того́ не ві́давши, соверше́нствувати свою́ мисль, по́ки вона́ зду́жала ви́йти в слове́сному о́бразї ясно́ю вся́кому, вся́кому розу́мною. Прой́шли́ молоді́ лїта́ в тій таємни́чій нау́цї, поверну́ло к ста́рости — і оттогді́ вже ті́лько дала́сь йому́ та повнота́ сло́ва, без кото́рої е́пік остає́ть ся недорі́кою, силку́ючись созда́ти свою́ епопе́ю. Тим то всї лі́рики обявля́ють ся змо́лоду, а всї е́піки даю́ть себе́ зна́ти на поворо́тї к ста́рости — хто ра́нше, хто пізні́йше. Так було́ з Геме́ром, так було́ з Да́нтом[2]), Серва́нтесом,[3]) Мільто́ном[4]) і Ва́льтером Ско́ттом[5]). Хоть і не ма́є зага́льного, неодмі́нного зако́ну для слове́сного да́ру, а всеж дух чолові́чий му́сить дохо́дити свого́ соверше́нства своїми во́зрастами, і оста́ннє соверше́нство слове́сного да́ру кінча́єть ся е́посом, почина́ючись лі́рикою. Ра́но вінча́єть ся сла́вою приро́дний лі́рик і не ско́ро її дослу́гуєть ся е́пік.

---

[1]) Оклик жалю́, наріка́ня. [2]) Дант Алїджі́єрі, на́йбільший італі́йский пое́т (ур. 1265 р. у Фльоре́нції ум. 1321 р. в Равені). На́йславні́йший єго́ твір „Divina Comedia“. [3]) Серва́нтес, на́йславні́йший іспа́ньский пое́т (ум. 1616 р.) На́йзнатні́йший єго́ твір Don Quixote. Ці́нні також єго́ повелї. [4]) Мільтон Джон, анґлі́йский пое́т (ум. 1674 р.) На́йзнатні́йший єго́ твір се е́пос „Утра́чений рай“ (the Paradise losth) в 12 пі́снях, подібний як Божестве́нна Коме́дия, але протеста́нтска. Одна́ко сей твір не ма́є вели́кої сті́йности яко ці́лість, хоч де́які части́ни ма́ють вели́ку ці́ну поети́чну. [5]) Ва́льтер Скот (ум. 1832 р.) сла́вний анґлі́йский повістя́р істори́чний.

Отóж і Квíтка мáло не скорота́в вíку, пóки почýвсь на свої́х влáсних сúлах і дав дóбру озна́ку свого́ вели́кого да́ру. Найбíльш йому́ те шкóдило, що зрíсши на вкраїнському слóві, оберта́всь він серед товари́ства іноязи́чного. Товари́ство не зна́ло його́, і сам він не знав, до чо́го його́ по́слано в мир. Тим, устряба́ючи до грома́дських справ, почáв він іщé з 1816 ро́ку писáти для хáрківського журна́ла розпрáви про інститу́т, за́писки, пи́сьма, коме́дії на теáтр, і вся́ку всячину; а встря́вши до столи́чних журна́лів, з нара́ди прия́телів, — писáв романси на лад журна́льних; і як усé те робúлось для само́го па́нства, то й ста́лось мінýтною за́бавкою па́нській грома́ді. Більш не зна́ли пани́, чого́ од Квíтки домага́тись; взяли́ вони́ з йо́го, що хотíли; догоди́в він уся́кому їх прохáнню і всякій рáді.

Заплати́в Квíтка вели́ку і тяжкý дань своéму вíкови, і нехáй був би в йо́го ме́ньший дар, — потону́в би він і зник зовсíм між совреме́нниками, не зна́лоб його́ пото́мство і не вважа́лоб за вели́кого писáтеля. Бо хтож тепéр ста́не чита́ти його́ недорíк „Халя́вских“, „Сто́лбикових“ і всякі íнші оповіда́ння іноязи́чною мóвою? Не його́ була́ мóва, — не дала́ж вона́ йому́ й сéрцем до сéрця промовля́ти. Бо до чужо́го не заговóриш так, як до рíдного, і чужи́м язи́ком не дося́гнеш до чужо́го сéрця. Та́йна вели́ка в сьому́ моéму сло́ві, і розýмна ся та́йна найбíльш вели́ким поéтам наро́днім. По́ти вони́ живу́ть недорíками серед ми́ру, по́ки не впаду́ть на свої́ влáсні струни́, і ти́ми то вже струнами рíдні сéрця потрясáють, і тíї то вже струни́ дзво́нять до́вго із ро́ду в рід і содержáть неземно́ю своéю си́лою цíлость на́ції, хоть би й по всьому́ сьвíту розпоро́шеної. Нехáй би ме́ншій був дар у Квíтки, — удовольни́всь би він іноязи́чними своїми писáннями і більш нíчо́го не возжада́в би. Ато́ нї: він чув, що в тих писáннях крáсний Бо́жий мир і чоловíча жизнь серед крáсного ми́ру Бо́жого не оддали́сь так правди́во, як воно́ єсть у нас перед очи́ма. Він почува́всь на си́лах, що здола́є дойти́ щи́рої пра́вди в мальова́ннї, і домíгсь сам од сéбе, чого́ нíхто́ не знав од йо́го домага́тись.

Того́ ма́ло: як захо́дила рíч про рíдну мóву, всяке йому́ дока́зувало, що вона́ згíдна на одно́ сьміхотво́рство і не здола́ви то нíхто́ пова́жну по́вість рíдною мóвою оповіда́ти.

Хтоб же подýмав, що сї пустослóвні рéчи прорвýть на рíдній землї велúке жерелó водú живóї...

Квíтка загорівсь сьвятóю дýмою — сказáти сьвятé слóво про сьвятí дýми, котóрі не з книжóк возпитáлись. Взяв він найнúжшу матéрию до оповідáння зо всїх, які булú в йóго перед очúма: покúнув дворян, покúнув судú, інститýти, монастирí, взяв неписьмéнного, тéмного найпрóстшого собí хлїборóба, і оповідáв йогóж мóвою, що в йóго в господáрстві, в сїльскíй окóлиці і в хáтї між жінóцтвом дíється ся. Всяке слóво і дíло він ізобразúв так, як воно́ íменно єсть і як інáкше й бýти йомý немóжна.

І вúйшов у йóго крáсний Бóжий мир іщé нáче крáщий, нїж у нас перед очúма. Се так, як подúвиш ся в тúху вóду і вбáчиш там нéбо й зéмлю, і здáється ся тобí, що нéбо й земля́ у якýсь нóву лїпотý в томý вóдному сьвітї облеклú ся. Так і в оповідáннї Квíтки крáсний Бóжий мир іщé нáче крáщий здаéть ся, нїж він єсть у нас перéд очúма. І вúйшли в йóго лю́ди живí-живíсїнькі, і що в їх у душí дíялось, що в сéрцї в їх ворушúлось, усé те нам як на долóнї в йóго покáзано. Розкáзує він про Марýсю і її Василя́, про старóго отця́ й мáтїр, а тобí здаéть ся, нíби се він твоé сéрце положúв у сéбе перед очúма і вичúтує по йóму все, що ти з сáмого мáлку чув сам у собí і як кипíв ти в молодóму вíкови, і як тугувáв на стáрости. Все те сьвíжим, повáжним щúрим слóвом, як пíсню, він вúсьпівав. І прочитáвши пóвість про Марýсю, чýєш душéю, нáче якáсь музúка пройшлá тобí через дýшу і настрóїла її на вúшчий, на якúйсь небéсний лад, — що зняв сяб од землї і полúнув би голубúними крúлами одпочúти од земних мук там, де тíї чúсті дýші, помýчившись між нáми, од своїх мук одпочивáють! От колú знайшóв він, сам тóго не чáявши, інше собí пóприще, íнший спóсоб проявúти себé мúрови!

Написáв Квíтка свою́ пóвість „Марýсю“ — і хто нї прочитáв її, всяке плáкало. Чогóж плáкати, читáючи Марýсю?“ Хибá її дóля дýже нещаслúва? Нї — тут не печáль обгортáє дýшу, — не з сéї кринúцї течýть у читáтеля сльóзи. Душá тут обновляється ся, вбачáючи пúшну красý дївóчу і чúсте дївóче сéрце. Се не Марýся в нас перед очúма: се нáша ю́ность, се тíї днї сьвятí, приснопáмятні, як і в нас булó крáсно, чúсто і сьвя́то в сéрцї. От що нас

тут чару́є; от що підійма́є в го́ру на́шу ду́шу! Поба́чили ми себе́ в тій дівчи́ні пи́шній красо́ю і непоро́чній се́рцем, мов гля́нути в во́ду на свою́ молоду́ вро́ду, — і як же то нам жи́ти на сьві́ті схоті́лось! Кра́сен Бо́жий мир, а ще кра́ща душа́ чолові́ча, і тя́гне вона́ нас до се́бе непобіди́мою си́лою. Вели́кі ска́рби своє́ї бла́гости розси́пав Бог у своє́му кра́сному ми́рови, а ще бі́льшими ска́рбами збогати́в чолові́чу ду́шу. І не того́ нам хо́четь ся жи́ти, щоб ті́лько на Бо́жий мир диви́тись: бі́льше нам хо́четь ся душе́ю в чужі́ ду́ші вхо́дити і благода́тні ска́рби на ска́рби міня́ти.

Обійшла́ нас ча́рами Кві́тчина Мару́ся; з не́ю ми почали́ жи́ти тим ідеа́льним ща́стєм чи́стого се́рця, кото́рого нїхто́ з нас не дозна́в сами́м дїло́м. Зневі́рившись тому́ ща́стю в своїй до́лї, тут ми дали́ йому́ знов ві́ру; заслу́хавшись могу́щих, влади́чних річи́й пое́та, зайшли́ ми в його́ рай, не постері́гши, яко́ю сте́жкою, яки́ми двери́ма, — і здало́сь нам, що спра́вдї рай на землї буває. Зацьві́ло́ в на́шій душі́ весняни́ми кві́тами, і лю́бо нам і весе́ло здало́сь на сьві́ті од чаровни́чої ома́ни пое́та. Тут то він почина́є обрива́ти в нас пере́д очи́ма кві́тку за кві́ткою, — і ось, незаба́ром уже́ су́мна пусти́ня розляга́єть ся на всї сто́рони круго́м на́шого се́рця: і як неда́вно дава́ли ми ві́ру земно́му ща́стю, так тепе́р не дойма́ємо ві́ри нїя́кому блаже́нству на землї. Стра́шно стано́вить ся нам серед ми́ру, душа́ на́ша, як сполохнутий го́луб, зрива́єть ся з землї і возлїта́є в ті таємни́чі сто́рони, про кото́рі чу́ємо ті́лько, що нема́ там нї печа́ли, нї воздиха́ння, а їх нїхто́ з нас не довідавсь.

Сим о́бразом на́шої душі́ сумно́ї, сполоха́ної і летя́щої куди́сь дале́ко, за край сьві́та, стоя́ть перед на́ми в по́вісти Кві́тки, ма́ти й ба́тько Мару́сині. Тут перед на́ми не́міч і си́ла душі́ людсько́ї, тут її упа́док і торжество́; тут го́ре єстества́ земно́го піднялось до поезиї — і вже ма́ти не ту́жить по дочцї, а, мов поет, воспіва́є пи́шну її красу́, чи́сту її ду́шу, висо́ку її до́лю небе́сную; уже́ ба́тько не вбива́єть ся перед домови́ною, а, мов яки́й проро́к, мов яе своє́ю си́лою, прорица́є лю́дям Бо́жі замоги́льні та́йни.

Отсе́ то все вку́пі, оповідане пова́жно і впо́вні, без усяко́ї хи́би, оповідане з тим поря́дком, кото́рий в е́посї займа́є мі́сце стихотво́рної мі́ри, — от що тут возво́дить ду́шу до най-

ви́счої висшини́ духо́вної, до поети́чного сьвято́го восто́ргу; душа́ жада́є обізва́тись на ті поети́чні ре́чи таки́миж са́мими реча́ми — і знахо́дить, замі́сць їх, ті́лько сльо́зи. Так созда́в Кві́тка свою́ по́вість-пое́му „Мару́сю“. Вложи́в він сюди́ ввесь дар свій промовля́ти се́рцем до се́рця. Тут розу́мний вбача́є всю його́ ві́ру і всю істо́рию його́ вла́сного се́рця. Се найщи́рша і́сповідь, яку́ ті́лько здола́є писа́тель принести́ перед ми́ром. Тут уве́сь Кві́тка, яки́й він був на самоті́ з сами́м собо́ю, і пра́вду говори́ли ті, що каза́ли, напла́кавшись над „Мару́сею“: „На його́ надгро́бкови написа́тиб ті́лько: Автор „Мару́сї“.

---

6. Мария з Вилиньских Марковичева
(прибране назвиско Марко Вовчок).

ур. 1835 р., походила з литовско-польскої семї, але україньска мова змалку не була їй чужа. Коли осиротїла в дитиньстві, віддали її до пансиону в Харкові, де україньска мова стала їй ще близшою. Змалку вже проявила она великий хист до вивченя язиків і крім україньскої і московскої мови навчила ся по польски і по чески, а також по француски, анґлїйски й по нїмецки, так що читала лїтературні твори тих народів у первовзорах. З пансиону вернула ся до тїтки до м. Орла і тут познакомила ся з Опанасом Марковичем, котрого сюди заслано за участь в Кирило-Методиївскім братстві. Маркович визначав ся широкою лїтературною осьвітою і був великим знавцем україньского народного побиту і живої народної мови, а се мало незвичайний вплив на розвиток письменьского таланту Мариї, з котрою він тут одружив ся. Она записувала народні піснї, а коли обоє опісля переселили ся в Чернигів а відтак у Київ, довершила она там україньскої осьвіти, де дальше збирала твори устної словесности і з них випила, як висловив ся Кулїш, „весь сок і запах із цьвітів україньскої мови“. Марковичева так опанувала україньску мову, що Шевченко запитуваний Турґенєвом, якого автора треба єму читати, щоби як найскорійше навчити ся україньскої мови, відповів: „Марка Вовчка! він оден владає нашою мовою!“

В 1856 р. починає Марковичева писати оповіданя і посилає цїлий збірничок до перегляду Кулїшеви, з котрим познакомила ся в Чернигівщинї. Кулїш ще тогож року випустив в сьвіт перший том сих оповідань (хоч поставив на нїм р. 1858), поробивши деякі в них поправки.

На початку 1859 р. виїхали Марковичі в Петербург і там стала Марковичева окрасою і осередком тамошньої україньскої громади, що любувала ся єї творами. В тім часї познакомив ся з нею

і Шевченко, вернувши з неволї до столицї і сердешно повитав та високо цїнив єї талант в присьвяченім їй вірші. Слава Марковичевої стала звісною в цїлій Росиї, бо знаменитий письменник Турґенєв переложив народні оповіданя Вовчкові московскою мовою.

Відтак виїхали Марковичі за границю, Мария поселила ся в Парижі а Опанас вернув ся на Україну і глядав собі урядової служби, щоби роздобути і собі прожиток і помагати своїй подрузї. Умер він в Чернигові у великій нуждї 1867 р. Опісля Марковичева тяжко бідувала, заробляючи на прожиток перекладами з француского дс московских місячників і часописий, писала повісти московскою мовою або переробляла свої українські оповіданя до француских часописий для дїтий, хоч не залишала писати також по українськи.

По смерти Марковича вернула она в Петербург, і вийшла опісля в друге за Михайла Лобача-Жученка і переселила ся спершу на Кавказ а відтак на малий хуторець коло Нальчика (в Терскій области, на Кавказї), де до смерти (1907 р.) не переставала займати ся українським письменьством.

Писаня. „Народнї оповіданя Марка Вовчка“ т. I, видав в р. 1858 Кулїш в Петербургї. В 1862 р. появив ся II. том, а відтак III. т. 1865. Опісля не переставала она також писати по українськи і дещо з тих оповідань появило ся в Київскій Старинї і в Лїтер. Наук. Вістнику, а дещо остає ще не видане печатно. Оповіданя Вовчкові принято вельми прихильно в цїлій Росиї і они стали дуже популярними, бо доторкували ся побиту крепаків саме тодї, коли се питанє було там на черзї. І справдї короткі, повні артизму оповіданя Вовчкові живо описують з етноґрафічною вірностю сумний тогочасний побит росийских муринів. В тім була велика заслуга авторки, що так горячо заступала ся за долю крепаків. Тим то оповіданя Вовчкові переложено не тілько московскою мовою, але деякі також польскою, ческою, сербскою і нїмецкою.

Більша часть оповідань Вовчкових відносить ся до побиту крепаків, а деякі подають етноґрафічний материял зачерпнений з народних уст в більше або менше артистичною обрібкою. В оповіданях побитових живописує авторка з одного боку гірку долю крепаків, з другого — примхи і погані привички висшої верстви суспільности. В типах героїв і героїнь з крепацкої верстви виводить авторка сьвітлі черти людскости, не вважаючи інколи на поневільний їх упадок, коли тимчасом образ Божий і подобіє в єї типах з висшої верстви суспільности замрачені поганими, а навіть звірячими наклонностями. Таким способом виступають супротив себе в творах Вовчкових два типи, позитивний і неґативний. Колиж обсяг неґативних типів був близше знакомий авторцї, то й виходять они більше пластичні, а типи позитивні, усвоєні авторкою лише помічуванєм і вичуванєм і основані на малім числї фактів, доповнюють ся у неї гуманною тенденциєю і теплом власного почуваня, надаючи оповіданю сентиментально-елеґійний тон.

Літературне становище. Оповіданя Вовчкові се картини зняті з натури; Сестра, Козачка, Одарка, Горпина, Данпло Гурч і т. ін. се наче портрети зняті з людий, що жили або і доси живуть на сьвітї. Більш самостійною являє ся авторка в оповіданю „Інститутка“, хоч і тут ще не вспіла она пробити дорогу народному ґенїю, як се вчинив у своїх творах Шевченко. Твори Вовчкові визначують ся реальною правдою і артистичною красою форми і мови, якою не перевисшив єї анї оден сучасний письменник, а хоч обставини суспільні наслїдком знесеня кріпацтва в Росиї опісля змінили ся, мають твори Вовчкові і тепер високу стійність літературну.

I.[1])

Два синй.

I.

Чоловік умéр, двóє дїтóк менї покúнув, два синй. Трéба менї заробляти, трéба своїх дїтóк годувáти. Не справлюсь самá. Те продалá, те продалá — усé попрóдала. Вáжко нам убóгим своє́ добрó збувáти, що воно́ в нас крóвю обкипíло!

Збулá... клопочý ся, бíдкаю ся з нóчи до нóчи. Нїкóли гарáзд і дїточкáми втїшáтись...

А дїтки ростýть, ужé й вють ся коло мéне, і щебéчуть мої соловéйки.

II.

Андрíйко був у мéне повновúдий, яснобкий, кучерявий; весéлий був хлóпчик, жвáвий. Булó за день дóбре менї впечéть ся своєю пустóтою, а ще лýчче розвáжить. І посварюсь, і поцїлýю єгó. Він був стáршенький.

А що вже Васúлько, — тúхий сумúрний: і в хáтї не чуть, і на двóрї невúдно. Був якúйсь задýмпливий змáлку. Чи те, що він у такý тяжкý годúну народúв ся, хутéнько пíсля могó чоловíка, чи такý вдáчу ємý Бог дав.

Андрíйко селó оббіжúть, — вéрнеть ся червóний сьміючúй ся, пустýючи; а сей, гледúй, під хáтою денебýдь сидїти

---

[1]) Пор. Чит. для шк. вид. стор. 310—318. Чит. для II. р. уч. семін. стор. 20.

ме: землéю пересипáєть ся, абó зїлля́ всякі вишýкує; розкóпує щось — хробачкá вúгребе, абó метéлика влóвить, — дúвить ся, думáє... Гукнé Андрíй, він увéсь іздригнéть ся. А колú, то булó ля́же в садкý, та цїлíсїнький день і пролéжить нерухóмо, мов прислухáєть ся до чóго.

„Щó се задýмав ся, сúну?“ спитáю.

„Якúй сей сьвіт велúкий, нéне!“

Ще хлопя́м був, прúземком, а всї вже зїлля́ знав: і як зветь ся, і де й колú процьвітáє, і якúм цьвітом: і колú пташкú у вíреї одлїтáють, і колú прилїтáють з вíрею — усé він тéє знав.

„Се ємý так Бог дав!“ булó менї кáжуть лю́ди.

„Нехáйте єгó, — се ємý так Бог дав!

III.

Отó булó тúми вечорáми дóвгими осїнними, як вже стóмить менé робóта, заберý обойкó до сéбе на колїна, та почнý на дóбрий рóзум навчáти — як вмію, так і навчáю... Розкáзую їм і про те, і про дрýге, — толкýю ся з нúми. От же, мій Андрíйко хýтко і заскучáє; так він і вáрить ся;[1]) óчи собí тре, і позїхáє і зітхá.

„Пустíть вже, мáмо!“ прóсить ся. А скóро пустúла, чогó не згадáє! і гомонúть, і пустýє, пóки і сон змóже. А Васúлько бýде хоч цїлíсечку ніч тую дóвгу ізо мнóю сидíти, менé слýхаючи, та менї в вічи пильнéсенько дúвлячись.

Поснемó. В ночí прокúнеш ся, — не спить Васúлько мій.

„Сúну! чомý не спиш?“

„Так... не хóчу!... Чогó, мáмо, ніч тéмна — невúдна?“

„Так Бог дав, дитúно, що тéмно у ночí... Спи!“ кáжу ємý, „спи!“

Він і змóвкне... Тíльки дóвго ще неспокíйно ворóчаєть ся.

Булó, як мíсяць в вікóнечко засьвітить, Васúлько дúвить ся, очúй не звóдячи. А я від людúй чýла, що недóбре, як на сóнних дїтúй мíсяць сúпле промíнням, — то й укривáю булó їх і накáзую Василькóві: Не дивúсь, Васúлечку

---

[1]) Скучáти, нýдити ся.

на місяць — не годи́ть ся! Він і зітхне́... То вже в ряди́-годи́ упаде́ така́ нічка, щоб він спочи́в ти́хим ду́хом, — або́ зо́всїм нема́ єму́ сну, або́ж, сни неспокі́йні снять ся.

Андрі́йко не таки́й. Уже́ зоря́ заняла́сь, вже й со́нечко зійшло́, а він міцни́м сном висипа́єть ся, розки́дав ся — розгорі́в ся... Як єго́ з ве́чора тру́дно упо́рхати, так і підня́ти у ра́нцї. А проки́нув ся він, мій пусту́нчик, — і гу́ком єго́ в ха́тї, аж со́хи движа́ть![1]) Ну, бі́гать, гомонї́ть, гайнува́ти, аж усе́ піде жу́жмом![2]) А само́ таке́ ра́де, весе́ле, ми́ле!...

Да то вже, хоч жа́лко, не жа́лко, а тре́ба впини́ти і постраха́єш було́, і покри́кнеш на йо́го...

Васи́лько ме́ншенький, а навча́є ста́ршого бра́та. Андрі́йко ско́рший був, палки́й, як і́скра: то було́ три́чи на день і більш посва́рить ся з дї́тьми на у́лицї, а то і побє́ть ся за яку́ пусто́ту.

„Андрі́йко!“ ка́же тодї́ Васи́ль, „а що ти невесе́лий?“

„Бивсь, о́т що!“

„Ото то й ба́чиш, Андрі́йку, що за твою́ пусто́ту тобі́ і не мину́лось; а як би не заво́дивсь, то й не смуткува́в би тепе́р, і не сти́дноб було́, що тебе́ попоби́то!“

А Андрі́йко єму́ своє́:

„І так сидї́ти ну́дно!“

То знов югне́ з ха́ти[3]) — і слїд загу́в!...

Ти́хий був Васи́лько, розсу́дливий. Хто єго́ й на ро́зум до́брий наставля́в, Го́сподь єго́ зна́є! Чи піде було́, чи не піде до това́риша, вже й поверну́всь, вже й до́ма: не заси́дить ся, не загра́єть ся нїде́. Так і зріс на самотї́, сам із собо́ю.

Не говірки́й був, не сьмішли́вий. У ко́го вже він вдав ся таки́й! Андрі́йко то всїх дївча́т у селї́ зна́є. Ро́бить і дї́ло, щи́рим се́рцем ро́бить, а годи́нку урве́ собі на гуля́ння парубо́цьке! Сей же, як до чо́го став, — і очи́й не зведе́, і ду́мки нї на́що не зве́рне — уся́ душа́ єго́ в робо́тї.

---

[1]) Стовпи́ трясу́ть ся. [2]) Піде в ро́злад; пор. хо́дором хо́дить. [3]) Ви́біжить, утече́.

IV.

Дїти мої, дїти мої!

Пройшла́ в нас чу́тка — рекру́тчина сього́ ро́ку бу́де. Як я почу́ла, на́че мене́ хо́лодом обняло́. Погля́нула на своїх парубкі́в: що́ то за хоро́ші, за молоді́, Бо́же мій до́брий!

Одного́ ра́нку — бода́й тако́го нїхто́ не огляда́в: — ска́зано менї, що на че́рзї Андрі́йко у рекру́ти...

— — — —

Збира́ю оста́нне, споряжа́ю єго́... Яково́ то свою́ дити́ну на ли́хо, на бі́ду виряжа́ти! Хто того́ не зна́є, неха́й же мене́ спита́є!... А він, то на моїх оча́х вже привя́в... Де той по́гляд молоде́цький, де той усьмі́х весе́лий!

Чи менїж те оповіда́ти, що не одна́ я не́нька стара́ хло́пцеві се́рденько слїзьми́ вяли́ла? Пла́кали і молоді́ о́чи за ним, за єго́ га́рною вро́дою! Лю́бо він пісні висьпі́вує було́ ясни́ми зо́рями. Го́лос єго́ по усему́ селу́ розляга́єть ся. От же й ви́сьпівав собі дївчи́ну лю́бу та га́рну. Лїтньої пори́, ти́хими та те́плими ночами, лежу́ було́ до́вго без сну, — ду́маю та горю́ю, і чу́ю було́ розмо́ву їх ти́ху та лю́бу... Сподїва́лась я невісточки, як ла́стівочки, собі на втїху... Пішла́ моя́ сподїванка слїдом за рекру́тами!...

V.

Ка́зано в се́реду взяти́ новобра́нцїв по обі́дї. Сижу́ я та дожида́ю тії годи́ни, — коли́ вбіга́є мій Васи́лько зади́ханий, блїди́й, а за ним два чоловіки в ха́ту.

„Пані-ма́тко! спорядїть обо́х; пан звелїв і Василя́ бра́ти“.

Я ві́ри не йму їм.

„Не бу́де сього́!“ таки́ на їх кажу́. „Ажéж пан сам люди́на Бо́жа!“

„Нї, ма́мо“, промо́вить Васи́ль, „так воно́ дїсне єсть, як вони́ тобі сказа́ли!...“

І всї мене́ вмовля́ють, а в ме́не се́рце на́че заме́рло: і чу́ю, що гово́рять, і ба́чу їх, а до се́рця нї що́ менї не дохо́дить.

VI.

Виїзджа́ли три тро́йки. Усе́ новобра́нці. За ни́ми рід іде́, провожа́є. Сі́ла й я між свої́ми сина́ми, їду. Шлях мигти́ть; гаї та поля́ на о́чи набіга́ють...

І так мені́ ста́ло ся, на́че я дити́на мала́: не розумію ні́чо́го, не зна́ю, не памята́ю. Ті́лько, як гля́ну на дїти́й, то стра́шно ста́не.

Приїхали до прие́му,[1]) повели́ їх, а ми стоїмо́, ждемо́. Мене́ мов сон хи́лить, та бу́дять мене́ — хто плаче́м, хто рида́нням. Пе́рших ви́вели моїх... Го́споди, Бо́же мій! Тиж у нас вели́кий, тиж ми́лостивий! Лу́ччеб у зе́млю похова́ла їх обо́х!...

VII.

Привели́ мене у те́мну яку́сь хати́ну — земля́нка, чи льох, чи що́ воно́ таке́, не скажу́! Яки́йсь моска́ль сиди́ть: голова́ч, розко́шланий,[2]) під щоти́ною уве́сь, як їжа́к. Се бу́де їх ста́рший, дя́дько...

Кла́няюсь, прошу́: „Не оста́вте ла́скою ва́шою, добро́дїю, і моїх синів!“

Даю́ єму́, що́ змогла́сь, грошенят; а то полотна́ і на дїто́к де́що...

„Не жури́сь, стару́шка!“ прохрипів: „тро́шка ва́ші синки́ поскуча́ють — без то́го не мо́жна в сьвітї, а там злю́бить ся; молодцї бу́дуть, от як і я, приміром ка́жучи!“

Погля́нула я тодї спи́льна на йо́го: черво́ний, обду́тий яки́йсь він, о́чи в йо́го яко́сь поме́рхли... Бо́жеж мій! А мої сини́, мої го́луби си́зі! Що у їх душа́, тепе́реньки сьвята́, і по́гляд ясни́й, і лю́бі обли́ча квіткою процьвіта́ють!

VIII.

Попроща́ли ся. Привели́ мене́ дїти за мі́сто... От іще́ й — до́сї, як ви́береть ся лїтом день гаря́чий, ду́шний, то й згада́ю собі́ те проща́ння на́ше: от, ідемо́ мі́стом... поза-

---

[1]) Уряд, де відбува́є ся бра́нка. [2]) Незаче́саний.

чи́нювані буди́нки, запи́няні ві́кна скрізь; за мі́стом сосни́на те́мна, дале́ко заступи́ла шлях піскова́тий; су́не перед очи́ма по піску́ ripли́вий віз, на не́бі со́нце пеку́че...

IX.

Зоста́лась я сама́ — самі́сїнька, недугу́ючи. Ні сну менї, ні одпочи́нку. Роблю́ чере́з си́лу, нїчо́го не зна́ю не чу́ю.

Мина́є рік, і дру́гий, і пя́тий...

Обняла́ мене́ мов хма́ра чо́рна; ті́лько й сьві́тять ся менї як дві зі́роньки те́мної но́чи: то дїтоньки мої!

По Різдві, сижу́ я одно́го ве́чора, так вже у пізні ля́гови,[1]) прядý... На дво́рі завирю́ха, аж у ві́кна бє, і сьві́тло мигти́ть...

Коли́ — стук-стук! Одчиня́ю — Васи́ль!

„Васи́лечку, си́ночку мій! а Андрі́йко де?...

„Нема́ вже, ма́мо, Андрі́я! Лїг Андрі́й, ма́мо, тай не ста́не вже!...“

А я на́че зна́ла, я єго́ що дня в Бо́га, що но́чи опла́кувала!... А жи́тиб тако́му, та жи́ти! На ви́ріст, і на си́лу, й на ли́чко у ба́тька уда́всь: о́тже за ба́тьком і на той сьві́т погна́в ся!...

„Зоста́ріли ви, не́нько!... Як вам тут жило́ ся? нужди́ принялй?...“

„А так менї жило́ ся; устаю́ — пла́чу, і ляга́ю — пла́чу, так менї жило́ ся!“

„Я, ма́мо, до вас умира́ти прийшо́в!...“

Придивлю́сь до йо́го, — ли́шенько моє!... Воно́ й моло́де, та вже надло́млене!

„Си́ночку мій! бода́й би я не діжда́ла твого́ сло́ва почу́ти!“

Отже то щира пра́вда була́, що він сказа́в.

Та́не й та́не мій Васи́лько, як сьві́чка. Поле́жав, похи́рів — тай на весні переста́вив ся[2]).

Де єму́ й жи́ти було́! Воно́ й росло́ так, аби́ сла́ва, а ті ви́правки та похо́ди си́лу єго́ усю́ ви́брали...

---

[1]) Час, коли́ йдуть спа́ти. [2]) Упокоїв ся, уме́р.

„Не на те народи́всь, моя́ ма́ти, щоб менї людни́й на вiйнї тра́тити!“ було́ ка́же. „Не для таки́х як я вiйна́, і во-євни́к з ме́не не жва́вий!“ —

Як вже в тяжко́му недýзї лежа́в, то все було́ дýма та дýма собí.

„О Бо́же, Бо́же!“ загово́рить, „яки́й у те́бе сьвіт кра́сний! А я й не нажи́всь у сьвітї, а я й не навчи́в ся, я й не зна́ю нїчо́го!...“

І в оста́нню годи́ну промо́вив:

„Не жив я, ма́мо, на сьвітї! тiлько збіра́в ся жи́ти!...“

Молоде́ то як косо́ю скоси́ло... А я зоста́ла ся!...

X.

Тiлько в менї потїхи, що коли́ присня́ть ся мої дїтки. Та все снять ся вони́ мале́нькими, а парубка́ми нїко́ли не присня́ть ся.

І як живії вони́ стоя́ть перед душе́ю мое́ю: Андрiйко весе́лий, кучеря́вий, нїби́ по ха́тї бiгає, та гомони́ть, а в ха́тї я́сно — я́сно! Васи́лько над квітка́ми та зїллями сиди́ть, заду́мав ся...

Прокúнусь, — пу́сто! робо́та дожида́є; тре́ба жи́ти, тре́ба дїло роби́ти, тре́ба терпiти го́ренько.

Живу́... Дивлю́сь, як ха́та ва́лить ся; чу́ю, що й сама́ я пи́лом припада́ю, — яко́сь туманїю, на́че жива́ у зе́млю вхо́жу.

II.

Коза́чка.

I.

Жив у нас в селї коза́к Хма́ра; багати́р був. Що було́ в йо́го по́ля, худо́би, що вся́кого добра́! Не дав є́му Госпо́дь дїточо́к ку́почка, уроди́лась дївчинка одна́ — одни́м, як со́нечко в не́бі. Ви́пестили її, ви́кохали хоро́шу й чепурну́, і на ро́зум до́брий навчи́ли. Уже́ шiсна́йцятий годо́к мина́є Оле́сї, вже й свати́ почали́ в ха́ту наверта́тись. Старі дя́кують за ла́ску, часту́ють, а дочки́ не змовля́ють: „Ще

нехáй погуля́є, то будé чим дïвовáння згадáти. Ще не час молодéньку на господáрстві клопотáти: нехáй погуля́є дïвчи́ною“.

А що вже женихíв булó. Бóже мій мúлий! Де вонá прúйде, то як рíй гудé! Тай дïвчúнаж булá! Велúчна, хорóша, до вся́кого привітнá й ласкáва, заговóрить, і засьмíється ся, і пожартýє; а де вже помíтила що незвичáйне, то так гля́не, нáче холóдною водóю зíллє, і одíйде собí геть.

Жилá в бáтька-мáтері, не знáючи гóря, анї лúха. Скáзано, як молодé, то й гадóк не мáє; тíлько й дýмки, як би погуля́ти вéсело. Да вже як там хóроше й розкíшно не жилó ся, трéба булó й їй свогó лúха одбýти. Занедýжала пéрше мáти; такúй вже старéнька булá, похúріла тай переставúлась. За нéнькою помéр бáтько з нудьгú та з жалю́ за вíрним подрýжям, що з нéю молодúй вік ізвікувáв.

Остáлась Олéся сиротóю. Плáкала — плáкала, та трéба булó привикáти. Дóбрі лю́ди її не забувáли: то старá тїтка прúйдé, розвáжить, то дïвчáта прибіжáть, нащебéчуть; а колú, то й за собóю вúтягнуть. Дождáли осенú. Сватú й не перевóдять ся в Олéсиній хáтї: одні за двéрі, другí на порíг. А вонá все дя́кує та одмовля́є то тим то сïм.

„Чомý не йдеш замíж Олéсю?“ питáє старá тїтка. Женúхів у тéбе, хвалúти Бóга, як цьвíту в горóдї; хоч грéблю гатú. Чогóб то тобí гордувáти? Паробкúж у нас, як орля́та: жвáві, молодí. І старéче сéрце рáдїє, поглядáючи на їх, а щоб то молодé дïвóче нїмíло й до жáдного не хибнýло, я вже й не знáю, якúй се тепéреньки сьвіт настáв!“

„Тїтко сéрдечко! нехáй я ще погуля́ю!“

„Порá, порá моя́ дитúно! Послýхай старéчої сувóри.[1]) Самíй тобí весéленько, а в двох із лю́бим чоловíком іщé веселíше бýде. А що хазя́йствечком бýдеш клопотáтись, тогó не бíй ся: робúти меш не для когó, як для сéбе; лю́бо бýде й поклопотáтись. Ти, дя́кувати Господéви, не крепáчка; твоя́ прáця не загúне дýрно“.

„Не крепáчка! Нїбú то вже, як крепáчка, то й сьвіт завя́заний! Живýть же лю́ди!“

„Живýть, Олéсю, та такé їх і життя́!“

---

[1]) Сувóра — порáда, настáвленє.

„Як пани́ до́брі,то й людя́м до́бре“.

„Та що з то́го, що пани́ до́брі? Які́ ще паненя́тка бу́дуть! Тай до́брим тре́ба годи́ти, і в до́брих загорю́єш для се́бе хиба́ три сту́пнї землї́ на домови́ну, а в лихи́х... то неха́й Го́сподь не дово́дить і чу́ти!... Го́дї й зга́дувати таке́!...

Послу́хай ся, Оле́сю, тай на весї́ллї погуля́єм! А що вже менї́ втї́шно та ми́ло бу́де, як пощасти́ть тебе́ Го́сподь семє́ю, що коло те́бе дї́точки, як бджі́лочки коло по́вного цьві́ту загуду́ть!“

„Я ще погуля́ю дївчи́ною, тї́точко!“ тай го́дї.

II.

Аж ось шле свати́ Іва́н Золотаре́нко. Оле́ся пошанува́ла лю́бих го́стий і рушники́ подава́ла.

А сей Іва́н Золотаре́нко та був крепа́к. Таки́й то ви́ходив ся хоро́ший, мото́рний і не пізна́ти єго́, що́ в гірко́му крепа́цтві зріс.

Догада́лись тодї́ всї, кого́ Оле́ся дожида́ла, та так і забурча́ло по селу́, мов у джерелї́: „Як то мо́жна! та де се ви́дано! та хто таке́ чув, щоб ві́льна коза́чка за крепака́ віддава́лась!

Почу́ла стара́ тї́тка та вда́рилась в по́ли рука́ми: „Бода́й же я бу́ла не дожда́ла таке́ чу́ти! Дити́но моя́, Оле́сю! схамени́сь! Та як би жив був твій ба́тько, або́ ма́ти, кра́щеб вони́ тебе́ в глибо́кій крини́цї затопи́ли! Та їх і кісточки́ струсну́ть ся в землї́ з вели́кого жа́ху та жа́лю! Що́ се ти заду́мала? Та се тобі́ які́сь ча́ри да́вано!“

Так то вже вмовля́є стара́ Оле́сю, і про́сить і пла́че.

„Нї вже, тї́точко моя́ лю́ба“, гово́рить Оле́ся, „нїчо́го не помо́жеть ся: бу́ду за Йва́ном!“

Стара́ до Петра́ Шостозу́ба. Нема́, поїхав у я́рмарок. „Ли́хо!“ А той Петро́ Шостозу́б та був пе́рвий чолові́к у грома́дї, — вже старе́зний таки́й, Бо́же! як молоко́, бі́лий.

До Андрі́я Го́нти — нема́. До Михаї́ла Дї́дича — нема́: усї́ в я́рмарку.

„Ой лиха́ моя́ годи́на та нещасли́ва! ки́нусь хоть до Опана́са Бо́брика“.

Сей до́ма був. Лежи́ть у садку́ під гру́шею, лю́льку ли́хкає. Поба́чивши Оле́сину тітку: „Здоро́ві“, ка́же, „були́ і Бо́гу ми́лі! Чи не на погори́джу біжите́?“[1])

„Неха́й вам Бог помага́є, па́не Опана́се! прийшла́ до вас за ра́дою. Пора́дьте ме́не: несподіване ли́хо спобігло! Зберіть ра́ду!“

„Отсе́! щоб то для жіно́к ра́ду скрика́ти! Вжеб то й грома́да була́, як синиця, без глу́зду! Зберіть ся самі, та яка́ всіх перекричи́ть, тії й. пра́вда буде́“.

„Ой па́не Опана́се! се не жіно́чі при́мхи: вели́ке ще́стя нам ста́лось!“

Тай оповісти́ла є́му́ все чи́сто. На що́ вже весе́лий, нежурбли́вий, тай він заклопота́в ся тією подією.

„Еге́!“ ка́же, „що́ то дурне́ дівча́, ска́зано вже! Коли́ й вимага́ яко́го ли́ха, то не дру́гому кому́, тілько собі вла́сне“.

„Ході́ть, па́не Опана́се; мо́же вона́ вас послу́хає. А не послу́хає, то звелимо́ послу́хати! Ось і ша́пка, рушаймо!“

Йдуть, а на всіх у́лицях лю́ди так і сную́ть, аж не пото́вплять ся, і все до Оле́синої хати, — і старі́, й молоді́, і малі́ на́віть собі біжа́ть. Всі вмовля́ють та про́сять: „Не йди за крепака́, не йди! Як тако́го хо́ду, то лу́чче з мо́сту та в во́ду!“

А паробки́ оступи́ли ха́ту: „Не дамо́ дівчи́ни“, гука́ють „не дамо́!“ „Неха́й вільна коза́чка не закріпоща́єть ся, лю́дям на сьміх, а своє́му селу́ на со́ром!“

Та що́ не вмовля́ли Оле́сї, нїчо́го не помогло́сь. Тілько гірш дівчи́ну засмути́ли. Слуха́ючи їх щи́рої й розсу́дливої ра́ди, хоть і одмовля́ла їм, що не вірова́є ані на худо́бу, бо ма́є й сама́, ані на вільність: „Що“ ка́же, „по то́му, що бу́де ві́льний, коли́ не бу́де лю́бий?“ а про те сльо́зи так з очи́й ри́нуть.

„Тебе́, дівчи́но, як я ба́чу, і за рік не перегово́риш, а за два не переслу́хаєш“, ка́же Опана́с Бо́брик. „Ска́зано: жіно́цький ро́зум на що до́бре здатний? от лю́бий, тай го́ді! А що я ма́ю слова́ ду́рно тра́тить? Бува́йтеж здоро́ві, та не спита́вши бро́ду, не су́ньтесь у во́ду, бо вто́питесь!“

---

[1]) Пожари́ще.

Се зговори́вши, потя́г стари́й до свое́ї госпо́ди, під гру́шу.

Да́лї й лю́ди почали́ розходи́тись. Оста́лась в Оле́синій ха́тї ті́лько стара́ ті́тка плачу́ща.

III.

Вже й ніч зе́млю обійма́є, зійшо́в мі́сяць і вда́рив ясни́м промі́нням по бі́лих ха́тах. Оле́ся, смутна́ й неспоки́йна, одчиня́є вико́нце, ди́вить ся: паробки́ обсі́ли кружа́лом ї́ї ха́ту; і́нші гомоня́ть, а де́котрі пону́рі сидя́ть і голі́в не зво́дять. Подиви́лась Оле́ся, поду́мала, зачини́ла вико́нце, і ви́йшла, а ті́тка за не́ю.

Ста́ла Оле́ся на висо́кому поро́зї, та слова́ми промовля́є до козакі́в: „Пано́ве моло́дцї“, ка́же, „з ма́лечку зазна́ю, що ви були́ у вся́кому ді́лї звича́йні і оба́чні, не сподї́ва́лась я від вас, козакі́в, таку́ собі́ нару́гу ма́ти! Що ви мене́, як вороги́, стережете́, в неслáву сироту́ ввóдите! Коли́б із рі́вним змага́лись, а то з безпомо́шним дї́вча́м!... Не заживе́те собі́ на сему́ сла́ви, пано́ве!“

„Не сподї́ва́лись і ми, Олекса́ндро“, озва́всь, виступа́ючи, огрядни́й, висо́кий па́робок, „не сподї́ва́лись, щоб старо́го Хма́ри дочка́ та з крепако́м поняла ся!“

„Коли́ на́ші паробки́ тобі́ не до любо́ві“, почáв други́й коза́к, га́рний, як і́скра: „миб тобі́ знайшли́ самі́; усю́ Вкраї́ну ви́їздили, та знайшли́б!“

„Шко́да шука́ти, коли́ менї́ Бог уже́ посла́в тако́го, що й до сподо́би й до па́ри. Яка́ менї́ до́ля суди́лась, така́ й бу́де, не жалкува́ти му нї на ко́го. Хоч рік стерегти́ ме́те мене́, а на дру́гий ві́ддам ся таки́ не за ко́го і́ншого, як за Йва́на Золотаре́нка. Розхо́дьтесь, пано́ве коза́ченьки, прошу́ я вас про́сьбою, не засмути́ть гі́рше мене́ молодо́ї! Послу́хайте мо́єї ті́тки, ї́ї старе́чої та розсу́дливої вмо́ви!“

„Розхо́дьтесь, соколи́ мої я́сні!“ промовля́є стара́, пла́чучи: „вже на́шому ли́ху нї́чо́го, мабу́ть, не вді́єш! По́пуст Бо́жий, ді́ти!“

Паробки́ погомоні́ли-погомоні́ли, таї́ розійшли́сь.

А Золотаре́нкові старости́ собі́ розгні́вались: „Сего́ не чутно́ й з ро́ду в до́брих люди́й“, ка́жуть: „подава́ли руш-

ники́, змо́вились, — чи годи́ть сяж розра́ювати?[1]), козаки́, а звича́ю не зна́єте! Ми хоть і крепаки́, та за се́бе усту́пимось!“

„Хтож і пора́дить си́роту“, одка́зують старі́ козаки́, „як не ми? Себ нам од Бо́га гріх був вели́кий, ко́либ її не відмовля́ли од сего́ ли́ха. Не послу́хала — Го́сподь із не́ю! Бу́де гі́рко ка́ятись нерозу́мна дівчи́на, тоді́ згада́є нас!“

IV.

У ра́нці йде Оле́ся дружо́к збира́ти; куди́ вступить, усю́ди одмовля́ють, і́нші аж пла́чуть. Кото́рих дівча́т то ма́тері й не пусти́ли в дру́жки, кото́рі й самі́ не пішли́ а які́ і йдуть, то все зітха́ючи та жа́луючи Оле́сі: „Не весе́лий дівич-ве́чор[2]) у на́шої молодо́ї!“

От і повінча́лись; хо́дять по селу́ та на весі́лля запро́шують. А тут про́ти їх са́ме іду́ть лю́ди, — з я́рмарку верта́ють ся. І Петро́ Шостозу́б, і Андрі́й Го́нта, і Миха́йло Ді́дич і ще скі́лько люди́й. Петро́ з си́вою парови́цею[3]) руша́є попе́реду. Се був дід ду́же стари́й, бі́лий, і про те буйни́й, висо́кий і пря́мий, як я́вор; о́чи є́му блиску́чі, як зо́рі; йде собі́ поквóлом[4]) тай пита́є стрі́чного чолові́ка: „А що се за весі́лля в нас ско́їлось?“

„А се“, ка́же той, „поки́йного Хма́ри дочка́ звінча́лась із Іва́ном Золотаре́нком“.

„Із Золотаре́нком? та яки́й же то Золотаре́нко?“

„Крепа́к, па́не Пе́тре, от, Сухомли́йского па́на підда́ний“.

Засмути́в ся стари́й Шостозу́б, ду́же засмути́в ся, і не сказа́в ні́чо́го, а дру́гі так і покри́кнули з жалю́ та з доса́ди.

Тут молоді́ї порівня́лись; тре́ба було́ вже пе́рше всього́ привіта́ти їх, як Бог вели́в. Вони́ поклони́лись, на весі́лля про́сять.

Петро́ підня́в висо́ку ша́пку. „Бо́же вам помага́й!“ ече́. „Неха́й Го́сподь щасти́ть до́лею, ща́стям і здоро́вям!“

Молоді́ дя́кують. „Про́симож, добро́дію шано́вний, на весі́лля!“

---

[1]) Відра́джувати. відмовля́ти. [2]) В суббо́ту, на передо́дні вінчання, хо́дить молода́ з дружба́ми і про́сить дівча́т до се́бе на ве́чер, де они́ вють вінóк з барві́нку і стяжóк, присьпівуючи пісні. [3]) Па́ра волів з за́прягу. [4]) Прислі́вник — пома́лу, пова́гом.

„Нї, молода́ княги́не, не піду́ до те́бе на весїлля: не подоба́ — річ менї, старо́му, по весїлля́х гуля́ти. Дя́кую за ла́ску!“

А Го́нта Андрі́й, чоловік добря́чий, ти́хий був, і ка́же молодо́му: „Ой Іва́не, Іва́не Золотаре́нку! що ти зроби́в, мій дру́же! Хиба́ в те́бе ро́зум дїво́чий, що вповáв на тепе́решнїї часи́, а що́ навпо́слї бу́де, не поду́мав єси́, та й запропасти́в і дївчи́ну, і усе́ її пля́мя — нащáдок!¹) Тим то ка́жуть, сирота́: вільно й втопи́тись“.

Тай похита́в си́вою голово́ю.

„А чому́ж на весїллї не погуля́ти!“ озва́в ся Опана́с Бо́брик, узя́вшись у бо́ки. „Жаль, та не ве́рнеть ся! Хоч погуля́ймо!“

„Стара́ необа́чна го́лово!“ ка́же Петро́, „схамени́сь! тиб приступи́в гуля́ти й там, де до́брі лю́ди сумую́ть і пла́чуть ве́льми!“

„Та щож, па́не бра́те! Пла́чеш — пла́чеш, тай чхнеш!“

„Не звича́йно жартува́ти, па́не Опана́се“, гукну́ли всї ра́зом, „коли́ таке́! Ти свою́ си́ву го́лову пошану́й, коли́ не шану́єш коза́цтва“.

„А ну́те лиш, го́дї вам! От спра́вдї розгрі́мались, як на дурно́го! Не йти, то й не йти, і не піду́; а дочка́ коза́ча, тре́баб і та́нцїв коза́чих; та з ва́ми не згово́риш — шкода́!“

Молоді́ стоя́ть і очи́й не зведу́ть.

„Неха́й же Го́сподь даé до́лю і тала́н. Щоб були́ здоро́ві, як вода́, а бога́ті, як земля́! і вік вам до́вгий, і ро́зум до́брий, кра́сні молодя́та!“

Поклони́лись старі, тай ру́шили собі́ до домі́вок; а молоді́ своє́ю доро́гою пішли́.

Засмути́лись голубя́та. Ізгля́нулись між собо́ю: він поблід на лиці́, в не́ї очи́ці отяжа́ли слїзми, — і пригорну́лись одно́ до одно́го.

„Кохáння моé!“ озва́в ся він з ти́ха, „така́ в ме́не ду́мка, що я тобі́ сьвіт завяза́в!“

„Ми́лий мій, моé подру́жя дороге́!“ одповіда́є Оле́ся, „що нам Бог дасть, те й бу́де! аби́ в па́рі з тобо́ю вік ізвікува́ти!

---

¹) На́йдальше пото́мство.

V.

Дру́гого дня пішли́ пана́м поклони́тись. Не почу́ла Оле́ся ні привіту, ні совіту, ані лю́бого та весе́лого по́гляду не поба́чила. Пани́ такі́ які́сь серди́ті; а́ гóрді — аж нади́мають ся. „Будь покірна“, нава́жують, „та до робóти па́ньскої щи́ра!“ І чу́дно, і су́мно було́ Оле́сї таке́ слу́хати! А да́лі й стра́шно ста́ло. Се справде́шня невільниця вона́ бу́де!... І ма́рно її літа́ молоді́ї пере́йдуть! ма́рно пи́шная краса́ зовя́не в щоде́нній тяжкій робóті — у невóлі!...

Іду́ть до госпóди у́лицею, — як же глу́хо та сму́тно по селу́, Бóже ми́лий! Спомяну́ла Оле́ся: було́ вона́ в своє́му селі́ йде: той привіта́є, дру́гий за здоро́вя спита́є, де́котрий пожарту́є, інший ста́не та свій сму́ток — жаль повісти́ть. Було́ тільки со́нця краєчок засьві́тить, уже́ й бряк, і дзвяк по селу́, рух, стук, — живи́й люд! А тут, хто і стрі́неть ся — пону́рий, негові́ркий, печалови́тий.

Свекру́ха ра́да Оле́сї, як рі́дній дити́нї, не зна́є, де її посади́ти, як пожа́лувати; та все не розвесели́ть вона́ Оле́синого серде́нька. Була́ стара́ вже, до то́гож змýчена тяжко́ю пра́цею та недоста́тками; то й весе́лої мо́ви од не́ї не почу́ла молода́ невістка. То розка́же яку́ приго́ду людску́, то на своє́ безща́стя пла́четь ся, тільки й добри́ть, що нїби́ вже в сему́ тїшному,[1]) кра́сному сьві́тови нема́ ні добра́, ні краси́, ані пра́вди.

Коли́б хоть з чоловіком слове́чко перемо́вити, так нема́ і годи́нки ві́льної! то те він ро́бить, то те, то йде, то їде, як гість до до́му наверта́є.

Та що да́лі, то все гірше. Поча́в пан ха́ту відмага́ти;[2]) десь прикупи́в сему́ люди́ї — то тре́ба було́ ха́ти. „Ти“, ка́же Золотаре́нкові, іди́ в двір; у те́бе невели́ка сем'я, а схо́чеш, то й сам собі збуду́єш; ти бога́ту взяв“. Перетя́гли їх у двір, а тут Бог дав дити́нку, хло́пчик народи́в ся. Пригорну́ла Оле́ся сини́тко до се́рця, обли́ли її дрібні́ї сльо́зи. „Си́ну мій! дитя́ моє́ коха́не! погуля́в би ти в сьві́тї, полюбува́в красу́ і пи́шність сьві́тову́, дозна́в би втїхи й ро́зкоши сьогосьві́тньої, та гірка́ твоя́ невóля буде́! Ще

---

[1]) Втїшний, весе́лий. [2]) Відбира́ти.

в сповитóчку загрíмають тебé, змáлечку застýкають, — не розівéш ся, дорогúй мíй квíте, ізовя́неш у зеленóчку!“

VI.

Живé Олéся рік і дрýгий, і трéтíй і четвéртий. Благословúв Гóсподь дíточкáми: три синú, як три соколú. А що попомýчилась вонá, що слíз повиливáла над нúми! Мáти Бóжа! скáзано, у дитúни заболíть пýчка, а в мáтері сéрце. Ідé на пáньщину, мýсить їх кúдати, а дíтки, однó не говóрить, дрýге не хóдить, а трéтє не вмíє сидíти — дрібнéнькі! догледíти нíкому, бо старý свекрýху тогóж такú рóку, як Олéся віддáлась, поховáли. Пересумýє день у робóтї. у вéчері біжúть — що там мої дíточки, як? А сéрце мре... непéвна вонá, чи дíток застáне живúх і здорóвих. Хибá такé не бувáло, що в однóї жíнки рáзом два синú втопúлось, грáючись коло стáву на бéрезї?

Підрослú дíти, збулáсь сегó клóпоту, так дрýге лúхо приспíло: то пан Сéменка, то паничí Йвáся шпірýють[1]) — не догодúв, не вклонúв ся. Що дня Бóжого дíточки її, як бýбон збúті. А хоч колú й минé день без кáрности, все неспокíйно, все сéрце смутúть ся, все гóря та лúха сподівáєть ся.

Тíлько — що дíти стáли лíт доходúти, що вже мáтері і втíха, і пóміч, позабирáли їх до покóїв. З того́ чáсу не булó весéлої хвилúни анї спокíйного спáння Олéсї: і в день і в ночí перед очúма чорнúві хлопченя́та, потóмлені, поблíдлі, привúджують ся: самí в покóю сидя́ть мóвчки, без гýку, без гóмону, без зáбавок, тихéнько; абú поворýшились, абú словéчко між собóю зговорúли, зáраз пáнї й грімнýть: „Що там за гóмін! Ось я навчý тúхо сидíти!“ Сполохнýть ся як голубя́точка, таї стúхнуть.

Що дня Бóжого умивáєть ся Олéся дрібнúми сльозáми:

„Дíточки мої! квíти мої! повя́ли ви в зеленóчку!“

Якé булó добрó, продалú, а грóші розкотúлись. Чи мáложна такý семю́ трéба? а пáнї не даé нíчóго, та ще й гнíваєть ся.

---

[1]) Доскýлювати, докучáти.

„Ти?“ ка́же, повúнна своє́ ма́ти: ти бога́того ба́тька, є всего́ дово́лї! Коли́ тобі́ жа́лко дїтúй, то зодяга́й сама́, а в ме́не й без вас бага́то розхо́ду“.

Чолові́к з нудьги́ зо́всїм занепа́в здоро́вям, ступі́в я́кось, нїчо́го є́му́ не стра́шно, не бо́язко, не бо́лесно ста́ло; а пе́рво з вели́кого жа́лю так було́ й обмира́є. Не оде́н раз Оле́ся блага́є єго́ було́ слїзми́ зглянутись на дїто́к, не губи́ти їх, як він у вели́кому го́рі, не памята́ючи себе́, стрімголо́в було́ ки́дається ся з ха́ти, блїди́й, о́чи блища́ть, таки́й, що й подиви́тись на йо́го стра́шно, — та лю́бими слова́ми, ла́скою і вгаму́є його́, що було́ обійме́ її й дїто́к, до се́бе приго́рне, та й розіллється ся слїзми.

VII.

Яко́сь горюва́ли вку́пі, коли́ з — нена́знимка[1]) ли́хо нари́нулось, та що найтя́жчеє; став пан у доро́гу ла́дитись, аж за Москву́, і Йва́на Золотаре́нка з собо́ю брав.

І не прохали́сь, бо таки́й невірний був, немилосе́рдний, що ду́рно й го́лову було́ клони́ти.

„Дїти мої!“ проща́єть ся Іва́н, „проща́йте, соколи́ мої я́сні! Шану́йте ма́тїр, любіть ся із собо́ю, нїко́го не кривдїть... проща́йте, дїточки мої лю́бії! Жінко моя́ коха́на! не помина́й ли́хом мене́ безща́сного, що втопи́в тебе́ в безо́дню, тай покида́ю. Відолліть ся менї твої сле́зи!“

Оле́ся і не пла́че, стоїть біла, як ху́стка, не зведе́ очи́й з Іва́на, не випуска́є єго́ із сво́їх рук. А тут пан кричи́ть: „Ху́тко, ху́тко!“ Пригорну́в Іва́н до се́рця Оле́сю в — оста́ннє, тай побіг. Тодї Оле́ся мов до па́мяти прийшла́, схопи́лась — вже нема́, дале́ко; тілько пил слїдом клубо́четь ся, а коло не́ї дїти пла́чуть. „Дїти мої!“ скри́кнула, „дїти мої“, „тепе́р нема́ в вас жа́дного засту́пника, нема́ пома́гача, самі — самісїнькі оста́ли ся у сьвітї“.

І спра́вдї; було́ хоть гляне в лю́бі о́чи, щи́ре сло́во почу́є, приго́рнеть ся до йо́го, посуму́ють у ку́пі, все було́ ле́кше, як ма́ла ко́ло се́бе прихи́льну ду́шу, вірне се́рце; а то оста́лась як та били́на в по́лї! В селї хоть і не без до́брих люди́й, то ко́жний із своє́ю на́пастию змага́єть ся,

---

[1]) Зneо́бачка, нара́з.

свою́ бі́ду опла́кує. Хиба́ стара́ тітка прибіжи́ть. Вже стара́ така́ змо́рщена, як сухе́ я́блучко; а все ту́пає та гомони́ть, — то хиба́ вона́ приплете́ть ся та попла́че з Оле́сею, поблагослови́ть її дїточо́к.

Так то проживає Оле́ся, працюючи без спочи́нку, без відга́лю;[1]) так і рік цїлий мину́в, як одна́ годи́на. Все в робо́тї. Па́нї така́, що й ві́ддиха не дасть: роби́ тай роби́! Де вони́ на робо́тї, то й вона́ туди́ ви́йде, і сто́личок за не́ю ви́несуть; ся́де та все ка́ртами розкида́є; се вже в не́ї пе́рша була́ за́бавка; сиди́ть, тілько очи́ма обво́дить та ви́гу́кує: „Робіть ді́ло! робіть! не лїну́йте ся!“

Яко́сь — то ви́рвалась Оле́ся, пішла́ до тітки одві́дати стару́ в неду́зї; а того́ дня був у селї я́рмарок. Ба́чила Оле́ся своїх подружо́к: якіж то молоди́цї ста́ли! так то убра́ні га́рно, а пишня́ть ся, як по́вні ро́жі, а чолові́ки ко́ло їх і дїточки: кото́ре ко́ником гра́єть ся, кото́ре орі́шками пересипа́є, а бі́льшенькі нови́ми чобі́тьми ри́пають і весе́ло ко́жному в о́чи поглядаю́ть. Оле́ся стоїть у старі́й свити́нї, стоїть сама́ — одна́... розлу́чено її з чолові́ком, дїточки її стоми́ли ні́жечки, заклопота́ли голі́воньку, го́дячи па́ньскому плїмо́ як лихі́й боля́чцї. Нема́ в їх нї забаво́к анї і́грашок дитя́чих, нема́ й оде́жі про сьвяти́й пра́зник; і ма́ти ве́рнеть ся — нїчо́го не принесе́, щоб їх звесели́ти, щоб утї́шити своїх дїто́к! Такі́ то думки́ взяли́ Оле́сю: а до не́ї то Га́нна зійде́, то Мо́тря, то Євдо́ха, все знако́мі, ще дївча́тами гуля́ли; і гово́рять до не́ї приві́тно, і про дїто́к розпи́тують, та́я бу́бличка їм дає́, дру́га маківничка́. „Спаси́бі, спаси́бі!“ вимовля́є Оле́ся, облива́ючись сльзми. „Як ви мене́ не забу́ли, то нехай вас Бог не забу́де!“

VIII.

Мину́в і дру́гий рік — од чолові́ка нема́ ві́сток, як у во́ду впав. Сумува́ла Оле́ся, сумува́ла, та наду́мала до па́нїї йти, бо їй часте́нько листи́ шлють.

Ввійшла́ до поко́ю; па́нї сиди́ть і гада́є на ка́ртах, не помі́тила і при́ходу. Гля́нула Оле́ся коло се́бе, се той сами́й поки́й з дзига́рами, де вона́ була́ молодо́ю, убра́на, увін-

[1]) Без ві́ддиху, непаста́нно.

чана, — сама́, як кві́точка сьві́жа, а тепе́рички? Бо́же мій ми́лий! Чи сеж вона́? Стої́ть яка́сь пристáрковата, заму́чена молоди́ця, печалови́та, боязка́... Усе́ пригада́ло ся Оле́сї: „Пропа́в мій вік молоде́нький!“

Кла́няєть ся: „Па́нї милости́ва, бу́дьте ла́скаві, скажі́ть менї́, що мій чолові́к на чужи́нї, як прожива́є?“

„Бо́же мій“, скри́кнула па́нї, „зба́вила менї́ усе́ гада́ння! Бода́й ти добра́ не діжда́ла! Чого́ в ві́чи лїзеш? Чого́ тобі́ тре́ба?“

„Ма́єте од па́на листи́... що там мій чолові́к, Іва́н?“

„Яка́ розу́мна! Хиба́ 'тсе па́нові нїчо́го бі́льш і писа́ти, як про тво́го чолові́ка? га? що він та як він! Слу́жить — тай го́дї!“

Коли́ так недїль у дві, або́ в три, прийшо́в лист од Іва́на. „Чи живі́, чи здоро́ві“, пи́ше, „дїти мої лю́бі і ти, жі́нко коха́на? А я, то все хорію; вжеб і поме́р, та зміцня́є мене́ надїя вас поба́чити і свою́ рі́дну Вкраїну. Як то ви живете́ — прожива́єте? Шану́йте ма́тїр, коха́ні сини́ мої, любіте ся щи́ро! Неха́й Госпо́дь вас усїх благослови́ть! Нїчо́го менї́ вам гости́нця посла́ти: хоть я й хожу́ у срі́бних ґу́дзиках, а проте́ нїчо́го не ма́ю. „Кому́ не було́ добра́ із ма́лку, не буде́ й до оста́нку!“

„Таке́ й тобі́ ща́стя, як менї́, Іва́не мій!“ ка́же Оле́ся пла́чучи. „Коли́б я була́ письме́нна, яб до те́бе безконе́чником листи́ писа́ла, що дня посила́ла, а тепе́рички комусь тре́ба поклони́тись та прохати. Чи напи́шеж так су́мно, й щи́ро, як моє се́рденько чу́є?“

Пішла́ до дяка́ проси́ти. „До́бре“, ка́же дяк, „я напишу́ а що менї́ зате́ бу́де?“

Гля́нула вона́ на йо́го: черво́ний таки́й, пика́тий, весе́лий, ма́буть гуля́ти лю́бить і горі́лку вжива́є: нема́ надїї, щоб поцїнно[1]) взяв.

„А що ви, добро́дїю, схо́чете?“ пита́є.

„А що я хо́чу? Даси́ два золоти́х і ква́рту горі́лки?“

„Добро́дїю, бу́дьте ласка́ві...“

„То йди до і́нших, а нас не руш!“

„Пишіть, пишіть, а уже́ Госпо́дь із Ва́ми! Він на́шого ли́сту дожида́є...“

---

[1]) Де́шево.

Почала́ каза́ти, а дяк пи́ше. Більш вона́ слїз ви́лила, як сло́вами промо́вила, та так то вже сумує́ бі́дна, що дяк тільки голово́ю трясе́ а да́лї й ка́же: „Чу́єте молоди́це! Дасьте́ менї тільки дві два́йцятки і кварту горі́лки?“

„Ой добро́дїю! та бу́дьтеж ла́скаві, тре́ба ще писа́ти... іще́ не все я проказа́ла“.

„Я напи́шу, напи́шу... го́дї... а ти не прино́сь двох двайця́ток, не тре́ба!“

„Як же, добро́дїю? Що́ж ви візьмете?“

„Нїчо́го!“ кри́кнув дяк нїби́ з доса́ди, та зара́з стих і ка́же: „Скінчу́, та ході́м ви́пємо по ча́рцї з го́ря та з ли́ха“.

„Дя́кую за ва́шу ла́ску, добро́дїю, я пи́ти не хо́чу. Неха́й Ма́ти Бо́жа дає́ Вам і тала́н га́рний і здоро́вя! Спаси́бі вам“.

„Та дава́й уже́, молоди́це, я твій лист по по́чтї пу́щу. Де тобі справля́тись!“

„А що тре́ба за се да́ти?“

„Нїчо́го. Лю́ди знако́мі, то й так візьмуть“.

IX.

Посла́в дяк до Іва́на лист, та невідомо, чи бідола́ха его́ ба́чив, бо ху́тко прийшла́ звістка од па́на, що Іва́н уме́р. Та ще писа́в, щоб сла́ли до йо́го ста́ршого панича́ і яко́го там хло́пця услу́гувати. А ме́ншого панича́ звелі́в на столи́цю виправля́ти.

Поча́в ся кло́піт у дворі, збира́ють паничі́в у доро́гу. Ста́ли й слуг їм вибира́ти. Як раз напа́ли на Золотаре́нченків. Каза́ли Олекса́ндру покли́кати. Тільки тодї й зга́да́ли про не́ї, а то нїхто́ й не спомяну́в, яку́ їй Госпо́дь вели́ку тугу́ посла́в.

Прийшла́ вона́; па́нї й ка́же: „Зряжа́й синів у доро́гу, з панича́ми поїдуть“. А вона́ стоїть, ди́вить ся па́нїї в вічи, на́че не розуміє; тілько збли́дла як кре́йда. Па́нї розсе́рдилась: „Що ти, глуха́“, кричи́ть, „чи нїма́?“

Упа́ла нещасли́ва, не змо́же й сло́вечка ви́мовити, тілько ру́ки здійма́є рида́ючи.

Як розлюту́єть ся па́нї, як наки́неть ся на не́ї. „Та я тобі й те, і те зроблю́!“ Так то вже напусти́лась, нена́че

вона́ яку́ вели́ку шко́ду вчини́ла — свою́ рі́дну дити́ну пожа́лувала, що вже сам Го́сподь звелі́в своїх дїто́к жа́лувати, а її зга́нили й обіди́ли і з поко́їв ви́гнали! Що чу́ло єї се́рце зму́чене, нїхто́ того́ не знав, нїхто́ й не спита́в.

Тре́ба синів на чужи́ну зряжа́ти. Чи ве́рнуть ся вони́ стару́ не́ньку похова́ти, чи мо́же, як їх ба́тенько, самі там поля́жуть, що й голо́вки нїхто́ не опла́че! А мо́же зледащію́ть єї дїточки, єї соколи́ я́сні, що тепе́р виряжа́є хоро́ших, до́брих і щи́рих, а доведе́ть ся, мо́же таки́х поба́чити, що бода́й не діжда́ти нїко́му! Хто їх пора́дить? Хто на ро́зум до́брий навчи́ть? А тут ще недоста́тки та нужда́ гірка́я, що нї з чим і ви́рядити: нї соро́чечки, нї оде́жинки годя́щої. Що було́, оста́ннє яке́ добро́, продала́ — дїто́к падїли́ла, і на смерть собі нїчо́го не оста́вила.

В оста́ннє спочи́ли сини́, а вона́ пильну́є, а вона́ пильну́є цїлу ніч над ни́ми, ти́хо та гі́рко пла́чучи. Оста́ню ні́чку ночу́ють! Скі́льки то ча́су мине́, по́ки вона́ знов поба́чить лю́бих хлопя́т, та чи ще коли́ поба́чить!

От уже́ й со́нечко схо́дить... дзвя́кнув дзвоно́к... Веде́ Олекса́ндра дїто́к, облива́ючись сльоза́ми, та все ті́лько благословля́є їх та хре́стить...

„Пани́чики!“ промо́вила до паничів, кла́няючись у зе́млю, „бу́дьте милости́ві до моїх хло́пців!“

А паничі й одверну́лись.

„Ма́ти Бо́жа!“ кри́кнула Олекса́ндра, рида́ючи, „я Тобі своїх дїто́к уруча́ю!... Сини́ мої, сини́ мої!...“ тай звали́лась, як трава́ на го́стру ко́су.

X.

Коли́ кому́ вік нещасли́вий, то й до́вгий ка́жуть; так і Олекса́ндрі: погорюва́ла ще скі́лько лїт сама́ з мали́м Тимко́м. Про ста́рших синів і чу́тки нема́; мо́же й що́ пи́шуть паничі, так па́нї не ка́же.

Па́нї тимчасо́м село́ продала́, та поїхала у мі́сто жи́ти. За не́ю й Олекса́ндра му́сїла їхати. і там ще скі́лько люди́й. Як би хто знав, або́ схотів її напоу́мить, то вона́ вдово́ю була́б ізно́в на во́лї, не кре́пачка; та що тепе́р вже по тій во́лї!

Олекса́ндра так занепа́ла здоро́вєм, що й роби́ти нездýжає, а па́нї так уже́ гнї́ваєть ся: „Дýрно“, ка́же, „хлїб мій їси́!“ А да́лї так уже́ розлютува́лась: „Іди́ собі“, ка́же, куди́ хоч. Коли́ ти роби́ти нездýжаєш, то й їсти не проси́. Іди́ собі з двора́ і хло́пця бери́!“

Ви́йшла Олекса́ндра з подві́ря і Тимка́ за собо́ю ви́вела.

Пішла́ найма́ти ся; та щось із ти́ждень по́під ти́ном ночува́ла, по́ки собі мі́сце знайшла́ в яко́гось коваля́. А сей кова́ль таки́й лихи́й, та сварли́вий, Го́споди милосе́рдний!

Коли́б хто поба́чив, несе́ було́ на го́ру ві́дра з водо́ю стара́, убо́га жі́нка, а за не́ю чорня́вий, оша́рпаний хло́пчик ска́че, — чи пізна́в би хто Олекса́ндру, бога́ту коза́чку, пи́шну дївчи́ну?

Не послужи́ла й мі́сяця — занедýжала: жене́ кова́ль з ха́ти.

Ви́вели з подві́ря, тай ки́нули під ти́ном без по́мочи, самý із мали́м Тимко́м. Пла́че біднесе́нький хло́пчик, пла́че!

„Бо́жеж мій ми́лий! Ой Семе́ночку, Семе́ночку, дити́но моя́ до́бра і щи́ра! Ба́тько тобі нака́зував... Си́нкуж мій нещасли́вий! спомяни́ свою́ не́ньку старý!..“

А Тимко́, не розумі́ючи, обійма́ її, та все вмавля́є: „Не журі́ть ся, ма́мо, не пла́чте, Семе́нко ве́рнеть ся. І Семе́нко і Йвась, обо́є приї́дуть“. Та вмовля́ючи не́ньку, і заснýв коло не́ї.

XI.

Благослови́ло ся на сьвіт, проки́нувсь Тимко́ тай пішо́в проси́ти... Ди́вить ся Олекса́ндра, як її дити́на рученя́та простяга́є до люди́й; як хто копі́єчку дасть, хто бýблика, і́нший чорня́ву голо́вку погла́дить, а і́нший одіпхне́ — все ба́чить Олекса́ндра...

Коли́ ось надійшо́в яки́йсь муж до не́ї, тай пита́є, чого́ тут лежи́ть, чия́ вона́. Розпита́в ся про все. „Ходї́м“, ка́же, „до ме́не, по́ки одýжаєш“, і провів її до своє́ї госпо́ди з Тимко́м.

Він жив собі з не́нькою в кýпі: удове́ць був і дити́ночку мав мале́ньку, до́чку. Вони́ міські́ були́, міща́ни, і замо́жні, — всего́ було́ досхочý. А що вже добря́чі, то

нїчо́го й каза́ти! За ти́ждень Тимко́ нали́в ся, як черво́не я́блучко, так і кача́єть ся по дво́рі. Олекса́ндра то не на-тїшить ся, — оду́жала, одмолоді́ла.

„Наймись у нас дити́ни доглядати“, ка́жуть їй, а вона́ й душе́ю раді́є. Нанялась. Живе́ в їх ти́хо і спокі́йно...

Вже й скри́нку купи́ла, поши́ла кали́точку, та все склада́є туди́ гро́ші. „Се моїм дїточка́м буде́!“ ду́має.

Прийде хазя́їн з то́ргу, то було́ й кли́че: „А йди лишень небо́го; ось тобі нове́нький карбо́ванець, поміня́ймось на старо́го“.

Біжи́ть Олекса́ндра, міня́єть ся; дя́кує єму́, Бо́же, як! та раді́є, як та мала́ дити́на. Полюбу́є нове́нькими гроши́ма, що так аж ся́ють і схова́є знов дїточка́м.

XII.

Знов забра́ла па́нї в двір Олекса́ндру. Тимка́ узяла́ до поко́їв; а до ма́тері було́ й не пу́стить; хиба́ ни́шком прибіжи́ть на годи́нку.

Вже тя́жко нездужала бі́дна Олекса́ндра; лежа́ла сама́, і води́ нїко́му пода́ти; лежа́ла й сме́рти дожида́ла. Не було́ нїко́го коло не́ї, ті́лько стари́й недужий ключа́р сидїв у ха́тї.

„Бра́тику мій ласка́вий!“ промо́вила Оле́ся, „покли́чте Тимка́, неха́й я поблагословлю́ свою́ дити́ну: уже́ менї Го́сподь смерть посила́є...“

„Нема́ ва́шого Тимка́, се́стро: я ба́чив, поїхав“.

„Неха́й же єго́ Ма́ти Бо́жа поблагослови́ть!“ заговори́ла пла́чучи. „Дитя́ моє́ коха́не!... Дїти мої, дїти! Є вас як цьві́ту, по усьо́му сьві́ту, ті́льки вас ко́ло ма́тері нема́ потомле́ні ві́ка зве́сти! Ви́кохала я вас лихи́м людя́м на пота́лу... Деж ви, мої голуб'я́тка! мої соколи́ я́сні!“

Яко́сь стари́й ключа́р зміг ся, та люди́й заклика́в. Увійшли́ лю́ди в ха́ту. Вона́ гля́нула: „Підведі́ть мене́, до́брі лю́ди!“

Підве́ли її, зняла́ вона́ з себе́ кали́точку з ши́ї, та й дала́ їм: „Се моїм дїтка́м... шість карбо́ванцїв... оддайте... хто ма́є Бо́жу душу́, навча́йте мого́ Тимка́ на все до́бре... Не обіжа́йте бі́дного сироту́... (а сльозми так і зроша́єть ся),

бу́дьте до йо́го милости́ві! Смерть мене́ постига́є саму́... Ви́кохала собі́ трох синів малих, як трох го́лубів си́вих... та нема́ й одного́ ко́ло ме́не... Сини́ мої!... Дїти мої!...

Та як жила́ пла́чучи, так і вме́рла пла́чучи.

А па́нї така́, що й похова́ти до́бре не хотїла, не то помяну́ти. Двірскі лю́ди самі́ й похова́ли і помяну́ли нещасли́ву. —

---

7. Осип Юрий Гординьский-Федькович

ур. 1834 р. на Буковинї в Сторонцї-Путилові (вижницкого повіту) в осередку буковиньскої Гуцульщини. Єго батько походив з загонової самбірскої шляхти, був маиатором і зайшов там з Галичини. Серед заможного колись, гордовитого, лицарского і незалежного народу виховав ся і прожив молоді лїта Федькович і се мало великий вплив на характер єго поетичної творчости. Чималий вплив на єго вельми чутливе серце ма́ла найстарша сестра Марійка. Визначала ся она глибокою душею і нїжним чутєм і навчила єго тих незлїчених пісень та казок, що опісля ставали нераз у пригодї поетови.

Початкова осьвіта Федьковича. Початкову науку побирав Федькович спершу в Путилові а відтак в реальній школї в Черновцях, вертаючи на сьвята і вакациї домів, де мав нагоду приглянутись житю Гуцулів, а в єго родинї бережено також народні звичаї. Мати дбала про осьвіту дїтий, напоминаючи їх часто: „Дїти, вчіть ся!“ Однак до висших шкіл не довело ся єму ходити.

Заверуха, яка счинила ся з виступленєм Гуцула Лукіяна Кобилицї в оборонї гуцульских свобід проти буковиньских бояр, доторкнула ся вижницкого повіту зимою 1848/9 року і мабуть наслїдком того рідня поета розвіялась по сьвітї. Наш поет пішов до Черновець, а звідтам до Молдавії. Тут познакомив ся він з нїмецким малярем (Роткель), котрий зазнаємив нашого поета з нїмецкою та іспаньскою мовою і поезиєю і старав ся розвинути сьвітогляд талановитого молодця. Під впливом сего артиста почав Федькович писати поезиї нїмецкою мовою.

Федькович у війску. Зносини сї перервали ся, коли Федьковича взяли до війска. Поставлений офіцером відбув Федькович воєнний похід до Італії (1859 р.), де написав першу думку рускою мовою п. з. „Нічлїг“. Вернувши з Італії до Черновець, пізнав ся Федькович з нїмецким поетом Найбавером, професором тамошної ґімназиї. Се був чоловік вельми осьвічений, що вмів пізнати і оцїнити справдїшнїй талант. Тому то завязала ся скоро щира приязнь між Найбавером а Федьковичем. Федькович читав єму свої нїмецкі поезиї написані

в Молдавії, а Найбавер заявив єму, що „в лїриці може рівнати ся з кождим нїмецким поетом“, та помістив деякі єго поезиї в своїй часописи „Bukowina“.

Лїтературна творчість Федьковича. В тім часї пізнав ся він в Чернівцях з молодими Русинами К. Горбалем, Антоном Кобилянським і Льонгином Лукашевичем. Они навчили єго рускої скорописи і заохотили писати рускою мовою та познакомили з творами українських письменників (Шевченка, Квітки і ін.), Напечатані в книжечцї виданій (1861) Кобиляньским „Слово на Слово“ поезиї Федьковича зробили відразу незвичайне вражінє. Та небавом приневолений був Федькович розлучити ся з своїми молодими приятелями, бо єго полк перенесено до Семигороду; а всеж таки остав він в щирій дружбі і живій переписцї іменно з Горбалем. На чужинї пробудила ся єго творча сила, а в єго душі зароїли ся пісні і думи назначенованї справдїшним поетичним натхненєм. Твори там написані вийшли п. з. Поезиї Й. Федьковича Ч. І. 1862, видані Богданом Дїдицким. Виданє се, попереджене щироприхильним словом видавця, рознесло широко імя молодого поета і зробило єго вельми популярним. Навіть знаменитий московский повістяр Ів. Турґенєв, пізнавши принагідно твори Федьковича, одушевляв ся ними. Молодим поетом живо зацікавила ся молода руска громада, що горнула ся у Львові коло часописи „Вечерницї“. З громадян особливо Горбаль і Танячкевич часто переписували ся з Федьковичем і посилали єму твори Шевченка, Кулїша, Вовчка і ін. Ґеній Шевченка зробив на Федьковича незвичайне вражінє і вже тодї почав проявляти ся в поезиях Федьковича легкий відгомін Шевченкової музи, що опісля почав приглушувати творчу оригінальність Федьковича. Саме тодї звернули львівскі громадяни талант Федьковича на нове для него поле — повість і появила ся перша повість „Люба-згуба“, за котрою слїдували інші (видані окремо 1876 р. Драгомановим в Києві — разом 11 з передним словом про галицко-руске письменьство).

Небавом затужив поет за рідним краєм і рад був вирвати ся з Семигороду та визволити ся з війска, щоб міг трудити ся серед рускої громади, коли з початком 1863 р. захопила єго тяжка недуга. По перебутій недузї визволила єго власть з військової служби і наділила пенсиєю. Федькович вернув до рідного місця, де ще застав стареньку матїр в бідности і недузї, та недовго з нею тїшив ся, бо небавом її похоронив. Опісля займав ся господарством, уділяв приватних лекций у деяких урядників тамошного суду (володїв він добре нїмецкою мовою, знав також і француску), а мав незвичайний дар других научати.

Відтак Федькович бере участь в прилюднім житю. Ставши окружним шкільним інспектором, дбав він пильно про рускі школи, а при тім не кидав і літературної працї. Опісля на запросини львівских товариств „Просьвіта“ і „Руска Бесїда“ приїхав до Львова (1872 р.). Обидва товариства запоручили єму винагороду річних 500 р., коли достарчати ме материялів на 24 печатні листи до видань попу-

лярно-просьвітних і перекладів драматичних творів для руского театру. Однак своєрідна і поетична душа Федьковича не могла навикнути до деяких формальних вимог та не радо піддавалась авторитетови столичних критиків. По 14 місяцях вернув Федькович на Буковину де чув ся щасливим. Тепер став він читати твори німецкого фільософа Шопенгавера, котрий яко песиміст любував ся в містичнім сьвітогляді і се неперечно вплинуло чимало і на нашого поета, що переймив ся его сьвітоглядом. В тогочасних творах Федьковича, іменно же в траґедиї Довбуш (в новій перерібці надрукованій в „Руській Хаті“ 1877) проявляє ся сей містичний сьвітогляд

З сего зневірливого і мрачного настрою визволив ся Федькович, коли кружок черновецких Русинів-народовців заснував часопись „Буковина“ і запросив Федьковича до редакциї (з початком 1885 р.). Двайцять пятьлїтний ювілей лїтературної працї Федьковича, який вельми сьвітло обходили Русини в Чернівцях (6. липня 1886 р.), оживив наново нашого поета, котрий тоді втретє переробив „Довбуша“, написав траґедию „Хмельницкий“ і мельодраму „Керманич“, а при тім писав популярні статї до „Бібліотеки для молодежи“ виданої черновецкою „Рускою Бесїдою“. Серед пильної працї лїтературної постигла его в Чернівцях несподївана смерть (11. н. ст. сїчня 1888 р.).

Писаня. Першу руску думку (Нічлїг) зложив Федькович в таборі воєннім під Касано (в Італії), однак справдїшна его лїтературна дїяльність починає ся в р. 1861, коли в брошурі Кобиляньского помістив 16 поезий. З того часу стали появляти ся Федьковичеві твори в ріжних периодичних виданях руских і альманахах або й окремо. Федькович перекладав або пересьпівував також дещо з Ґетого, Гайного, Шіллєра і Уланда і писав поезиї німецкою мовою, про котрі критика висловила ся вельми похвально (Am Tscheremusch, Gedichte eines Uzulen, 1882 і ін.). Причинив ся також до збогачення популярної і педаґоґічної лїтератури у виданях товариства „Просьвіта“ і в черновецкій „Бібліотецї для молодежи“ і уложив Буквар і Співаник для буков. народ. шкіл.

Лїричні твори. Хоч Федькович писав також епічні і драматичні твори, повісти і оповіданя однак головне его поле — лїрика. Туга за рідним краєм, споминки про матїр і сестри, важка доля і тяжкі нераз злидні жовнярского житя вирвали з его серця перші звуки чарівної пісні. Жовнярске житє дало основу найкрасшим его поезиям і деяким повістям, котрі також повні глибокого лїризму, проникнуті живим чутєм, пронизані глибокими лїричними рефлєксиями. Твори сї мусїли до живого тронути кожде серце, бо все написане поет сам „передумав і переболїв усїм своїм серцем за себе і за близких ему людий“. Его переважно лїрична вдача не дала ему скупити свої сили до якогось більшого твору широкого змісту, в котрім обняв би своїм горячим чутєм терпіня всего народу, як се вчинив Шевченко. Федькович звичайно не виходив у своїх творах поза тїсний овид

жовнярского житя, поза межі своєї невеликої хоч розкішної і поетичної гуцульскої країни, а коли і сягав поза ті межі, затрачував оригінальність, або похибляв проти поетичної правди. Так н. пр. суспільно-национальне змаганє України вийшло у него дуже млаве (Україна) а становища Шевченкового зразу не зрозумів він приналежно (На скін Т. Шевченка), єго сьвітогляд обмежав ся спершу лише Дністром і Прутом.

Повісти і оповіданя. Як у своїх думках-сьпіванках Федькович головно висьпівав гірку жовнярску до́лю, так в повістях розкрив нам серце Гуцула як би на долоні, що з него можемо вичитати чутя, якими оно бє ся, пристрасти, які ним ворушать — він змалював нам Гуцулів, якими они є в ріжних пригодах і хвилях житя. Гуцул з своєю вдачею мовби гірска річка, що журчить по ріняках чистенька і прозора аж до дна. Але горе, коли зашумить і зареве каламутною водою і виступить з берегів. Тоді і скелї та велити-ялиці не в силї оперти ся розгуканим филям. Так і серце Гуцула, щире та чисте, але коли пристрасти зворушать в нїм кров, тоді нема для него стриму, в одній хвилї блисне кріс, кров потече струями. Споміж усїх чувств головну ролю в повістях Федьковича грає любов, від котрої мякне серце Гуцула як віск від огню, але й запалює ся і вибухає крівавою пімстою, розриваючою всї перепони, як порох від вкиненої до него іскри.

Вправдї туга за славною бувальщиною Гуцульщини спонукувала поета до ідеалїзациї і не дала єму оглянути житє з усїх боків і тому бачимо в єго повістях по більшій части Гуцулів в сьвяточній одежі, а за мало там виступає буденне житє; а всеж таки зображене оно так сьвіжо і живо і з такою правдою і оригінальностю, як перед тим не зумів сего вчинити ні оден галицкий ні буковиньско-руский письменник. Він малює нам події з житя сьмілими, головними лише, але мистецкими рисами в блискучій і артистично викінченій формі і подає нам зовсїм самостійні, повні житя і вірности картини з побиту гуцульского або жовнярского.

В перших починах творчости поетичної давали Федьковичеви форму а нераз і готову тему ті незлїчені сьпіванки і перекази народні, яких змалку навчив ся він від своєї сестри Марійки. А всеж він проявив в сих перших творах великий самостійний талант. Колиж опісля пізнав українські твори лїтературні, іменно Шевченка, не стямив ся Федькович, як підпав зовсїм під вплив Шевченкової музи і став єго або й також свої давнїйші твори пересьпівувати. Се наслїдованє Шевченка проявляє ся вже в деяких творах Федьковича, поміщуваних в „Метї“ (1864) а особливо в поезиях виданих в Коломиї (три випуски 1867—68). Під конець житя визволив ся вправдї Федькович почасти зпід сего впливу, однак не підніс ся вже до давнїйшої сили самостійної творчости.

Драматичні твори. На полї драматичної творчости Федькович не проявив великих успіхів. Він задумав вправдї здвигнути собі справдїшнїй памятник лїтературної слави зображенем Довбуша яко

лицаря ідеї свободи на Буковині і крім дрібнїйших творів основаних на переказах про него написав „дивоглядію“ перероблену опісля на траґедию. Однак хоч деякі дияльоґи визначають ся великою поетичною силою, твір виходить сумішкою мітольоґії, містицизму і фантастичних подій, що в розвитку цїлої акциї не можна видобути ся з хаотичної пітьми.

Лїтературне становище. Федькович є неперечно перворядним талантом в українъско-рускій лїтературі, а вагу єго творів оцїнили також і інші народи (богато дечого переложено з Федьковича польскою, московскою, ческою, сербскою і нїмецкою мовою). Перша і головна заслуга Федьковича в тім, що він знов промостив ту дорогу народній мові (з деякими прикметами гуцульского нарічя) в рускім письменьстві, що після смерти Маркіяна Шашкевича заросла була тернєм та бурянами. Єго пісні, думки і повісти вявили нам живою мовою все, що єго серце чуло і тому єго твори, що вийшли з глибини серця, трафили до серця. Федькович не тілько буковиньский поет, а поет усеї України-Руси; єго твори стали добром і здоровим кормом усего руского народу, а з виступом Федьковича і Галичина і Буковина відродили ся до нового духового житя.

I.[1])

Нічлїг.

(Під Касано).

Зьвізди по небéснім грáдї,
І по одній і в громáдї,
Як то лю́бо засия́ли,
Де жовня́ри спочива́ли.

Но як збліднуть ти́хі зо́рі,
Сьвітле со́нце зі́йде д го́рі,
Хто тогди́ нам бі́дним ска́же,
Де котри́й з нас ни́нї ля́же?

Де хто ля́же, Бо́жа во́ля, —
Є де спа́ти, мно́го по́ля,
Є де го́лов приклони́ти,
А зірни́щї ймуть сьвіти́ти.

---

[1]) Пор. Руск. Чит. для шкіл видїл. стор. 1, 2, 9, 12, 68, 183, 191, 205, 334, 339—347. — Чит. для I. р. учит. сем. стор. 7. — Чит. для II. р. учит. сем. стор 277. 289.

II.

Дезертйр.

Ой сїв же він при стóлику,
При сьвітлї думáв,
Писáнечко дрібнéсеньке,
А він 'го читáв.

Писáнечко дрібнéсеньке,
Листóчок як снїг,
Склонúв же він голóвоньку
К столóви на ріг.

»Ой нéнечка старéнькая
Ми пúше в однó,
Що там зимá тяжéнькая
А їй студенó;

Немá, немá сї кому́
Врубáти дрівéць,
Бо їй синóк, одéн в дóму,
Цїсáрский стрілéць«.

І схóпив ся як пóломінь,
Полетїв як птах;
А вітер з ним не йдé в дóгін,
Бо гóдї 'му так;

Бо він летúть до мáтоньки
Старóї домів,
Дрівéць сї врубáтоньки,[1])
Щоб хáтку нагрів.

III.

Зїлє.

Ой вóрон кóник, та́ воронéнький,
Та мóлод у́лан, молодéнький,

[1]) В ру́ській мóві твóрять ся здрібнїлі фóрми не тілько від імéн, але й від дїєслів, в дїєіменнику: спáтоньки, спáтки.

Та повали́в ся до сїде́лця,
А кров загра́ла пра́во з се́рця,
По у́лану молодо́му,
На ко́нику вороно́му.

Шпу́рнув па́лаш, шпу́рнув пі́ку,
На шовко́ві тра́ви;
Ті́лько до́лї, ті́лько ві́ку,
Ті́лько твоє́ї сла́ви!

Ой сьві́тить ша́бля, сьві́тить ду́же,
А ко́ло ша́блї пі́ка ту́жить,
А мо́лод у́лан подиви́в ся,
Тай на мура́ву повали́в ся,
Покоти́в ся тай кона́є,
До камра́тів промовля́є:

»Моя́ збро́я о́нде сьві́тить,
Вам ю, бра́тя, да́ю,
Лиш доби́йте, доколі́те,
Най ся не кара́ю.

А як я бра́тя вже засти́ну,
То загребі́ть мя під кали́ну,
Тай затужі́ть, коли́ би во́ля,
Одну́ ми пі́сню із Подо́ля,
Дру́гу ду́мку з Чорного́ри,
Щоби́ чу́ти аж за мо́ре,

Тре́ту про́шу засьпіва́ти
При зеле́нім га́ю,
Щоби́ вчу́ли всї дївча́та
На коза́цькім кра́ю.

А як дївча́та бу́дуть чу́ти,
То накопа́ють мя́ти, ру́ти,[1])
Але барві́нку мно́го, мно́го,
Бо то для ме́не молодо́го,
Тай насі́ють доокó́ла
Ко́ло у́лана-соко́ла,

---

[1]) Після на́родного пові́ря ру́та хоро́нить від уся́кої нечи́стої си́ли.

Щоби́ цви́ли, процвита́ли,
Як в зимі́, так в лі́тї,
Щоби́ пта́шки щебета́ли,
В бервінко́вім цьвітї«.

IV.

Лист.

Ой два жовня́рі молоде́нькі
Та як два бра́тчики ріднесе́нькі
Сиді́ли ні́чков ма́я в ма́ю,
В Веро́нї-мі́стї, в воло́ськім кра́ю;
Сиді́ли ні́чков та тужи́ли,
Анї сло́вечка не говори́ли,
Анї сло́вечка полови́ну,
А мі́сяць съві́тить як у дни́ну.
Схова́в ся мі́сяць в я́сні зо́рі,
Оди́н ся жо́вняр ди́вить 'д го́рі,
Дру́гий кло́нить голово́чку
Як та пта́шка до листо́чку,
Як та пта́шка-солові́є,
Коли́ се́рденько в не́му мл'і́є.
Тай промо́вив ти́хо, ти́хо:
»Камра́те-бра́те, як ми ли́хо!
Не доде́ржу«.

»Ой бра́те ми́лий,
Ти мій соки́лку білокри́лий,
Зіпри́ ся, ду́шко, ми на гру́ди.
Та чей ти за́раз ле́гше бу́де,
Та і голо́вка переста́не,
Та і серде́нько відовя́не.
Лише́ не плач ти, мій соко́ле,
Бо моє́ се́рце ся розко́ле;
Не плач, Васи́льку, збудь ся жа́лю,
Я тя не ну́щу до шпита́лю«.

»Ой пу́стиш, бра́те, що роби́ти,
Коли́ менї би вже не жи́ти.
Але коби́ хоть написа́ти,
Та написа́ти, защебета́ти,

Як соловíйко в тéмнім гáю
До мóїй нéнечки, що ї мáю,
До мóїй нéньки рідненькóї,
Та як зазýльки сивéнькóї! —
Ой брáте мúлий, милесéнький,
Та як мій рíдний ріднесéнький, —
Мáю óсьде два крайцáрі
На гóлодї наскládані:
Возьмú їх, брáте мій, любчику,
Ти щúрий, щúрий мій голýбчику,
Та пійдú рáно до крамнúцї,
До крамнúцї як сьвітлúцї,
Тай купú собí два лúсточки
В купéцької дóчки Волóшочки;
Обá лúсточки парóвані,
Позолóчені, намальóвані
Середúнов як калúнов,
Беріжкáми, меріжкáми,
А по кíнцях як звóздички,
А все дрібнéнькі, невелúчкі. —
А як я, брáтчику, вже загúну,
Вúтеши ми трýмну-домовúну,
Та помалюй доокóла,
Зложú в ню брáта як сокóла.
Тай сядь собí тéмнов нíчков
По конéць вíка, пéред сьвíчков,
Тай возьмú лúсти намальóвані,
В купéцької дóчки покупóвані.
Та вóзьмеш перó білесéнькое,
Тай вóзьмеш писáти, порошúти,
Словечкáми ворошúти,
А сльозáми посипáти,
Лїпúти обрýчков,
Щобú знáла моя мáти,
Що твоéв то рýчков.
Щобú знáла моя нéнька,
Що лéкше конáти,
Як є рýчка вірнесéнька
Листóк написáти«. —

V.

Коро́ль Гу́цул.[1])

Що ти ка́жеш? — що коро́ль наш
В Бо́га зо́рі завертáє? —
А коро́ль наш, кріль наш Гу́цул,
Зо́рі па́сти й не гадáє! —
А в Соки́льскім[2]) ти дрімáє.
А дрімá вже ро́ків мно́го!
Зна́єш, бра́те мій, завíщо?
Я ти ска́жу, за́для чо́го!

Десь давно́, давно́ стоя́ла
На Соки́льскому сьвяти́ня,
Ла́ди-Да́жбога сьвяти́ня,[3])
Вся у ро́жах та в кидри́нї,
Вся з кришта́лю дорого́го,
З ма́ймуру та зла́та ку́та,
Та в порфíри та у па́рчі
Мов княги́ня одягну́та.

А в сьвяти́нї, в середи́нї
У просто́рій зла́тій са́ли
Два божкú, два маймуро́ві
На посáдищах[4]) стоя́ли.
Пе́рший бíлий як той ле́бідь
В синьозолото́му мо́рі,
Дру́гий чо́рний, як той во́рон,
Як той чо́рний в Чорного́рі...

В сю сьвяти́ню преприкра́сну —
Тут сходи́ли ся що лíта

---

[1]) Сей твір ма́є осно́ву схо́жу з тво́ром нім. поéта Ріккерта „Barbarossa“, осно́ваним на ґерма́ньскім на́роднім пере́казї про Kyffhäuser. У мно́гих на́родів є повíря, що ви́значні ли́царі і геро́ї не вмира́ють, але що они́ лише́ на яки́йсь час десь уступа́ють, щоби́ опíсля знов яви́ти ся і привернýти на́родови сла́вну бува́льщину. Отже й Гуцули́ зга́дують про короля́-Гу́цула знад Чо́рного мо́ря. [2]) Вели́ка ске́ля над Чере́мошом, недале́ко Ку́тів. [3]) Ла́до, пестотли́ва на́зва одно́го з подру́жа; тут взагалí в пестотли́вім значíню. [4]) Пєдеста́ль, підста́ва.

В пра́зник Ку́пала сьвято́го
Гуцули́ з усе́го сьві́та, —
Кріль же Гу́цул пе́рший з ни́ми,
Пе́рший він на всї Гуцу́ли...
У рица́рстві-богати́рстві
Па́ри в сьві́тї 'му не бу́ло!

Всї жертве́нники пала́ють
Пресьвято́му Білобо́гу!...
І двана́йцять бі́лих ко́монь[1])
Вво́дя' леґінї́ в черто́ги.[2])
Ко́ждий ко́монь у порфі́рах
Та у зо́лотї сия́є...
Лик[3]) довко́ла Білобо́га
Їх у пі́снях обвожа́є...

І двана́йцять чо́рних ко́монь
Вво́дить дру́гий лик в сьвяти́ню...
Все в чорнї́ в них, все чорно́ в них,
І зубе́ла[4]) і стриме́нї...
Так обво́дить лик їх чо́рний
Доокола Чорнобо́га...
Той сьпіва́є — сей ся ди́вить
На́че во́ріг, на́че з ро́га!

І як ста́ли раз по се́мий
Так божкі́в в'ни обїзджа́ти —
Аж нара́з, — о хтоб се зду́мав:
Хтоб не вжах ся, ми́лі бра́тя!
Ожива́ють вам бого́ве
Та до до́лу... та до збро́ї...
Й сам кріль Гу́цул вам не ви́дїв
З ро́ду бу́чі ще тако́ї!

Так лиш грім у чо́рній хма́рі
Бєть ся, вєть ся блискави́цев...
Сиди́ть Гу́цул, ви́дить на́рід:
Іскра си́пле, меч кази́ть ся...

---

[1]) Старору́ска фо́рма зам. ко́ний. [2]) Пала́ти. [3]) Хор. [4]) Узда з желїзом до нахо́встаня.

Аж тут го́ре, три́чи го́ре! —
Білобо́г став увяв'а́ти!...[1])
А здуфа́лий кріль той Гу́цул
Нуж ся з не́го наруга́ти:[2])

— Що ти сла́вний Білобо́же?
Ти вступа́єш се́му чо́рі?[3])
Ха! ха! ха!... Тож подиви́ ся
Як то Гу́цул ша́блев о́ре!...
І що о́ком ти кліпну́ти —
Чорнобо́г вже д' земли́ вєть ся!...
Ви́диш, сла́вний Білобо́же?
Так то в нас ув Уців[4]) бєть ся!...

— І спра́вдї, Гу́цуле! — не згі́рше
Топірцє́м се ти маха́єш! —
Та одну́ лиш пра́вду в сьві́тї
Ти, небо́же, ще не зна́єш:
Що, де бог ся з бо́гом бо́ре —
Не міша́тись чолові́ку!
А ся пра́вда була́ пра́вдов
З поконсьві́та, з поконві́ку!...

За́для то́гож у гору́ сю,
В середи́ну, будь закля́тий!
І Сокільский ме гора́ ся
Від сего́дня сь в сьві́тї зва́ти...
Бо аж до́ти меш в нїй спа́ти
Ти по мо́їй бо́жій во́лї, —
Аж на Ку́пала одно́го
Пу́щу сво́ї я соко́ли —

Пу́щу сїмсо́т семикра́ти
З сво́ї сьві́тлої пала́ти,
І аж до́ки сю гору́ в'ни
Семикра́т муть обліта́ти —

---

[1]) Ослаба́ти. [2]) Насьмі́ва́ти ся, глу́мити ся. [3]) Чорнобо́г. [4]) Уци (Кума́ни, Поло́вці); від них Федько́вич виводи́в похо́дженє Гуцулів.

Провали́ ся в ню, коро́лю,
І з сада́ми і з сьвяти́нев!
І з усе́в вата́гов тво́єв,
Що сьміялась з ме́не ни́нї!...

Бог промо́вив і ся ста́ла
Та жасна́я бо́жа во́ля,
Кріль з сьвяти́нев і з вата́гов
Провали́в ся аж до до́лу!...
Як і ко́монь, так і вса́дник
Всї зелїзним сном дрима́ють —
Та на Ку́пала сьвято́го
Тих соко́лів дожида́ють!...

А на Ку́пала, що сїм рік
Він на хвиль сїм з сну ся бу́дить,
А протя́гшись сю́ди-ту́ди —
Він гука́ на сво́ї лю́ди, —
А гука́, що зодрига́єсь
І сьвяти́ня і пала́та:
— »Ну́те, Уци! — го́дї спа́ти! —
Час мабу́ть би вже встава́ти!

»Ти же ско́рше, чу́ро-спо́ху,
Подиви́ ся по надві́ри,
Чи соко́лів не зісла́в ще —
Що так га́рно бєсь на мі́ру![1]) —
А як нї, то — як си схо́че —
А ми ме́мо, хло́пцї, спа́ти —
Та до бо́ю — та до ра́ти[2])
З чо́ртом си́ли добира́ти!...«

Й знов на сїм рік усипа́є.
І рица́рство, і отро́ки...[3])
До́ки, кро́лю, спа́ти бу́деш? —
І дрима́ти — до́ки? — до́ки?...

---

[1]) Поєдинку́є ся. [2]) Рать — війско. [3]) Слуга́, Knappe.

— »Не жури́ ся ти, наш ро́де! —
Коли́ вста́ну, то вже вста́ну!
І побо́рю, о, побо́рю
Тяжку́ до́лю та пога́ну!...«

VI.

Празник у Такові.[1])

У се́рбскім кра́ю вже давно́ не чу́ти
Анї Боя́нів, нї шезда́ри[2]) ну́ти,
Як то бува́ло, до́ки Бісурма́ни
Прине́сли Се́рбам ди́би[3]) та кайда́ни;
А я́сна фа́на з кра́ю десь пропа́ла,
Каза́в бись, бра́те, що під зе́млю впа́ла,
Або зо сла́вов у моги́лу сї́ла, —
Нї сли́ху, бра́те, де она́ ся дї́ла.

У да́внім містї, у Тако́ві та́ки,
Де три Боя́ни да́вну сла́ву пі́ли,
Боя́ни, пі́сни, ну́ти занїмі́ли,
Лиш янича́ри хо́дять як соба́ки,
Тай все на зби́тки Се́рбів ся пита́ють:
Чи ті Сербя́ни, сла́вні раз, не зна́ють,
Де-сь Ма́рко[4]) я́сен, Ка́ра Дьо́рдїй[5]) дї́ли?
А Се́рби ти́хо, ге́йби занїмі́ли.
Й нїчо́ не чу́ти. —

---

[1]) Тако́во, село́ в Се́рбії, в Рудни́цкім окру́зї, де в цьвітну недї́лю 1815. р. на на́роднім ві́чу під про́водом воєво́ди Ми́лоша Обрено́вича ухва́лено боротьбу́ з Ту́рками, яка́ довела́ до ви́зволеня Се́рбії з туре́цкого ярма́. [2]) Ци́тра. [3]) Ди́би, ди́бів — деревля́ні коло́ди з о́творами в середи́нї, куди́ вклада́ють но́ги вя́знїв. [4]) Ма́рко Ка́тіч, ста́рший брат Янка́, нача́льника білгоро́дского окру́га, помічни́к Ка́ра Дьо́рдїя, що ви́значив ся лица́рскими вчи́нками. По сме́рти Янка́ став Ма́рко нача́льником білгоро́дского окру́га. [5]) Ка́ра Дьо́рдїй (Чо́рний Юрий), власти́во Юрий Петро́вич, се́рбский князь (1803—1814), селя́ньский син, прогна́в в по́встаню 1804 р. Ту́рків із Се́рбії, а в 1813 був принево́лений утїка́ти. По щасли́вім по́встаню М. Обрено́вича 1815 р. верну́в та́йно до Се́рбії, а́ле Обрено́вич велї́в єго́ уби́ти. Єго́ син Олекса́ндер вступи́в 1842 р. на се́рбский престі́л, прогна́вши Ми́лошового си́на Ми́ляна.

Як нїчо́ не чу́ти? —
В якіж то ди́вні, жалосли́ві ну́ти
Узя́ли зво́ни на звінни́ци гра́ти:
Бись ду́мав, бра́те, що то рі́дня ма́ти
Над си́ном сво́їм умерли́м голо́сить,
І си́ву го́лов бє о домови́ну,
І зло́мить ру́ки, тай до Бо́га зно́сить,
Наре́шті зі́тхне, ги́ну, йо́йкне, ги́ну,
І на моги́лу сьвіжу повали́ть ся,
І вже не пла́че, вже не печали́ть ся.

І чож ті зво́ни ни́нї так заво́дять?
Не зна́ю, бра́тя, то́го вам сказа́ти,
Але там Се́рби па́ра в па́рі хо́дять,
Чи би не мо́жна їх ся запита́ти? —
Бігме́ не сьмію, — як же вни прибра́ні
У кра́сні ша́ти, у чимбо́ри[1]) бра́ні,
При бо́цї ша́бля у Дама́шку би́та,
На гру́дех сьвітять сріб'ні пістоле́та,
А в о́ко би́стре го́дї аж гляну́ти,
Так ква́пять чва́лом, де всї зво́ни гра́ють. —
»Скажі́ть, пано́ве, що то ма́є бу́ти?« —
— »В нас пра́зник ни́нї«, так оповіда́ють
І чва́лом да́лї.

А у монасти́ри
Воско́вих сьві́тич сїм сот засия́ло,
Черцї, черни́цї мо́лять ся з псалти́ри,
І ко́жде се́рце ре́вне заплака́ло,
Бо вже невóлї стерпі́ти не мо́же.
Допоможи́ їм, Спа́се Хри́сте Бо́же,
Тай Ти Пречи́ста! —

Пе́ред образа́ми,
Що сріблом, зло́том, ка́менем убра́ні,
Стари́й влади́ка ми́є ся сльоза́ми.
І чиж не ма́є? — Се́рби заплака́ні, —
То Се́рби, бра́тя, Се́рби, его́ дїти,
А ба́тька ма́є се́рце не болї́ти

[1]) Чимбір — о́ру, широ́ка кра́йка, по́яс.

По сиротя́тах?! — Вже го не вида́ти,
Вклони́в ся Спа́су тай Пречи́стій Ма́ти,
І зник у ві́втар. На́рід го чека́є,
Чи він не ви́йде ло́зу посьвяти́ти;
За ти́ждень пре́ції па́ска наступа́є,
А Се́рби лю́блять да́вний зви́чай чти́ти. —
Наре́шті ви́йшов.

Що ся лю́дем ста́ло?
Чи блискави́ця в Бо́жім до́му бли́сла,
Чи ві́дки мо́же кров туре́цка бри́сла,
Що ко́жде о́ко гра́нев[1]) запала́ло?
А сїм сот сьві́тич пе́ред образа́ми
Сьвіти́ли ра́зом з се́рбскими сльоза́ми.
І ти́хо бу́ло, бо то се́рбска фа́на,
Хто мо́же зна́ти, де, коли́ ще тка́на,
На ра́йских две́рех ми́ру засьвіти́ла.
І срібну сво́ю ска́терть розпови́ла[2])
Як о́рлі кри́ла, — а Серби́ни пла́чуть,
Як ті, що не́ньку умерлу́ зоба́чуть,
А зво́ни — зво́ни на звини́ци ри́чуть,
Гей лю́ті зми́ї, що ся в ку́пу кли́чуть,
Аби зухва́льцю на каму́з[3]) розпа́сти,
Котри́й ся ва́жив пискля́та украсти, —
Так зво́ни ри́чуть. А у Бо́жім дво́рі
Сади́ть ся ла́дан тумана́ми д го́рі,
Сьвяще́ні пію́ть: Хри́сте, Бо́же сьвя́те,
Безсме́ртний, кріпкий, зми́луй ся над на́ми!
А Се́рби ка́жуть: ни́нї мем вмира́ти,
Або́ розі́бєм Ту́рка кайдана́ми.
Най хто веде́ нас!!

Якже ти́хо ста́ло? —
Чи в се́рбскім кра́ю ри́царів так ма́ло,
Й нїхто́ не ва́жить го́лову піднести,
Би братів Се́рбів на різни́к повести[4])
І се́рбску фа́ну на шело́м двигну́ти,[5])

---

[1]) Грань, гра́ни — жарке́ у́гле. [2]) Ска́терть — обру́с, тут хору́гва сріб но-тка́на. [3]) Дрібний кусник. [4]) На різню́, крова́вий бій. [5]) Піднести в гору́.

А нї то з не́ю враз у гріб втону́ти
На ві́ки ві́чні?

О, не ду́май, бра́те,
Що в се́рбськім ми́рі мо́же де́хто бу́де,
Котри́й не рад би сїм раз умира́ти;
Лиш най хто ска́же, хто ті ре́вні лю́ди,
Де ко́ждий ри́цар, ко́ждий з ле́вом рі́дний
На бойови́ско днесь пове́сти гі́дний, —
Нїхто́ не ска́же? —

Обрено́вич[1]) кра́сний
Ступи́в напе́ред, кло́нить на всї че́сти[2])
І ка́же: »Бра́тя, най я бу́ду ща́сний
До бо́ю з Ту́рком ни́нї вас пове́сти
І по славя́ньски пра́зник посьвяти́ти;
Бо в ве́чер му́сим кро́вйов ся упи́ти
При грі шезда́ри, при боя́ньскій хва́лї,
А нї, то бу́дем ра́зом спочива́ли
На днї моги́ли, а верх нас мура́ва —
Уся́ крова́ва«.

»Ми́лош, твоя́ сла́ва, —
Прова́дь нас з Бо́гом враз на весели́ско!«
Так мир гука́е.

Він ся кло́нить ни́зко,
Чи лю́дем мо́же? — нї, пе́ред Сьвятка́ми,
Відта́к влади́щї, про́щі в не́го про́сить,
А він хрести́ть го мо́щими рука́ми,[3])
Сльозо́в весе́лов гла́ву си́на ро́сить,
Тай дав му фа́ну.

---

[1]) Обрено́вич Ми́лош, воєво́да Ужи́ць, почáв 1815. р. нове́ по́встанє про́ти Ту́рків, а відта́к проголоси́ли єго́ князе́м. Він пра́вив до 1839. р. По упа́дку Карадьо́рдія покли́кали Се́рби знов 78-лїтного Ми́лоша Обрено́вича 1858. р. По єго́ сме́рти слїдував єго́ син Михаїл, а відта́к брата́нич єго́ Ми́лян, оте́ць короля́ Олекса́ндра, що згину́в з рук уби́йників. Єго́ наслїдником є тепері́шний коро́ль Петро́ Карадьо́рджевич. [2]) Мо́щий — старе́чий, слаби́й, не́мічний.

Со́нце нїм пота́ло,[1])
То в бісурма́ньских кро́вях ся купа́ло;
А сла́вні Се́рби при боя́ньскій че́ли,[2])
При грі шезда́ри пра́зник закінчи́ли.

VII.

Три як рі́дні брати́.

I.

Менї ще й два́йцять рік[3]) ле́дви було́, як уже́ ку́черики мої золоті́ облетїли! На́вїть і попроща́тись не пуска́ли, але велїли від разу́ йти до компа́нії. З тяжко́в бідо́в відпроха́в ся на три дни до до́му.

А до́ма сум та плач. Ма́ти розболїлась, рида́ючи (ба́тька давно́ вже не було́ на сьвітї), се́стри нена́че з ума́ зійшли́, таке́ заво́дя.[4]) Лиш брат мій Ону́фрий сиди́ть собі кіне́ць стола́, нена́че то не мене́ відобра́ли. Білий — бі́лий та сухо́нький! — лиш о́чи сьвітя.

„Бра́тику“, ка́жу, „а вам мене́ не жа́лко?“ Він менї на се нїчо́ не відповів, тільки дві сльо́зи вели́кі покоти́лись по кра́сному та зовя́лому то́му ли́чку. Запла́кав і я собі, попроща́в ся таї пішо́в.

II.

Слу́жу рік, слу́жу дру́гий, нї смутни́й, нї весе́лий. Нїчо́ мене́ не займа́є, нїчо́ не тїшить; тручаю свої днї як ви́льми. Тільки то́го й розжи́тку, коли́ ста́ну було́ на сто́йцї,[5]) та собі тихе́сенько попла́чу, або́ Бо́гу помо́лю ся. Тодї менї нена́че та неду́ра[6]) розсу́неть ся; і зіроньки нена́че засия́ють іна́че, і мі́сяць усьміхне́ть ся і солове́йко процебе́че. А я собі ста́ну, зіпру́ ся на я́сную свою́ збру́ю, та слу́хаю або́ дивлю́ ся.

---

[1]) Зайшло́. [2]) Чель, виголо́шуване пісні в супрово́ді шезда́ри (ци́три). [3]) Скоро́чена давна́ фо́рма 2. відм. мно́жини зам. рокі́в. [4]) Зам. заво́дять. [5]) Ва́рта. [6]) Не слу́жить до степено́вання значі́ня сло́ва дур муж. р., або́ дура́ жен. р. — ошоло́мленє, отже значи́ть вели́ка дура́; анальог. в нїм. Untiefe, Unmasse.

А у каса́рни, от як у каса́рни: го́мін, зойк. Де́хто ла́є, де́хто бє, де́кого знов дру́гі бють. А я собі — от як то я, все мовчу́, та своє́ ді́ло ро́блю. Пан ка́праль Косо́вич не раз бува́ло й ка́жуть: „Се — ка́жуть — чолові́к камяни́й, — я би так не зуміг жи́ти на сьві́ті!“

„А щож“, ка́жу, „пан ка́праль: ми не мо́жемо бу́ти всї одна́кі“. Таї знов мовчу́.

Одно́го ве́чера сидимо́ ми собі в каса́рни. Де́хто ще по́раєть ся ко́ло ришту́нків, де́хто вже поку́тав ся, та лю́льку собі ку́рить, з камра́том розмовля́ де́що, а я стою́ собі у вікнї та ду́маю. Аж тут прибіга́є ка́праль зо дня. „А нема́ ту — ка́же — Шовканюка́ Їва́на?“

Мене́ на́че би се́рпом чирк. „Я о́зде“, ка́жу.

„За́втра до рапо́рту; тобі лист прийшо́в“.

А камра́тя так за́раз і вжари́ли: „Еге́, ка́жуть, з гріши́ми! Шовканю́к за́втра плати́ть!“ — До́бре вам жартува́ти, ду́маю я собі, та не так то старі́й бі́дній вдові ді́ти годува́ти, та ще й до то́го балї обходи́ти. А мій брат, зна́єте, вже три ро́ки як з посте́лї не встає; со́хне та кро́вйов ув одно́ ди́ше.

III.

Дру́гої дни́ни, ра́но, зібра́в ся чи́сто, прихо́жу до рапо́рту. Рапо́рт вели́кий, капіта́н звелі́в прийти́ усїм Словака́м, що со́рок о́сьмого ро́ку на Уго́рщинї були́ полови́ли. Було́ їх у на́шій компа́нії бі́льш як два́йцять му́жа.

— А що, — як кри́кне на ме́не капіта́н, — ти бу́деш на у́рльоп проси́тись?

Прихо́дить капіта́н і до Словаків: „А що, ка́же: прийшло́, аби́ вас пусти́ти до до́му“.

Вони́ так зрадї́ли, Го́споди

— Шко́да менї вас, — жа́лує капіта́н, — ви хло́пцї го́дні. А мо́же ма́є хто з вас охо́ту оста́тись рік з оде́н в компа́нії? вам до́бре бу́де.

Нї чичи́рк.

— А ви, ка́праль Ба́я: не ма́єте охо́ти, ще з рік послужи́ти? У мо́ї компа́нії до́бре!

Цїли́й рапо́рт як раз усьміхну́всь. Наш капіта́н та про до́бре гово́рить!

Але Ба́я немно́го ду́мав. „Пусті́ть, ка́же, пан капіта́н, Шовканюка́ на у́рльоп, то вам ще рік служи́ти му. Отта́к!“

Капіта́н не йме ві́ри; то на ме́не ди́вить ся, то на ка́праля. — А се, ка́же, як?

— Отта́к, як ка́жу: пусті́ть Шовканюка́ на у́рльоп, то вам цїли́й ще рік служи́ти му. Пусті́ть — пусті́ть, па́не капіта́н: в ньо́го брат поме́р, в ньо́го стара́ слаба́ ма́ти.

— Про ме́не, — ка́же капіта́н, поду́мавши хви́льку. — Шовканю́к іде́ на у́рльоп.

IV.

Дру́гої дни́ни да́ли менї́ урльопа́с, да́ли ка́бат дранкови́й, та мантли́нку стару́ — стару́ та дєра́ву, тай пусти́ли. А я таки́й уже́ рад! „А де, ка́жу, мій пан лю́бий та золоти́й! де пан ка́праль Ба́я?“

— Та нема́, ка́жуть, пішо́в у мі́сто.

— Ох менї́ ли́шенько! а я щоб з ни́ми і не попроща́в ся? Я жда́ти му, до́ки вони́ не ве́рнуть з мі́ста.

— Та не дожида́й ти бога́цько, ка́же де́хто з цу́ґу, а то фельфе́бер як тебе́ захо́пить, то ма́ти меш ся!

— Коли́ так, то хиба́ йти, — ду́маю я собі́, а мойо́му па́ну ка́пральови най Бог дає́, що сам розумі́є. Отта́к ду́мав я, тай пішо́в.

А за мі́стом — я й нї в той бік, а пан ка́праль Ба́я як раз про́ти ме́не. Я так зраді́в! Пан ка́праль! ка́жу, а я ду́мав, що я з ва́ми вже не поба́чусь. Чого́ ви так бо́рзо пішли́?

— Та я уми́сне — ка́жуть вони́ — бо я мав ще з тобо́ю говори́ти де́що.

— А бога́цько тобі́ миль до до́му? кажи́ пра́вду.

— Со́рок миль, та ще й кі́лька, — ка́жу я.

Вони́ на те нїчо́, лиш ди́вють ся на мантли́ночку ту́ю стару́, тай ки́вають голово́ю. А то сту́дїнь така́, Го́споди! ска́зано пе́ред Різдво́м.

— Ходи́, ка́жуть, ви́пємо вина́! Ви́пили ми вина́. Го́споди, що до́бре: я 'го до́си і не пив. Оттако́го, ду́маю я собі́, коби́ то бра́тикови то́му хо́рому ви́нести! (бо в ме́не все на га́дцї, що я бра́тика сво́го ще заста́ну). Ну нїчо́го, гада́ю

я собі: коби́ то вчини́ти ся на Ві́жници; нї їсти, нї пи́ти му цїлу́ доро́гу, а вина́ му́шу сво́му бра́тчикови ви́нести.

„Час менї до каса́рнї“, ста́ли наре́штї пан ка́праль каза́ти, вийма́ють пять ле́вів ба́ночку,[1]) тай даю́ть менї.

„А се на́що?“ ка́жу я.

— На доро́гу, здасть ся; коби́ їх бі́льше мав, то я би тобі і бі́льше дав, а так не ма́ю; бери́, що є.

— Та я, ка́жу, зафасува́в два ле́ви сріб ні; менї до́ста бу́де.

Вони́ аж розсе́рдились.

— Коли́ я тобі даю́, то бери́, ка́жуть. Коли́ вже не те, то хоть кожушо́к собі ку́пиш. Тепе́р студено́.

Не хотів я їх більш гнївати, узяв. За два ле́ви, ду́маю я собі, ку́плю не́ни до́бру ху́стку, тепле́ньку, за два шовко́ву ху́стку бра́тови до ши́ї, а по ле́вови ко́ждій сестрі по рянтухо́ви[2]) тонко́му та широ́кому.

Попраща́лись: подя́кував сво́му па́ну ка́пральови, як умів, тай пішо́в. А тут не сту́дїнь, нї! аж о́ко вя́не.

VII.

Ще і ти́ждень не мину́в, а я вже на Ві́жници. А се са́ме сьвяти́й ве́чір; по хата́х сьві́тло ви́дко, чу́ти, як до́брі лю́ди ра́дують ся, си́дя при вече́ри, а я собі йду з цїпко́м[3]) в рука́х, та ду́маю: що то тепе́р у ме́не до́ма дїється ся. Бра́тика мо́го мабу́ть уже́ і не ма́є на сьві́тї!... А що не́нечка, а що се́стри? Але поба́чу, ду́маю я собі: домів нема́ вже бі́льше як чоти́ри ми́лї мале́нькі; на опівніч ста́ну, або́ і бо́рше. Посмотри́в на торби́нку, чи є всї да́ри та гости́нцї, що у Би́стрици, йдучи́, накупи́в?

— Є всї!

Йду да́лї, на́вість і в вікна не ди́влю ся, так іду́. А тут так мене́ і ти́сне щось ко́ло се́рця, нена́че пе що мене́ за се́рце і дрімле́ть ся менї, нена́че я пя́ний, або що; а я ни́нї і кри́шечки хлїба в уста́х не мав, не то що. Та не те, щоб не було́: були́ в ме́не в торби́нцї і два калачі пшени́чні

---

[1]) Ба́ночка, або́ ба́нка Banknote, лев — ґу́льден. [2]) Завите́ на го́лову з бі́лого полотна́ — Reintuch. [3]) Цїпо́к — па́личка.

плéтені і фля́шка винá дóброго, і ри́би визни́ни шту́ка.[1]) Та не бу́ду їсти, ду́маю, домів принесу́. А тут менї так і позїва́єсь! Ся́ду, ду́маю собі, припочи́ну мінýточку, а відта́к скорíш і підý, як відотхну́. Сїв собі на яки́мсь там приу́лку, в очéх замри́ло, за сéрце йми́ло. Се я змерз, ду́маю собі; хотїв вста́ти — не здýжав, повали́всь у снїг. Ратýй, сьвятúй Никола́ю, в тяжки́х бі́дах, тéплий наш застýпниче ратýй!...

VIII.

Прокида́юсь — а я вже не в снїгý, а в га́рній, тéплій посте́ли. Надо мно́ю стоїть одéн жанда́р, краси́ий, молоде́нький. Ба́чили ви то́го а́нгела, що в Чернівцéх у сьвятíй Параско́ві на лївúх дверéх намальо́ваний? — Таки́й і се жанда́р був, благи́й та я́сний. Стоїть надо мно́ю, та ди́вить ся менї в вічи.

Я так і стрепену́в ся. „Ось менї ли́шенько, ка́жу, а я де отсé?“

„У мéне“, ка́же жанда́р, „як у рі́дного сво́го бра́та, або́ ще лїпше. Не встава́й, сéрце, ти ду́же хво́рий“.

Я за́раз нагада́в собі і Онуфрія, і Ба́ю, і у́рльоп. „А се, ка́жу, як я тут зайшо́в?“

„Бода́й і не зга́дувати, ка́же жанда́р; учо́ра, з ве́чері йдучи́, найшо́в я тебé під одни́м буди́нком, без душі“.

„Бо́же ми́лий, Бо́же!“

„Так тобі тре́ба“, обізва́в ся дру́гий жанда́р пуза́тий, що по ха́тї собі ходи́в та лю́льку кури́в, „не пий, лайда́ко!“ А я то́ї дни́ни і води́ в уста́х не мав, не то що. Такі то лю́ди.

Молоде́нькому жанда́рови ті́лько сльо́зи в очéх закрути́лись. Поки́вав голово́ю, тай сїв собі ко́ло ме́не на посте́ли. Пика́тий ви́йшов з ха́ти.

— Па́не, ка́жу, а му́ндур мій ва́ре є?[2])

— Є, ка́же, не жури́ ся: і му́ндур є, і торби́нка, і урльопа́с.

— В урльопа́сї, ка́жу, був лист.

---

[1]) Ри́ба wyz, Hausen. [2]) Ва́ре = мабу́ть, чи се можли́во?

— Є і лист, ка́же, я находи́в.

— Коби́ я знав, ка́жу, де мій му́ндур, я би збира́в ся.

До́ста не весе́лий був жанда́р, а ще засьмія́в ся. „Коби́ ка́же, за три дні, то би до́бре“.

Я аж не зумі́в ся. „Що ви отсе́, ка́жете, па́не? Ви не зна́єте, як у ме́не до́ма!“

— Я все, ка́же, зна́ю. Але до́ктор вели́в тебе́ не пуска́ти.

— А деж той, ка́жу, до́ктор?

— Він за́раз пови́нен надійти́, я вже післа́в по нього. Прийшо́в і до́ктор. А що, ка́же, як тобі?

— До́бре, ка́жу. Пусті́ть до до́му.

— Ще тобі не мо́жна, ка́же до́ктор, ти ще ду́же слаби́й. Я так став і блага́ти! Па́не, ка́жу, пусті́ть мене́! В ме́не до́ма от як, та от як. Мені вже не дале́ко.

Жанда́р чва́рснув[1]) щось до нього по нїме́цки.

— Про ме́не, ка́же до́ктор наре́шті; за́втра мо́жеш йти а сего́дня лежи́ мені ще в лі́жку, та пий отсї лїки, що я ти приніс. А тїло масти́ собі отце́в ма́стев.

Я так і зрадів! „О дя́кувать же вам, пан до́хтор!“

— Не мені дя́куй, ка́же до́ктор, а отсе́му па́нови, бо як би не він, а ти би вже не жив на сьвітї.

IX.

Лежу́ я в лі́жку та ду́маю; ко́ло ме́не сидить жанда́р та лю́льку ку́рить.

— Чого́, ка́же, так заду́мав ся, се́рце?

— Чиж нема́ чого́? ка́жу.

— Не жури́ ся, бра́те, Бог ба́тько. Лихо мине́, гара́зд бу́де.

— Хто би збаг, ка́жу, що з моїм бра́том ста́ло ся; коби́ 'го ще хоть живо́го заста́ти.

— Аби́ ти та я здоро́в, ка́же жанда́р.

Мене́ нена́че ноже́м уто́к. Або ви зна́єте? ка́жу.

— Тво́го бра́та учо́ра ти́ждень хова́ли. — Тай спла́кав.

— Або́ ви, ка́жу, мо́го бра́та зна́ли?

— Я, ка́же, не мав вірнїщого това́риша на цїлі сї ва́ші[2]) Буковинї.

---

[1]) Сказа́в щось незрозумілого. [2]) Зам. цїлій сїй ва́шій.

— А виж відкіля?

— Я? О я здáлеку, дрýже, я аж з тóї велúкої Нїмéччини. Не бýдеш знáти.

— А так — як жеж ви пізнáли ся з Онуфрієм?

— Я не раз, кáже, у вас на кватúрі стояв; от і пізнáли ся. Як то булó такý шúру, та лю́бу дýшу не полюбúти! Цáрство ємý небéсне.

— А сéстри мої, не знáєте, чи прийшлá хоть однá до дóму? Бо брат писáв, що обі в нáймах.

— В нáймах, кáже жандáр, а сам так і почервонíв! Чýдно менї, та дúвно менї.

X.

Дрýгої днúни ужé менї лїпше. Бóгу дя́кувати: зібрáв ся таї́ хóчу йти.

— Жди, кáже жандáр, по тéбе зáраз віз приїде. За годúночку був і віз; сїв я таї́ поїхав.

А домíв як прийшóв, то мáло з умá не зійшóв, так то я застáв. В хáтї стýдїнь; нéня лежúть на печú ледвú живá, Василькó пригорнýв ся до нéї, та прóсить хлїбця́ дріжучú: а я на двéрі.

— Дóбрий день вам, нéнько, що дїєте.

— Чи то ти там, сúнку? Даї́ же Бóже тобí здорóвя, що прийшóв, а то я вже не гадáла з тобóю ся вúдїти. Гúну, сúнку, з стýдени та з гóлоду.

Я скúнув бóрше дранковý мою плащúну, таї́ укрúв нéню, а сам ухопúв сокúру, що стояла за лáвов, та в лїс! За малý годúнку булú і дровá в хáтї, і вогóнь гáрний у печú. Для рíдної нéньки бóрзо дрівця́ рубáють ся!...

— О простúбіг же тобí, сúнку! кáжуть нéня, скóро почýли вогóнь у печú. Ходú сюдú, дýшко, наї́ тебé переблагословлю́.

Поблагословúли.

— А колú, кáжу, Онуфрія прятали?[1])

— Передучéра тúждень минýв, кáжуть нéня.

— А що казáв, як умирáв?

---

[1]) Хова́ли, хорони́ли, греба́ли

— Нїчо́ не каза́в, си́нку мій, лиш ув одно́ тебе́ спо-дїва́в ся — дожида́в. Нема́, ка́же, Іва́нчика, нема́ бра́тика мо́го рі́дного, нема́!... а мені все причува́єсь, що він іде́; він не дале́ко мене́, він прийде.

Та як зітхну́в тогди́, си́нку мій, так і Бо́гу ду́шечку дав. Не діжда́в бра́тика сво́го рі́дного поба́чити, що то так ду́же щи́ре дожида́в!...

Десь ко́ло опівночи позбіга́лись і се́стри з села́. А що, ка́жу, сестрички! ви, ба́чу, ва́шу не́ню не га́рно дозира́єте, нї що каза́ти! Як би не я був нагоди́в ся, то зо сту́дени ги́бли, і сами́ і дити́на.

— А щож, ба́дїчку,[1]) одріка́ють ся се́стри пла́чучи, коли́ у таки́х люди́й слу́жимо, що і до це́ркви не пуска́ють, не то що. Отже тепе́р ви́крали ся.

— А так же не бу́дуть вам нїчо́ каза́ти?

— Та неха́й уже́ ка́жуть; а нас кортїло з ва́ми поба́читись, ба́дїчку. Не гнївайтесь!...

Менї жаль аж се́рце розрива́є, а́ле нїчо́ не ка́жу, мовчу́; ви́ймив да́ри, тай роздав. Лиш та ху́сточка шовко́ва, що бра́тикови сво́му купи́в, лиши́лась!

XI.

Дру́гої дни́ни пішо́в я до жи́да.

Дава́й, ка́жу, на робо́ту.

— Коли́ хоч, а ти бери́ на ся́жнї, ка́же жид.

— Нїчо́, ка́жу, о́зьму і на ся́жнї.

Взяв три кірцї хлїба,[2]) взяв со́ли, взяв гро́ший, ро́блю, так ро́блю, аж пі́т крива́вий з ме́не йде! а менї здава́лось, що се не робо́та, а іграшка; для рі́дної не́ньки не ма́є тяжко́ї робо́ти...

Ро́блю я оде́н ти́ждень в не́ї, ро́блю дру́гий, аж тут прибіга́є дити́на пла́чучи.

— Ба́дїчку, ка́же, ідїть до ха́ти, бо не́ня ду́же слабі́.

Поки́нув робо́ту, бі́жу́. Прибіга́ю домі́в, аж не́ня вже без душі́. І сьві́чки нїко́му було́ в ру́ки да́ти. Оттаке́ то з бі́дною!.., „А чому́ж ти менї, си́нку, давно́ не дав зна́ти?“ ла́ю я на хло́пця.

---

[1]) Ба́дїка, ба́дїчко, на́зва ста́ршого рока́ми чоловіка, або́ бра́та.
[2]) Значи́ть у Гуцу́лів: три кірцї кукуру́зи.

— Я хотів, ба́дїчку, коли́ж бо не́ня ув одно́ мене́ не пуска́ли — повісту́є хло́пець пла́чучи. „Ви, не́нечко, слабі, я піду́ за ба́дїчком у лїс?“ „Не йди́, си́нку, ка́жуть не́ня, а то ще тебе́ соба́ки де напа́дуть та перепу́дя. Не йди, си́нку, я не слабе́нька“.

XII.

Похова́в я свою́ не́ньку, а сам облїг. Лежу́, так лежу́, що ледви́ й тя́млюсь.

Аж тут ухо́дить вій́т з десятником.

— А ти, ка́же, набра́в у жи́да на ся́жнї, чом не ро́биш?

— Коби́ я го́ден, я би роби́в, а так сами́ ви́дите, що не го́ден.

То дай залїг,[1]) ка́же вій́т, або́ підпиши́ ся на ґрунт.

— Довг, ка́жу, не пропа́де, а я на ґрунт не підпи́сую ся, бо до то́го є си́роти, не лиш я. Коли́ поду́жаю, я довг відро́блю, ще й камату[2]) є́му́ заплачу́.

Вій́т насвари́в на ме́не, тай пішо́в, а́ле жид не ждав: в ти́ждень, чи як, прийшо́в мене́ фантува́ти. А я ще лежу́. Записа́ли і ґрунт і ха́ту в залїг; — я сижу́ на посте́ли, та спла́кав. Так ре́вне пла́чу, що аж се́рце з ме́не виска́кує. Аж тут убіга́є Нестерю́к Яків; убіг тай зупини́в ся ко́ло дверий́.

— До́брий ве́чер, бра́те!

— До́бре здоро́вя. Про́шу: сїда́й!

— Най увесь гара́зд у те́бе сїда́є. А тебе́ забра́ли?

— Забра́ли, ка́жу.

— Шко́да, що і шкіру з те́бе не здерли, упік[3]) Яків.

— Від те́бе, бра́те Нестерю́ку, ка́жу я, менї і таке́ сло́во ми́ле. Ми в оде́н раз товаришува́ли.

— В оде́н раз! повтори́в Нестерю́к гірко. А тепе́р?

— Тепе́р я у печа́лї, у вели́кій печа́лї. Не годи́ть ся менї вірного това́риша займа́ти.

— Ти ду́рень! ти ду́рень! ще раз повтори́в Яків, а сам пішо́в, і „буває́й здоро́в“ не сказа́в.

---

[1]) За́став. [2]) Румунське (також в церко́вно-слов. і гре́цкім яз.) = робо́та, тут ли́хва і проце́нт. [3]) Відповів різко.

А дру́гої дни́ни прино́сить жид письмо́:

— На тобі, пак, ка́же; Яків Нестерю́к вже мене́ заку́тав[1]) за те́бе.

— Як то заку́тав? пита́ю.

— Отта́к заку́тав, що твою́ робо́ту переня́в на се́бе. Він пак сьогодня вже за те́бе ла́три в лі́сї руба́є.

XIII.

Яків Нестерю́к був з на́шого села́, па́рубок го́дний та щи́рий, таки́й уже́ щи́рий, що і не каза́ти. До́ки мене́ остри́гли, то ми собі товаришува́ли, а відта́к уже́ і не ба́чились бі́льше, бо він дале́ко від нас сидів, аж на дру́гім кутї. Тілько не́ня поко́йні менї оповіда́ли, що він, за́ки я був у війску, оста́в ся від вітця́ і від ма́тери, та тепе́р сам собі господарю́є, тільки з сестро́ю (бо їх лиш таки́ двійко було́). Мене́ не раз кортїло до нього́ пітти́, відві́дати, та все не сьмів; така́ то вже, ба́чите, натура́. Як би був сам до ме́не не прийшо́в, то хто зна́є, коли́ би ми були́ і поба́чились.

Дру́гої дни́ни, чи що, прибіга́є до ме́не вечеро́м.

— А що дїєш, бра́те?

— А що бим, ка́жу, дїяв? лежу́!

— А зна́єш ти, чого́ я отсе́ прийшо́в до те́бе.

— Чу́ти му.

— Я хо́чу йти до те́бе сидїти, або́ ти йди до ме́не!

— Як отсе́? пита́ю я.

— Отта́к! ка́же Яків. Ти хво́рий, хто зна́є, коли́ ви́дужаєш, а тобі тре́ба кого́ в ха́ту, не то, щоб обходи́в господа́рство, а те, щоби́ тебе́ розважа́в. От Бог дає́ да́лї і весну́ на дворі: тре́ба закладати, ора́ти, сїяти.

— А твоє́ж господа́рство?

— За моє́ не журись; я і сво́го догля́ну і тут бу́ду. Так і за́втра кочу́ю ся[2]) хиба до те́бе?

Я хотїв щось каза́ти, а́ле він не дав, тай пішо́в сви́щучи у две́рі.

---

[1]) Зала́годити. [2]) Пересели́ти ся, перепрова́дити ся.

XIV.

Ідé дощ, дóки ідé, а відтáк і сóнечко загрíє. Оттáк і на мéне. Яків перенíс ся до мéне, довг мій відрóблений, сéстри повислýжувались та повертáли домíв, а я сам став помáлу дýжати. Яків у мéне як рíдний брат, і менé розважáє, і весну́ рóбить, і сьпівáє, як той соловíй у гáю. Менí весéло. Аж тут прибігáє гайдýк з бецúрку.

— Іди́, кáже, пан стáроста тебé потребýє!

Прихóжу до стáрости.

— А що там, кáже, небóже: подýжав?

— Подýжав трóхи, кáжу.

— А дóма як?

— От як, кáжу, сúроти вíчні, без вітця́ і без мáтери. Як менé, не дай Бóже, поклúчуть, пропáло все і ґрунт і господáрство!

— А як ти слабувáв, хто тебé кýтав?

— Яків Нестерю́к, кáжу.

— Гóдний хлóпець! кáже стáроста. А знáєш, чогó я тебé клúкав?

— Пан сьвíтлий скáжуть!

— Прийшóв тобí áбшит.

— Менí áбшит? кáжу я, а тут з рáдощ аж не стямив ся. Як то мóже бýти, пáне?

— Я писáв за тéбе до мінíстéрії, бо менí жандáр Тайвер усé уповíв.

— Котрúй то жандáр? питáю я.

— А той, що тебé на снíгу́ замéрзлого найшóв. Я все знáю.

— Пáне мій гóдний! кáжу я, тай упáв стáростї в нóги. Пáне мій дóбрий! Дай, Хрúсте Бóже, абú ви нїкóли на лихé мíсце не ступúли!

— Гóдї вже, гóдї, кáже стáроста. А тепéр ідú собí домíв, женú ся, та ставáй на госпóдаря. Вже дóста бурлакувáти, час раз і людьмú стáти.

XV.

— А що там? питáєть ся Яків дóма. Я покáзую ємý áбшит, тай уповідáю, що менí стáроста казáв. Яків посумнíв.

— Нестерю́ку, ка́жу, бра́те! А ти не рад, що я вже на во́лї?

— Рад, ка́же, таї́ не ду́же!

— А то чому́, соко́ле?

— Нїчо́, ка́же, все до́бре.

— Нї, нї, ка́жу я, ти мене́ так не збу́деш: уповіда́ї, що таке́?

— Оттаке́, коли́ хоч зна́ти: нам се го́дї бу́ти вже в ку́пі.

— А чиму́?

— Бо тиму́: ти оже́нишся.

— Ну, та оже́ню ся; та відта́к?

Яків став свиста́ти.

— А що би з то́го було́, ка́жу я, як би ти мене́ послу́хав?

— Бу́ду слу́хати, ка́же.

— Дай свою́ сестру́ за ме́не?

— Ої?

— Таї́ Бігме́?

— А я що бу́ду робити самиї́ до́ма?

— Зо мно́ю жи́ти, коли́ ла́ска твоя́. А нї, і ти жени́сь, та ста́немо оба́ ґа́здами.

— Гм! ка́же Яків.

— Так, бра́те!

— Коли́ так, то хиба́ й я же́ню ся?

— А ну жени́ ся, бра́тику, без жа́рту!

— А даси́ за ме́не свою́ сестру́?

— Моя́ сестра́ си́рота, а ще до то́го й бі́дна. А ти бога́ч!

— Даєш чи не даєш за ме́не свою́ сестру́? ка́же Яків, таї́ став весі́льної свиста́ти.

— Хоть обі́, лю́бчику! ка́жу я, яж...

— А гов! кри́кнув нам хтось за плечми́, (а ми отсе́ в саду́ розмовля́ли, уже́ в ве́чер). Не роздава́ї усї́, бо й менї́ тре́ба лиши́ти, хоть одну́!

Ми обіздрі́лись, а мій жанда́рик молоде́нький стоїть за плечи́ма, а́ле лиш у му́ндурі, без зброї́, таї́ па́личка в рука́х.

— А се ви, ка́жу, па́не мій золоти́й, а́нгеле мій до́брий, що́сьте мене́ два ра́зи від сме́рти відкупи́ли? Па́не мій дорогий́!...

— Та бо гов тобі вже з тільким па́ньканєм! ка́же жанда́р. Я вже й не пан, я таки́й мужи́к, як би й ви.

— Отсе́ би то? ка́жемо.

— Учо́ра дістáв а́бшит. Але нехáй вам кра́йним сло́вом ска́жу. Я до́ма не ма́ю ні вітця́, ні ма́тери, ні роди́ни тако́ї, аби́ менї до душі́. От заду́мав собі отту́т між ва́ми осели́тись. Ма́ю па́ру гро́ший, ку́плю собі ґрунт га́рний, покладу́ ха́ту, спра́влю худо́бу, тай бу́ду собі жи́ти, коли́ Бог помо́же, я бо зна́ю господа́рство.

Я так зрадів, Го́споди.

— А виж би, ка́жу.

— Та бо гов уже́ з тим тільким ви́канням! гри́мнув жанда́р — не кажіть менї „ви“, а́ле таки́ по парубо́цки „ти“.

— То най же бу́де й „ти“. А тиж би, ка́жу, між на́ми, про́стими Руснака́ми хотів жи́ти?

Я, ка́же Та́йвер, той ру́ский край та ті ру́ські лю́ди так полюби́в, що і не сказа́ти. У вас, ка́же, так яко́сь серде́чне, звича́йно, кра́сно; а у нас, на тій на́шій Нїме́ччинї, хо́лодно, яко́сь ну́дно!

— Та бо тобі тре́ба жени́ти ся, ка́же Яків до жандаря́. Без жі́нки не йде господа́рство в лад.

— А тиж як гада́в? ка́же жанда́р; жени́ти ся ві́дки голова́! Що вже моя́ Оле́ночка та чарівочка дїв! се́рце мое́!

— Яка Оле́ночка? пита́ю ся.

— Або́ твоя́ сестра́? ка́же Та́йвер.

— Як се?

— Отта́к се! ми дво́є лю́бимо ся, тай го́дї!

XVI.

Пе́ред Зеле́ними сьвятка́ми ла́годим ся ми всї три до весїлля. То́нїй, жанда́р отсе́, ма́є вже і ґрунт свій і ха́ту, і худо́би чима́ло, а що вже не убра́в ся га́рно! По на́шому перебра́в ся. Нагави́цї на нього́му чирчико́ві,[1]) як той жар,

[1]) Багрові.

сардáк чóрний, бланс̀ний,[1]) сорóчка рантухóва, чéрес у пять пряжóк, кресáк у зóлотї та в пáвах, а кéлеф хороцївский,[2]) такúй уже́, що такúй! А сам хлóпець — хлóпець!... Сердéшна Олéна, що гляне на нéго: так і зовяне. А по рýски не рубáє, нї!... зрóду нїхтó би не казáв, що се Нїмець; Руснáк таї Руснáк!

У тúждень пéред весїллєм, у недїлю, (вже і заповіди вúйшли і пúво вже взяли) сидимó ми собí усї три, та рáдимось дéщо, а я журю ся.

— А ти що журиш ся? питáє Тóнїй.

— От журю ся. Ви вже мáєте кóждий свою дружбу, а я ще не мáю. Таї не знáю, когó би то собí взяти?

— Або Андрія Сірмóна? кáже Яків. Аж тут Марія (Яковова молодá), без дýху в хáту.

— Бáдїчку, кáже, за вáми якúйсь вóяк питáє?

— Де? кáжу.

— Та он за ворітьмú!

— Чомýж не йде в хáту?

— Не хóче; кáже, абú ви д'ньóму вúйшли.

— А якúй він?

— Русявий, висóкий! óчи як ті фіялки сúнї, а як говóрить, то ув однó мóргає.

Я не побíг, а полетїв з хáти.

— Бáя, кáжу, пáне мій гóдний, сокóле мій ясний, чи се ви?!...

— Ба се такú я сам. Наш реґемéнт стоїть тепéр у Чернівцéх. Я чув, що ти жéниш ся (бо я за тéбе ув однó перевідував), от і вúпросив ся на 14 день на úрльоп, щоб то в тéбе погуляти вже, та погуляти! Чи дóбре я отсé зробúв?

— Ой, кáжу, пáне мій срібний, пáне мій дорогúй, óрле мій сúзий!... а сам єгó так обіймúв, трóхи не задýшу.

— Та гов вже бо, гов, кáже Тóнїй, сьміючúсь. Лїпше просїм отсьóго пáна, абú тобí пішóв у дружбú.

— У підскоки! кáже Бáя.

---

[1]) Обшúтий смушкóм. [2]) З Хороцéви.

XVII.

Тепе́р ми вже давно́ жона́ті. То́нїй держи́ть мою́ сестру́ Оле́ну, Яків Марію, а я знов Яковову Катери́ну. Таки́й то вже три́вок[1]) між на́ми лю́бий та ми́лий! І ґрунта́ ма́ємо, і худо́бу, і па́сїку, ще і ставо́к хо́чемо собі ви́копати. А з То́нїєм та Яковом жие́мо собі, як ті рі́дні брати́, ска́зано: „Три як рі́дні брати́“. Ско́ро неді́ля, або́ пра́зник, а ми вже вку́пі: сидимо́, ра́димось, бала́каємо, а як нас охо́та збере́, то і засьпіва́ємо собі га́рно, а нїхто́ вже так, як моя́ Катру́ся, серде́нько; як засьпіва́є, то пена́че в кли́не́вий листо́чок запіє, а То́нїй за не́ю на скри́пку. Сла́вно гра́є. А часо́м то згада́ємо собі свої давні лїта́, як то ми бі́дува́ли у сьвітї, не зна́ючи до́лї. Тодї хіба́ посму́ємо хви́льку, а́ле лиш хви́льку, відта́к знов зрадїємо, звеселимо́сь, таї́ порозхо́дим ся тихо́нько, га́рно, звича́йно ска́зано: щасли́ві. Лиш бра́тик мій Онуфра́шко, си́зий мій, не обізве́ть ся між на́ми, не поди́вить ся очи́ма ти́ми ти́хими та лю́бими, не промо́вить ре́чами своїми дрібни́ми та розу́мними: як спить, так спить собі на цви́нтарі поу́з ба́течка сво́го та не́ньки. А менї все здае́ть ся, що він не вмер, що він му́сить відкі́ля надійти́. Та ма́біть не при́йде вже, се́рце моє!!

VIII.

Безтала́ннє.

I.

Стара́ Гребени́ха бога́чка була́: фуду́льна[2]), образхо́вана, з масни́м язи́ком, як то ка́жуть. Сьвічку до це́ркви не поне́сла, ча́сточку не да́ла, ми́сочку не покла́ла, а проте́ лице́ своє́ пе́ред людьми́ так зна́ла обми́ти, що то! вона́ все була́ „бі́дниця“: у не́ї бжо́ли не роїли, нї корівки́ скоро́ми не дава́ли, нї з ове́чок во́вницї не встри́гла — вона́ зо́всїм безтала́нна була́! А тут ни́щечком так і сьмію́ть ся з дру́гих люди́й, що її було́ жа́лують.

---

[1]) Житє́. [2]) Гордови́та.

Лиш одна́ душа́ на сьвíтї ма́ла у не́ї і ла́ску й пошанíвок: стара́ ба́ба Ція, що зе́рном ворожи́ла, та в зьвíздах смотри́ла; і дню́ють і ночу́ють було́ вку́пі, та по цїли́х но́чах ви́стоять порозплїтані в садку́, лїчучи та викликáючи я́сної зо́рі. Ще і не повечері́ло гаразд, а Ція сиди́ть собі вже при ка́ганцї на пе́чі, та зе́рном розсува́є; Гребени́ха ко́ло не́ї.

„А що там паде́,[1]) лю́бко?“

— „Хиба́ я вам коли́ пра́вду не сказа́ла, зазу́лько?“ — ка́же воро́жка, — „у се́рцї кола́ч, на поро́зї кола́ч, в ха́тї гість, а се у ме́не старости́, лю́бко. Лиш о́сьде, з лївої руки́ тро́хи жаль, але то нїчо́го — мине́ть ся. А отсе́ зять бога́тий, зпід со́нця: і кола́ч, і ра́дість, і бо́рзо — бо пло́ту нема́; як не бу́де се́ї о́сени весїлля, то в лице́ менї наплю́й!“ —

„Сеж у ме́не ще дївчина молода́“, ка́же Гребени́ха, „а му́шу віддáти, щоби́ вже то́го Догаїшиного раз позбу́тись. Учепи́в ся, тїтко, дївчини, як репя́х кожу́ха — нї суди́ Бо́же!“

— „А дївчанаж?“ — пита́є воро́жка.

„Дївчина й га́дки не ма́є. Я ка́жу до не́ї: — коли́ хоч, то йди за То́дора, я тобі не спера́ю“. А вона́: „Ма́мо“, ка́же, коли́ж бо він таки́й ти́хий; яб за ним бу́вши зну́дилась“. —

„Лю́бка моя́!“ — рекла́ воро́жка.

„А тут бе́сїд по селу́ вже по́вно!“ жу́рить ся Гребени́ха. „Зна́єш, жо́но до́бра, що я гада́ю учини́ти?“

— „Кажíть, ла́стівочко!“

„Хо́чу віддáти свою́ Оле́ну за Угринчуко́вого Митра́. Я вже й з старо́ю зговори́ла...“

— „А відта́к же?“

„За́втра сва́тати ме“.

Се воро́жцї вода́ на лото́ки. — „Дай Бо́же таке чу́ти!“ — ка́же. — „Я вже вам давно́ хотїла се сказáти, та не сьмíла. Я, лю́бко, ду́же несьмíли́ва з ро́ду!“

„А що отсе́ ту́тки паде́?“ пита́є Гребени́ха, спра́вивши па́льцем на ку́почку зе́рна.

---

[1]) Пока́зує, вихо́дить.

— „Та отсе́, кріпечко[1]) се — гріб, але з лі́вої руки́, то чужи́й... Та ще до то́го й бі́дний!“

До́ки воро́жка ворожи́ла, а на дворі́ зорешли́во, та ти́хо, нїчо́го не чу́ти, ті́лько Дні́стер гуде́, та солове́йко сви́ще. А там стоїть То́дір з Оле́ною. То́дір пла́че; Оле́на скубе́ вишне́ву кві́точку в шмато́чки.

— „Я згу́блю ся“ — ка́же То́дір.

„Яки́й бо ти незвича́йний, То́доре!“ ка́же Оле́на. „На́що собі́ такі́ гадки́ до се́рця приводи́ти, коли́ я за те́бе пі́ду“.

— „Ув одно́ ка́же, що пі́де, а за дру́гого йде!“ — дорі́к па́рубок гі́рко таї́ пішо́в. Дівчині́ й „добра́ніч“ не сказа́в.

„Іди́, коли́ нерозу́мний!“ промо́вила вдови́на дочка́ з го́рда; махну́ла руко́ю таї́ пішла́ в ха́ту.

II.

У старо́ї Гребени́хи в ха́тї вінок плету́ть та боя́р збира́ють, а То́дір хо́дить собі́ по́над Дні́стер та в сопі́лку гра́є. Гра́є, а дрібні́ сльо́зи так єго́ і залива́ють! Зато́к[2]) сопі́лку за по́яс, таї́ засьпіва́в:

Ой засьвіти́, місяче́ньку,
Таї́ ти, зо́ре я́сна!
Ой в лу́зї, в лу́зї,
У лу́зї пшени́ця —
Там дівчи́на прекра́сна!

Пшени́ченьку дожина́є,
Все в го́ру та погляда́є:
Ой чи висо́ко,
Ой чи дале́ко
Си́вий со́кіл підлїта́є!

Лїта́єж він та лїта́є,
В кваті́рочку зазира́є:
Ой сїю ру́ту,
Ой сїю ру́ту —
Ой пода́й, ду́шко, ру́ку!

---

[1]) Нестотли́ве сло́во, — кри́шка, кри́шечка. [2]) Заткну́в.

Ра́даж би я ру́чку да́ти,
Не зволя́є стара́ ма́ти:
Ой взя́ла ма́ти
Не́люба до ха́ти —
Го́дї ру́ченьку да́ти!

Ой іду́ж я до Дуна́ю,
Та став же я та гада́ю:
Ой га́ю, га́ю,
Ти ти́хий Дина́ю —
Я тону́ти в то́бі ма́ю!

Да за марну́ причи́ну,
За невірну дївчи́ну;
Ой га́ю, га́ю,
Ти ти́хий Дуна́ю —
Що я в то́бі потопа́ю!...

Пішо́в домі́в. А до́ма моло́дший брат уже́ дожида́є.

„А ви де були́, ба́дїчку?“

— „Прохожа́в ся; або́ що таке́?“ —

„Та нїчо́го, ба́дїчку; Оле́на приходи́ла кли́кати вас у боя́ри“.

То́дір нїчо́го на се не відпові́в; пішо́в у ха́ту. Стара́ Догаїха сидїла за кро́снами, тка́ла сукно́. Та як погля́нула на То́дора, аж чо́вник з рук упа́в.

„Си́нку мій, а тобі що?“

— „А щож би?“ — ка́же; — „нїчо́го!“

„Та́же ти почорнїв, як голо́вня!“

— „Так вам ви́дить ся, ма́мо; я одна́кий“. —

Стара́ да́лї тка́ла, а син пішо́в у комо́ру на весїлля збира́тись. Ще і бра́тика моло́дшого покли́кав, щоб ему́ поміг.

За дві годи́ни То́дір був у́браний, гото́вий. Череви́ки на нїм бриже́вані,[1]) воло́скі; ногави́цї бі́лі; соро́чка ранту-

[1]) Шнуро́ваний.

хóва, золотúм хíрем[1]) та мúрсою[2]) вишúвана: пóяс брáний,[3]) Боянський; за пóясом ширúнька;[4]) на шúї хýстка шовкóва; на голові кресáня в самúх пáвах та в йордáнах[5]) волóских, що на цíлíй Буковúні такóї мабýть не булó.

Вúйшов з комóри. Кýчерики рýсо-золотí, пúшно зачéсані, повúлись по голóвці, засияли, мов зóлото. Він підíйшóв до нéнечки своéї старóї, став, дúвить ся на нéї дóвго, відтáк поцíлувáв íї в долóнь та й уклонúв ся низéнько. — „Нéнько“ — кáже — „благословíть!“

„А куди́, сúнку?“ питáє старá, „на весíлля?“

— „На весíлля“ — кáже.

„Бóжа тебé Мáти благослови́, дýшко! Та нé барú ся дýже: я самá в хáтї“.

— „Ба я мóже й забарю́ ся, нéнечко“.

„Нíчóго, сúнку, нíчóго. Лиш не тужúй так дýже. Не судúло ся, дýшко — щож робúти?“

Він тодí сплáкав. А брáтик молóдший — Васúлько — як не кúнеть ся ємý пóза шúю: „Бáдíчку“, кáже, „брáтику мíй дорогúй! куди́ ви отсé йдéте?“

— „На весíлля, Васúльку“. —

„А менí все здаéть ся, що я вас бíльше не побáчу! Тóдірку, бáдíчку, брáтчику мíй рíдний!...“

„Тóдір поцíлувáв хлóпця в чолó, перехрестúв, пригорнýв до сéрця.

— „Васúльку“ — кáже — „я забарю́сь: не лишáй нéньку“. —

Уклонúв ся, таї пішóв.

Пливé Днíстéр, тúхий, як той рýский нáрід, широ́кий, як єгó дýмка, глибóкий, як єгó рáни; по тім бóцї Галичинá, по сíм Буковúна. Вéчер був тúхий. В Хрещáтицькім монастирí дзвонúли на вечірню, мíсяць сходúв повóли. Зійшóв, засьвітúв, засняв, цíлý Буковúну зóлотом поволíк. Соловéйко сьпівáв у лýзї.

---

[1]) З румýньского — золотá нúтка. [2]) Нúтка бавóвняна [3]) Плéтений вузкúми ремінця́ми. [4]) Хустúна. [5]) Ґерданú, вузкí з пацьóрок вишúвані пасóчки для прикрáси головú, капелю́ха і т. д.

А в лу́зі стої́ть я́вір, обня́в молоду́ кали́ну, пригорну́в до се́бе. Стара́ верба́ нахили́лась над ни́ми, знай та не́нька рі́дна над своїми дїточка́ми. Дївчина здойми́ла золоті́ та паху́чі свої́ ки́ти д' го́рі; ко́ло не́ї постели́в ся зеле́ний барві́нок, пригорну́вшись, заду́мав ся. Пи́шна черемши́на вима́хує бі́лими своїми ві́тами, знай та бога́цька донька́ пи́саними рукава́ми, а кучеря́вий дуб стої́ть та сьмі́ється ся, мабу́ть до то́ї фія́лочки, що є́му́ на ко́ренї зацви́ла. Висо́кими та широ́кими Днїстро́вими берега́ми постели́лись шовко́ві тра́ви молоде́нькі, а по них хо́дить па́рубок хоро́ший — прехоро́ший, хо́дить та в сопі́лку гра́є. Се був То́дір.

Грав він до́вго — раз весе́ло, що аж се́рце тріскало, а відта́к знов су́мно, тужли́во. На бе́резї стоя́в бі́лий ка́мінь; він сїв собі́ на тім ка́менї, покла́в кресак'), та сопі́лку бі́ля се́бе на мура́ву, склони́в го́лову на ру́ки, заду́мав ся. А з села́ чу́ти було́ музи́ку, що гра́ла у Оле́ни на весі́ллю.

„Що сей сьвіт, що є́го́ любо́в, що є́го́ до́ля? Сьвіт — Днїстрова́ фи́ля, любо́в...“ Не доказа́в — — —

Дру́гої дни́ни найшли́ ті́лько кресаню на бе́резї та сопі́лку.

---

8. Олександер Кониський

ур. 1836. р. в хуторі Переходівці, в Чернигівщині з стародавного роду, що з початком XVII. ст. зайшов з Галичини на Україну. Скінчивши науки, вступив до судової служби в Полтаві. По знесеню кріпацтва покинув Кониський судову службу і став адвокатувати. Окрім того працював він в недільних школах полтавских і почав ладити книжки для початкової науки в українській мові. Задля того запідозріно є́го в ширеню української пропаґанди, увязнено (в сїчні 1863. р.) і вивезено до Вологди, а звідтам заслано є́го ще дальше в Тотьму в глибокій Росиї. Живучи на заслану, бідував тяжко і трохи не осліп. Задля слабого здоровля Кониський дістав дозвіл від царя виїхати за границю лїчити ся (1865. р. Саме тоді він одружив ся).

Їдучи за границю через Петербург, познакомив ся там Кониський лично з Костомаровом, з котрим вже перед тим переписував

---

[1]) Або́ кресаня, гуцу́льский капелю́х.

ся. В розмові про Галичину висловив Костомарів погляд, що Русини повинні понехати язикову мішанину „Слова“, а витворити у себе літературу на народній мові, взявши за основу і мову і літературу, яка вже є на Україні. В переїзді через Львів познакомив ся Кониський з виднійшими Русинами, відтак подав ся в Німеччину. Звідтам з поради лїкарскої вернув на Україну, однак єго перевезено в Катеринослав і аж в р. 1872. вернено єму волю. З того часу поселив ся він в Києві. Тут взяв ся жваво до громадскої і літературної роботи і до самої смерти не кидав пера. Він нераз проживав довший час в Галичині і Буковині, щоби тут пізнати край і нарід рускій. Умер 1900 р.

Писаня. Ще бувши учеником, став Кониський писати поезиї, а коли в Петербурзі стала виходити „Основа“, підмагав він не тілько се виданє своїми поетичними і прозовими творами, але також посилав ріжні писаня до Глібового Черниговского Листка і до галицких та буковиньских часописий і альманахів, підписуючись звичайно прибраними назвиськами (Сирота, Перебендя, Верниволя і ін.).

В перших лїричних поезиях Кониського проявляє ся великий вплив Шевченкового ґенія. Опісля бачимо у Кониського більше самостійности, а хоч єго поетичних творів не можна поставити поруч першорядних поетів, всеж визначають ся они ядренною мовою і силою слова та глубоким і патриотичним чутем. Гарні єго пересьпіви біблійні н. пр. „Проповідь на горі“.

Властивим полем літературної дїяльности Кониського є повість і на тім полї виявив він таку богату творчість, як мало котрий з руских письменників. Він написав більше як пятьдесять повістий, оповідань і картин з житя і доторкнув ся в сих творах усїх важнійших питань национального і суспільного житя як простолюдя, так і осьвічених верств суспільности на Україні. Кониський наслїдував спершу оповіданя Вовчкові, списуючи неначе фотоґрафії з житя, однак опісля проявив самостійну творчість. В тих картинах з житя зачіпає Кониський питаня про відродини і економічний побит народу, котрого поправу можна осягнути лише працею і просьвітою, та понеханєм забобонів, піяньства і ледарства. Він вступає ся за права темного народу і дорікає всїм, що лише намагають ся визискувати темноту і непорадність. До найкрасших між тими картинами належить „Наймичка“, в котрій зобразив невідрадне економічне положенє бідних робучих людий. Попри реалїстичний напрям в зображеню дійсности проявляє ся в деяких картинах Кониського сентиментальна закраска. Кониський написав чимало оповідань з житя осьвіченої верстви суспільности, в котрих доторкнув ся не тілько питань суспільних, але й национальних. Між тими визначає ся роман ширших розмірів (недокінчений) п. з. Семен Жук і єго родичі, котрого основою поклав автор новочасні думки і суспільні західно-европейскі погляди, які стали проявляти ся між

осьвіченими Українцями після знесеня крепацтва і в 60-их роках. Представникови „нового духу“ самолюбови-космополїтови, протиставить симпатичний але неясний і невиразний тип народовця. Передсмертним твором Кониського є „Молодий вік Одинця, хроніка давноминулого“. Сим Одинцем є сам автор, котрий в сім творі подає нам спомини з 50-их і 60-их років XIX. ст. про житє, погляди і змагання тодішної осьвіченої верстви на Україні, змагання до національного осьвідомленя, які зустрічають ся з перепонами поліційних властий і доводять до увязненя Одинця і процесу. Кониський підносить національну хоругву насупротив космополїтизму і материялїзму і уміє погодити національну ідею з щирою працею для народного добробиту. Найбільшу силу творчу проявив Кониський в картинах з суспільного житя, а гарна мова, прикрашена народними приславями, додає їм ще більшої стійности.

Окрім поезий і повістий писав Кониський чимало статий історично-літературних, критичних, історичних, економічних і ін. Зпоміж тих іменно замітна критично оброблена життепись Шевченкова більших розмірів (в 2-ох томах). Він писав також богато московскою мовою про українські справи і перекладав чимало з московского.

Літературне становище. Мало котрий письменник українсько-руский виявив таку богату і ріжнородну творчість, мало котрий підніс ся до такого ясного розуміня задачі і напряму українсько-руского письменьства, та причинив ся таким вкладом до виробленя літературної мови і витревав непохитно на своїм становищі при всіх супротивностях. Тому Кониський належить до найвидатнійших письменників, а заслуги єго пошанували земляки двічи сьвітлими обходами ювілейними (у Львові і в Київві), а народно-рускі товариства львівскі іменували єго своїм почесним членом.

I.[1])

Моє бажа́нє.

Не обскура́нт я, що не пла́чу
За тим, чого́ нема́,
Що вже мину́ло і мина́...
Я Украї́ни до́лю ба́чу
Не в бунчука́х, не в булаві́,
Не у гетьма́нській голові́;
Не в ска́рбах схо́ваних у скри́ні,

---

[1]) Пор. Чи́танка для I. р. учи́т. сем.- стор. 1, 234, 241, 246. — Чит, для II, р. уч. сем. стор. 185, 300.

Не в Запоро́жській Украї́ні,
Не в тім, щоб ви́бившись на во́лю
Із По́льщею знов воюва́ть
Та кров славя́ньску проliва́ть,
І засіва́ть трупа́ми по́ле.
Я да́ром сліз не проliва́ю...
Славя́н усіх в одні́й семї́
Поба́чить хо́четь ся менї́...
Ось, ба́чте, — я чого́ бажа́ю.

II.

Ду́мка.

У кире́ях у бриля́х,
З люлька́ми; з саква́ми
Ішли́ на́ші на Ладо́гу
Би́тими шляха́ми.
Везли́ они́ за собо́ю
Не з Сі́чи гарма́ти,
Не рушни́ці й гаківни́ці,[1])
За́стуни, лопа́ти...
Ішли́ вони́ не би́ти ся,
Не Шве́дів смири́ти
І не во́лї борони́ти
А... рови́ копа́ти!
Йдучи́ вони́ сі́ромахи,
Не пі́сні сьпіва́ли,
А хустка́ми з мережка́ми
Сле́зоньки втира́ли...
Ішли́ полки́ коза́цькії
Смутни́ми ряда́ми,
На́че ба́тька-ота́мана
В моги́лу схова́ли.

Поне́реду Полу́боток,
А за ним Сули́ма...
Заріда́ла за сина́ми
Вдова́-Украї́на...
Не верну́лись сі́ ді́ти
З Ладо́ги до до́му,
Де копа́ли, там пропа́ли...
Така́ вже їх до́ля!...
І за що таку́ пору́гу
Вони́ потерпі́ли?
Хиба́ зате́, що пра́вдою
Щи́рою служи́ли?!
Хиба́ зате́, що тру́пами
Полта́вщину вела́ли,
Як від Шве́дів відби́ти ся
Москві́ помага́ли?!
Хиба́ зате́, що із во́лї
Відда́лись в нево́лю,
І на ві́ки погуби́ли
Коза́цькую до́лю?!

---

[1]) До́вга, в давни́х часа́х ужи́вана стрільба́, яку́ запа́лювано на па́нівці.

III.

Єфта́єва дочка́.[1])

З сьвято́го письма́.

(**Марку Вовчку**).

Наску́чило Єфта́я
Дочці́ з війни́ жда́ти:
І вихо́дить за воро́та
Ба́течка стріча́ти.

Іде́ Єфта́й з побі́дою...
Ті́лько дочку́ вба́чив —
Ски́нув ри́зи, роздира́є
І гірки́ми пла́че:

— »Чого́, та́ту, таки́й сумни́й?«
Дочка́ запита́ла,
Ти поби́в ді́ти́й Амо́на,
До́бра сла́ва ста́ла.

— »Че́рез те́бе, моя́ до́ню,
Я се́рцем вбива́юсь;
Бо на ві́ки я з тобо́ю
Ско́ро попроща́юсь.

Я Бо́гу обіща́в ся,
Коли́ Він помо́же
Вра́жу си́лу одолі́ти
Й на́ша перемо́же,

Поверну́вши ся до до́му,
То́го в же́ртву да́ти,
Хто із дво́ру пе́рший ви́йде
Мене́ зустріча́ти.

---

[1]) Єфта, оде́н з т. зв. су́диїв біблі́йних, казо́чна східно-йорда́ньска по́стать героі́чна, провідни́к доброво́льців. Земляки́ єго́ візва́ли єго́ на по́міч пі́сля пере́казу про́ти Амоні́тів (в ді́йсности про́ти Моабі́тів). Виправля́ючи ся в по́хід, зложи́в він обі́т, що на слу́чай побі́ди принесе́ в же́ртву се, що з по́воротом на́йперш зустрі́не. Як раз ви́йшла єму́ на зу́стріч одино́ка єго́ дочка́.

Зустрічáти менé, дóню,
Ти пéрша спішúла;
І Бóгови себé в жéртву
Самá осудúла...»

— »Колú так — не плач, мій тáту:
За вóлю родúни
Нехáй ляжу дочкá твоя
В сíрую могúлу«.

IV.

Непримúрена.

(З зáписок сíльскóї учúтельки на Украíнї).

Себé і нáше життя́ я вúразно зазнáю лéдві з деся́того рóку мóго вíку; а як воно́ жúло ся ранíйше, самá не зазнáю, нáче ранíйше я й не жúла! Що вíдаю про те, вíдаю тíлько від сестрú, та від нéнї. Мабýть хмáрно і тьмя́но ішóв мій дитúнний вік, бо з йóго я нїчогíсенько собí не пригадáю. Що перш за все сидúть у мéне в пáмяти, так книжка з малю́нками. Вéльми я любúла її читáти; читáю бýло цїлúй день, на ніч в гóлови під пóдушку і колú в ночí не спить ся, я читáю собí з головú. Ня́нька знáла сúлу казóк і отó булó, абú смéркло, так вонá приля́же, а я бíля нéї на ослíнчику ся́ду та пúльно препúльно слýхаю її кáзки. Охóча я булá до казóк і тепéр ще знáю їх сúлу і, бáчу дóбре тепéр , якý велúку вагý мáють казкú не тíлько для пíзнання мóви, áле і в шкóлї. Скóро помічý я отепéр в шкóлї, що малá дїтвóра вже притомúла ся і трéба їй спочúти, я зáраз кáзку їм. Лишúти їх на вóлю не мóжна, зáраз пустувáти муть, на теж воní дíти; піднимýть гáлас, не давáти муть стáршим учúти ся; от я їм кáзку. І як же воní тодí уважно слýхають; аж ротеня́та пороззявля́ють.

Другóю моéю книжкою булá Кулíшéва „Грамáтка“; ня́нька її десь добýла і подарувáла менї; я її всю по пáмяти і тепéр прокáжу, вúвчила я її, читáючи ня́ньцї. І ня́нька і куховáрка нáша Марúня страх як любúли слýхати „Грамáтку“, — властúво — істóрию.

II.

Скілько себе́ памята́ю — до кни́жки, до нау́ки у ме́не зма́лку вели́ка охо́та була́, та нїко́му було́ вчи́ти мене́ так, як тре́ба. Тату́сь ряди́ в го́ди, як тра́пить ся єму́ вільна годи́на, то й прока́же було́ де́що з кни́жки, і писа́ти загада́є; а не́ня нїко́ли, аби́ я була́ „до лиця́“ при́брана, от їй і доси́ть. Ма́ло вона́ про ме́не піклува́ла ся; а як розпусту́ю ся було́ ве́льми, — я таки́ пустотли́ва була́, — так вона́ мене́ в куто́к і ткне кни́жку в ру́ки; чи чита́ю я, чи нї, — їй про те байду́же; аби́ я сидї́ла мо́вчки та не пустува́ла. Зате́ на ста́ршу сестру́ уся́ її ува́га; менї́ малі́й тодї́ аж за́здро става́ло.

Сестра́ Та́ся на шість рокі́в старі́йша за ме́не; її відда́ли до пенсіо́ну однї́єї Нїмки́нї; звідтіль вона́ ходи́ла до ґімна́зиї, а до до́му бра́ли її що субо́ти у ве́чері, та на ко́жні вака́циї. Вели́ких ко́штів брав той пенсіо́н, а́ле та́то з оста́ннього тягли́ та плати́ли. Па́нське ви́хованнє дава́ли в то́му пенсіо́нї; пе́рша річ — „мане́ри“ (пово́дження), да́лї францу́ська мо́ва, музи́ка на роя́лї, танцї́. У батькі́в, мабу́ть така́ ду́мка з сестро́ю: хоч її осьві́та і ви́хованнє і до́рого коштува́ти муть, зате́, як ви́йде вона́ з ґімна́зиї, так працюва́ти ме коло осьві́ти усї́х ме́нших сесте́р, значи́ть — на́ша осьві́та — не бра́ти ме ко́штів.

Раз яко́сь ста́ла я проха́ти її, щоб вона́ вчи́ла мене́ нау́кам; вона́ на те:

— „Коли́ там я тебе́ вчи́ти му; он ма́мі скажи́, неха́й що дня те́бе учи́ть“.

Я до ма́ми, а ма́ма менї́:

— „Менї́ не до тво́го вче́ння; у ме́не й без то́го браку́є часу́ на що и́нче. Трива́й: Та́ся скінчи́ть ґімна́зию; заберемо́ її, тодї́ вона́ тебе́ і вчи́ти ме“.

І поча́ла я з то́го часу́ дожида́ти, на́че Бо́жого со́нця, то́го щасли́вого дня, коли́ Та́ся скінчи́ть ґімназию...

III.

Наре́штї діжда́ла ся!... Та́ся вчи́ла ся до́бре і скінчи́ла ґімна́зию з нагоро́дою золото́ю меда́лею. Вжеж і бе́нкет спра́вили батьки́ в той день, як приве́зли Та́сю до до́му! гучни́й та бучни́й і не сказа́ти! цїлї́сеньку ніч — до схо́ду

со́нця танцюва́ли. Та ніхто́ так не раді́в, як я! Дру́гого дня по бенке́ті за́раз я пе́ршим сло́вом до Та́сі: „Сестри́ченько моя́ ми́ла! коли́ почне́ш мене́ учи́ти?“

А вона́ дивови́жно гля́нула на ме́не і ка́же:

— „Гля́ньте ся, яка́ швидка́! дру́гої тако́ї чи й ви́дано де! не да́ла мені́ поріг переступи́ти — за́раз і вчи її. Ніби́ за сім лі́т не остоги́дло мені́ і вче́ннє і книжки́! Дай хоч тро́хи ви́дихати їх, неха́й хоч вака́ції мину́ть“.

Ма́ма потягла́ ру́ку за Та́сею; та́то не змага́ли ся. „Не жури́сь, до́чко, Титя́но! мо́вили до ме́не: твоє́ не втече́. По вака́ціях Та́ся доло́жить пра́ці; з твоє́ю охо́тою та з твої́м хи́стом вона́ тебе́ за рік навчи́ть то́му, чо́му в ґімна́зиї й за два ро́ки не навча́ть“.

Ота́к мина́ли і мину́ли вака́ції. Та́ся й не гада́ла про мою́ нау́ку. По вака́ціях у не́ї вже дійсне бракува́ло часу́: з ра́нку до глухо́ї но́чи у нас го́сті. Раз яко́сь відва́жила ся я нагада́ти Та́сі про мою́ нау́ку. Вона́ як ки́неть ся до ме́не; я злякала ся, а вона́ мене́ до ло́ня, як притисне, як почне́ мене́ ці́лува́ти і каже:

— „Ой Та́ню, Та́ню! яка́ ти дурне́нька. Неба́вом і шлюб візьму́. Ну, чи мені́ж тепе́р ці́кува́ти ся про твоє́ вче́ннє“.

Мене́ на́че хто в саме́ тім'я до́вбешкою! Я припа́ла до Та́сі на гру́ди та як заголо́шу.

— „Чого́, чого́? втї́ша́ла вона́ мене́. Як побе́ремо ся, ми переї́демо жи́ти в мі́сто і тебе́ візьме́мо; там є ґімна́зия, от ти й ходи́ти меш! Не плач! а до́ки що, я дам тобі́ усї́ мої́ книжки́, ти з них сама́ вчи́ти меш ся“.

А тут і ма́ма прийшли́, розпита́ли ся, чого́ я ру́мсаю[1]) і звелї́ли за́раз вгамува́ти ся... Я мо́вчки ко́втала сле́зи і сама́ не тя́млю, чому́ прийшла́ до ме́не в го́лову ду́мка, що Та́ся не візьме́ мене́ до се́бе, що не ба́чити менї́ ґімна́зиї. Ота́к поняла ся хма́рою пе́рша моя́ надія на осьві́ту в ґімна́зиї.

IV.

Весїлле призначи́ли спра́вити в жо́втні.

До́ки батьки́ на́ші бала́кали там про Та́сине весїлле, ми з Са́нею пішли́ гуля́ти[2]) по селу́. День ви́няв ся на пре-

---

[1]) Шльо́хати. [2]) Перейти́ ся.

чу́до: зо́всїм не осїнний, а весняни́й, я́сний, те́плий, годи́нний.[1]) Ми дійшли́ аж до шко́ли. Була́ саме́ годи́на відпочи́нку, дїтво́ра ви́сипала з шко́ли, бі́гала, гайса́ла і гула́ немо́в ті бжо́ли. Учи́телька сидїла на рундуцї позира́ла на сво́го роя́. Поба́чивши нас, вона́ поклика́ла до се́бе; а коли́ прийшла́ годи́на вчи́ти ся дїтям, і ми з Са́нею пішли́ в шко́лу і сидїли, аж до́ки не прийшла́ пора́ іти́ дїтям на обі́д.

Оту́т впе́рше народи́ла ся у ме́не ду́мка, зроби́ти ся учи́телькою в сїльскій шко́лї; так вона́ мене́ обгорну́ла, так уся́ я перея́ла ся є́ю, що нї про що вже більш не спромо́жна була́ й ду́мати. Пе́вна річ, що ду́мку ту зроди́ло у ме́не те вражі́ннє, яке́ зроби́ло на мою́ перенятли́ву вда́чу пово́дженнє з дїтьми́ учи́тельки. Цїлу́ годи́ну ба́чила я і чу́ла, як вона́ любо́вно, ласка́во вчи́ла дїти́й, розмовля́ла з ни́ми, прока́зувала, розповіда́ла, а дїти горну́ли ся до не́ї серде́чно, щи́ро, на́че до рі́дної не́нї кохано́ї. З ро́ду впе́рше ото́ я була́ в сїльскій шко́лї і впе́рше спізна́ла, яка́ вона́ дїйсне є. До то́го часу́ я тілько чу́ла про „мужи́чі“ шко́ли і, не тя́млю гара́зд чому́, гада́ла собі, що в тій шко́лї учи́тель, чи учи́телька — стро́гі, сувори́, до дїти́й не привітні, сваря́ть ся на їх, бю́ть їх, а тут поба́чила що и́нче.

— „От коли́б мене́ відда́ли хоч в сю шко́лу“, поду́мала я і повіда́ла свою́ ду́мку Са́нї.

— „Фу! Та́ню!... що се ти ви́гадала! відповіла менї попівна, як се мо́жна! та твої батьки́ нї за́що в сьвітї не відда́либ тебе́!“

— „Чому́?“

— „Та як же мо́жна! благоро́дну дити́ну та в мужи́цьку шко́лу, на́че ґімна́зиї нема́; нивідь що приве́рзло[2]) ся тобі; ти й не хвали́сь про се нїко́му, а то тобі о́чи ви́сьміють“.

Я замо́вкла, бо не тя́мила, що відповіда́ти. Спра́вдї я була́ „па́нського ро́ду“, „па́нночка“, а шко́ла була́ про „мужиченя́т“, а́ле ду́мала я собі: хиба́ я погіршаю з то́го, що посижу на одній ла́вцї з „мужиченя́тами?“

(Після весїля проводи́в оте́ць молоди́х на новосїлє, простуди́в ся та уме́р. Та́ня поїхала до сестри́, сподіва́ючись на да́рмо, що

[1]) Со́няшний. [2]) Присни́ло ся.

она́ бу́де її вчи́ти. Заду́мала о́тже піти́ в Ки́їв, де наня́ла ся на робо́ту в маґази́н, заробля́ючи шитє́м а при тім стара́ла ся чи́танєм придба́ти собі ви́сшу осьві́ту. В тім часі занеду́жала на тиф, а щоб пі́сля се́го лі́то прове́сти на селі́, поїхала за бо́ну в ху́тір. Тро́хи не рік перебу́ла в Гло́бишій-Ба́лці, а не призвича́їлась до степу́ і степове́ вражі́ння чима́ло причини́ло ся до то́го, що поки́нула Гло́бину-Ба́лку не добу́вши ро́ку.

На ху́торі жив госпо́дарем Гордій Гло́ба з своє́ю по́другою Ма́ртою Семенівною і донько́ю Пала́жкою, скінченою ґімнази́сткою, що віддала́сь була́ за лїкаря́. Пала́жка ча́сто ве́ла розмо́ву з бо́ною і дока́зувала їй, що ко́жен чоловік повинен примири́ти ся з життє́м і бра́ти з не́го те, що мо́жна взя́ти. Докоря́ла о́тже бо́ні, що она́ ки́дає ся з одно́ї профе́сиї до дру́гої. На се відповіда́ла бо́на, що она́ непримире́на, що повік не примири́ть ся з профе́сиєю шва́чки або́ ня́ньки. а що си́ла є, бра́ти меть ся до учи́тельства. Ви́просила собі о́тже, щоб могла́ чита́ти книжки́ з ша́фи Гло́биної).

V.

У ме́не дві повні́сеньких ша́хви книжо́к! чу́єте!! та я з ро́ду-ві́ку сті́лько й не ба́чила їх! а тепе́р усі́ вони́ у мої́х рука́х: ору́дуй і́ми, скі́лько хоч! Е! ні! не скі́лько хоч! на́ймичці, люди́ні піднево́льній так не мо́жна!

Бі́льша части́на книжо́к були́ непереплете́ні, дово́лї й не розрі́заних, значи́ть і не чи́таних. І яка́ж тут була́ мішани́на! Я не тя́мила, з чого́ поча́ти чита́ти? В одні́й ша́хві, ці́ла поли́ця в горі́, стоя́ли усе́ в пали́ту́рках ріжноманї́тні книжки́ по величині́, почина́ючи з дово́лї гру́бих і кінча́ючи дрібне́сенькими. Я взя́ла пе́ршу з кра́ю: розгорну́ла, чита́ю: „Осно́ва...“ До́сі я й не чу́ла про не́ї... Усі́ книжки́, що були́ на сі́й поли́ці — були́ украї́ньскі — нови́на для ме́не така́ несподі́вана і така́ ці́ка́ва!

З книжо́к украї́ньскою мо́вою я до́сі чита́ла ті́лько „Кобзаря́“, про и́нчі які́, — на́віть не чу́ла, що вони́ є на сьві́ті! З ґеоґра́фії ві́дала, що в Австрії є́сть „провинція населенная русскими, главный городъ Лембергъ, съ 70 тысячами жителей“ і більш нї́чогі́сенько! Мені́ й на ду́мку не впада́ло, що „Галиція, русскіе і Лембергъ“ се ті самі́ Галичина́, Русини́ і Львів, про котри́х потім я дові́дала ся сті́лько ці́ка́вого, котрі́ просьвіти́ли мене́ і сприя́ли мені́, зроби́ти ся дійсне вже непримі́реною, на ві́ки непримі́реною!...

Чита́ючи „Осно́ву“, я закмити́ла на а́ркушах бога́цько при́писок олівце́м: вони́ ще більш мене́ заці́ка́вили. Між ни́ми були́ такі́ пи́тання, що усю́ збенте́жували; і́нодї ці́ли́ми годи́нами ду́мала я над ни́ми і нї до чо́го не доду́мувала ся; ба́чила тільки свою́ темноту́, та тя́мила, що тре́ба шука́ти, чи не тра́пить ся тако́ї видю́щої люди́ни, щоб да́ла ві́дповідь на ті пи́тання. Деж тут в ху́торі взя́ти тако́ї люди́ни?... Глобе́нко не приїзди́в на вака́ції. Пала́жка, сама́ не тя́млю, чому́ ста́ла про́ти ме́не гороїжли́ва, а стара́ й по́готів;[1]) з не́ю я й не відва́жувала ся зня́ти бе́сїду про ті пи́тання. Тай ста́ла я поміча́ти, що з то́го ча́су, як дозво́лили менї бра́ти з їх бібліо́теки книжки́, обі́дві вони́ день за день става́ли до ме́не не таки́ми, яки́ми були́: чимсь сухи́м, холо́дним ста́ло ві́яти від них на ме́не; а часо́м було́ тхне таки́м го́рдим ду́хом, що у ме́не аж сле́зи наве́рнуть ся.

Тимчасо́м жадо́ба ві́дповіди на оті́ пи́тання зроста́ла в моїй голові́ все бі́льше. Вда́ча у ме́не чутка́ і ве́льми перенятли́ва; ско́ро що вдіє на ме́не глибо́ке вражі́ння, я до́вго бу́ду під тим вражі́нням; розбу́джене ба́жання до́ти не вгаму́єть ся, до́ти не дава́ти ме менї споко́ю, до́ки я або́ вдово́льню є́го́, або́ перебе́ є́го́ дру́ге яке́ вражі́ння. Так було́ й тут: між и́нчими пи́таннями, спложеними чита́ннєм украї́ньских книжо́к — на пе́ршому мі́сцї стоя́ло і бенте́жило мою́ го́лову пи́тання: що то таке́ „украї́нофі́льство?“ Як тре́ба дїйсне розуміти є́го́ теорети́чно і практи́чно? куди́ і до чо́го воно́ веде́? Мій інсти́нкт, не більш як інсти́нкт дава́в менї ві́дповідь, а́ле я не тя́мила, чи пе́вна та ві́дповідь?

Я ста́ла на то́му, щоб спе́ршу при до́брій на́годї спита́ти у Пала́жки: чиж ві́дає вона́, хто роби́в оті́ за́мітки в „Осно́ві“? Спита́ла. А вона́ менї так неввічли́во:

— „Я вже каза́ла вам, що то книжки́ не мої, а ба́тькові, у йо́го й пита́йте, а я їх не чита́ла. Та лїпшеб ви пильнува́ли більш бі́ля сво́го ді́ла, нїж бі́ля „Осно́ви“.

Я нїчо́го на те: так менї при́кро ста́ло! Чи яж не пильнува́ла догоди́ти їм!? мовчу́, та сле́зи ко́втаю.

---

[1]) Тим більше.

Че́рез кі́лька хвили́н прийшла́ стара́ і звелі́ла мені одягти́ Інну[1]) в го́сті.

VI.

Пала́жка з не́нею і до́нею ру́шили з дво́ру в го́сті; мене́ не взя́ли; я тому́ й раднійша була́: зара́з ки́нула ся і пошто́пала[2]) панчо́шки; а тоді „Кобзаря́“ з ша́хви і ну чита́ти. Чита́ю і сама́ чу́ю, як з то́го чи́тання розхо́жують ся більш та більш мої не́рви! чу́ю. як сле́зи виплива́ють з само́го се́рця, як вони́ підійма́ють ся все в гору́. Наре́шті — як ста́ла чита́ти „До́ле! де ти?“ ле́дві промо́вила: „коли́ до́брої жаль, Бо́же! так дай зло́ї“, та з сім сло́вом, як заголо́шу на ці́лий будинок!... Стари́й Гло́ба, що був тоді саме́ у своє́му кабіне́ті, прожо́гом у сьвітли́цю, де я сиді́ла! шви́дче дає́ мені води́ пи́ти, та пита́єть ся:

— „Чого́? чого́?“

А я й сло́ва промо́вити не спромо́жу ся, ті́лько голо́шу, на́че по ме́ртвому.

Наре́шті вгамува́ла ся, вийшла на ґа́нок, повітря чи́сте, пахну́ло на ме́не і так на́че усе́ оте́ збенте́ження — хто єго́ зна, де й ді́ло ся, на́че хто взяв та руко́ю єго́ з ме́не зняв.

Тоді Гло́ба знов до ме́не розпи́тувати. Я єму́ усі́єї пра́вди не сказа́ла; ду́мка така́: помогти́ він не помо́же, а ще, як часо́м ска́же жі́нці, або дочці́, — так гі́рше ви́йде. Так ка́жу, сама́ не тя́млю, з чого́ воно́ ста́ло ся; зро́ду впе́рше зо мно́ю таке́.

— „Ви, пе́ред тим, пита́єть ся, „Кобзаря́“ чита́ли?“

Ну, от з се́го і зня́ла ся у нас бе́сїда про українські книжкки́; перейшла́ вона́ на „Осно́ву“, на оті по́мітки олівце́м і. т. д. Гло́ба так при́язно розповіда́є мені, а я так ці́ка́во слу́хаю, так ува́жно. Потім то́го він розпи́тував у ме́не мої думки́; я не таїла ся, розказа́ла єму́ щи́ро усе́, на́че ба́тькови, як і про що я ду́маю: да́лі він ка́же до ме́не:

— „А ну́те, прочита́йте мені щонебу́дь з „Кобзаря́“ і принїс книжку.

Я єму́ з голови́ прочита́ла[3]) спе́ршу „І молодо́ї й золото́ї“, потім „До́лю“, да́лі „До́ле, де ти“. Не ска́жу, чому́ так, але

---

[1]) Іри́на. [2]) З нїм. stoppen, направля́ти. [3]) Продеклямува́ла.

й дóсї, як і зáвждї, читáючи отí вірші, я переймáю ся кóжним слóвом поéта і чýю в душí і в сéрцї у сéбе те самé, що читáю. Жáдні вірші нї Шевчéнка, нї Лєрмóнтова, нї Пýшкина нїкóли не робúли на мéне такóго глибóкого вражíння, як отí три: щось трóхи похóже на те вражíння викликáють у мéне тíлько вірші Міцкéвича — дéякі сонéти єгó та „Do Matki Polki“.

Глóба став хвалúти моє чúтання і кáже:

— „От про вáші думкú і вáше чúтання, як довíдаєть ся Бóрис Несторóвич, то-то радíти ме. Ємý й на дýмку з рóду не впадáло, якá ви патрióтка! Тай не дúво! колú я що дня вас бáчу, а не спостерíг“.

Глóба встав і почáв ходúти по ґáнку. Потím розгорнýв „Кобзаря“ і кáже: „а слýхайте, я вам прочитáю і прочитáв:

„На рíках круг Вавилóна,
Під вербáми в пóлї!...“

Як він читáв!! такóго чúтання нїкóли вдрýге не довелó ся менї чýти! чи мóже воно́ такé вражíння на мéне зробúло чéрез те, що я у ту годúну — уся́ переняла ся чуттéм і думкáми про Украíну! Не скáжу! áле от і зáраз бáчу, як стоїть Глóба сéред ґáнку; у лївші[1]) у йóго книжка; óчи горя́ть, сúва бородá тремтúть... чýю як він, бýцїм зубáми скрегóче, вимовля́ючи:

„А колú тебé забýду,
Ієрусалúме!
Забвéн нехáй во вік бýду“.

Від єгó гóлосу, інтонáциї, найпáче від тóго: „забвéн нехáй бýду“ у мéне аж тїло усé затремтїло!... комашня́ по йóму забíгала...

„І язúк мій онїмíє“

читáє Глóба і я чýю, що у мéне нїбú язúк нїмíє, приростáє до пíднебíння. Менї здаєть ся, що на самý менé схóдить кáра Бóжа затé, що я „забýла помянýти нáшу слáву...“ затé, що я не розпíзнавала дóсї „дїтúй Едóмських...“

---

[1]) В лївій руцї.

...Тре́ба неодмі́нно, мо́вив наре́штї Гло́ба, щоб ви спізна́ли ся з Бо́рисом Несторо́вичем, та побала́кали з ним: ото́й вам „усе́ розка́же і прока́же“; а я що!... „був голосо́к, та по́зички зї́ли...“ зари́в ся в хазя́йство, на́че Рябко́ в соло́му. Е-ех!“

Гло́ба махну́в розпачли́во руко́ю і пішо́в. А я уся́ так і потону́ла в то́му, що чу́ла від йо́го, та в тих думка́х, в то́му почу́ттю, які́ викликала на́ша розмо́ва. Так потону́ла, що й не спостерегла́, як на́ші верну́ли ся! Коли́ чу́ю, Пала́жка гука́є!

— „Та́ню! де вона́, що не чу́є... Та́ню!...“

Я схопи́ла ся та прожо́гом до не́ї.

— „Ви вже так приросли́ до книжо́к, що й не чу́єте, коли́ вас кли́чуть“, кольну́ла мене́ Пала́жка. „Дити́ну спа́ти положі́ть!“

(На́йближшим сусі́дою Гло́би був Бо́рис Несторо́вич Га́ло в Уляні́вці, чолові́к лі́т під 50, що жив там з ста́ршою сестро́ю-вдово́ю. Він ча́сто ваїздив до Гло́би, привозив книжки Та́ні, поу́чував, як бра́ти ся до чи́тання і тоді́ зрозуміла она́ вели́ку вагу́ украї́ньскої іде́ї і на́родної просьві́ти та забажа́ла коне́чно ста́ти учи́телькою в сі́льскій шко́лї. Але по́бит у Га́лів став ся для Та́ні да́льше неможли́вим. Оби́джена по́ступками Пала́жки, покида́є Та́ня ху́тір, переї́здить до Га́лів і там Га́ло підготовля́є її до і́спиту).

VII.

Коли́ я поду́мала, що за́втра повинна їхати в Х. на і́спит, і, на ві́ки мо́же, лиши́ти Га́ла і єго́ лю́бу сестру́, я почу́ла, на́че щось зда́вило моє се́рце. „Чого́ж менї шко́да, чого́ єго́ жаль?“ ви́рвало ся у ме́не з груди́й і я упа́ла на по́душку і зроси́ла її те́плими слїзми́...

У ве́чері за ча́єм чу́ю, що й Бо́рис Несторо́вич їде зо мно́ю.

— „Не мо́жна, ка́же, пусти́ти вас саму́: мі́сто для вас нове́, вели́ке, тру́дно вам було́б без по́мочі, і доро́га не бли́зька; та головна́ річ, у ме́не в Х. є і свої особи́сті спра́ви“.

Ра́но тре́ба було́ ви́їхати, щоб пости́гти на парохі́д; я й не роздяга́ла ся; але й очи́й не зводи́ла: недале́кий і́спит — трево́жив мене́.

Прощáючись з Юлíєю Несторíвною, я за слíзмú не спромóжна булá слóва промóвити...

От ми й на парохóдї. Днїпрó! як забúло ся у мéне сéрце. Днїпрó! у мéне в пáмяти воскрéсли і живúми стоялú передо мнóю — мúй на вíки дорогúй Кúїв, моя́ семя́, мої дитúнні лїтá, моé гóре; мúй кúївскúй кружóк... Спóминки перекúнули ся на Глóбу, на Палáжку, на її обрáзу!... я так здригнýла, що трóхи не впáла, колúб Бóрис Несторóвич не піддéржав менé під плечé.

— „Вам не дóбре? питáєть ся він, усáжуючи менé на лáвцї: мабýть занýдило від плавбú? Так?“

І він впив ся в мéне своїми дóбрими і я́сними очúма так, що я не мáла снагú відповісти не по прáвдї.

— „Вúкиньте, рáдить він, усé те з головú, лїпше гляньте на Днїпéр. Дивíть ся: якúй ясноблакúтний він! он! як шпáрко пливýть човни́й... водá блищúть, лéдві колúшеть ся, течé нáче спокíйне життя́ подрýжа... гляньте! он як невелúчкі хвúлї цїлýють бéрег, а він простягáє до їх старí гýби...“

Парохíд тúхо повáгом плив повз óстрів; з остróва понахиля́ли ся в вóду широ́кі я́ворі. Упáв на вóду листóчок і закрутúв ся, заколихáв ся: де не взяв ся метéлик, за ним дрýгúй, сíли на тоїй листóчок, нáче на чóвен, а водá погнáла єгó десь — далéко... Де він пристáне? що бýде з тúми метéликами? чи не так і зо мнóю? де я пристáну? що менé жде, що зустрíне? чи допливý я до свóго бéрега? отакé роїло ся у мéне в головí...

Мúмо вóлї вúкотили ся у мéне з очúй слéзи.

— „Чогó ви плáчете?“ спитáв ся Гáло, помíтивши ті слéзи.

Відповíла.

— „Е! слíзми не помóжете; не плáкать трéба вам, а жúти і працювáти! Бадьóрість дýха і енéрґія! от стернó і підóйма життя́! Про се ми вже балáкали колúсь з вáми: памятáєте, якý обíцянку ви тодí дáли? Тримáйте сяж її. Хоч би що не зустрíло ся вам: головнá річ: не пáдайте дýхом; не підлягáйте вплúву розчарóвання і нудьгú“.

Не памятáю, що я промóвила на те. Але нáче тепéр чýю єгó словá:

— „Не шука́ймо в житті́ величе́зної, яко́ї вида́тної пра́ці! життє́ склада́єть ся з дрібни́х вчи́нків і вимага́є дрібно́ї, а́ле невсипу́щої пра́ці. Отся́ пра́ця ста́не нам довічною утіхою. Се́рце, ро́зум і вла́сне сумлі́ння — от є́дино пе́вні судді́ ва́шого життя́ і пра́ці, на яку́ спромо́жетесь..."

— „А лю́ди?"

— „Лю́ди!... лю́ди, я каза́в вам коли́сь!... лю́ди більш тя́гнуть до лихо́го! прислу́хати ся до лю́дского су́ду — не ва́дить, а́ле слу́хати є́го́ — тре́ба тоді́ ті́лько, коли́ він не ста́є в ро́стич з со́вісними потре́бами ва́шого се́рця, ро́зуму, сумлі́ння і іде́алу!... От ска́жу вам про се́бе: що коли́б я послу́хав ся був лю́дского су́ду і о́суду! ба! му́сїв би ці́лий вік нїчо́го не роби́ти о́пріч то́го, що ро́бить ко́жен звича́йний хлїборо́б!... За́здрість, мсти́вість і лихосе́рдє люди́ї — чого́ не клепа́ли[1]) на ме́не, яко́ї неслави не розноси́ли про ме́не, при́кро і тя́жко було́ менї!... От же не ки́нув я своє́ї сте́жки і наміче́ної робо́ти. Під дощем брехе́нь, під гра́дом по́клїпу,[2]) під по́лумям інсинуа́ції — я проводи́в свою́ пра́цю — як умі́в і як спромо́жен був. Дрібна́ була́ моя́ робо́та, а́ле я діжда́в з не́ї добу́тків шви́дче бі́льших нїж сподїва́в ся! Я знав оде́н ба́тьківский заповіт: не вважа́й на врожа́й, сїй жи́то, хлїб бу́де..." я сїяв, що мав, сїяв як умі́в... і ба́чу, ще за мо́го ві́ку — жи́то поспі́ло і жнуть є́го́ лю́ди, жнуть ті, що й не ві́дають: — хто є́го́ сїяв!...

Зачаро́вана спокійною, те́плою і сьві́домою вла́сної пова́ги і вла́сної пра́ці, розмо́вою Бо́риса, я не счу́ла ся, як шви́дко припли́ли ми до залїзниці; пересїли в ваго́н і в 10-ій годи́ні ве́чера були́ в місті.

VIII.

Як я уся́ тремтїла, їдучи в ве́чері о 5-ій годи́ні до іспито́вого комі́тету! І тепе́р моро́зом проймає мене́, як зга́даю той о́страх! ні, не о́страх, а су́щий жах, що обгорну́в усю́ мене́, як взяла ся я за кля́мку двери́ї тієї са́лї, де був іспит!! По са́лї ходи́ли вже два молоді́ кандида́ти, що теж прийшли́ на іспит. Я сїла бі́ля вікна́; чу́ла я, що

---

[1]) Наговорювати сплетні. [2]) Сплетні, злослі́ві ви́думки.

пучки́ на рука́х і на нога́х холо́нуть, на́че з моро́зу. В голові́ — стоя́ла нерухо́мо, немо́в приме́рзла до мо́зку, одна́ ду́мка: чи здам я і́спит? Здава́ло ся — ле́дві ста́ну до і́спиту, ле́дві почну́ть у ме́не пита́ти, так у ме́не й ви́летять з голови́ усі́ знання́ мої́, не дам я ні одно́ї дотє́пної ві́дповіди, язи́к ста́не руба[1]) і певне не промо́вить ні є́дино́го сло́ва... Аж ось две́рі з бокови́ сьвітли́ці відчи́нено з таки́м скри́пом, що я аж стену́ла ся:[2]) ввійшо́в комите́т — аж пять чоловіка, сі́ли бі́ля сто́лу і за́раз покли́кали мене́. Я яко́сь нерво́во стрепену́ла ся і підійшла́ до сто́лу.

— „Сі́да́йте!“ промо́вив президе́нт комите́ту, вка́зуючи менї́ на стіле́ць, що стоя́в саме́ про́ти йо́го:

Сі́ла і чу́ю: ди́во ди́вне́є! на́че я не та ста́ла, на́че перероди́ла ся! жа́дної полохли́вости в со́бі не чу́ю; навпаки́ — чу́ю сьмілі́вість, пе́вність...

Пе́ршим почáв пита́ти сьвяще́ник: ні на одно́му пи́танні я на́віть і на хвили́почку не запини́ла ся. Бо́йко, ви́разно і на́че з кни́жки чита́ла я, даючи́ ві́дповіди.

— „Прекра́сно! прекра́сно! хвали́ть мене́ сьвяще́ник. Доси́ть з вас! ви зна́єте геть бі́льше, ніж тре́ба по програ́мі. На селї́ ду́маєте учителюва́ти?“

— „На селї́“.

— „Да благослови́ть вас Бог“.

Да́лї зада́ли менї́ на письмі́ за́дачу з аритме́тики... Ле́дві чи мину́ла годи́на як моє́му екза́мену був кіне́ць.

— „Доси́ть!“ мо́вив президе́нт.

— „Зда́ла?“ відва́жила ся я спита́ти.

— „Поси́дьте ота́м на стільцї́ з пів годи́ни, відповів президе́нт, тоді́ довідаєтесь“.

Почáли екзаменува́ти дру́гих.

Як до́вго тепе́р тяглú ся оті́ півгоди́ни!... Яко́сь знов потро́ху виходи́ла з ме́не сьмілі́вість і приходи́ла непе́вність! чи зда́ла, чи не зда́ла. Що, як ска́жуть: — ні! пропа́ло все тоді́!... поги́бли тоді́ усі́ мої́ надії́!... знов або́ до шва́чки, або́ за ня́ньку. І одни́м ду́хом обхопи́ли мене́ спо́минки про Пала́жчину обра́зу... я сти́сла гу́би...

— „Тетя́но Олександрі́вно!“ кли́кнув мене́ президе́нт.

— „От ваш дипльо́м, візьміть! дай Бо́же вам у́спіху“.

---

[1]) Задубіти. [2]) Схопи́ла ся.

Я простягла́ ру́ку, а вона́ так тремті́ла, що ле́дві змогла́ ухопи́ти єго́. Не зна́ю, чи я поклони́ла ся комі́тету, чи ні; з ра́дощів в оча́х у ме́не потемні́ло, голова́ крути́ла ся, я сама́ не ня́ла ві́ри, що дипльо́м у ме́не в рука́х... Прожо́гом ви́летіла я на у́лицю. Іти́ — не було́ у ме́не си́ли, я шви́дче сі́ла на пе́ршого ізво́жчика і каза́ла єму́ шви́дче їхати... Дипльо́м я держа́ла обі́руч, я боя́ла ся, щоб він не ви́пав у ме́не з рук. Ко́жен раз, де трапля́ло ся на нері́вній бруко́ваній у́лиці пі́дско́чити дро́жкам, ко́жен таки́й раз менї́ здава́ло ся, що стряну́вшись я упусти́ла з рук дипльо́м і я з жа́хом ма́цала кі́нчиками пуч о́к гру́бий папі́р мо́го дипльо́му, щоб запевни́ти ся, чи держу́ я єго́! Не ди́во! я держа́ла в рука́х те, що здава́ло ся менї́ схо́ванкою мо́го ща́стя...

Тру́дно, не можли́во переказа́ти слова́ми те стано́вище мо́го ду́ха, яке́ тоді́ обгорну́ло мене́! Я чу́ла, що в душі́ мої́й я́сно, ра́дощі гра́ють так безпе́чно і весе́ло, на́че пі́длїтки на муражку́ в я́сний весня́ний день, гра́ють радію́чи і нове́ньким лялька́м і нове́нькій оде́жі! Я чу́ла, що в се́рці моє́му не помі́щає́ть ся і ллє́ть ся че́рез край почутте́ вдя́чности до Бо́риса Несторо́вича! „Усе́ отсе́ він, ду́мала я; коли́б не він — не діста́лаб я так шви́дко дипльо́му; оде́н він і більш нїхто́. Бо́же мій! — як невимо́вно я тоді́ раді́ла! Коли́б стріла́ ся менї́ тій годи́ни Пала́жка, я і їй обня́лаб і поцїлува́ла!...“

Прийшо́вши в сьвітли́чку, що займа́в Бо́рис Несторо́вич, обси́пала єго́ слова́ми живо́ї, щи́рої подя́ки! Він догада́в ся, чого́ я така́ ра́да, нїчо́го не розпи́тував. Я чу́ла, як з моїх очи́й ка́пають сле́зи, сле́зи щи́рої подя́ки. Бо́рис Несторо́вич приступи́в до ме́не і ка́же:

— „Та́ню! се́рце моє́! побері́мо ся“.

У ме́не не було́ си́ли сло́ва ви́мовити, а він все допи́тував ся:

— „Щож? щож? побере́мо ся?“

— „Бою́ ся я“, відпові́ла я яко́сь неви́разно.

— „Чого́ ти боїш ся?“

— „Щоб не опянї́ти, не збожеволї́ти з тако́го ща́стя, яко́го я тепе́р зазна́ю... щоб пото́м не потону́ти в своє́му ща́стю“.

— „Не бій ся се́го! ми бу́демо щасли́вими“.

— „А з учи́тельством моїм як бу́де? промо́вила я.

Бо́рис тро́шки заду́мав ся: по тва́рі єго́ мигну́ла яка́сь су́тінь досадли́ва; а́ле ті́лько мигну́ла і за́раз зни́кла.

— „Дамо́ ра́ди: відпові́в він: і вчи́телькою бу́деш".

Ми ста́ли на то́му, щоб за́раз не бра́ти ся. Я зна́йду поса́ду учи́тельки на селі́; учителюва́ти му цїли́й рік, а тоді́ поба́чимо: коли́ за рік не перемі́нить ся почу́ттє обопі́льної пова́ги і прихи́льности, тоді́ ми побере́мо ся.

IX.

Не до́вго довело́ ся менї шука́ти учи́тельства: дя́куючи Бо́рисовим знає́мим, мене́ взя́ли учи́телькою зе́мскої шко́ли в селі́ Корчова́тому.

Село́ Корчова́те — чимале́ село́; тут і во́лость і зе́мский лїка́р. Не ви́дко було́ в селі́ вели́кої замо́жности, а́ле й зли́днї вели́кі нїгде́ не визира́ли: хатки́ дово́лї чепу́рні, звича́йно в садка́х; це́рква невели́чка, а́ле муро́вана. Місце́вість дово́лї га́рна; ще не ввійшла́ в межу́ спра́вжнього степу́, хоча́ ви́йшла з межі́ гаєво́ї. Інде трапля́ли ся гарне́нькі, хоч і невели́чкі гайки́ молоде́нькі: зна́ти, що вони́ не споконві́чні, а понаса́джувані.

Я прибу́ла до Корчова́того ще до Спа́са: хотїла, щоб заздалегі́дь спізна́ти село́ і потро́ху звича́ї тїе́ї лю́дности, дїти́й котро́ї тепе́р зроби́ла ся я учи́телькою. Нау́ку в шко́лї я гада́ла розпоча́ти на Семе́на.[1])

Шкільна́ буді́вля була́ просто́ра, під шко́лу — одна́ вели́ка сьвітли́ця, з чотирма́ ві́кнами на пі́вдень; а́ле в сьвітли́цї не було́ деревя́ного помо́сту, а головна́ річ — не було́ дру́гої ха́ти, деб дїтям роздяга́ти ся зимо́ю; му́сїли вони́ роздяга́ти ся в сїнях, а сїни холо́дні. Про учи́теля зна́ти, що будовни́чі більш піклува́ли ся, нїж про школярів: глуха́ стїна́ віддїля́ла шко́лу від квати́ри учи́тельки: тут було́ дві просто́рих, обкле́єних шпале́рами сьвітли́цї і невели́чка пека́рня; в пека́рнїж міст и́в ся і сто́рож.

Пе́ршим дїлом, звісна річ, пішла́ я до сьвяще́ника. Молоди́й, лїт не більш 32, оте́ць Мака́рий повита́в мене́ ввічли́во, а́ле яко́сь хо́лодно, немо́в яки́й нача́льник: одна́че

[1]) 14. н. ст. ве́ресня.

не скáжу, щоб вúнесла я з єгó хáти недóбре вражíння; він показáв ся менí чоловíком байдýжним тíлько.

Зéмський лїкáр — зóвсїм молодúй чоловік, три рóки, як скінчúв унїверситéт в Кúєві — з пéршого разý відтрýтив менé від сéбе своєю ірóнїєю до всéго; і шкóла і взагалí піклóвання зéмства про осьвíту нáрода уважáв він нїчúм-більш, як „зáбавкою мóдною“. На мої змáгання він промóвив:

— „Ат! про мéне нехáй собí! чим би дїти не забавлялú ся, абú не плáкали“.

Я більш не змагáла ся. Молодá жíнка єгó óпріч свóго пéрвісточка Васúлька нї про що більш не хотїла й дýмати! Вонá булá довóлї осьвíчена, скінчúла ґімнáзию. Обóє воні і чоловік і жíнка не булú людьмú лихúми; булú тíлько тúми еґоістами, якúх тепéр багáцько постачáє нам і шкóла і життé, одягáючи їх в одéжу пошúту з лїберáльних фраз.

Стóрож остеріг менé, що грýба[1]) в шкільнúй сьвітлúцї вéльми дúмить і пéршим дїлом трéба її полáгодити. Я велїла ємý затопúти ту грýбу: справдї дим так і щýгає на сьвітлúцю. Вдáла ся я до старшúнй. Прúстарковатий чоловік Панькó Маркóвич — старшинувáв на селí ще не давнó і знáти булó, що він ще не огóвтав ся і хóдить нáче у когóсь на пóводї. Він обіцяв ся „одним дýхом“ полáгодити грýбу. Однáче минýло більш тúжня, хочá двúчі я нагáдувала Панькý Маркóвичу про єгó обіцянку, áле дїло не рушáло. Пішлá до нóго втрéйтє.

— „Отсéж якá бо ви марýдна, мóвив він до мéне! і чогó вам отá грýба так кортúть.., Зробимо, полáгодимо, не втечé...“

— „Та óтже небáвом розпічнéть ся наýка в шкóлї, а потím хóлод прúйде“.

— „Колú то ще той хóлод бýде. Ще лю́ди другóї Пречúстої не бáчили, а вам вже хóлод ввижáєть ся... Зробимо, не турбýйтесь. Крúльщика[2]) немá, а тоб я зáраз... По хýторах десь заробляє; нехáй тíлько вéрнеть ся, ми зáраз...“

— „Тут, кáжу, не крúльщика, а пéчника трéба“.

---

[1]) Велúка печ, звичáйно до тóпленя солóмою. [2]) Покривáч крівлї.

— „Та він же у нас і пе́чник,[1]) і кри́льщик, і маля́р, на всї ру́ки ма́йстер“.

— „Коли́ж то він ве́рнеть ся! Мо́жеб ви да́ли менї́ підві́дчину до мі́ста, я пої́ду і привезу́ пе́чника“.

— „Та щож той пе́чник вдїє, коли́ у нас ще й цегли нема́“.

Сто́рож зно́в ра́дить мене́, вда́ти ся до пи́саря; він, ка́же, у нас все́му голова́; без пи́саря нїчо́го не бу́де.

Писарува́в в Корчова́тому Степа́н Антоно́вич Боркун, па́робок лїт 30 і чоловік, як він сам каза́в — „іптелїге́нтний“. Дїйсне він учи́в ся в ґімна́зиї, дійшо́в до ше́стої кля́си: зачепи́в ся був за оде́н про́цес, его́ держа́ли цїли́й мі́сяць в карце́рі, потім ви́пустили і ви́гнали з ґімна́зиї. Яко син козака́, він тро́хи-тро́хи не покошту́вав різо́к. В то́му проце́сї він става́в потім за сьві́дка. Да́лї був у війсковій слу́жбі і ви́йшовши з не́ї, став пи́сарем в Корчова́тому.

Степа́н Антоно́вич за́раз же прийшо́в до шко́ли, як ті́лько до йо́го написа́ла лист, обдивйв ся скрізь і че́рез два днї взя́ли ся ла́годити гру́бу, а за ти́ждень усе́ в шко́лї було́ пола́гожено, на́віть сті́ни були́ ви́білені.

X.

З дру́гого дня пі́сля Семе́на почала́ я вчи́ти: до Покро́ви[2]) ходи́ло до шко́ли ті́лько три́йцятеро дїти́й і то більш дївча́т; а пі́сля Покро́ви, як вже не було́ в по́лї жа́дної робо́ти, прибу́ло ще 20 хло́пцїв. Працюва́ти з 50 дїтьми́ річ не ле́гка! Найпа́че на пе́рших по́рах тру́дно менї́ було́, до́ки і сама́ я не огобта́ла ся, не призвича́їлась до дїти́й та не заве́ла сяко́ї-тако́ї дисципліни.

Релїгії і молитвам — учи́в звича́йно сьвяще́ник; але́ він зпід руки́ контролюва́в і мене́ і те, як і чо́му я учу́. Він вважа́в себе́ моїм „нача́льством“.

„Нача́льства“ то́го, о́пріч сьвяще́ника, була́ вели́ка си́ла; ко́жен з них вважа́в себе́ тако́ю осо́бою, що повинна доглядати шко́лу, а головна́ річ, спостерега́ти учи́тельку. Та все те, коли́ в учи́теля, чи в учи́тельки є до́бра во́ля, не шко́дить ве́сти шко́лу, сте́жкою про́сьвіти, а не забй-

[1]) Муля́р, що ста́вить пе́чи. [2]) Дня 14. н. ст. жо́втня.

ванням пáмороків дíтям. Звíсно, не лéгка рíч раз у раз почувáти і знáти, що стоїш під дóглядом тéмного пúсаря, абó урядника, áле не трéба тíлько давáти їм спостерегáти, що помічáєш їх. Учúтелю лíпше в селí; до учúтельки на селí відпóсять ся лю́ди якóсь непрúємно ще; дúвлять ся на нéї, як „на пáнночку, недотéпну заробúти собí хлíба в мíстї“. Нáйгірше шкóда і шкóлї і учúтельцї, колú довóдить ся чáсто переходúти з однíєї шкóли до дрýгої. От як і зо мнóю булó.

Степáн Антонóвич став заходúти спéршу до шкóли, а потím і до мéне в хáту. От се булó прúйде, сяде собí, вúсидить цíлý годúну, слýхаючи, як я учý; а потím і почнé менé хвалúти-розхвáлювати, якá то я дотéпна учúтелька. А менí булó аж гúдко те слýхати.

Я завéла у сéбе так, що вставáла о 6-ій. Дóки зберýть ся дíти в шкóлу, я й приберý у сéбе в хáтї і печ протóплю; усé, що трéба на обíд вúготовлю, тодí в шкóлу.

Степáн Антонóвич — довíдав ся у стóрожа про мої звичáї і став заходúти до мéне рáно, íнодї зáраз по обíдї. Менí не подóбало ся се, áле я не тямила, як спéкати ся такóго гóстя. Нехáй би він приходúв у недíлю, в сьвя́то, а то в бýдень — марнувáв мій час; не давáв читáти. Книжóк Бóрис Несторóвич надавáв менí довóлї. Хочá між нúми булú й такí, що я їх вже читáла раз, як булá у Кúєвї „в кружкý“, напр. дéщо з твóрів Спéнсера[1]) áле тепéр, колú я їх читáла вдрýге, воні́ булú про мéне цíлкóм новúми! Зóвсїм інáкше я розумíла тепéр їх змíст і ідéї і навертáли воні́ мої думкú зóвсїм вже не на ту стéжку, на якý навертáли тодí, колú я, читáючи їх, — мáло розумíла і думкú мої йшли на пóводї „проводúрів“ кружкá. Інáкше й не могло́ бýти.

XI.

Боркýн все частíйше заходúв до мéне. Раз з початкý листопáду я спостерегла́, що від йóго тхне горільчáним дýхом, óчи сьвітять ся не так, як звичáйно у йóго і рýхи

---

[1]) Анґлíйский фільосóф і суспíльно-політúчний письмéнник. Писáв: Про вúхованє інтелéктуáльне, моráльне і фізúчне, Основи психольóґії, біольóґії і соціольóґії і т. і.

єгó якісь сьмілúві. Перéгодом починáє він річ про асоцияції. Хвалúть він асоцияції, а я не розберý, про які асоцияції і до чóго ведé він річ.

— „Що, кáже, мóже бýти крáще в сьвітї над асоцияцию двох душ? прáвда моя?“

— „А вже прáвда!“

— „Вéльми рад, що й ви такóї дýмки. Та не тíлько з моráльної сторонú, а і з материяльної. От примíром: однá людúна мáє заробíтку 300 р. а другá 400 — як от ви і я. Кóжній сýтяжно прожúти на свій заробíток; а склáвши єгó до кýпи, залюбкú прожúти двом на селї. Чи так?“

— „Так!“ відповíла я і чýю, що мій Боркýн щось непéвне гадáє.

— „А колú так, кáже він, так чом би і нам з вáми не склáсти асоцияції?“

Я зумúла ся: дúвлю ся на йóго і питáю:

— „Гм.., якóї... звичáйно якóї!,.. чом би нам не побрáти ся?“

Кíлька хвилúн я мовчáла: пúтання Боркунóве булó такé для мéне несподíване і так здивувáло менé, що я не зрáзу спромоглá ся на відповідь.

— „Щож ви скáжете?“

— „Зарýчена вже“.

Я гадáла, що такá прóста і правдúва відповідь зразý скінчúть розмóву, немóв ножéм відрíже. Де там! Боркýн — почáв розпúтувати: хто і де мій нарéченúй, колú нáше весíлля? Пúтання отсї дрочúли менé; я сидíла нáче на голкáх і не тямила, як менї спéкати ся свóго гóстя. А Боркýн не хотíв нїчóго тóго помічáти і прáвив своє. Нарéштї й кáже:

— „Чи знáєте, що я вам скáжу? нїчому томý, що ви говорúли, я не йму вíри. Сказáлиб прóсто: не хóчу, не пíду, таї гóдї, а то вúгадали: зарýчена!“

Я почервонíла з сéрця, що він задає менї брехню і хотíла стрóго вúмовити Буркунóви єгó занáдто чуднý неввічлúвість. Він не дав менї говорúти і мóвив:

— „Ви на мéне не сéрдьте ся; я по щúрости: подóбаєтесь ви менї, от і все! Ось поміркýйте гарнéнько; та пíсля Різдвá і під вінéць“.

Терпіння моє пропáло! я встáла і хоч чýла, що у мéне в гóрлї нáче горошúна бíгає, однáче зібрáвши сúлу, промóвила:

— „Прóшу вас, Степáн Антонóвич! ідíть з моєї хáти!“

Боркýн пішóв, а я давáй рýмсати.

XII.

Дрýгого дня сýне в шкóлу старшинá. Сíв на лáвцї, слýхає, як я дíтúй учý, нíчóго не тямить, тíлько очúма блúмає. Як пішлú дíти на обíд, старшинá й кáже до мéне:

— „А я отсé, не во гнїв вам, прийшóв до вас сказáти... тéє... не гарáзд щось у вас ідé дíло в шкóлї“.

— „Що такé?“

— „Та бáчте, усї лю́ди рéмствують на вас“.

— „Зáщо?“

— „Кажýть, дíтúй ви вéльми розпустúли: і сам я бáчу, що се прáвда: при вас стáли дíти і неслухняні і пустотлúві такí, що крий Бóже! як розпустýється ся — так не мóжна єгó і вгамувáти: от і мої вчóра — Павлó з Олéнкою! як підняли в хáтї сутанїю[1]), так аж дíжку з рощúною перекúнули... от що!“

— „Моєїж винú тут немá“.

— „Отó то й воно́, що є! Страхý не наганяєте ви, от де вся сúла; а скáзано: де страх, там і Бог. Не бéте ви їх, от що погáно; і мáло загáдуєте їм учúтись дóма“.

— „Бúти не мóжна, тай не слíд“.

— „Кажíть ви, говорíть: не мóжна! ми се чýли і знáємо. Отже й тóму, що пéред вáми був за вчúтеля, не мóжна булó, а він на те не вважáв; закортúть дитúнї попустувáти, от і нагадáє, що пустувáти не мóжна... воно́ й прийшкне... Отáк і вам трéба“.

Я мóвила, що нї зáщо і нїкóли не бúти му дíтúй і стáла доводúти огидлúвість різóк. Старшинá згóжував ся, що різкúй „пóгань“ про дорóслих, а „в шкóлї без різки не мóжна“.

— „Вжеж як знáєте, я не бúти му“.

---

[1]) Біганúна.

— „Зна́чить — ви нам невго́дна, не хо́чете з на́ми по на́шому... Се ва́ше ді́ло...“

Нама́гання старши́ний, щоб я би́ла ді́ти́й — не здава́ло ся мені́ чудни́м: я ві́дала, що в на́родї між ста́ршими людьми́ є ще деі́нде ві́ра в різ ку. Гиду́ючи взагалі́ бі́йкою і ка́рою по ті́лу, и́нчі лю́ди, найпа́че зпо́між тих, що зросли́ ще за крепа́цтва, що зазнаю́ть сі́льскі шко́ли „вѣдомства государственныхъ имуществъ“, со́вісно пе́вні, що „в шко́лї без різ ки не мо́жна“. Зна́ла я й те, що є в на́родї лю́ди, що лю́блять, щоб шко́ла вихо́вувала „о́страх“ у ді́ти́й; а́ле я ні́ разу́ не зустріча́ла ся в шко́лї з таки́м вчи́нком, щоб збуди́в у ме́не ду́мку про ужи́вання різ ки. Пра́вда, в шко́лї у ме́не було́ чима́ло ді́ти́й пустотли́вих, а́ле не було́ таки́х, щоб одно́го сло́ва мо́го не послу́хали ся і не вгамува́ли ся: ді́тво́ра інсти́нктом чу́ла, що я лю́блю їх і вони́ слу́хали ся мене́! хоч би що було́, а доси́ть мені́ сказа́ти: „Візьми́ ша́пку, та йди собі́ до госпо́ди, бо ти не даєш дру́гим вчи́ти ся“ і за́раз дити́на прини́шкне, повини́ть ся і сиди́ть на́че шовко́ва.

У ве́чері то́гож дня сидів у ме́не лїка́р з жі́нкою: я їм розповіла, я́ко жарт, про візи́т старши́ний. Лїка́р і ка́же:

— „Взагалі́ тут в селі́ звича́ї грубія́ньскі, та мені́ здає́ть ся, се візи́т не спро́ста. Се мабу́ть чи не Боркун єго́ підстроїв... Гляді́ть липе́нь, чи не розгні́вав ся на вас він за що...“

Я розповіла їм про „асоцияцию“.

— „Еге́! коли́ так — то не жді́ть собі́ добра́! він вас дої́де! стережі́ть ся. Я єго́ до́бре зна́ю... Отже ка́жу вам, що він щось ко́їть про́ти вас.

Прийшла́ субо́та. Звича́йно по суббо́там оте́ць Мака́рий не приходи́в до шко́ли; а то ле́дві ста́ло підходи́ти к кінцю́ вче́ння — сусі́ль [1]) він в шко́лу.

— „Мені́ тре́ба, ка́же до ме́не, як повиходи́ли ді́ти зі шко́ли, побала́кати з ва́ми сам на сам“.

— „До́бре“, ка́жу я і про́шу єго́ до се́бе.

— „Ви́бачте, ка́же оте́ць Мака́рий, мо́же вам і при́кро бу́де слу́хати те, що почу́єте, та не мо́жна мені́ не ска-

[1]) За́раз, в сі́й хви́лі.

за́ти. Я па́стир, я пови́нен доглядáти і оберегáти і па́ству і шкóлу".

— „Я слýхаю вас", відповíла я і чýю, що чогóсь нáче комашня́ у мéне по ногáх і по спи́ні лáзить.

— „От бáчте — лю́ди на вас рéмствують, нарікáють, що ви дїти́й розпусти́ли".

— „Се я чýла вже від старшини́: він вимагáє, щоб я би́ла дїти́й, а я сéго нї во вік не зрóблю".

— „Би́ти не трéба; мóжна й не би́вши держáти їх в страсї; не то щоб наганя́ти на їх жах, нї! а так... щоб тя́мили вони́ „благонамѣренный" страх... Ну знов от даéте їм читáти нивíдь які́ книжкú, та ще й заборóнені..."

Я аж не всидїла на мíсцї!

— „Які́ такі́ книжкú я їм даю́?"

— Та от хоч би „Сїра Коби́ла".

— „Такóї кни́жки я не моглá нáвіть даватú, бо у мéне її немá; а хоч би булá, тоб не дáла, бо не вважáю її змíсту відповíдним".

— „Гóдї, гóдї! перебúв менé він, утихоми́ртесь, се пéвна річ, що давáли; бо „Сїру Коби́лу" Степáн Антонóвич сам у когóсь з школярíв відобрáв".

— „Так сам же він і набрехáв на мéне; а я не давáла. „Топóлю" дїйсне давáла".

— „Ну, от бáчте, от бáчте! перебúв менé сьвящéник, нáче радїючи: значи́ть давáли".

— „Се кни́жечка цензýрна, незаборóнена".

— „Усї украïньскі книжкú в шкóлї заборóнено читáти: се знáєте?" спитáв сьвящéник вже стрóгим гóлосом.

— „Сéго я не знáю: та все однó; я в шкóлї украïньских книжóк дїтям не читáла".

— „Гм! а говóрите з дїтьми́ по якóму?"

— „По такóму, по якóму вони́ розумíють: звичáйно, скóро спостережý, що чогó по росíйски не розумíють, так по невóлї мýшу ви́яснити їм те нáродною мóвою. Як же інáкше робúти? навчíть менé? Колú дїти не розумíють якóго слóва, чи повúнна я їм сказáти, що то значи́ть?

— „А вжеж трéба сказáти; інáкше й не мóжна і я так рóблю; се і в мéне раз-у-раз трапля́ють ся. От і вчóра: ви-

ясня́ю в шко́лї за́повіди блаже́нства; чита́ю: „блаженні алчущія...“[1]) пита́ю: чи тя́мите, що значи́ть „алкать“? усї мовча́ть. Я вдру́ге пита́ю: Ги́ренко і Са́ло вста́ли: „ми зна́ємо“. А кажіть — коли́ зна́єте? — „От як напа́де на ко́го ікі́вка[2]) — чолові́к ікає, ото́ і є „а́лкати“. Я з ре́готу, аж присїв... Ну до́бреж, що я догада́в ся спита́ти, а тоб вони́ і затя́мили собі „блаже́нні ікаючі“.

— „Ну, от ба́чте, оте́ць Мака́рий“, мо́вила я. О. Мака́рий шви́дче переби́в мене́:

— „Без коментарі́їв сїльско́ю мо́вою обійти́сь не мо́жна, а́ле говори́ти з дїтьми́ тре́ба „русскимъ языкомъ“.

— „Я так і ро́блю в шко́лї“.

— „І за шко́лою так тре́ба; тре́ба учи́ти наро́д — говори́ти „благороднымъ языкомъ“, тре́ба щоб лю́ди розумі́ли нїкче́мність мужи́цької мо́ви... Та се ще не все, а от що пога́но, так вже зо́всїм пога́но“.

Я насторо́чила у́ши.

— „Гм. От воно́ що... промо́вив сьвяще́ник, всеж таки́ пора́джу вам — не дава́ти дїтям украïньских книжо́к“.

XIII.

Тепе́р вже я ба́чила, де зе́рно все́го ли́ха, і тя́мила, що в Корчова́тому до́вго я не пробу́ду, що Боркун не ли́шить допіка́ти мене́ всячиною. „Алеж добу́ду, ду́мала я, до кінця́ шкільно́го ро́ку, хоч би там що!“ А щоб зна́ти було́ лїпше мою́ пра́цю, я ще пильнїйше взя́ла ся до шко́ли; загада́ла дїтям приходи́ти і по обі́дї і ду́мала, що тепе́р і старшина́ заспоко́їть ся, не доріка́ти ме, що „ма́ло учу́“.

В полови́нї гру́дня приїхав шкільни́й інспе́ктор; чолові́к молоди́й, дру́гий рік, як з уніве́рситету. Ро́дом з Полта́вщини, чолові́к заміжний з вели́кою проте́кциєю; вона́ й зроби́ла єго́ так шви́дко інспе́ктором. Власти́во ка́жучи — метуне́ць[3]) він був. Цїли́х три годи́ни екзаменува́в він моїх школярі́в. Дїти відповіда́ли до́бре, інспе́ктор хвали́в.

— „А сьпіва́ти вони́ уміють у вас?“ спита́в ся він.

— „Я не вчи́ла, бо й сама́ не вмію“.

---

[1]) Алкати, старослове́нський ви́слів, спра́гу терпі́ти. [2]) Ги́кавка, щи́кавка. [3]) Метки́й карпєро́вич.

— „Отсé не гарáзд; ще гíрше те, що вонú вимовлáють словá по хахлáцькому.[1]) З пéршого слóва чýєш, що ти в хахлáччинї... Трéба щоб вонú вмíли говорúти чúсто „по русски“.

— „Колúж їм, кáжу, булó навчúти ся за три мíсяцї“.

— „Трéба пильнувáти... трéба, щоб у них не булó хахлáцького акцéнту“.

— „Се вже неможлúва рíч... візьмíть інтелїґéнцию; візьмíть пáньских дїтúй; вісїм лїт в ґімнáзії, та чотúри в унїверситéтї не чýють вонú рíдного слóва, а все такúй за 12 рокíв — акцéнт... не стирáється ся“.

Інспéктор сувóро глянув на мéне і мóвив:

— „Повúнен стирáти ся! а от же у мéне, хибá скáжете, що я з нирятиньского повíту?“

— „З пéршої фрáзи се знáти“, відповíла я наївно а він, як розсéрдить ся, як крúкне:

— „Знáти нїчóго не хóчу! от вам пів рóку: прúїду пíсля Велúкодня; щоб я не чув хахлáцької вимóви“.

— „Я не берýсь за се і не обіцяю“.

— „Не берéтесь — значúть трéба кого такóго, щоб взяв ся і такóго, щоб не читáв Спéнсера... Розумíєте?“

Він допúтливо впив ся своїм пóглядом в мої óчи немóв сподївáв ся прочитáти там мою відповідь. Я нї слóва.

„От і Шевчéнка не рáдив би я читáти тим, хто берéть ся за шкóлу... Вам трéба дóбре над своєю вимóвою попрацювáти, щоб засвоїти неминýче потрíбний учúтельцї „рускій“ акцéнт. — А що до вчéння — шкóла стоїть у вас дýже дóбре; знáти, що працюєте... колúб не „українофільствували“ — я прохáв би у зéмства нагорóди вам...“

З тим і поїхав. Самé під новúй рік — сусїль до мéне в хáту старшинá! Привітáв ся і кáже:

— „Велúка отсé нам шкóда, що кúдаєте нас; хоч і тéє... а ми до вас призвичáїли ся“.

— „Як кúдаю? промовúла я дивýючись; у мéне й дýмки не булó“.

— „Егé!... ось вам бумáга; перечитáйте та розпишíть ся, що читáли“.

---

[1]) Хахлáми прозивáють Москалї Украïнцїв.

Чита́ю... Овва́!... при́каз, щоб я перебира́ла ся учи́телькою в дру́ге село́, на само́му кінцї повіту, версто́в зо шісдеся́ть від Корчова́того, а на моє́ місце бу́де учи́телька з то́го села́.

Бала́кати з старшино́ю було́ нї про що! я все зрозуміла... Кров запекла́ ся у ме́не біля се́рця... чу́ла я і несправедли́вість і обра́зу і пано́вання по́клїпу і до́носа!

XIV.

Що дїяти? чи їхати до ново́ї шко́ли, чи зо́всїм ки́нути вчи́тельство і їхати до Бо́риса? Спершу́ обра́жене самолю́бство шепта́ло менї, щоб я поки́нула зо́всїм учи́тельство, прина́ймнї в се́му повітї. Одна́че пова́гом не́рви втихоми́рували ся і я почина́ла ду́мати, що достойнїйше бу́де їхати до тїєї шко́ли, куди́ мене́ виправля́ли тепе́р.

— „Не поїду, ду́мала я, а щож, як че́рез те шко́ла та ли́шить ся мо́же й по самі вака́циї без учи́теля? Тож бу́де шко́да дїтям і я бу́ду то́му причи́ною... Алеж хиба́ мо́жна нї з се́го, нї з то́го так перекида́ти се́ред зими́ учи́телїв з одно́го села́ в дру́ге?! Я не хотїла пора́дити ся нї з сьвяще́ником, нї з лїкаре́м — як менї лїпше зроби́ти і сама́ собі прира́дила — їхати до ново́ї шко́ли.

Я написа́ла про все отсе́ до Бо́риса, дода́вши, що ма́ю на ду́мцї ви́їхати з Корчова́того на дру́гий день Водохрещ.[1]) Ранїйш не мо́жна бу́ло наня́ти підво́ду; Корчоватівцї справля́ли сьвя́та до 8. (22) сїчня і хиба́ поневолї хто приму́шений поїхав би підво́дою, а з до́брої во́лї ко́жен вважа́в „за вели́кий гріх“ взя́ти ся до яко́го будь заробітку, до́ки не мину́ть сьвя́та.

XV.

Хоч як я не си́лкувала ся розва́жити себе́, не пода́ти й ви́ду то́го, що вчи́нок інспе́ктора і врази́в і образи́в мене́, та не мо́жна було́ схова́ти своє́ї журби́; найпа́чеж у ночі пройма́ли мене́ і сум і злість. Усе́ мину́ле лихе́ яко́сь без мо́єї во́лї ожива́ло, става́ло пе́ред очи́ма моїми і допіка́ло

---

[1]) Йорда́н, Богоявле́нє 19. н. ст. сїчня.

мене́... і сестра́, і полко́вник, і Га́нна Устині́вна і Пала́жка і паре́шті Боркун з інспе́ктором, немо́в ті густолисті гро́на стоя́ли надо мно́ю і приму́шували мене́ знов пережива́ти, — знов чу́ти усе́ те, що моє́ се́рце перечу́ло, й пережи́ло! старі ви́разки — не зажи́ли, тільки заструпі́ли і доси́ть було́ нової́ приго́ди, щоб під стру́пом проки́нув ся старий біль і проня́в собо́ю усю́ ду́шу наболі́лу, усе́ се́рце покарбо́ване життє́м.

І сьвяще́ник і лїка́р, найпа́че жінки́ їх розважа́ли мене́, вимовля́ли до ме́не свій жаль, своє́ вболі́вання; але́ нї на крихі́тку менї з то́го не лекша́ло: се́рце моє́ чу́ло, що те їх спочу́вання не щи́ре, ро́блене, сама́ тільки форма́льна ввічли́вість.

На голо́дну кутю́[1]) поєдна́ла я підво́ду і ду́мала: захо́жу ся на дру́гий день пакува́ти ся. Але ось верта́ю ся з „Йорда́нї“ і оча́м своїм не йму вірі! в ха́тї у ме́не Бо́рис з сестро́ю!...

Що було́ слїз, що було́ ра́дощів — го́дї про те сказа́ти!!

Бо́рис, оде́ржавши мій лист, за́мість ві́дповіди, взяв сестру́ і то́гож дня ви́їхав, щоб забра́ти мене́ з Корчова́того...

Ско́ро спочи́ли і ви́кормили ся ко́нї, ми за́раз ру́шили з Корчова́того. Гірко менї було́ ки́дати шко́лу. Не вже так шви́дко скінчи́ло ся моє́ вчи́тельство? ду́мала я собі: чи на теж я сті́лько пильнува́ла, сті́лько би́ла ся, щоб дося́гши п р а́ в а бу́ти вчи́телькою, і повчителюва́вши пів ро́ку, спочи́ти? Я не повіда́ла Бо́рисови своїх думо́к і не да́ла єму́ зна́ти про ту боротьбу́, що буя́ла в моїй душі... Переважа́ло попано́вання, вдя́чність і кохання до Бо́риса! значи́ть еґо́їзм, ду́мала я, взяв гору́, значи́ть задово́льнення потре́б вла́сного я і в ме́не переважа́є потре́бу служи́ти на́родови!... Ви́мовити отсї думки́ Бо́рисови — я не відва́жувала ся і покори́ла ся єго́ во́лї і пориванню вла́сного се́рця, в котро́му че́рез край би́ло глибо́ке кохання до Бо́риса.

Зупини́ли ся ми на три днї в повіто́вому містї, та тут і звінча́ли ся.

---

[1]) Сьв. ве́чер пе́ред Йордано́м, — бога́та кутя́, сьв. ве́чер пе́ред Різдво́м.

Приїхали ми в Уляніву...

Ох, колиб хто знав-відав, яким чуттєм переняла ся я ввійшовши в Борисів дім, ввійшовши до того дому, де я лежала хора після Палажчиної образи! чи давно я була нянька, наймичка, чи давно мене Глобиха з Палажкою вигнали з дому? чи давно я бігла з їх хутора по степу наче божевільна? А тепер? Я пані, у мене власний притулок та ще який!! у мене диплюм на вчительку! у мене є кохана сестра; я маю дорожшого за все на сьвіті друга, мужа! І чи вжеж все отсе не сон, не мара а дійсність!?

XVI.

Так! дійсність, найреальнійша дійсність, та тілько ще не вся вона. Другого дня вранці вона ще побільшала, ще більше налила до мене в душу радощів.

Гляну́ла я в вікно на улицю. Проти наших воріт на Борисовому городі бачу стоїть новий дім, ще без вікон, не викінчений, не вкритий а тілько прикиданий кулями соломи.[1]) Питаю у Юлї:

— „Що то за дім? хто то будує?“

Юлїя всьміхнула ся і каже:

— „А ти не знаєш? Борис тобі не хвалив ся хиба?“

— „Чим?“

— „Тож він будує дім під школу... З осени школа буде у нас, а ти учителькою“.

Я наче стеряла ся![2]) ну бігати з радощів, танцювати та в долоні плескати; потім до Бориса в кабінет; а з радощів і слова не вимовлю.

— „То, каже Борис, на те школу я хочу завести, щоб твоя праця не пропала, щоб не було у тебе й на думці, що, одружившись зо мною, ти мусїла покинути те, до чого у тебе найбільше рветь ся душа. От на весні добудуємо, а з серпня і відчинимо власну школу“.

— „Ти її земству[3]) віддаси?“

---

[1]) Снїпки, околоти. [2]) Збожеволїти, здуріти. [3]) Подібно як у нас повітова рада.

— Нї за що... церкóвно-прихóдською вонá бýде, з умóвою, щоб ти учителювáла, дóки захóчеш... так лíпше і безпечнíйше: у церкóвної шкóли мéнше і начáльства і бюрократи́зму; а що до нáзви, так те дурни́ця, самí забобóни. Фія́лку як не назови́, вонá бýде фія́лкою, а кропи́ва — хоч ти й називáти меш лелíєю, вонá з тóго не перемíнить ся: пекти́ ме, як і пеклá! Дýшу і вагý шкóли станóвить не ви́віска, а вчи́тель! Тут вже справдї — яка пáнї, такí й сáнї...

І от трéтїй рік вчителю́ю я в нáшій шкóлї і дóбре бáчу, як багáцько мóжна зроби́ти дóброго в шкóлї, аби́ тíлько булá влáсна дóбра вóля на те та охóта... І за увéсь отсéй час нї разý не зазналá я жáдної перешкóди в своїй робóтї; нї разý не зазналá я якóї при́крости, щоб хмáрою заступи́ла сóнце мóго щáстя! Я працю́ю, я раю́ю; я щасли́ва, áле... Але бáчу, що я все такú непримúрена. Сьвітогля́д мій поширúв, ідеáл побільшáв; бажáння мої стáли гли́бшими, áле се не шкóдить менї робúти сегóднї те, що сегóднї мóжна і трéба робúти на рíднiй нúві, на кóристь нáродови. Працю́ю, рóблю, сьвíдомо, що й помрý вже непримúреною — та тíлько не з людьмú а з тим лúхом, якóго такá велúка сúла у нас скрізь по Украïнї.

V.

Молодий вік Максима Одинця.

Хронїка з давномину́лого.

(Частини.)

II.

Максúм Одúнець, як і бáтько йогó Яків, походúв з старода́внього шляхóтського рóду. Минáло, либóнь, цїлúх три сóтнї лїт з тóго часý, колú Кася́н Одúнець, покúнувши своїх рóдичів, десь бíля старода́внього Гáлича, взяв жíнку Нáстю та сúна Єрéму і перебрáв ся жúти в Чернíгівщину. Тут придбáв собí на рíчцї Смоля́нцї добря́чий хуторéць сéред густúх гаїв, а перéгодом, ожени́вши сúна, купúв йомý дворéць в повітóвому мíстї. З часóм рід Одúнцїв розродúв ся. Хочá Одúнцї і налéжали до шля́хти, а про те і в родúнному їх пóбитї і в віднóсинах громáдських пану-

вáли у них традúції і лад козáцькі, прóсті, національно-демократúчні. Як з кóріня здорóвого, міцнóго, не попеóваного чéрвою дéрева розрастáється ся широ́ка, розлóга грóна, так і з рóду Касяна́ Одúнця, починáючи з другóї половúни XVII. вікý і майже до кінця́ вікý XVIII., Україна мáла довóлї кóристних та щúрих слуг в рíжних сферах життя́ громáдського; булú з сьóго рóду і бурмістри, і рáйці і полкóвники, і сóтники, і протопóпи, і архієрéї, áле нї в однóму колíнї, нї в однíй лíнії не булó багатирíв; жúли Одúнці хочá і не вбóго, áле й не з велúкими достáтками; чи то вонú недотéпні булú розвивáть ся і наживáть ся, чи мóже їм не пайдúло.) Рід Одúнців гордувáв своїми вóльними і моráльними традúціями: в хрóнїку найменших кáрних вчúнків нї разý до другóї половúни XVIII. вікý не завéдено йме́ння нїкóго з рóду Одúнців. Щúрість, прямóта і стáлість характéру; гидóвання зрáдою, лицемíрством і лúзанням халяви, огидливість до пóклíну хоч би нáвіть на вóрога свóго, в рóду Одúнців булó перекóнанням не тíльки льоґічним, áле й фізіольоґічним. Лишéнь, колú під конéць XVIII. вікý Україна обеслáвилась крепáцтвом, крáплї сíєї лиходíйної трýти почáли пробивáть ся і в рід Одúнців; лíнощі і користóвання з чужóї прáці почáли інколи труїти і кóдло Одúнців.

З самóго початкý XIX. в. в рóдї Степана́ Одúнця — Максúмового прáдїда — стáло прокидáть ся духóво-моráльне убóжество, а з ним натурáльно і материяльне збíднення. Степанів син Фéдір пішóв до вíйськовóї слýжби, записáв ся в ґвáрдию і хочá недóвго служúв — пять, чи шість рóків і вернýв ся до батькíвского хýтора „прапóрщиком“, áле позбýв ся бíльшої половúни бáтьківської спáдщини. Навчúв ся він дóбре танцювáти по „мóдньому“, та лíпше в кáрти грáти — áле на хýторі се все булó не придáтне. Підчас вíйни́ з „двунадесять языкъ“ Фéдір Одúнець знов пішóв до вíйска та вже й не вернýв ся: десь під Березúною, чи що, йогó убúто. Вдовá йогó лишúла ся з трома́ дóчками і трома́ синáми уже́ в велúкому убóжестві. Старíйшим між Фéдоровими дíтьми́ був Яків. Учúв ся він в Черни́гові в духóвній семінáрії; не тому́, щоб зробúти з йóго попá,

---

[1]) Не велó ся

ба́тько відда́в його́ до семіна́риї, а одино́ко через те, що лїпших за семіна́рию тодї не було́ шкіл. Мабу́ть семіна́риї тре́ба дя́кувати за те, що дух ново́го часу́ ма́йже зо́всїм не зачепи́в Якова Оди́нця своїм лиходїйним крило́м. — Люди́на з його́ ви́йшла, як на той час дово́лї осьві́чена і культу́рна: а проте́ про́ста, прило́жна до сво́го рі́дного краю́, на́рода, до його́ звича́їв і тради́ций. Ви́йшовши з шко́ли, Яків гада́в господарюва́ти на батькі́вщинї, а́леж на чо́му там було́ господарюва́ти! Одна́че він спро́бував рік чи два і до́бре впевни́в ся, що господа́рка не випла́чує на́віть часу́ і пра́цї...

Тимча́сом на Украї́нї все да́лї та да́лї йшло „оновле́ння“ і зага́льного у́строю і форм життя́ грома́дського, а потро́ху і роди́нного. Між и́нчими рефо́рмами були́ заве́дені „попечительныя конторы[1]) для малороссійскихъ козако́въ“ і Оди́нець добу́в собі поса́ду кура́тора тако́ї „конто́ри“ в Криле́нци. Платня́ на сїй поса́дї була́ за́для то́го часу́ — до́бра, а Яків був вда́чі не вередли́вої, люди́на не спанїла і оща́дна. Лиши́вши батькі́вщину се́страм, він за чоти́ри ро́ки сво́го курато́рства спромі́г ся купи́ти собі лева́ду і дво́рище в Кобзарі́вцї. За рік потім він одружи́в ся в Пога́ри з дочко́ю „городни́чого“ Богає́вського — красу́нею Сінкли́тою. На невели́чке жі́нчине віно Яків споруди́в у Кобзарі́вцї буди́нок і прикупи́в по́ля. Одинчи́ха до хазя́йства була́ ду́же доте́пна і жи́ли вони́ собі гара́зд в до́брій зго́дї і любві.

Невдо́взї прийшли́ нові рефо́рми: заве́дено мінїсте́рства „государственныхъ имуществъ“) і під його ру́ку пере́дано украї́ньских козакі́в, „казенныхъ і государственныхъ крестянъ“[3]) на Украї́нї. — „Контори“ пішли́ в нї́вець; нато́місць ви́росли „окружныя управленія“, „волостныя правленія“, „сельскія розправы“. Оди́нця зроби́ли „окру́жним нача́льником“. Не встиг він гара́зд роздиви́ть ся і спізна́ть ся з нови́ми „поря́дками“ і спізна́ти з ни́ми про́стих селя́н, аж ось знов нова́ рефо́рма на Украї́нї: ве́лено скасува́ти на лївобере́жю Лито́вский Стату́т з усїм судови́м у́строєм, по йо́му і заве́сти „Сводъ законовъ“[4]) і відповідну йому́

---

[1]) Опіку́нчі у́ряди. [2]) Доме́н. [3]) Держа́вних крепакі́в. [4]) Кни́гу зако́нів

орґанїза́цию су́дів і полїциї з канцеля́рською та́йною, з обере́мками папе́ру, з калю́жами чорни́ла і з немину́чою на сьо́му ґру́нтї рости́ною: безконе́чною волоки́тою, що так ря́сно пло́дила хабарі...

Не тільки на́рід, на́віть інтелїґе́нция на Украї́нї зо́всїм були́ підгото́влені до ново́го ладу́ і не тя́мили, з яко́го бо́ку лїпше заходи́ти, щоб призвича́ювати ся до йо́го. Ма́са те́много на́роду тільки рука́ми розводи́ла мо́вчки; між людьми́ хоч тро́хи осьві́ченими луна́в уся́кий го́мін і по сей і по той бік ново́го ладу́: зо́всїм натура́льно ви́никло не тепе́р саме́, а геть ще ранїйш дві течії, сказа́в би: пра́ва і лїва́, а́ле таки́й те́рмін зо́всїм не відповіда́в би зма́ганням і го́лосу лю́дности; певнїйш бу́де назва́ти одну́ течію — национа́льною, дру́гу — зага́льною; насїння їх тре́ба, ка́жу, шука́ти, ще за часів відомого „підніжка“ Іва́на Мартино́вича[1]) та за пе́рших на лївобере́жю воєво́д. Одна́че лю́ди і тієї і сїєї течії обмежо́вували ся сами́м го́моном, тай то більш ни́шком; бо до́бре тя́мили, що пу́гою о́буха не перетне́ш. Одні, — до яки́х нале́жала більшість молодо́ї шля́хти, зро́сненної вже на ни́ві крепа́цтва, стоя́ли за те, щоб стари́й лад нїве́чено, я́ко мо́га шви́дче і всїма́ за́ходами; дру́гі — воро́же диви́ли ся на такі за́ходи і доводи́ли, що тре́ба йти сте́жкою поступо́вою, не плюндру́ючи национа́льної душі і не схо́дячи з ґру́нту на́родного сьвітогля́ду. В життю́ практи́чному — річ зо́всїм натура́льна — гору́ бра́ла течія́ зага́льна; за не́ю була́ вся́ка материя́льна си́ла, а супроти́вники були́ голору́ч.

Яків Оди́нець нале́жав до оста́нних: і неспромо́жен і сьві́домий він був, що йому́ про́ти вітру не йти.

Не вгада́ти, чи до́вго він проде́ржав би ся на поса́дї „окру́жного нача́льника“, коли́б шля́хта не ви́брала його́ повіто́вим су́диєю.

Яко голова́ повіто́вого су́ду Оди́нець пильнува́в бу́ти справедли́вим, не кри́вити душе́ю, цу́рати ся кумівства і скільки мо́жна, єдна́ти со́вість і зако́н.

Стріва́ючи ча́сто противорі́ч життя́ і зако́на, Оди́нець інколи не хвата́в ся з при́судом і шука́в пора́ди між своїми прия́телями; людьми́ тяму́щими, зна́вцями пра́ва — профе́-

---

[1]) Брухове́цкого.

сорами місцевóго лїцéя. А вже отсé однó, óпріч всьóго інчого сприя́ло часóм для́вити [1]) в судови́х процéсах.

Раз якóсь на ревізию сýду приїхав ґубернáтор Гéссе і, помітивши, що в повітóвому сýдї інчі процéси дóвго лежáть без рóзгляду і при́суду, зганьби́в за те Оди́нця. Оди́нець почáв виводи́ти ся і ви́словив свою щи́ру дýмку, що головнá причи́на для́вости закóнний формáлїзм та канцеля́рщина. Ґубернáтора се не вдовольни́ло і на обідї, яки́м пошанувáла йогó шля́хта, він прилю́дно ви́словив, що такі лю́ди, як Оди́нець не придáтні судювáти.

Між шля́хтою був одéн вéльми богáтий пан, яки́й дóбре знав Оди́нця і висóко станови́в йóго чéсність, і правові знання́. Обýрений неви́бором Оди́нця він зáраз же запроси́в йогó до сéбе на слýжбу за повіреного і інспéктора маéтностий і призначи́в йомý платню три́чі більшу за ту, якý брав Оди́нець, я́ко сýдия.

Такі́й перемінї Оди́нець радї́в, хочá і був сьвідомий, що новá слýжба охмáрює з однóго бóку йогó життя́ роди́нне; новá слýжба вимагáла довóлї чáстих пóїздок і одривáла йогó од семї, а чéрез те не давáла йомý стежи́ти за наýкою си́на і кермувáти йогó ви́хованнєм. Макси́м до наýки брав ся охóчо, жвáво; прирóда щéдро надїли́ла йогó дóбрим хи́стом і він учи́в ся дýже дóбре; зáвсїди в кля́сї йшов пéршим, áле дити́на палкá, перенятли́ва, вимагáла дóброго дóгляду. Осьвіта і дóбре ви́ховання си́на раз-у-раз роїли ся в бáтьківскій голові. Чýючи від учи́телїв самі лишéнь хвáли си́нови, Яків і в день і в ночи́ більш за все марів, щоб з Макси́ма ви́йшов учéний і профéсор: такý надїю годувáли в Оди́нця і прия́телї йогó професóри, нáйбільше Данéвський. Так минýло два, чи три рóки...

В однý з своїх пóїздок в Полтáвщину самé на прóвеснї Оди́нець, переїздячи чéрез Удáй,[2]) провали́в ся з кіньми і з саньми́ під лїд і хочá йогó ви́ратували, áле холóдний ми́тель[3]) і перéляк дáли себé знáти: на 12-ий день Яків Оди́нець — лежáв на столї.

Посумувáвши ще яки́йсь час на бáтьковій моги́лї, Оди́нець встав, положи́в пéред хрестóм три зéмних поклóни і пішóв до дїда по мáтери, до отця́ Корнїя́ Мали́нки, що жив навпрóти, тільки чéрез майдáн.

---

[1]) Проволїкáти. [2]) При́тока Сýли. [3]) Вітер із снїгóм.

І сам о. Корнїй і життя́ його́ ва́рто то́го, щоб сказа́ти про них кілька коро́тких слів.

Він був оста́ннїм в Кобзарівцї, а сим й на всю Украї́ну, ви́борним попо́м. То́го часу́, з яко́го почина́єть ся моя́ хро́нїка, йому́ було́ вже лїт сїмдеся́ть, а́ле се був бадьо́рий, жва́вий, поста́тний дїд з до́вгою, густо́ю, білою бородо́ю і чи́сто голомо́зий.[1]) Він був попо́вич по старода́внім соте́ннім батю́шцї в Мри́нї; оде́н він був у батьків; тим то вони́, найпа́че ма́ти, незвича́йно пести́ла його́, запопадли́во піклува́ла ся ко́ло йо́го і до́вго не хотї́ла віддава́ти до семіна́риї, щоби́ там не обіжа́ли її „малу́ дити́ну“. Сам ба́тько та дя́кон його́ Тичи́на учи́ли Корнїя́, аж до́ки йому́ не прийшла́ чотирна́йцята весна́. Тодї стари́й Мали́нка мо́вив до жінки: „Одвезу́ його́ в Черни́гів до семіна́риї; ре́ктор там мій това́риш; він хоч і черне́ць, а душа́ у йо́го коза́ча... Дак ти жінко, лашту́й що тре́ба Корнїє́ви і виряжа́й його́ в доро́гу“.

(Корнїй став сьвяще́ником в Кобзарівцї і ось то він ра́див Оди́нцеви подорожува́ти по Украї́нї, щоби́ пізна́ти люди́й).

VI.

Со́нечко почина́ло вже хова́ти ся за ве́рби, золотячи́ верхи́ їх своїм жо́вто-нїжним промі́ням, коли́ Оди́нець приї́хав до Веприкі́вського попа́ Василя́ Борсука́. Борсу́к сидї́в на рундуку́. Довідавшись, хто таки́й його́ гість, Борсу́к те́пло повита́в Макси́ма, гукну́в челя́дника, велї́в взя́ти до ста́йнї Макси́мового коня́ і тарада́йку та доглядати по хазя́йски, а Макси́ма попроси́в до сьвітли́цї.

Буди́нок о. Борсука́ був звича́йний попівськи́й буди́нок то́го часу́: широ́кі, а́ле пони́зькі две́рі з вели́кою залї́зною кля́мкою, ве́ли в чималу́ сьвітли́цю з чотирма́ вікнами — двоє на двір, двоє в сад; підло́га в сьвітли́цї була́ біла, некра́шена, за́слана білими рядна́ми, стї́ни і накла́дна сте́ля ви́мазані кре́йдою; на поку́тї в кіо́тї[2]) стоя́ли два вінча́льних образи́ і пе́ред ни́ми вінча́льні сьвічки́ за склом. З верху́ кіо́ту спуска́в ся до́вший, виши́ваний рушни́к; в ша́ховцї під кіо́том лежа́ли церко́вні книжки́, хрест, кропи́ло, епі-

---

[1]) Ли́сий. [2]) Ошкле́на ша́фка з образа́ми.

трахіль і кади́ло; між ві́кнами ви́сїли портре́ти Петра́ Мо-ги́ли і Ла́заря Баранóвича. За сво́локом було́ по́вно васи́-льок, гво́здиків і чорнобри́вцїв; вподо́вж одні́єї сті́ни стоя́ла широ́ка ла́ва, за́слана дорогим ки́лимом, а вподо́вж дру́гої дерев'я́на, про́стої робо́ти кана́пка, теж покри́та ки́лимом, про́ти кана́пки стіл за́сланий бі́лим на́че сні́г той настіль-ником; бі́ля двери́й стоя́ла ша́фа з посу́дою, з рі́жними ґрафі́нчиками,[1]) пляшечка́ми і чарка́ми скляни́ми, сріб'ними і золоти́ми; наре́шті під гру́бою з зеле́них ка́хель стоя́ла вели́ка, черво́на, на коле́сах скри́ня. На пра́во з сьві́тли́ці була́ невели́чка кімна́та за́для дїти́й; за не́ю — спочива́льня, а да́лї вели́ка пека́рня без помо́сту, з рі́вною ви́вїхтеваною жо́втою гли́ною доліво́кою. В усьо́му до́мі панува́ла незви-ча́йна чистота́. Знадво́ру скрізь під ві́кнами бузо́к, ро́жі, красо́ля,[2]) любисто́к, ру́та, шавлі́я, чорнобри́вцї і гво́здики. Двір був простóрний, покри́тий спо́ришем: по одну́ ру́ку — стоя́ло дві вели́ких, дубо́ві комо́ри, по дру́гу — „лю́дська“ ха́та, де жив пало́чник[3]) і церко́вний сто́рож; ста́йня, во-лівня́ і і́нчі будівлї за́для худо́би були́ на дру́гому, на „чо́рному“ дворі́; клу́ня і омшани́к[4]) були́ за садо́м на па-сто́вні.

— Ра́дий я, си́ну! ду́же ра́дий, що ти заверну́в до ме́не, — говори́в о. Васи́лий — розкажи́ж менї, як там живе́-ма́є старе́нький мій това́риш Мали́нка? він чима́ло таки́ старі́йший за ме́не; я ще на „грама́тицї“ сидїв, а він вже богосло́вом був, а проте́ товари́шували ми ле́пське. Голос у Корнїя́ га́рний був; тепе́р мабу́ть, не сьпіва́є, а ри-пи́ть на́че нема́зане ко́лесо на новій о́сї. Ну, ну! дак роз-ка́зуй, усе́ менї розка́зуй.

Аж ось ввійшла́ попадя́. Се була́ жва́ва, ба — до́бра ще цокоту́ха. Привіта́вши Макси́ма, попадя́ поча́ла доко-ря́ти, му́жови що він до́сї не згада́в нагодува́ти Макси́ма.

— Дити́на з доро́ги, пе́вна річ їсти хо́че, ну щоб тобі — гукну́ть на Мо́трю, щоб пода́ла смета́ни, си́ру, пa-ляни́цї, а ти байду́же.

Піп скри́вив ся; він мо́вив: — Спра́вдї на ста́рости лїтьох на́че хто па́мороки заби́в; ви́бач си́ну! Я за́раз ска́жу.

---

[1]) Килишки́ рі́заної робо́ти. [2]) Насту́рция. [3]) Полїцiянт сїльский. [4]) Стебни́к на улиї в зимі.

Він хотів йти, але попадя́ його́ спинила, говорячи́:

— Сиди́ вже; зібра́в ся колядува́ти, тоді́ як лю́ди щедру́ють. Мо́тря за́раз вечеру́ принесе́. Ви́бачте, оберну́ла ся попадя́ до Оди́нця: ви мо́же зви́кли до ча́ю, а ми його́ не вжива́ємо, держимо́ тільки про люди́й, та́й то хиба́ на вели́кі сьвя́та.

— Смаку́ я не доберу́ в то́му ча́ю, мо́вив Борсу́к, сама́ вода́ та́й го́ді.

Принесли вечеру́. Борсу́к став частува́ти Оди́нця.

— Дя́кую, не вжива́ю.

— От тобі́ й на! Яки́й же з те́бе коза́к! по коза́цьки без ча́рки ні сплакну́ти, ні засну́ти не мо́жна.

— Не си́луй дити́ну, озва́ла ся попадя́; не вжива́є, то й до́бре ро́бить; ось я почасту́ю його́ сливя́нкою, старо́ю, ще позато́рік налива́ла.

Оди́нець подя́кував і за сливя́нку.

Вече́ряли борщ з ви́нами, карасі́ сма́жені, а на за́куску кисі́ль з я́блук та мед.

— Тепе́р ляга́й, си́нку, спа́ти, мо́вив Борсу́к по вечері до сво́го го́стя; от тобі́ й по́стіль; спи до́бре да вставай ра́но; про ко́ника про сво́го не турбу́й ся, він в до́брому до́гляді; бу́де й нагодо́ваний і напо́єний. Коли́ захо́чеш, за́втра ра́нком їдь зо мно́ю, поба́чиш моє́ хазя́йство; воно́ в ме́не хоч не вели́ке, а кло́поту з ним дово́лі, скрізь тре́ба сво́го о́ка; бо пра́вду ска́зано: де госпо́дар не хо́дить, там ни́ва не ро́дить. В па́сіку зайдемо́, па́сіка у ме́не добря́ча, а пасі́чникують дівча́та.

— Які́ дівча́та?

— Звісно: не чужі́, а мої́; у нас дві до́чки — синів нема́; і в обо́х у їх вели́ка охо́та до пчоли́: ну, дак я і відда́в па́сіку їм до рук, нехай ору́дують; звісно під до́глядом до́брого па́сі́чника, та́й сам що день навідуюсь. Ну, спи з Бо́гом; на добра́ніч тобі...

Дру́гого дня ра́нком ле́дви со́нечко підби́ло ся пове́рх дере́в, о. Васи́ль розбуди́в Оди́нця.

— Заспа́в з доро́ги, небо́же; ну, коли́ є охо́та в па́сіку, дак вставай, за́раз їду... я вже й на степу́ був.

Оди́нець ми́ттю схопи́в ся, уми́в ся, убра́в ся, помоли́в ся Бо́гу.

— Гото́в! мо́вив він.

— До́бре, ї́дьмо, а́ле мо́же ти не призвича́єний ї́здити на́тще, дак ось тобі на тарі́лцї хлїб, огірки́ і са́ло; перекуси́; не вважа́й, що Спа́сівка; неду́жному та подоро́жньому Го́сподь звини́ть... перекуси́, а снїда́ти — ме́мо вже в па́сїцї.

Коли́ ви́їхали з села́ в яри́нну ру́ку, пе́ред Оди́нцем показа́в ся бі́лий, немов снїг той, широ́кий без кра́ю о́бшир гречо́к, котрі саме́ розповни́ли ся цьві́том; в по́лї стоя́ли па́хощі ме́ду; навкруги́ гули́ пчо́ли. Версто́в за дві од села́, Борсу́к вка́зуючи пу́жалном в лївору́ч, мо́вив:

— Он, ба́чиш, миня́ють три ку́ренї; ото́ж і є моя́ па́сїка, за́раз бу́де по́воротка до не́ї. Я розби́в па́сїку на три ку́ренї, по дві со́тнї пнїв, в сере́дньому — Божко́, а в тих, що з краї́в, до́чки, у ко́жної свій ку́рінь; звісно, з тако́ю си́лою нї їм, нї дї́ду не спра́вить ся, дак я держу́ ще на лї́то двох наймитів. А не бої́ш ся ти пчіл?

Оди́нець усьміхну́в ся і відповів:

— Нїде́ пра́вди дї́ти: тро́шки бою́ ся.

— Ну дарма́, тільки не одма́хуй ся; хиба́ вже котра́ ся́де на те́бе; тодї́ прожени́, а до́ки лїта́є хоч як бли́зько, не маха́й руко́ю, дак вони́ тебе́ й не куса́ти муть.

Ка́ша з тара́ню вже була́ зваре́на, коли́ приї́хав Борсу́к з Оди́нцем і за́раз же посїда́ли снїда́ть. Дїд Божко́ снї́дав у ку́пі з усїма́, а наймити́ окре́мо. Поснї́давши, Борсу́к огледї́в па́сїку; помі́ти́в у́лики, в яки́х тре́ба було́ підрі́зувати стільники і тодї́ приня́в ся з Божко́м до сїє́ї робо́ти, а Оди́нець з попівними ходи́в по па́сїцї, — все тут цїка́вило його́, почина́ючи з сами́х попівен.

З дївча́т — старі́йша була́ на 22-ім, моло́дша на 20-ім ро́цї; не ду́же і вродливі, але чепу́рні і ве́льми при́язні, говіркі, весе́лі. Вони́ вміли писа́ти; чита́ли самі церко́вні книжки́, з сьвітских тільки й було́ у них що „Ене́їда“ Котляре́вського та Шевче́нків „Кобза́р“ і „Катери́на“; отсї́ книжки́ Борсуківни зна́ли на па́мять, а до роси́йських не було́ і охо́ти у них, бо таки́ роси́йської мо́ви вони́ не тя́мили. По звича́ям то́го часу́ дак Борсуківни вже заси́дїли ся; не то щоб женихів не трапля́ло ся, а були́ вони́ тро́хи вередли́ві: попадя́ми не хотї́ли бу́ти, „кручка́ми“[1]) гидува́ли,

[1]) Уря́дники.

все дожида́ли паничів з до́брого па́нського ро́ду; а таки́х паничів хоч і ве́льми на́дило віно попівен, дак же попівни не вміли нї на фортепя́нї гра́ти, нї ва́льса витина́ти, нї по францу́ському говори́ти, нї мо́дних рома́нсів сьпіва́ти, хоча́ оби́дві сьпіва́ли ду́же до́бре і зна́ли си́лу силе́нну пісе́нь, а́ле все то пісні були́ „про́сті“, не мо́дні, не росі́йські рома́нси. Робітниці з попівен і хазяйки́ були́ ду́же до́брі: вони́ вміли і ко́ло пе́чі по́рати ся, і дїжу́ замісити і коров подоїти, не соро́мили ся і грядки́ копа́ти, і горо́дину сади́ти і поло́ти; а́ле не згірш вміли поводи́ти ся з людьми́, зна́ли, як тре́ба гости́й прийня́ти і повита́ти; з про́стими дївча́тами на селї вони́ були́ „свої се́стри“; інчого у́брання о́пріч на́роднього не носи́ли; не тому́, щоб нї з чого́ було́, доста́тки у батьків були́ до́брі і гапто́вана шо́вком пла́хта часо́м коштува́ла б за дві су́кнї; носи́ли попівни на́родний стрій тому́, що „так вже води́ло ся з по́кон віку“. — Позаторік прийшла́ їм охо́та навчи́ти ся ходи́ти біля пчіл; цїле́ лїто вони́ пи́льно учи́ли ся практи́чно у ба́тька да у Божка́ і до́бре зрозумі́ли, в чому́ си́ла до́гляду за пчо́лами. З пасїки Борсу́к мав до́брий зиск; над його́ мед не було́ лу́ччого і плати́в ся по 10, по 15% доро́жше звича́йного!

Обі́дати поїхали до госпо́ди в село́, по обі́дї знов в пасїку. Оди́нець спізна́в ся з Божко́м і зіста́в ся ночува́ти у його́ ку́ренї.

Божко́ви було́ тодї лїт з 80. Він з козаків одино́кий цїли́й вік бурлакува́в і кілька разів ходи́в з чумака́ми і на Дон по ри́бу і в Крим по сіль; бога́цько ба́чив сьві́та і люди́й: дїди́ і батьки́ його́ поколїння було́ тро́хи що не очеви́дними сьві́дками то́го, що дїяло ся на Українї в дру́гій полови́нї XVIII. віку́; і Божко́ви дове́ло ся бога́цько чу́ти від них оповідань про ті часи́, тим то голова́ його́ була́ до верху́ нато́птана казка́ми, прика́зками, пісня́ми і жартовли́вими оповіданнями.

Мину́ло ти́ждень; Оди́нець і не счув ся, коли́ він проминув. Що дня по обі́дї він ішо́в у па́сїку, тут і ночува́в у дїда Божка́, впива́ючись його́ оповіданнями, прика́зками і пісня́ми і ду́же вели́кий жаль кре́мсав[1]) його́ се́рце, що не мо́жна було́ йому́ писа́ти; одна́че де́нцо важнїйше з то́го,

[1]) Млоїв. тиснув.

що чув він від Божка́, позапи́сували йому́ Борсу́к і його́ до́чки.

(В да́льшій по́дорожи по зна́комих о. Борсука́ опини́в ся Оди́нець на сьв. Миха́йла у повіто́вого су́диї Ква́ші).

XII.

На Миха́йла у повіто́вого су́диї Ква́ші зібра́в ся вели́кий тиск гости́й: більш нїж за місяць до сьо́го сьвя́та і сам Ква́ша і його́ жінка поча́ли їздити до всїх видатнїйших панів і запро́шувати їх на пиріг. Ква́ша, найпа́че його́ жінка, люби́ли розкошува́ти; жи́ти було́ з чого́; дїти́й у них була́ лише́нь двійка, дївча́та, ви́ховання їх не бра́ло у батьків ко́штів; дївча́та — я́ко дїти ране́ного ма́йора — були́ приня́ті до інститу́ту на ко́шти казе́нні. Підчас мо́го оповідання Ква́шині дївча́та були́ ще підлїтками.

Імени́ни свої Ква́ша сьвяткува́в беньке́том що ро́ку; а́ле на сей раз і тиск гости́й і беньке́т були́ незвича́йні; се тому́, що на той рік приходи́лись нові вибо́ри, а Ква́ші, найпа́че його́ жінцї, невимо́вно кортїло, щоб його́ ви́брали на повіто́вого марша́ла; тим то він і пильнува́в лебезува́ти[1]) і годи́ти пана́м, і вели́ким і мали́м; він до́бре тя́мив, що без сьо́го не мо́жна обійти́ ся то́му, хто хо́че бу́ти ви́браним; іна́кше його́ „проко́тять на ворони́х“.

Сьвя́то своє́ Ква́ша спрявля́в не в повіто́вому містї, а у се́бе на селї; на містї квати́ра його́ була́ і непока́зна і тїсна́, а́леж лїпшої в то́му містї не мо́жна було́ здобу́ти. А на селї у Ква́ші буди́нок був розкішний, вели́кий, на дві осо́бі.

Ква́ша повита́в Оди́нця тро́хи гордови́то. Оди́нець зустрів тут де́кого з знайо́мих вже панів, що стріва́в в Іскри:[2]) між ни́ми були́ Ляшенчи́ха, Найдичівна і Звенигоро́дський. Вели́ка більшість Ква́шиних го́стий — були́ вели́кі пани́, яки́х до́сї не доводи́ло ся Оди́нцеви стріва́ти у тако́му вели́кому гуртї. Все жіно́цтво було́ при́бране відповідно „оста́ннїй мо́дї“; чоловіки були́ в дворя́ньских му́ндїрах або́ в фрака́х, дене́де попада́ли ся в чо́рних сюртука́х,

---

[1]) Підле́щувати. [2]) Оде́н з пото́мків Іскри, суча́сника Мазе́пи.

часо́м, як і от на Іскрі, дово́лї довгопо́лих; да в са́лї сидїла невели́чка ку́пка су́дових уря́дників. Вели́ка бі́льшість го́стий — були́ лю́ди, що позбу́ли ся сво́го, а чужо́го як слїд ще не засвоїли; ще воно́ не прийшло́ зо́всїм до них, а тільки з око́ла і придививши́сь до їх ни́льно, зазирну́вши в ду́шу глибо́ко, не мо́жна було́ не спостерегти́, що се лю́ди більш-менш покалїчені, з око́ла пома́зані цивілїза́цією з Москви́; що душі їх більш-менш поло́мані, дух і сьвітогля́д їх поще́рблені. „Цивілїза́ция“ перейшла́ над ни́ми немо́в хма́ра з вели́ким вітром над лїсом; де́якого вона́ ви́рвала з ко́ренем, обломала́ духове́ гілля, перекида́ючи з однїєї чужо́ї країни в дру́гу, нїби́ того́ на ко́ристь, а су́ще на шко́ду і собі і лю́дям; інчих знов та цивілїза́ция напоїла духо́во мора́льною беле́ною,[1]) поробила з них Звени́городських і інчих таки́х в дру́гій сфе́рі і розкида́ла їх по краю на́че наумисне на те, щоб вони́ більш та більш розко́пували ту безо́дню, що роздїля́ла панів і люди́й; вона́, ота́ поверхо́вна, непережо́вана „цивілїза́ция“ — наплодила лебезунів, лаке́їв, що з око́ла, форма́льно були́ лю́ди „благоро́дные“, а факти́чно були́ духо́во мора́льною мізе́рією, лїнтюга́ми, непризвича́єними до пра́цї, але призвича́єними до гри до карт, до хабарни́цтва і до тако́го злодїйства, яко́го не кара́ло „Уложеніе о наказаніяхъ“[2]).

Були́ одна́чеж між Ква́шиними го́стями і кілька чоловіка, що відріжня́ли ся від бі́льшости — на́че та шуми́ха[3]) від зо́лота. До таки́х перш за всїх нале́жав повіто́вий маршал Юрий Кащенко: окінчи́вши університе́т у Ки́єві, він кілька рокі́в учи́в ся ще за грани́цею, учи́в ся не тільки нау́кам, а й житті́ практи́чному; за грани́цею він спізна́в ся і сприятели́в ся з Бодя́ньским; познайо́мив ся з Мікльошичем а тако́ж із видатнїйшими людьми́ з Ро́сиї, що перебува́ли тодї за грани́цею. Верну́вшись в Ро́сию, він не хотїв йти ні на яку́ слу́жбу, але щоб не се́рдити старо́го сво́го ба́тька, записа́в ся в канцеля́рию ха́рківського ґенера́л-ґубернатора і коли́ вмер ба́тько, він за́раз ви́писав ся з тієї канцеля́рії і взяв ся до господа́рства на селї.

Кілька лїт наза́д його́ ви́брали повітови́м марша́лом; не хотїв він прийма́ти сього́ ви́бору, говорячи́, що — „все

---

[1]) Сиву́хою з бу́льби. [2]) Постано́ви про ка́ри. [3]) Позлітка.

одно́ нїчо́го до́брого він не вдіє", а́ле прия́телї впевни́ли його́ прия́ти.

— Звісно — каза́ли вони́ — нїчо́го до́брого не вдієш: бо й не мо́жна, а́ле вже й те бу́де до́бре, що ти й лихо́го нїчо́го і сам не чини́ти меш і дру́гим, на скільки спромо́жеш ся, не дава́ти меш. Хоч по опіках ви́ведеш кра́дїжку і хабарі, то й то вже до́бре бу́де; а поду́май, що бу́де, коли́ ти не прийме́ш ви́бору, а дворя́ни ви́беруть тодї тако́го яри́гу,[1]) як Попсу́й, або́ тако́го хаба́рника, як Молоди́цький? та ще забува́єш і те: як і нача́льство на се́ поди́вить ся? Чи не ска́же про те́бе: „неслухня́ний, во́лею дворя́нства не́хтує, революціоне́р".

Кащенко — поду́мав, поду́мав і згоди́в ся.

Кащенко до́бре знав і шанува́в Іскру: і коли́ Іскра предста́вив йому́ Оди́нця — він повита́в оста́ннього щи́ро. То́гож таки́ дня, а́ле вже пі́сля вече́рі Кащенко, сі́вши окре́мо у двох тільки з Оди́нцем, зняв з ним щиру бе́сїду тя́млячи, що молоде́, не отру́єне ще до́сьвідом життя́ се́рце не вміє лукавнува́ти і двоїти ся, щоб догоди́ти і Бо́гови і чо́ртови. Кащенко ба́чив, що Оди́нцеві думки́ бага́то де в чому́ ще молоді, зелені, а́ле чима́ло в них є і пе́вного, тако́го, що давно́ живе́ і в його́ і у Кащенка в се́рцї.

— Одна́че не гада́йте, говори́в Кащенко, — що я абсолю́тний покло́нник старови́ний; так са́мо не все те подо́бається мені́, що й нове́...

Звісно, що віджи́ло свій вік, що спорохні́ло, того́ нїчо́го вже воскреса́ти; тру́па оживи́ть не мо́жна; му́сить дотлі́ти.

— А вжеж так; а́ле й не все те до́бре, що нове́; нам, як і всїм лю́дям, тре́ба дба́ти про осьві́ту і привілейо́ваних і ма́си; а ма́са у нас занеді́бана... тре́ба нам йти́, коли́ не спромо́жемо ся в рівень з Євро́пою, так хоч у слі́д Євро́пи; бра́ти у неї усе́ до́бре, поступо́ве, а́ле не ко́втати його́ не жу́ючи, а засво́ювати до́бре пережува́вши націона́льними зуба́ми.

— Пе́ршa шкода́, що ми відби́ли ся зо́всїм від на́роду, від на́родности...

---

[1]) Ни́зший служа́чий.

— І ста́ли йому́ чужака́ми; поки́нули зо́всім той ланцю́х, що зв'я́зує на́родню ма́су і осьві́чених люди́й; поки́нули на́родню мо́ву... Гля́ньте ся: кни́жки нема́ на на́шій мо́ві... Он за сім лїт надруко́вано — одну́ чи дві книжкй.

— Коли́ж ота́ приго́да з Шевче́нком і і́ншими ве́льми залака́ла на́ших люди́й...

— Не залака́ла вона́ Гречуле́вича, Шишацького,[1]) Глібова; бо й нїчо́го такй ляка́ти ся. Пока́рано де́яких люди́й, та не всїх; забороне́но друкува́ти пи́сання Шевче́нка, Костома́рова, Кулїша́, а не всїх... Цензу́ра, ска́жете... А вжеж цензу́ра сувора, дак пишіть, що мо́жна... А то — мовчимо́... но, не пере́ляк, не цензу́ра, а деморалїза́ция засїдає і нїве́чить нас... Ви́хованнй нам бракує... гука́ємо, що тре́ба бу́ти людьмй, а стаємо лаке́ями... Коли́сь, як був Костома́рів профе́сором у Ки́єві, менї тра́пило ся з ним про се бала́кати і він сказа́в менї, що мо́лодїж, яка́ прихо́дить до унїверсите́ту з лївобере́жя, як прирівна́ти її до правобере́жної, і те́мна, і ква́ла[2]) ду́хом і зо́всім не ви́хована; іде́алів у не́ї бракує.

Оди́нець слу́хав, впива́в ся розмо́вою і ко́втав ко́жне Кащенкове сло́во. Кащенко до́вго ще бала́кав з ним, бога́цько розпи́тував і проща́ючи ся, взяв з йо́го сло́во, що невідмінно прийде до йо́го, не менш, як на цїлий мі́сяць.

Проща́ючись на вечери́нцї у Ква́ші, Оди́нець дав обіцянку і Ляшенчи́сї і Кащенку, що завита́є до них і от за кілька день після тієї вечери́нки му́сїв він і сам міркува́ти і ра́дити ся з Іскрою: до кого́ їхати попере́ду? До Кащенка на́див його́ і сам Кащенко і ті відомости, на які він сподїва́в ся від йо́го про де́кого з тих люди́й, що не що да́вно заяви́ли себе́ пе́вними патрио́тами і перетерпі́ли вели́кого ли́ха. Наре́шті ціка́вило його́ подиви́ти ся, як живу́ть Кащенкові крепаки́ і як він — отсе́й прия́тель Костома́рова і Шевче́нка — пово́дить ся з ни́ми? До Ляшенчи́хи на́дила Оди́нця і́нча сторона́ житя́, ціка́ві були́ ему́ ті старі лю́ди, які́, як каза́ла Ляшенчи́ха, зна́ють си́лу-силе́нну усяких пісе́нь — і сама́ Ляшенчи́ха обіця́ла йому́ перечита́ти нові ре́чі в росийській літерату́рі, з котрої він, от вже більш

---

[1]) Склада́в ду́ми на лад на́родних і де́які з них вважа́ли до́вгий час хи́бно на́родними. [2]) Слабий.

пів ро́ку пі́же єди́ного сло́ва не чита́в; до всьо́го то́го Ля-шенчи́ха приобіця́ла переписувати йому́ усе́ те, що він за час своє́ї по́дорожи, або́ сяк-так занотува́в на кла́птиках папе́ру, або́ носи́в в голові, оруду́ючи незвича́йно до́брою па́мятю.

— У Кащенка — говори́в йому́ Іскра — тепе́р саме́ гуля́щий час; перебува́є він на селі́, живе́ одино́ко, гости́й і за́вжди у йо́го — ма́ло хто; а на сьвя́та він, пе́вна річ, перебува́ти ме у мі́сті; звісно маршалок: і до дру́гих тре́ба з поздоро́вленнями і само́му тре́ба прийма́ти поздоро́влення.

Оди́нець поміркува́в, послу́хав ся Іскрино́ї ра́ди і пере́їхав до Кащенка.

За ти́ждень, чи що, вони́ були́ вже на́че ба́тько і до́брий син. Кащенко жив про́сто, про якібу́дь ро́зкоші, або́ па́ньскі при́мхи не було́ й ре́чі; хоча́ й держа́в управи́теля, але в усьо́му, о́пріч ха́тнього хазя́йства, котри́м пра́вила стара́нька його́ не́ня, сам був голово́ю. Крепаки́ роби́ли у йо́го так са́мо, як і в Іскри; поводи́в ся він з ни́ми гума́нно; про ка́ри по ті́лу ні́коли й зга́дки не було́.

Від Кащенка Оди́нець дові́дав ся де́яких подро́бищь про спра́ву Гулака́, Шевче́нка і і́нчих: знайшли́ ся у Кащенка у вели́кій по́таїнній схо́ванці і „Сон“, і Кавка́з“, і „Посла́ніе“ і де́які і́нчі Шевче́нкові тво́ри. Чима́ло в них за́для молодо́го па́рубка було́ де́чого неясного, що Кащенко охо́че зясо́вував додаючи:

Слаба́ моя́ голова́, за́для пе́вних коментарі́в Шевче́нкових тво́рів і то́го за́дання, що становы́ло собі́ Костома́рівське товари́ство; а от коли́б ви спізнали ся в Полта́ві з Пи́льчиковом, дак тоді́ би вам усе́ зясува́в... Ото́ — чоловік — дак так що голова́! та він же під час то́го товари́ства перебува́в в Ки́єві і сам нале́жав до товари́ства; тепе́р він учителю́є в каде́тському ко́рпусі.

— Як же він не попа́в в лабе́ти? дивува́в ся заці-ка́влений Оди́нець.

— Не попа́в; бо вони́ не гра́ли ся в канцеля́рию, ре-е́стрів не вели́ і ве́льми язи́к держа́ли за зуба́ми.

Мені не дожи́ть, а ва́ше поколі́ння бу́де сьві́дками і робі́тниками на тій ки́ві, яку́ ви́орали Костома́рів і Шевче́нко з і́нчими; вже́ скасо́вання крепа́цтва — пе́рша річ

і не ве́льми воно́ дале́ко, не за го́рами; он-же на правобе-ре́жю заве́дено інвентарі; сеж пе́рший сту́пінь скасо́вання крепа́цтва і не мо́жна не гада́ти, що в тих інвента́рах є́сть хоч невели́чкий відгук одно́ї з іде́й Костома́рівсько-Шевченкі́вського симво́лу.

Близи́ли ся різдвя́ні сьвя́та; Кащенкови тре́ба було́ виїзди́ти з не́нею до мі́ста.

---

9. Степан Руданьский

родив ся на росийскім Поділю, де батько его був сьвященником. Спершу вчив ся він в духовній семінарії, відтак перейшов на медичний виділ і став повітовим лікарем в Ялті на Криму. Безнастанна праця лікарска та нещасливе житє родинне, підорвали і так вже змалку слабе его здоровлє; Руданьский умер, не доживши й сорокового року (в 1873 р.) і лишив по собі добру память іменно між бідними людьми, котрим помагав зовсім безкорисно.

Вже в семінарскій бурсі товариші уважали Руданьского поетом і сьпівали не одну з его пісень. Руданьский збирав пильно народні пісні і перекази, вивчив на память Шевченкового Кобзаря і був великим знавцем української мови. Любував ся також вельми в клясичних творах, особливож в Гомері, котрого читав в оригіналі. Знав також єврейску мову і займав ся істориєю царства Фараонів.

Писаня. Руданьский виступив вперше з кількома лірічними творами в „Основі". Окрім того приладив він цілий збірник поезий п. з. „Сьпівомовки". Се невеличкі віршовані оповіданя, приказки і анекдоти, взяті в більшій частині з народних уст, живописують живими красками картини з народного побуту з природним, здоровим гумором. В лірічних творах, хоч і не багато їх лишилось, як і в сьпівомовках, проявив Руданьский великий і зовсім оригінальний поетичний талант.

Руданьский писав також історичні поеми, як Мазепа, Скоропада, Полуботок і ін. і думав таким способом зложити віршовану хроніку Гетьманщини Між поемами Руданьского визначує ся поема „Цар-Соловей". Твори его вийшли повним виданєм у Львові і в Києві.

Головне діло житя Руданьского — се переклад Гомерової Іліяди. Переклад сей визначає ся гарною мовою і вірним переданєм мисли оригіналу, однак короткий розмір, вибраний для сего перекладу замість гексаметра, збавляє Іліяду епічної ширини. Руданьский переложив частину першої пісні Верґілієвої Енеяники і частину поеми Лєрмонтова Демон.

Літературне становище. Руданьский був неперечно найбільш талановитим поетом українським після Шевченка.

I.)

Наýка

Дочекáв ся я
Свóго сьвя́тонька,
Виряжáла в сьвіт
Менé мáтінька.
Виряжáла в сьвіт
Мáти рідная
І промóвила
Менї бідная:
»Нехáй, сúну мій,
Ми працюємо,
Нехáй цілий вік
Ми горюємо,
Нехáй сóхну я,
Тáто гóрбить ся,
Ти на сьвіт погляúнь,
Що там рóбить ся.
Та не всїж як ми,
В землї рúють ся.
Мóже є такí,
Що і мúють ся.
Та не всїж як ми,
Дúмом кýрять ся,
Мóже є такí,
Що й не жýрять ся.
Колú найдеш їх,
Мúлий сúночку,
Простелú себé,
Як билúночку,
Ти склонú себé,
Як рядúночку«.

Але стáло ся
Дрýге сьвя́тонько,
Виряжáв у сьвіт
Менé бáтенько;
Виряжáв менé
Путь покáзував,
Говорúв менї
І приказував:
»Вúдиш, сúну мій,
Як працюємо,
Вúдиш, сúну мій,
Як горюємо;
Кóждий на сьвітї
На те рóдить ся;
Не дивúсь на сьвіт,
Що там рóбить ся!
А на пчіл погляúнь:
Є робýчії,
Але й трýтнї є
Неминýчії,
Так і на сьвітї:
Одні рúють ся,
Другі пóтом їх
Тілько мúють ся.
Будь ти прóклятий,
Мúлий сúночку,
Як простéлиш ся
На рядúночку.
І чолó тобí
Нехáй змóрщить ся,
І хребéт тобí
Нехáй екóрчить ся!
Ти тїкáй від них,
Як від гáдини,
Ти не жди від них

---

¹) Чит. для уч. сем, для I. р. стор. 196., для II. р. стор. 234, 280.

Перекла́дини,[1])
А ти в сьвіт іди́,
На огля́дини!
Ти у сьвіт іди́,
Ми́лий си́ночку,
Ти усе́ спізна́й
І билинóчку.

Тоді́ з сьвітом ти
Порівна́єш ся,
В до́брі-ро́зумі
Закупа́єш ся.
З по́лем ба́тьковим
Привита́єш ся!«

II.

До ду́ба.

Неха́й гнеть ся лоза́,
Куди́ ві́тер погне́,
Не обхо́дить вона́
Ні тебе́, ні мене́.
Мо́же й ва́жко їй.
Мо́же й спи́на боли́ть,
Але бу́ря єї
З корінця́ не вали́ть;
На боло́ті росте́,
І слаба́я сама́ —
Она́ гнеть ся собі́,
Бо в їй си́ли нема́:
Она́ гнеть ся собі́
І так вік проживе́ —
І без сла́ви в багні́,
Як трава́ зогние́;
Як трава́ осока́,
Зогние́ у багні́, —
І хиба́ лиш кома́р
Засьпіва́є по ній...
Неха́й гнеть ся лоза́.
А ти, ду́бе, кріпи́сь,
Ти рости́ та рости́,
Не хили́сь, не криви́сь;
Ти, голу́бко, у глиб
Тве́рдий ко́рінь пусти́,
Ги́лля в го́ру розки́нь,
Ти рости́ та рости́!

І до не́кла доста́нь
І у не́кло загля́нь,
І до хма́ри доста́нь,
І на не́бо погля́нь,
І ввесь сьвіт обдиви́,
І усе́ розпізна́й;
І що до́брого є,
Ти у се́бе впива́й.
І у си́лі, в добрі.
Як скала́ затверді́й,
І як Бог сьвітови́й
На сторо́жі ти стій;
І пташки́ сьвітові
Защебе́чуть тобі́,
І сьпіва́к відпічне́,
Засьпіва́є тобі...
А як бу́ря лиха́,
Тебе́ з місця зібе́,
А та хма́ра-гора́
Тебе́ гро́мом убе́, —
Сьвіт почу́є ту смерть,
І повітре здрижи́ть,
І лісй загуду́ть,
І земля́ задвижи́ть;
І пташки́ пролетя́ть, —
Спогада́ють тебе́,
І сьпіва́к перейде́, —
Не забу́де тебе́!

[1]) Попере́чка, підпо́ра; тут — підмо́га, по́міч.

III.

Сни.

Стоїть сосна́ одино́ка
На го́лій верши́ні
І під сні́гом на півно́чи
Снить ся сироти́ні
Все полу́день я́сний, те́плий,
Доли́на глубо́ка,
Та же́рела живу́чії
Та па́льма висо́ка.

IV.

Сту́дент.

В славнім містї Петербу́рзї
Недале́ко від Неви́
Із боло́та виглядає
Ха́та бі́дної вдови́.

Стара́ ха́та зо вдово́ю
Ра́зом вік свій віджила́,
Почорні́ла, похили́лась
І в боло́то увійшла́.

Увійшла́ по са́мі ві́кна...
В ґа́нку схо́ди до сі́ни́й:
В сі́нях на бік похили́лись
Дво́є скри́вляних двери́й...

І на пра́во — старі́й ба́бі
Смерть підпи́сує патє́нт,
А на лі́во — без копі́йки
Бе́ть ся з ну́ждою студе́нт

Зима́ лю́та. Ві́тер сви́ще,
Сні́г по ві́кнах брязкоти́ть.
Моро́з ду́шу обійма́є,
Моро́з тї́ло каміни́ть.

А у хáтї на постéлї
У сурдýтї і плащý
Сидúть студéнт медицúни
Дрýгий мíсяць без борщý.

І живíт — як гріб запáв ся,
Облїзáє головá...
І остáтня догоряє
Йогó сьвíчка лойовá.

І сидúть він, поглядáє
На похúляну стїнý:
Під стїнóю лежúть чéреп,
Немá й крúшки тютюнý.

І стїнé кругóм чорнíє...
Тíлько лáзять павукú,
Тíлько сýмно виглядáють
Із шкалýбин[1]) прусакú[2]).

V.

Воро́на і лис.

Пробігáє лис голóдний,
Чéрез пенькú скáче...
Аж слýхає десь воро́на
На гилúцї крáче...

Прибігáє, хоч видáти,
Та нúк дістáти...
Лис хитрúть ся і вертúть ся
Давáй підмовлятú...

Підмовляє, щоби злíзла...
Прищýрює óчи...
Обіцяє мняса гóри, —
Воро́на не хóче...

---

[1]) Щелúна. [2]) Таргáнй.

»І не хо́чу, і не зліз́у!
Ста́ла говори́ти,
Іди́ собі́, коли́ хо́чеш,
На село́ дури́ти!...

Ти ду́маєш, що воро́на
Ро́зуму не ма́є...
Сиди́ть собі́ на гиля́ці,
Нїчо́го не зна́є...

Та я зна́ю, що ти хо́чеш
Де́що попоїсти...
І хіба́б я дурна́ була́,
Щоб ду́мала злїзти...«

— »Бог з тобо́ю, голу́бонько!«
Став лис прикида́тись:
Та тепе́р вже, зозу́ленько,
Нїчо́го боя́тись...

Ви́йшов у́каз з то́го сьві́та,
Щоб мир був усю́ди!
Щоби́ ми́рно собі́ жи́ли
І звірі і лю́ди!!...«

А воро́на розважа́є:
»Бре́шеш ти, мій вра́же!...«
Да́лї круго́м подиви́лась, —
Та ли́сови й ка́же:

»Та яки́й же мир той бу́де,
Та спокі́й між на́ми,
Коли́ о́нде йдуть до лі́са
Стрільцї́ із хорта́ми!«

— »Будь здоро́ва, голу́бонько!
»А то що? Куда́ ти?«
— »Таж стрільцїв лихе́ надно́сить,
Тре́ба утїка́ти!...«

»А ука́з же з то́го сьві́та,
Що про мир писа́ли?«
— »Мо́же вони́ ще ука́зу
То́го не чита́ли«.

»Ну, не бій сяж голу́бчику!
Я лиш так сказа́ла...
Але ва́шого ука́зу
І я не чита́ла!...«

VI.

Варва́ра.

Перепро́дав раз каца́п
Усе́ се́ред Ба́ру,
І на про́даж тілько мав
Їдну́ю Варва́ру.

Аж прихо́дить наш мужи́к,
Ша́пку поправля́є.
»Чи є у вас Микола́й?« —
Кацапа́ пита́є.

— »Нету́,[1]) брате́ц, ка́же той, —
То́лько за́раз бу́де«.
Та Варва́ру жи́во зняв
Тай до халабу́ди.

І ки́сткою[2]) раз мазну́в, —
І ча́ша закри́лась,
Мазну́в іще́ кілька раз, —
І ми́тра вроди́лась.

Ще мазну́в раз, — о́бруч
Обвів наоко́ла
І бігце́м до мужика́:
— »Вот тебе́ Міко́ла«.

Але мужи́к собі став,
Під бо́ки узя́в ся:
Як погля́нув на лице́ —
Так і засьмія́в ся.

---

[1]) Нема́. [2]) Кисть, ки́стка, пе́нзель.

»Що Микóла, то вже так!
Правди́ва Микóла!...
Що би тобі волосóк!...
Вся бородá гóла!...

— »Нéшто[1]) хóчеш барадú? —
І барадá бýде!«
І з Варвáрою мерщíй
Знов до халабýди.

Вибігáє, кругóм глип, —
Мужикá й нї пáри!
А тут бáба, як на злість,
Питáє Варвáри.

Прокля́в кацáп мужикá
І бáбу до ли́ха.
Стáвить óбраз на стілéць
Тай промóвив зти́ха:

— »Нє трєбýй он барадú,[2])
[Ентакая хара!][3])
І єщó би би́ла раз
З Мікóли Варвáра«.

VII.

Окуля́ри.

Розходи́в ся мужичóк
Аж гвалт дякувáти,[4])
Та однá ємý бідá —
Не вміє читáти.
За аз-бýкиб взя́ть ся, — нї,
Не тóго він хóче,
Він гадáє чимсь други́м
Просьвіти́ти óчи.
Не вмієж так стари́й дяк
Стрічки́ розібрáти,

---

[1]) Мóже. [2]) Коли́б не домагáв ся бороди́. [3]) Оттакá пи́ка, мацапýра. [4]) Бýти дякóм.

Окуля́риж як візьме́,
То куди́ чита́ти!
Отта́к і я заведу́
Кондаки́ й тропа́рі,
Піду́ тільки та куплю́
Такі́ окуля́ри.
Пішо́в мужи́к до крамни́ць,
Рі́жні вибира́є,
Що на о́чи накладе́,
То все не чита́є.
Да́лі со́ті з но́са зняв
Та об зе́млю вда́рив,
Розплати́в ся тай пішо́в
Сам без окуля́рів.
І в про́води[1]) говори́в
Хрещёному лю́ду:
— Окуля́рів не купи́в,
То й дяко́м не бу́ду.

VIII.

Запоро́зькі шо́ри.

Хті́лось би́тись козака́м,
Та не суди́в, Бо́же:
Зацї́пили[2]) Москалі́
Круго́м Запоро́же.

Ані́ би́тись, ні́ втікти́,
Нїчо́го дїя́ти:
»Тре́ба, ка́жуть, Москаля́
Хоч у шо́ри вбра́ти!«[3])

Іде́ три́дцять козакі́в
Москаля́ проси́ти,
Щоб пусти́в їх на лима́н
Ри́би половити.

---

[1]) На про́води (недїля по велйкодні) стаю́ть дяки́ на слу́жбу (се початок їх ро́ку). [2]) Обляглй. [3]) Обману́ти, обдури́ти.

Москáль кáже: »Так ідíть!«
— А як же без вúду?[1])
»Ну, так вúдать, кáже їм
Кóжному по вúду!«

— Та на що нам, кáжуть ті,
Багáто такóго?
Для нас, кáжуть, трúдцяти
Бýде і однóго!

Написáли однóго,
Трúдцять положúли,
А козакú з тридцятú
Трúста ізробúли.

Тай махнýло трúста їх
За лиáн із Сíчи,
На другúй день знов ідýть,
Тíж самí рíчи.

Идуть козакú, тай ідýть,
А Москáль пускáє,
Аж царúця Москаля́м
Прúказ посилáє.

Щоб Москалí тýю Сíч
До тлá зруйнувáли,
А козакíв щоб усíх
На Кубáнь забрáли.

Москалí до козакíв:
»Ура Катерúна!«
Але в Сíчи вже булá
Тíльки половúна.

IX.

Розмóва Гéктора з Андромáхою.

(З Гомерóвої Іліáди з VI. пісні).

. . . . І Гéктор пíшов собí з дóму
По старíй дорóзі, по вýлицях бúтих.

---

[1]) Перéпустка, паспóрт.

І тíлько добрáв ся до Скéйскої брáми,
Де вже йомý бýло в пóле виходúти:
Аж йомý назýстріч вúйшла йогó жíнка,
Слáвна Андромáха, дочкá Гетіóна,[1])
Що мав собí Плáку) та ще й Гіпоплáцкі[3])
Тéби і царéм був слáвних Киликúйців:
Йогó рíдна дóчка за Гéктором бýла.
Вонá і зустрíла; кóло нéї нянька
На рукáх держáла малýю дитúну
Як ясную зóрю. Гéктор свóго сúна
Називáв Скамáндром, а люд Царéм мíста,
Бо Гéктор одúн лиш і ратувáв мíсто.
І він задивúв ся, сúном любувáв ся:
А жíнка стоúла у сльóзах, а дáлій
Рýку йогó взяла, мóвила й казáла:
»Згýбить тебé сúла; не жаль тобí, мúлий,
Дитúни малóї і бíдної жíнки.
Що вдовóю стáне! Ахéї зберýть ся,
Убúть тебé, мúлий, а менí без тéбе
В землí лýчче бýти, бо вся моя втíха,
Колú ти загúнеш — однá тýга бýде!
Немá в мéне бáтька ні рíдної нéньки:
Бáтька збáвив вíку могýчий Ахúлло,
Як він узяв мíсто слáвне Киликúйске,
Мурóвані Тéби; убúв Гетіóна
І збрýї не грáбив, — сéрця не дістáло.
І спалúв він тíло у пúшнії збрýї,
Могúлу насúпав, а Дíєві) дóчки
Вязів насадúли — грóнії) русáлки.
Булó там у мéне і сéмеро брáтів,
В одúн день і тíї у Нéвида[5]) стáли;
Усíх перебúв їх Ахúлло могýчий,
Спáвши на стадá їх волові й овéчі.
Нéньку мою рíдну, Плакúйску царúцю
Взяв булó до стáну з скáрбами другúми,
І за тяжкúй вúкуп вúпустив на вóлю —

---

[1]) Корóль плакúйский Тéбів в Киликії. [2]) Горá в Мізії, у котрóї пíдніжа лежáло м. Тéби. [3]) Під горóю Плáкою полóжені Тéби. [4]) Дій = Зевéс, Зевс. [5]) Дрібні, молоді. [6]) Гáдес, підзéмний сьвіт.

Но її у до́ма Арте́міда[1]) вби́ла.
Ти тепе́р у ме́не і ба́тько і не́нька,
Ти і брат мій рі́дний і муж мій коха́ний!
Зми́луй ся, не ки́дай дитя́ сирото́ю,
Мене́ удово́ю: оста́нь ся на ба́шті,
А все своє́ ві́йско поста́в ко́ло смо́кви,
Де стїна́ низька́я і перела́з ле́гкий;
Туди́ уже три́чи при́ступом кида́лись:
Оби́два Ая́нти,[2]) Ідоме́нь хоро́брий,[3])
Могу́чий Тиде́нко[4]) і два Атрі́єнки:[5])
Чи їх божеві́льний на те надоу́мив,
Чи мо́же їм се́рце про те́є сказа́ло«.
Аж до не́ї й мо́вив Ге́ктор шоломе́нний:[6])
»Я то, моя́ ми́ла, і сам те́є ба́чу,
Та стид менї́ бу́де Троя́н та Троя́нок,
Коли́ я мов хи́рний тїка́ти му бо́ю.
Й се́рце не позво́лить, бо я таки́ вмію
Небо́язним бу́ти і би́ти ся пе́рвим
За сла́ву отце́ву та за свою́ сла́ву.
Хоч ба́чу я день той і у́мом і се́рцем,
Коли́ пра́хом ля́же Ілїо́н набо́жний,
І Прія́м воївний і наро́д Прія́мів.
Та не так я се́рцем за Троя́н болї́ю,
За саму́ Гека́бу[7]) і царя́ Прія́ма
І за братів рі́дних, що мно́го їх сла́вних
Пе́ред ворога́ми пра́хом поляга́є,
Як за те́бе, ми́ла, що тебе́ Ахе́єць
Поведе́ і во́льний сьвіт тобі закри́є,
І ти у Арґе́ї[8]) бу́деш ху́сти тка́ти
Та во́ду з Мессе́йди[9]) або́ з Гіпере́ї[10])
З нудьґо́ю носи́ти, у тя́жкій нево́лї.
Спла́чеш ся і во́рог погля́не тай ска́же:
»Се Ге́ктора жі́нка, пе́рвого затя́жця[11])
У Троя́н, що з на́ми за Ілї́он би́лись«.

[1]) Дочка́ Зевса і Лято́ни (Дия́на). [2]) Ая́нт, коро́ль Саля́міни і дру́гий Ая́нт коро́ль Льо́крів. [3]) Ідомене́й, коро́ль Кре́ти. [4]) Син Тиде́я — Діоме́д, коро́ль Арґо́су. [5]) Сини́ Атре́я: Аґаме́мнон і Менеля́й. [6]) Вкри́тий шело́мом хвоста́тим (з кіньского чу́ба). [7]) Жінка Прія́ма. [8]) В значіню Гре́цпї взагалї. [9]) Жерело́ в Тесса́лїї. [10]) Жерело́ в тесса́льскім містї Фе́ри. [11]) Доброво́лець.

Ска́же і на те́бе спа́де дру́га ту́га,
Му́жа поверну́ти, нево́лю позбу́ти!
Но хай мене́ кри́с земля́ сирова́я,
Як ма́ю я плач твій та нево́лю ба́чить«.

Мо́вив — і наста́вив ру́ку до дити́ни;
Аж дити́на з кри́ком к ло́ну притули́лась
На рука́х у ма́мки — ба́тька не злюби́ла,
Спу́жала ся міди і кінського чу́ба,
Що з його́ шелома́ стра́шно опуска́в ся.
Усьміхну́в ся ба́тько і рідная ма́ти,
І зняв собі Ге́ктор із голови́ ше́лом
І поста́вив ше́лом на зе́млю родю́чу,
Поцїлува́в сина, взяв його́ на ру́ки
І враз помоли́в ся всїм бога́м і Дїю:

»Дїю і боги́ всї! да́йте, щоби́ син мій
Як і я був пе́рвим у Троя́н і си́льним
І таки́м хоро́брим і в Ільо́нї ра́див!
Щоб лю́ди каза́ли, як бу́де йти з бо́ю:
Сей ще лу́чший ба́тька! а він неха́й з бо́ю
До́бичі прино́сить ма́тери на вті́ху«.

Промо́вив — і жі́нцї переда́в дити́ну;
І жі́нка до ло́на дитя́ притули́ла
З сьмі́хом та сльоза́ми, і жаль сму́ ста́ло,
І обня́в він жі́нку і до не́ї мо́вив:

»Не плач, моя́ ми́ла, як часу́ не бу́де,
Ніхто́, моя́ ми́ла, к Не́виду не спра́вить.
А бу́де, так до́лї — ні злий ні хоро́ший —
Ніхто́ не обї́де, хто роди́в ся ті́лько!
Ідиж ти до до́му, гляди́ сво́го ді́ла,
Пря́сниці та кро́сен, розкажи́ і слу́гам
Зайня́ти ся ді́лом; а бі́йки догля́нуть
Ли́царі Ільо́нські і я уже́ з ни́ми«.

І промо́вив Ге́ктор і шело́м хвоста́тий
Підійня́в; і жі́нка пішла́ до буди́нків,
І все озира́лась, сльо́зи пролива́ла.
А ті́лько прибу́ла до пи́шних буди́нків
Ге́ктора, де мно́го слуг на па́ню жда́ло,

Вона́ усі́м слу́гам жалю́ наробі́ла.
Вони́, як по ме́ртвім, по живі́м рида́ли;
Бо вже і не жда́ли, щоб він поверну́в ся
І од рук Ахе́йских в по́лі не заги́нув.

10. Іван Левицкий (Нечуй)

ур. 1838. р. в місточку Стеблеві, в Київщині, де єго отець був сьвященником. Змалку вже придивляв ся він до народного житя, та навчив ся чимало народних пісень і казок тай у него в дома не інакше говорили як по українськи. Від батька чув дещо про українську минувшину, а коли підріс, читав історию Маркевича і Бантиш-Каменьского та літопись Самовидця, що були у єго батька.

Левицкий вчив ся спершу в монастирскій школі а відтак в київскій духовній семінарії. Тут купував французкі книжки, дістав і Дантову „Божественну Комедию", що єго вразила величними і фантастичними картинами, познакомив ся з московскою літературою і прочитав та зразу зрозумів Пушкина і Гоголя. Опісля перейшов в духовну академію, де тоді українська молодіж зацікавила ся национальним та літературним питанєм, і читала „Основу". Левицкий став учителем женьскої ґімназиї. Задля слабого здоровля пішов він відтак в пенсию і живе в Київі.

Писаня. Кобзар Шевченків і Основа навели Левицкого на думку, що треба писати українською мовою, і він почав писати повісти. Перші єго писаня появились в 1868. р. в львівскій „Правді" під прибраним іменем Івана Нечуя і зразу звернули бачність всіх на незвичайний єго талант. Левицкий один з найбільш плідних українско-руских письменників (написав до сорок повістий і оповідань, крім того писав драматичні твори, статі історичні, етноґрафічні, критичні, публіцистичні та книжочки популярні історичні); однак ся плодність і ріжнородність не збавляє ні значіня, ні внутрішньої вартости єго творів. А всеж таки славу знатного письменника здобув собі і утвердив він своїми повістями.

В перших своїх повістях живописує Левицкий темний, убогий, закріпощений, але й в своїм занепаді поетичний нарід український ладом М. Вовчка (Горпел. Ніч, Дві Московки). Однак не спинив ся на тім, а вказав на інші неприхильні обставини, які налягають на него важким утиском і після знесеня кріпацтва. Він виказує, що головне лихо українського народу йде не так від усяких єго визискувачів, а від недостачі осьвіти і основ громадского ладу. З великим артизмом зображає він реальні картини народної недолі (Джеря, Бурлачка, Кайдашева семя) і проявляє великий талант і щиру українську вдачу в переходах від трагічного до комічного (Баба

Параска і Палажка) і єго твори дишуть так само щирим україньским гумором, як і духом глибокої журливої поезиї народної. До тогож усї єго повісти попереплїтані вельми поетичними, живо схопленими картинами з природи.

Лїтературна заслуга Левицкого ще й в тім, що він перший позаходив ся зобразити не тілько житє і побит простолюдя, а також і інших верств суспільних (Старосьвітскі Батюшки і Матушки); він зачепив також суспільні обставини україньского народу і став творцем суспільного роману. Окрім побиту простолюдя зображає Левицкий також внутрішні племінні відносини Українцїв до Поляків (в „Причепі" живописує побит міщаньский та сьвященичий і пасивним типам україньским протиставить енерґічні в дїланю типи польскі), а також відносини Українцїв до Москалїв (в „Хмарах", репрезентантови і провідникови московского панславізму протиставить автор ученого професора Українця, що наукою своєю залїзши під впливом панславістів московских в хмари Славянщини, відбив ся від своєї национальности і втратив национальну основу; крім того виводить автор молодого студента Українця Радюка, представника молодого поколїня, народовця з невиразними, невиробленими думками, що хоч народовець а всеж подекуди нахиляє ся під впливом росийскої школи і західно-европейских ідей до козмополїтизму; бо й справдї в шістьдесятих роках таких позитивних вироблених типів між україньскою молодежю не було). Виразно поставив Левицкий национальне питанє опісля (Над Чорним морем), де між іншими виводить тип сучасного народовця, що вступає ся за национальну засаду, боронить свої национальні думки, доказує, що тілько на национальнім ґрунтї можуть розвивати ся народні верстви суспільні, а козмополїтизм байдужний для мови й национальности або „обрусєніє" доводить до нещастя і деморалїзациї. Він отже в своїх повістях як і в інших писанях є наскрізь национальний письменник і україньский патриот, однак се не збавляє єго повістий загально людского інтересу, а навпаки тим вносить він у загальну лїтературну скарбону свої ориґінальні фізіономії і свій питомий дух.

Найбільш удатні в повістях Левицкого картини ідилїчні або гумористичні і поодинокі типи людий, а більше вдатні єго типи сїльскі як інтелїґентні.

Лїтературне становище. Своїми писанями Левицкий причинив ся вельми до збогаченя нашого письменьства і виробленя письменної мови та здобув собі становище першорядного письменника і повістяря, котрий уміє бистро помічувати і живо зображати дїйсне сучасне житє в ріжних верствах суспільности і в ріжних обставинах за останнього півстолїтя.

I.

Гориславска ніч або рибалка Панас Круть.

I.

Там далéко на Україні, де долúнами тúхо плúве Рось, там між гóрами, між дубóвими та липовúми лúсáми стоúть велúке містóчко Горислáв.

Висóка горá тúхо скотúла ся косогóром і обірвáла ся над самóю Рóсю висóкими, рівними як стíни камянúми скéлями та провáлями. По одéн бік горú глибóка долúна, по дрýгий бік — глибóке провáля розíйшло ся рукавáми далéко на всí бóки, повиставляло напрóти сóнця свої жóвті, глинúсті рівні як стíни бóки. Пóнад самісíнькою Рóсю, пóпід глинúстими стíнами, пóміж кýпами камíня вúла ся дорóга, а по дорóзі скрізь невелúчкі містóчки на глибóких та вузкúх долúнках, де глибóко на днí, між висóкою кропúвою та бурянáми, пóпід вéрбами, тúхо лúла ся з камíня на кáмінь водá, а по тій водí слíдкóм дíйдéш до кринúці, з чúстою водóю, до зелéних верб десь в самóму далéкому ýзирі[1]) долúнки. А на ту кринúцю запóпід горú дúвлять ся дві три хатúни, з хорóшими зелéними садóчками, з білими стíнами, з весéлими вікóнцями.

На самóму косогóрі розлягло́ ся містóчко. Тýлять ся однá до однóї невелúчкі жидівскі хатú, з вікнами і дверúма обвéденими червóною крáскою, обнúзали вонú кругóм нúзкою[2]) глибóку долúну. Дéкотрі попримóцувались на крутúх бокáх долúни, попідпирáвшись висóкими стовпáми. Гляéш на їх і здáєть ся тобí, що вонú стоя́ть або́ на дúбах[3]) або́ на химéрних ногáх. Дéкотрі позлазúли в низ, поховáлись між кýпами камíня, попритýлювались до провáлин.

II.

Одногó разý над Горислáвом стояла тúха, чудовá, місячна лíтня ніч. Висóко, трóхи не сéред нéба, вúсíв мíсяць я́сний, блискýчий, пóвний, пóвний, нáче надýв щóки з усíєї сúли. Сúнє нéбо аж блищáло, а я́сний мíсяць аж одплúв од нéба, вúсíв над самісíпьким мíстом, заглядáючи в Рось.

[1]) Вид. [2]) Рядóм. [3]) Деревя́ні підпóри.

На дворі́ сьві́тло, хоч голки́ ви́збирай. Висо́ко підня́ла ся над плисковáтою покрі́влею лавочо́к[1]) та хато́к нова́ жидівська шко́ла[2]) і блища́ла всі́ми ві́кнами, на́че в середи́ні пала́ло по́ломя. На дру́гій горі́ темні́ли рядка́ми гробки́ на кладови́щі. Усе́ мі́сто з плисковáтими даха́ми нага́дувало ті картинки́, де бува́ють намальо́вані східні́ міста́ з своїми руїнами, з гробови́ми памятка́ми. А висо́кі ве́рби на горі́ з кру́глими, кучеря́вими верха́ми, наводи́ли ману́[3]) ще бі́льше, нага́дували про східні́ па́льми.

Ка́жуть, що в глуху́ пі́вніч буває́ така́ годи́на, коли́ засипа́є все на сьві́ті. Мабу́ть тоді́ така́ годи́на йшла над Горисла́вом. Мі́сто засну́ло, ске́лі стоя́ли ненаруши́мі над водо́ю, на́че ду́му тяжку́ дума́ли, засну́в лі́с по горі́, сумува́ли зелені́ ве́рби. Десь га́вкнула соба́ка з просо́ня та́й замо́вкла, десь сви́снув пі́зний солове́йко та́й задрімав. Згля́неш на все те здалеки́, згори́, і зда́єть ся тобі́, що ба́чиш яке́сь чаро́ване ца́рство, де все посну́ло і ста́ло камяне́, і го́ри, і лі́си́ й вода́, на́віть сами́й мі́сяць з своїм ти́хим промі́ням скамені́в і захоло́в. Так було́ ти́хо, аж яко́сь ме́ртво, на́че все те ба́чиш, як намальо́ване яки́мись чудови́ми краска́ми на яки́йсь ду́же чудовій карти́ні; мов те ди́вне мальо́ване ожи́ло на полотні́, ви́росло аж до вели́кости спра́вдешніх гір та лі́сів в твоїй уя́ві, — або́ й пе́ред твоїми очи́ма.

І чу́дно яко́сь се́ред тако́го споко́ю! І примі́ча́єш, що ти тут на́че за́йвий,[4]) на́че круго́м те́бе все ви́мерло, все що жи́ло, а ти зоста́в ся оде́н. І не думки́, не ми́сли йдуть на ду́шу, а яки́йсь сму́ток, по́страх, бо чу́єш, як в тій вели́кій те́мній ха́ті, як сту́кає в гру́дях се́рце, як дзвени́ть в у́шах кров. Зне́хотя озира́єш ся навкруги́, чи не лі́та́ють круго́м те́бе які́сь і́нші по́стати, чи не виглида́ють зза кущі́в чиїсь о́чи, чи не хлю́пають ся в воді́, чи не го́йдають ся на зелени́х ве́рбах зеленоо́кі русалки́.

Там над Ро́сю єсть одна́ висо́ка ске́ля, аж тро́хи похили́лась над во́ду та над ло́зи. З бокі́в обсі́ли, обли́пли ко́ло не́ї густі́ ве́рби. В ске́лі, в ни́зу про́ти мі́сяця, чорні́ла чо́рна тінь, непа́че две́рі в середи́ні ске́лі.

---

[1]) Крамни́ці. [2]) Синаго́га, божни́ця. [3]) Ілю́зия. [4]) Ли́шній, непотрі́бний.

III.

В таку́ пі́вні́чну добу́ звідті́ль зпід тієї ске́лї ви́ступили дві по́стати лю́дскі, бі́лі, як мерцї́ в бі́лих покри́валах. Вони́ не́сли щось до́вге та чо́рне, побра́вшись рука́ми за кінцї. В одно́го чолові́ка бі́ла борода́ ви́сїла до по́яса, а ли́са як колї́но голова́ блища́ла при мі́сяцеви, на́че скляна́. Дру́га люди́на була́ сере́днїх лїт з чо́рним во́лосом, чо́рним ву́сом. Бі́лі сорочки́ на їх при мі́сяцеви здава́лись ще бі́лїйші; лю́ди ті про́ти мі́сяця були́ на́че аж прозорча́ті мов бі́лим тума́ном пови́ті, нена́че на бе́резї блука́ли я́кісь тїни не сьогосьві́тні. А то були́ живі́сїнькі лю́ди! Оде́н був стари́й риба́лка Пана́с Круть, а дру́гий Панько́. Вони́ вино́сили свої́ човни́, що були́ похо́вані в тій камяни́й пече́рі од не́годи. Покла́вши човни́ при бе́резї, вони́ поча́ли стяга́ти сїтку, котро́ю були́ укри́ті ло́зи як павути́ням. Ти́хо шелестїли зелені́ верш о́чки ліз, розхиля́ючись: сїтка, як на́мітка мота́лась жмута́ми в рука́х, бі́лі поплавцї з бере́зової кори́ білїли разка́ми по ло́зах, по зеле́ній траві́ па́дали на зе́млю з рук. От вже сїтка скла́дена в човни́. Оби́два риба́лки попри́пада́ли навко́лїшки на хибки́х чо́вниках, опе́рли ся ве́слами в бі́лий побере́жний пісо́к... Зашипі́в пісо́к під човна́ми, і два човни́, як два селезнї, ти́хо поли́нули по водї, покида́ючи за собо́ю лего́нький слїд, що розходи́в ся як про́мінь по ти́хій водї. Ве́сла ляга́ли на во́ду ру́бом,[1]) сїтки́ кла́лись на самісїньку во́ду. Жа́дна кра́пля не сполохала водяно́ї пти́цї. А тим часо́м, роблячи́ ді́ло, риба́лки ти́хо загомонїли про́мі ж се́бе. Стари́й Круть забубонів товсти́м го́лосом. Їх розмо́ву підслу́хали зелені́ ве́рби, нерушимі ске́лї, я́сний мі́сяць та соловейко.

— Ді́ду Пана́се! пита́в Панько́.

Ді́д мовчи́ть, нена́че не до йо́го гово́рить ся.

— Ді́ду Пана́се! пита́є Панько́ вдру́ге.

Помовча́в знов ді́д, а да́лї одказа́в зне́хотя.

— „Та чого́?“

— Кі́лько пак рокі́в, як ви, ді́ду, бо́втаєтесь оту́т з ри́бою?

— „А тобі навіщо!“ Одказа́в ді́д тро́хи серди́то.

---

[1]) Острий бік, кант.

Дїдови не дýже хотїлось балáкати, а Панькóви приспíла охóта доконéчне питáти йогó.

— Та так, кáже Панькó.

— „Чи давнó я отýт бóвтаюсь“, почáв дїд, нáче сам до сéбе, таї задýмав ся. „Моя покóйна Одáрка, цáрство їй небéсне, помéрла пéред Петрівчáним пýщеням. Такúж з тóго часý я кúнув все і почáв рúбу ловúти“.

— „Я, бáчиш, почáв дїд, такúй тутéшнїй, Гориславский міщанúн, з бáтька, з дїда, прáдїда. Чи бáчиш óндечки на горí, над провáлям, кóло кáміня стоїть хатúна, кóло нéї жмéня горóда. Старúй рів заріс густóю дерéзою. Отáм я звікувáв свій дóвгий вік, оттáк вонá стояла при бáтькови“.

Дїд згáдав про лїта давні, минýвші й розбалáкав ся. „Тільки зазнáв я тóго щáстя, як був я малúм хлóпцем. Що булó набігаєш ся, нагуляєш ся з хлóпцями по тих гóрах, по тих долúнах, в гúлки[1]), хрéщика[2]), що булó накупáєш ся в Рóси, налáзиш ся по тим скéлям висóким, де птúцї вють гнїзда! А прибіжúш булó до дóму, чи зїсú шматóк хлїба, чи й нї, — де впáдеш, там зáраз і заснéш; чи в хатї, чи і під хáтою на прúсьбі. А зíйде сóнечко, — знов несýть тебé нóги на скéлї, знов купáєш ся в Рóси, печéш ся на піскý або ганяєш за вівцями, пóки мáти не покли́че обідати. І де брáла ся та сúла в тих ногáх! Тепéр менé на крýту горý вже лéдви-лéдви нóги винóсять. Таї давняж то річ! Як згадáю, то так нáче все менї снúлось, а не жúло ся; здаєть ся нáче то не я був, а хтось другúй бігав отáм по горах. Мáтїр вже давнó забýв, нáвіть якá булá й на вид. На сúлу мрíє менї, як в туманї, якáсь висóка молодúця в жóвтім óчіпку, без хýстки на голові. Сидúть булó на прúсьбі, та все сорочкú латáє. — Взяв менé бáтько од чередú і почáв вчúти кравцювáти. Він бач був кравцéм і кушнірóм. Все булó шúє кожухú та свиткú, та бє вóвну на струнї;[3]) все булó редкотúть струна в сїнях од рáнку до вéчора. Робимо, працюємо булó з бáтьком, а прúбіль[4]) не дýже булó позначáєть ся. Все булó в нас недостáча; — хóдимо в лáтаній одéжі та харчýємось по злúденьскій. А прийдéть

---

[1]) Гúлка рід ігри́ в мячá. [2]) Рід ігри. [3]) Варстáт до битя вóвни. [4]) Прибýток.

ся кла́сти чинш, було́ ба́тько гроши́й позича́в. — Ожени́в мене́ ба́тько, а сам вмер, поки́нув менї отóй ґрунт, три ове́чі шкіри, та два незапро́дані кожухи́".

— То ви, дїду Пана́се, вмієте й кравцюва́ти? каза́в Панько́. Пошиєтеж менї кожуши́ну, як при́йде зима́!

„Кравцюва́ти..." одказа́в дїд на́че з глузо́ванєм. „Чи кравцюва́тиж тільки? Чо́му я не вчив ся, за віщо я не брав ся на своє́му віку́! Я й кравцюва́в, і кушнїрува́в, був шевце́м, стрільце́м; а да́лї ки́нув ся до цимба́л, став музи́кою. А тепе́р, як ба́чиш, я риба́лка. Брав ся я за все, та не було́ менї ща́стя-до́лї нї в чо́му. Отта́к як ба́чиш! Як тепе́р не ма́ю нїчо́го, так і тодї не було́ нїчо́го. На́че вчепи́ла ся до ме́не недо́ля, тай го́дї! І день і ніч ду́маю, а все не вгада́ю, чого́ я таки́й нещасли́вий!... А мо́же менї Го́сподь не дав ро́зуму, як от дру́гим лю́дям, мо́же я дурни́й, не вмілий".

Дїд Пана́с замо́вк і заду́мав ся, і Панько́ заду́мав ся.

„Алеж нї!" Промо́вив дїд ра́зом, як проки́нувшись. „Я не дурни́й і ро́зуму менї не позича́ти у люди́й. Чи повíриш — на що було́ тільки гля́ну, вже й умію, вже й сам зро́блю! І ба́тько поки́йник було́ диву́ють ся, що я так шви́дко ви́вчив ся ши́ти кожухи́, і швець Лемішка пока́зував менї тільки раз, як чо́боти ши́ти і дяк наш дивува́в ся, що я так шви́дко вчу ся, мов з вогню́ рву, мов з жару́ хапа́ю. А мали́м хлопя́м як був, то поро́блю було́ коле́са млинові — і точнїсїнько, як у млинї. І на цимба́лах нїхто́ не вчив мене́ гра́ти. А вже де було́ почу́ю пісню, або́ коза́ка до танцїв, за́раз було́ пере́йму, і сам отсе́ як почну́ міркува́ти, тай складу́ до ладу́, та й загра́ю, аж у само́го жижки́ тру́сять ся до танцїв. Нї! Го́сподь не обіди́в мене́ ро́зумом. Я мабу́ть нещасли́вий. Мабу́ть така́ вже моя́ до́ля..."

— Алеж ви, дїду, таки́ щось заробля́ли?

„Заробля́ти — я заробля́в потро́хи, та не міг, як то ка́жуть, на но́ги спя́тись. Нїяк було́ не зберу́ тих грошеня́т, щоб ра́зом закупи́ти то́вару, ра́зом присїсти, ра́зом прода́ти, ра́зом і гро́шї забра́ти! Перепада́є було́ там, пїдить ся було́ сяк так копійчина за копійчиною, ка́пає було́ потро́ху! А більш то́го було́, що отсе́ візьме́ тай порве́ть ся зо́всїм...

А тут було́ прийде строк,[1]) платити чинш за оту́ дере́зу...[2]) Дава́й, хоч з коліна ви́лупи! Плачу́ бач зате́, що моя́ земля́нка притули́лась до па́ньского гли́нища. Тре́баж і прожи́ти й прохарчитись, тре́баж і одягти́сь. Ду́мав я та гада́в, як би тут у сьві́ті хоч не забагати́ти, — куди́ вже нам до то́го, — то хоча́ зопясти́сь на но́ги. Ото́ раз яко́сь пішо́в я до Бе́рка, таки́ до се́го, що й тепе́р держи́ть заросяньский шинк та млини́й. Тепе́р він бач тро́хи скапцанів. А тоді... було́ хо́дить — похожа́є в блискучому до́вгому каптані, позакладавши наза́д ру́ки, а на голові ша́пка бобро́ва, аж во́лос вилискуєть ся, на нога́х білі панчо́хи. Хо́дить було́, тілько коли́ше до́вгими чо́рними ку́длами. Прихо́жу я, Бе́рка нема́є до́ма, тільки Берчи́ха сиди́ть, прибра́ла ся, як та па́ні, та пле́нтає панчо́хи в рука́х.

— А де Бе́рко? Я прийшо́в позича́ти гроши́й...

А тут Бе́рко рип у ха́ту. Я до йо́го, гово́рю йому́, що так і так, будь ла́скав, зара́дь! Пози́ч гроши́й.

— До́бре, ка́же Бе́рко. А деж твоя́ заста́ва?

— „Он на горі стоїть“, ка́жу.

— Я твое́ї дере́зи в заста́ву не хо́чу, одка́зує він менї.

— „Яка там дере́за! ка́жу йому́. Бери́ ха́ту та ті кожухи́, що наши́ю“.

„Згоди́в ся мій Бе́рко. Закупи́в я то́вару: наши́в кожухів та шапо́к. Найня́в я конячину та потя́г ся аж на Довгопільский я́рмарок, аж на степи́, коли́ чува́в... А я́рмарок там става́в об „Дру́гій Пречи́стій“.[3]) Що там за си́льний я́рмарок стає́ у то́му Довгопілї! Куди́ на́шому Горисла́вскому! І в слїд не вступи́ти!...

„Їду́ я ще до́сьвіта лїско́м по доли́нї, а я́рмарок вже чу́ти. Не то реве́, не то сто́гне, а́ле гуде́, на́че сто роїв ви́йшло разо́м, сто млині́в ме́ле, або́ земля́ сто́гне, — от от трясти́ меть ся! Коли́ виїжджа́ю з лїса, аж там по́під лїсом між кущами на доро́зї, на стежка́х позасїда́ло купців, як то́го зьвіря́ хи́жого!... Чи несе́ молоди́ця на про́даж або́ пти́цю, або́ о́вочі, чи везе́ хто во́зом, де не візьму́ть ся зза

---

[1]) З моско́вского, у нас: речи́нець або́ рече́нець. [2]) Тут в значі́нню обде́ртої ха́ти-земля́нки (гл. стор. 133). [3]) 21. н. ст. ве́ресня (Різдво́ Пр. Б.).

кущів, зза ровів, так і вкри́ють як та га́лич. Рвуть з рук, сми́кають, розтяга́ють клунки́, не поторгува́вшись несу́ть в хати́ та ще й ла́ють люди́й... Напа́дуть часо́м на молоди́цю або́ на чоловіка мов чорти́ на грішну ду́шу. А все то бач, щоб не допусти́вши до я́рмарку, деше́вше купи́ти й обдури́ти. Ці́ну́ дають як на сьміх. І не з одно́го во́за поростаскували клунки́...

„Серде́шний чоловік, звісно, не похо́пить ся й огля́дітись. А голота́ тому́ й ра́да, стромляє ру́ки між полу́драбки та витяга́є, що нала́пає. Ли́хо бач ро́блять, а спра́ви не зна́йдеш!“

„От вїжджа́ю я в я́рмарок, тро́хи нена́че на взгі́ря. Ярмарок саме́ заклекотів як окріп в казані́, розси́пав ся так тро́хи на низ ік мо́сту. Як гля́нув я на той я́рмарок з гори́, то аж стовпо́м став! Го́споди! щож то за си́льний був я́рмарок! І вроди́в ся й охрести́в ся і мабу́ть вмру, то тако́го не ба́чити му. Куди́ на́шим Горисла́вским! Хиба́ склади́ до ку́пи з два́йцять! Куди́ не кинь о́ком — на всї боки́, скрізь лю́ди, таї́ ще лю́ди, так і хо́дять хви́лею, або́ як той густи́й лїс, що ним го́йдає си́льний вітер. Мабу́ть бі́льше як де́сять раз, не сказа́в би засїяно самісїнькими лю́дскими голова́ми. Чо́рні, си́ві шапки́, жіно́чі хусткы́ так і вору́хають ся, як ота́ комашня́, коли́ розгрибе́ш її гнїздо́. Про́між лю́дских голо́в стирча́ть рога́ті воля́чі го́лови, а на кінному — кіньскі го́лови чорні́ють на́че пони́зані разка́ми. Тїснота́, як у це́ркві на Вели́кдень, і прото́впитись не мо́жна. А Довгопільскі купцї так і лїта́ють, так і сную́ть ся по́між людьми́, як ті джмілї. Яко́го там то́вару не було́! Го́споди милости́вий! Що там було́ ско́ту, ко́ний, кавунів, динь, капустів, не скажи́ воза́ми, але́ го́рами. А там вози́ до́брі кіньскі і чума́цкі, обі́дя міцне́, коле́са, ложкы́. Ганчарі заста́вили горшка́ми таке́ місце, як наш база́р Горисла́вский, чумаки́ стоя́ли ці́ли́ми валка́ми. Се́ред базару́ під шатра́ми торгува́ли крамарі та коробе́йники[1]) стрічка́ми і всяки́ми матеріями, а дівча́та та молоди́цї обліпи́ли їх як ичо́ли свою́ ма́тку. Що там було́ бу́бликів, паляни́ць, пече́ного й варе́ного!... А ко́ло містка́ засїли аж в три ряди́ старцї, старчи́хи та кобзарі. Всї гра́ють і сьпіва́ють.

[1]) Розно́щик дрібно́го то́вару.

Тай хорóшеж сьпівáли, крáще як дякúй в цéркві, та все пісéнь такúх хорóших, жáлібних, а кругóм їх слýхають лю́ди, попідпирáвши гóлови рукáми. А дáлї на возáх стоя́ли дїдú, підня́вши шапкú на палицях, та виклúкували: сюдú, сюдú, — мов шевцї і кравцї, шаповáли[1]) й коновáли, крамарí, ганчарí, чумакú й козакú, — щось мáєм сказáти... Той оповіщáє цїнý за робóту у якóгось пáна, той розкáзує, що пропáло трóє кóний перістих.[2]) А народ тóвпить ся, спує, дúвить ся, гомонúть, розкáзує, про що викликáли, які цїни... Як вертáв ся з я́рмарку, то й тодї гулó в ушáх до самісїнького вéчора.

„Нирнýв[3]) і я з конячúною та з візкóм в ту гущáвину. Розіклáв я свої причандáли[4]) в рядý, повтикáв кілкú, розвісив кожухú, шапкú. Колú оглянусь, кóло мéне з одногó бóку, з другóго бóку з кожухáми та смушéвими шапкáми. Надáла менї лихá годúна стáти між нúми! Вúсять мої кожухú, минáють лю́ди мій тóвар; а в сусїд, отсé дивлю́сь, спорожня́єть ся рядóк за рядкóм. І бий йогó сúла Бóжа, з тúми купця́ми! Сухí, дóвгі та тонкí, як хортú, швидкí, вюнкí, звивáють ся кóло пóкупців, як ті вюнú. Отсé стою́ та дивлю́сь, а сусїд витягáє з тлýму за пóяс мужикá. Підгля́жує, як той крюк, і зáраз вгадáє, кому́ чогó трéба. Мужúк звичáйно впýтає ся в óдїж як на я́рмарок, та ще й понакладáє й сьóго й тóго і за пáзуху і в кешенї і в відлóгу,) в однúй рукї мазнúця, а в другúй батíг. Лáє купця́: та одчепúсь! А все такúй йде за ним. А мій купéць так і вертúть ся, так і вúляє хвостóм,[6]) крýтить ся як навісне́ веретéно. Як той хорт зіпнéть ся на вішалку, вхóпить зубáми шáпку, накúне на чоловíка, накúне кожýх на плéчі. А сам то з бóку, то з зáду, то з перéду, то прискáкує, то обскáкує, обсмикáє, обтягáє! Повертáє чоловíка, та прикáзує, — де в йóго ті словá берýть ся! Лепéче та цокóче, хвалúть тóвар, немá мов крáщого й на сьвітї. Дéсь вúхопить дзéркальце, плюне, обітре рукавóм: „А бáчиш, як хорóше! На тéбе всї лю́ди дúвлять ся. От козáк! Дивúсь!...“

---

[1]) Ремісни́к, що виробля́є повстяні шапки́. [2]) Сорока́тий. [3]) Ни-ря́ти, нирну́ти — потону́ти, ву́нути ся. [4]) Причандáл,—у, приналéжність. [5]) Кашту́р у ве́рхній оде́жі, як на пр. в опанчí (боро́диця). [6]) Виля́ти, верті́ти, викру́чувати, вихáхувати.

„А чоловік або́ па́рубок ду́має, мо́же й спра́вдї. Поверта́єть ся, мов у ри́зах, та пита́є в жі́нки: подивйсь бо, Мо́тре, чи й спра́вдї га́рно? А купе́ць вже й чоло́мкаєть ся, та гне таку́ ці́ну́, аж су́мно слу́хати. За́раз такй візьме́ та й спу́стить половйну, абй бач забала́кав ся по́купець. А я стою́ та стою́. Прийде хто, ска́жу свою́ ці́ну́, як слїд, щоб Бо́га не гнївйти: вго́дно, берй, а не вго́дно, як хоч! Нїхто́ не си́лує. Мина́ють мене́ лю́ди. А обду́рювати яко́сь нїя́ко, та ще й гріх, яко́сь і язи́к не повертає́ть ся.

„Опівдні я́рмарок почав рідшати, поча́ли лю́ди розходи́тись, поярмаркува́вши. Поїхав і я; прода́в ма́ло, ма́ло і до до́му привіз. Ду́мка така́ була́ — прода́ти в се́бе на я́рмарку на Дмитра́[1]).

„Заплати́в я Бе́ркови гро́ші, а з проце́нтом одпроха́в ся; ду́мав, бач, набіжи́ть по́купець, по́ки до Дми́тра! По́купець не набіг, строк прийшо́в, забра́в Бе́рко мої шапкй! Проце́нт бач був до́брий. А тут кли́чуть мене́ на писа́рню, ка́жуть плати́ти чинш. Ка́жу — гроши́й нема́є, па́даю в но́ги, божу́сь, заприсяга́юсь; ба́течку й голу́бочку! ка́жу, бу́ду зе́млю їсти, нема́є, підождїть!... Не йме ві́ри пи́сар! Дава́й, хоч з колїна ви́лупи, хоч з землї ви́копай, ка́же. Не діжде́ш то́го, ду́маю, і гроши́й не дам. А він посла́в деся́тників[2]) на заку́цию,[3]) забра́ли мої кожухй!... І в ме́не як не було́ нїчо́го, так не оста́лось нїчо́го!...“

Дїд Пана́с і замо́вк і Панько́ заду́мав ся.

„Отта́к бив ся, бив ся з ну́ждою, ки́нув кожухй, поча́в чо́боти шйти, ка́пала потро́ху копійчина. А як поме́рла моя́ жі́нка Ода́рка, залишйв я й чо́боти. Неха́й йому́! ду́маю. Робй, робй, одпочи́нку тобі нема́є, а на те́бе все такй наполяга́є ну́жда. Покійник риба́лка Кендю́х (ти його́ не памята́єш), нара́яв менї купи́ти човен, та лови́ти ри́бу. Отта́к як ба́чиш, брйо́хаюсь[4]) отту́т два́йцять рокі́в ще й три. Не заваджа́ють менї ту́та лю́ди. Году́є мене́ і зодяга́є мене́ Рось, спаси́бі їй, як та рі́дна ма́ти. А як поме́рла моя́ покійниця, тут було́ тільки й розва́жу себе́, як попливу́ по водї часо́м було́ оттако́ї я́сної, ти́хої но́чи, як тепе́речка“.

---

[1]) 8. н. ст. листопа́да. [2]) Помічнік війта. [3]) Екзеку́ция. [4]) Бо́втати ся.

IV.

Дід розговорив ся, згадуючи про свої літа давні, про своє давне щастє.

„Чи бачиш, яка тепер тиха та ясна ніч; оттака була моя Одарка. Тиха як мала дитина, смирна як те ягня. Ніколи не чув я від неї недоброго слова, ніколи вона навіть не сердилась... Де треба було розсердитись, вона тільки усьміхнеть ся, або скривить ся, наче вона зобіжена чим. А оте синє небо не таке хороше, як були в неї тихі сині очи. Чи чув ти, як хороше між вербами сьпівав соловейко? Оттакий голос був в неї чудовий, тонкий та рівний, як шовкова нитка. Сидить було вона кінець стола, шиє сорочку, та все сьпіває, та таких же собі пісень смутних та жалібних. Було сижу я коло роботи, нужу ся, гну ся, та зведу очима, гляну на її лице мале, дрібне та добре як у малої дитини. І нераз часом, було, трапить ся яка пригода, як було зажурю ся та засумую, подивлюсь було на її лице і стане менї лекше, якось наче аж одпочину. А як прислухаю ся до її пісні, то й чорні думки було одпливуть десь далеко. Забуду було на годину про свою нужду, стане менї аж веселїйше, навіть якось до дїла берусь охотнїше. А вона все було сидить нахилившись над роботою, спустивши очи, виводить голос як лляну тонку нитку, наче виливає ним, як тихою водою, що плине з криниці. І тепер, хоч давно те дїялось, я памятаю... Все було сьпіває тії пісні, що як кажуть:

„Ой умру я, мій миленький, умру!
Збудуй менї кедрову труну,
Надінь менї лляную сорочку,
Та поховай в вишневім садочку.
Насип менї високу могилу,
Та посади червону калину...

„Отжеж неначе знала, що вмре, наче душа її чула, що недовгий вік дав їй Бог. А може нужда вкоротила їй віку. Не зазнала вона в мене розкоші. Все було каже: Як то ми в сьвітї будемо жити, і чим будемо жити? Все було журить ся.

„Закрила очи і Богу душу оддала, навіть не зітхнула. Зовяла сидячи, як та квітка на сонці. Царство їй небесне!... Вбирали її, ховали її, а я навіть сльози не пустив, аж люди

дивува́лись. Хо́жу ті́льки та дивлю́сь. А в гру́дях мені ва́жко; запекло́ ся моє́ се́рце.

„З то́го часу́ став мені сьві́т не ми́лий. Так мені тя́жко, так мені було́ ва́жко, на́че ота́ ске́ля лягла́ на мої гру́ди".

Дїд Пана́с показа́в на ске́лю руко́ю.

„Зра́нку було́ то сюди́, то туди́ за робо́тою, то непа́че було́ й байду́же. А прийде було́ ве́чір, — знов да́вить мене́ в гру́дях, тя́жко мені, на́че хто розрива́є мою́ ду́шу. Сяду було́ упо́равшись на при́сьбі, дивлю́сь на Зарося́. Со́нце сїда́є за верба́ми, лю́ди верта́ють ся з по́ля, череда́ біжи́ть з гори́. Дївча́та сьпіва́ють, йдучи́ з по́ля. Між верба́ми кру́тять ся комини́ з ди́мом — жінки́ вече́ряти варя́ть. А мені з гори́ все ви́дко: як заганя́ють молоди́ці скот, до́ять коро́ви, як вони́ по́рають ся ко́ло печи́й, як пала́є по́ломя в печа́х, як посїда́ють лю́ди по́під хата́ми з дїтьми́ вече́ряти. Щасли́ві, ду́маю, лю́ди на сьвітї хоч і вбо́гі сї-рома́хи, як і я, та в ме́не ті́льки Бог одібра́в оста́ннє ща́стя. І ста́не мені яко́сь і за́видно лю́дям, і жаль мене́ бере́, а ко́ло се́рця так і скребе́, так і дря́пає, сказа́ти — там ки́хтями дере́, або́ гадю́ка ссе. Сижу́ я на при́сьбі — і сон мене́ не бере́. В лю́дских хата́х все було́ позатиха́є, все поснé. Мі́сяць зійде́ і поко́тить ся геть-геть в гору́. А я все сижу́ та сижу́. І не було́ в ме́не жа́дної ду́мки в голові́. Ввесь оте́рпну було́ на́че од смутку, здерев'ю. Ввійду́ в ха́ту, а там су́мно, су́мно, як в домови́нї! Ті́льки мі́сяць блищи́ть че́рез ві́кна по столї, по сті́нах... Чую було́, розка́зують, що мерцї хо́дять. От і тепе́р гомоня́ть, що Трубехі́вна хо́дить до своїх сирі́т-дїти́й. А тодї говори́ли, що одна́ молоди́ця ба́чила сво́го мертво́го чоловіка, як сама́ в степу́ жи́то жа́ла та голоси́ла, на́чеб то ви́йшов з жи́та. Сижу́, було́, я кіне́ць стола́ тай жду, чи не прийде було́ покійниця, чи не зяви́ть ся або́ в две́рах, або́ в сі́нях, чи не згада́є хоч раз про ме́не на тім сьвітї. Сижу́, було́, одчини́вши ха́ту й сі́ни, та жду, на́че яко́го го́стя дорого́го, — і не бою́сь нї тро́шечки! Чи менї́ж було́ боя́тись тако́ї ти́хої та сми́р-ної? Отжеж не прийшла́. А чиж я не тужи́в за не́ю, мо́вчки, хоч не пла́кав слїзми́? Отжеж не притужи́в! Не-пра́вда всьо́му то́му.

„Тя́гне було́ мене́ на́че за по́ли на двір, на той шлях, куди́ю понесли́ її на кладови́ще. Ви́йду на шлях, а самі

но́ги несу́ть мене́ на ту гору́, де кладови́ще. Ви́йду було́ аж на по́ле. На дворі ви́дно, як у день, ви́дно менї все кладови́ще на горі, всї хрести́ малі й вели́кі, на́віть гробки́. Гля́ну було́ в той куто́к, де її похова́ли. Нема́ нїчо́го! самі́ хрести́ стоя́ть та мрію́ть при місяцеви. Жита́ та пшениці стоя́ть як у день, в зелені́й ярині́ раз па́сла ся не за́гнана коро́ва, на око́пі ік лїсу сидїло два за́йцї, оде́н про́ти одно́го, як два хло́пчики, насто́рчили висо́кі ву́са, а тре́тїй коти́в ся по око́пі з лїса. Махну́в я руко́ю тай верну́в ся до до́му.

„Як було́ пла́ваю сам оде́н човно́м під отси́ми ске́лями в таку́ як тепе́р я́спу пїч, то нера́з було́ заглядаю за ка́мінь, за ло́зи, під густі́ ве́рби, чи не ви́гляне її лице́ зза зеле́ного ли́сту, чи не жде вона́ мене́ під оти́ми ске́лями, де бач нїхто́ не хо́дить... Була́ жінка та полину́ла десь дале́ко, як си́за ри́бка.

„Тепе́р я стари́й став, про все менї бай ду́же, як старо́му де́реву в лїсї. Згада́ю й розка́зую про своє го́ре, як про чуже́. А все таки́ най де́ година, як почну́ ду́мати та ду́мати, то й жа́лко ста́не, що не пожи́в я в сьвітї щасли́во, що не дожи́в я ста́рости в двох — в па́рі. Бо звича́йне, хоч ба́ба, а все таки́ жінка, все таки́ рідня́. Тільки раз яко́сь приспи́лась, та так чу́дно, так чу́дно, що я й до́сї не забу́в й не забу́ду. І до́сї я не розумію, чи то воно́ менї сни́лось, чи мо́же воно́ й спра́вдї було́. І до́сї не пригада́ю, чи спав я тоді, чи не спав? Але здає́ть ся не спав, бо так нена́че ба́чив сте́лю над собо́ю, на́віть сво́лок і дошки́ на сте́лї.

„Чу́ю я її го́лос. Сьпіва́є вона́ пі́сню ту саму́, котру́ на́йчастїйше сьпіва́ла, як була́ жива́; та так же сьпіва́є ти́хо, та так же жа́лібно! В душі менї стало ле́гко, на́че як от здоро́вя верта́ють ся пі́сля бо́лїзни важко́ї. Слу́хаю, не наслу́хаюсь. Го́лос той рівний та тонки́й, та мягки́й, як шовк, так на́че ллє́ть ся в ме́не з усїх бокі́в в гру́ди, в ду́шу, а се́рце мліє, розмлїва́є. Хо́чу вста́ти та гля́нути, бо зна́ю, що вона́ сиди́ть кіне́ць стола́, ко́ло вико́нця. Звідті́ль на́че і го́лос йде. Та не мо́жна вста́ти. Так тобі на́че ввесь розмлів, розтопи́в ся не сказа́ти як віск, чи од то́го вели́кого жалю́, чи од ща́стя, чи од ра́дости й надії... І бою́ ся таки́, щоб не переста́ла сьпіва́ти, нехай паслу́хаюсь — ду́маю.

А вона́, отсе́, пересьпіва́є части́ну тай тя́гне тим го́лосом до́вго та рі́вно, на́че ни́тку вивóдить, та все тихі́ше та тихі́ше, і затиха́є го́лос, тремти́ть, нена́че їй прийма́є яки́йсь вели́кий жаль. Схопи́в ся я, озира́юсь по ха́ті. А на дворі вже поча́лось на сьвіт благослови́тись. На сті́ні черво́нів ра́нок. Кватирка в вікні була́ одчи́нена, а про́ти вікна́ на бере́зі сидів солове́йко, та так же висьпівував хоро́ше та го́лосно. Одчини́в я сі́не́шні две́рі, дивлю́сь на йо́го, а він сиди́ть на бере́зині, сьпіва́є, сьпіва́є аж бадили́на під ним го́йдаєть ся. Защебета́в він раз, вдру́ге, втре́тє, а да́лі зняв ся, тай хто йо́го зна́є, де він і ді́в ся! На́че потону́в в не́бі на схід со́нця. Чи солове́йкож то прилі́та́в до мое́ї ха́ти? — Скі́льки ви́жу й зазна́ю, то на мої́й бере́зі ті́льки цьвірі́нькають горобці́ та цокотя́ть довгохво́сті соро́ки. Чи не душа́ то її прилі́та́ла до ме́не, сьпіва́ла менї пісню, щоб пода́ла об со́бі звістку, щоб розважа́ти мене́. Бо, ка́жуть, і мертво́му жаль, як живі́ побива́ють ся.

„І до́вго було́, тай тепе́р на́віть, де не почу́ю солове́йка, за́раз нагада́ю і ту ніч, і ту чудову́ пісню, і то́го солове́йка, і свою́ поки́йну Ода́рку“.

А тут і спра́вдї десь дале́ко між верба́ми в зеле́них куща́х засьпіва́в солове́йко, раз — тай замо́вк, вдру́ге — тро́хи хри́нко, втре́тє — розкоти́в ся та розли́в ся го́лосно та дрі́бно. Ще міцні́ще та ясні́ше ста́ло дї́дове зга́дуваня про ту чудну́ ніч, про той сон, про солове́йка, про поки́йницю. І Па́нькова ду́мка ста́ла як жива́, на́че ба́чив він очи́ма все те, що розка́зував йому́ дї́д Пана́с.

III.

На низе́нькому плисковáтому о́стрівці, що заріс поде́куди густи́ми ло́зами, круго́м обрі́с висо́ким очере́том, обізва́в ся дру́гий солове́йко, а за ним підня́лись десь з верб, кущів, з лі́са, з лугів, щебе́таня, свисті́ня, га́лас. Засьпівали на́че по пти́чому лі́сй, ве́рби, ло́зи, очере́т, го́ри й доли́ни. На́віть десь в траві на луці́ цьвірі́нькали яки́сь пта́шечки. В місто́чку обізва́в ся пі́вень, за ним дру́гий; закрича́ли, перекли́ка́ючись, пі́вні по всі́м ярáм, по всі́м доли́нам, де були́ лю́дскі хатки́.

— „Швúдко бýде на сьвіт благословúтись“, промóвив дїд Панáс.

— „Егé“, одказáв Панькó.

Мíсяць скотúв ся над Кучерéнкові вéрби. Зза лїса, над сахáрнею, тúхо вúйшла зірнúця, мúгаючи срíбним сьвітом, нáче весéлими очúма. Кінéць лїса, на тéмному нéбі трóшки проясни́лось. Над широ́кими сїножáтами, над зелéними ярáми повстáв легéсенький туман. Далéкий лїс на яру́, нáче хто прикрúв тонкóю бíлою нáміткою. Бóжа росá почáла стлáтись по землї. Заплáкали зелéні вéрби та лóзи дрíбнóю росóю, травá забілїла під росóю, нáче обсúпана пúлом. З тéплої як окрíп Росьовóї водú встáла тонéсенька пáра, як з горя́чого окрóпу і тúхо полягла́ в одéн бік, посхиля́вши вершéчки. На дворí почáло сьвіжíти. Ясний мíсяць зблїд, засорóмившись зірнúцї та червóного рáнку. Змагáють ся між собóю день та ніч. Як гля́нути на зáхід сóнця, там стоя́ла мíсячна ніч, а гля́нути на схід сóнця, там почúнав ся я́сний день. По одéн бік Рóси прóти мíсяця на скéлях, на вéрбах сьвітúв мíсяць, по дру́гий бік Рóси грáла зірнúця, обливáв червонувáтим сьвітом весéлий рáнок. Хрести́ на Пречистя́ньскій цéркві вже горíли червóним, рáнним жáром, а по бíлих стїнах сьвітúв мíсяць жóвтим промíням. Нáвіть однá половúна дїда Панасá булá в ночú, а дру́га червонїла рáнком по бíлій сорóчцї, бíлій бородї. Зачервонїли бíлі гу́си, що одпочивáли на малéнькому зелéному óстрівцї.

Потяглú рибáлки сїтку. Затрíпала ся, заблищáла рúба червонувáтою лускóю. Дїд Панáс виплу́тував рúбу, клав собí в човéн; налáпав дві жáби і швиргону́в їх з пересéрдя геть на вóду. Жáби розчепíрили нóги як крúла, полéтівши на повітрі, поблúскуючи бíлими животáми прóти зóрі.

Зачервонїло ся над лїсом нéбо, ненáче крóвю облúло ся, зачервонїла ся нúже лїса в Рóси водá. Між нéбом і водóю став чóрною попру́гою лїс та горá. Мíсяць скотúв ся низéнько, побілíв. Гу́сто росá посїла на всякій ростúнї. Привя́ле аж посхúляне бадúлля од пеку́чого сóнця підніма́ло ся як з просóня під сьвіжою росóю, потягло́ ся, аж шелестїло, випрямля́ючи притóмляне лúстя. Висóка травá аж понахиля́ла верхú під важкóю росóю. Лист на дéреві

міцнїша́в, бадьо́рив ся, набира́ючись цїлю́щої води́ небе́сної. Вся́кі квітки́ розкру́чували свої пу́пяночки, розго́ртували листо́чки то черво́ні то жо́вті, то си́нї, та сьві́жі, хоро́ші, як ли́чко мале́нького дитя́ти. Розли́ли ся па́хощі по́над зеле́ною траво́ю, по́над ти́хою водо́ю. А пта́хи без пере́стану, без спи́ну висьпі́вували, здає́ть ся кі́льки си́ли було́ в їх.

Приста́ли риба́лки до бе́рега, витяга́ють човни́ на бе́рег, розкида́ють мо́крі сїтки́ по ло́зах. Запа́хло по бе́резї сьвіжино́ю, багови́ням, та му́лом.

Впав дїд на траву́, підкла́вши два кулаки́ в го́лови та й засну́в, прикри́вшись свити́ною.

В місто́чку поча́в ся шум, га́мір. Забреха́ли соба́ки, заревли́ коро́ви та теля́та. Цїла́ ота́ра ове́ць та кіз, ягня́т, козеня́т ме́кала та бе́кала, вимавля́ючи м е та б е ви́разно, аж по лю́дски. Сьпіва́ли півнї, крича́ли гу́си, знима́ючись до води́. Почу́в ся лю́дский го́вір, крик. Все те галасо́ваня то підпима́ло ся ра́зом, то затиха́ло, а звідті́ль одрізня́в ся голосни́й крик коро́ви або півня.

Ви́котилось зза лї́са кра́сне та пи́шне со́нце. Пішли́ лю́ди в по́ле на робо́ту. Підві́в ся дїд Пана́с з верболо́зу, вмива́в ся на бе́резї, втира́в ся рукаво́м і ти́хо бубонї́в сьвяту́ моли́тву, хрестячи́сь в ряди́-годи́. Шви́дко потім жиді́вка чи́стила під шинко́м ри́бу, а жид одмі́рював дї́дови півква́рти горі́лки.

*

* *

Два́йцять три ро́ки лови́в дїд Пана́с ри́бу. Зате́ж йому́ й смерть мабу́ть на ро́ду була́ напи́сана од води́.

Весно́ю була́ ду́же вели́ка вода́ на Ро́си, що й лю́ди на си́лу таку́ во́ду памята́ють. Позалива́ла вода́ луги́, сїноко́си, позноси́ла млини́, на́віть позалива́ла хати́, що стоя́ли ни́зько над водо́ю. А між ске́лями та по ка́мінї ревла́ Рось, крути́ла ся як на лото́ках вода́.

Не вважа́ючи на те́є дїд Пана́с, поїхав лови́ти ри́бу. Чи він не встері́г ся, чи тим, що за́йве ви́пив, чи й хто його́ зна́є! Вхопи́ла вода́ чове́н з необере́жним дї́дом тай попе́рла в шум, на саму́ бистрину́, де було́ бога́цько камі́ня. Летї́в чове́н з дї́дом, як стріла́, ті́льки борода́ дї́дова

манячíла! Кúнула хвúля човнóм, як тріскою з висóкого кáміня, що чéрез йóго лúла ся як навіжéна бúстра водá. Схováв ся рибáлка дїд Панáс з човнóм і на сей день! Оддячила там своéму вóрогови рúба.

II.

Професорство Дашковича і Воздвиженьского[1]).

(Частина з повісти „Хмари").

(На Подóлї жив купéць Сухобрýс, недалéко Брáтства. У нéго булó дві гáрні дóчки, щúрі Украïнки, Мáрта і Степанúда. Раз якóсь пíсля нічнóї прóгулька Воздвижéньский і Дашкóвич попáли в Сухобрýсів сад і так познакóмили ся з Сухобрýсом і єгó дóчками. Дашкóвичови сподóбала ся Степанúда а Воздвижéньскому Мáрта і небáвом з нúми поженúли ся, стáвши обúдва профéсорами в Духóвній академії).

Тимчасóм як Сухобрýс опоряджував новé хозяйство своїх зятїв, Воздвижéньский і Дашкóвич складáли собí професóрску репутáцию. Дашкóвич швúдко підняв ся між профéсорами своїми лéкциями по істóрії фільосóфії, і піддéржав репутáцию тóї наýки, котрá все стояла в академії дýже дóбре. З кóждим рóком єгó лéкциї булú лýччі й лýччі, з кóждим рóком рослá єгó репутáция. Молодí студéнти, приїхавши з усíх кíнцїв Рóсиї, вже чýли про нéго, вже ждáли чогóсь незвичáйного. В йогó авдитóрії булó повнісíнько студéнтів, котрí сидíли цíлúми лáвами й кýпою стоялú кóло порóга, прийшóвши з íнших кýрсів. Дашкóвич входúв, сíдáв на катéдрі і не дивúв ся нї на кóго: єгó óчи десь нїбú ховáлись, заходúли десь глибóко, де ворýшилась мисль. В óчи слухачíв кúдав ся тíльки чúстий широкúй лоб[2]). Єгó лоб займáв мíсце очúй для слухачíв; так на йóму булó багáто мúслї! Кóждий легéнький і тонéнький моршóк між брóвами здавáв ся тим мíсцем, де забгáла[3]) ся мисль і сьвітúла ся звідтíль. Колú-íнколи він підіймáв одну́ рýку і пáльцем нїбú показуючи на абстрáктну мисль. Не мóжна забýти вплúву єгó однíєї репутáциї на молодúх

[1]) Гл. Чит. для уч. сем. I. р. стор. 11, для II. р. стор. 172—180. [2]) Чоло́. [3]) Укрúти ся, схováти.

студе́нтів! Всї зібра́лись впе́рве на ле́кцию й сидїли ла́вами круго́м авдито́риї, держачи́ го́лови рі́вно як під шнуро́к. Дашко́вич промо́вив пе́рве сло́во, і всї ряди́ голо́в нена́че по електри́чному пото́ку ра́зом схили́лись вперед, насторо́чившись слу́хати. І цїлу́ ле́кцию так держа́лись го́лови, коли́б хто повору́шив ся хоть тро́шки! тільки карандаші[1]) ско́бзались[2]) шви́дко, шви́дко по папе́рі! І его́ мисль ли́ла ся чи́ста, як криштал! Не було́ там анї одно́го сло́ва зайвого не туля́чого ся до ді́ла. Вся систе́ма яко́го-небу́дь фільосо́фа випливала з его́ уст, нїби з голови́ само́го фільосо́фа; така́ вона́ була́ чи́ста, я́сна, цїла́, непо́рвана.

Не в одну́ го́лову запа́ла кра́пля сьвіта й ми́слї од йо́го ле́кций, не одна́ голова́ ста́ла сьвітлїйша й яснїйша.

Дашко́вич недо́вго й був в акаде́мії. Його́ репута́ция пішла́ скрізь; і його́ попроси́ли перейти́ в Моско́вский університе́т. Але скуча́ючи до до́му й за Ки́євом він потім перейшо́в в Ки́ївский університе́т.

Воздвиже́ньский не люби́в нау́ки, не поважа́в її, мав її тільки за спо́сіб прокла́сти собі доро́гу в жи́зні і як мо́жна бі́льше ви́тягти з неї і че́рез неї грошви́й, їжі, напи́тків і вся́кого добра́. Де мо́жна було́ все те дістати і́ншим спо́собом, він не розбира́в до́брого й не до́брого спо́собу, і достига́в до ці́ли, ки́нувши на бік нау́ку.

В авдито́риї одчиня́лись две́рі і, входи́в Воздвиже́ньский. Три́чі ступи́вши че́рез авдито́рию, він става́в на пі́дмосток кате́дри, одну́ но́гу держа́в яко́сь на повітрі, і, поверну́вшись кру́то товсти́ми плечми́, сі́да́в на кате́дрі. Потім він вийма́в старі ли́сти своїх ле́кций, і клав їх пе́ред собо́ю. Ті ле́кциї були́ напи́сані кі́лька рокі́в попере́ду, і він не зміня́в в їх і сло́вечка! Ли́сти були́ старі, з жо́втими кру́глими пля́мами, нїби од яко́їсь стра́ви. Ниткй, котри́ми воні́ були́ позши́вані, вже пообрива́лись і тилїпались. З за́молоду він про́сто чита́в ле́кциї з тих ли́стів. Але не зміня́ючи їх нїко́ли, хоч нау́ка і змінялась, він ви́вчив їх на па́мять од до́шки до до́шки; але часо́м ейлкував ся імпровізува́ти. Розпусти́вши цїлу́ рі́чку фраз, краси́х, але пусти́х, він часа́ми аж заплю́щував о́чи, як пі́вень в час сво́го кри́ку. Фра́зи ли́лись, счіплювались, і він переливав з пу-

[1]) Оловець. [2]) Хо́взати ся, посува́ти ся.

сто́го та в поро́жне, говорячи́ теж саме́ тільки і́нчими слова́ми.

Студе́нти, як звича́йно буває, почали́ запи́сувати єго́ ле́кції, але́ швидко поки́нули, бо котри́й не напи́ше, то й поба́чить, що там нема́ ми́сли. Тільки оде́н Туля́к, земля́к Воздвиже́ньского, сидів ко́ло самісїнької кате́дри, щоб єго́ робо́ту було́ ви́дко, і запи́сував ту нїсенїтницю, ма́ючи надію пітй сте́жкою сво́го красномо́вного земляка́.

Авдито́рия Воздвиже́ньского спорожня́лась. Студе́нти переста́ли ходи́ти на єго́ ле́кції, а щоб авдито́рия не була́ зо́всїм поро́жня, вони́ ходи́ли по черзї по пять душ. Воздиже́ньский не вважа́в на ува́гу чи неува́гу своїх слухачів.

Зате́ж він ду́же вважа́в на ректо́рску ла́ску. Нїхто́ з профе́сорів не запобіга́в так єго́ ла́ски! Він умів підступи́ти до ко́жного ре́ктора, умів вліз ти в єго́ ду́шу, прислужи́тись, пота́куючи ко́жному єго́ сло́ву, постерега́ючи ко́жний єго́ за́мір. І виходи́ло так, що нї оде́н ре́ктор не обходи́в ся без не́го. Тодї ще не було́ вибо́рів нї на кате́дри, нї на побічну слу́жбу в акаде́мії. І Воздвиже́ньский при ко́жному ре́кторови встига́в зайня́ти скрізь пе́рве мі́сце і розпоряжа́в ся академічними су́мами. І за все те доста́ва́в до́брі гро́ші. При кількох ре́кторах Воздвиже́ньский, з о́рденом на шиї, мав пра́во сказа́ти: „акаде́мія — то я!“

Дашко́вич все гли́бше й гли́бше зако́пував ся в книжки́. Для своїх унїверсите́тских ле́кцій єму́ тре́ба було́ ду́же до́бре познако́митись з нау́кою. Він був цїка́вий не до одніє́ї фільосо́фії! і дру́гі нау́ки зверта́ли на се́бе єго́ у́вагу. В єго́ шафа́х і стола́х лежа́ли товсті ку́пи папе́ру, спи́сані єго́ руко́ю.

Раз була́ чудова́ те́пла пого́да! Ве́чір був таки́й пи́шний, со́нце стоя́ло на за́ході таке́ черво́не та я́сне, повітря було́ таке́ ти́хе й те́пле, що ввесь Ки́їв, все мале́ й вели́ке, бі́дне й бага́те, ви́сипало з ха́ти на двір. Ца́рский сад, шоссе́[1]) над Дніпро́м, го́ри, все те було́ засі́пано наро́дом, котри́й гуля́в, бала́кав, весели́в ся, роє́м вив ся по але́ях саду́, де грав оркестр музи́к. Воздвиже́ньский ходи́в у сад, на го́ри і, верну́вшись з гу́лянки, зайшо́в до Дашко́вича. Дашко́вич сидів над нїме́цкою книжкою і випи́сував де́які

[1]) Гости́нець.

мі́сця. Ві́кна є́го кабіне́та були́ позачи́няні. В ха́тї тхну́ло папе́ром і книжка́ми. Вся краса́ ве́чора, со́нця, не́ба й Дні́пра́ пена́че була́ десь захо́вана для не́го під земле́ю.

— Чи вжеж ти оце́ сиди́ш в кабіне́тї? кри́кнув Воздвиже́ньский і пле́снув в доло́ні, вступа́ючи в ха́ту.

— Адже ба́чиш! сижу́! обізва́в ся Дашко́вич і засьмія́в ся. Воздвиже́ньский, не розумі́ючий є́го, здава́в ся є́му зо́всїм сьмішни́м чолові́ком.

— Ти сьмі́єш ся з ме́не, а я з те́бе! сказа́в Воздвиже́ньский.

— І я не рома́нтик, не покланя́юсь квіточка́м та пта́шечкам, а́ле глянь, як здоро́во, як га́рно на дворі!

І Воздвиже́ньский пхнув руко́ю одно́ вікно́ й дру́ге. Повітря сьві́же, як лїс, здоро́ве, як степ, так поли́ло ся по кабіне́тї. В мертву́ ха́ту вле́тїв шум, гам, розмо́ва живи́х люди́й, рух живо́ї жи́зни. Со́нце па́дало на межигі́рский бір, і загля́нуло черво́ним кровяни́м промі́нням в кабіне́т, обли́ло ро́жами дїла́ стари́х поме́рших фільосо́фів Гре́цийї і Ґерма́нії. Блїде́ й сху́дле лице́ Дашко́вича помолодча́ло під тим дитя́чим сьві́жим промі́нням, на́віть повеселїшало. Весе́ле со́нце зми́ло тяжку́ тїнь дум з є́го пова́жного чола́.

Дашко́вич загля́нув у вікно́ і промо́вив: і спра́вдї на дворі га́рно!“

— Чом би тобі не пі́ти, не проходи́тись? І чого́ ти надси́жуєш ся? І на що ти му́чиш себе́? Чи тобі не дово́лї то́го, що ти зна́єш? Чи од те́бе хто потребу́є, щоб ти сьві́т удиви́в своїми ми́слями?

— Менї ма́ло то́го, що я зна́ю... Менї тре́ба бі́льше, сказа́в сму́тно Дашко́вич.

— І на що все те тобі зда́ло ся? Бач пообкладав себе́ уся́кими книжка́ми! Чого́ тут нема́! І Воздвиже́ньский почав переглядати порозго́ртувані на столах книжки. Там було́ бага́то вся́ких книжо́к: фільосо́фских і славянофі́льских — моско́вских і вся́ких.

— І се, і те! і фільосо́фія і релїґія, і на́родні пісні, і моско́вскі пи́сання, і украї́ньскі збі́рники! І щож оце́ за збі́рники! І на що вони́ тобі? Чи ти з йо́го хлїб їсти меш?

— Я, бач, заду́мав писа́ти де́що своє́... а тимча́сом склада́ю собі свої пересьві́дченя, промо́вив Дашко́вич несьмілйво.

На́що тобі́ ті пересьві́дченя? Чи ти з їх чо́боти по-шиєш, чи ти їх на гро́ші переведе́ш, чи ти з їх зїсй, або́ ви́пєш? пита́в єго́ Воздвиже́ньский.

Дашко́вич мав єго́ за профа́на,[1]) але́ такі́ слова́ вважа́в таки́, як жа́рти.

— Степа́не Йвано́вичу! ти жарту́єш... І тиж нале́жиш ся до катеґо́рії люди́й вче́них. Тиж профе́сор!

— Я профе́сор Бо́жою ми́лостию і во́лею нача́льства, але́ як би мене́ хто привяза́в вирівка́ми до сво́го стола́ в таки́й ве́чір, як оце́ сьогодня, то яб зуба́ми перегри́з вирівки́,[2]) а таки́б не сидів.

— Кому́ об чім хо́дить ся. Як до люди́ни! А я сижу́, як ба́чиш, і склада́ю собі́ свої вла́сні пересьві́дченя. І я, і ти, і всї ми живе́мо чужи́м ро́зумом, жуємо чужі́ ми́сли. Я хо́чу ма́ти свій по́гляд на все, свою́ фільосо́фію, свій сьвітогля́д.

— Ого́-го! отта́к на́ші! Вдивля́й мир. Бо́же тобі́ помоги́! честь і сла́ва Ки́єву й Днїпро́ви, коли́ обяви́ть ся там нови́й фільосо́ф! А менї здає́ть ся, навіщо тобі́ кря́чкою[3]) сидїти, му́чити себе́? Аджеж ба́тько твій прожи́в вік без пересьві́дчень, і я живу́ так са́мо, і всї живу́ть так са́мо. Одна́че живе́мо, хвали́ти Бо́га, і земля́ нас держи́ть.

— Тобі́ все жа́рти. Я хо́чу вгада́ти ті ідеї, які́ колись обявля́ть ся в на́шім пле́мї, і попе́реду в твоїм великору́ськім, коли́ ва́ші давні царі́ вти́гли збудува́ти міцне́ ца́рство, а потім в на́шому україньскому пле́мї, а потім іде́ї ми́ра славя́ньского... Яка́ то фільосо́фія засьві́тить на берега́х Не́ви, Москви́, Дуна́ю, а там мо́же і на берега́х Днїпра́ й Чо́рного мо́ря.

— Ой, ой, ой! На́щож тобі вже ті Славя́ни? Чудні ви лю́ди вда́ли ся! Тут, голу́бчику, ру́ські солда́ти іменно ті фільосо́фи! Тут моска́лики більш ва́рті, ніж всї ва́ші фільосо́фи од Та́леса[4]) й до Дашко́вича. Чи вжеж не лу́ччe за мілїо́ном спи́сів сидїти ни́шком та хлїб жува́ти! А прийде́ час, то ми тих нїмчиків пхнць у Атля́нтику! А Славя́ни... Е! що й говори́ти! З їх в три днї мо́жна поробити таки́х

---

[1]) Чоловік, що не розуміє ся на річи. [2]) Мотузки́. [3]) Сиду́ха, квочка. [4]) Оде́н з сїмох мудрців, ро́дом з Мілету.

фільосо́фів, як і я, як і ти! Коли́ тебе́ му́чать такі ідеї, то єй Бо́гу йди гуля́ти; лу́чче зро́биш!

Дашко́вич сьмія́вся, що Воздвиже́ньский так химе́рно розвяза́в єго́ іде́ї, котрі так до́вго неспокої́ли єго́ ду́мку.

— От тако́го фільосо́фа як ти, я не знаходи́в ще нї в якій кни́жцї!

— І які то іде́ї коли́сь ви́пливуть з голо́в твої́х Черка́сцїв?[1]) сьмія́в ся Воздвиже́ньский.

— А мо́же й ви́пливуть. Ось подиви́сь, які чудові піснї украї́ньского на́рода, позапи́сувані оце́ неда́вно? Ось прочита́й, коли́ ти зуга́рний!) Яка́ висо́ка пое́зия!

Воздвиже́ньский взяв у ру́ки Збірник украї́ньских пісе́нь і поча́в чита́ти го́лосно, ду́же стра́шно й сьмі́шно переверта́ючи слова́ на моско́вский лад. Єго́ лоб змо́рщив ся. Було́ ви́дко, що єму́ украї́ньске сло́во в книжка́х, в лїтерату́рі, ду́же й ду́же не сподо́бало ся! Він чита́в да́лї, і єго́ бра́ла злість.

— І пи́шуть же чорт зна що! І запи́сують те, що тре́баб зо́всїм скасува́ти, ви́губити з корі́нням і насї́нням, промо́вив Воздвиже́ньский.

Єго́ широ́ке й пласкова́те лице́ почервонї́ло. Він схопи́в ся з місця, нала́пав цїлу́ коро́бочку сїрничкі́в, терну́в цїло́ю коро́бочкою об две́рцї гру́би, дру́гою руко́ю ухопи́в збірник і вки́нув у гру́бу, розгорну́вши кни́жку й поси́павши її ли́сти огневи́м доще́м. Листки́ зашкварча́ли й жахну́ли по́лумям. Дашко́вич не втерпі́в, одня́в од не́го кни́жку.

— Що се з тобо́ю ста́ло ся! кри́кнув він.

— Повибира́й собі, бра́те, оцї іде́ї з голови́!

Дашко́вич не се́рдив ся і тільки сьмія́в ся; він знав Воздвиже́ньского, як профа́на, як чоловіка зо́всїм не поважа́ючого нау́ки й іде́й.

III.

З розвідки „Сьогочасне прямованє в лїтературі“.

Пе́рший принци́п ко́жної ново́ї лїтерату́ри — то принци́п реа́льности. Реа́лїзм чи натура́лїзм в лїтерату́рі

---

[1]) Москалї назива́ли украї́ньских козакі́в і взагалї Украї́нцїв Черка́сами. [2]) Здібний.

потребу́є, щоб лїтерату́ра була́ о́дкидом[1]) правди́вої, реа́льної жи́зни, похо́жим на о́дкид бе́рега в водї, з горо́дом, чи з село́м, з лїса́ми, го́рами і всїми пре́дметами, котрі знахо́дять ся на землї. Реа́льна лїтерату́ра повинна бу́ти зе́ркалом, в котро́муб відсьвічувалась правди́ва жизнь, хоч і тонка́, похо́жа на мрію, як самий відсьвіт.

Ми дале́ко стоїмо́ від то́го у́льтра-реа́льного по́гляду на лїтерату́ру, котри́й запанува́в неда́вно в моско́вскій лїтерату́рі, від часу́ кри́тичних тво́рів Пи́сарева[2]), що лїтерату́ра повинна бу́ти про́стою ко́пією нату́ри, про́стою фотогра́фією, таї го́дї. Таки́й по́гляд довів моско́вских письме́ників як напр. двох Гле́бових,[3]) до коротеньких фотогра́фій з на́родного би́ту, в котри́х нема́ і кри́шки худо́жности ні шту́чности. Тут ви́нен реа́льний аж меркантильний дух на́шого часу́ і таки́й самий национа́льний дух Моско́вщини. Ультра-реа́льні фотогра́фії, як і абстра́ктні фільосо́фскі образи́ або́ іде́али, ду́же однобічні, ду́же прозаїчні, буде́нні, черстві і тверді, як недо́бре зва́рена стра́ва, і такі самі на смак як сира́ стра́ва; від них не ди́ше пи́шним ду́хом іде́алїзма, фанта́зиї, се́рця, пи́шним ду́хом щи́рої поезиї.

Сей ви́сший дух поезиї вно́сить в звича́йну лю́дску жизнь, в мертву́ приро́ду ге́нїй письме́нника, що перева́рює в своїй душі, в своїму се́рцї всї фа́кти буде́нного житя́, звича́йно ду́же прозаїчного, всї образи́, взяті з нату́ри, надиха́є своїм ду́хом, нагріва́є своїм се́рцем, налива́є своє́ю горя́чою кро́вю, або́ налива́є зліством, жо́вчию та нена́вистю, обсипа́є сьміхом сатани́ і запеча́тує печа́тю сво́го прокло́ну. Поети́чні образи́ в реа́льній поезиї, то результа́т обидводїяня нату́ри і худо́жника, то спільна пра́ця си́ли нату́ри і си́ли худо́жника, котри́й надаря́є своїм ду́хом образи́, перепу́щені че́рез свою́ ду́шу, додає́ натурі ніби́ кутї сво́го ме́ду. Худо́жник повинен бу́ти в своїх тво́рах зе́ркалом грома́ди, але́ зе́ркалом висо́кої цїни́, в котро́муб відбива́лась жизнь правди́ва, але́ обчи́щена і га́рна в естети́чному по́глядї, до́бре спорядко́вана і зґрупо́вана, осьві-

---

[1]) Відби́тий о́браз. [2]) Пи́сарев Дмитро́ († 1868.) типови́й реалїсти́чний письме́нник росийский і найздібнїйший кри́тик сво́го часу́. [3]) Тут помили́в ся а́втор, і мав на ду́мцї двох Успе́ньских, Мико́лу і Гліба, що писа́ли нове́лї з сїльско́го по́буту.

чена ви́сшою іде́єю, і щоб була́ при то́му жива́, як сама́ жизнь.

Таки́м фо́кусом [1]) для своє́ї грома́ди пови́нен бу́ти реа́льний худо́жник-письме́нник, таки́м осере́дком ви́пнутого або́ увігну́того шкла пови́нен бу́ти і украї́ньский худо́жник-письме́нник для Украї́ни. В єго́ душі пови́нна відсьвіти́тись і перетвори́тись украї́ньска жизнь, що кипи́ть або́ що плї́снїє круго́м не́го. Коли́ письме́нник хоч тро́шки чу́є себе́ украї́ньским громадяни́ном, ча́сткою украї́ньского на́рода і украї́ньского громадя́ньства, він пови́нен ма́ти за сьвяту́ пови́нність відсьві́чувати в свої́й фанта́зиї, в свойо́му се́рцї ту грома́ду, що рої́ть ся круго́м не́го, радї́ти єї ра́достю, пла́кати єї слї́зми́, а не перелази́ти в чужі́ горо́ди і підставля́ти свою́ ду́шу під карти́ни чужо́ї, неукраї́ньскої жи́зни.

Украї́ньский письме́нник не пови́нен клопота́тись, що єму́ бу́де ма́ло робо́ти на Украї́нї. Украї́ньска жизнь — то непоча́тий рудни́к,[2]) що лежи́ть десь під земле́ю, хоч за не́го вже бра́лись і такі́ висо́кі таланти́, як Шевче́нко; то безконе́чний материя́л, що тільки ще жде робі́тників, цїли́х шкіл робі́тників на лїтерату́рному по́лї. От пе́ред ним розго́ртуєть ся широ́ким, широ́ким полотни́щем на́родна жизнь від Кавка́за і Во́лги до само́го лима́на Дуна́ю, до Карпа́т і за Карпа́ти, до дале́кого Гродня́ньского та Мі́ньского Полї́ся. Нам ска́жуть, що на́рід дає́ убо́гий материя́л для лїтерату́ри, що в не́му ма́ло розви́та індивідуа́льність, що поє́т не зна́йде в не́му бага́то уся́ких ти́пів та характе́рів, що на́родна жизнь ду́же стихі́йна,[3]) а селя́ни похо́жі оде́н на дру́гого, як одна́ кома́шка на дру́гу. Неха́й бу́де і так, а́ле украї́ньский на́рід все таки́ дасть бага́то материя́лу для украї́ньских письме́нників.

Від Кавка́за за Карпа́ти не мо́же бу́ти жизнь на́рода зо́всїм одна́кова. Куба́ньский коза́к, пото́мок Запоро́жцїв, сарато́вский та астраха́ньский селяни́н ду́же відріжня́ють ся від уго́рского. Карпа́тский Гуцу́л, Ле́мко, та Бо́йко ду́же відріжня́єть ся від хлїборо́ба Кияни́на та Полта́вця, бо на Карпа́тах на́віть не сї́ють, нї жнуть, а збира́ють в свої́

---

[1]) Осере́док. [2]) Копа́льня руди́. [3]) Елемента́рна, про́ста.

жи́тниці сир та ма́сло, як давні патрия́рхи. Гродня́ньский, мі́ньский, могиле́вский, воли́ньский, сїдле́цкий Полїщу́к вже і костю́мом ма́ло похо́жий на сво́го земляка́ наддніпря́нця, в своїх руди́х або́ бі́лих маґерка́х, в своїх сі́рих свитка́х, в узе́ньких штана́х та в личака́х. По́вісти Осипа Федько́вича, в котри́х опи́сується жизнь ру́ських селя́н на Буковині, в Карпа́тах, пока́зують, що їх бит ду́же не похо́жий на бит степови́х Украї́нців. Украї́ньский ца́рід, розки́нутий на тако́му широ́кому просто́рі, мо́же бу́ти широ́ким сюже́том) украї́ньского письме́нника реалі́ста.

Козаки́, міща́ни та городя́ни повинні так са́мо не мину́ти ува́ги вважли́вого украї́ньского письме́нника. Коза́цкий бит на Ку́банї, в Полта́вщинї, в Черни́гівщинї зо́всїм ориґіна́льний і повинен да́ти сюже́ти не одно́му украї́ньскому лїтера́тови. Окрім козаків та міща́н на Украї́нї прожива́в бага́то дрібно́ї шля́хти і правосла́вної і като́лицької, що плати́ть папа́м за зе́млї чинш. При то́му украї́ньска лїтерату́ра нїя́к не повинна минати Жи́дів і повинна відмалюва́ти їх так, як вони́ стоять в пату́рі до грома́д, до панів, до сьвяще́ників, до у́ряду. Ви́сші верстви́ украї́ньскої грома́ди, украї́ньскі пани́ на схі́дній Украї́нї і по́пад Чо́рним мо́рем, пани́ в за́хі́дній Украї́нї, мадя́рскі пани́ за Карпа́тами, все се повинно відсьвіти́тись в украї́ньскій лїтерату́рі і чим правдивіще, тим бі́льше бу́де ко́ристи з такої лїтерату́ри: ввесь бит панів, вся їх жизнь, їх відно́сини до на́рода, їх полїти́чні і релїґійні тенде́нциї, їх национа́льність і відно́сини до украї́ньскої национа́льности — все се докла́дно повинна відсьвіти́ти в со́бі украї́ньска лїтерату́ра. Вона́ нїя́к не повинна минути́ і украї́ньского духо́веньства; не повинна минути́ і тих уря́дників, котри́ми набити́ канцеля́рії на Украї́нї, і профе́сорів і учи́телїв украї́ньских і моско́вских і мадя́рских. Сло́вом все, що захо́плює етноґрафі́чна грани́ця украї́ньскої народности, сказа́ти, все се повинно бу́ти і коне́чне бу́де матерія́лом для реа́льної украї́ньскої лїтерату́ри, не викида́ючи і посели́нцїв і́ншої национа́льности, бо їх бага́то на Украї́нї. Вони́ вже давно́ живу́ть між на́ми і нажи́ли собі таки́й сьвітогля́д, котри́й

---

[1]) Те́ма

їх відріжня́є від їх таки́ земляків, що живу́ть в се́бе до́ма, між своїм на́родом, як напр. Полякй і Москалї.

Дру́гий принци́п сьогоча́сних нови́х літерату́р, то принци́п национа́льности. Принци́п национа́льности склада́єть ся з двох прикме́т: з зве́рхньої — на́родного язи́ка, і осередко́вої — глибо́кого национа́льного психі́чного хара́ктеру на́рода. На́родний язи́к то тїло национа́льности, национа́льний психі́чний хара́ктер то єї душа́. Реа́льна украї́ньска літерату́ра повинна бу́ти на на́родній украї́ньскій мо́ві. На осно́ві принци́па национа́льности, украї́ньскі письме́нники повинні опи́сувати жизнь украї́ньскої грома́ди тільки по украї́ньски. Тільки на украї́ньскій мо́ві літерату́ра мо́же пі́ти широ́ко і глибо́ко в украї́ньску ма́су і зроби́ти свою́ цивілїзу́ючу мі́сию. На і́нших язи́ках літерату́ра на Украї́нї бу́де служи́ти тільки ви́щим верства́м национа́льної украї́ньскої грома́ди, а з таки́х ша́рів, що не гово́рять по украї́ньски, ви́йде все таки́ ду́же мали́й проце́нт на всю ма́су украї́ньскої на́ції, мужикі́в, мі́ща́н та козакі́в, що не вмію́ть говори́ти і́ншою мо́вою, о́крім украї́ньскої. Реа́льна украї́ньска літерату́ра не на украї́ньскій мо́ві бу́де тільки ця́цькою та і́грашкою для украї́ньского па́ньства.

Разо́м з язи́ком украї́ньска літерату́ра, о́крім форм, повинна бу́ти национа́льною і своїм зміс том: вона́ повинна ви́явити психі́чний украї́ньский национа́льний дух та хара́ктер.

Ко́жна европе́йска літерату́ра виявля́є хара́ктер своє́ї на́ції, і виявля́є так, що доглядли́вий, вважли́вий чоловік зразу́ впізна́є, до яко́го на́рода нале́жить якийнебу́дь літерату́рний твір (коли́ він щи́ро национа́льний), не загля́нувши на пі́дпис а́втора. Східні літерату́ри но́сять на со́бі слїд широ́кої, блискучої, палко́ї фанта́зиї. Така́ сама́ печа́ть лежи́ть і на літерату́рах півде́нної Евро́пи, на італі́йскій, іспа́ньскій; їх кольори́т гаря́чий, палки́й, як півде́нне со́нце, пи́шний, як пи́шна тамо́шна приро́да. Висо́ка фанта́зия, гаря́че се́рце, демо́ньска пе́вність, релїґі́йний на́прям, аж паши́ть в поезиї Да́нта, Та́сса, Петра́рки, Бока́чія, Кальдеро́на[1]). Демо́ньска го́рдість, аристокра́тизм, або́ фільосо́фска

[1]) Та́ссо Торква́то, оде́н з на́йславні́йших італі́йских поетів († 1594. р). На́йважні́йшим єго́ тво́ром є е́пос „La Gerusalemme

глибóка аналїза, семéйний принцúп: сї всї прикмéти англíйскої национáльности вúявили ся в твóрах Бáйрона, Вáльтер-Скóта, Дíкенса[1]). Сентиментáлїзм абó правдúве чутé сéрця, містúцизм з фільосóфским покрúвалом поклáли особлúву печáть на твóри Шíллєра, Ґéтого, Шпільгáґена[2]) і нїмéцких романтиків.

Недостáча елєґáнтности, естетúчности, фантáзиї і глибóкого сéрця з разý даé впізнáти москóвскі поетúчні твóри, по бíльшій чáстцї холóдні, як полярний лїд, і монотóнні, як снїговé полярне пóле. Нам скáжуть, що то обєктúвність, а Украíнцеви все те здаéть ся лéдом. Украíньска лїтератýра вúявила в сóбі национáльний украíньскúй дух та характер: широку, гарячу фантáзию, глибóке нїжне сéрце, тúху задýму, сьміх з слїзмú, гýмор. Все се вúявилось в нáродних украíньских пíснях, в їх мотúвах, зачíпаючих самí глибóкі струни сéрця. Такí национáльні психíчні прикмéти ясно і вúразно вúявились в твóрах национáльного украíньского поéта Шевчéнка: в котрóго óкрім фантáзиї, кóжна стрíчка, кóжне слóво нїбú обмóчене в чутé, нїбú тíльки що вúлинуло з самóї глибúнї сéрця.

Окрім национáльного, психíчного та історúчного характеру, що вже вúявив ся в украíньскій лїтератýрі, украíньска лїтератýра повúнна вúявити в сóбі ще однý национáльну прикмéту: влáсний нáродний громáдский та семéйний характер. Украíньска громáда любúть і винóсить влáсну збірнý власть цїлóї громáди. Принцúп особости (індивідуáльности) — то национáльний украíньскúй принцúп. Людска особа на Украíнї не любúть

---

liberata“ (Вúзволений Єрусалúм), в 20 пíснях. — Петрáрка Франчéско, знатнúй íтал. поéт і учéний, отéць гуманíзму († 1374 р.). Незрíвнані у вúкінченю фóрми є єго книги пісéнь „Rime“ абó „Canzoniere“ (канцóни, сонéти, сестíни і т. і.) — Боккáччіо Джіовáннї слáвний поéт і гуманíст італíйский († 1375 р.). Він прослáвив ся книгою новéль „il Decamerone“ подíленою на 10 днів, а кóждий день на 10 новéль). — Кальдерóн Дон Пéдро, одéн з найбíльших драматúчних поétів іспáньских († 1861 р.) написáв 123 драматúчних твóрів. Крім тóго писáв такóж пісні, сонéти, романци і т. і.

[1]) Дíкенс Шарль, слáвний повістяр англíйский († 1870. р.). найзнатнíйший єгó твір „Клюб Піквíків“). [2]) Шпíльгаґен Фрúдрих, знатнúй повістяр нїмéцкий ур. 1829. р., писáв романи, новéлї і драматúчні твóри (вид. в 14 тóмах).

щезáти в íншій чужíй особí, ні зáщо в сьвíтї не відкáжеть ся від свóго „я“, і хоч буває часóм придýшена, áле воná не буває задýшена. Хто з чужозéмців бував на Украíні, проживáв в нéї, той примічáв, що українському селянúнови нічúм не мóжна догодúти, ні дóброю плáтою, ні дóбрим обхóдженєм. Він усé бýде поглядáти на вас скóса, бо... він мýсить вам покорятись та служúти, чогó емý дýже не хотíлось би по єгó національній натýрі. Особíсть на Украíні дýже розвúта, не тóпе ні в громáдї, ні в семí. Звідсíль вúявить ся в українській літератýрі ще однá фáрба, котрá мýсить мáти вплив на будýчу дóлю українських сíльских громáд, щоб не відняти від індивідуума багáто особúстого простóру, особúстих прав, особúстої вóлї.

Пристýпимо тепéрички до трéтього найновíщого принцúпу сьогочáсних літератýр, до нáродности в літератýрі. Тепéр, колú европéйскі літератýри стáли вже національними, вонú ще далéко не стáли нáродними, копéчне в самóму широкому розумíню сьóго слóва. В европéйских літератýрах вже проявúлись нáродні поéти, що описують жизнь нáроду такúй сíльскóю мóвою: Еркман-Шатріян у Францýзів, Борнс у Анґличáн, Авербах і багáто íнших у Нíмців[1]). Але не вважáючи на те, згáдані нáми літератýри ще далéко не стáли нáродними. В давнúх европéйских літератýрах, що вúросли на клясúчному і романтúчному ґрýнтї, ще багáто зостáлось старóго, традицúйного і в фóрмі, і в змістї, і в язúцї, і в дýсї самóї поéзиї, від чогó їм дýже трýдно відчепúтись.

Принцúп нáродности, як самúй недáвний, ще не зóвсім прийнúв ся в тепéрішних европéйских літератýрах, хоч почáв уже́ всисáти ся в літератýру, як водá в сухý зéмлю. Европéйскі літератýри вже стаю́ть і повúнні стáти швúдко зóвсім нáродними.

Щож такé нáродність в літератýрі? Як її розумíти?

---

[1]) Еркман-Шатріян (збірна́ на́зва францу́ских повістярів Еміля Еркмана і Олекса́ндра Шатріяна). Они́ визнача́ють ся тако́ю одноцíльностю композúції і стúлю, що твóри їх уважано спершу твóром одного́ а́втора. Писа́ли також драматúчні твóри. — Борнс (Burns) (1759—96.) найбíльший лірúчний поéт шотля́ндский. — Авербах Бéртольд, нíмецкий повістя́р († 1882. р.), вславúв ся своїми „Schwarzwälder Dorfgeschichten“ а опíсля романами.

Принци́п на́родности в літерату́рі склада́єть ся з кількох елеме́нтів. Пе́ршиї елеме́нт — се на́родниї язи́к, яки́м говори́ть на́рід. Там де літерату́ра розвива́єть ся на давно́му літерату́рному язи́ці, що ма́є бага́то слів вже вимерлих в уста́х живо́го на́рода, або́ забра́в слова́ з і́ншого язи́ка, як моско́вскиї з церко́вно-словя́ньского, там на́родниї язи́к повинен всиса́тись в літерату́рниї, кни́жниї язи́к, ввійти́ в єго́ з мя́сом, з кістка́ми, з жи́лами і зо́всім переформува́ти єго́ на і́ншиї живи́ї на́родниї лад. В нови́х літерату́рах, як украї́ньска, че́ска, болга́рска і і́нші, на́родниї язи́к повинен лягти́ на ґрунт, повинен лягти́ увесь в сиро́му стано́вищі, яки́ї він є в уста́х на́рода та в єго́ у́стних тво́рах.

Живи́ї на́родниї язи́к вно́сить в книжки́ і́ншиї граматичниї склад. За́мість до́вгих кни́жних періо́дів (в Нїмцїв часо́м задовшки́ з листо́к), котри́ми ніко́ли не говори́в ні оде́н на́рід на сьвітї, на́родна річ вно́сить в книжки́ ру́бану, уривча́сту мо́ву, швидку́, шпарку́, і живу, як сама́ жизнь. Неха́ї про одно́ те саме́ ді́ло розка́же вче́ниї чолові́к таки́ украї́ньским язи́ком і про те саме́ ді́ло розка́же сїльска́ ці́ка́ва ба́ба. Вче́ниї чолові́к безперемі́нно бу́де сука́ти до́вгі стрічки́ по кни́жному звича́ю, а сїльска́ ба́ба так чесне́ язи́ком, як кре́салом, що аж поси́плять ся і́скри поезиї. Синта́кса єї мо́ви бу́де не розви́та граматично, але́ жива́, іскряна́. Кни́жниї літерату́рниї украї́ньскиї язи́к повинен вироблюватись на ґру́нтї живо́го сїльско́го язи́ка, вигріба́ючи з не́го нову́ терміноло́ґію, зміня́ючи суфікси,[1]) приставля́ючи їх до ко́реня на́родного язи́ка; він не повинен шука́ти нови́х слів в і́ншиx словя́ньских язи́ках, хоч би і в церко́вно-словя́ньскому, а розвива́тись на осно́ві на́родних украї́ньских вимо́в: наддніпря́ньскої, га́лицкої, полїскої, на́віть чорнору́скої (ко́ло Ві́льна) і білору́скої (ко́ло Могиле́ва, Мі́ньска та Вітебска), котрі ма́ють оде́н, спільниї з украї́ньским лєксико́н слів. На́роднї провінция́льні вимо́ви даю́ть часо́м несподі́вано ду́же до́брі те́рміни для літерату́рного украї́ньского язи́ка.

В осно́ві поети́чного кни́жного язи́ка повинен лягти́ язи́к на́родної пісні так, щоб ві́рші пое́та були́ зо́всім

[1]) Закінченя.

похо́жі на вірші на́родної пісні. В де́котрих лїтерату́рах і тепе́р уже́ поети починають наближа́ти вірші до на́родної пісні. Так з моско́вских поетів зо́всїм на́родними віршами писа́ли Ко́льцов і Не́красов[1]). В україньскій книжній поезиї на́родна пісня зразу́ лягла́ в осно́ву, як пи́шний ориґіна́л. Шевче́нко в своїх тво́рах покла́в в осно́ві на́родну пісню і підня́в на́родну поезию висо́ко, не зміня́ючи нї на кри́шку нї єї фо́рми, нї змісту, так що Еміль Дюра́н в журна́лї „Revue de deux mondes“ призна́чує Шевче́нкови таку́ ро́лю, відно́сно до україньских на́родних дум та пісе́нь, яку́ мав Гоме́р для гре́цких на́родних героїчних поем: Шевче́нко, як ка́же Дюра́н, зумів зібра́ти і скупи́ти на́родний е́пос і пове́сти єго́ да́лї в щи́ро на́родному ду́сї. Хто пе́рший раз брав у ру́ки Шевче́нка, той помиля́в ся, ду́маючи, що то на́родні пісні. Більше бу́ти на́родним поетом вже нема́ куди́!

Дру́гий елеме́нт на́родности в лїтерату́рі — се е п і ч н і та л ї р и́ ч н і ф о́ р м и н а́ р о д н о ї п о е́ з и ї. Окрім прозаїчного і поети́чного на́родного язи́ка, принци́п на́родности в лїтерату́рі захо́плює ще гли́бше, захо́плює ті блиску́чі поети́чні фа́рби, котри́ми обси́пана прозаїчна на́родна мо́ва, котри́ми заки́дані україньскі на́родні пісні, вся на́родна поезия в казка́х, при́казках, загадка́х, колядка́х та щедрівка́х. В прозаїчній мо́ві і в на́родних у́стних поети́чних тво́рах є свої ідио́ми,[2]) свої епічні та лїри́чні фо́рми, і у ко́жної национа́льности свої окро́мні, часо́м зо́всїм непохо́жі на інші. На скільки на́рід бога́тший фанта́зиєю, се́рцем, ро́зумом, на стільки виразнїйші в не́го ідио́ми, блискучі́йші епічні та лїри́чні фо́рми. Біднїйший ду́хом на́рід ма́є біднїйші поети́чні епічні фо́рми, часо́м гру́бі, часо́м недога́дні.

Україньска у́стна на́родна поезия ду́же виднїєть ся своїми блиску́чими фа́рбами. Вона́ вся заки́дана буке́тами поезиї, так що тяму́чий україньский письме́нник, не наги-

---

[1]) К о́ л ь ц о в Олексїй († 1842.) лїри́чний поет моско́вский. З єго́ тво́рів на́йкрасші п і с н ї. — Н е́ к р а с о в Микола́й († 1876.) після Пу́шкина і Лермо́нтова на́йбільший новоча́сний поет лїри́чний моско́вский. [2]) Спо́сіб ви́слову, го́вір, наріче.

нáючись, мóже сьмілúво загрібáти цíлí оберéмки квітóк і обсипáти нúми свої твóри.

Епíчні та лíрúчні поетúчні фóрми в украíньскій нáроднíй поéзиї виявляють ся в цíлúх картúнах, в метáфорах,[1]) в символíзмі, часóм в глибóкій ірóнії, а часóм в гіпéрболях[2]). Розгорнíть богáті збíрники нáродних украíньских пісéнь і ви зрáзу примітúте те богáтство, котрúм пересúпані нáродні дýми, пíснї, прúказки, загадкú, кóляди. От пéред вáми розгóртують ся цíлí картúни, де лю́дска жизнь, лю́дске чутé, лю́дске гóре і рáдість прирíвнують ся до пúшних картúн, взя́тих з прирóди. В козáцких дýмах, на прúклад, крівáва бúтва прирíвнюєть ся до пúра; пóле, закúдане трýпами, до пóля, закúданого снопáми, зóвсíм так як і в Слóві о Пóлку Ігоревім. Нещаслúва лю́дска жизнь прирíвнюєть ся до зóраного пóля, вúораного мúслями, заволóченого чóрними очúма, полúтого слíзмú. Важкé станóвище лю́дскої душí опúсуєть ся в пíснях, як крýта камянá горá. Шум дібрóви, гудíня бóру, шум тéмної хмáри, широ́ка пустúня мóря слýжать в пíснях симвóлами велúкого гóря, а тúхий шéлест лúсту в лíсї назнáчує лю́дский пóговір, лю́дску слáву. Зеленúй гай, лíтня́ дощевá хмáра, невелúчка рíчка з бро́дом, ставóк — слýжать симвóлами сьвíтлого станóвища лю́дскої душí рáдости. Широ́кий степ, широ́ке мóре чáсто буваю́ть в пíснях симвóлами вóлї. Нещаслúва трудна́ жизнь чáсто опúсуєть ся в пíснях в óбразї переплúваня бúстрої рíчки, абó потóпаня в Дунáї, тодí як чóвник та веселцé стрічáють ся там, де говóрить ся про щаслúве женúханє. Похúляне від вíтру дéрево назнáчує журбý, пря́ме дéрево весéлість.

Вся украíньска прирóда, всї ростúни і птúцї слýжать в нáродних пíснях і в живíй розмóві поетúчними симвóлами: кучеря́вий дуб — то весéлий пáрубок; червóна калúна, висóка топóля, вúшня та черéшня — то дíвчина; порýбана калúна — то дíвчина, що вúйшла зáміж. Голýбка воркýє — то дíвчина сьпівáє, голýбка гудé — то дíвчина сумýє; зозýля куé — то дíвчина плáче. Гóлуби в пáрі, качкú на ставóчку — то вúхід зáміж за мúлого. Важкá

[1]) Образóво ужúтий вúслів, в перенóснім значíню. [2]) Перебáдний вúслів.

хода́ ле́бедїв та гуси́й по водї — то гірка́ жизнь із не́любом. Оре́л, що висо́ко лїта́є, воро́ний кінь, що в по́лї виграва́є, злуча́єть ся з таки́ми випа́дками в жи́зни козака́, коли́ він сиди́ть в нево́лї і за́видує широ́кій во́лї. Ясна зо́ря, я́сне со́нце — слу́жать симво́лом дїво́чої краси́; по́вний місяць — то парубо́ча краса́.

Іро́нїя і гіпе́рболя виявля́єть ся в на́родній поезиї в своїх окре́мих фо́рмах, ду́же ви́разних, різки́х та ущипли́вих. Про го́рдого чоловіка напр. ка́жуть, що він пиша́єть ся, як соба́ка в човнї. Про пога́ного ка́жуть, що він га́рний, як копи́ця в дощеву́ годи́ну; що він процьвіта́є, як маку́ха під ла́вкою: що в не́го о́чі ка́рі, як мо́рква, стан тоне́нький, як бо́дня, ши́я хоч обідя гни; як поди́вить ся, то молоко́ ки́сне.

Краса́ молоде́ча в україньскій на́родній поезиї обмальо́вуєть ся окрімними незвича́йно пи́шними і поети́чними фа́рбами.

Нам прийшло́сь би бога́то листів списа́ти, коли́б ми схотїли ви́писати всї епічні та лїри́чні фо́рми україньскої на́родної поезиї та на́родного язи́ка з україньских збірників на́родних пісе́нь. Україньскі письме́нники пови́нні обсипа́ти свої тво́ри си́ми пе́рлами на́родної поезиї, як золото́ю ря́скою[1]). Вони́ даду́ть їх тво́рам гаря́чий поети́чний на́родний кольори́т, і кольори́т живи́й, в рівнї з котри́м тво́ри, пи́сані кни́жним язи́ком, бу́дуть похо́жі на му́мії.

Тре́тїй елєме́нт на́родности в лїтерату́рі то сами́й дух на́родної поезиї, котри́й доконе́чне чи так, чи іна́к ви́явить ся в тво́рах национа́льних письме́нників, котри́х не мо́жна на́віть назва́ти на́родними, бо ко́жний а́втор син сво́го на́рода, плоть від пло́ти єго́ і кість від єго́ ко́сти. Більша чи ме́нча си́ла на́родної фанта́зиї, на́родного се́рця, естети́чности, відки́неть[2]) ся в тво́рах письме́нників про́ти їх во́лї. На́йзначнїйша прикме́та україньскої на́родної поезиї — то глибо́ке чуте́, котре́ прохо́дить че́рез ко́жну народну пісню і зачіпа́є в се́рцї глибо́ку ду́му, піднима́є ти́ху заду́му, а́ле не безви́хідне го́ре, що не ма́є жа́дної надїї. Та глибо́ка душе́вність ду́же ви́разно відбива́лась в Шев-

---

[1]) Дрібноли́стна во́дна рости́на на стоя́чих во́дах. [2]) Відібє ся.

чéнкових твóрах. Естетúчність украïньских пісéнь, а нáйбільше дïвóчих та жінóчих, такá висóка, непáче їх складáла натýра не прóстого сïльскóго мужикá, а натýра просьвічена, з велúким естетúчним смакóм. Украïньска нáродна мýза нïкóли не підбирáє епітетів та синонíмів неґрацióзних, нáвіть в річáх прóстих, будéнних, не тíльки в делïкáтних; нïкóли не дозвóлить собí сказáти, напрúклад, про соловéйка абó про дïвчину, такúми словáми, як кáже москóвска нáродня пісня: „Ужъ ты глупéнькій, нерозумнéнькій дурáкъ соловéйко!“ (Бытъ русск. нар. Терещенка).

Самá насьмішкувáтість, злість, проклíн, жарт, сатúра, що потрібýють часóм міцних, притискувáтих слів, не виявлáють ся так грýбо, як напр. в москóвских пісняx, áле прикривáють ся гýмором, гáрним дзвінкúм склáдом вíршів.

Духóвність та широ́ка свобода́ осóбости кладýть на украïньску нáродну поéзию дýже характéрний кольорúт, котрúм вонá дýже відрíжняєть ся від своéї москóвскої сестрú. В украïньскій нáродній пісні поéзия піднимáєть ся в горý, як птúця під нéбо. Вонá ідеáльна. Вонá нïкóли не чéркаєть ся крúлами об грýбі материáльні інтерéси, а колú чéркаєть ся, то помúнає їх як недостóйні. Москóвска нáродна поéзия не цýраєть ся материáльности. Північний черствúй практúцизм натворúв такúх епічних дýже непоетúчних форм, якúх зóвсім нема́ в украïньскій мóві та в поéзиї. В москóвских пісняx про гáрного пáрубка говóрить ся, що він: „поглядитъ какъ рублемъ даритъ“ [1]). На Украïні се бýде зóвсім навúворот: про злóго чоловíка кáжуть, що він „гляне, непáче пятакá дасть!“ Гáрна дïвчина в Москóвщині сьпівáє про свою́ красý: „я ступúть — ступлю́ во сто рублéй; а другóй ступлю́ — во тысячу; а ужъ трéтьему й цѣны нѣтъ!“ Про пáрубка сьпівáють: „Онъ изъ гривéнки на гривéнку ступáетъ; съ полтинничкомъ (пів карбóванця) по ýлицѣ гуляетъ, цѣлковикóмъ (карбóванцем) вороты запирáетъ!“ Такá картúна, де пáрубок ступáє по грúвнах, в украïньских пісняx неможлúва річ і не мáлаб жáдного ефéкта.

В украïньскій нáродній поéзиї ми бáчимо широ́ку свободý сéрця і пóвну свободý осóбости. Давня́ вічова́ та ко-

[1]) Гляне, як би рублéм обдарувáв.

за́цка соціа́льна рі́вність, не придавля́ючи осо́бости, ви́явилась в на́родній поезії і до́сі виявля́єть ся, як прикме́та націона́льна і на́родна. Хто чита́в коза́цкі ду́ми, той зна́є, яка́ рі́вність, як свобода́ осо́бости виставля́єть ся в них; як на́родний ідеа́л: в ду́мі коза́к Голо́та знуща́єть ся над бага́тою коза́цкою старши́но́ю, над ду́ками еріб.ля́никами, хоч у не́го ша́пка з ді́ркою з верху́, оде́жа ві́тром підби́та а з сапя́нців виглида́ють па́льці. Така́ сама́ рі́вність това́риства виспі́вуєть ся і в чума́цких пі́снях, в котри́х ота́ман не чвани́ть ся свої́м ота́манством, а бере́ чумака́ за ру́ченьку і жа́лує єго́, а чума́к зве ота́мана свої́м ба́тьком. В лі́ри́чних украї́ньских пі́снях ми ба́чимо широ́ку свободу́ осо́бости.

В моско́вскій семї панує деспо́тизм ба́тька над цїло́ю семе́ю, над жі́нкою, над дїтьми́, і натура́льно, що той деспо́тизм виявля́єть ся і в пі́снях, де ті́льки виступа́ють на сце́ну відно́сини чоловіка до жі́нки. В скла́дї украї́ньскої і білору́скої семї нема́ тако́го деспотизму.

Так то ко́жда сьогоча́сна лїтерату́ра повинна покла́сти собі осно́вно три принци́пи: реа́льність, націона́льність та на́родність. У всїх европе́йских лїтерату́рах вже до то́го ді́ло іде́ в одній бі́льше, в дру́гій ме́нче. В стари́х европе́йских лїтерату́рах на́родне прямо́ване трудні́це прищі́плюєть ся, бо воно́ му́сить виде́ржувати боротьбу́ з давно́ю, бога́тою тала́нтами, тради́цією; в нови́х слова́ньских лїтерату́рах на́родність в лїтерату́рі іде́ скорі́йшою ходо́ю: їх ви́вів на сце́ну сам сїльски́й язи́к.

Лїтерату́ра, осно́вана на трьох пока́заних на́ми принци́пах, ма́є для на́ції вели́ку вагу́ і ті́льки така́ лїтерату́ра, а не і́нча. Лїтерату́ра, осно́вана на тих трьох принци́пах, повинна розвива́тись і на Украї́ні. Вона́ вже наста́ла і повинна міцні́ша́ти і рости́. Вона́ повинна обсяга́ти етноґрафі́чну грани́цю украї́ньскої поро́ди і на тім ґру́нтї добува́ти собі матери́ял і вплива́ти на громадя́ньство; вона́ повинна промовля́ти до на́ції єї приро́дним живи́м язи́ком, а не чужи́м або́ позиче́ним в і́нших стари́х язи́ків.

Щож тепе́р сказа́ти про ту поя́ву на сьві́тї, коли́ си́лою пересо́вують лїтерату́ру одно́ї поро́ди з її етноґрафі́чних грани́ць на етноґрафі́чну терито́рию дру́гої поро́ди? Ми

назвéмо такé пересóвуванє некóристним, непотрíбним. Ми назвéмо єгó недóбрим дíлом в тім разí, як сúлою пересóвують лíтератýри однóї порóди на порóду íншу. Лíтератýра вúсших европéйских порóд і непрóхана самá по сóбі ідé мíж нáроди молóдші, нúзші по культýрі, бо онá мáє сúлу. Про москóвску лíтератýру тóго не мóжна сказáти. Нам потрíбна своя украíньска лíтератýра.

---

11. Володимир Барвíньский

ур. 1850. р. в Шляхтинцях, тернопíльского повíту, де єго отець Григорий був сьвященником. Науки ґімназияльні побирав в Тернополí, а правничі у Львовí. На унíверситетí застав Володимир мíж рускою молодежю нове житє национальне, оживлене Шевченковими ідеями. Тодí стала у Львовí виходити „Правда“, повстало товариство „Просьвíта“, а молодого Володимира бачимо не тілько мíж основниками, але й мíж найдíяльнíйшими робíтниками на нивí просьвíтно-народного письменьства. Скíнчивши правничі науки, задумав Володимир посьвятити ся адвокатурí а притім звернув ся головно на полe економíчних студий. Спершу був помíчником а опíсля редактором „Правди“, що тодí стояла головно творами єго пера. Володимир добачав також, що не досить дбати про рíдне письменьство, виховувати молодíж в национальнім напрямí, нести просьвíту мíж селян і мíщан, але треба розбудити национальну сьвідомість і мíж руским жíноцтвом і в своїх писанях звертав на се головну бачність. Барвíньский бачив також, як під конець сíмдесятих років íдупало мíж Русинами суспíльне просьвíтно-национальне житє; отже щоб видобути руску суспíльність з тої байдужности і мертвоти, загрíти íї до реальної працí народу, заснував він (1880.) полíтичну часопись „Дíло“, котрої був головним редактором. Ясний погляд, незвичайна енергíя і справдешнíй талант публицистичний в численних статях полíтичних, економíчних і суспíльних Барвíньского, помíщених в „Правдí“ і в „Дíлí“ зробили великий зворот в думках і поглядах рускої суспíльности, розбудили житє серед Русинів, звернули íх змаганя до практичної роботи і спровадили Русинів-народовцíв на дорогу реальної працí для просьвíти і економíчного подвигненя народу і для розвитку национального житя.

Крíм того допúсував Барвíньский до заграничних часописий про рускí справи і трудив ся дуже запопадливо в руских товариствах, íменно в „Просьвíтí“. Промовами своїми на Шевченковкх роковинах і при íнших нагодах, нацíхованих горячою любовю і глúбокою вірою в лíпшу будучину руского народу, широким поглядом

на справу его розвитку, незвичайним даром слова і глибокими правничими відомостями зєднав собі Барвіньский загальне поважанє і славу знаменитого бесїдника.

Невсипуча і безпастанна праця зовсїм підорвала і так слабе его здоровлє, а смерть скоро перетяла пасмо его житя. Умер у Львові 1883. р.

Писаня. На ниві літературній почав Барвіньский працювати в 1868. р. в „Правдї" і у виданях товариства „Просьвіта", опісля в „Дїлї" і поміщував там свої статї політичні, суспільні, економічні, критичні й історичні. Виступаючи в оборонї прав і самостійного национального розвитку Русинів, слїдив він не тілько национальне житє і літературний рух австрийских Русинів, але й на Українї і вказував тамошній інтелїґенциї поле, на якім могла би придбати богато для просьвіти і піднесеня темного народу. (Задачі української інтелїґенциї). В усїх статях поучував Барвіньский своїх земляків, що лише повна сьвідомість национальна і віра у власні сили доведе руский нарід до цїли і в тім напрямі накликував їх до працї. Просьвіта і розвиток народу власними силами, поправа его економічного побиту, культурне подвигненє Русинів, зміцненє национальної сьвідомости — се ідеї, які проповідував і над якими безкористно і невсипучо трудив ся весь свій вік, з якими жив і умер.

Володимир Барвіньский окрім публицистичних і критичних статий писав також повісти. В повісти „Скошений Цьвіт", названій „виїмком з галицких образків" (бо й справдї недостає їй закінченя), виступає автор в оборонї занапащеного жіноцтва, котре не може дійти до нашої народної правди, себ то национальної ідеї і тому не виявляє відповідної сили серед рускої суспільности. Именно бажав автор, живописуючи нещасну долю Мелані, вказати на наслїдки силованого подружа. В іншим „виїмку з галицких образків" — „Сонні мари молодого питомця", бажав автор в герою повісти зобразити тип тямущого питомця духовної семінарії, що рве ся до основної науки університетскої, щоб мати оруже до боротьби супроти новочасних змагань материялїзму і соціялїзму а відтак видобувати людий з темноти та наводити їх на дорогу добра і щастя.

В повістях Барвіньского зображені удатно ідеальні типи. Особливої краси додають его повістям вельми живі діяльоґи. Цїну їх підносить ще чиста і гарна мова.

З повісти „Скошений Цьвіт".

(Виїмок з галицких образків).

(Мартúн Рожнúцкий, сьвящéник-аристократ, опікував ся сиротóю по сьвящéнику Мелáнею. Але що Рожнúцка не нахиля́лась тéплим материнським сéрцем до Мелáні, піклувáла ся сиротóю колúшня нáймичка єї рóдичів, старáПилúниха. Вúросла Мелáня мов чудовá

квітка і ста́ла щи́рою прия́телькою Ольги, дочки́ сьвящени́ка Миха́йла. О. Миха́йло був свояко́м о. Григо́рия, котро́го син Степа́н „пусти́в ся на сьвітского чоловіка“. Скінчи́вши нау́ки правни́чі, прибхав до своїх ро́дичів і звідси виїжджа́в на празники́ й весїля).

„Степа́не, а поки́нь но вже раз ті свої книжки́ та ходи́ до нас“, кли́кав о. Григо́рий крізь вікно́ до сво́го си́на. „Таки́й га́рний ве́чер, а він заси́дів ся в тій душній хаті і не гляне на двір“.

„За́раз, за́раз, ще тілько хви́льку“, обізва́в ся го́лос з середи́ни.

„Та чи ма́ло було́ з те́бе то́го дня. От дай вже поки́й, відпічни́ тро́ха, дай во́лю оча́м та думка́м свої́м“.

„Отта́к то, прийде на кілька день і на́віть в до́ма не искида́є тих книжо́к. Вже аж збілів зо́всїм, тілько як снасть[1]) хо́дить. Аж жаль диви́ти ся“, говори́ла па́нї-ма́тка, виполїскуючи під ха́тою га́рні огірки́ до ква́шеня.

„Так то вже на ста́рість хиба́ ми обо́є бу́демо себе́ втїша́ти. Году́й, году́й, а підросту́ть, то як ті пта́шки з гнїзда́ порозлїта́ють ся. По́ки ще молоде́, то го́рнеть ся, а пото́му і не звідаєть ся... Отто́й ще оста́в ся, тай то на ви́летї“.

„Степа́не!“ кли́кала знов ма́ти, „а ходи́ но вже до нас“.

Нїхто́ не обзива́в ся.

„Щось наш Степа́н таки́ ду́же посоловів“, говори́ла да́льше ма́ти ти́хим го́лосом. „Де то та коли́шня его́ весе́лість подїла ся. Ма́ло гово́рить, нїчо́го не їсть, не спить, на самоту́ утїка́є. Нера́з, як несподівано надійду, він сиди́ть заду́маний та так і зжахне́ть ся. Пита́ю і не розпита́ю нїчо́го. Бо́вкне сло́во тай втїка́є. Щоб тілько борони́ Бо́же не занеду́жав. А ще з ти́ми книжка́ми не мо́же собі да́ти ра́ди. Го́споди! десь то тепе́р таки́й сьвіт настав, що стілько тре́ба вчи́ти ся“.

„От марни́ця, ду́рять го́лови! А не хотїв мене́ слу́хати, не хотїв бра́ти гото́вого хлїба. Ко́нче забажа́ло ся тої сьвіччини“.

„Ой то пра́вда! До́сї був би вже на спокійнім хлїбі, а то пусти́в ся, як на ту во́ду, плине́, плине́ і кінця́ то́му не ма́є“.

---

[1]) Кістя́к, тїнь.

В дверéх показáв ся Степáн з книжкою в руцí. Єгó лицé булó ще дýже молодé, áле повáжне, блíдé, снíдé, мáйже хоровúте. З єгó очúй пробивáлась якáсь сумотá, на чóрних бróвах навúсла журбá, а укрúваний бíль проявлáв ся в цíлім єгó лицю.

„Справдí гáрний вéчер“, сказáв Степáн тúхим гóлосом.

„Чи не прирослá вже до тéбе ся книжка?“ жартовлúво спитáв о. Григóрий.

„Такúй прáвду сказáти — се моé житé. Тай щож мóже бýти для мéне крáщого, як віддавáтись прáцї“.

„І бýти вíчним школярéм“, додáв о. Григóрий.

„Прéцї прúповідка кáже; учúй ся рóзуму не до зрóсту, а до гробовóї дóшки. Цíлé житé чоловíка — се однá прáця і наýка. А колú я вúбрав собí такúй стан, що замíсць плýга перóм та головóю мáю орáти, тож годúть ся дбáти про те, щоб в мéне був зáсіб тóго зéрна наýки, котрúм засíвáємо наш перелíг. Як ви дбáєте, щоб зáсібна булá стодóла, та не пустí зáсїки, як ви усé передýмуєте, щó як крáще і лíпше зробúти, як вас рáдує прихóвана вáми худíбка, дóбре засíяне пóле, прóцьвіт вáшого господáрства, так і менé рáдує і веселúть моя щоденна прáця, мій труд, здобýтки новóго знання, новúй сьвіт, що розкривáєть ся в оттúх книжкáх, і я не знáю, що мóже бýти томлячого в такíй прáцї, що підíймáє мúсли чоловíка, розкривáє емý новí пóгляди, новé житé, новé пóле до дíляня“.

„Де то вже з ним кінця́ довéсти“, озвáла ся мáти, пúльно глядючú на свóго сúна. „Алеж поговорúв би ти, Степáне, трóха з нáми старúми. Нам твоєї наýки не засягнýти, а самúм так і скýчно. Не вжеж ти тíлько самúми книжкáми жúти меш. Трéба й в сьвітї трóха повеселúтись. Говорú такúй, що хóчеш, а школярéм цíлий вік свій не позістáнеш. Не сидíв би ти все так в тих папéрах, та не трáтив свóго здорóвля, а віджúв трóха між нáми на вóльнім вóздусї. Вжеж тобí не перемудрувáти всíх, а от так найлíпше, як то кáжуть: і на перéд не вирúвай ся і з зáду не оставáй ся. Знáєш, тепéр такúй сьвіт, що не мýдрість поплáчує, а услýжність. Хто мастúть, той їде, а покірне теля́ дві мáмі ссе. Єсть же богáто такúх, що без мýки і велúкої наýки дóброго стáну дохóдять; а як мáє вже свій стан, то

й мýдрість і пóчести і слáва — усé знáйдеть ся. Змарнýєш свій вік молодúй, на сьвітї не наживéш ся і здорóвля втрáтиш, так щож тобí бýде з твоєї наýки".

„Алеж, матýсенько, се менї не псує здорóвля, се моє житé і моя рóзривка. Колú у черцї постерúг ся, тож гóдї присóди заводúти".

„От не пошивáй ся в такóго стáтка; се ще тобí нї до лиця́, нї до твóго вікý. Забýдь но трóха свої книжкú, а я повезý тебé на прáзник до Решовóї. Тиж не знáєш, що Мелáня вже як рóжа розцвúла ся. Якá лю́ба дитúна, якá привітна, смúрна, тай прáвду сказáти, не стид показáти її хоч би і пéред городя́ньскими паннáми. Як то, колú з дóброго кóреня, то й дóбре остáнеть ся. Воно́ дýже рíдко буває, щоб дíвчина без мáтери дóбре вúховала ся. Але тут не однá, хоч і з материнським вúхованєм, мýсить уступúти. Такá вже з рóду! Знає, як до чоловíка проговорúти, між людьмú поводúти ся і кому́ належúту честь віддáти. Звичáйно як вчéне, до сьвíту призвичáєне, а не так, як то в нас буває, що тíлько на пустúцях та на сьмíхах все кінчúть ся. Прáвда, що бáтько такúй дýже розýмно її попровáдив, грошá не пожалíв, і в дóма доглядáв і до належúтої наýки вчáсно віддáв. Такúй дóбрий бáтько як рíдко, і знáю, що своєї дочкú голорýч зáмуж не дасть. А вонáж в нéго єдúна-єдúна як óко. От найно поїдемо, то й побáчиш сам. Воні́ бýдуть на прáзнику, блúзькі сусíди в давнúй зажúлости, тай такúй час вже Мелáню сьвітови показáти".

Степáн мовчáв, а хóч мáти все пúльно на нéго глядíла, Степáнові думкú, здавáлось, не дýже займáли ся славослóвним óписом молодóї, гáрної і посáжної пáнночки, а відтíля летíли десь в далéку стóрону.

„Нáщо то хлóпцеви набивáти гóлову!" холóдно проговорúв о. Григóрий. „Вже бáчу, що ви єгó такúй зáраз хóчете женúти. Мáло мáє свóго клóпоту на голові, ще трéба, щоб жíнка навúсла на каркý!"

„Зáраз, не зáраз, але чомýж не мав би пізнáти? Прéцї вже йде до людúй".

„Не дýмаю я ще женúтись".

„О, щось ти дýже змінúв ся в послíдні часú!" говорúла дáльше мáти. „А то все з тих книжóк, з тóї неперестáнної самóтности. Відвúк від людúй, від товáриства

втїка́є, весе́лої хви́лї не зазна́є. До чо́го то все зда́ло ся! Ось диви́, дру́гі то і без журби́ і тру́ду веселя́ть ся, ужива́ють життя́ і до́бре з тим вихо́дять!“ І жаль і ні́жна любо́в і матери́ньский до́кір пробива́в ся в єї го́лосї. Вона́ бажа́лаб не́ба прихили́ти сво́му наїмоло́дшому си́нови, тремтїла за єго́ здоро́вля, жури́лась вже зза одно́ї тїни єго́ сму́тку і неперестанно роздумувала над єго́ до́лею-ща́стєм. А тимчасо́м ба́чила вона́ сво́го си́на незадово́леним, нещасли́вим. Сей на́хил до неперестанної пра́цї здава́в ся їй ди́вним, непри́родним, хоч се була́ че́рта єї вла́сного хара́ктеру — трудя́щої, запобігли́вої, неперестанно рухли́вої жінки. Працю́ючи ма́йже цїле́ своє́ житє́ для добра́ своїх дїти́й — вона́ не могла́ зрозуміти, щоб пра́ця могла́ бу́ти ща́стєм єї вла́сної дити́ни. Тож і не вірила слова́м Степана́, відводи́ла єго́ від тру́ду і нау́ки та зама́нювала у безжу́рне, весе́ле, ле́гке житє́, що являєть ся для загалу́ еди́ним іде́алом ща́стя. Ось тому́ заохо́чувала вона́ Степана́ до заба́в і ро́зривок і гото́ва була́ єго́ чим ско́рше ожени́ти з посажною, га́рною па́нночкою, щоб тїлько неклопотли́вим було́ єго́ житє́, щоб весе́ло процьвіта́ли єго́ днї, а єї материньске се́рце втїша́ло ся єго́ ща́стєм.

А тут єї Степа́н не то що не бажа́в то́го ща́стя, але́, здава́лось, самохіть відтру́чував єго́ від се́бе і віддава́в ся яки́йсь та́йній розпу́цї.

„Не всїм одна́ково сьвіт сте́лить ся“, яко́сь ва́жко промо́вив Степа́н. „Пчо́ли мід збира́ють, а му́хи єго́ зїда́ють“.

Бе́сїда яко́сь урива́лась і за́мість весе́лости наводи́ла ще бі́льший сум на Степана́. Зга́дка про жени́тьбу неми́ло дотика́ла єго́ душі і очеви́дно вору́шила та́йну єго́ се́рця.

Па́нї-ма́тка поки́нула свою́ робо́ту і хотїла, зда́єть ся, да́льше вгово́рювати сво́го си́на до весе́лого життя́ та заохо́чувати до жени́тьби, коли́ як ра́з за воротьми́ озва́ла ся коса́рска пісня, пова́жна, протя́гла та супокійна, як супокійною і вдово́леною бува́є душа́ чоловіка по дове́ршенім дїлї. Се верта́ли косарі з пан-отце́вої сїножа́ти.

„От вже й косарі йдуть, а я ще й не зла́дилась“, сказа́ла па́нї-ма́ти і чим ско́рше ки́нулась приготовля́тись до приві́ту гости́й. О. Григо́рий відложи́в свою́ лю́льку на бік і підійшо́в під висо́кі каштани́, де навко́ло широ́кого стола́ розста́влені були́ лавки́.

Цїлé обійстє о. Григóрия булó обсáджене висóкими дéревами, бéрестами, я́сенями та каштанáми; густí вітя дерéв закривáли ви́гляд на дорóгу і мов величéзним вінкóм обмáювали похи́лену хáту. Вéчер був ти́хий, погíдний, весéлий. Далéко десь вертáла вже чередá до селá, чýтно булó мéкіт овéць та íржанє кóний, а тут пéред ворітьми́ ще раз загулá пісня косарів, лунóю роздáлась пóміж дéрева, понéслась гóмоном по селý і відби́лась аж о гóри, що за рікóю ще червонїлись від зáхідного сóнця. Зати́хла пісня, занїмів єї гóмін, а косарí задзвони́ли у кóси і повáжно як стáдо білих гуси́й війшли́ на подвірє. Передови́й косáр проговори́в свою́ жичли́ву річ про скінчену косови́цю, положи́в пéред пан-отцéм оберéмок сьвіжо скóшеного сїна і всї косарí як рідного бáтька витáли свóго пан-отця́ і пéршого госпóдаря. Се булá косáрска „толокá“. Три́йцять косарів, статóчних господáрів, рік в рік збирáлось за тóлоку коси́ти сїно пан-отцéви. Без зáзиву і без дóзору відбувáлась ся косови́ця з нáйбільшою охóтою і з приклáдним ладóм в знак прихи́льности громáди для свóго пан-отця́. Тож нáмісць парубків брáли ся нáйперші господáрі цїлóго селá за кóси і з незвичáйною торжествéнностю сповня́ли сей ýряд свóго „пошанóвку“. Спільна господáрска вечéра застáвлена під розлóгими каштанáми булá єди́ною відплáтою за щи́рий труд господáрів. І тут розводи́лась та щи́ра, синівска бéсїда між представи́телями громáди а пан-отцéм і їмóсцею про всїля́кі дїлá сїльскóго житя́ і господáрства, обмінювались рáди, укладáли ся пля́ни надходя́чих жнив, обговóрювались усї долéглости і недостáтки обопільного пожитя́ прихожáн з прихóдником. Се був óбяв тóго патриярхáльного житя́ між пан-отцéм а громáдою, житя́ давнóго, виднóго ще в прóявах істори́чних пóдвигів нáшого нáроду, а щéзлого за теперішних часів новóї цивілїзáциї.

О. Григóрий налéжав мáло що не до сьвящéників „antiquae educationis“, хоч скінчи́в всї шкóли вимáгані тепéр до „ви́сьвяченя“. Тілько єгó пóгляди на житє́, на свій стан і на нáрід, — ріжни́ли ся від ви́хованцїв „novae educationis“. Прáвда, сї пóгляди не були́ взя́ті нї з книжóк, нї з шкóли, а прóсто виходи́ли самі з тодїшного житя́.

Він перейма́в ся недóлою своїх парохія́н, розумів їх нещáстє, милосерди́в ся над їх нýждою, а обýрював ся над

нелю́дскостю. І се́рце є́го́ прихиля́лось до тих люди́й, він зжива́в ся з ни́ми, потїша́в їх, а де́коли й охороня́в. Так става́в він живи́м чле́ном то́ї грома́ди, переїма́в ся є́ї жите́м і става́в непа́чеб ба́тьком вели́кої роди́ни.

І ті селя́ни відга́дували се ба́тьківске чуте́, горну́ли ся у недо́лї до сво́го пан-отця́, привя́зували ся до не́го правди́вою вдя́чностю і любо́вю. Слу́ги забува́ли тут на свою́ слу́жбу і вважа́ли ся бі́льше чле́нами роди́ни, сина́ми не́рпого госпо́даря, як наймита́ми і наймичка́ми. Вони́ дорожи́ли кри́хтою то́ї во́лї, яко́ю мо́жна було́ віддиха́ти на прихо́дстві; за свою́ пра́цю, достава́ли вони́ ту́тка потрі́бну оде́жу і стра́ву, а при стато́чности дороблля́ли ся яко́го тако́го прибу́тку. Тодїшне господа́рство сьвяще́ника не було́ перепя́те ду́хом спекуляцийним а змага́ло на́йбільше до вигі́дного жита́. Бі́ля стола́ сьвяще́ника могли́ без у́щербку живи́тись і догі́дно жи́ти бездо́мні Ла́зарі. Вони́ пильнува́ли добра́ своїх кормите́лїв і оборо́нцїв, як вла́сного ма́єтку, привя́зувались душе́ю до своїх господа́рів і до сме́рти не відчу́жувались від своїх добро́дїїв. Відті́ля пішла́ ся до́бра сла́ва про давни́х „слуг“, про їх ві́рність, працьови́тість і привя́заність.

О. Григо́рий був з ро́ду до́брого се́рця, ласка́вий, привітний і добря́щий. Мо́лодість тя́жко перебу́та в пра́ці і недоста́тках навчи́ла є́го́ ці́нити пра́цю і робо́чих люди́й. Син убо́гих ро́дичів, вча́сно осиротїлий, поверта́в ся він зма́лку між на́родом, є́го́ сирітство розганя́ло всякі сни про блеску́че, вигі́дне та розкі́шне жите́, а нахиля́ло є́го́ ско́рше до тих ти́хих, рі́вно як і він від до́лї і зло́ї во́лї кри́вджених люди́й непопла́тної пра́ці, неосоло́дженого го́ря, безцьві́тного жита́. Богосло́вскі нау́ки ви́дали ся є́му́ ду́же приманли́вими, бо відкрива́ли є́му́ ви́гляди на незави́сле жите́, ма́ли вчини́ти є́го́ проповідником любо́ви і потїши́телем сирі́т та поверну́ти є́го́ наза́д се́ред сїльски́х люди́й, де був є́го́ молоде́чий сьві́т, де жи́ли є́го́ пе́рші спо́минки дити́нні і зароїли ся пе́рші надії́ жита́.

В ті часи́ ле́гко було́ доступи́ти духо́вного при́ходу. Ма́ло було́ зва́них, а ще ме́нше ви́браних, тож самі сьвяще́ники достава́ли, а не дава́ли „презе́нту“. І так о. Григо́рий ско́ро дістав ся до своїх роди́нних сторі́н і лю́бо та ти́хо прожива́в з ми́лою дружи́ною се́ред давни́х знако́мих.

Висо́ким при́кладом розу́много чоловіка присьві́чував він свої́м прихожа́нам, про́стою, я́сною а́ле й не ме́нше пра́ведною нау́кою проводи́в він їх се́ред тяжко́го житя́. Лю́ди полюби́ли сво́го пан-отця́ як рі́дного ба́тька, а па́нї-ма́тка були́ спра́вдїшною опі́кункою цїло́го села́. В сла́бостях приходи́ли до не́ї по лї́ки, в ну́ждї о підмо́гу, в кло́потах о пора́ду. Під єї о́ком вихо́вувались і виу́чували ся на слу́жбі молоді дївча́та, в єї пека́рнї пекли́ ся для них короваї, за єї за́ходом відбува́ли ся їх весї́ля і так ізза опіки своє́ї „їмо́сцї“ виходи́ли вони́ в сьвіт до́брими господи́нями. Так витво́рювалось се патриярха́льне житє́ пан-отця́ з грома́дою, що кріпша́ло, розвива́лось і розцьвіта́ло ся че́рез со́рок лїт. І хоч повіяло було́ тепе́р навкруги́ нови́м ду́хом, хоч нова́ во́ля і рівнопра́вність переіна́чувала суспільні взає́мини селя́ньскі і не одні́ пани́, але й бога́то сьвяще́ників ста́ло наріка́ти на бу́йність і неслухня́ність на́роду, — о. Григо́рий не лиша́в сво́го давно́го житя́, не ступа́в на нову́ доро́гу, а жив давни́ми іде́ями сво́го пе́рвісного житя́ і оста́в ся чоловіком „antiquae educationis“.

Єго́ роди́на склада́лась з двох дочо́к і трох синів. До́чки були́ вже давно́ за́мужні і двох ста́рших синів ма́ло вже свої́ пе́вні при́ходи. Оде́н Степа́н, на́ймолодший ви́ломав ся зпід при́кладу своїх братів і пусти́в ся на „сьвітского“ чоловіка. Як нї поважа́в він сво́го ба́тька не тілько я́ко ба́тька, а́ле й я́ко сьвяще́ника, не мав надїї і не ба́чив мо́жности ступа́ти в єго́ слїди́. Як нї блага́ла єго́ ма́ти, як нї представля́в ба́тько, усе́ було́ даре́мне! Степа́н ступи́в на нову́ доро́гу. От тому́ так клопота́лась за не́го стара́ ма́ти, тремтї́ла над єго́ здоро́влєм, побива́лась над єго́ непе́вною буду́чностю. Вона́ зводи́ла тепе́р всї свої́ думки́ тілько на сво́го „мізи́нка“, котро́го люби́ла над житє́, — день і ніч переду́мувала над єго́ до́лею і все таки́ непоко́їлась, бо вона́ не розуміла іншого житя́, лу́чшого споко́ю, більшого ща́стя, як те, що розкрива́ло ся на до́брім, ти́хім і живнім прихо́дстві. О. Григо́рий не ти́кав се́го пи́таня. Раз згоди́в ся він на во́лю си́на і вважа́в тепе́р зли́шним і шкодли́вим поверта́ти єго́ доро́гу куда́ інде. Степа́н сьвітло сповня́в покла́дані на не́го надїї, йшов усе́ в гору́, визнача́в ся між моло́дїжю своє́ю нау́кою і стато́чностю, і всю́ди, де нї поверну́в ся, знав собі зєдна́ти

любо́в. Тож о. Григо́рий, чу́ючи з усї́х сторі́н похва́ли на сво́го си́на, не так непокої́в ся єго́ до́лею, як стара́ ма́ти, ві́рив в єго́ буду́чність, жа́лував ті́лько над тим, що мо́же не дожиє́ то́го часу́, коли́ єго́ си́н бу́де зо́всїм „скі́нченим“ чолові́ком. За́для то́го ті́лько рад він був ба́чити сво́го Степана́ на тій самі́й доро́зї, котро́ю єго́ дру́гі сини́ дійшли́ вже до спокі́йного і вигі́дного житя́. І він жалї́в над пра́цею сво́го Степана́, хоч сам мовля́в: „без пра́цї нема́ колачі́в“. Нага́дуючи свої́ вла́сні нау́ки шкільні́, він переко́нував ся, що в житю́ в дале́ко бі́льшу услу́гу става́в практи́чний ро́зум, анї́ж та схолясти́чна фільосо́фія, яко́ю годува́ли за єго́ часі́в нечисле́нних школярі́в. Так не мав він ві́ри в си́лу і зна́ченє нау́ки, вважа́в її́ бі́льше за час переходови́й, за коне́чне ору́диє ося́гненя стано́виска і для-то́го так малова́жно говори́в про люди́й нау́ки. Він цїни́в ті́лько чесноту́, працьови́тість видну́ в ко́ристях щоде́нного житя́, а нехтува́в вся́ке висо́ке зма́ганє до ново́го, поступо́вого житя́. Ча́сто на́віть наріка́в на му́дрощі ново́го сьві́та, що псува́ли люди́й, роби́ли „я́йця мудрі́йшими від кури́й“ та не дава́ли жи́ти лю́дям спокі́йно на сьві́тї. Зга́дуючи про них, наріка́в він на сьвіт тепе́рішний і ставля́в іде-а́лом давні́ часи́. Се був своєро́дний консервати́ст.

А Степа́н був дити́ною ново́го часу́, спови́тий і ви́коханий нї́жною, роди́тельскою любо́вю, напо́єний нови́ми гадка́ми, перепя́тий нови́м ду́хом ново́го житя́!

Любо́в і стара́нність ро́дичів зберегла́ єго́ від недоста́тків і від тяжко́ї боротьби́ о житє́, а під те́плом то́ї любо́ви виростала єго́ душа́ щи́ра, отве́рта, приві́тна, любя́ча. Весе́ло вита́в він сьвіт, сьмі́ло глядї́в в буду́чину, а надї́я що дня із схо́дом со́нця розясня́ла, золоти́ла єго́ днї. Не пеще́ний, а́ле любя́зно хо́ваний, чув він роди́тельску любо́в, ба́чив її́ в матери́ньских сльо́зах, в ба́тьківских слова́х і стара́в ся відпла́чуватись то́ю само́ю любо́вю, по́слухом, до́брим по́ступом. Пе́рші лїта́ моло́дости перебу́в під до́зором ста́рших братів, охо́чо рвав ся до кни́жки, за́любки брав ся до нау́ки і що ра́з поступа́ючи в нау́ках втїша́в свої́х ро́дичів, заохо́чувавсь до да́льшої пра́цї і га́рну віщува́в буду́чність.

Степано́ви було́ вже пятна́йцять лїт як по Галичинї́ повіяло нови́м ду́хом, нови́м, живі́йшим і повнї́йшим житє́м.

Спада́ли пу́та на́родів, ширша́ла во́ля ми́сли, сло́ва і чи́ну. Неда́вно ще споки́йна земли́ця стряслá ся на́че від вулькáну, лю́ди захита́лись, з просо́ня здійма́ли ся до ново́го житя́. Старі́ лю́ди молоді́ли, горя́чились, ві́рили в ідéї, гна́ли за ідеа́лами, а молоді́ запа́лені патріоти́змом рва́ли ся до чи́нів; і старі́ і молоді́ писа́ли поéзиї, усé сьпіва́ло і рва́ло ся до ново́го, молодéчого житя́. Мали́й сьві́т на́че вдру́ге перетво́рював ся, перерóджувавсь, сам себé не пізнаючи́.

На́че нова́ зо́ря, віщу́нка вели́ких поді́й, появи́лась невели́чка кни́жка „Кобза́р“, що ди́вне ди́во споді́яла. Її́ чита́ли і не начита́лись, перепи́сували, на ізу́ст вчи́ли ся, з рук до рук подава́ли, а скрізь лиша́ла вона́ свої́ незате́рті слі́ди́ в молоди́х се́рцях, в сьві́жих ума́х. Се повіяв пе́ршиї вітере́ць із дале́кої Украї́ни нови́м, весняни́м ду́хом, се ри́нула на га́лицьку ни́ву нова́, живу́ща і сцїлю́ща вода́, що зроша́ла і оживля́ла ізсу́шені поля́, повя́лені первоцьві́ти... і пі́сля неста́лої, хоч і́нодї ду́же блискýчої марцови́цї, розпочина́лась тепе́р правди́ва весна́, весе́ла, со́нячна, животво́рна.

І розкри́ло ся замýлене жерело́ споконві́чної си́ли на́шої — ожи́ла г р о м а́ д а. Ви́хопившись із шко́ли збира́ла ся молода́ грома́да мов у дру́гу шко́лу, щоб почу́ти сво́го вели́кого учи́теля і ба́тька.

У тих ти́хих за́кутках ожива́ло сло́во Тараса́ в молоде́чих уста́х, як жива́ благода́ть лля́ло ся в молоді́ се́рця і заня́ло їх щи́рою, невгаси́мою любо́вю не до князі́в, не до пала́т, не до вельмо́жного бле́ску, а до на́роду забу́того — в ку́рних хата́х і в про́стих сермя́гах, до ли́царів без висо́кого ро́ду, а з висо́кою заслу́гою, до мо́ви простолю́дної, що гомоні́ла за плу́гом, жите́м оживля́ла широ́кі поля́, моги́ли і дале́кі, незна́ні степи́, — до незолото́ї, але́ від зо́лота доро́жшої батькі́вщини. У тих за́кутках лля́ли ся сльо́зи над до́лею „Катери́н“, озива́ла ся пе́рша, ні́жна, як сльо́зи чи́ста любо́в для „Мару́сь“, тут виступа́ла нова́, до́си незна́на бува́льщина, ні́ким не прослáвлена, тут пе́ред розжа́реними молоди́ми душа́ми розверта́лись висо́кі моги́ли і живи́ми явля́лись образи́ давно́ї бува́льщини.

І се́ред розгоря́ченої молодо́ї грома́ди мов жива́ миготі́ла та бува́льщина, здійма́лись в гору́ молоді́ коза́цькі го-

лови, си́зими орла́ми злїта́ли в сьвіт нови́х ідеа́лів і ожива́ла до́бра сла́ва, сла́ва Украї́ни. І оде́н до дру́гого шепта́ли молоді́ громадя́ни:

„Украї́но — Украї́но,
Не́нько моя́ не́нько,
Як згада́ю тебе́ кра́ю,
Завя́не серде́нько...“

А серця́ не вя́нули, а ожива́ли непогамо́ваним за́палом, палки́м патриоти́змом, щи́ростю і любо́вю. „Ще не вме́рла Украї́на!“ гомонї́ли молоді́ сини́ молодо́ї Украї́ни-Ру́си і блискави́цею ширша́ло нове́ житє́.

Отже й засягну́ло се нове́ житє́ на́шого Степана́ свої́м огне́м. З за́палом ки́нувсь він до нови́х книжо́к, по но́чах чита́в, учи́в ся і не міг налюбува́тись красо́ю своє́ї мо́ви, поети́чностю сво́го на́роду, своє́ї рі́дної Украї́ни. З ро́ду вже маячли́вий, буйни́й думка́ми, непосидю́щий і за надзвича́йностями запопадли́вий — прили́нув він до се́го ново́го, до́си єму́ незна́ного сьві́ту мов та пчола́ до весняно́го но́вого перво́цьвіту. Кобза́рскі пі́снї не то що всї були́ в не́го га́рно перепи́сані, а́ле й тве́рдо в па́мяти ви́риті, глубо́ко в се́рцю захо́вані. Не одну́ ніч перепла́кав він над до́лею „Мару́сї“, не оде́н раз виступа́ли в єго́ снах пи́шними ряда́ми чуба́ті козаки́, що враз із сла́вними гетьма́нами гуля́ли по широ́кім степу́, пла́вали по си́ньому мо́рю, не раз мая́чили над єго́ со́нною голово́ю русалки́, страшні ві́дьми, завзя́ті характе́рники...[1]).

Отта́к напої́вшись нови́м ду́хом украї́ньского житя́, ско́ро попа́в Степа́н в ту молоду́ грома́ду ви́браних молодцї́в, звідкі́ля да́льше ри́нуло нове́ житє́, нови́й дух між мо́лодїж. Він нале́жав до пе́рших у́чеників, що визнача́ли ся таланто́м, пи́льностю і до́брим при́кладом; тож ско́ро забажа́ли ста́рші това́риші притягну́ти єго́ між свою́ грома́ду. Степа́н вже й сам домірко́вував ся се́го грома́дского житя́ моло́дежи, бо й сам він бажа́в чи́нного житя́, спі́льної пра́цї, грома́дного дї́ла.

Була́ недї́ля — день школя́рского відпочи́нку. Степа́н, запха́вшись в куто́к своє́ї невели́чкої ста́нцийки, пи́льно

---

[1]) Чародї́й, чарівни́к.

зачита́в ся в Го́голевім „Тарасї-Бу́льбі“. Він забу́в на сьвіт, на хуртови́ну, що су́мно гудї́ла біля віко́н і як з решета́ си́пала снїго́м, — в єго́ голові шумі́в шум коза́цкого та́бору, крик бойови́й, хря́скіт збру́ї і зо́йки ране́них; єго́ душа́ зли́нула дале́ко на дале́ку Украї́ну. І заду́мав ся Степа́н над розкри́тою кни́жкою, що розгорячи́ла єго́ буйну́ фанта́зию. Навкруги́ єго́ була́ сумна́ тепері́шність, де не було́ нї слїду́, нї чу́тки про лица́рство коза́цке, про сла́вну Украї́ну, де сини́ сла́вних батькі́в вже давно́ проміня́ли ра́тище за лемі́ш і без знаня́ сла́вної бува́льщини в самотї і забутю́ ора́ли ту земли́цю коли́сь то так кі́ньскими копи́тами поо́рану, кро́вю ізро́шену, кі́стьми засї́яну, — де не зна́ли, а на́віть і не ду́мали про коли́шнє завзя́тє, про ту давну́ жажду́ во́льної во́лї, свобі́дного вла́сного житя́ рі́дного. Навкруги́ себе́ не ба́чив він житя́, а те, що було́ житє́м, здава́ло ся єму́ сном, коли́ не само́ю сме́ртю! Єму́ ста́ло жаль то́го давно́го, бурли́вого, кріва́вого житя́ і він бажа́в би, щоб верну́лись давні́ часи́ коза́цкої сла́ви, щоб і він як ли́цар ви́правив ся на воро́ному погуля́ти по широ́кому степу́, завита́ти до Сї́чі — вели́кої ма́тери коза́цкої, зазна́ти коза́цкого житя́ і шело́мом напи́тись води́ Днїпра́ба́тька. Не було́ ще кому́ пове́сти молодо́го хлопя́ти на доро́гу чи́нів ново́го житя́, вказа́ти єму́ я́сну мету́ новосьві́тних зма́гань. І ось чому́ кипі́ло єго́ се́рце за то́ю бува́льщиною, де було́ тілько чи́нів сьві́тлих, тілько богати́рства вели́чного, тілько борби́ невто́мної і завзя́тої, тілько житя́ кріва́вого, а́ле во́льного і сла́вного.

У тій заду́мі заста́в Степана́ нови́й това́риш, що мав вве́сти єго́ в молоду́ грома́ду молоди́х у́чеників ново́го сьві́ту. Бе́сїда ле́гко навяза́лась у такі́м на́строю до патриоти́чного дї́ла. Між молоди́ми серця́ми не тре́ба було́ бога́то слів, бо їх ду́ші ско́ро почу́лись, ско́ро й пізна́лись і зєдна́ли ся.

В бі́дній хати́нї зібра́лась молода́ грома́да повита́ти сво́го ново́го това́риша. І як жеж сьмі́ло, як торже́ственно ступа́в він між них, як сьмі́ло виголо́шував свої́ слова́ прися́ги для нау́ки і щи́рої любо́ви ма́тери-Украї́ни, як росло́ єго́ се́рце, коли́ мов нови́й сї́чови́к вступа́в у нову́ Сї́ч нау́ки, пра́цї, патриоти́чної любо́ви! Щи́ро вита́ли Степана́ єго́ това́риші, хоч єму́ зна́ні, а́ле тут на́че вдру́ге

обно́влені, щи́ро загула́ в єго́ приві́т пісня: „Ще не вме́рла Украї́на!...“ а Степа́н мов в дру́гий сьві́т перене́сений, зачаро́ваний слу́хав слів Кобзаря́, що виголо́шувались з ряду́ молоди́ми деклямато́рами, та оповіда́ня істо́рії, що розка́зував на́йперший з молодці́в. Се була́ та дру́га шко́ла молодо́го ідеалі́зму.

Так вихо́вувались проповідники кобзаре́вих іде́й, сьмі́ло здійма́ли свій го́лос про нові іде́ї пе́ред ста́ршими людьми́ на заба́вах, празника́х, се́ред на́роду і се́ред присні́тїлих брати́в і сестер свої́х.

З то́го часу́ що раз бі́льше розвива́лась Степано́ва душа́. Пи́льність єго́ подво́ювалась, тала́нт розвива́в ся нови́м цьві́том, а защі́плений ідеа́лїзм просьві́чував єму́ я́сну доро́гу га́рної буду́чности. Ско́ро став він у пере́ду свої́х това́ришів і з цїли́м за́палом молодо́го се́рця вів молоду́ грома́ду до що ра́з бі́льшого розя́сненя розпоча́того ді́ла. І весе́ло усьміха́ло ся Степано́ви єго́ жите́, що раз роїлись нові думки́ і гна́ли до да́льшого по́ступу, до пра́ці, до ді́ла.

Проминуло з то́го часу́ кілька лїт на́йкрасшого жита́ на́шого Степана́. Свобі́дно пли́ло єму́ те жите́ в неперестанні́м ру́ху, у здобу́ваню нової́ нау́ки, нови́х по́ступів і триумфів горопа́шної[1]) душі́. Лю́бо було́ диви́тись на Степана́, коли́ він се́ред молоди́х това́ришів голоси́в такі́ слова́ любо́ви ма́тери-Украї́ни, деклямува́в на́родні ду́ми, або́ з наївною учено́стю молодо́го істо́рика поети́чними ба́рвами розкраша́в дїї своє́ї батьківщини. А коли́ по шкільни́х тру́дах верта́в Степа́н на вака́ції до рі́дного до́му, то й тут не ки́дав свої́х думо́к, не втерпі́в, щоб не розказа́ти стариний ро́дичам, набу́тої нау́ки про рі́дний край, щоб не засьпіва́ти коза́цких пісе́нь, не передеклямува́ти хоч кілька дум кобза́рских. Як лю́бо було́ диви́тись, коли́ Степа́н в на́роднім стро́ю з палки́ми як жар очи́ма, з ле́гко зарумя́неним лице́м чита́в украї́ньскі книжки́ се́ред парубків і дівча́т, що не могли́ надивува́тись ні сво́му „паничеви“ по „про́стому“ прибраному, ні чудови́м слова́м, що хоч про́сті, з їх таки́ уст ви́йняті, та так глубо́ко займа́ли ду́шу, вору́шили серця́ і витиска́ли сльо́зи. Отта́к всю́ди, де ні появи́в ся, става́в він апо́столом ідеа́льної любо́ви і сам зе́днував собі щи́ру

[1]) Бідола́шний, нещасний.

прихи́льність і любо́в. А вжеж нїхто́ так не радїв, як старі ро́дичі, глядючи́ на сво́го Степана́ усїми лю́бленого і пова́жаного. Тому́ і не проти́вились вони́ так ду́же ба́жаню Степана́, поступи́ти у „сьвіччину“. Степа́н знав ужи́ти своє́ї вимо́ви, щоб ви́явити висо́ку цїль чолові́ка в неуста́нній пра́цї до що раз бі́льшого по́ступу, звідкі́ля виходи́лаб і ко́ристь для загалу́, а єго́ почуте́ вла́сної си́ли до тако́ї пра́цї було́ так могу́че, що єго́ узна́ли й старі ро́дичі, як нї бажа́ли ле́гкого, весе́лого і безжу́рного житя́ для сво́го си́на. І спра́вдї не змі́нювавсь і не осла́б Степа́н на нові́й доро́зї. Вступи́вши на унїверсите́т, йшов він да́льше з за́палом обі́браною доро́гою, учи́в ся, працюва́в і ско́ро на́дїяв ся доби́тись то́го ста́ну в практи́чнім житю́, деб міг сповня́ти ви́плекані ідеа́ли ідеа́льного житя́ на дїлї. „Не мо́же бу́ти га́рним таке́ житє́, де чоловік жие́ тілько для се́бе і для вла́сної вигоди, для неповорухли́вого супоко́ю. Ко́ждий пови́нен вноси́ти части́ну сво́го житя́ — у зага́льне житє́, части́ну сво́го добра́ — в зага́льне добро́, части́ну своє́ї пра́цї — до зага́льної пра́цї, і тілько працю́ючи для добра́ загалу́, бажа́ючи ща́стя дру́гих — пови́нен і мо́же бу́ти тако́ж сам щасли́вий“. Так не раз говори́в сам до се́бе і дру́гим вповіда́в сей по́гляд на житє́.

Так перейшо́в Степа́н свої унїверсите́тскі нау́ки і щора́з зближа́в ся до то́ї мети́ „ста́ну“, так ва́жко назна́ченої в житю́ ко́ждого чоловіка.

(Вже давнїйше став Степа́н нахиля́ти ся се́рцем до бога́тої, га́рної па́нни Емілії, дочки́ господи́нї, що у не́ї найма́в ха́ту. Одна́к поїхавши з ро́дичами на весі́лє в сусі́дство, пізна́в си́роту Мела́ню, що є́му́ для ідеа́льної вда́чі припа́ла ве́льми до вподо́би. З то́го часу́ став він бува́ти в до́мі Рожни́цких, опі́кунів Мела́нї).

Опі́куни Мела́нї були́ замо́жні лю́ди. Не благослови́в їх Го́сподь дїтьми́, а́ле доста́тком. По́вне, кру́гле лице́ о. Рожни́цкого було́ ду́же подібне до пухке́нького, мов добро́м на́ляного лиця́ єго́ жінки. І як сі́ли вони́ обо́є по́руч се́бе, так здава́лось, на́чеб два мі́сяцї повноли́ці сьвіти́ли весе́лостю та го́рдощами. Так! вони́ були́ го́рді своїми доста́тками, своїм стано́вискомсе́ред околи́чних сьвяще́ників, своє́ю роди́ною, що виводи́лась з шляхо́тского ро́ду, а на́віть своє́ю ла́скою, що прийняли до се́бе си́роту Мела́ню.

Обійстя́ Мела́нених добро́дїїв широ́ко розки́нулось на косого́рі. В доли́нї, над мали́м пото́ком шарі́ли і зеленї́ли ку́рні хати́ сїльскі, вінко́м обдава́ли гору́, де стоя́ла це́рква, — і просто́ре прихо́дство. А ві́кна просто́рого до́му на́че й не диви́лись на ті мале́нькі, в до́лї захо́вані хатки́, а го́рдо сьвіти́ли в дале́кий простір мов проповідували пе́ред сьві́том свою́ сла́ву. Вже з пе́ршого по́гляду зна́ти було́, що яка́сь си́ла ви́несла прихо́дство по́над село́, як про́пастию роздї́ли́ла їх від се́бе. І спра́вдї о. Марти́н Рожни́цкий був сво́го ро́ду аристокра́том, — аристокра́том між сьвяще́никами і на́родом. Як жеж тя́жко, бу́вши в доста́тках, не бу́ти аристокра́том! Нї є́му́ з ну́ждою було́ боро́тись, нї на роди́ну огляда́тись, нї кому́ кла́нятись. А тут ще навко́ло віддава́ли є́му́ покло́ни, сла́вою кади́ли, ле́стними слова́ми підмо́щували! Сам ста́роста залюбки́ заїзди́в на гости́нні празники́ і відпу́сти, двірскі пани́ ра́до гости́ли сво́го па́роха, а на́віть „власть духо́вна“ шанува́ла є́го́ пова́гу і звелича́ла черво́ним обо́йчиком і по́чесною „пелєри́ною“. Ма́ло то́го! На́віть ла́ска Це́ркви проблиснула над то́ю око́лицею, що спочива́ла під благода́тним крило́м крилоша́ньскої пелєри́ни. На́йвисшим архієре́йским при́зволом зіслано крилоша́ньскій це́ркві аж три ві́дпусти для грішних простолю́дцїв. Як жеж сми́рно му́сїли зате́ похиля́тись пе́ред висо́кою горо́ю, де велича́во розсїло ся прихо́дство, як несьмі́ло здійма́ти свої о́чи і свій го́лос пе́ред таки́м влади́кою! Так і тре́ба було́ їм остава́тись пони́зу в своїх мале́ньких хатка́х, щоб сьві́тила гора́ ла́ски.

І так від мізе́рного хлїборо́ба до власти́теля широ́ких ланів, — всї поверта́лись з пошано́ю та по́честями до о. Маргина́, хто по во́лї, хто по невóлї.

А вжеж і па́нї-ма́тка росла́ на тих по́честях як велико́дна ба́ба на дріжджах. Весе́лість гра́ла на є́ї оча́х, ща́стєм зорі́ло є́ї лице́, а уста́ пи́шно загина́лись мов наду́ті листки́ чванли́вого цьві́ту.

Та не тим ще тілько знамени́ті були́ опікуни Мела́нї. О. Марти́н був ще й патрио́том. Є́го́ вибира́ли до всїля́ких депута́ций, є́го́ роби́ли ре́чником патриоти́чних немовля́т, він збира́в складки́ на *Дім На́родний*, став чле́ном-основа́телем *Ма́тиці*, попа́в ся між *ру́ских уче́них*, був і в *головні́й „Ра́дї Ру́скій“* і предпла́чував *Зо́рю Га́лицку*

і Вістник. В ті часи́ був він ще молоди́й, у про́весні свое́ї сла́ви. Відцу́ратись патріоти́зму — значи́ло цу́ратись сла́ви, заслу́ги і ві́рности, а оста́тись незна́ним і забу́тим. На́віть па́ні-ма́тка, так прихи́льна до вся́кої зго́ди, потягла́ за патріоти́чною ворухли́вістю і вбра́лась на *ру́ский баль* в жо́вто-си́ній цьві́т. І не заве́лась вона́ в своїх жіно́чих му́дрощах. Ма́ло що не че́рез пі́вроку говори́ли в ці́лій око́лиці — про га́рну княги́ню в си́ньо-жо́втих бинда́х, в блаки́тній шовко́вій су́кні, в бога́тім, дукача́ми блиску́чім нами́сті, в черво́них черевичках з золо́ченими кута́сиками. „В ва́шій осо́бі воскре́сла Русь!“ ввічли́во говори́ли тоді́шні патрио́ти молоди́й же́нщині, а на́віть посторо́нні ни́шком шепта́ли: „спра́вді ті Русинки́ га́рні на́віть в жо́вто-си́нім цьві́ті“.

І вже з то́го часу́ молоди́й патрио́тизм мав щи́рий прию́т на косого́рі. По сті́нах сьвітли́ць порозві́шувано га́лицких влади́к і крилоша́н, головну́ сьвітли́цю перемальо́вано жо́вто-си́нім цьві́том, а на середи́ні прибито́ золо́ченого льва на си́нім по́лі. О. Марти́н при́бив в свої́й канцеля́рії над бю́ром „родосло́вну карти́ну ру́ських князі́в“ і ні́чо́го бі́льше так не люби́в, як розправля́ти про князі́в: Ру́рика велича́в ру́ським Авраа́мом, що дав початок так вели́чному ро́дови, Сьвятосла́ва сла́вив прототи́пом словя́ньскої іде́ї, а про Ольгу ду́же ча́сто нага́дував свої́й жі́нці, сла́вячи її ма́терию всіх Русино́к. „Га́рна, му́дра, прово́рна була́ на́ша пе́рша княги́ня Ольга. Єї краса́ і му́дрість переховалась крізь ти́сяча лі́т непоро́чною й сьвято́ю, і своїм сьві́тлом таки́м ча́ром украси́ла ко́жду Ру́синку Ольгу“. І ні́хто́ не мі́г єму́ сьо́го пере́чити, бо єго́ жі́нка Ольга була́ тоді́ ще ду́же молодо́ю і га́рною, мо́же й гарні́йшою від то́ї Ольги, що пе́ред ти́сяча рока́ми так ди́вно зна́ла причарува́ти царгоро́дского царя́. Чи було́ що на Ру́си крім князі́в, про те ні́ знав ні́ пита́в о. Марти́н. Коли́ розбала́кавсь про до́лю Ру́си, то щи́рим жале́м розлива́в ся, чому́ нема́ тепе́р князі́в на Ру́си, а на самоті́ ча́сто шука́в в „родосло́вній“ карти́ні за князе́м „Мартино́м“.

Та з часо́м остига́в сей молоде́чий патрио́тизм. Не вставали князі́ із гробі́в, а жите́ розвива́лось да́льше без князі́в і боя́р на кня́жих гробови́щах. О. Марти́н не мі́г зрозуміти, куди́ йшло се нове́ жите́, від чо́го ме́ртвими

остáвались пісні про рýських князíв, і чогó бажáлось прáщурам рýських „смéрдів“, що сидíли в кýрних хатáх під косогóрою. О. Мартúн бáчив, що те житé повертáєть ся íншою ходóю, що мéртві не встаю́ть, а живі ожúвають íншим дýхом. — І так прихиля́в ся він ще до тóго, що остáвалось спáдщиною старосьвíччини, відблéском давнóго житя́ — до óбряду. Хоч в тóй спóсіб дýмав він здвигнýти завмéрлу Русь, ожúвити давнý слáву і побороти ворогів. Так і здавáлось éмý, що здíйма́ти меть ся дóля Рýси, колú як нáйбільше Русинів повéрнеть ся у духóвний стан і сьвíтліть та чистотá óбряду стáне проґрáмою новóго житя́. А сьвíтских людúй вважáв він про малонадíйних, колú не зóвсім страчених і непотрíбних для нáродного дíла.

Як жеж він здивувáв ся, колú Степáн, попáвши у сьвíччину, не то що не позабýв рíдного слóва, áле й горя́че уймáв ся за дóлею свóго нáроду, з жарóм говорúв про єгó будýчність і поетúчними бáрвами розкривáв такý істóрию сéго нáроду, иро котрý ще о. Мартúн нúкóли не чувáв.

„А, та сеж мрíї, неподóбні рíчи“, говорúв о. Мартúн, почýвши широ́ку рíч Степанá. „Вам хóчеть ся якóгось козáцтва, ви нехтýєте нáшим óбрядом, нáшим церкóвним язúком, котрóму одéн латúньский язúк прирівнáти мóжна, ви зривáєте з істóрией, з традúцией, із словя́ньством“.

„Мóже бýти, що так“, несьмíло відповíв Степáн, — „áле ми не зривáємо з нáродом“.

„Хибáж ви дýмаєте ту простонáродну мóву здíйня́ти до висотú нáшої церкóвщини і постáвити Русь своéю сúлою без князíв, не зважáючи на те, чогó навчúла нас тисячлíтна істóрия?“

„Менí здаєть ся, що тисячлíтна істóрия не дýже промовля́є на кóристь князíв. Щож булó за їх часíв, як не усóбиці, що брáтиньою крóвю заливáли нáшу зéмлю, а що остáлось пíсля їх, як не руíни і згáрища? А щож робúла та Русь, де воні панувáли? Чи не озвáлось спéршу мíщáньство прóти княжóї свавóлї і не запитáло о свої правá? Чи не здíйня́в ся опíсля нарóд у козáцтві за свою вóлю, свою вíру, за своé житé? — Менí бáчить ся, що чим дáльше з ходóю нáшої істóрії, тим виднíйша потýга нáроду, тим бíльше ширшáє єгó почутé, тим гарнíйшою стаєть ся нáша бувáльщина, бо що рáз дáльше і бíльше розвивáєть ся дýмка

лю́дска, почуте́ лю́дскости в на́шім на́родї. Так деж нам тепе́р прихили́тись, здійма́ючись до пово́го життя́, — чи до князїв, котри́х нема́ і не бу́де, — чи до на́роду, що свое́ю гру́дию зберіг нам на́шу зе́млю, на́шу мо́ву, на́шу на́родність?“

„Але ви запізнае́те на́ше сьвященьство́, що до послїднього часу́ оста́лось при на́родї, заховало́ нам словя́ньске письмо́, наш о́бряд, на́шу це́ркву“.

„Я не хо́чу запізнава́ти, хоч до неда́вна ма́йже всї сьвяще́ники говори́ли і писа́ли нї по церко́вному, нї по на́родному, а зо́всїм по чужо́му. Але менї здае́ть ся, що церко́вщина не ма́є то́ї си́ли, щоб здвигну́ти наро́д. Коли́ не помиля́юсь, то жите́ на́роду йде зо́всїм до чого́ і́ншого. На́че ка́мінь об во́ду вда́рила невóля в ма́су на́шого на́роду і від сьо́го у́дару захвилюва́лись ти́хі ма́си і пішла́ хви́ля за хви́лею що ра́з да́льше, ши́рше і потужні́йше. І хвилюва́лись, ожива́ли ті ма́си ба́жанєм во́лї, справедли́вого і ри́вного життя́. Чиж не віщу́є се нам буду́чности і не вка́зує доро́ги, куди́ прямува́ти — тепе́р, коли́ у всїй лю́дскости ожива́є ко́жда одини́ця і видобува́ть ся на ве́рха? Чому́ж не ма́либ ми пі́ти то́ю доро́гою всесьві́тного по́ступу і не оживи́ти наш наро́д тим жите́м зага́льного ща́стя, за котри́м він сам вже ці́ли́ми ві́ка́ми добива́в ся? Ми не хо́чемо цу́ратись на́йубожшого бра́та на́шого, бо чим бі́льша рі́вність в на́родї, чим ме́нше між ним убо́гих і те́мних, тим потужні́йша є́го си́ла і певні́йше є́го жите́. Тому́ й не цу́раємось на́шої мо́ви, га́рної свое́ю простото́ю, а живо́ї і могу́чої тим, що зрозуміла ці́ло́му на́родови. Так коли́ си́лою то́ї мо́ви пробере́ть ся сьві́тло пра́вди і нау́ки в на́йширші круги́, то поту́га на́ша бу́де величні́йшою від кня́жої си́ли“.

„Кра́сні се слова́, а́ле дале́ка доро́га“, відказа́в о. Марти́н. „І я таки́ не мо́жу йня́ти ві́ри, щоби́ така́ щасли́вість могла́ ста́ти ся пра́вдою. Все так бу́де, що кінь коне́м, а віл воло́м. Не всїм породїлював Бог одна́кові тала́нти, ска́зано вже в Єванге́лию“.

„Але ко́ждому най бу́де вільно кори́стуватись с в о ї м тала́нтом. Най ко́ждий ма́є змо́гу видобува́тись на ве́рха і най в горі не сидя́ть ті, що своїми тала́нтами не ору́дують. Тодї й процьві та́ти ме, що че́сне й до́бре, а зни́дїє,

що пусте́ і нїкче́мне. І як розсьві́тимо сьві́тло нау́ки і пра́вди по всїм на́шім краю́, тодї й поба́чимо, що під тим пи́лом, яки́й налетїв на наш наро́д, під то́ю темря́вою, що закри́ла на́ші убо́гі хати́, ну́ждою і го́рем залля́ла наш ти́хий рай, — нема́ло кри́єть ся чесноти́, добра́ і краси́ сьвітлїйшої від пурпу́р і сає́тів“.

Мела́ня пи́льно прислу́хувалась тій широ́кій розмо́ві. Вона́ впе́рше чу́ла такі слова́, пізнава́ла широ́кий сьвіт до́сї їй незна́ний, впе́рше ба́чила пе́ред собо́ю молодо́го чолові́ка пова́жної ми́сли, стато́чного сло́ва. Ко́жде єго́ сло́во було́ їй так зрозумі́ле, так припада́ло до єї душі́, таки́м ча́ром займа́ло єї се́рце, що вона́ відра́зу прихили́лась на єго́ сто́рону, перейня́лась єго́ думка́ми і мо́же впе́рше почу́ла жаль на сво́го опі́куна зате́, що проти́вивсь слова́м Степана́. Вона́ж бажа́ла тепе́р ща́стя для цїло́го сьві́ту, для всїх люди́й, єї се́рце щи́ро прихиля́лось до люди́й, займа́ло ся горя́чою любо́вю, як крини́ця чи́стою водо́ю наповня́лось доброто́ю, і рва́ло ся за Степано́вими слова́ми в незна́ні просто́ри широ́кого сьві́ту. Так! вона́ поли́нулаб си́зою голу́бкою від ха́ти до ха́ти, щоб подава́ти лю́дям ща́стє, щоб з недо́лї видобува́ти нещасли́вих, ра́дість розсьві́чувати в ко́ждій се́мї, любо́в запаля́ти в ко́ждім се́рцю! Поли́нулаб вона́ ра́зом з Степано́м і на край сьві́та, щоб чу́ти єго́ слова́ і ра́зом з ним в добрі́ працюва́ти. Вона́ згада́ла тих мали́х дїто́к сїльски́х, що з ма́лечку з ни́ми гра́лась, в єї па́мяти озва́лись їх весе́лі го́лоси, заяснїли їх щи́рі, приві́тні о́чи; вона́ згада́ла свою́ лю́бу ня́ньку, що ви́кохала її матери́ньскою любо́вю, і тих серде́чних дївча́т сїльски́х, що приноси́ли своїй „па́нночцї“ ягідки́ і цьвітки́, і тих говірки́х бабу́сь, що носи́ли її по своїх рука́х, — і вона́ чу́ла і розумі́ла, що під ти́ми про́стими сермя́гами кри́лись золоті́ се́рця, правди́ва доброта́, висо́ка чеснота́, що годи́лось би щи́ро пода́ти їм лу́чшу до́лю, розкри́ти їм кра́щий сьві́т і як рідню́ щи́ро пригорну́ти до се́бе. Так злива́лись єї думки́ з думка́ми Степана́ і розбу́джувалась дїво́ча душа́ нови́м житє́м, запаля́лась пе́ршою любо́вю щасли́вою, неви́нною, а горя́чою.

Під ве́чір ви́йшли́ на́ші го́стї погуля́ти по саду́. А ве́чір був га́рний і ми́лий, як румя́не ли́чко засипля́ючої дити́ни, а не́бо ти́хе та погі́дне, як крини́чне зе́ркало, а за́хідне

со́нце жарке́, огни́сте, як розто́плене зо́лото: а на схо́дї зза га́ю несьмілли́во викрада́в ся мі́сяць бліди́й, бліди́й на́че бі́лий плато́к на те́мному бла́китї.

А на землї ти́хим го́моном озва́ло ся вечі́рне житє́. З дале́ка розне́сла ся пі́сня плуга́тирів, що верта́ли до до́му, заіржа́ли ко́нї, як би з туги́ за вечі́рною па́шею, заскрегота́ли жабки́ бі́ля гуркотли́вого млина́, зачиркота́ли верескли́ві горобцї́ на сивове́рхих ве́рбах, — все мов зра́дувалось з за́ходу пеку́чого со́нця. Бі́ля хат озва́ли ся голоси́, розмо́ви та по́клики. Верта́ло житє́ із по́ля до села́. Бо́вкнув і дзвін церко́вний на вечі́рню моли́тву. Пішла́ знов луна́ по селу́, загоготі́ла по́під небеса́ і розпли́ла ся по широ́кім просто́рі. Почервоні́в і мі́сяць, ви́сунув ся в гору́ і зая́снів по́вним лицем́, щоб свобі́дно царюва́ти по́між блиску́чими зірка́ми. А зірки́ то ту, то там вирина́ли як блиску́чі о́чи русало́к, миготі́ли, помо́ргували до бі́лолли́цього. По́над рі́чкою затупоті́ли ко́нї, озва́ла ся пі́сня нічлї́жа́н. Що ра́з да́льше віддаля́в ся ту́піт ко́ний й го́мін пі́снї, аж пропа́в у бе́звістях. Десь недале́ко, ти́хо, несьмілли́во загомоні́ла дї́во́ча пі́сня, туго́ю розли́ла ся по́між вишне́ві сади́, із сну побуди́ла солове́йків. І солове́йки на́че зрозумі́ли дї́во́чу пі́сню, відкликну́лись по кущах, заляща́ли, що ра́з голосні́йше та сьмілі́йше розводи́ли вечі́рню розмо́ву. І все затиха́ло, не втиха́ла ті́лько дї́во́ча пі́сня, та ля́скіт солове́йків.

Та на́ші го́стї не зважа́ли на те, що дї́ялось навкруги́ них. Жи́во, весе́ло йшла їх розмо́ва, мов вода́ по лото́ках шуміла.

І лю́бо проміна́ли ті коро́ткі хви́лї щи́рої розмо́ви, і не спостерегли́сь молоді́ята, як насти́гла пора́ розста́тись.

О. Марти́н ду́же серде́чно проща́в ся з Степано́м і проси́в єго́, щоб не забува́в він на єго́ дім. „На вас молоди́х тепе́р на́ша надї́я“, дода́в о. Марти́н, поверта́ючи до ро́лї патрио́та, „ми вже своє́ зроби́ли, тепе́р виступа́єте ви на по́ле дї́ланя. Ми нале́жимо до істо́рії, в ва́ших рука́х буду́чність. Не зрива́йте ті́льки з істо́рією і не ки́дайте ва́ших батькі́в“. Па́нї-ма́тка з ла́скою пода́ла Степано́ви свою́ пухке́ньку ру́ку і ви́могла від не́го сло́во, що не опу́стить нї одно́го ві́дпусту.

Як жеж ва́жко було́ розлуча́тись молоди́м знако́мим! з яки́м жале́м стріну́лись їх о́чи, яко́ю трівóгою заби́лись їх се́рця при ро́зстаню! Нї сло́вом їм не промо́вити, нї сльозо́ю зра́дити пе́ред людьми́ сво́го чутя́. Мо́вчки розста́лись, мо́вчки попроща́лись з ти́хим жале́м за весе́лими хви́лями, з ти́хою надїєю буду́чого ща́стя.

З то́го часу́ Степа́н поча́в ще більше замика́тись в самотї, щоб віддава́тись своїм лю́бим думка́м. На самотї, по́тай ми́ру вирина́в по́вною красо́ю люби́й о́браз Мела́нї, вору́шилось молоде́че се́рце буйни́ми думка́ми, золоти́ми сна́ми пе́ршої любо́ви.

Хто змо́же розказа́ти ті думки́, що як вода́ з по́вної крини́цї без у́пину вирина́ли в молоді́й голові, житє́м наповня́ли молоде́ се́рце, весь сьвіт вкраша́ли єму́ цьвітами, до дїла порива́ли молоду́ ду́шу? Потону́в Степа́н в ти́хому о́бразї Мела́нї, як в погі́днім не́бі; там свої думки́ посила́в, там відра́ди шука́в, там і ща́стя буду́чого пита́в. Причарува́в Степана́ той о́браз ти́хої, неви́нної сирі́тки, горя́чу любо́в розпали́ли в єго́ се́рцю ті ка́рі о́чи, що на́че нови́й сьвіт розкрива́ли пе́ред ним, нове́ житє́ розпаля́ли в єго́ се́рцю, і таку́ пого́ду влива́ли в єго́ ду́шу.

(З то́го часу́ Степа́н ча́сто бува́в у Рожни́цких, опікунів Мела́нї і здава́ло ся, що одру́жить ся з не́ю. Аж ось вна́див ся в їх дім Порфір, що скінчи́в теольо́ґію у Віднї, а поба́чивши, що Мела́ня до не́го неприхи́льна, старя́є ся дійти́ до цїли своїх ба́жань інтриґами, з підмо́гою цокоту́хи Гофмано́вої. На́слїдком тих інтриґ Рожни́цкі не хотя́ть зна́ти Степана́ і си́лують Мела́ню ви́йти за Порфіра, котри́й з не́ю ожени́в ся, щоб лише́ зага́рбати єї по́саг. Безпу́тне житє́ Порфіра і смерть Рожни́цких злома́ли ща́стє Мела́нї. Се́рце єї нена́че завме́рло, коли́ дізна́лась, що всї вісти про́ти Степана́ були́ підлими інтриґами Порфіра і Гофмано́вої: се дово́дить її до самоубійства).

---

12. Панас Мирний

прибране імя сучасного письменника на Українї. На полї письменьства виступив Мирний в львівскій „Правдї“ 1872. р., писав поезиї, оповіданя (Лихий попутав, Пяниця, Лихі люди, Лови, Морозенко), відтак повісти: Повія (недокінчена), Хиба ревуть воли, як ясла повні (написана в 4-ох частинах спільно

з Іваном Біликом), казку Правда та кривда. Окрім того написав кілька образків з подорожи, комедиї Перемудрив і Згуба і драму Лимерівна. Переложив також Слово о Полку, Шекспірового Короля Ліра і дещо іншого. Єго твори вийшли збірним виданєм в Київі в 4 томах.

Головна творчість Мирного проявила ся в оповіданях і повістях з селяньского житя, в котрих він зображає суспільні умови житя селян на Україні після знесеня крепацтва, коли з заведенєм суспільної реформи селяни перейшли до нових народогосподарских условин. Він зображає ті переміни, які спричинили наділи землї на Україні, заведенє машин і їх конкуренция з людскою працею, а також наслїдки безземельности або малоземельности селян. Мимо важких відносин суспільних, які проявили ся тодї на Україні, не добирає автор для їх зображеня різких висловів і яскравих образів, але мягкими і лагідними відтінками уміє він передати горе і сум людского житя з глибоким психольоґічним поясненєм. Тим то в єго творах стрічаємо мало різких і траґічних, але й мало веселих сцен і настроїв. Народне житє, відоме єму в усїх подробицях, живописує Мирний з великим реалїзмом, вірно народному сьвітоглядови і з незвичайною правдою і свободою в розмовах, в описах і в усїх інших обставинах. Єго твори є справдїшньою окрасою укр. руского письменьства, бо визначають ся красою і образовостю мови, пластичностю образів і артистичним викінченєм. Окрім селяньского житя умів Мирний пильно слїдити за ідейним рухом і житєм молодежи (Лихі люди) і пояснити причини сего руху, так що єго зображеня житя молодежи можна поставити побіч подібних що до теми образів Конїського, Левицкого-Нечуя і Грінченка.

Польова́ царівна.

(Части́на з по́вісти „Хиба́ ревуть воли́, як я́сла по́вні“.)

На дворі весна́ впо́вні. Куди́ не глянь — скрізь розверну́ло ся, розпусти́ло ся, зацви́ло пи́шним цьві́том. Ясне со́нце, те́пле і при́язне, ще не вспі́ло наложи́ти палю́чих слїдів на зе́млю: як на вели́кдень дівчина, краску́єть ся вона́ в своїм розкі́шнім у́браню... По́ле — що безкра́є мо́ре; скільки згля́неш — розісла́ло зеле́нний ки́лим, аж сьмі́єть ся у во́чах. Над ним си́нїм шатро́м розіпя́лось не́бо; нї пля́мочки, нї хма́рочки, чи́сте, прозо́ре — по́гляд так і то́не... З не́ба, як розто́плене зо́лото ллєть ся на зе́млю блискучий сьвіт со́нця; на лана́х гра́є со́няшна хви́ля; під хви́лею спі́є хлїборобска до́ля... Буя́є вона́ в гору́; зеленіє як ру́та... Леге́нький вітре́ць подиха́є з те́плого кра́ю, перебіга́є з ни́вки

на ни́вку, жи́вить, осьвіжа́є ко́жду били́нку... І веду́ть вони́ ме́жи собо́ю ти́ху-таємну розмо́ву: чу́тно тільки ше́лест жи́та, трави́ці... А з гори́ ли́не жа́йворонкова пісня: доно́сить ся го́лос, як сріб'ни́й дзвіно́чок, — тремти́ть, перелива́ється ся, застига́є в повітрі... Перерива́є єго́ перепеля́чий крик, зірва́вшись у гору́; заглуша́є доку́чне сьо́рчанє трава́ни́х ко́ників, що як не розірву́ть ся — і все те злива́ється ся до ку́пи в яки́йсь чудни́й го́мін, врива́ється ся в ду́шу, розбу́ркує в ній до́брість, щи́рість, любо́в до всього... Га́рно тобі, лю́бо, весе́ло! На се́рці стиха́ють не́годи; на ду́мку не лїзуть кло́поти; до́бра надія обгорта́є тебе́ до́бриими думка́ми, бажа́нями... Хо́четь ся само́му жи́ти й люби́ти; бажа́єш ко́жному ща́стя. Не да́ром в таку́ годи́ну — аби́ неділя, або́ яке́ сьвя́то — хлїбороби вихо́дять на по́ле хлїба обдивля́тись!

Оттако́ї са́ме пори́, в неділю, після ра́ннього обі́днього часу́, — тим шляхо́м, що зви́вшись гадю́кою, посла́вся од вели́кого села́ Пісок аж до сла́вного колись Ромода́ну, — йшов молоди́й чоловік. „Не бога́того ро́ду!“ — каза́ла про́ста сви́та, наки́нута наопашки, — „та чепу́рної вда́чі“, — одмовля́ла чи́ста, бі́ла, на гру́дях вишива́на соро́чка, виглядаючи зпід сви́ти. Черво́ний з ки́тицями по́яс телїпався ся до колїн, а висо́ка си́ва ша́пка з решетилівских смушків, перехиля́ючись на ба́кир, натяка́ла про парубо́цьку вда́чу...

Ішо́в спра́вдї па́рубок. На пе́ршій по́гляд — йому́ мо́же лїт зо двадцяти́ добира́ло ся. Чо́рний шовко́вий пух тільки що ви́сипав ся на ве́рхній гу́бі, де колись ма́ло ся бу́ти ву́сам; на мов сте́саній борідці де-де понялось тонке́, як павути́ння, воло́сячко. Ніс невели́чкий, тонки́й, тро́хи загостре́ний; те́мні ка́рі о́чи — теж го́стрі; лице́ довгобразе — коза́че; нї висо́кого, нї низько́го зро́сту, — тільки пле́чі широ́кі та гру́ди висо́кі... Оце́ й уся́ вро́да. Таки́х парубків ча́сто й гу́сто мо́жна зустрі́ти по на́ших ху́торах та се́лах. Одно́ тільки у нього не аби́ яке́ — ду́же палки́й по́гляд — швидки́й, як бли́скавка. Ним сьвіти́лась незвича́йна сьвітли́вість і духова́ міць, ра́зом з яко́юсь хи́жою туго́ю.

Па́рубок ішо́в пова́гом, позаклада́вши ру́ки наза́д се́бе, зазира́в навкруги́ себе́ свої́ми блиску́чими очи́ма: іноді

зупиня́в ся й до́вго розгляда́в зеле́не ниви́[1]). То зно́ву йшов, то знов станови́в ся денебу́дь на згі́рку — і знов огляда́в по́ле. Ось переїшо́в і дра́ний місто́чок посе́ред лук, на низині, на ба́лці. Під ним ще не ви́сохли веснянí калю́жі — аж зацви́ли, позеленíли; ку́мкають в них жа́би ра́но й ве́чір. От опини́всь він на невели́чкім горбо́чку по тій бік місто́чка; став, оберну́в ся лице́м до йо́го, гля́нув на ру́дку, перевíв по́гляд на кра́йне жи́то. „Отже тут кра́щі хлíба́,[2]) нíж під село́м, — поду́мав сам собí: — тут мабу́ть, сильнíйший дощ пройшо́в“. Знов поверну́в ся і ру́шив да́лí.

Спусти́вшись в доли́ну, поверну́в з ку́рного шляху́ на обмíжок[3]) і пішо́в по́між зеле́ними жита́ми. Ось підíйшо́в до однíєї ни́ви, нахили́в ся, ви́рвав при самíм ко́рени пучо́к жи́та, гля́нув на йо́го, гля́нув на ни́ву — й лице́ засьвіти́лось одра́дою: „От де моя́ пра́ця, — немо́в каза́ли його́ о́чи, — не ма́рно потра́чена: вона́ зроби́ла з ме́не чолові́ка, хазя́їна!“ Повертíвши в рука́х ви́рване жи́то, він ски́нув очи́ма на дру́гий бік межí; знов гля́нув на свою́ ни́ву, на́че рівня́в дві ни́ви мíж собо́ю, і промо́вив у го́лос: „Бач.., на на́шому по́лї жи́то кра́ще, нíж у дя́дька Кабанця́: моє́ таке́ густе́ та гонке́,[4]) а його́ — ле́две од землí одлíзло, — низе́ньке, жо́вте, засмо́ктане...“.

Не вспів доказа́ти оста́ннього сло́ва — чу́є недале́ко, зза жи́та, хтось сьпіва́є. Він притаїв дух, насторо́шив у́ха, слу́ха... Го́лос тонки́й, гнучки́й, дзвінки́й, так і розходи́в ся на всí бо́ки: то розляга́в ся в висо́кім просто́рі, то слав ся по землí, по зеле́них жита́х, то замира́в оддалеки́ на поля́х розло́гих, то влива́в ся в ду́шу яки́мсь несьвідомим ща́стєм...

Па́рубок стоя́в як зачаро́ваний. Йому́ зда́ло ся — він з ро́ду не чув тако́го сьвіжого, гнучко́го го́лосу. У йо́го в оча́х засьвіти́лась одра́да; лице́ прояснúлось, на́че хто збри́знув його́ сьвіжою водо́ю; се́рце затíпалось, немо́в хто доторкну́в ся до йо́го.

„Хтоб це?“ поду́мав він таї пішо́в на го́лос.

---

[1]) Збірни́й іменник. [2]) Збіжа́. [3]) Вузка́ сте́жка мíж ни́вами, межа́. [4]) Висо́ке.

Не вспів ступи́ти десяти́ сту́пнїв, як пі́сня сти́хла — тільки одна́ лука́ єї бренї́ла ще над голово́ю у йо́го. Ще сту́пінь, ще... зашелестї́ло жи́то, заколиха́ло ся, немо́в у йо́му щось бо́рсалось,[1]) би́лось... Ще хвили́на — і з жи́та заманячи́ла дїво́ча по́стать... Па́рубок став. Дївчина як пепелі́лка зня́лась і маїну́ла вподо́вж ни́ви. Низе́нька, чорня́ва, заквітчана польови́ми квітка́ми, вона́ і тро́хи не схо́жа була́ на селяно́к, ча́сто запе́чених со́нцем, висо́ких, і́нодї ду́же непо́воротних дївча́т. Мале́нька, кругле́нька, швидка́ і жва́ва, одя́гнена в зеле́не у́браня, мі́ж висо́ким зеле́ним жи́том вона́ здава́ла ся русалкою.

Па́рубок сперш у́ мабу́ть таки́ чи й не приня́в її за ту польову́ царі́вну, бо стоя́в, як уко́паний, розтя́гши й без то́го довгоо́бразе лице́, широ́ко розкри́вши здиво́вані о́чі...

Дївчина одбі́гла тро́хи і собі́ ста́ла. Озирну́лась, гля́нула на йо́го весе́лими очи́ма, усьміхну́лась сьвіжим, молоди́м, ли́чком.

Тут її кра́ще розгледі́в па́рубок. Чо́рне кучеря́ве воло́ся, заквітчане польови́ми квітка́ми, чудо́во ви́ло ся ко́ло бі́лого чола́; тоне́нькі па́сма то́го чо́рного, аж лискучого хме́лю спада́ли на бі́ле, румя́не ли́чко, як я́блучко наливча́те; о́чі аксамито́ві, чо́рні, — здає́ть ся сам ого́нь говори́в ни́ми. Дві чо́рні бро́ви, мов дві чо́рні пявки́, повпива́ли ся над очи́ма, злеге́нька прикри́тими до́вгими густи́ми ві́ями. Сама́, невели́чка, метка́ і жва́ва з весе́лою на ви́ду у́сьмішкою, вона́ так і ва́била до се́бе. Зеле́на байова́ корсе́тка з черво́ними мушка́ми, черво́на в буке́тах спідни́ця, на шиї́ дорогі́ кора́лї, хрести́, золоті́ дука́ти — усе́ га́рно приста́ло до хоро́шої дїво́цької вро́ди.

Вона́ стоя́ла навпро́ти па́рубка, як намальо́вана, — на́че ва́била його́ до се́бе своє́ю дїво́чою красо́ю. Не спуска́ючи її з очи́й, він підходи́в до не́ї.

— Чого́ ти тут хо́диш? — обізва́лась вона́ пе́рша.

— А ти чого́ хлїб толо́чиш? — не зо́всїм ласка́во одмо́вив він.

— Хиба́ се твій хлїб?

— Не чий же... А що?

---

[1]) Ки́дало ся.

— Цур тобі, як мене́ злякáв!... — таї́ замóвкла.

Пáрубок і собі́ мовчáв.

— А ти хто такá? — трóхи згóдом питáє він, кóвтаючи словá. Де ти взя́ла ся? звідкíля сюди́ прийшлá?...

Дíвчина почу́ла, як тíльки чу́ють дíвчáта, чогó в йóго затну́в[1]) ся гóлос: óчі в нéї заíскрили, загрáли...

— Навíщо тобí? — прядучи́ ни́ми, вонá питáє в йóго.

— А чогóж ти прийшлá сюди́ на чужé пóле? — кáже він. — Хто ти такá? чогó тобí тут трéба?... — Чу́тно — аж дух спирá йому́ в гру́дях од кóжного слóва.

— Не ска́—жу! — одмóвила вонá на рóзтяг, усьміхáючись, і подáла ся трóхи ли́чком вперéд, згорну́вши пухкí, білі ру́ки пóпід лíктями. — А прийшлá сюди́, бо недалéчко живу́... А ти хто?

— Сюди́ йди! — кáже він, усьміхáючись і рáзом запрóхуючи очи́ма. — Посíдáємо тут... побалáкаємо... я тобí й розкáжу, хто я.

Як стрель стрéльнув у дíвчину. Сплéснула в долóнї, зареготáла ся таї́ майну́ла буйни́ми житáми... Дáлї — ви́скочила на зелéну лукý, що красувáла ся польови́ми квітка́ми; потíм — поверну́ла кру́то на лíво, почесáла яринóю; як бíлочка на деревúну в лíсї, так вонá збíгла пру́дко на згíрок, стáла, перевéла дух, озирну́ла ся, усьміхну́лась, махну́ла прáвою рукóю: „сюди́, мов!“ — та нáче манячка[2]) спусти́ла ся в низ — і скри́ла ся за горóю.

Пáрубок нї з мíсця. Стоїть та ди́вить ся в слíд їй ще дивнíйшими очи́ма — мов би перегля́нув чéрез горý. В у́хах йогó ще вчувáв ся єї гóлос, сьвíжий, тонки́й, єї сьміх молоди́й та дзвінки́й; пéред очи́ма, як та причу́да, манячила єї пóстать метка́, жвáва; йому́ усьміхáло ся єї ли́чко бíле-румя́не, з я́сними очи́ма, з чóрними брóвами; уся́ вонá, з зелéною корсéткою, червóною спіднúцею, привúджувалась йому́, як живá... „Що се? — ду́мав він. — Чи справдї, чи ввижáєть ся... І відкíляб се?... — чи не Москалíвна? так же, казáли, у Москаля́ дочкá вмéрла... гм... мов, бáчця, на хýторах нїкóго такóго й не мáє... Хибá Хоменкóва? — так же не блúзький сьвіт од Хоменкóвого хýтора сюди́ телíпати ся... А вúдно-хýтірська: на селї óкрім

[1]) Затя́в ся, запéр ся. [2]) Прúвид.

попівни, здаєть ся, нїкóго підхóжого... Адже й не попівна: попівну я знáю — попівна не такá, таї не пíде за пять верстóв од селá... Чияб же се?...“

Не розвязáвшись з такóю дýмкою, він вийшов на згíрок — подивúтись, кудú пішлá дівчина. Булó вже пізно. Дівчини не вúдно, — тільки зеленíли то там, то там, обложúвшись полями, хýтірські садú, як розкішні квітники, а між зелéною лúствою вишняký, груш, слив та яблунь білíли чепýрні хаточкú. Пáрубок постóяв на згíрку, помúлував ся красóю окóлиці, задивúв ся на одéн хýтір, на другúй; пригáдував хазяїнів їх, перебирáв у пáмяти їх дочóк, — та плýтаючись в дóгадках, повернýв назáд до дóму.

Ішóв він такóюж тúхою ходóю, як і сюдú, а мóже й тúхшою, — та все дýмав, та дýмав... А в сéрцї — почувáв він — прокидáлось щось невідоме, чудне́: й вáжко мов і лéгко, і сýмно й весéло, і хóчеть ся співáти, й хóчеть ся плáкати... Сльóзи не ллють ся, а гóлос рветь ся; несподíваний сум обнимáє гóлову; дýмка дýмку гóнить; нїгдé пристáти, нї зáщо зачепúть ся — так і ганяє за манóю... А пéред очúма зелéна корсéтка, червóна спіднúця, знáдний з ýсьмішкою пóгляд, червóні, як кармазúн устá, з котрúх виглядáє рядóк дрібних, як пéрли зубів... Аж морóзом сúпнуло єгó пóза спúною...

— „Отсé так! — промóвив він у гóлос. — Чи не здурів, бувá, я, чи не збожеволíв?... Дóма худóба не напóвана, а я блукáю тут — і дýмати забýв!“ Та підвівши гóлову, чим дуж придáв ходú в нóги.

Ось незабáром і Піски. На самóму краю селá, од вúгону, стояла невелúчка хáтка, вікнами на широкúй шлях. Зза хáтки виглядáли невелúчкі хлівцї, повіточки; трóхи далí — тік; за тóком — горóд; а все кругóм обнéсено низéнькою лíскою[1]). Зразý вúдно булó, що то плець[2]) не дýже замóжного хазяїна. Недостáтки, а тяжкá прáця кúдалась в вічі. Хáта хоч старéнька, та чепýрна, білá, — вúдно, біля нéї ходúли хазяйські рýки; двір вúметений, чúстий; огорóжа цілá, хоч і низéнька, а воротá дощанí, хрещáті.

---

[1]) Обгорóжа лíщúною. [2]) Обíйстé.

Недалéчко від хáтнього порóга стояла не молодá вже молодúця, бідненько зодягнена, і розсипáючи з мúски зéрно, гóлосно скликáла курúй. Натóмість, з хлівця прожóгом вискóчила невелúчка свúнка й кабáнчик — і давáй пóхапцем хапáти зéрно, не підпускáючи курúй. Молодúця спершý відгонúла непрóханих гóстий крúком: „áря, гладкі! áря!“ потім тóго плéскала в долóні й штóвхнула кабáнчика ногóю; а як побáчила, що з такúми ненажéрами нічóго не вдíєш крúком, ні легéнькою бíйкою, — вонá вúсмикнула з мітлúдéржало і стáла потягáти „ненáситну прóжир“ і вздовж і впоперéк, аж пóки хрýснуло дéржало.., „От прокляті, кáторжні!... чéрез них дéржало знівéчила... на ввесь гóлос гукáла молодúця й кúнула в свинóту надтріснутим дéржалом.

Самé на сей крик у двір повернýв пáрубок. Не встíв він ще гарáзд і воріт причинúти за собóю, як ужé на йóго напустúлась розсéржена молодúця.

— І де ти, Чíпко хóдиш? де ти бродúш? — докоряла вонá. — Ось до якóї порú вúходив! Ні корóва, ні кобúла не напóвані, а він блукáє...

— Я, мáмо, на пóлі був... до ярúний довідував ся, — одказáв він.

Мáти пúльно подивúлась йомý в вічі, нáче вивіряла, чи прáвда тóму? Та син ужé повернýв ся й пішóв до загороди.

— Не гай сяж. женú корóву напувáти, бо трéба ще колúсь її й доїти! — з дóкором гукнýла мáти вже з сінешних дверúй.

Син не чув тóго дóкору. Він вúпустив з загороди корóву, одвязáв од ясéл кобúлу й погнáв до водопóю. Хýтко погнáв, хýтко й назáд вернýв ся.

Позаганяв у загороду худóбу, набráв оберéмок свíжої травú. Зелéна травá нагадáла йомý зелéну корсéтку; заманячила нібú знайóма пóстать... Він мерщій кúнув у ясла оберéмок... йомý здáло ся, що зпід травú заблищáли, мов дваýглики, двóє чóрних очúй... „Згинь ти, марюко! — скрúкнув він, випрóстуючи з травú рýки. — От причепúла ся!“

Швидéнько зачинúв загороду, пішóв у хáту.

Повечéряли мóвчки. Полягáли спáти.

— Чи ви, ма́мо, не зна́єте: у Москаля́ є дочка́? — пита́в він тро́хи зго́дом.

— У яко́го Москаля́, си́ну?

— Що живе́ ко́ло на́шого по́ля ху́тором?

— Не зна́ю, моя́ дити́но. Зна́ю, що була́, — та каза́ли, либо́нь, уме́рла. А що там?

— Та я так пита́ю... нїчо́го.

Розмо́ва увірва́ла ся. Ма́ти засну́ла на полу́. Син лежи́ть на ла́ві. Сон не йде йому́ в го́лову. Ду́шно йому́, мло́сно, пече́ по́під бока́ми, а в ві́чю — вона́ таї́ вона́. „Пропади́ ти, навіже́на!“ — шепо́че він. Перевернув ся з бо́ку на бік, натя́г на го́лову ряднину — не спить ся таї́ го́дї... „Нї, вже не шви́дко ти діждеш, щоб я пішо́в на по́ле!“

— — — —

Недїля. День ви́пав яки́йсь хму́рний. Дощу́ не було́, — тільки десь со́нце заховалось, не́бо сїрими хма́рами обма́залось. Ста́ли благовісти́ти до це́ркви. Чі́пка убра́в ся, пішо́в з ма́тїрю. Верну́ли з це́ркви, пообі́дали. Напоїв Чі́пка коро́ву, коби́лу. Ра́но ще. Хо́дить він по дво́ру, ну́дить ся. — „Хиба́ пі́ти? — ду́має. — Пі́ду... Її не поба́чу — на по́ле полюбу́ю ся“.

Зняв ся й пішо́в. Перехопи́в ся че́рез мість, захо́дить до луки́. Коли́ чу́є — зно́ву тої́ сами́й го́лос. Він уве́сь затруси́в ся, а се́рце — ота́к заходи́ло!

Дївчина сидїла на обніжку, на зелені́й траві́, та пле́ла вінок з роме́ну, соки́рок,[1]) травяно́к[2]) і дру́гих польови́х квіто́к, що тут же недале́ко на луцї розстила́лись чудо́вним цьвітни́м ки́лимом, напува́ли па́хощами повітря. Вона́ сидїла спи́ною до то́го мі́ця, звідкі́ля підкра́в ся Чі́пка. Круго́м не́ї обси́пано було́ квітка́ми, натру́шено трабо́ю; по́вна хвартуши́на то́го польово́го добра́ розстила́лась на колїнах. Дївчина, знай, опуска́ла туди́ то одну́, то дру́гу ру́ку, витяга́ла квіточку по квіточці, підбира́ла оде́н ко́лїр до дру́гого, сплїта́ла до ку́пи, перевя́зуючи гнучки́ми петро́вими батога́ми[3]). Одна́че робо́та ся забра́ла не всї ві́ї думки́: дївчина з ти́ха співа́ла. Тихе́нький подиха́в вітер, вору́шив ві́ї невели́чкі чо́рні ку́чері, що повибива́лись на

---

[1]) Остріжки. [2]) На́бородник луговий. [3]) Батіжник, при́дорожна цико́рия.

вискáх з товстóї та дóвгої косú, мáяв червóною стьóжкою, заплéтеною в кóсу, й розносúв по пóлю журлúву пісню. По сумнóму гóлосу, по задýманому лúчку мóжна булó помітúти, що дíвчина не жúла без лúха.

— Здорóва булá! — гукнýв їй на самé ýхо Чíпка, закрáвшись зза спúни.

Дíвчина кúнулась, затрясла́ ся; схóпилась, щоб утíкáти, та вúсипавши на зéмлю квíткú з хвартушúни, похопúла ся, знóву опустúлась на травý й стáла обóма рукáми гáрбати й кúдати назáд у хвартушúну польовé добрó.

— А кудú ти тепéреньки втечéш від мéне? питáє її Чíпка.

— Я й тíкáти не бýду! — перевíвши дух, одмóвила вонá тай підвéла на йóго свої оксамúтні óчи. — О-ох... тай злякáв же ти менé... хай тобí!

Од іскрúстого пóгляду, од єї гóлосу, сьвíжого та дзвінкóго, так і звів ся Чíпка! — „А хорóшаж якá! а лю́ба та мúла!“ промайнýло у йóго в дýмцї. Він стояв пéред нéю мóвчки та мúлував ся такóю вродлúвою красóю. Мовчáла й вонá, підбирáла квíткú. Він осьмілúв ся — сíв пóруч з нéю.

— Що се бýде? — обізвáв ся він пéршúй, покáзуючи на недоплéтений вінóк.

— Хибá не бáчиш? — вінóк! — аж скрúкнула вонá.

Знóву замóвкли обóє. Він схилúв ся бíля нéї та трóхи лíкоть та скóса поглядáв на єї лúчко, що від такóї несподíваної трівóги зашарíлось, здаєть ся — пашíло пóлумям. Вонá підбирáла квíткú та звя́зувала в невелúчкі пýчечки одномáстних кольóрів. Навкругú тúхо, гáрно, зелéно, тíльки буйні житá з тúха шургáли дóвгими колóскáми, мов розмовля́ли з собóю; од квітóк пáхощі рáзом з повíтрям втягáлись грудьмú, — і лéгко, й мúло булó дúхати.

— Се твоє пóле? — трóхи згóдом, якóсь бóязко, спитáла вонá Чíпку, не одриваючи очúй од вінкá.

— Моє.

— І хлíб твій?

— Мій.

— І то під гáєм, твоє?

— Моє.

— А я ту місци́ну найду́жче лю́блю. Бач, які́ на ї́й га́рні квітки́ расту́ть! — Чі́пка не потра́пив, що ї́й одмо́вити та за́мість то́го уста́вив ся на не́ї очи́ма. Розмо́ва перерва́ла ся. Хвили́на... дві... Чі́пка не спуска́є з не́ї очи́й.

— Чого́ ти ди́виш ся на ме́не? — обізва́ла ся вона́, ски́нувши на йо́го по́гляд. — Диви́сь, яку́ мо́ду ви́гадав... мов зі́сти хо́че!

Чі́пка не одрива́є очи́й. Так йому́ ми́ло диви́ти ся на не́ї.

— Не диви́сь! — скри́кнула вона́ та́й затули́ла йому́ о́чи своє́ю руко́ю.

Вона́ в одну́ мить одня́ла ру́ку. Він знов усьміха́ючись, упя́в свої́ о́чи.

— Не диви́сь! чу́єш?... а то пове́рну ся! — Та взя́ла спра́вдї й поверну́ла ся до йо́го спи́ною.

Чі́пка, як мала́ дити́на, переліз на дру́гий бік та все таки́ заглядає в ві́чі.

— А-а-а, осору́жний! причепа́! не диви́сь, ка́жу! не диви́сь! Та дава́й його́ ві́нко́м по голові́ й по ви́ду би́ти.

— Бий, — ду́ма Чі́пка, — бий ду́жче... бий хоч ці́ли́й вік так, — ті́льки не прого́нь від се́бе...

Вона́ трі́пала об йо́го ві́нко́м, а він ті́льки усьміха́в ся. Ві́нок шви́дко розси́пав ся; головки́ од квіто́к поодлїта́ли; бади́ля вона́ ки́нула геть у траву́.

Розмо́ва знов уни́шкла. Вона́ куди́сь геть-геть диви́лась, а він на не́ї. Повіну́в вітре́ць, розірва́в димча́сту хма́рку, що заступи́ла со́нце; воно́ зпід не́ї ви́пливло в свої́й пи́шній красї й обда́ло їх хви́лями блиску́чого сьві́ту, на́че гаря́чим золоти́м дощем обси́пало. Жита́ зашамоті́ли, піднима́ючи до гори́ свої́ похи́лені колоски́.

Дї́вчина пря́мо гля́нула Чі́пцї в ві́чі, як раз стрі́ла ся з його́ очи́ма та спусти́вши в низ до́вгі й густі́ вії, запита́ла:

— Де ти був, що так до́вго тебе́ ви́дно не було́? Чому́ ти сюди́ не приходи́в?

— Нїко́ли було́, не признаєть ся Чі́пка, а сам собі поду́мав: — чому́ я її не зустрі́чав тут?

— Щож ти ро́биш? — вона́ йому́.

— Ко́ло хазя́йства...

— А в тéбе земля́ ще де є?
— Нї нема́.
— А ха́та є?
— Є.
— А ба́тько та ма́ти? брати́ та се́стри?
— Одна́ ма́ти.
— Деж ти живе́ш?
— У Пі́сках. А ти де?
— Тобі́ навіщо?
— А тиж мене́ пита́ла!
— На щож ти розка́зував?
— Скажи́ хоч, як тебе́ звуть?
— Так, як хлїб жую́ть...
— Чия́ ти?
— Ба́ткова та ма́терина...
— Чудна́ ти.

Він приля́г грудьми́ на зе́млю, підпе́р своє́ лице́ обома́ рука́ми під що́ки та пи́льно-пи́льно задиви́в ся на не́ї.

Не встиг Чі́пка підня́ти го́лову, коли́ чу́є — щось гука́є: „Га́лю!... Га́лю!... Га́лю!...“ — Дї́вчина ки́нула ся, стрепену́ла ся. Чі́пка ди́вить ся то на не́ї, то в той бік, звідкі́ля почу́в ся го́лос.

— Хто то? — пита́є він.

— Не зна́ю! — промо́вила вона́ та як сполохну́та перепе́лка, ра́зом зірва́вшись з гнїзде́чка, прожо́гом пу́рхає в гору́, — так вона́ одско́чила від йо́го, й майну́ла подо́вж жи́та.

Чі́пка підві́в ся, встав, ви́прямив ся, не спуска́в її з очи́й. Вона́, як ви́хор, майну́ла густи́м жи́том; воно́ ті́льки розляга́ло ся за не́ю, як розляга́ють ся хви́лї під на́тиском ду́жої руки́, що керму́є човно́м. Да́лї та да́лї — пролину́вши че́рез квіту́чу луку́, вона́ підня́лась на гору́, ста́ла з очи́й зника́ти. Чі́пка підтю́пцем побіг собі́ на вздогі́н за не́ю. Вона́ скри́ла ся за горо́ю. Він напружи́в но́ги, на́че доганя́в зло́дїя. Ми́ттю ви́скочив на гору́, перевів дух, гля́нув на доли́ну — і йому́ в ві́чі ки́нулось ось що. Ко́ло ху́тора, гон мо́же за дво́є від гре́беню се́го згі́рка, на котрім стоя́в він, під дворо́м стоя́ла товста́, підстаркува́та жі́нка, наста́вивши ру́ку над очи́ма від со́нця та на всю око́лицю гука́ла Га́лю. Дї́вчина бі́гла пря́мо до жі́нки

та ще здале́ка озива́ла ся: — „Чого́ ви? Я — ось! Ось — ось о — за́раз! за́раз!“ Незаба́ром вона́ опини́лась ко́ло жі́нки, та ра́зом оби́дві й пішли́ у двір.

— Ну тепе́р же я зна́ю, чия́ ти! — промо́вив го́лосно Чі́пка й весе́ло поверну́в наза́д.

Пі́сля то́го він аж мов проясни́в ся тро́хи: з лиця́ спа́ла да́вня туга́, з очи́й не виглида́в да́вній сму́ток: став він веселі́ший і привітні́ший; і́нодї мо́жна було́ й пі́сню почу́ти від йо́го... Ща́стє його́ мани́ть до се́бе, пести́ть, голу́бить до́брою наді́єю; сьві́т йому́ лю́бо всьміха́єть ся; ди́вить ся на йо́го Чі́пка не злим о́ком, прислуха́єть ся чутки́м се́рцем; хо́четь ся йому́ ввесь мир обня́ти, вте́рти йому́ сльо́зи, втихоми́рити го́ре...

Пове́рнеть ся він до се́бе ду́мкою, — чу́є, як у голові борю́каєть ся о́страх з наді́єю; то надія подужа́є о́страх, то о́страх надію... Отже надія все таки́ зве́рху! „А мо́же... всьо́го на сьві́тї буває! Часо́м убо́гий покоха́є бага́чку, а бага́чка вбо́гого — тай побери́ть ся...“ А страх зно́ву сполохне́ надію; прорива́єть ся таки́ на верх надія: — „ща́стя, як тря́стя“. І о́чи в йо́го засяю́ть ра́дістю; се́рце затрипо́че в гру́дях вільні́ще.

---

13. Борис Грінченко

(прибране ім'я Василь Чайченко)

ур. 1863. р. в Харківщині з паньскої семї, в котрій завмерла була народна сьвідомість, бо розмова в ній вела ся не інакше як московською мовою. Але вже в низшій ґімназії Грінченкови попала у руки Енеїда Котляревского і Приказки Гребінки і тоді пізнав він свою рідну мову. Колиж прочитав Шевченкового Кобзаря, став відразу українським народовцем і почав писати українською мовою. Замолоду був приневолений залишити дальші науки і заробляти собі на житє канцелярскою роботою. Довгий час був також учителем. Наостанку поселив ся в Києві і всї свої сили жертвує українському письменьству і науцї.

Писаня. Грінченко почав ще в 1880. р. писати українські лїричні і епічні поезиї, драми, оповіданя й повісти, котрі появляли ся в галицких, буковиньских і українських виданях а також окремими збірками. Крім того видав він чимало популярних книжочок для дітий і для народної просьвіти, педаґоґічних, критичних, історично-

літературних і ін. розвідок. Перекладав також твори Шіллєра, Ібзена, Ґетого, Гайного і видав Словар української мови в 4-ох томах. Головне поле діяльности Грінченка є проза, а іменно оповіданє і повість, в котрих зображає побитові картини з народного житя, зачіпає національні і соціяльні теми. В дрібних оповіданях, особливо з дитячого житя, дає нам автор н. пр. в Олесї на основі московскої леґенди про напад Татар тип українського патріотизму і саможертви за рідний край, хоч не конче можливий в реальній дійсности, або в Сестрицї Галї з романтичною закраскою зображений тип родинної любови. В оповіданях Зустріч і Байда доторкує ся Грінченко національного питаня, виводить розмови про українофільство і зображає переміни українофільских демократів в матеріялістів і відступників національної ідеї під впливом західно-европейских радикальних або матеріялістичних думок. Побіч сих оповідань відносять ся до національної теми дві великі повісти Грінченка „Соняшний промінь", котрої провідною думкою є національно-просьвітні змагання Українців, і „На розпутті", в котрій автор, придержуючись реального напряму, намагав ся перевести думку, що ідею націоналїзму можна погодити з ширшою ідеєю людскости.

Переміна ідеалїзму й реалїзму серед молодежи в Росиї в матеріялїзм або байдужність для української справи в старших лїтах, се проява доволї часта, бо малокультурний орґанїзм не в силї видержати довго якунебудь культурну думку. За ідеальні змагання беруть ся там звичайно вельми скрайно або абстрактно, не звертаючи бачности на практичні обставини і потреби, а коли перші проби сих змагань не поведуть ся, тоді опускають руки, стають байдужними і тратять віру навіть в саму ідею. Сї прояви відбили ся своїм впливом і на українській суспільности, серед котрої зустрічаємо також чимало зневіри в свої сили, байдужности і відступства від своєї ідеї національної, а причиняє ся до сего також і неясна, невправна, непрактична, часто рамантична постанова українського національного питаня. Задля того являють ся в повістях Грінченка такі типи як Марко Кравченко (в Соняшнім Промінї), що деклямує патріотичні неясні фрази, або такі неприродні типи, як Демид Гайденко, медик (На Розпутті), що лїтом стає мужиком і ходить за плугом, а зимою є учителем в сїльскій школї, лїкарем, аптикарем і т. д.

Літературне становище. Твори Грінченка збогатили найновійшу українсько-руску літературу, а немала заслуга Грінченка і в тім, що своїми популярними книжечками українськими причиняє ся до розповсюдженя просьвіти в широких верствах українського народу в Росиї, а повістями до прояснення і утриваленя національної ідеї серед української інтеліґенциї. Многосторонною діяльностю і літературною та науковою працею здобув собі Грінченко місце в перших рядах поміж українсько-рускими письменниками.

Соняшний промінь[1]).

(Частина).

Со́нце стоя́ло посе́ред не́ба і пекло́ до́бре, — як ті́льки мо́же воно́ пекти́ в на́ших степа́х в тра́вні місяці. Навкруги́ не було́ ні деревця́ — рі́вний го́лий степ. Ще непоко́шена трава́ степова́я та буя́нії жита́ та пшениці́ блища́ли я́сними хва́рбами під золоти́м со́няшним дощем, бра́ли о́чі. Але той, хто їхав отсе́ тепе́р до́бре второ́ваним шляхо́м, не міг ні́чо́го то́го ба́чити. Густа́ хма́ра сі́рого доїдли́вого пи́лу закрива́ла від йо́го все, лі́зла ємý у ві́чі, у ніс, у ву́ха. Не вважа́ючи на то, що верх у фаето́нї підня́то — а мо́же й са́ме че́рез се — подоро́жний ле́дві міг ди́хати.

— Чи ско́ро доїдемо? — спита́всь він наре́шті у візника́.

— А ось уже́ ско́ро — відмо́вив візни́к і махну́в батого́м на ко́ний.

Ко́ні побігли шви́дче, а подоро́жний почáв дожида́ти ся то́го „ско́ро“. Він вже ки́нувсь обтру́шувати свою́ оде́жу, а си́лкувавсь ті́льки, схили́вшись у куто́чок, хоч ма́ло-небага́то зберегти́ від пи́лу о́чі та ніс. А сам ду́мав тим ча́сом:

— Ну, маро́ю приїду до панів!

Пани́, до котри́х він їхав, се були́ Городи́нські, бага́ті пани́, що ма́ли ти́сяч до десяти́ десяти́н землі, жи́ли здебільшого на селі́ і ті́льки взимку́, місяців на три приїзди́ли до ґуберні́яльного міста, з котро́го отсе́ їхав наш подоро́жний студе́нт оста́ннього ку́рсу істори́чно-фільольоґі́чного факульте́ту, Марко́ Кравче́нко. Він се́го ро́ку кінча́в університе́т, і ті́льки де́які екза́мени відсу́нено було́ на о́сінь. Стари́й пан Горди́нський надрукува́в в часо́писи опо́вістку, що бажа́є ма́ти учителя для си́на, ґімназія́ста, що́ не здав екза́мену і в осени́ му́сів здава́ти йо́го вдру́ге. Марко́ Кравче́нко приніс йому́ до́брі рекоменда́ції і пан покли́кав є́го до се́бе на лі́то. Марко́ви одна́к тре́ба було́ на лі́то куди́сь їхати, бо він з то́го ті́льки й жив і себе́ в університе́ті держа́в, що заробля́в, учачи́ недоте́пних ґімназія́стів. Се була́ важка́ робо́та. Встань вра́нці, біжи́ в університе́т,

---

[1]) Гл. Чит. I. р. уч. сем. ст. 200, 205, 207, 225, 227, 229, 236, 239, 240, 242, 243, 245—247, 249. Чит. II. р. уч. сем. ст. 240, 274. 277, 281, 291, 301. Чит. для шк. вид. ст. 139.

а вийшовши з його поспішайсь верствй за три до одного хлопця з третьої кляси реальної школи. Хлопець нерозумний, до того лінивий, — вчити його — лишенько; але щож робити? — се давало Кравченкови десять рублїв на місяць, а деякі його товариші робили теж саме й за пять.

і в його був ще другий учень — геть геть аж на тому краї міста — і той вже за пять рублїв. Сими пятнайцятьма рублями на місяць він і жив усю останню зиму, поки скінчило ся вчиттй. Звісно, їх не дуже ставало на життя, часто й густо доводилось не обідати, а живити ся самим чаєм, але Марко Кравченко до сего вже звик. Чи такиж єму, синови мійского чоботаря, лякати ся того? Батько тягсь з останньої копійки, щоб вивчити сина, посилав єго до початкової школи, тодї віддав до повітової. Там побачили, що в Марка є голова і порадили батькови віддати єго до ґімназиї. Довго чухавсь батько (матері не було — вже давно вмерла, застудившись на річці, де прала білизну, бо була прачка), довго думав, а далї сказав:

— Він же в мене один! Може колись подякує.

І він віддав свого Марка до ґімназиї. Пять років ще робив він з усїєї сили, віддаючи увесь свій заробіток на сина.

Матери смерть була першим великим Марковим горем. Тодї було єму вісїм років. Він остався сам без ласкавого материного пестування. Батько був добрий, але батько був не мати. І се була перша хмара, що лягла на хлопцеву душу. Другою хмарою було те, що батько почав пити. І він мучивсь, дивлячись на батька і се зробило хлопця дуже рано серйозним, замисленим. З тринайцяти років почав вже він думати про таке, що інший про його не дума і в двайцять.

Не відразу зявив ся в його такий погляд. Єго дитяча голова довго мучилась та думала, поки що змогла надумати, але як се стало ся, — Марко закохався в осьвітї, почав бачити в їй усю мету свого житя. Він не тільки вчивсь того, чого вчили в ґімназиї, але читав багато, добуваючи книжки де тільки міг. Читання було безсистемне, але всеж дещо давало хлопцеви, давало хоч невеличку загальну осьвіту, розвиток, котрого не мали єго товариші-ґімназияти. І що далї він читав, то більш розсувалась

пе́ред їм завіса, що хова́ла від йо́го де́які ці́кáві є́му пи́таня. Але тут тра́пило ся несподі́ване ли́хо: пя́ний ба́тько впав на у́лиці і не верну́вся усю́ ніч до до́му. Вра́нці є́го зна́йдено заме́рзлого.

Страшни́й вплив зроби́ло се на ду́шу шіснайцятирі́чньому хло́пцеви. Скі́льки він перему́чивсь за той час, по́ки се хоч тро́хи забу́ло ся, — він і тепе́р не мо́же спокі́йно зга́дувати. Але одно́ зіста́ло ся і ні́ко́ли не забу́деть ся: те, що він нами́слив, си́дячи над ба́тьковим тру́пом. Він ду́мав:

— У тяжкі́й робо́ті звіку́вали свій вік ма́ти й ба́тько. Ма́ти і вме́рла з тіє́ї робо́ти. Ба́тькож робив ще, не покла́даючи рук. Він робив свою́ важку́ неці́ка́ву пра́цю що дня, і з чого́ він міг розва́жити ся? Не з сі́є́ї, запе́вне, пра́ці, — а́ле й і́ншого ні́чо́го не було́. Ба́тько був неписьме́нний і на́віть кни́жки не міг прочита́ти.

І Ма́рко, здріга́ючись з о́страху, уявля́в собі те́мне, безпро́сьвітне ба́тькове життя́: пра́ця, пра́ця, пра́ця — і бі́льше ні́чо́го. На́щож та пра́ця? Яка́ є́ї мета́? Яка́ мета́ усього́ ба́тькового життя́?

Ма́рко зга́дував, що так живу́ть усі́ міські́ робі́тники. Він не знав, як живу́ть селя́ни, а́ле ду́мав, що й там теж. І він почина́в ляка́тись. На́щож таке́ життя́? Є́го ба́тько на́віть про Христо́ву нау́ку дізна́всь ті́льки від си́на, а то ті́льки знав одно́: що був Христо́с... На щож таке́ життя́? І до чо́го таке́ життя́ доведе́? І Ма́рко ду́мав, що таке́ життя́ доведе́ до здичі́ння...

Як же запобі́гти сьо́му? Де ви́хід? Ма́рко знов ба́чив є́го ті́льки в одно́му — в осьві́ті. Він ще ма́ло ду́мав тоді́ про соция́льні та економі́чні обста́вини, а все склада́в на осьві́ту. І з то́го часу́ він зроби́всь бо́рцем за не́ї. Він заприся́га́вся в душі́ відда́ти своє́ життя́ на слу́ження просьві́ті... Пото́м є́го по́гляд поширша́в. Він поба́чив, що тут були́ ще й і́нші причи́ни — соция́льні та економі́чні. Він і їх поча́в ма́ти на ува́зі, а́леж ні́ тро́хи не ки́нув бу́ти прихи́льником просьві́ти.

На сі́мна́йцятому ро́ці він прочита́в „Кобзаря́“. Ди́вний вплив зроби́ла на йо́го та кни́га. До́сі він чита́в ті́льки моско́вські книжки́ і ту мо́ву, котро́ю пи́сано „Кобзаря́“, уважа́в проста́цьким жарго́ном, на́віть прикме́тою

неосьві́ти. Алеж по́гляди, що вислó́влював поéт тіéю простáцькою мóвою, були́ чáсто й гýсто Марко́ві по́гляди, або́ — крáще сказáти — нáтхнене поéтове слóво робúло такúй вплив на впечатлúву дýшу у молодóго хлóпця, що він мýсїв віддавáти ся éмý затóго[1]) без бóю. Щúра любóв до мáтері та до бáтька у Мáрка ще побільшúлась любóвю до їх, я́ко до нещáсних, затóптаних життя́м людúй. Сю любóв він переносúв потім на усїх убóгих та знесúлених, працю́ючих та знатýжених. Се був несьвідомий по́ки йому́ самóму демóкрáтизм. Не дúвнож, що як до éго́ душі́ доторкнýла ся демократúчна течія в фóрмі висóкого поетúчного слóва — сей несьвідомий демокрáтизм мýсїв стáти ся самосьвідомим. Але як Мáрко прочитáв:

І день ідé, і нiч ідé,
І, гóлову схопúвши в рýки,
Дивýю ся, чомý не йде
Апóстол прáвди і наýки, —

він забýв, що се пúсано простáцьким жарґóном. Декільки книжóк з істóрії вкраїньскої доробúли Шевчéнкове дїло: Мáрко Кравчéнко зрозумíв, хто він і якóї просьвíти мýсить бажáти тóму тéмному нáродови, про котрúй він дýмав...

Вáжко було́ жúти Марко́ви пíсля бáтькової смéрти. У йóго зістáла ся поганéнька бáтькова халýпка, в котрíй воні́ з бáтьком жúли, — тай тíлькиж. Тодí то почáв він жúти привáтними лéкциями, та живé íми й дóсї. Тóго й тепéр íде до пáна Городúнського. Пятнáйцять рублíв на мíсяць, кватúра, харч — чи що дняж трапля́єть ся такá рíч? І Мáрко Кравчéнко був рáдий, що так дóбре склáло ся. Він вúїхав вчóра врáнці, попрощáвшись з своїм щúрим дрýгом, товáришом-студéнтом, Семéном Лїсóвським, з котрúм він в мíстї й жив вкýпі, — і отсé тепéр незабáром вже й приíде до пáньства.

— Та чи скóрож ми доїдемо? знов спитáвсь він у візникá, прокúнувшись од своїх думóк.

— А ось зáраз — відмóвив éмý візнúк і показáв кудúсь батогóм: — он!

---

[1]) Мáйже, ось-ось.

Ма́рко гля́нув і поба́чив побли́зу вже сло́боду в ба́лці. Похи́туючись по скеля́стій пори́тій доро́зі, фаєто́н зїхав у ту ба́лку і шви́дко пробіг невели́чку слобі́дку, що як і всї степові се́ла, була́ вбо́га на де́рева та бага́та на гли́ну та на ка́мінь. На краї слободи́, у вели́кому саду́, вздрів Ма́рко бі́лий па́ньский буди́нок. Ко́нї шви́дко підбігли під рунду́к. Ма́рко ви́скочив з фаєто́ну і за́раз же поба́чив невисо́ку та огря́дну по́стать у лїтні́й па́левій[1]) оде́жі та в соломя́ному бри́лї. Пан той стоя́в тро́хи на бік від рундука́ спи́ною до Ма́рка і з кимсь бала́кав. Почу́вши гу́ркот від по́возу він оберну́всь, і Ма́рко пізна́в само́го па́на Гордийського. Його́ смугля́ве чепу́рне обли́ччя кінча́лось дво́ма до́вгими бакенба́рдами, чо́рними, аж блеску́чими, про́між котри́ми місти́ло ся си́те, чи́сто ви́голене підборі́ддя; ка́рі о́чі були́ швидкі й блиску́чі — дарма́ що па́нови було́ більш пятидесяти́ рокі́в; тільки чепу́рно сформо́вана голова́ була́ тро́хи ли́са. Він мото́рно пішо́в до Ма́рка.

— Про́симо! про́симо! ду́же ра́дий! — промо́вив він до йо́го, стиска́ючи ру́ку. Про́симо!

І він повів був його́ на рунду́к. Але гля́нувши на Ма́ркове обли́ччя та й на всю оде́жу, зупини́всь.

— Одна́че! ви відра́зу до́бре познайо́мились з на́шим пи́лом. Коли́ так, то ду́маю, що вам більш тепе́р хо́четь ся пі́ти в свою́ ха́ту. — Григо́рий! — гукну́в він на льо́кая, проведи́ їх на флїґель![2]) — і дода́в Ма́ркови: Як тільки приберетесь, про́симо до обі́ду!

Ви́голений льо́кай узя́в з фаєто́ну лего́нький Ма́ркiв чемода́н[3]), на котри́й він гля́нув тро́хи ско́са, і повів Ма́рка че́рез двір у невели́чкий стари́й буди́нок, що звавсь флїґелем. В йо́му нїхто́ не жив, хіба́ го́стї і́нодї ночува́ли, і отсе́ там ви́готовано ха́тку Марко́ви.

Ма́рко зві́сно попроха́в умива́ти ся. Льо́кай сказа́в: — „До́бре“ і ви́йшов геть. Через кільки хвили́н хло́пець уні́с в ха́ту вми́вання. Ма́рко, під товсти́м ша́ром пи́лу, спра́вдї скида́в ся на Ора́па[4]) і залюбки́ ви́мивсь і пере-

---

[1]) Лїтна́ о́дїж жовта́вої кра́ски. [2]) Офіци́ни. [3]) Куфе́рок. [4]) Араб.

дя́гсь. Ско́ро скінчи́в те, почу́в, що ко́ло буди́нку задзво́нено в невели́чкий дзвін.

— Що то? — спита́вся він у хло́пця.

— Обі́д. Скликаю́ть усі́х — мо́же хто в саду́ або́ ще де.

Ма́рко пішо́в до па́ньского буди́нку і знов стрів у дворі па́на Горди́нського.

— А що? причепу́рились? — згукну́в той весе́ло. — Ото́ до́бре! Ході́ть же тепе́р обі́дати!

І він повів за собо́ю Ма́рка. Перейшо́вши рунду́к[1]) та передпокі́й, увійшли́ вони́ у вели́ку са́лю, се́ред котро́ї стоя́в чимали́й сті́л, гото́вий до обі́ду. В ха́ті була́ вже вся сі́мя Городи́нських. Пан за́раз же рекомендува́в Ма́рка свої́й жі́нці:

— Отсе́ наш ме́нтор! — весе́ло скри́кнув він. — Ма́рко... вибача́йте — забу́всь!

— Ма́рко Петро́вич Кравче́нко! — пособи́в па́нови Ма́рко...

— Ма́рко Петро́вич Кравче́нко! А се моя́ жі́нка — Ма́рия Семені́вна.

Ма́рия Семені́вна була́ висо́ка й худа́ па́нї, одя́гнена, не вважа́ючи на те, що се було́ на селі́, відпові́дно всі́м вима́ганням етике́ту. Коли́сь чепу́рне є́ї обли́ччя, було́ тепе́р сухе́ й сувóре і о́чі дивились неприхи́льно. Вона́ здава́лась ду́же старі́йшою від сво́го чоловіка. На Ма́ркове привіта́ння вона́ з ле́гка й з го́рда хоті́ла ки́внути головóю. Але Ма́рко, зви́кши до студе́нтського звича́ю, простя́г їй ру́ку. Вона́ му́сїла зроби́ти теж, що й він, і пода́ла йому́ два па́льці.

— Ну, сї́й добро́дїйці я, здає́ть ся, не ду́же до вподо́би — поду́мав Ма́рко, поміти́вши, як па́нї привита́ла ся.

— А се моя́ дочка́ — Катери́на Дмитрі́вна. А се ваш у́чень!

Пан так шви́дко поверта́вся, що Ма́рко не встиг на́віть і гля́нути до́бре на сих двох, як він згукну́в:

— Ну, а тепе́р сї́да́ймо обі́дати!

— Отсе́ до́бре! — озва́вся хтось з кутка́. — А мене́ й забу́ли! — Го́лос був пова́жний, значни́й.

---

[1]) Ґа́нок.

Ма́рко гля́нув і поба́чив струнко́го й чепу́рного панка́, ви́шлїхтуваного та чисте́нького, з гладе́нько зачі́саним коро́тким воло́ссям, з підстри́женою по францу́ському бори́дкою, що не без пова́ги виступа́в з кутка́.

— А ти й сам швидки́й! — пошуткува́в пан Городи́нський і дода́в: Мій син!

— Іва́н Дмитро́вич Городи́нський! — домо́вив пано́к урочи́сто і подаючи́ Марко́ви ру́ку.

— Ну, сїда́ймо, сїда́ймо, бо їсти хо́четь ся! — скри́кнув пан і сам пе́рший сїв, посади́вши ко́ло се́бе Ма́рка.

— А ну́те лише́нь пе́ред обі́дом, щоб кра́ще їло ся! промо́вив пан, беручи́ пля́шечку з горі́лкою. І він нали́в си́нови й собі: Ма́рко не схотїв.

— Отаки́й же з вас і робітник бу́де! — пожартува́в пан і переки́нув ча́рку в рот.

Пан Городи́нський, як і всї навкру́г, бала́кав по моско́вськи, а́ле і́нодї, як і се́го разу́, вжива́в украї́ньскі прика́зки, що очеви́дьки не зо́всїм подо́бало ся па́нї, котра́ що разу́ в таки́х випа́дках яко́сь особли́во мо́рщила ніс.

Почали́ їсти і на де́який час усї змо́вкли — чу́ти було́ саме́ сьо́рбання. Ма́рко міг по́ки тро́хи роздиви́ти ся. За столо́м сидїла вся сїмя́ Городи́нських, лїчучи́ сюди́ й мале́ньку дочку́ з приста́рілою па́нїєю, котру́ Марко́ви за по́спіхом не рекомендува́ли і про котру́ Ма́рко зрозумів, що се ґубернантка на́йменчої па́нської дочки́, Францу́зка, котра́ як потім він дізна́всь, не вміла й сло́ва по росси́йському. Ко́ло не́ї про́сто Ма́рка, сидїла ста́рша дочка́ — Катери́на. Бі́ля Ма́рка сїв Іва́н Дмитро́вич, а за їм у бі́лій ґімназия́льній соро́чцї худи́й, на по́гляд сонли́вий хло́пець ро́ків чотирна́йцяти — Ма́рків у́чень. Ма́рко перебі́г по йо́му очи́ма, перебі́г очи́ма по дївчинцї та ґубернантцї і зупини́всь на Катери́нї Дмитрівнї. Як і вся сїмя́, вона́ була́ чепу́рна. Тро́хи довге́ньке обли́ччя, тонки́й рівний ніс, рівні чо́рні бро́ви; обли́ччя більш худе́, нїж по́вне; ви́раз споки́йний, тро́хи гордови́тий; на гордови́тість та ене́рґію натяка́ла й постано́ва голови́ — тро́хи наза́д; чо́рне воло́сся з рівним про́дїлом додава́ло ще більш пова́жности се́му обли́ччю. Марко́ви вона́ не сподо́бала ся; тільки о́чі, по́гляд котри́х він випа́дком пійма́в, були́ такіж ка́рі, як у ба́тька, а́ле тро́хи го́рді.

— Па́ньска вро́да! — поду́мав Ма́рко і спусти́в о́чі.

— Ну, щож у вас ново́го в мі́стї? — озва́всь пан, ви́ївши до́бру тарі́лку ю́шки та втира́ючись розго́рненою серве́ткою. — Мабу́ть пил, спе́ка — таке́, що й не проди́хнеш?

— Та воно́ і в нас то́го добра́ чима́ло, — промо́вила Катери́на Дмитрі́вна.

— Пра́вда! пра́вда! — засьмія́всь пан. — Ма́рко... вибача́йте... Ге́, Ма́рко Петро́вич таки́й прии́хав, що мабу́ть до́вго змива́в з се́бе на́шу степову́ пилю́гу. Ну, та се нї́чо́го, — на те в нас є ске́ля.

— Па́па за́всїди ко́жну нову́ люди́ну насампере́д знайо́мить зо ске́лею, — знов промо́вила осьміхну́вшись Катери́на Дмитрі́вна.

— А щож? — скри́кнув пан, — хиба́ не га́рно? Ось поба́чите, Ма́рку Петро́вичу, я вам пока́жу. Так щож у вас ново́го в мі́стї?

— Та мабу́ть нї́чо́го нема́, о́пріч то́го, що ви й самі зна́єте з ґазе́т, — одмо́вив Ма́рко.

— Та що там ті ґазе́ти пи́шуть? — сказа́в пан. — Нїко́ли їх чита́ти — от хиба́ „Лучъ“ і́нодї почита́єш. А ти вже й сьмі́єш ся? — обернувсь він до си́на, помі́тивши в єго́ на гу́бах у́сьміх. — Зна́єте, Ма́рку Петро́вичу, Іва́н з ме́не усе́ сьмі́ють ся — він там мо́дний бюрокра́т, петербу́рський урядо́вець, — се він, ба́чите, до нас на лі́то одпочи́ти прии́хав, — так він сьмі́ють ся з ме́не, що я і́нодї „Лучъ“ чита́ю. А менї подо́бає ть ся! Я як ще був офіци́ром... Ах, за́раз! — скри́кнув пан, зупини́вшись і поча́в бра́ти пече́ню, котру́ вже давно́ держа́в бі́ля йо́го льо́кай. Набра́вши чима́ло, він заходи́всь їсти і вже по́ки не бала́кав.

— А ви давно́ з Петербу́рга? — спита́всь Ма́рко в си́на, аби́ не сидї́ти мо́вчки.

— Та вже два ти́жнї, — відмо́вив той. — Єго́ очивидьки шокірува́ли[1]) ба́тькові слова́ про йо́го і він тро́хи зневажли́во забала́кав: — Ну́дно! Воно́, звісно, га́рно — се чи́сте повітря, сад... Я тут роди́всь, хоча́ ріс у мі́стї... Але ж мов відрі́заний від сьві́ту. Живучи в Перербу́рзї, ро́блючи своє́ ді́ло, чу́єш, що ти части́на вели́кого, могу́тного ме-

[1]) Немило вражати.

ханїзму, котрий захóплює величéзний райóн, знáєш, що не райóн той, а ти над їм панýєш. А тут!...

Панóк зробúв погордлúвий жест і вдався до печéнї.

— А тут що? — спитáвсь Мáрко.

— Тут природа гнїтить!

— Природа гнїтить? — здивувáв ся Мáрко.

— Егеж! Сей степ нескінчений, сї скéлї страшéннї, котрі чогóсь залїзли сéред сéго степý, примýшують вас що годúни, що хвилúни розумíти, що ви малéнькі, мізéрні. І всюди природа гнїтить і дошкуля: сóнце не хóче грíти, а нестерпýче печé, абó не грíє зóвсїм тодї, як трéба; пил засипá глóтку[1]) й ніс; дощ лллé зóвсїм не тодї, як єгó бажáють...

— Алеж се незмінний лад! Деж ви інше знáйдете? — спитáвсь Мáрко.

Іван Дмитрóвич трóхи помовчáв. Він зрýчними рýхами дорізав остáнній шматóчок печéнї, не поспішáючись положúв її в рот, розжувáв, проковтнýв і тодї вже відмóвив Маркóви докторáльним тóном:

— Людúна мáє рóзум, щоб скоряти собí природу. І вонá її скорúла — у містáх. Подивíть ся там. Я в своїй тéплій кватúрі, в своéму впокíйному пóвозови, а найбільш в своїй робітнї — в канцелярії — почуваю себé пáном свóго життя.

— Дýже оригінáльний пóгляд на природу! — сказáв усьміхáючись Мáрко.

— З котрúм я нїяк не мóжу погодúти ся! — додáла Катерúна Дмитрівна.

— Та ми знáємо, що ти ентузіястка природи! — трóхи іронїчно сказáв брат.

— Зóвсїм не ентузіястка, — відмóвила дівчина, — а тільки не мóжу нїяк погодúти ся з такúм пóглядом на природу. То на твою дýмку машúна крáща від живої істóти?

— Здебільшого, — абú гáрно булá зроблена. Тиж зрозумíй! Ось тобí паралéля. Їду я по степý. Сóнце печé, за-

---

[1]) Гортáнка.

по́сить пил. Від со́нця страше́нно боли́ть голова́, пил не да́є ди́хати. Вто́млені ко́ні ле́дві пле́нтають ся. Коли́ се несподі́вано дощ! Пил зміша́всь з водо́ю і брудні пото́ки течу́ть мені по обли́ччю, біжа́ть за спи́ну. Я трушу́сь, уве́сь мо́крий з хо́лоду, і не мо́жу ру́шити з місця, бо пото́млені ко́ні не ви́тягнуть з грязю́ки. Се твоя́ приро́да. І тепе́р зрівня́й з сим мене́ в мої́й канцеля́рії. Сидячи́ на мягко́му кріслі́, у помі́рно нато́пленій чи́стій та чепу́рній ха́ті, рі́ша́ючи спра́ви, котрі́ ма́ють значі́ння для усі́є́ї Ро́сиї, я почува́ю себе́ па́ном, царе́м над сі́є́ю приро́дою, над людьми́...

— Він ду́ма, що з свої́ канцеля́рії переро́бить приро́ду, — забала́кав пан. — Не пога́но було́б, як би дощ іш о́в у нас тоді́, як тре́ба. Було́б ду́же до́бре, як би він слу́хавсь ва́ших офіція́льних на́казів. Але ж до се́го ва́ші канцеля́рії ні́коли не дося́гнуть...

— Ду́же можли́во! — перепини́в Іва́н Дмитро́вич ба́тька, — хоча́... Є́сть же прое́кти роби́ти шту́чний дощ. Держа́ва мо́же взя́ти се ді́ло на се́бе і кермува́ти їм на ко́ристь усі́м. Бо тільки у́ряд мо́же роби́ти таке́ вели́ке ді́ло. Тай що у́ряд не ро́бить? Усе́! Я диву́ю ся, як ви не ба́чите, що усе́ життя́ проня́те є́го́ вли́вом, що усю́ди є́го́ ви́дко.

— Та що з то́го? — озва́всь пан.

— Як що? — гаря́че відказа́в син. — Як що? Уряд держи́ть стрі́й грома́дський. Як би не у́ряд, то стрі́й той му́сїв би ста́ти безла́ддям, буди́нок му́сїв би розвали́ти ся.

— Мені́ здає́ть ся, — сказа́в Ма́рко, — що ви ду́же бага́то надає́те значі́ння у́рядови.

— Чому́, коли́ ва́ша ла́ска?

— Та мені́ здає́ть ся, що у́ряд не мо́же держа́ти грома́дського стро́ю. Він спра́вдї мо́же підтри́мувати є́го́, пособля́ти де́якому ладу́ в то́му стро́ю, але́ держа́ти — ні́!

— А хтож є́го́ держи́ть?

— Си́ла ре́чі само́ї. Фо́рми житьові́ вироблю́ють ся взаємодія́нням усі́х житьови́х сил і тим же й держа́ть ся, а не урядо́вими за́ходами.

— Стара́ істо́рия! Се, коли́ хо́чете, ана́рхізм. Ба́чили ми, що дава́ло лю́дям таке́ взаємодія́ння житьови́х сил!

Де вже більшої во́лї їм, як у Фра́нциї було́, а що ви́йшло з то́ї револю́циї? Нїчо́го, о́пріч теро́ру та безла́ддя. І що ви́йшло тепе́р з Фра́нциї? Нїчо́го, о́пріч безла́ддя, бо республика́нський у́ряд — не у́ряд. Але я відби́всь на бік. Я хотїв сказа́ти, що спра́вжне осьві́чена люди́на не мо́же почува́ти нїя́ких симпа́тій до приро́ди, бо му́сить зви́кнути до цивілїзо́ваних форм життя́. Гля́ньте в істо́рию лю́дскости! Коли́ на́йближче люди́на до приро́ди? Тодї, як вона́ живе́ ди́ко, по зьвіря́чому. Але де да́лї вона́ цивілїзу́єть ся, то більш відхо́дить від приро́ди і се зо́всїм натура́льно. Чоловік почина́ виробля́ти не ті фо́рми життя́, які накида́ єму́ приро́да, а ті, які вима́гають здобу́тки цивілїза́циї — таки́м по́битом склада́єть ся держа́вний стрій. І що не кажі́ть, а тверди́й у́ряд, котри́й усе́ держи́ть на припо́нї, усе́ зна́, до всьо́го догляда́єть ся...

— Се пра́вда, що за всїм догляда́єть ся! — скри́кнув весе́лий пан, котро́му надоку́чила ся розмо́ва. Ось у нас репрезента́нт ва́шого у́ряду — уря́дник. Так той приїзди́ть коли́сь до ме́не, — за́раз і доглядї́в ся: „Гусочки́, — ка́же, — у вас га́рні! Хоч би з па́рочку менї́!...“ І стари́й пан зареготáвсь.

— Ну, що там уря́дник? Що таке́ уря́дник? — невдово́лено відказа́в Іва́н Дмитро́вич.

— Чому́? — промо́вила Катери́на Дмитрівна — і Марко́ви зда́лось що в єї го́лосї задзвенї́ла іронї́чна но́тка. — Чому́? Адже і він части́на ва́шого всемогу́тнього механї́зму!

Іва́н Дмитро́вич нїчо́го не міг відмо́вити, бо туж мить поча́ли встава́ти зза сто́лу.

— Ну, а тепе́р мо́жна й відпочи́ти! — промо́вив пан. — Ви, молоді́ лю́ди, пі́сля обі́ду не спите́, а менї́ не пога́но.

І він пішо́в відпочива́ти. Ма́рко теж пішо́в у свою́ ха́ту, а́ле не вважа́ючи на безсо́нну ніч у ваґо́нї, засну́ти не міг під впли́вом нови́х вражі́нь.

Мину́ло де́кільки день, по́ки Ма́рко обго́втав ся та звик до ново́ї обстано́ви, до нови́х люди́й. Сїмя́, в котру́ довело́сь потра́пити Марко́ви, була́ бага́та па́нська сїмя́. Стари́й пан Городи́нський ще за́молоду служи́в у ві́йську. З тре́тьої

чи з четвéртої кля́си ґімнáзиї пішóв він до війська, і гу́лянки з товáришами та кáрти далéко більш сподóбали ся паничéви, нїж скучні ґімназия́льні лéкциї. За весéлу вдáчу та затé, що щéдро си́пав грішми — улю́блено єгó нóміж товáришами. Бáтькова смерть приму́сила єгó поки́нути слу́жбу пору́чником та взя́ти ся до хазя́йства. Запакувáвшись на селї, він ду́же „змужи́чив ся“, як про йóго казáли єгó аристократи́чні знайóмі, — себ то відби́всь від мійськи́х зáвичок та смакíв і нáвіть балáкав трóхи по простáцькому. Се однáк не навчи́ло єгó дóбре хазяйнувáти, і хочá оконóмія єгó вміла дóбре витягáти копі́йчину з усю́ди і мáти в твердíй руцї мужикíв з окóлицї, та се роби́в не сам пан, а управи́тель з Москалї́в, котрóго він мав у сéбе. Пан же мáло до чóго встрявáв, бо люби́в солóдко попоїсти, гáрно попоспáти та на дозвíллї порегота́ти ся за весéлою розмóвою. Був він затóго неосьвíчений, бо що вчив — забу́в, а читáв хибá „Лучъ“ та „Московскія Вѣдомости“ — тай над остáннїми дрімáв. А проте такáж булá більшість сїльски́х панíв, а ще більш — панкíв, — то пан Городи́нський нїчи́м і не відрізня́в ся від їх. Був же чоловíк не злий і мужики́ нáвіть хвали́ли єгó часóм, хочá нїкóли не хвали́ли єгó оконóмії.

Єгó жíнка булá більша панї, як він. Вонá булá дочкá ду́же багáтої пáнської сїмї, ще й з ріднї якóмусь князéви, чи ґрáфови. Тим то сїмя́ єї жи́ла по аристократи́чному. Мáрию Семенíвну ви́ховано в інститу́тї і готóвано зáміж коли́ не за царéнка, чи князéнка, то у вся́кому разї за ґенерáла. Самá вонá ни́жче ґенерáла не спускáла з очи́й. Вонó мóже так би й стáло ся, та трáпило ся несподїване ли́хо: в одéн чудови́й день бáтько збанкрутувáв і вся сїмя́ му́сїла ви́їхати з блиску́чого Петербу́рга на селó, де зістáвсь їй ще невели́чкий клáптик землї, котри́й був тепéр єди́не єї богáтство. Відмíна булá вели́ка і нїхтó з чималóї сїмї (у Мáриї Семенíвни булó ще двóє братíв та три сéстрі — усї мéнші від нéї) не міг погоди́ти ся з нéю. А погоди́ти ся булó трéба, бо іншого спóсобу жи́ти не булó. Спершу́ Мáрия Семенíвна все сподївáла ся, що ось-ось прилети́ть яки́йсь молоди́й гéрой — хоч не царéнко, áле у вся́кому разї таки́й, що коли́сь бу́де ґенерáлом — і як той казкови́й принц розíрве тéрня вбóжества і своїм поцїлу́нком покли́че

її до нового життя. Але час ішов, а молодий герой не приходив. Панна спустила навіть трохи нижче: вона вдовольнилась би й просто офіцером, аби багатим. Але й той не приходив.

Так досиділа вона до двайцяти трьох років. Життя, що здавало ся дочасним, мусїло зробити ся їй довішним. Минув ще рік і вона вже втратила надію. Як тут нагодився Городинський, що був сусїдою їх на селї. Він закохався у двайцяти-чотирьохлїтню вродницю[1]) і посватав її. Подружжя Марії Семенівнї здавало ся зовсїм небажаним. Що за манери, розмова, яка грубість мужича — пхе! Чи могло же се все подобати ся їй, що зросла серед тонкої атмосфери московського институту та петербурських балїв? — Алеж сей степовий ведмідь багатий! — казали їй родичі. — Мусиш йти, бо нїчого не висидиш... Вона се й сама розуміла і пішла за молодчого від неї на два роки Городинського. Вона пішла, почуваючи, що приносить жертву, і нїколи не могла погодити ся з своїм становищем. І досї вона поводилась так, мов би вона голова аристократичньої господи, а чоловік дещо інше... Не змігши знайти в йому задоволнення своїм аристократичним бажанням, бо він одружившись і не подумав кинути господарство та везти свою жінку блищати на великаньских балях, як то їй бажало ся, — вона вдовольняла себе хоч тим, що свої панські погляди, свій аристократичний сьвітогляд прищеплювала дїтям. Вона досягла того, що сина віддано до одної з найаристократичнїйших педаґоґічних институций у Петербурзї, дипльом котрої давав хлопцеви надію на добру бюрократичну кариєру. І з сина вийшов чудовий бюрократ, на котрого не могла досить надивити ся мати; кариєра єго була забезпечена, бо й тепер він уже мав чималу офіцияльну посаду.

Але ще більший вплив мала пані Городинська на старшу дочку. Вона натовкла їй голову чудернацькими думками про вищість панської породи, про те, що вона, Катерина, призначена до блискучої долї і т. і. — сказати відразу — вона робила з дочкою те, що роблено замолоду з нею самою і мала великий вплив в сему напрямку, хоча

[1]) Красавиця.

Катери́на, ма́ючи чимали́й ро́зум і самоста́йну нату́ру, не за́всїди годи́лась, нї з матери́ними по́глядами, нї з матери́ним, доси́ть суво́рим режі́мом[1]). Мето́ю матери́ною було́ — ви́ховати дочку́ у то́муж інститу́тї, де вона́ й сама́ вчи́ла ся. Але інститу́т був у Москві́, а вони́ жи́ли се́ред украї́ньских степі́в, і ба́тькови зо́всїм не хотї́ло ся запрото́рювати так дале́ко дочку́. Що нї роби́ла Ма́рия Семені́вна, а́ле за́всїди пло́хий пан Городи́нський се́го разу́ був надзвича́йно упе́ртий. Ма́рия Семені́вна зго́жувалась уже́ на яки́й бли́жчий інститу́т; а́ле пан Городи́нський безапеляци́йно сказа́в, що всї інститу́ти нїчо́го не ва́рті і що він відда́сть дочку́ до ґімна́зиї, як то всї ро́блять. Тако́ю ду́мкою про інститу́ти він страше́нно образи́в жі́нку, а́ле не відміни́в сво́го по́гляду: Катери́на му́сїла вчи́ти ся в ґімна́зиї. А про те Ма́рия Семені́вна тро́хи розва́жилась: з одно́го бо́ку вона́ дізна́лась, що у тій же ґімна́зиї вчить ся й ґубернато́рська дочка́, а з дру́гого — вона́ примудрува́лась так обста́вити Катери́нине житя́ в мі́стї, що дї́вчина, ма́ючи па́ньскі нахи́льности, відразу́ опини́ла ся в ґімна́зиї се́ред то́го невели́чкого гуртка́ панні́в, котри́х по́други дра́жнють аристокра́тками, па́нїями і т. і. То́му впли́вови, котро́го так боя́ла ся від ґімна́зиї Ма́рия Семені́вна, Катери́на зато́го не підпа́ла і не „зопсува́лась“ або́ „зопсува́лась“ ду́же ма́ло.

Марко́ви па́нї Городи́нська за́раз же спершу́ не сподо́балась. За́всїди мовча́зна та тро́хи суво́ра, вона́ поводи́лась з їм яко́сь особли́во з го́рда, хоча́ за́всїди ду́же ввічли́во. Ма́рко та вона́ зато́го нїко́ли не бала́кали. Не ду́же розбала́кував Ма́рко з Іва́ном Дмитро́вичом. Сей молоди́й адмінїстра́тор, суму́ючи по свої́й пану́ючій над людьми́ й приро́дою канцеля́риї, за́всїди мав ви́гляд мале́нького Зеве́са і нїко́ли не бала́кав, а доктора́льним то́ном навча́в, мов офіция́льні на́кази видава́в. Пра́вда й він і́нодї не доде́ржав то́го то́ну і прохо́плювавсь яко́ю горячі́йшою відмо́вою, — на́йбільш як хто гу́див єго́ адмінїстрати́вні тео́риї, — а́леж се роби́ло ся тим, що він ще був доси́ть молоди́й, щоб крізь ту Зеве́сикову шку́ру не ви́дко було́ звича́йної люди́ни. А проте́ мо́жна було́ бу́ти пе́вним, що „ста́тский

[1]) Пано́ванє, упра́ва, вла́да.

совітник“ доро́бить те, чого́ по́ки бракува́ло. Бала́кати з їм Ма́рко не мав нїя́кого ба́жання, а́ле й Іва́н Дмитро́вич був не цїкавійший до Ма́рка, раз собі рішивши, що се студе́нт лїбера́л.

Дале́ко більш зацїка́влювала Ма́рка Катери́на Дмитрівна. З одно́го бо́ку — вро́да єї ду́же дивува́ла Ма́рка. Де да́лї він пригляда́в ся до не́ї, то все більш му́сїв дивува́ти ся надзвича́йно артисти́чно ви́робленим пружка́м єї обли́ччя. З дру́гого бо́ку — вона́ зацїка́влювала єго́ як нату́ра. Вона́ бала́кала з їм ма́ло, поводи́лась тро́хи з го́рда, хоча́ й не дава́ла се́го помітити. Але в єї оча́х сьвіти́всь ро́зум, а стиск гу́бів та кру́тий лоб пока́зували ене́рґію. З усїєї сїмї вона́ була́ на́йцїкавійшою і Ма́рко, дивлячи́сь на не́ї, ду́мав інодї:

— Яка́ пи́шна вро́да і яка́ шко́да, що се — тільки па́нська ця́цька[1]). І невже́ сей ро́зум, ся ене́рґія підуть тільки на балї та на етике́тні розмо́ви?

І Марко́ви інодї ста́ло шко́да, що се так.

Життя́ Марко́ве скла́ло ся впокійно. Після вра́нїшнього ча́ю він сїда́в учи́ти сво́го у́чня — заби́того, запа́мороченого гнїтю́чою систе́мою клясици́зму, що пану́є в роси́йських ґімна́зиях, хло́пця. Марко́ви довело́сь бага́то попа́нькатись ко́ло його, по́ки він хоч тро́хи єго́ розбу́ркав і привчи́в розуміти те, що вчиш, а не виу́чувати сло́во до сло́ва по кни́жцї. У снїдання, котре́ було́ в годи́ну, вчиття́ перепиня́ло ся на дві годи́ни, а тодї знов ще тро́хи вчи́ли ся — інодї до обіду. Так бажа́в ба́тько. Обід, по па́нському, бува́в не ранїйш пяти́ годи́н або́ пізнїйше і після то́го Ма́рко був вже цїлко́м вільний. Той час він вжива́в на свої робо́ти та на кори́стування з сїльско́го повітря й приро́ди.

(В Городи́ньских пізна́в Ма́рко Голу́бова, си́на грошови́того Москаля́, що з прези́рством глядїв на селя́н і не признава́в нї украї́ньскої мо́ви, нї спромо́жности Украї́нї до самостійного культу́рного ро́звитку. Ма́рко всто́ював сьміли́во за пра́вом украї́ньского на́роду на культу́рний ро́звиток і ся спокійність та пе́вність, з яко́ю поводи́в ся Ма́рко в супере́чцї, сподо́бала ся Катери́нї, хоч не приста́ла їй до вподо́би єго́ вели́ка прихи́льність до мужи́цтва. Ви́хована в аристократи́чнім сьвітогля́дї, заявля́є Катери́на Марко́ви, що она́ мабу́ть нїко́ли не прочита́є Шевче́нка, бо мужи́цкою мо́вою не мо́же бу́ти

[1]) Ля́лька.

лїтератýри. При всїм тім однáк зробúв Мáрко велúкий вплив на Катерúну. З єгó уст почýла онá впéрше про ідеáл, про етúчні принцúпи, бо до тóго часý дóма на нéї немáв нїхтó релїґíйного вплúву. Мáрко пристáв до украї́ньскої громáди, що мáла видавáти популя́рні книжкú для нáроду і встóював за нáродною мóвою такóж в шкóлї, а чéрез те посперечáв ся з Голýбовим. Голýбову до тóго ще не сподóбало ся, що Катерúна звертáє увáгу на Мáрка, бо Гóлубов давнó дýмав про Катерúну, і з ненáвисти називáв Мáрка небезпéчним пропаґáтором. Мáрко, щоб вúзволити ся зпід дóгляду такóї добровíльної полїциї, виїзжáє з дóму Городúньских, áле ще пéред вúїздом заявля́є Катерúнї, що її лю́бить, áле що у нéго сьвятúня вúсша від влáсних почýвань, від влáсного щáстя — се єгó рíдна Украї́на, котрíй він присягáв посьвятúти житє́. Тúмто людúна, котрý він лю́бить, повúнна з ним ітú до однóї метú. Катерúна заявúла, що й онá єгó лю́бить, áле не віддає́ своє́ї любóви на умóвах, а додáвши, що не увíрить нїкóли в Мáркову сьвятúню, відійшлá. Мáрко пізнáв, що не мóжна погодúти щáстя з жéртвою; думкú про рíдний край, про повúнности пéред ним одолї́ли почýваня єгó сéрця. Він вúїхав від Городúньских, зложúв іспúт і став учúтелем клясúчних мов в ґімнáзиї, áле при тім писáв популя́рні книжочкú для нáроду. Однáк хоч у нéго булó богáто робóти, не міг він забýти своє́ї Катерúни. Колú онá вернýла ся із зýстрічи з Мáрком, перебýла велúку боротьбý в свої́й душі).

Катерúна не зупиня́ючись бíгла від скéлї аж до містка́: ненáче боя́лась, що Мáрко гнáтиметь ся за нéю. Перебíгши містóк, вонá зупинúла ся і пішлá тúхше. Вонá вся тремтї́ла від страшнóї обрáзи, що зазнáла єї від Мáрка. Обрáза здавáлась їй такóю велúкою, несьвíтскою, що вонá нáвіть не моглá дýмати про нéї пóки, а тíльки почувáла її, почувáла усї́м сéрцем.

Катерúна вбíгла у свою́ хатúну і впáла на лíжко. Сéрце колотúло ся у нéї в грýдях мовбú хотї́ло вúскочити. Вонá вхопúла ся за грýди рукáми, нáче хотї́ла зупинúти єгó, áле не моглá. Вонá підвелáсь і сї́ла на лíжку. Вонá не розумíла нїчóго, головá в нéї булá в якóмусь туманї́. Вонá просúдїла так-дéкільки часý. Спершý вонá помічáла, що в нéї дýже бєть ся сéрце; а потíм якóсь і тóго не стáла помічáти. Втупúвши в тéмряву óчи, сидї́ла вонá непорýшно, без дýмки, і тíльки сьвíдомість величéзного нещáстя булá в нéї на душí. І вонá самá не помітúла, як відрáзу важкúй сон зпеміг її, і вонá впáла на лíжко як булá одя́гнена і — заснýла.

Чи дóвго вонá спáла, вонá не знáла. Але як вонá прокúнулась, все ще навкрýг спáло. Вонá спершý не моглá

зрозуміти, що з нею. Потім вона почула на собі одежу і подумала:

— То се я заснула одягнена?

Вона роздяглась, лягла на ліжко, щоб спати. І тоді відразу вона все згадала, все, як живе, перед нею уявило ся. Вона вже не могла спати. Вона почала думати. І враз їй зробило ся все так зрозуміло. Думки складали ся так легко, в такому логічному порядку одна за одною. І так виразно се робило ся, що вона мов чула, як думає. Але вона не помічала, що всі думки її крутили ся коло одного осередку:

— Все скінчило ся! — се була перша думка. — Тим, що він мене образив, — друга.

— Чим образив? — Я, дівчина, призналася в своєму коханню, а він сказав: приймаю твоє кохання, але на умовах.

Вона завсіди звикла думати (а книги, що в їх описувано кохання, пособляли сій думці держати ся), що за кохання треба віддавати все: все своє життя і все, все! І вона мала думку, — ні, була певна, — що досить їй сказати слово, щоб Марко зробив се. Вона думала навіть, що він так і скаже їй. Візьміть все моє життя і все, все!...

Але він сказав...

Катерина змалечку звикла, щоб вдовольняли ся всі її бажання. І хто часом не вдовольняв тим бажанням, той мусів сподівати ся її гніву. Але хтож не вдовольняв? Сего затого не було... Але тепер стрило ся, і в Катерининому серці було зло.

Катерина була горда. Змалечку її турчала мати та всі навкруги про її чудову вроду. І вона звикла шанувати ту вроду, дивити ся на неї трохи не як на власну свою заслугу. Вона думала, що жіноча врода — се жіноче право на все, право повеліївати усіма. І вона певна була, що повеліївати ме. І вона помилилась і се була її страшна, несьвітска образа.

Вона вже не заснула. Вранці мати, побачивши її бліду, змучену, сказала, що вона хвора, і намагалась положити її на ліжко. Але Катерина лежати не могла. Вся її істота сповнена була якогось напружіння, що не давало їй воно

змо́ги на́віть до́вго вси́дїти на одно́му місцї. Вона́ зато́го уве́сь той день пробу́ла в саду́, нїби́ чита́ючи, а найспра́вдї — шви́дко хо́дячи по стежка́х. Кни́жку вона́ інодї розгорта́ла, а́ле чита́ти в їй нїчо́го не могла́.

Дру́гого дня на по́гляд вона́ зроби́ла ся вже зо́всїм спокі́йною. Але в душі в не́ї споко́ю не було́. Все тіж незмінні думки́ снува́ли ся у не́ї в голові і страше́нно втомля́ли своє́ю незмінностю, однако́востю. Сї думки́ були́ такі важкі, що Катери́на на́че фізи́чно чу́ла, як вони́ роби́ли бо́розни у не́ї в мо́зкови.

Промину́в ти́ждень, дру́гий... Зло з се́рця зни́кло. Почу́вання обра́зи тро́хи зменши́ло ся, зроби́ло ся не таке́ дошку́льне. І що більш те почу́вання блї́дло, то виразнїйш почина́ла вимальо́вуватись пе́ред не́ю Марко́ва по́стать. Катери́на й перш сю по́стать ба́чила — ся по́стать не відходи́ла від не́ї, — а́ле вона́ мов тумано́м пови́та була́. А тепе́р вона́ стоя́ла пе́ред не́ю ви́разно, так ви́разно, що Катери́нї здава́ло ся, що вона́ ба́чить на́йдрібнїйші ри́си єго́ обли́ччя. І Катери́на поча́ла диви́ти ся на сю по́стать...

Впе́рше, як зяви́ла ся вона́ ви́разно, Катери́нї зроби́ло ся чого́сь надзвича́йно жа́лко, і вона́ пропла́кала пів но́чи. Їй здава́ло ся, що вона́ пла́че з обра́зи, або́, кра́ще сказа́ти, вона́ й сама́ не зна́ла, чого́ вона́ пла́че.

Потім вона́ поча́ла диви́ти ся. Яка́ спокі́йна, яка́ в со́бі впе́внена по́стать! Се пога́но вража́ло Катери́ну, що по́стать така́ спокі́йна, та впе́внена. Але як вона́ придивля́лась да́лї, то се пе́рше вражі́ння зника́ло. По́стать спокі́йна і... ду́жа. І знов се пога́но вража́ло дївчину, бо ся ду́жість переважа́ла її, Катери́ну.

І потро́ху зника́ло в не́ї роздрато́вання, потро́ху звика́ла вона́ диви́ти ся на пи́тання й з дру́гого бо́ку... Одно́го разу́ у не́ї на́віть зяви́ла ся ду́мка, що вона́, Катери́на, еґоїстка. А чому́ж Ма́рко не міг то́гож вимага́ти? Ся ду́мка зда́ла ся їй спершу́ нїсенїтницею, і вона́ за́раз же знайшла́ вдовольня́ючу відмо́ву:

Чому́? — Тому́, що я ма́ю вро́ду...

Але тро́хи зго́дом вона́ почу́ла яку́сь непра́вду в сїй відмо́ві. І тодї відмо́ва не ста́ла вже вдовольня́ти єї, вона́ схотїла знайти́ іншу, кра́щу, а́ле знайти́ не могла́. Зате́

набі́гла і́нша ду́мка. Се вже було́ не ско́ро, — мі́сяць промину́в з то́го часу́, як Ма́рко поїхав. Тоді́ зяви́ла ся ся ду́мка:

— Що приму́сило йо́го так зроби́ти?

Адже він сказа́в, що її лю́бить. Він сказа́в, що ніко́ли не бу́де щасли́вий без не́ї. Се вона́ до́бре тільки тепе́р згада́ла, бо перш вона́ памята́ла з усі́є́ї розмо́ви тільки те, що так її образи́ло.

— Брехня́! — хоті́ла вона́ скри́кнути на се Марко́ве впе́внення, але не могла́. Вона́ згада́ла є́го обли́ччя, го́лос, яки́м він се сказа́в, і не могла́ сказа́ти, що се брехня́.

Але́ж коли́ лю́бить, — чому́ж зрі́к ся? На ко́го проміня́в?

Ні на ко́го? — відмовля́ла вона́ собі́. Він сказа́в, що є ви́ща сьвяти́ня, ніж особи́сте почу́вання і що ті́є́ю сьвяти́нею він живе́ на сьві́ті.

Але щож було́ сі́є́ю сьвяти́нею? Хіме́ра! неможли́вість! дурни́ця, що з не́ї всі лю́ди сьмію́ть ся! І на сю дурни́цю проміня́ти її!

Але́ж ні, знов таки́ — він не міня́в. Коха́ння в йо́го — одна́ річ, а те́ — дру́га. З ті́є́ї сьвяти́ні глузу́ють лю́ди, але́ж... Але́ж мабу́ть вели́ку си́лу ма́є вона́ над Ма́рком, коли́ він міг зректи́ ся сво́го ща́стя за́для ті́є́ї сьвяти́ні.

Сво́го ща́стя? А звідки, вона́, Катери́на, зна́є, що вона́ да́лаб йому́ ща́стя?

Ся ду́мка була́ і нова́, і надзвича́йна дівчи́ні. Але за оста́нній час вона́ вже зви́кла до то́го, що їй увіхо́дять до голови́ надзвича́йні думки́, так, що спершу́ вони́ здаю́ть ся нїсенітницею, а потім... Не ди́вно, що й ся ду́мка не ви́йшла у не́ї з голови́ і де да́лі все більш та більш запано́вувала там, і дівчина му́сїла наре́шті згоди́ти ся, що вона́, Катери́на, ще не зна́є, чи мав би Ма́рко те ща́стя.

Але́ж він живе́ не так, як і́нші лю́ди. У йо́го є висо́ка мета́, є сьвяти́ня, що він їй слу́жить.

Але́ж ся мета́ була́ хіме́ра, була́ дурни́ця!

Що до то́го, коли́ вона́ ма́ла над Ма́рком таку́ си́лу! Щось є в сій дурни́ці, що вона́ поду́жала сю ду́шу ду́жую. А щож са́ме?

І Катери́на почина́ла про се ду́мати. Мина́ли днї, ти́жнї, і їй почина́ло здава́ти ся, що Ма́ркова мета́ мабу́ть не така́ дурни́ця, як вона́ спершу́ ду́мала. І на́віть більш їй схотїло ся зна́ти, чого́ са́ме хо́че Ма́рко.

Вона́ се́го не зна́ла. Він бага́то разів забала́кував з не́ю про се, а́ле що разу́ була́ вона́ до се́го неуважли́ва, на́віть глузли́ва. Згада́вши оста́ннє, Катери́на почу́ла себе́ ви́нною. Як до́рого да́лаб вона́ тепе́р, щоб почу́ти знов те, що він каза́в тодї.

Але єго́ вже не почу́єш, а відмо́ви тре́ба. І вона́ почина́ла зга́дувати усе́, що він каза́в, си́лкувалась зве́сти до ку́пи, зєдна́ти розрізнені ви́рази, фра́зи, ки́нені тодї чи тодї думки́ — усї сї ури́вки, що позостава́ли ся в не́ї в голові ще від то́го часу́. Ся робо́та була́ важка́ єї голові, а́ле Катери́на упе́рто не покида́ла її. І їй зда́ло ся, що потро́ху вона́ де́що почина́ розумі́ти.

Са́ме се́ред тієї душе́вної борнї, що її відбува́ла тепе́р дївчина, надійшо́в оде́н випа́док і тільки поско́рив спра́ву. Одно́го дня приїхав до Городи́нських у́браний яко́сь урочи́сто Го́лубов і... осьвідчи́всь Катери́нї. Дивлячи́сь на єго́ мо́дню оде́жу, на таке́ж мо́днє при́бране — прили́зане обли́ччя, Катери́на несамохіть прирівня́ла єго́ до Ма́рка і му́сїла згоди́ти ся з тим, що про́між сим претенде́нтом на не́ї і Ма́рком була́ цїла́ безо́дня ріжни́цї, мовби́ се були́ лю́ди не з одно́го сьвіту. І ся ріжни́ця була́ не на ко́ристь Голу́бову.

Одісла́вши збенте́женого та серди́того Голу́бова без нїчо́го, Катери́на знов поверну́лась до своїх ду́мок, знов поча́ла шука́ти відмо́ви на пи́тання: чого́ хо́че Ма́рко? Катери́на згада́ла, з яки́м пошано́ванням за́всїди бала́кав Ма́рко про Шевче́нка і зва́жилась прочита́ти єго́. Так, щоб нїхто́ не знав, добу́ла вона́ кни́гу і поча́ла чита́ти. Вона́ прочита́ла ка́ртку, дві і поба́чила, що ду́же ма́ло розумі́є: моско́вске ви́ховання зроби́ло її нетяму́щою до рідної мо́ви.

Алеж вона́ не ки́нула кни́жки і зва́жилась ви́вчити мо́ву, щоб зна́ти, на ко́го проміня́в її Ма́рко. Обра́жена го́рдість приму́шувала її упе́рто йти до своє́ї мети́. Їй схотїло ся взна́ти, що напи́сано в тій кни́зї. Вона́ розпи́тувалась про невідомі їй слова́ у про́стих слугівниць-селя́нок,

добу́ла десь слова́р Закре́вського і таки́ досягла́ до то́го, що че́рез де́який час поча́ла розумі́ти Шевче́нкову мо́ву. Тодї вона́ поча́ла чита́ти.

Могу́тня пое́зия мужи́чого пое́та не могла́ не зроби́ти впли́ву на впечатли́ву до пое́зиї дївчи́нину ду́шу. Вона́ й сама́ не помі́ча́ла, як почина́ла пла́кать там, де пое́т хо́че ви́кликати сльо́зи, або́ несамохі́ть підляга́ла впли́вови уро-чи́стого проро́чого то́ну багатьо́х місць Шевче́нкової пое́зиї. Вона́ пізнава́ла тут Ма́рка, але́ всеж не знаходи́ла собі до́сї відмо́ви. Алеж одно́го разу́ їй довело́сь прочита́ти:

„Менї одна́ково, чи бу́ду
Я жить в Украї́нї, чи нї...“

Почу́вання, котри́м проня́то сї вірші, врази́ло її надзвича́йно. Вона́ о стільки зна́ла Шевче́нків життєпи́с, щоб спочу́ти всю си́лу то́го почу́вання. Вона́ зрозумі́ла тодї, як міг пое́т зріка́ти ся се́го ща́стя за́для Украї́ни. І вона́ несамохі́ть перене́сла туж ду́мку й на Ма́рка...

Очи єї поча́ли ба́чити більш.

З то́го часу́ вона́ вже не могла́ до́бре розумі́ти, як ішли́ єї думки́. Образи́, на́йбільш образи́ опанува́ли її. І оде́н від їх був о́браз борця́ за рі́дний край, люди́ни, що зріка́єть ся вла́сного ща́стя. І той о́браз був пе́ред не́ю тепе́р в надзвича́йному ся́ючому о́релї[1]).

І да́лї інші образи́ уявля́ли ся їй. Се була́ і ма́ти з „Неофі́тів“ і „Ві́дьма“, і Окса́на, і вона́ сама́, Катери́на, тако́ю, яко́ю вона́ себе́ до́сї зна́ла. Ті образи́ або́ прохо́дили оде́н за о́дним, або́ йшли мішма́ і що разу́, як зявля́ли ся, покида́ли яки́йсь слїд у не́ї в душі.

І ось — ста́ло ся! Прийшо́в час, коли́ Катери́на поба́чила, що вона́ тепе́р уже́ не та, що була́ пе́рш...

Вона́ зрозумі́ла, що та вро́да, котру́ вона́ так висо́ко станови́ла, не дає́ їй нїя́кого пра́ва нї на́що. Вона́ зрозумі́ла, що вся вро́да зо́всїм не ма́є неперева́жної си́ли, як то вона́ ду́мала спе́ршу. Вона́ му́сїла поба́чити, що є де́що ви́ще від вро́ди — се краса́ душі, і зрозумі́ла, що тим Ма́рко відійшо́в від не́ї, що вона́ ма́ла тільки красу́ тїла, а́ле не ма́ла краси́ душі.

---

[1]) Сьвітло, ся́єво, осьвітленє.

Потім вона́ зрозуміла й інше. Вона́ поба́чила, що є де́що ви́ще від вдово́льнення вла́сних почу́вань та ба́жань. І се ви́ще є ма́є си́лу бі́льшу над всї́ і́нші почу́вання та ба́жання. І тій си́лї му́сить усе́ скори́ти ся.

І вона́ скори́ла ся. Вона́ зрозуміла усю́ красу́ душе́вну то́го, з ким розрізни́ла її до́ля, і покоха́ла єго́ ще бі́льше, покоха́ла єго́, до́бре розумію́чи, що про́між не́ю та їм по́рвано зв'я́зки. Чи була́ в не́ї на́дія знов зв'яза́ти їх? Вона́ не пита́лась, не ду́мала про се, вона́ відда́лась уся́ се́му ново́му їй почу́ванню.

Але́ж не се ті́льки. Вона́ зрозуміла, яке́ нїкче́мне, яке́ гане́бне для люди́ни було́ те життя́, що їм вона́ до́сї жи́ла, і порва́ла з тим життя́м на ві́ки, без зво́роту. Вона́ поба́чила, що повинна жи́ти ина́кше і з то́го часу́ слова́ „рі́дний край", „Украї́на" були́ їй не ме́ртвими слова́ми, а на́звищами тих щи́рих почу́вань, що їми по́вне було́ єї се́рце.

Часо́м обнима́в її вели́кий жаль по згу́бленому ща́стю. Вона́ кара́лась, обвинова́чувала сама́ себе́ в то́му, ще не хоті́ла розуміти то́го, що му́сїла зрозуміти, від чо́го зале́жало єї ща́стя. А тепе́р се ща́стя загину́ло, загину́ло на ві́ки! Про́між не́ю та Ма́рком безо́дня — вона́ повста́ла пі́сля оста́ннього зоба́чення під ске́лею. Вона́ не мо́же переступи́ти її, її несе́ла, а Ма́рко теж не мо́же, бо він уже́ зроби́в усе́, що мі́г, і не мо́же ма́ти нїя́ких надїй. Се́го не відмі́ниш нїчи́м, се повинно так зіста́ти ся.

Але́ж се розбива́ло їй се́рце. Вона́ чу́ла зато́го фізи́чний біль, як ду́мала про те, що сама́ розби́ла своє́ ща́стя. Але́ж і яка́сь гі́рка бтїха була́ їй в думка́х про се. І вона́ ду́мала про се все, зга́дувала Ма́рка, єго́ обли́ччя, єго́ го́лос, єго́ розмо́ви і все ви́щим, все ідеальні́йшим здава́в ся їй він, і все ни́жчою, все грішні́йшою здава́лась вона́ сама́ собі́. Вона́ зрозуміла, що розби́ла й єго́ життя...

І тодї Катери́на почу́ла потре́бу споку́тувати свій гріх. Ся поку́та повинна була́ ви́явити ся в яки́й дїя́льности, бо бага́та душа́ Катери́нина, штовхну́та на нови́й шлях, чу́ла, що тре́ба їй дїя́льности, тре́ба вдовольни́ти пори́вання до ви́явлення своє́ї си́ли.

Вона́ розуміла вже, що му́сить відда́ти свою́ дїя́льність Украї́нї, то́му рі́дному краєви, що вона́ єго́ згуби́ла була́

і тепе́р знайшла́. Але щож вона́ могла́ зроби́ти? Вона́ чу́ла, що Ма́рко працю́є перо́м, а́ле вона́, на є́ї ду́мку, не ма́ла ні́я́кого хи́сту до літерату́ри, до пи́сання. Є́ї дія́льність му́сить бу́ти і́нша, — а́ле яка́? Вона́ се́го ще не зна́ла.

Мина́ли дні́, дівчина ну́дила сьві́том, шука́ючи відмо́ви на своє́ запи́тання, шука́ючи, до чо́го прикла́сти свої́ си́ли, чим ви́явити свою́ любо́в до дорогу́ого рі́дного кра́ю. А відмо́ви не було́...

Перебира́ючи в голові́ розмо́ви з Ма́рком, вона́ згада́ла, як він ра́див їй заходи́ти ся самоту́жки[1]) ко́ло вла́сної осьві́ти. Вона́ зва́жилась за́раз же се зроби́ти. Насампере́д вона́ хотіла познайо́мити ся з тим, що вона́ пе́рше му́сіла зна́ти — з рі́дним краєм, з рі́дною істо́рією та літерату́рою. Тимчасо́м уся́ сі́мя Городи́нських переїхала на зи́му в мі́сто. Брат вже поїхав до сво́го Петербу́рга. Катери́на ма́ла змо́гу чита́ти і заходи́лась чита́ти щи́ро, па́лко. Вона́ прочита́ла все, що змогла́ знайти́ по бібліо́теках, та по книга́рнях з украї́ньскої літерату́ри, прочита́ла бага́то істори́чних та етноґрафі́чних тво́рів, і тепе́р уже́ більш-менш була́ знайо́ма з тим шляхо́м, що їм му́сіла вона́ йти з се́го часу́. Потім вона́ поча́ла вчи́ти мо́ву, бо є́ї не зна́ла, і проси́джувала до́вгі годи́ни, склада́ючи свій вла́сний слова́рик.

Все се роби́ла вона́ самоста́йно. Їй не довело́сь познайо́мити ся ні з ким з щи́рих Україні́ців, бо́ знайо́мости вона́ могла́ ма́ти тільки в госпо́ді в сво́го ба́тька, а у їх бува́ли зо́всім не такі́ лю́ди, що по́між ї́ми мо́жна було́ знайти́ то́го, кого́ Катери́ні було́ тре́ба. Але їй не тяжка́ була́ ся само́тність — навпаки́ — вона́ впива́лась свое́ю робо́тою в самоти́ні, хова́ючись, як впива́ють ся хова́ючись свої́м коха́нням.

Так промину́ла зима́, прийшла́ весна́. Повія́ло нови́м життя́м і ще ду́жче розбу́ркало в Катери́ниних гру́дях ба́жання роби́ти. Їй схоті́ло ся тепе́р іти́ в учительки́ на село́. Вона́ зга́дувала, як Ма́рко каза́в колись, що моско́вска шко́ла по се́лах — се дже́рело на́родньої деморалі́за́ції. Вчителі́ж, ви́ховані в моско́вскому ду́сі, не тільки не зме́ншують тіє́ї шко́ди, що її вчиня́є шко́льна проґра́ма, а на-

[1]) Вла́сними си́лами.

віть побільшують, — „усердствуя не по ра́зуму“. І Катери́на нами́слила зроби́тись учи́телькою, щоб хоч тро́хи, чим змо́же, зме́ншувати ту страшну́ шко́ду, котру́ чи́нить по се́лах моско́вська шко́ла. Вона́ до́вго ду́мала про се, розглида́ла пи́тання з усі́х боків і тве́рдо зва́жилась досягти́ сво́го. Тако́ї зважли́вости їй тре́ба було́, бо їй доводи́лось, з по́воду се́го, ще ма́ти борню́ з ба́тьком та з ма́тїрю.

Се було́ в лїтку́, вже знов на селї. Га́рним те́плим днем уся́ сїмя́ (о́прiч звíсно, Іва́на Дмитро́вича, що був у Петербу́рзї) сидїла за вра́нїшним ча́єм. Сьогоднї Катери́на зва́жилась побала́кати з ба́тьком та з ма́тїрю про свою́ мету́. Звича́йно, тільки в часи́ їжи́ мо́жна було́ поба́чити вку́пі ба́тька та ма́тїр, бо увесь день ба́тько, хоч і не хазяйнува́в сам, десь ходи́в по господа́рству, а по обідї спав. Катери́на нава́жилась побала́кати за́раз же. Вона́ підожда́ла, по́ки брат та сестра́ з ґубернанткою напи́лись ча́ю і пішли́. Зоста́лась ма́ти ко́ло самова́рю; ба́тько допива́в чай і мав за́раз іти́.

— Потрива́йте тро́шки, та́ту, — менї тре́ба з ва́ми та з ма́мою побала́кати, — ти́хо промо́вила Катери́на і тро́ха зблїдла.

Ма́ти мо́вчки, здивува́вшись, гля́нула на не́ї, а ба́тько своїм звича́єм скри́кнув:

— А про ві́щож там бала́кати? Кажи́ швидче, бо менї по хазя́йству тре́ба! — і він розки́нувсь на стільцї, одпи́хуючись усїм своїм важки́м тїлом.

— Я хотїла побала́кати з ва́ми, — почала́ Катери́на, — ось про ві́що... Я не мо́жу так сидїти без ніякого дїла. Менї ну́дно, таке́ життя́ не вдовольня́є мене́. Я хо́чу робо́ти...

— Яко́їж тобі́ робо́ти? — запита́всь ба́тько, висо́ко підня́вши з ди́ва свої густі́ бро́ви.

Ма́ти по́ки мовча́ла і нїчо́го не каза́ла.

— Я знайшла́ собі́ робо́ту. Я хо́чу вчителюва́ти в на́родній шко́лї.

Пан Городи́нський відра́зу відки́нувсь від стільця́ й ви́простався. Він не міг нї сло́ва сказа́ти з превели́кого ди́ва і тільки сидїв та дивився на дочку́, куме́дно ви́ря-

чивши о́чи та роззя́вивши ро́та. Так тягло́ ся доси́ть до́вго, аж по́ки наре́шті він ва́жко одха́кнув ся і, знов розляга́ючись на стільці́, сказа́в:

— Хху! Як ти мене́ здивува́ла. І ви́гада таке́!

— Я ка́жу серіо́зно, та́ту.

Ма́ти, що увесь сей час дивила ся на дочку́ своїм сухи́м по́глядом, спита́ла ся наре́шті неласка́во:

— Відкі́ль се в те́бе такі куме́дні ба́жання?

— Вони́, ма́мо, зо́всім не здаю́ть ся менї́ куме́дними, — ти́хо й тве́рдо відмо́вила Катери́на. — А повста́ли вони́ з то́го, що я зрозуміла, що гріх сиді́ти люди́нї без ді́ла, що я не ма́ю ні́я́кого пра́ва се роби́ти.

— Ніхто́ тобі́ й не ка́же, щоб ти сиді́ла без ді́ла, — сказа́ла ма́ти. — Щи́й, чита́й!...

— Се мене́ не вдовольня́. Менї́ хо́четь ся спра́вжнього ді́ла, а не і́грашок з вишива́нням.

— Спра́вжнє дівчи́нине ді́ло — дожида́ти ся, по́ки її віддаду́ть за́між і тоді́ — зроби́ти ся до́брою ма́тірю та господи́нею! — сказа́ла ма́ти авторите́тно.

Я не ду́маю так, ма́мо, — відмо́вила Катери́на, — се коли́сь так ду́мали. Тепе́р ду́мають іна́кше і ро́блять теж іна́кше.

— То се вже ма́ти ду́же стара́ ста́ла і не розумі́є, що ка́же? — серди́то образи́лась ма́ти.

— Я не ка́жу то́го, ма́мо. Я ка́жу ті́льки, що лю́дські по́гляди відміня́ють ся, і що було́ га́рне три́йцять рокі́в наза́д, то мо́же бу́ти нега́рним тепе́р.

— І відкі́ля ти набра́ла ся таки́х по́глядів? — спита́ла ся ма́ти, ува́жно дивлячи́сь на дочку́.

— А се мабу́ть від то́го ши́беника Кравче́нка! — скри́кнув ба́тько. — Не ду́рно я ба́чив, що ти, Катери́но, усе́ з хохла́цькими книжка́ми па́нькаєш ся.

— У вся́кому разї мо́жете бу́ти пе́вні, — відмо́вила тро́хи почервонівши Катери́на, що не він ме́не навчи́в іти́ в учителькй. Та се й неважли́во. Річ в тому́, що я бажа́лаб бу́ти вчи́телькою...

— Але ти не́ю не бу́деш! — безапеляці́йно сказа́ла ма́ти.

— Мáмо, я нéю бýду! — знов тúхо, áле зважлúво сказáла Катерúна.

— Що? — широ́ко гляну́ла мáти. — То ти робúти меш те, чого́ бáтько та мáти не хóчуть?

— Менí не хóчеть ся так робúти, і ось я на те й хóчу побалáкати з вáми, щоби́ впевни́ти вас, що я мýшу зробúти те, що намúслила.

— Будь лáскава, — не балáкай і не впевняй, — зúмно відмóвила мáти, — се нї трóхи не посóбить! — І вонá вúйшла з хáти.

— Що бо ти, дóчко, надýмала? — спитáвсь трóхи докірли́во, трóхи жалíючи бáтько. Він любúв дочкý дýжче, нíж мáти, і тепéр він і сéрдивсь, і жалíв за одни́м зáходом.

— Тáту, я вам скáжу по прáвдї: змýчилась моя́ душá оттаки́м порóжним життя́м. Не мóжу я так жúти!

— Та чогóж тобí не стаé? Кажи́, чого́ тобí трéба від нас?

— Менí не стаé тóго, чого́ ви менí не хóчете дáти: дíяльности.

— Та нáщож тобí та дíяльність?

— На те, що я не мáю прáва сидíти без дíла, і ще на те, що менí не сúла без дíла сидíти — менé тя́гне до йóго.

— Не розберý я! — розвíв рукáми бáтько. — Живé в достáтку, мáє змóгу вдовольня́ти своїм бáжанням... Чи не в нíгілíстки ти часóм пішлá, дóчко? — спитáвсь бáтько трóхи злякáвшись.

— Тáту, не глузýйте з мéне! — промóвила дочкá, не помітúвши бáтькового ля́ку. — Не глузýйте, а спробýйте менé зрозумíти.

— Не розумію я тебé, дóчко!... Одна́че, нехáй íншим разóм, а то менí тепéр нíкóли.

І пан Городúнський устáв і пішóв з хáти. Катерúна трóхи не заплáкала. Тай заплáкалаб мóже, як би не прийшлú слýги збирáти посýд.

Ляга́ючи тóго вéчора спáти, дóвго й щúро молúлась Катерúна, стоячи́ навкóлíшках пéред óбразом у своїй хáтї. Вонá зробúлась релíгíйною з тóго часý, як поїхав Мáрко. Вонá знаходúла заспокóєння від свóго гóря в молúтві

і ча́сто моли́лась. Вона́ блага́ла тепе́р Бо́га пособи́ти їй. Їй була́ шко́да ма́тері та ба́тька, не хоті́ло ся зроби́ти їм що пога́не, і вона́ моли́ла ся, щоб Бог посла́в їм у се́рце прихи́льність до єї думо́к. Моли́тва й тепе́р заспоко́їла її, і вона́ лягла́ спа́ти, нава́живши́сь по́ки мовча́ти та дожида́ти ся то́го, що бу́де.

Промину́в ти́ждень, — ніхто́ не нага́дував про те, що було́. Катери́на ну́дилась дожи́данням. Коли́ одно́го разу́ ба́тько, зо́всім несподі́вано спита́всь у дочки́:

— А що, ви́кинула вже з голови́ своє́ вчителю́вання?

— Не ви́кинула, та́ту, та́й не ви́кину ні́ко́ли! — від-мо́вила Катери́на.

Ба́тько аж підско́чив на стільці́.

— Та отсе́ ти знов?! — скри́кнув.

— Та́ту, я не дити́на, щоб відміня́ти що дня свої по́-гляди та ба́жання.

— А мені́ зда́єть ся, що ти ще дити́на та до то́го й нерозу́мна, котра́ сама́ не зна́є, що ро́бить! — сказа́ла ма́ти; її обу́рювала до́ччина спокі́йність.

— Я зна́ю, що я не ду́же розу́мна, ма́мо, — відказа́ла поки́рно дочка́, — а́ле всеж у ме́не стече́ ро́зуму, щоб не міня́ти що дня своїх бажа́ннів.

— Відкі́ля в те́бе сей дух кро́ткої упе́ртости? — спита́лась тро́хи глузли́во ма́ти. — Не вереду́й бо, Катери́но, дода́ла вона́, суворі́йш, — бо ні́чо́го з то́го не бу́де!

— Я, ма́мо, не вереду́ю. Я ка́жу те, про ві́що до́вго ду́мала і про ві́що вже не переду́маю.

— От ти й побала́кай з не́ю! — озва́всь ба́тько. — Ти хоч би поду́мала про те, о скі́льки можли́ве твоє́ ба́-жання.

— А чому́ж воно́ неможли́ве?

— Чому́ неможли́ве! Та ти зна́єш, що таке́ шко́ла?

— Зна́ю.

— Зна́єш, бо коли́сь раз була́ в на́шій! Се ще не значи́ть, що ти зна́єш! А шко́ла се ось що: се пра́ця втомля́юча з ра́нку до ве́чора, що пі́сля не́ї й ніг не під-волоче́ш; се мізе́рна пла́та — яки́х 15—20 рублів на мі́сяць, котри́х до то́го ти по два, по три мі́сяці не оде́ржувати меш з упра́ви; се тісна́, брудна́ твоя хати́на, що на не́ї стар-

шина́ з пи́сарем по мі́сяцю не дава́ти муть дров; се пя́ний старшина́ або́ пи́сар, що бу́дуть ходи́ти до те́бе в шко́лу та пока́зувати, що вони́ твоє нача́льство; се...

Пан Городи́ньский бала́кав на́лко, си́лкуючись впевни́ти дочку́.

— І ти йдеш у сю шко́лу? І ти все те перетерпи́ш на со́бі?

— Адже і́нші перете́рплюють — чому́ж я — ні?

— Перете́рплюють ті, що їм ні́чо́го і́сти, — сказа́ла ма́ти, — а тобі, здає́ть ся, се́го не бракує.

— Не бракує... Але ж мені́ бракує і́ншого — я чу́ю, що мені́ хо́четь ся роби́ти, а не сиді́ти, згорну́вши ру́ки.

— То пособля́й ма́тері по господа́рству! — сказа́в ба́тько.

— Щож я тут пособля́ти му? У нас сті́льки клю́шниць, кухарі́в та вся́ких слуг, що мені́ нема́ чого́ тут роби́ти. Тай не се́го мені́ хо́четь ся.

— А то́го, що хо́четь ся, ти не ма́ти меш! — перепини́ла її́ ма́ти. — І ні́ко́ли не бала́кай про се зо мно́ю!

— Ма́мо, — промо́вила збліді́вши Катери́на, — я бу́ду бала́кати, бо я хо́чу ма́ти єго́!

В Катери́ни вже обу́рювалась го́рдість, що її́ вона́ ма́ла спа́дщиною від ма́тері, та вкраїньска упе́ртість.

— Я ні́ко́ли не поки́ну про се ду́мати! — сказа́ла вона́ тве́рдо.

— Ду́май, про ме́не, що хо́чеш, а бала́кати про се я не бажа́ю.

— Але ж, ма́мо, чимсь тре́ба се пи́тання рішити́.

— Ми з ба́тьком єго́ вже рішили́: ти про йо́го не повинна́ й бала́кати. Го́ді!

І па́ні Городи́нська вели́чно ви́йшла з ха́ти і кі́лька день не бала́кала ні сло́ва до Катери́ни, а та все вишу́кувала спо́собу досягти́ сво́го.

Че́рез кі́лька день ма́ти да́ла Катери́ні ті́льки осе́ оде́ржаного ли́ста й сказа́ла:

— Ра́дилаб прочита́ти ува́жно, — тут мо́же зна́йдеть ся таке́, що й тобі́ здасть ся.

Катери́на почала́ чита́ти. Лист був від Іва́на Дмитро́вича. Се була́ відмо́ва на тої ба́тьків лист, що в йо́му стари́й Городи́нський писа́в си́нови про Катери́нине ба́жання. Іва́н Дмитро́вич іроні́зува́в з сестри́ та — без со́рома ка́зка — ра́див „вла́дою ба́тьковою та матери́ною покла́сти край хіме́рним заба́ганкам мое́ї сестри́ці“. Катери́на віддала́ ма́тері лист мо́вчки.

— Що ти ска́жеш про сей лист? — спита́ла ся ма́ти.

— Я ду́маю, ма́мо, що брат даре́мно є́го написа́в, а ви даре́мно да́ли менї є́го чита́ти.

— Чому́?

— Тому́, що все се нї тро́хи не відмі́нить моїх думо́к.

Ма́ти скла́ла ру́ки на колїнах і пи́льно подиви́ла ся дочцї у вічі.

— Скажи́, будь ла́скава, — почала́ вона́, протяга́ючи ко́жне сло́во, — скажи́, будь ла́скава, о скі́льки серіо́зна уся́ ся куме́дия?

Катери́на почервонїла.

— Ви мене́ обра́жуєте, ма́мо, зву́чи куме́диєю те, що менї дороге́.

— Так се серіо́зно?

— Я давно́ вже се вам ка́жу, ма́мо.

— До́бре. Відкі́ль же залїзли до те́бе такі́ думки́? Від кого́ ти їх почу́ла? — пита́ла ся ма́ти таки́м го́лосом, яки́м вчи́тель допи́тує впійманого на шко́дї школяра́.

— Я сама́ до їх дійшла́, — себ то: до ду́мки про шко́лу.

— Я се́му не йму вірн, — сказа́ла ма́ти і ще пильні́йше почала́ диви́ти ся на дочку́, ще до́вше почала́ тягти́ слова́. — А ска-а-жи́, будь ла́скава, — ти не листу́єш ся з тим... студе́н-том?...

Катери́на спалахну́ла.

— Ма́мо, ви допи́туєте мене́, як сли́дчий злочи́нця. Я не зроби́ла нїя́кого злочи́нства, щоб мене́ так допи́тувано.

— Але ти не відмовля́єш на мо́є пи́тання, — тим же то́ном тягла́ ма́ти.

— Я й не відмо́влю вам нї є́диного сло́ва, як що ви бу́дете так зі мно́ю бала́кати.

— Не в тім річ! відмовляй на пи́тання!

— Я не відмо́влю. Як що ви пообіця́єте ся, що так зі мно́ю не бала́кати мете, то тоді́ відмо́влю! — сказа́ла Катери́на зважли́во і вста́ла, щоб іти́.

Па́ні Городи́нська очам своїм не йня́ла ві́ри. Пра́вда, пещена Катери́на за́всїди не була́ ду́же слухня́на і за́всїди була́ недото́ркана, але́ тако́ї зважли́вости, тако́ї тве́рдости ма́ти від не́ї не ба́чила.

— То ти так відмовля́єш ма́тері? — спита́ла ся вона́, приде́ржуючи дочку́ за ру́ку.

— Вибача́йте, ма́мо, як що я вас образи́ла: я не хоті́ла.

Па́ні Городи́нська зрозуміла, що кра́ще вдовольни́ти ся з сїє́ї відмо́ви і поча́ла вже тро́хи іна́кшим то́ном:

— Ось сядь, будь ла́скава, та побала́каєм гарне́нько. Ти зо́всїм даре́мно спалахну́ла, і мені́ се гірко й неприє́мно...

— Ма́мо... — поча́ла тро́хи збенте́жена Катери́на.

— До́бре! до́бре! — перепини́ла па́ні Городи́нська, — я ба́чу, що ти не хоті́ла се́го зроби́ти. Але ти всеж не відмо́вила на моє́ пи́тання. Я тебе́ пита́юсь не як слі́дчий, а як любля́ча ма́ти свою́ дочку́.

— То й я ска́жу вам, ма́мо, що я з їм не листу́ю ся.

— І не листува́ла ся?

— Ні.

Па́ні Городи́нська зна́ла, що Катери́на ніко́ли не каза́ла непра́вди. Як що вона́ не хоті́ла чого́ сказа́ти, то вона́ звича́йно так і відмовля́ла, що про се вона́ ні́чо́го не ска́же. І тепе́р па́ні Городи́нська не зна́ла, що їй каза́ти.

— Ма́мо! — поча́ла Катери́на тремтя́чим го́лосом. — Ви́слухайте і пойміть мені́ ві́ри, що я ка́жу пра́вду. Пойміть мені́ ві́ри, що я і́ншого не ска́жу. Я не мо́жу, цїлко́м не мо́жу більш жи́ти паня́нкою і сїє́ї о́сени я му́шу пі́ти вчителюва́ти...

— Я не хо́чу більш бала́кати! — відмо́вила па́ні Городи́нська і пішла́.

— А що, — спита́всь пан Городи́нський у жі́нки у ве́чері, — яка́ була́ у вас розмо́ва з по́воду ли́сту?

— Не ду́же га́рна, — відказа́ла па́нї, — вона́ упе́рто держи́ть ся сво́го.

— Що се значи́ть? — спита́всь пан Городи́нський.

— І сама́ не зна́ю.

— Кло́поту бага́то бу́де.

— То́го не мине́ш. Шко́да тільки, що я му́шу все сама́ відбува́ти, а ти нїчи́м менї не пособля́єш?

— Та чим же тут посо́биш?

— Ти ба́тько!

Чолові́к та жі́нка тро́хи мовча́ли. Пан Городи́нський сидїв у шляфро́цї на лїжкови і міркува́в. Наре́штї він поча́в:

— Зна́єш що?...

— Що? — спита́ла ся жі́нка.

— Я хотїв... Оде́н плян у ме́не є...

— Яки́й?

— Чи не послу́хать нам єї? — зва́жився відра́зу сказа́ти пан Городи́нський.

— Се ще що таке́? — і па́нї Городи́нська вели́чно повернула́сь до чолові́ка.

— А хиба́ кра́ще бу́де, як що вона́ зро́бить се силомі́ць, без на́шої во́лї?

— Се́го не бу́де! — так са́ме вели́чно відмо́вила па́нї.

— Ти ду́же до́бре зна́єш, що се мо́же бу́ти! — сказа́в чолові́к. — Ти ду́же до́бре зна́єш, що вона́ дочка́ свое́ї ма́тері, і коли́ ти упе́рта, то й вона́ так са́ме...

— Бу́дьте ла́скаві, — па́нї Городи́нська, як се́рдилась, за́всїди каза́ла чолові́кови *ви*, — бу́дьте ла́скаві, залиши́ть крити́чні ро́згляди мо́го характе́ру до і́ншого часу́.

— Та хиба́ я... Я тільки каза́в... — поча́в чолові́к, тро́хи збенте́живши́сь, бо він боя́всь то́го *ви*: до́бре бо він знав, що воно́ віщува́ло ча́сто де́кільки день мо́вчання, пога́ні обіди та ще погани́йшу ха́тню мо́ркву потім. Але жі́нка не да́ла є́му скінчи́ти:

— Менї зо́всїм не цїка́во зна́ти, що ви там каза́ли. Я бала́кала про Катери́ну.

— Тай яж про Катери́ну! — тро́хи посьмілїшав пан, ба́чучи, що жі́нка перехо́дить до черго́вої спра́ви, — я ка́жу про те, що вона́ вмі́є досяга́ти сво́го і... і мо́же так ста́ти

ся, що в одéн чудовúй день ми Катерúни не знáйдемо. Де? Втеклá вчителювáти! Хибá тодí крáще?

— Алеж се скандáл! — скрúкнула пáнї.

— Запéвне скандáл, колú дочкá втечé з дóму.

— Нáша дочкá — вчúтелькою в мужúчій шкóлї! Що про се скáжуть?! Се несьвітский скандáл!

— Алеж колú вонá втечé, то бýде скандáл ще бíльший.

— Що ви все втечé та втечé! Ви бáтько і повúннi добрáти спóсобу, щоб сéго не булó!

— Та не замикáтиж спрáвдї її!

— Ах, відчепíть ся з вáшими шуткувáннями! (Пан Городúнський зóвсїм і не дýмав шуткувáти). Гóдї вже! ваш плян нездáтний!

— Чомý нї? — насьмілúвсь іщé раз пан. — Я сáме кáжу про компрóміс, тíльки ти менé не дослýхала. Компрóміс сей бýде ось якúй: ми дамó їй дóзвіл бýти вчúтелькою в ґімнáзиї.

— Ну, і що з тóго?

— Раз те, що ґімнáзия — не шкóла; а дрýге — здобýти посáду вчúтельки у ґімнáзиї дýже тепéр не лéгко. Мóже протягтú ся багáто часý. А там... мóже се ще все й зникне...

Пáнї Городúнська повернýлась до чоловíка і трóхи подýмала.

— Мóже ти й прáвду кáжеш... — з прóтягом промóвила вонá.

— А вжеж — прáвду! — зрадíв пан Городúнський, нáйбільш тóго, що зникло *ви*.

— Подýмаємо... спробýємо...

Дрýгого дня бáтько почáв з дочкóю розмóву про вчилелювáння і сказáв:

— Дивýю ся, що тобí дáла ся та шкóла! Ось зóвсїм ще інше дíло, як би ти схотíла бýти вчúтелькою в ґімнáзиї. Не знáю, як мáти, а я нїчóго не мав би прóти сéго.

— Нї, тáту! Я в ґімнáзию не хóчу, — я бýду вчúтелькою в шкóлї — відмóвила Катерúна.

— Ти кáжеш: бýду! — як ненáче се дíло вже зробúло ся!

— Я, та́ту, вже наготува́ла про́шення до інспе́ктора і хотíла сьогóднї сказа́ти про се вам і ма́мі.

Пан Городи́нський зіста́всь нї в сих, нї в тих і пита́ючим по́глядом диви́всь то на жíнку, то на дочку́. Але па́нї Городи́нська ви́йшла мо́вчки з ха́ти.

— Та́точку, голу́бочку, — промо́вила Катери́на уста́вши з сво́го мíсця і сíвши бíля ба́тька та припа́вши є́му́ на гру́ди голово́ю, — зробíть менї сю ла́ску, не держíть мене́! Ви до́брі, та́точку, я зна́ю, що вам сами́м шко́да мене́, — умо́вте ма́му!

Пан Городи́нський ду́же люби́в дочку́ і зо́всíм не мíг вето́яти про́ти тако́ї розмо́ви. Скíнчи́ло ся тим, що він дав сло́во умо́вити ма́тїр.

— Та́точку! лю́бий! голу́бчику! — зрадíла Катери́на і поча́ла цíлува́ти ба́тька.

— Лю́бий, а покида́єш лю́бого!... докірли́во проворкотíв ба́тько.

— Ой та́точку!...

— Та до́бре вже, до́бре! Алеж ось що: з умо́вою: Ти їдеш тíльки на оде́н рік, а там до́звіл кінча́єть ся. Іна́кше я не мо́жу зроби́ти нїчо́го.

Катери́на розумíла, що му́сить згоди́ти ся на се, коли́ хо́че досягти́ сво́го.

По́слїдком усїє́ї сїє́ї розмо́ви було́ те, що па́нї Городи́нська два ти́жнї зва́ла сво́го чоловíка *ви*, як що їй доводи́лось є́му́ що сказа́ти, а здебíльшого не бала́кала нїчо́го нї з їм, нї з дочко́ю. Алеж пíсля двох ти́жнїв про́шення вíдíслано до інспе́ктора...

Кіне́ць лíта мину́в Катери́нї в чи́танню педаґоґíчних книжо́к та взагалí в лашту́ваню до нової́ робо́ти. Дíвчина на́вíть ходи́ла в шко́лу, щоб пора́дити ся про де́що з учи́телем, а́ле він поїхав на лíто до до́му і ще до́сї не приїзди́в. Пíсля Семе́на прийшла́ відмо́ва від інспе́ктора: Катери́ну постано́влено вчи́телькою. Але інспе́ктор, що мав пíд свое́ю вла́дою не оде́н, а два суме́жні повíти, дав Катери́нї шко́лу не в се́му, а в суме́жному повíтї. Па́нї Городи́нська спершу́ була́ запротестува́ла, а́ле вже му́сїла замо́вкнути.

Чéрез тúждень Катери́на вúїхала в свою́ шкóлу з дóзволом на одéн рік, а́ле з пéвною надíєю одéржати єгó й на да́лї.

(В ґімна́зиї Ма́рко не вúдержав дóвго, єгó запідóзрено, що розповсю́джує шкідли́ві ідéї, даючи́ у́ченикам украї́нські книжки́ і він поки́нув ґімна́зию а пішóв на прива́тну слу́жбу. Тимчасóм і в украї́нській грома́ді не було́ ладу́, това́риші розбíгли ся „страха́ ра́ди юдéйска“, зістáло ся лишé шістьóх, що да́льше трудúли ся над вида́ванєм книжочóк для на́роду. В тім часí дізна́в ся Ма́рко, що Катери́на ста́ла учúтелькою в селí Додíльні і там тя́жко занеду́жала. Він поíхав як стій в Додíльну, приíхали і єї батькú. Катери́на верта́є до ба́тьківскої ха́ти і там оду́жує, а Ма́рко прибу́в до Городúньских на велúкдень. а відта́к повінча́в ся з Катери́ною. Опíсля занепа́ла Катери́на знов на здоро́влю, а колú Ма́рко в розпу́цї казáв, що не мóже без нéї жúти, відповíла єму́ Катери́на, що на нім спочива́є обов'я́зок: пра́ця на рíдний край. У́країна повúнна бу́ти для нéго вúсша від Катери́ни, -- она́ж єгó сьвятúня... Пíсля смéрти Катери́ни, Ма́рко відмíнúв ся, він все нага́дував, що она́ була́ єгó соня́шним промíнем, навчúла єгó сéго заповíту, щобú віддáти своє житé рíдному краєви).

---

14. Іван Тобилевич

(прибране імя Карпенко Карий)

родив ся 1845. р. в Херсоньщинї, коло Єлисавету, де батько єго був чиншівником (посесором). Скінчив лише повітову (народну) школу, а вищу осьвіту добув собі власною працею, читаючи пильно всякі книжки і товаришуючи з такими сьвітлими людьми, як професор херсоньскої ґімназиї Пильчиків. Якийсь час був він в урядовій службі, але побачивши театр, так ним одушевив ся, що єго найгорячійшою мрією було́, стати драматичним артистом. З товаришем своїм, знаменитим артистом і драматурґом Марком Кропивницким устроював Тобилевич (виступаючи під іменем Карпенка Карого) вистави театральні, а відтак вступив до найлїпшої тоді на Україні театральної дружини Саксаганьского. Однак в рік після того наслїдком тамошних полїтичних відносин заслано єго (1884) до Новочеркаска над Доном, де перебув майже три роки. Вернувши, ґаздував на своїм господарстві в Шепетівці, а від 1888. р. цїлою душею жертвував ся українській драматурґії. З дружиною Саксаганьского і Садовского переїзджав з міста до міста яко автор і актор. За двайцять лїт дав Тобилевич 18 драматичних творів.

Писаня. Першою пробою єго був один з найкращих єго драматичних творів драма „Бурлака“. Дальше слїдували комедия „Мартин Боруля“, драми „Наймичка“, „Безталанна“,

„Хазяїн“, траґедия „Сава Чалий“ і ін. Останними творами єго були комедиї „Суєта“ і Житейске море“, з котрими ще третя, що мала звати ся „У пристанї“ (однак автор її лише обдумав, але не написав), мали творити трильоґію.

Карпенко Карий дивив ся на театр як на поважну громадску потребу і школу естетичного і народного вихованя, а свою дїяльність на театральній видівні вважав вельми важною службою громадяньству. Яко автор вибив ся Карпенко серед корифеїв українського театру на вершок артистичної умілости і був тут надто показною і ориґінальною постатю, виступаючи все з яскраво зазначеною індивідуальностю і на театральній видівні він творив, а не наслїдував. А так само яскраво і виразно єго показна і ориґінальна постать виявляє ся сильною індивідуальностю в драматичних творах, в котрих він виступає яко самостійний творець, а не яко наслїдовник.

В драматичних твовах живописує Карпенко (Тобилевич) хиже царство визиску і наживи і дає широку картину громадско-суспільного розкладу серед ріжних верств українського народу. Але Карпенко не спиняв ся на тих картинах громадско-суспільного житя, а намагав ся пояснити ріжні психольоґічні питаня житєві, в котрих виправдї також основою є громадско-суспільні відносини, але на тій основі виступають у него живі образи, типічно схоплені і індивідуально оброблені. Крім того маємо цїлу низку історичних і історично-побитових творів, в котрих автор виходить з того погляду, що істория — се житє народу. Народне житє, суспільні відносини і тут творять основу, на якій відбувають ся історичні події, виступають історичні особи яко дїти свого часу і обставин.

Карпенко опинив ся в такім становищі, в якім чоловік не має спромоги видобути ся з житєвих суперечностий і тому єго драматичні тини хитають ся то в той, то в сей бік, шукають щастя в житю і звичайно не знаходять, бо не мають рівноваги у своїй вдачі, бо недостача сеї рівноваги зруйнувала сей спокій, сю гармонїю, яка тілько може дати щастє на сьвітї. Тимто в творах Карпенка та дісгармонія в житю, що стає невблаганою перепоною до щастя, яка і самого автора завела в пригоди житєвих суперечностий, є головною основою єго творів, котрі дають найкрасшу ілюстрацию сеї дісгармонії. Вислїдом сеї дісгармонії буває безвиглядність надій, могила щастя. Але навіть в єго комедиях, котрі тілько зверху представляють ся нам комедиями, виступає сей безнадійний вислїд: нема гармонії житя, гармонії між метою витиченою в житю, а придбанями того житя, між потребами і домаганями а вдоволенєм тих потреб і домагань між правами а обовязками — все і скрізь „суєта“, як звичайно говорить Іван Барильченко в комедиї тої назви. У Карпенка і в комедиях проявляє ся та справдешня характеристика українського гумору, що крізь сьміх бачимо якийсь сум, що шуткуючи займає душу з глибока. Так в комедиї „Суєта“, котру автор назвав картинами, живописує він родинні відносини в семії богатого українського селянина Івана Барильченка, що намагав ся вивести своїх синів на урядників

і професорів, сподївав ся з них на старість потїхи і слави, а діждав ся жалю і смутку, бо вийшовши на панів, забули не тілько про свій нарід, але й про добрих родичів, до котрих звертали ся хиба тодї, як треба було гроший. Остав ся лише оден з них як зерно на господарстві і сей не зрадив нї землї, нї родинї, а тамті відпали як полова, крім наймолодшого, що посьвятив ся штуцї і став великим драматичним артистом. В „Суєтї" Карпенко виступає з різким обжалованєм проти всїх тих Українцїв, що забрали з рідної землї, що можна було з неї взяти і перейшли там, де лїпше (ubi bene, ibi patria — де добре, там вітчина).

Карпенко-Тобилевич умер в 1907. роцї, а єго твори, розкинені по всяких видавництвах, появили ся збірним виданєм в Полтаві в 5 томах.

Становище в лїтературі. Яко письменник-драматурґ є Карпенко самостійним талантом. В своїх творах був він зовсїм самостійним, а коли доторкнув ся навіть старих тем, то давав і тут все щось своє власне, ориґінальне, своєрідне. В них зачепив він так глибоко наше народне житє і дав такі артистичні правдиві образи, що історикови україньского житя доведе ся неминучо все студиювати єго твори.

Суєта.

Комедия в 4-ох дїях.

Дїєві люди:

Мака́р Барильче́нко, бога́тий коза́к-хлїборо́б.
Тетя́ня, єго́ жі́нка.

Карпо́, хлїборо́б.
Миха́йло, учи́тель ґімна́зиї.
Петро́, кандида́т прав.
Іва́н, писа́р в запа́сї.
Васили́на, скінчи́ла ґімна́зию.
} Дїти Мака́ра Барильче́нка.

Явдо́ха, Карпо́ва жі́нка.
Адела́йда, Петро́ва жі́нка.
Ната́ша, Миха́йлова жі́нка.
Сорокоти́сячников, слїпи́й ґенера́л, ба́тько Ната́ші.
Деми́д Короле́нко, сельски́й учи́тель.
Тере́шко Су́рма, бога́тий коза́к, хлїборо́б.
Матю́ша, син єго́ 12 лїт.
Се́ргій Гупале́нко, бога́тий коза́к, хлїборо́б.

Тара́с Гупале́нко, небіж єго́, у́нтер-офіцир.
Аки́ла Акило́вич, помо́шник кля́сного наста́вника.

Тараба́нов, по́вар.
Па́ша, ку́харка.
Дари́на, покоїво́вка.
Офіциянт.
Ва́ня, козачо́к.

} у Михайла Барильче́нка.

Зміст І. дії.

(Тетя́ня, жінка Барильче́нка, приготовля́є з невісткою Явдо́хою і донько́ю Васили́ною все на прії́зд синів, котри́х ба́тько вихо́вував на уря́дників і професо́рів, та виправля́є Барильче́нка на дворе́ць, на зу́стріч сина́м. Надхо́дить на се і Демид, сільски́й учи́тель, і остає́ го́стем у Барильче́нка. Приїжих синів вита́ють ве́льми серде́шно).

Дія II.

(Про́ста ха́та, сьвітли́ця. На полу́ бага́то оде́жі, килимків, подушо́к у цьвітни́х на́волоках. Вели́кий стіл. Віде́ньскі стільці́, кана́пка, Обі́дають всі. Михайло сиди́ть на поку́ті, ко́ло нього́ з одного́ бо́ку Петро́ з дру́гого Карпо́ і ба́тько; да́лі з обо́х бокі́в сидя́ть: Деми́д, Іва́н і Васили́на. Ма́ти і Явдо́ха подаю́ть обі́д).

Ява І.

Михайло. *(Їсть).* Порося́ чудо́во засма́жено, і полко́вник Сорокоти́сячников похвали́в би! Неда́вно я обі́дав у на́шого дире́ктора. Подава́ли теж порося́ — куди́! Нї — оде́н по́вар так не засма́жить поросяти, як ма́ма!... А на́чинка, на́чинка!...

Макар. Їжте, дїти, їжте, та вибача́йте, що все про́сте, ху́торске!

Карпо́. Дай, Бо́же, во вік!

Петро́. О, як би нас в го́родї годува́ли ху́торськими харча́ми, до́бреб було́!

Макар. Пога́но в го́родї году́ють. Я колись з тобо́ю обі́дав.

Михайло. Наш дире́ктор і його́ брат полко́вник Сорокоти́сячников, лю́блять сма́шно попоїсти... А я до кулїна́рії ма́ю охо́ту. *(Їсть).*

Макар. *(До Карта́).* До чо́го Михайло ма́є охо́ту?

Карпо́. Лю́бить пова́рювать.

Мака́р. А!...

Миха́йло. *(Проковтну́вши).* І навчи́в я сво́го дире́кора де́яким припра́вам, так він ча́сто кли́че мене́ попро́бувать обі́д по мої́му реце́пту. Особли́во нам печери́ці удаю́ть ся.

(Вхо́дить Явдо́ха і Тетя́на. Одна́ несе́ макі́тру з варе́никами, а дру́га кисі́ль на емалі́рованім блю́ді. Васили́на ху́тко прийма́є таріл ки́. Явдо́ха ста́вить макі́тру, Тетя́на блю́до з кисі́ле́м, потім достаю́ть таріл ки́ з ша́фи, що тут же стоїть і переміня́ють: Миха́йлови, Петро́ви і Деми́дови. Все ро́бить ся ху́тко, а разо́м з тим йде бала́чка).

Тетя́на. За́втра доста́немо і ми печери́ць! Миха́йло варе́ничкі́в! Так, як ти лю́биш: запе́чені в сьві́жім ма́слї з смета́ною. Пе́тя, а тиж? Їж, си́ну, бач як ви́мучив ся! Васили́но, внеси́ зли́вок до кисі́лю. Іжте, ді́ти, їжте! *(Васили́на встає).*

Явдо́ха. Сиди́, сиди́, я сама́! *(Пішла́).*

Петро́. Ох, як би таки́х варе́ників да́ли в кухмісте́рськім, та ще на голо́дні зу́би!...

Іва́н. Мо́жна лу́снуть.

Миха́йло. Ха, ха, ха! В кухмісте́рськім! І у на́шого дире́ктора не дадуть! До́рого. Поду́май! Сьві́же ма́сло і смета́на в го́родї!... А варе́ник лю́бить ма́сло й смета́ну: ллєш, ллєш, а він вбіра́, таї вбіра́ в се́бе; за теж як і запече́ть ся в сїй припра́ві — пря́мо безе́!

Тетя́на. Що ти сказа́в си́ну?

Миха́йло. Безе́! Поцїлу́нок!

Іва́н. До́брий поцїлу́нок! Як бру́сом заля́же в животї, то му́сиш цїлува́ть ба́бу знаха́рку, щоб одшепта́ла!

Миха́йло. Ха, ха, ха!

Тетя́на. А ти їж кисі́ль, коли́ бої́ш ся варе́ників.

Іва́н. Чого́ я їх бу́ду боя́тись? Ого́! Нехаї вони́ мене́ боя́ть ся!

Явдо́ха. *(Вно́сить молоко́. Їдя́ть, розка́зують, прийма́ють, що було́ на сто́лї, і вино́сять).*

Ка́рпо *(По па́взї).* Ну, бра́ття! Ви́пємо ще за здоро́вя ба́тька і ма́тері, що годува́ли нас, одяга́ли, учи́ли і до ро́зуму довели́.

Всї. Бу́дьте здорові, та́ту, ма́мо!

Карпо́. Ви́пийтеж і ви, ма́мо. *(Наливає і дає).* Явдо́хо! *(Дає).*

Деми́д. *(До Василини).* Менї так приятно у ва́шій сїмї мов у рідних.

Василина. Я на́віть забу́ла, що ви чужи́й.

Деми́д. Спаси́бі! Слова́ сї для ме́не ду́же дорогі.

Тетя́на і Явдо́ха. Пошли́, Бо́же всїм ща́стя!

Мака́р. *(Че́рез сльо́зи).* Щоб... Щоб... ви нам рід возвели́чили і просла́вили, щоб до ґенера́лів дослужи́лись!

Петро́. Спаси́бі!

Миха́йло. Дослу́жимось! *(Встає, цїлу́є ба́тька, ма́тїр).* От тепе́р би кофе́йку, та гава́ну.

Тетя́на. *(До Карпа́).* А ти, си́ну, і забу́в ко́фію купи́ть?

Карпо́. Забу́в!

Мака́р. *(До Карпа́).* А гава́ну?

Карпо́. То дорога́ цига́рка, та́ту.

Мака́р. А—а!

Іва́н. *(До Миха́йла).* А ти кури́в колинебу́дь гава́ну?

Миха́йло. Кури́в! А ти?

Іва́н. Цїлу́ со́тню мав. Не лю́блю, розда́в.

Миха́йло. Не вже!

Мака́р. Деб він доста́в, як воно́ дороге́?

Іва́н. От ви вже, та́ту, не ві́рите, що я кури́в до́брі цига́рки. Не забува́йте, що я ста́рший пи́сар!... Як на́ші поверта́ли ся з Кита́ю че́рез Оде́су, так менї привіз гости́нця мій прия́тель.

Петро́. А чом ти не поїхав у Кита́й? Поба́чив би сьві́та!

Іва́н. Не захотїв.

Миха́йло. Чого́ так? Гроши́й би привіз.

Іва́н. Я не лю́блю чужо́го.

Мака́р. Він лю́бить спать.

Іва́н. Хто спить, той не грішить.

Миха́йло. І то пра́вда. Заспіва́в би. А—а! Іва́н! Зацьвірчи́, брат, цьвіркуно́м! Пі́сля тако́го обі́ду прия́тно посьмія́тись і згада́ть дитя́чі лїта́.

Петро́. Нї, сви́сни солове́йком!

Іва́н. Забу́в уже́ усї шту́ки.

Миха́йло. Невже́ забу́в? Жаль!

Іва́н. Давня́ річ!

Петро́. А як з теа́тра виводи́ли за те, що цьвіркуно́м кричав, — забу́в?

Карпо́. *(Сьміється ся).* Про се неда́вно зга́дували.

Миха́йло. Се зо́всім ли́шні згадки́. Охо́та! Ма́ма мо́же пригада́ть ще і не такі́ випа́дки, коли́ ми спа́ли в колиса́ї... Зо́всім ли́шне!...

Мака́р. А все Іва́н!

Тетя́на. Мо́же би ти засну́в, си́ну?

Миха́йло. Ні, поси́джу з ва́ми, мені́ ду́же приятно побе́сїдувать з своїми, Бог його́ зна́є, коли́ поба́чимось, а я ду́маю за́втра їхать.

Мака́р. Як?

Тетя́на. Що ти отсе́ ви́гадав! Два го́ди не ба́чились, а на тре́тїй увійшо́в в ха́ту, поздоро́вкав ся і наза́д... Миж на те́бе ще не надиви́ли ся.

Мака́р. Поси́дь, си́ну, з на́ми!

Миха́йло. Я рад душе́ю... Я би сидїв бі́ля вас мо́же все життя́, як би не так скла́лись мої дїла́...

Карпо́. Які́ там у те́бе дїла́. Екза́мени покінчи́в і гуля́й до авгу́ста.

Миха́йло. Дру́гі дїла́. Як бу́дете знать причи́ну, то ви й самі ска́жете: їдь, си́ну!... Яб проси́в, щоб тут оста́лись тільки та́то, ма́ма, Карно́ і Явдо́ха.

Явдо́ха. Вибача́йте, менї тре́ба навідатись до дїти́й. *(Пшла́).*

Іва́н. А ми ходїм усї в лева́ду, там поля́жемо під вели́кою старо́ю вербо́ю, посьпіва́єм. Я лю́блю сю вербу́; вона́ давня́ і так нахили́ла ся до води́, мов вита́єть ся з не́ю, а як зашуми́ть своїм ли́стом — на́че ше́пче водї любо́вні ре́чі.

Петро́. Ого́! Та ти поет!

Миха́йло. Че́рез пів годи́ни прихо́дьте сюди́, та засьпіва́ємо; я вже давно́ чув сьпів.

Васили́на. Гаразд. *(Ідуть, до Деми́да).* Ви торік га́рно сьпіва́ли.

Деми́д. І тепе́р сьпіва́ю — і на скри́пцї гра́ю.

Васили́на. А загра́єте на скри́пцї?

Деми́д. Я бу́ду у вас до́вго, то ще й надоїм.

Карпо́. Нїко́ли йому́ бу́де гра́ти.

Василина. А у неді́лю!

Карпо́. Хиба́. *(Вийшли).*

Я в а II.

Михайло, Карпо́, Мака́р і Тетя́на.

Михайло. У вас, ма́мо, нена́че сльо́зи на оча́х! Чого́ се? Заспоко́йтесь. *(Цілу́є її).*

Тетя́на. І від ра́дощів, си́ну, і від печа́лї, що ху́тко так відїзди́ш... Тільки оде́н Карпо́ з ону́ками, спаси́бі, бі́ля нас!

Михайло. Ба́чите, ма́мо, от у Карпа́ є́сть ді́ти, ону́ки ва́ші, і ви раді́єте... І я хо́чу жени́ти ся... А че́рез те, я повинен за́раз вас поки́нуть, бо у ме́не є́ молода́ і тре́ба повідать.

Тетя́на. Молода́ є́? Ти хо́чеш жени́тись? Сла́ва Бо́гу!

Мака́р. Неха́й Бог благослови́ть!

Тетя́на. І пошле́ тобі ща́стя. *(Цілу́є его́).* А хтож твоя́ ді́вчина, си́ну? де вона́, си́ну? чия́ вона́, яко́го ро́ду?

Михайло. Ді́вчина га́рна, інтелїге́нтна, скінчи́ла інститу́т з шіфром.

Тетя́на. *(Утира́ючи сльо́зи).* Го́споди! Го́споди!... Які́ є́ ді́вча́та!

Мака́р. З шіфром? щож то, си́ну?

Михайло. Осо́бий знак досто́їньства.

Мака́р. Досто́йна, вихо́дить! Дай Го́споди! дай Го́споди!

Михайло. Дочка́ полко́вника — Ната́лїя Сорокоти́сячникова.

Мака́р. І при́дане до́бре.

Карпо́. Се, та́ту, прізвище таке́.

Мака́р. А!... Ну, зна́єш, воно́ не дарéмно таке́ прізвище — Сорокоти́сячнїй! Мабу́ть бага́та?...

Михайло. Я не зна́ю, та́ту.

Мака́р. А чом же не розпита́в? Розпита́й, си́ну!... Там хоч вона́ і досто́йна, а все, зна́єш, при́дане не ва́дить! Тиж не аби́ хто — ско́ро ґенера́лом бу́деш!

Михайло. Вона́ одна́ дочка́, що є́ — то є́ї.

Макáр. Агá! Однá? Ну, се дóбре. Вже як однá, то звíсно, все їй достáнеть ся.

Тетя́ня. Чорня́ва, сúну?

Михáйло. Чорня́ва, мáмо, а óчи сúнї: як намальóвана!

Тетя́на. То тиж її привезéш до нас, покáжеш? А мóжеб ми з старúм поїхали на оглядúни: так годúть ся. Воніб нас побáчили, а ми їх...

Михáйло. Далéко се, мáмо! Воні́ тепéр за кордóном, на Рівіéрі... Бáтько єї лíчить óчи, — боя́ть ся, щоб не ослíп.

Тетя́на. Отó, нехáй Бог борóнить!

Карпó. Так ти аж туди́ поїдеш?

Михáйло. Трéба їхать. Не мóжна інáкше. Ми умóвились з Натáлею Петрóвною там побáчитись... Тепéр розумíєш: не поїхать, — вúйде — фе! Хáмство! А поїхать, — грошúй трéба! У мéне є небогáто: Я зберíг, скíльки міг... А вернýвшись, трéба мéшкання гáрне, пóвара... Хоч на пéрше врéмя; знáєш — рíдня́: наш дирéктор — дя́дько, тай бáтько — полкóвник!... Потíм мóжна бýде перевéсти на демократúчну нóгу, а зразý... Та воно і для карíєри... Теж... Ти все розумíєш, що там тобí розкáзувать...

Карпó. Та я однó розумíю, що тобí грошúй трéба.

Михáйло. *(Провів пáльцем по гóрлу).* До зáрізу!

Макáр. Хибá не мóжна, сúну, тут їх підождáть? На вíщо теря́ть гróші по чужúх краях?

Михáйло. Не прихóдить ся; слóво дав, що приїду і воні́ там ждуть! Як же так? Скáжуть: хвастýн,[1]) мужúк, бідня́к і... розумíєте... справдї вúйде погáно...

Тетя́на. Напишúй, що грошúй немá.

Михáйло. Ну, мáмо!... Бíльше на мéне теря́ли — помóжіть в остáнне: дáйте пятьсóт рублíв! *(Макáр і Тетя́на дúвлять ся на Карпá. Карпó тре гóлову і розвóдить рукáми).*

Брат! Карпó! Ти достойнíйшúй із людúй! Порятýй!

Карпó. Деж я їх вíзьму! Менї наýборку травú і хлíба трéба не мáло, та щеж пéвно і Петрó, і Івáн, і Василúна попрóсять... Я не знáю, що робúть!

Михáйло. Виручáй! Послíдний раз!... Тáту! Мáмо! *(Цілýє то однóго, то другóго).*

---

[1]) Хвалькó, дурúсьвіт.

Макáр. *(До Карпá).* Мóже позúчить у Кравчéнка; він дїтúй не учúв, то в нього грóші є.

Карпó. Та є — то, так трéба процéнта велúкого заплатúть; знáєте, якúй Кравчéнко?

Тетя́на. Щож мáєш робúть?...

Карпó. Вáша вóля... Як ви согласні, то я пóїду до Кравчéнка.

Макáр. А щож робúть, колú трéба.

Михáйло. *(Обнїмá Карпá).* Голýбчик! Я сам почувáю, як тобі вáжко тягтúсь! У мéне сéрце болúть, що ми так тебé виснажáєм,[1]) алé щож робúть? Будь я прóстий зóвсїм, не осьвíчений чолов[illegible] сéгоб не булó; а раз, брат, влїз в сю шкýру, тягнúсь з[illegible] другúми!... При тóму, знáєш, дирéктор — дя́дько, бáтько — полкóвник і знóву Рівіéра... Се знаменúтий кýрорт, там мóжна зустрíтись і познаéмитись нáвіть з мінїстрами і... і... однó слóво: раз на Рівіéрі, то, вихóдить, чоловíк богáтий... і... і... не абú хто! Розумíєш? В душí я демократ, а всї сї забобóни ненáвиджу; я рад був би поміня́тись з тобóю... з кóжним селянúном і жить тúхо, мúрно, сéред нáшої благодáтної природи, без всяких витребéньок. Не мóжна. Течíя несé в велúке мóре...

Макáр. Ох, несé!...

Тетя́на. Чогóж воно́ несé?

Макáр. Так говóрить ся...

Карпó. Попробую. Я, тáту, візьмý у Кравчéнка, як що позúчить, тúсячу; бо як не стáне на всї віддáтки, то знóву бíгать...

Макáр. А так! Урожáй хорóший, якóсь вúкрутимось. *(Карпó вúйшов).*

Тетя́на. Поможúй тобí, Бóже!

Михáйло. Тáту, мáмо! Я... я... не знáю, як вам дя́кувать за сю пóміч! Розумíєте? Обíцáв знáтній бáришні[2]) приїхать... і не поїхать — хоть кýлю в лоб!

Тетя́на. Захистú тебé царúце небéсна! На вíщо все те добрó, що ми мáємо, здáло ся, колú чéрез пятьсóт карбóванців прийшлóсь би убúть себé... Цур йомý! не говорú так... А колúж, сúну, весíлля? Ти зарáнї дай нам вістку,

---

[1]) Обезсúлювати, мýчити. [2]) Пáнночка.

щоб ми приготóвились. Трéбаж весíлля одбýть гýчно, щоб усí знáли і бáчили, з ким ти женúв ся.

Михáйло. У нас, мáмочко, нíякого весíлля не бýде. Тепéр не та мóда, що колúсь булá, особлúво сéред знáтних людúй, де я берý собí жíнку.

Макáр. Як, немá весíлля?

Михáйло. Немá.

Тетя́на. І не вінчáють ся?

Михáйло. Нї, вінчáють ся! Тíльки пíсля вінця́ молодúй і молодá зáраз на пóїзд і поїхали там куди́ на недíлю чи й на мíсяць.

Макáр. От як! Все не так, як у людúй...

Тетя́на. То се ми і не погуля́ємо на твоїм весíллї? І невíстки не побáчимо?

Михайло. Як мóжна? Я потím зберýсь·і приїду до вас, або́ ви приїдете до мéне, тай побáчимось...

Тетя́на. Дúвно якóсь! Не знáю, що й сказáть! Мóже воно́ й дóбре, а тíльки щось у мéне до такóї мóди сéрце не лежúть. Весíлля в дорóзї, на пóїздї! Нї людúй, нї музúк — се не весíлля!

Макáр. Памятáєш, стара́, як ми весíлля справля́ли?

Тетя́на. Два тúжнї. Покíйний тáто аж заслáбли.

Макáр. Людúй, як комашнї; ґвалт, сьпíви, музúка тне; спершý мóлодь, а потím старí такí танцí затинáли, що землї в колíно вúбили на подвíрі. Згадáв і нáче помолодчáв сам. *(Цíлує Тетя́ну).*

Тетя́на. *(Сьмíючúсь).* Оттакóї! Мáло не сóрок лíт, як побрáлись, а він цíлувáтись!

Михáйло. Ха, ха, ха! Так ми справимо знóву вáше золоте́ весíлля. *(Поїхáє).*

Тетя́на. Мóжеб одпочúв, сúну? Там у Явдóхи гáрно, áнї мýшки, — і холодóк.

Михáйло. Нї, мáмо, вже не рáно, скóро й вéчір. *(Вхóдить Терéшко).*

Я в а III.

Тіж і Терéшко.

Терéшко. Здорóві булú! З недíлею, сéстро!

Тетя́на. О, брат Терéшко, *(Цíлують ся).* Де ти взяв ся?

Терéшко. Навмúсне приїхав. Здорóв Макáрю! *(Цілýють ся).* Чув ще позáвчора, що приїдуть учéні племíнники,[1]) взяв свóго Матю́шу,[2]) тай поїхав, щоб побáчитись! А сеж пéвно Михáйло?

Михáйло. Я, дя́дюшка!

Терéшко. Пан, справжнíй пан, страшно і підступáть! Поцілу́єм ся, чи що?

Михáйло. А як же? Я для вас не пан. *(Цілýють ся).*

Терéшко. І пáхне пáном, єй Бóгу! Вýси пáхнуть нáче мнятою, чи любúстком.

Михáйло. Ха, ха, ха!

Терéшко. Гáрний! А мýндир — бач якúй!... Ну, вже і я своїх мéншеньких учý, мóже і менї Бог пошлé щáстя діждáтись такóго пáна! Матю́ша перейшóв у пéрший кляс! Бідовúй! Там, брат, читá, заслýхатись! Отсé недáвно читáв у чáйнім дóмі трéзвости,[3]) та так йомý плéскали, що ой, ой! У нас селó величéзне, так трéзвість тéатр постáвила, і самí нáші парубкú і чоловíки, які помолóдчі, рóблять предстáвлення. Все ідé за прúводом нáшого пúсаря: він пéрше служúв у теáтрі, а тепéр пúсарем, так зна се дíло. Скóро все мíстéчко бýде представлять!... Й нíчóго, розважáють; отсé зимóю пíдеш — ніч дóвга, а там і не огля́неш ся: трóхи послýхаєш, трóхи поспúш, дивú і пíвнї засьпівáли!

Михáйло. Се дóбре, дýже дóбре, що в селї є тéатр; кóрисна розвáга!

Терéшко. Одно́ погáно, що мéнше стáли пря́сти і ткать: як предстáвлення, то вже і ткачí і пря́хи там!

Макáр. *(Сьміється ся).* Прядýть!... Тудú нáшого Івáна не достаé...

Терéшко. Вернýв ся? І щож, дослужúв ся до якóго чúна?

Макáр. Стáрший пúсар.

Терéшко. Слáва Бóгу і за се! всеж не прóстий мужúк. Пúсар, брат, тепéр вáжна птúця. От забалáкав ся, а кóнї стоя́ть не розпря́жені і Матю́ша сидúть на вóзї. Я зáраз. *(Ідé).*

---

[1]) Небíж, братáнич. [2]) Матвíй. [3]) Дім тверéзости.

Макáр. Стрівáй, я звелю́, щоб робíтники розпряглú, а Матю́ша нехáй ідé в хáту! *(Вихóдить).*

Я в а IV.

Тетя́на і Михáйло.

Тетя́на. Щож би я своїй невíстці подарувáла? Так все на скóро, що й не придýмаєш; та я, сúну, і не знáю: що мóжна подарувáть знáтній, та ще й багáтій пáнночці?

Михáйло. Крáще, мáмо, нїчóго. Бо подарýнок трéба зробúть не мéнше, як в 100 карбóванців, а де ви їх візьмéте, колú от і менї трéба дать, і тóму, і дрýгому... Нехáй ужé колúсь те зрóбите, як мéнше бýде розхóду.

Тетя́на. Нї, сúну, не мóжна так. Менї покíйний бáтько Макáрів, ваш дїд, як я ішлá під вінéць, подарувáв самúми червінця́ми сто карбóванців. Так вонú і лежáть у мéне; то я тобí, сúну, віддáм, а ти від мéне подарýєш їх своїй... як її звуть?

Михáйло. Натáша... Натáлка!

Тйтя́на. Егé, егé, Натáші! Подарýєш їй, щоб вонá знáла, якá у тéбе прúязна мáти; хоч і прóста, а обіхóд,[1]) мовля́в, знáє.

Михáйло. *(Цїлýє в обúдві рýки).* Спасúбі, мáмочко! Се менї дýже прúятно, і Натáша бýде он якá рáда. *(Макáр, Терéшко і Матю́ша).*

Я в а V.

Тіж, Макáр, Терéшко і Матюша.

Терéшко. *(Тя́гне за рýку Матю́шу).* Та не сорóм ся! Ідú, ідú, Матю́ша! Щож, що він губéрський учúтель? Нїчóго! А все такúй двоюрóдний брат тобí. *(Вводúть).* От глянь! Бач, якúй мýндир? Такúй і в тéбе бýде. Бýдеш учúтись — бýдеш пáном! Тільки не цýрай ся бáтька. Ну здорóвкай ся!

Матю́ша. *(Незгрáбно, по дитя́чі, спершý одводúть, а потім приставля́ прáву нóгу до лївóї. Михáйло цїлýється ся з ним).*

---

[1]) Звичáй.

Терéшко. Упти́вий, пошти́вий, — вже й воно́ на щось закандзю́билось: бач, як но́гу присти́вив... Ска́зано — нау́ка! Одно́ менї бо́язько! ота́к учи́ш, учи́ш дїти́й, а послї́днього, а потім диви́сь, ви́йде таки́й су́пис,[1]) як Білоконе́нко. Ти зна́єш, Ма́каре, Білоконя́?

Мака́р. Си́дора?

Терéшко. Ега́! Син йо́го тепе́р, брат, у вій́ську, ротмі́стер, шкадро́ном командує! Не аби́ що, а всеж таки́ син! Біло-ко́нь же на не́го скі́льки потра́тив! Одно́го коня́ купи́в за 300 рублів. І щож би ти ду́мав! Поїхав стари́й до не́го аж у Варша́ву, так щож? Він йо́го, супоста́т,[2]) не приня́в! Були́ го́стї, охвіци́ри, так аж по́ки не розійшли́сь го́стї, стари́й сидів на ку́хнї з де́ницями. А? ну вжеб я не подиви́в ся, що він ротмістер!

Михáйло. Скотина́!

Терéшко. А тож! Твар нечу́вственна! Посоро́мив ся ба́тька приня́ть при всїх, а? Ти менї гляди́! Я, брат серди́тий і пале́ний! Я не Білоко́нь! Верну́в ся до до́му і дава́й хли́пать, що син ду́же запанів. Кисли́ця дурна́! Яб йо́го при всїх охвіци́рах... Нехáй би тільки одважив ся зневáжити мене́!

Михáйло. Хто соро́мить ся простоти́ сво́го ба́тька чи ма́тері, простоти́ сво́го ро́ду, — тако́го не варт і чоловіком назва́ть!...

Терéшко. Чу́єш? Бач, он му́ндир яки́й, губе́рський учи́тель. Се пошти́вий до ба́тька й не́ньки! Гляди́ менї!

Матю́ша. І я бу́ду пошти́вий, от поба́чите!

Терéшко. *(Ніжно).* Та я зна́ю, що ти га́рний хлопчи́на; се так гово́рить ся, що бач, які є ви́родки!... А як він чита́є? Чудо́во! Ану́, прочита́й, Матю́ша, на па́мять „Гу́си“!

Матю́ша. Та я зібю́ ся!

Терéшко. Ну, ну, сьмілúво! *(Вбігá Василúна).*

Я в а VI.

Тіж і Василúна, а потім Іван, Петро́ і Демúд.

Василúна. *(До Михáйла).* Мо́жна?

Михáйло. Ідїть, ідїть!

---

[1]) Приго́да, несподі́ванка. [2]) Во́рог.

Терéшко. Перебúли.

Василúна. От як би ти, Михáйло, почýв, як наш Івáн сьпівáє. *(Побáчила Терéшка).* Здаéть ся, дя́дько Терéшко.

Терéшко. Ужé й здаéть ся! Бач, як вúросла за рік! Дíвка хоч сьогóднї зáміж! *(Цíлýеть ся).* Діждáла, сéстро?...

Тетя́на. Слáва Бóгу! *(Утирá слéзи).*

Терéшко. Чогóж плáкать? Танцюй, радíй! Ех, ти! А се мій Матю́шка, Василúно. *(Матю́ша так сáмо нóгу приставля́є і цíлýеть ся з Василúною).* Се твоя́ сестрá, двоюрíдна сестрá. Бач, яка паня́нка вúйшла, а все чéрез те, що вчúлась. Ну, читáй же „Гýси". *(Вхóдить Івáн, Демúд і Петрó).* Помішáли знóву!

Я в а VII.

Тíж, Івáн, Демúд і Петрó.

Всí. А! дя́дько Терéшко! *(Цíлýють ся).*

Терéшко. *(Покáзує на Демúда).* А сеж чий? мóже... *(Підмóргує до Василúни).* Га? Ха, ха, ха!

Демúд. Та ви менé знáєте; учúтель, Демúд.

Терéшко. Панькíв?

Демúд. Егé!

Терéшко. Знáю, знáю. Здорóв будь. *(Цíлýеть ся).* Ай брáвий козарлю́га! Мóже непрáвда, Василúно? *(Василúна сорóмить ся і ховáєть ся за спúну мáтери).* Оттáк! То й учéні соромлúві. Ну, ну — не бýду. Щож, Івáне, дóбра москóвська кáша?

Івáн. Дóбра, дя́дьку, тíльки дóма крáща.

Терéшко. А звíсно! *(Цíлýють ся з Петрóм).* Прокýрор, чи хто ти бýдеш?

Петрó. Ще не знáю, ще тíльки поíду на слýжбу.

Макáр. Кандидáт прав.

Терéшко. Егé, егé, розумíю... Я й сам, брат, кандидáт на старшúну́, а ти, вихóдить, на прокýрора!

Макáр. Всí правá мáє!

Михáйло. Ну, засьпівáйте щонебудь! Я так лю́блю украíньскі пíснї!... І я підтя́гну.

Терéшко. І я лю́блю! У нас у тре́звости чудо́во сьпіва́ють по но́тному! Пи́сар наш ло́вко но́ту зна́є, ну і **муштру́є**.

Петро́. Іва́не, засьпіва́й! — Чудо́во сьпіва́є!...

Васили́на. Сьпіва́й, Іва́не!

Іва́н. Підтя́гуйте, то й я бу́ду.

Васили́на. Сам, сам!

Іва́н. Гурто́м кра́ще.

Терéшко. Гурто́м.

Всі сьпіва́ють. Іва́н видїля́єть ся, або́ засьпі́вує, або́ сьпіва́є со́льо, як що а́ктор ма́є го́лос. (Пі́сня).

Ой щож бо то й за во́рон,
Що по мо́рю кря́кає і т. д.

Миха́йло. *(Стоїть про́ти Іва́на. По скі́нченій пі́сні Миха́йло почина́ апльоді́ровать. Терéшко теж, Матю́ша з ним).*

Терéшко. Так і у нас, у тре́звости ля́пають; і Матю́шні теж ля́пали. Матю́ша! Ката́й[1]) „Гу́си“.

Миха́йло. Ну, брат Іва́н, ти тала́нт. Колись ти дражни́в соловéйка, а тепе́р сам як соловéйко сьпіва́єш. І скажи́ на ми́лость, де в те́бе го́лос взяв ся?

Іва́н. Яки́й там го́лос?

Миха́йло. Тала́нт, тала́нт!

Іва́н. То так здаєть ся: ха́та мала́ — і го́лос вели́кий. Тала́нт — се ви́думка. Нема́ кра́щих, ти бу́деш га́рний. Я у салда́тському теа́трі грав, так все офіци́рство в оде́н го́лос кричáло: тала́нт, тала́нт! Само́ собо́ю, що я кра́ще грав від на́ших москалі́в — ну і тала́нт. І так все на сьві́ті.

Миха́йло. Нї, зна́єш, як там нї говори́, а тала́нт зразу́ ви́дко. Се́ред усі́х чу́єш... Теплота́ го́лоса... Яка́сь... така́... як би сказа́ть?... Іскра! Щи́ро ра́ю тобі́ на сце́ну.

Іва́н. Бою́ ся!

Мака́р. Зда́вна комедия́нщик і бої́ш ся?

Тетя́на. Вже коли́ Миха́йло ка́же, то він зна.

Терéшко. А зна, от він послу́хає мо́го Матю́шу...

Петро́. І чого́б боя́в ся?

---

[1]) Тут значи́ть: рецитýй.

Іва́н. Нема́ пе́вности! А що як ся́ду не в свої са́ни? А те́атр засмо́ктує чолові́ка і що саме́ гі́рше, що в сім ді́лї пи́шно буя́є самопе́вність, наха́бність, і чолові́к теря́є самокри́тику! Кому́ завго́дно мо́жна доказа́ть, що він помиля́єть ся і пога́но ро́бить свою́ робо́ту, а́кторовиж і письме́нникови ні́ко́ли не дока́жеш, що вони́ не ма́ють талану́, а че́рез те так бога́то погане́ньких акто́рів і письме́нників.

Тере́шко. Именно! Сьвята́ пра́вда; ні́ко́му ні́чо́го не дока́жеш! От у нас там, у тре́звости, чита́в мій Матю́ша „Гу́си“. Крутькі́в Оксе́нт чита́в, дай Бог па́мять... Матю́ша, що Оксе́нт чита́в?

Матю́ша. Си́ву кобы́лу.

Тере́шко. Ге́ге, ге́ге! Си́ву кобы́лу. Так одні́ ка́жуть, що Матю́ша кра́ще, а дру́гі, що Оксе́нт. Я вже ма́ло не бив ся з стари́м Крутько́м! Вихо́дить: що хоч говори́ — не дока́жеш! От ви самі почу́єте, як Матю́ша чита́є. Матю́ша...

Іва́н. Отта́к і на́ші солда́тики: ходи́ть не уміють по сце́ні, а ті́льки че́рез те сьмі́шно гра́ють, що ду́же пога́но; тим часо́м пі́сля двох — трох разів і вони́ лі́чать себе́ арти́стами і мрію́ть поступи́ть в акто́ри! Се вели́кий самообман, і ко́жний чолові́к ле́гко ему́ піддає́ть ся!

Миха́йло. Я ні́як не ждав почу́ть від те́бе такі́ ми́сли. Хва́ла, хва́ла! Ви́дко, що ти не ма́ло працюва́в над собо́ю, над самоосьві́тою. Пі́сля се́го я з глибо́кою пе́вностю ска́жу, що ти, Іва́н, тала́нт! Сами́й страх твій пе́ред ді́лом, до яко́го ти, мо́жна сказа́ть, роди́в ся, — сьві́дчить про твій тала́нт. Іди́ на сце́ну! Благословля́ю! Повір мені́, що ти тала́нт...

Мака́р. Не дарма́ж з те́атру виводи́ли і ви́гнали за те́атр з ґімна́зиї.

Тере́шко. *(Ху́тко виво́дить Матю́шу на середи́ну, хапа́ючись, щоб хто не став на перешко́ді).* Ну, Матю́ша, ката́й „Гу́си“, покажи́ себе́! слу́хайте!

Матю́ша. *(Кла́няєть ся, як з пе́рші разу́).* Гу́си.

Миха́йло. *(Поправля́є по великору́ски).* Гу́сї.

Матю́ша. Гу́си!

Предлинной хворостиной
Мужик гусей гнав в город продавать.

Миха́йло. *(Поправля́є по великору́ски).*

Терéшко. Не перебивáй бо, слýхай, він же так точнісенько кáже, як і ти. Катáй далі.

Матю́ша. Збив ся!

Терéшко. От бач! Починáй зразу́. Не перебивáй!

Матю́ша. *(Читá Гуси до половúни і вимовля́є великорýські словá по малорýськи без фáрса,*[1]*) не підкрúслюючи, а як мóжна натурáльно. На половúні стає).* Забýв!

Терéшко. Збúли! Нїчóго, і так гáрно. *(Цїлу́є Матю́шу в гóлову).* Талáн! Хибá я не бáчу? А кругóм зáздрять і кáжуть: Оксéнт краще! Ну, як тобí здаéть ся?

Михáйло. Дóбре, тíльки акцéнт.

Терéшко. Оксéнт, Оксéнт! І ти Оксéнт! Хто тобí казáв? Та нехáй Оксéнт трúчі умúєть ся, а прóти Матю́шi не вúйде!

Михáйло. Я не чув Ок[illegible]нта...

Терéшко. Так колú не чув, то й не говорú, а то і ти Оксéнта приплíв!! *(Івáн, Петрó, Димúд тúхо сьмію́ть ся).*

Михáйло. *(Сьмію́ть ся).* Та воно́ так... Крім тóго дя́дьку, я вам ще скáжу, що Матю́шу рáно пускáть на сцéну... се псує дїтúй...

Терéшко. Оттакó! Всї бýдуть слáвить своїх дїтúй, всї бýдуть у трéзвости представля́ть, а мій Матю́ша повúнен зáднїх пáсти. Нї, брат, ми штýрмом візьмéмо! Всї представля́ють — і Ма[illegible]ша бýде представля́ть! Він талáнт — сам пúсар казáв! *(Вхóдить Картó).*

Я в а VIII.

Тіж і Карпó.

Михáйло. Ну що?

Карпó. Достáв!

Михáйло. *(Цїлу́є єгó мíцно).* Спасúбі! А колú пóїзд одхóдить на Одéссу?

Терéшко. Здорóв, Кáрпе!

Карпó. Дóброго здорóвя, дя́дюшка. *(Поцїлувáв ся).* Ти питáєш пóїзд? Стрівáй! *(Пригáбує).*

---

[1]) Без прúтиску. [2]) Оставáти пóза íншими.

Терéшко. Жаль, що ти опізни́в ся, — не чув, як Матю́ша чита́в „Гу́си“.

Карпо́. То він мені́ пото́м прочита́є... По́їзд одхо́дить у 8 мій годи́ні, а у день — у пе́ршій!

Михáйло. *(Дúвить ся на часú)*[1]). Ще ра́но, я мо́жу поспі́ть на вечі́рній по́їзд, тут недале́ко.

Тетя́на. Ой, не пу́щу сего́дня нія́нцо в сьві́тї! Бій ся Бо́га! Я не успі́ла надиви́тись на те́бе, наслу́хатись тво́го го́лосу, а ти за́раз одїзди́ть. Мо́же і ти, Пе́тя, сего́дня поїдеш? ти, Іва́не? Мо́же і Карпо́ нас поки́не на ста́-

Михáйло. Ну, заспоко́йтесь, ма́мо, я вже зоста́нусь до за́втрього.

Тетя́на. І за́втра не пу́щу!

Терéшко. Го́дї тобі́, се́стро! Хиба́ не зна́єш: кво́чка потрі́бна курча́там по́ки малі́, а побільша́ють, то як вона́ ні́ кво́кче, курча́та біжа́ть вже не до не́ї, а туди́, де їм бі́льше подо́бається ся!

Макáр. Заспоко́й ся, стара́! Бу́де з нас Карпа́; сла́ва Бо́гу, що хоч він бі́ля нас! Помре́мо, то бу́де кому́ о́чи закри́ть, а сих всїх — не си́ла удержа́ть при со́бі! Не на те ми їх учи́ли!

Терéшко. Чу́єш, як ма́ти та ба́тько побива́ють ся за дїтьми́? Слу́хай же і на ву́са мота́й!

Матю́ша. У ме́не нема́ ще ву́сів.

Терéшко. Ах ти! *(Щи́лю́є в го́лову).* Тала́н! Ще ви́ростуть і ву́си.

Тетя́на. *(Схили́вшись до Михáйла).* Рослú ви, то ми вас не ба́чили, і ви́росли, зна́тними людьми́ поробúли ся — тай ки́даєте нас самúх, старúх не́мощних! Як у сїй пісні́ сьпіва́єть ся: „Ми повироста́ємо, тай розійдéмо ся... *(Пла́че. Михáйло бі́ля не́ї її ути́шає. Демúд, Іва́н, Петро́ і Василúна сьпіва́ють).*

Ой, не журúсь, не́не, не журú ся на́ми, як повироста́єм, розійдéмось са́ми.

---

[1]) Годúнник

(В сїм місци Терéшко берé Карпá і Матю́шу за рýку і ведé напере́д кóну[1]*). Колú пісня ідé дáлї).* „Бýде нас мáти по гóрах по долúнах, ай бýде нас, нéне — *(в сей мент*[2]*) мáти плáче дýжче, пісня лунáє дáлї, а Матю́ша читá гýси: „Предлúнною хворостúною"... пóки не опýстить ся завіса).*

Терéшко. *(Цїлýє Матю́шу в гóлову).*

Талáн!

ЗАВІСА.

(Петрó жéнить ся з Аделя́йдою, що не мóже стерпіти сóпуху в мужúцкій хáтї, Михáйло стає дирéктором і жéнить ся такóж з Москóвкою, котрá все мріє про Рівіє́ру, онú відчýжують ся, забрáвши від рідної землї, що мóжна і перейшлú там, де лýчше).

---

15. Михайло Коцюбиньский

сучасний письменник з України ур. 1864. р. у Винницї, на росийскім Подїлю. Виступив з першими оповіданями в 1890. р. в галицких часописях і місячниках а опісля печатав дальші оповіданя по місячниках і окремо в Галичинї й на Українї (доси більш двайцяти). Сї оповіданя виходили опісля окремими збірниками в Києві і у Львові (накладом Видавн. Спілки).

В своїх творах живописує Коцюбиньский сучасне суспільне житє не тілько на Українї, але й поза єї межами (Крим, Румунїя, Бесарабія) і подає мистецкі, вельми плястичні образи, намальовані рукою справдешнього артиста. Він глибоко відчуває людскі почуваня і передає живо зміну настроїв у своїх образах. Єго оповіданя визначають ся глибоким, незрівнаним розумінєм природи; мистецкі описи стають в єго оповіданях звичайною основою подїй і почувань, рамцями для тих подїй і вчинків, радощів або страданя. Всї єго твори навіяні незвичайно нїжним естетичним чутєм і писані прегарною народною мовою, запевнюють єму в укр. рускій лїтературі одно з перших місць побіч таких письменників, як Левицкий-Нечуй і Панас Мирний.

Пятúзлотник[3]).

(Оповіданє)[4]).

Смéркло ся. Рожéвий на зáходї край нéба мякúм блúском осяя́в морóзне повітря; остáнне сьвітло помéршого

---

[1]) Видівня́. [2]) В сїй хвúлї. [3]) Три четвертúни рубля́. [4]) Гл. Чит. для II. р. учит. сем. ст. 27.

дня, продéрши ся крізь шибкú до хáти лéдве-лéдве змагáло ся з сýтінями, бо в хáті вже такú дóбре посутенíло.

Хúма,[1]) сидячú на ослóнчику, підкладáла солóму в грýбку. Весéле пóлумя жвáво стрúбало по солóмі, осявáло старé, борознáми поóране, облúча Хúмине, плúгало по стíні золотúм зáйчиком. В хáті бýлó тúхо: тíльки солóма тріщáла в грýбці та цьвіркýн цьвірінкав під пóлом.

— Старúй!

Тúхо.

— Хóмо![2]) — голоснíйше обізвáла ся Хúма.

— А гов!

Зза грýбки почýла ся шамотня́.

— Я отсé сиджý, — почáла Хúма, — таú дýмаю, що в нас бóрошно минýло ся. Тíльки в нас хлíба, що на полúці...

— І я не про що дýмаю... та щож ти вдíєш, колú не вродúло... Доведéть ся купувáти... Возьмú в жúда пуд таú поклади́ карбóванця з сорокíвкою...[3]) А де тíї гróші?...

Хúма тихéнько зітхнýла.

І знов стáло тúхо в хáті. Старí хоч нарíзно, та все про одné дýмали: свíй хлíб минýв ся, а купувáти — Бíгма за що.

Починáєть ся... дýмав Хомá, — отсé він сáме починáєть ся той час, колú не стає хлíба, немá й заробíтків, час журбú та гóря, колú чоловíк хотíв би як мýха зслúзнути на зúму, щоб якóсь перетривáти лихý годúну...

Що рóку сутýжно[4]) Хомí, що рóку не стає свóго хлíба, а сьóго рóку такúй зóвсім погáно... і не дивнúця, бо сьóго рóку недóрід. Пóля, звíсно, óбмаль: шнур[5]) під озимúну, шнур під яринý, а шнур — толокá, в кóжній руцí по шнýрови. Ще як врóдить, то потя́гне хлíба до весни́, а сьóго рóку жúто вродúло обрíдне,[6]) яринý град вúбив... Змолотúв Хомá жúто, перемíряв, таú зажурúв ся, аж сýмно йомý стáло та стрáшно: жúта усьóго булó дéвять мірóк... Колúб же хоч тих дéвять мірóк змолóти — усé булóб хлíба на

---

[1]) Евтúмія. [2]) Томá. [3]) Сороковéць. [4]) Тя́жко, трýдно. [5]) Трóха більше як давнúй морґ. [6]) Рíдке.

яки́й там час, а то і на насі́ння тре́ба лиши́ти, тре́ба і в гамазе́ї[1]) верну́ти, що ви́нен... І так уже́ над тим хлі́бом труси́ли ся, так стереглй ся, щоб і крихі́точка не загй́нула ма́рне, а не ста́ло... От лежи́ть на поли́ці оста́ннїй буханéць хлі́ба, а в дїжі́, де було́ бо́рошно, самй́й пило́чок бі́лїє на спо́дї, мо́же зметé ба́ба на галушкй...

Воно́ не так стра́шно без сво́го хлі́ба, колй́б заробі́ток був! Ба, як би заробі́ток! А тут, як на лй́хо, і заробй́ти нїдé. Поклй́кали його́ раз до дво́ру дрова́ рі́зать, да́ли за цїлй́й день важко́ї пра́цї сорокі́вку, — і за те спаси́бі, колй́б частїйше клй́кали!... А хлі́б же тепе́р — не дай Го́споди дорогй́й, — не зна́ти, чи куса́ти його́, чи дивй́ть ся на йо́го.

— А йди вече́ряти, старй́й! перепинй́ла Хи́ма гірки́ ду́ми і поста́вила на прй́пічок го́рщик з гаря́чою бараболе́ю в лушпинка́х. Бі́ла па́ра хма́рою звй́ла ся над го́рщиком, а старі́ прису́нувшись близе́нько до йо́го, рука́ми вихо́плювали гаря́чу карто́плю й, умоча́ючи в сіль, їли... Запи́вши вече́рю холо́дною водо́ю з ку́хлика, — Хи́ма та Хома́ оберну́лись до образі́в і поча́ли го́лосно шепоті́ти моли́тву та ва́жко зітха́ти, дя́куючи Бо́гови за хлі́б насу́шний...

Дру́гого дня припа́ло Сьвя́то — Введе́ння[2]). Хи́ма завй́ла ся га́рно на́міткою, заколо́ла її здоро́вими шпилька́ми з черво́ними головка́ми, узу́ла ся в черво́ні ч́оботи і пода́ла ся за Хомо́ю до це́ркви на слу́жбу Бо́жу.

Зо́лото на образа́х та на ри́зах у ба́тюшки, пала́ючі сьвічкй, си́нїй дим од ладану́, що виповня́є вівтар та хма́ркою лїта́є по це́ркві, сьпі́ви, шепоті́ння молито́в навкругй — все те ро́бить ди́вне вражі́ння на Хи́му; вона́ чу́є, як її се́рце мякша́є, та́не, мов той віск у пала́ючої сьвічки... старе́чі уста́ непомі́тно вору́шать ся, з по́вного у щерть[3]) се́рця раз у раз вирива́ють ся глибо́кі зітхання...

Вихо́дить ба́тюшка й чита́є про́повідь. Хи́ма не розумі́є гара́зд, про що чита́ють, а́ле вона́ зна́є, що чита́ють про сьвяті ре́чи, і те чи́тання видає́ть ся їй таки́м сьвяти́м, таки́м жа́лібним, що по́вне Хи́мине се́рце виступа́є з берегі́в, лице́ жа́лібно кри́вить ся і сльо́зи несамохі́ть ко́тять

---

[1]) Маґази́н, громад. шпихлі́р. [2]) Введе́нє в храм Пр. Богоро́дицї 4. н. ст. гру́дня. [3]) По́над край, з перепо́вненого се́рця.

ся тими борознáми, що поорáло на вúду довголíтне лúхо... Хúма виймáє з пáзухи хýсточку, дúвна річ: з усíх куткíв бабúнця, як на знак, починáють бабú те самé, виявляючи плачéм сердéчну скрýту та жаль за гріхú свої тяжкí.

Вúплакавшись, Хúма потрóху розбирáє, про що читáє бáтюшка... О, про недóрід читáють... Де се? у нас?... Нї, в якúхсь чужúх сторонáх... І там лю́ди голоду́ють... Гóсподи! скрізь лúхо товчéть ся, а там такú справжнє лихолíття — гóлод! Дóбре, як хто мáє спромóжність запомогтú чим, а нам колúб самúм з гóлоду не загúнути...

Невесéлі повертáли Хúма та Хомá з цéркви, бо в дóлї тих голóдних, що про їх чúтано в цéркві, вбачáли воні́ свою́ влáсну дóлю, а дýмка малювáла пéред їми цїлí сéла голóдних людúй, без крúхти хлíба, як і їм мóже доведéть ся лишúтись, колú не роздобýдуть де хлíба...

По обíдї Хомá взяв ся за псалтúр, а Хúма відчинúла скрúню та заходúла ся порядкувáти в нїй. Вонá переглянула сувóї полотнá, півмíтки, що напряла сéї óсени, розгорнýла і знов поскладáла шмáття та одéжу, що придбáла собí на смерть... Далí, з самóго спóду вúйняла якúсь гапчíрку,[1]) завя́зану вýзликом і поклáла її на колíнах. Усьмíшка щáстя розілля́ла ся по облúчу у старóї; вонá обмáцала вýзлик, оберéжно розвязáла йогó й вúйняла звíдти старúй бíлий пятизлóтник. Дóвго розглядáла Хúма той пятизлóтник, обертáючи йогó на всї бóки, здмýхуючи з йóго пóрох... Давнó, давнó, як ще вонá оддавáла ся, бáба її кúнула їй тóго пятизлóтника на посáг; з тóго часý „бíлі грóші“ перетривáли не одну́ лиху́ годúну, а Хúма такú не вúдала їх, заховáла, як нáйдорожчий скарб. Вонá знáє, нáщо ховáє ті грóші. Отó як дасть Бог дочцї єї, що недáвнечко одружúла ся, дитúну, та ще дívчинку — бáба подарýє тóго пятизлóтника внýчцї, бо вже Бог знáє, чи діждé вонá кúнути ті грóші на посáг унýчцї. Бýде мáти внýчка пáмятку, бýде знáти, що мáла бáбу... Не раз і не два мáрила Хúма над сíєю дýмкою і звúкла до нéї так, що вже й не уявля́ла собí, як мóжно інчим спóсобом розлучúти ся з пятизлóтником... Хúма оглянула грóші навкругú, погладúла

[1]) Старúй платóк, стúрка.

їх пестли́во, на́че коха́ну дити́ну, і осьміха́ючись, завину́ла в ганчі́рку та схова́ла в скри́ню на сам спід, у куто́чок.

А Хома́ не до́вго чита́в. Гіркі ду́ми та трівóга не дава́ли йому́ споко́ю: він закри́в кни́жку й заду́мав ся. Де його́ взя́ти гроши́й на хлїб? Зароби́ти нїдé, позича́ти — нїхто́ не позича́ть, а без хлїба не мóжна. До всього́ чоловік зви́кне, без усього́ обійдéть ся, а без хлїба го́дї обійти́ ся... Ся ду́мка муля́ла йому́ сéрце, йшла за ним усю́ди, як тїнь, гри́зла його́, як іржа́ залїзо... Хома́ увéсь день ходи́в як зва́рений, не находи́в собі мíсця...

І Хи́мину ду́шу точи́ла та́яж ду́мка, але́ вона́ теж жури́ла ся тихцéм і нїби́ не зна́ла, чого́ Хома́ ну́дить сьвітом...

Полега́ли старі спа́ти, та не спа́ло ся: о́краєць хлїба з поли́ці лїз пéред о́чи, оберта́в ся на всї боки́ та мов примовля́в: „подивіть ся на мéне, яки́й я малий, нема́ чого́ й куса́ти; та ще й оста́ннїй!...“ Поро́жня дíжка з бо́рошна перевёрта́ла ся до гори́ дном, і на́віть пило́чок не си́пав ся з нéї...

Не ви́тримав Хома́.

— Хи́мо, ти спиш? — поспита́в він з пéчі.

— Не сплю... а чого́ там?

— Та, ба́чиш, я ду́маю, чи не взя́тиб нам у Бéрка хоч пуд бо́рошна?...[1]).

— А за́щож ти бра́ти меш? Жид на́бір не дасть...

— На́бір не дасть... та я ду́маю... і навíщо ти хова́єш того́ пятизло́тника? Доложи́в би тро́хи, а мóжеб Жид почека́в ре́шту, от і був би пуд бо́рошна...

Хи́ма аж ско́чила на полу́, мов опéчена.

— Не дам!... і в голові собі не покладáй... Зро́ду не дам!... Го́лодом бу́ду мори́ти ся, на карто́пли охля́ну, а пятизло́тника не дам!... Не на те хова́ла я його́ три́йцять лїт, щоб тепéр Жида́м віддáти!...

— Хова́й, ба́бо, хова́й! захова́єш, лихи́й зна́є кому́!... А тут аж шку́ра на голові боли́ть від думо́к!... Хова́й, не дава́й!...

Хома́ був серди́тий, — він до́вго перевёрта́в ся на печí та все бурча́в щось серди́тим го́лосом.

---

[1]) 20 кільогр. муки́.

Хи́ма аж упрі́ла, їй аж ду́шно ста́ло від о́дної ду́мки, що є́ї скарб, є́ї пятизло́тник, що його́ вона́ так до́вго хова́ла, що його́ ма́рила віддава́ти ті́льки коха́ній уну́чці, — міг би перейти́ в жидівські ру́ки.

І вже не ду́мка про хлі́б, а про той пятизло́тник не дава́ла Хи́мі спа́ти. Не спав і Хома́ че́рез „бі́лі гро́ші“...

Хлі́ба не ста́ло: доїли оста́нню ски́бочку. Кі́лька вже день харчува́ли ся старі́ варе́ною та пече́ною карто́плею, аж охля́ли без хлі́ба. Хома́ ходи́в як ні́ч, ні́чо́го й не говори́в до Хи́ми; мовча́ла й Хи́ма, та думки́ їх близе́сенько лі́та́ли ко́ло одно́го осере́дка, перестрі́ва́лись та, здава́ло ся, розмовля́ли ме́жи собо́ю... Хи́ма зна́ла, чого́ суму́є стари́й, що в йо́го на ду́мці, а Хомі́ до́відне було́ звісно, що ро́бить ся в душі́ в старо́ї, мов він заглядав туди́. — І не ди́во: живучи́ вку́пі три́йцять лі́т, вони́ ста́ли схо́жими оде́н до одно́го, розумі́ли оде́н одно́го, як сами́ себе́...

„Го́споди, — ду́мав Хома́, — коли́б хто загля́нув у ха́ту, мо́жеб мені́ тро́хи поле́кшало, як би почу́в лю́дську мо́ву, а то таке́, що хоч за по́яс та на го́рище“...[1]).

Але ся ду́мка за́раз налякала його́: тут сами́м ні́чо́го їсти, а, борони́ Бо́же, тра́пить ся гість, тоді́ чим хоч прийма́й, ще й со́рому набере́ш ся... Та химе́рна до́ля мабу́ть підслу́хала ба́жання Хо́мине й не да́ла йому́ до́вго міркува́ти над тим, чи до́бре бу́де, як зяви́ть ся гість, чи ні, бо две́рі ри́пнули, і гість став на поро́зї.

— Здоро́ві були́, сва́те!

— Здоро́ві бу́дьте й ви! Яки́м се по́битом? здивува́в ся Хома́.

— Привіз сі́чку різа́ти до Жи́да... а ва́ша Зі́нька й ка́же: зайдьте там, та́ту, до стари́х, перекажі́ть, що я, хвали́ти Бо́га, здоро́ва, та поспита́йте, як там їм живе́ть ся?... От я й зайхав до вас, сва́те!... а деж сва́ха?

Хи́ма ви́лїзла зза пе́чі.

— Як вас Бог ми́лує, сва́те?... що там сва́ха?... а моя́ Зі́нька!... Та сі́да́йтеж бо! припро́хувала Хи́ма, а в само́ї вертілось на ду́мці: „голо́вонькож моя́ бі́дна! Чим же я прийма́ти му сва́та? Хоч ви́колупай з па́льця, а дай!...“

---

[1]) Під, стрих.

Хома́ бала́кав з сва́том та все яко́сь чу́дно та неспокі́йно поглядáв на стару́: він памятáв, що сват зáвсїди частувáв йогó горілкою, і що й йому́ годи́ть ся як слїд прийня́ти го́стя. Хома́ такий не ви́тримав: тільки Хи́ма ви́йшла з хáти, він шу́снув за нéю до сїни́й.

— Стара́! — почáв він ти́хим та несьмілúвим го́лосом: — годи́лоб ся почастувáти сва́та чáркою...

— Та вжеж годи́лоб ся...

Хома́ замóвк.

— Мóже там у тéбе де є, Хи́мо, хоч на півквáрти...

— Адже ти знáєш, що немá... Візьми́ пля́шку та біжи́ до ко́рчми, мóже шинкáр дасть нáбір...

— Навря́д!... — сказáв Хома́, áле взяв шáпку та пля́шку й пішóв пробувáти щáстя.

Лихи́й та збентéжений вертáв ся Хома́ з порóжньою пля́шкою з ко́рчми: шинкáр не дав нáбір. Хома́ ви́кликав Хи́му до сїни́й і показáв їй порóжню пля́шку.

— Знáєш що, Хи́мо... знáєш що, стара́... — улесли́вим го́лосом шепотíв Хóма. — Сва́та не мóжна пусти́ти без чáрки... Ви́неси мерщій твóго пятизлóтника, я ду́хом примчу́ горíлку, ще й здáчу тобí принесу́... Бо, бáчиш не мóжнаж так...

— Се смерть моя́, не чоловíк! І чогó ти напосíв ся на тóго пятизлóтника? Казáла не дам — і не дам, і край... Хоч забúй менé оттýт — не дам!...

— Дай, кáжу!

— Не дам!...

— Дай!!

— Не дам, не дам і не дам!

— Пху, сатанó!...

Хома́ плю́нув і хрьóпнувши дверúма, ви́йшов на двір. Злість поняла йогó сéрце, йому́ булó досáдно й на жíнку й на тóго пятизлóтника... А вернýтись без горíлки не мóжна. На щáстя трáпив ся кум і позúчив на півквáрти.

Стара́ зварúла барабóлї і так-сяк прийняли сва́та. Пятизлóтник перетривáв ще одну́ небезпéчну годúну, та на те, мабýть, щоб стáти причúною незгóди мéжи чоловíком та жíнкою... Хома́ нїяк не міг убгáти[1]) собí в гóлову, що

[1]) Всýпути, вмістúти.

він му́сить терпі́ти го́лод, коли́ в скри́ні лежа́ть гро́ші, невели́кі, пра́вда, а́ле все таки́ мо́жна залата́ти ни́ми хоч одну́ ді́рку в господа́рській потре́бі...

Хи́ма трусила ся над своїм ска́рбом, над своїми „білими грошима“: вона́ так зви́кла до своє́ї мрії подарува́ти пятизло́тник унучці, що нама́гання Хо́мине ви́дати пятизло́тник на що і́нше — дратува́ли її, гнівили нескáзано...

На дру́гий день пішо́в Хома́ по сусі́дах позича́ти хлі́ба, та ніхто́ не дав: ко́жному сього́ ро́ку суту́жно, в ко́жного недо́рід поменши́в хлі́ба. Пішо́в Хома́ до Жи́да, так, без вели́кої надії, памята́ючи прика́зку: тільки в ме́не рідні, що Жиди́ одні“, а́ле й Жид не дав: „бага́то, ка́же, набра́ли в ме́не лю́ди без гроши́й, а ніхто́ не оддає́“... Похнюпившись, поплентавсь стари́й до до́му з поро́жними рука́ми тай не гада́в, що в до́ма дожида́є його́ нове́ ли́хо: со́тський з десятником прийшли́ пра́вити пода́ть[1]).

— Почека́йте, лю́ди до́брі, — блага́в Хома́, — я відда́м... А тепе́р їй же Бо́гу не ма́ю... хлі́ба шмато́чка нема́... Самі зна́єте, яки́й тепе́р рік тяжки́й: нема́ хлі́ба, нема́ де й заробити...

— Ми вже се чу́ли, стари́й! Давню́ пісню співа́єш!... Нам — що хоч, а дай, нам нача́льство вели́ть, і так уже́ наслу́хали ся за тії „недоїмки“...[2]) — загомоні́ли сільські посі́пáки.

— Та щож ви візьме́те, коли́ в ме́не й копійки зла́маної нема́!...

— Зна́йдемо, що взя́ти... Дай, ді́ду, хоч части́ну гроши́й, бо заграбу́ємо оде́жу.

— Ка́жуж вам, що не ма́ю! — скри́кнув з се́рця Хома́.

— Не ма́єш? До́бре! Гей, бери́ сви́ту з же́рдки! кри́кнув со́тський на десятника.

Десятник прискочив до же́рдки і потя́г Хи́мину сви́ту.

— Не руш! — ско́чив Хома́ до десятника і вхопи́в за сви́ту. — Не руш! я не попу́щу, щоб у ме́не грабо́вано оде́жу!... Ей, Хи́мо, дава́й тво́го пятизло́тника сим невірам, бо вони́ й ду́шу ви́тяглиб з чоловіка!...

---

[1]) Домага́ти ся запла́ти пода́тку. [2]) Зале́глости.

Хи́ма, що стоя́ла до́си нїма́ та блїда́, як смерть, почу́вши про пятизло́тника, прожо́гом[1]) ки́нула ся до скри́нї, впа́ла на ню й мі́цно вчепи́ла ся рука́ми за ві́ко.

— Не дам! — кри́кнула вона́. — Не дїжде́те взя́ти пятизло́тника!...

— Пусти́! — што́вхнув Хома́ жі́нку: — я сам доста́ну!...

Але Хи́ма мі́цно, мов кліщма́ми, вчепи́ла ся рука́ми за скри́ню, і Хома́ ніяк не міг стягти́ її з скри́нї.

— Беріть сви́ту, бода́й вас за зу́би взя́ло! — крича́ла Хи́ма, а пятизло́тника не дам!...

Деся́тник, не до́вго ду́мавши, заки́нув сви́ту на пле́чі і пода́в ся за со́тським в ха́ти.

Хи́ма сидїла на скри́нї блїда́ аж жо́вта, тремтя́ча та переля́кана; ру́ки закля́кли на ві́ку, посоловілі о́чи нестя́мно диви́ли ся на две́рі.

Хома́ ва́жко ди́хав, аж сопі́в: він посто́яв мо́вчки на мі́сцї, да́лї насу́нув ша́пку і ви́йшов з ха́ти хрьо́пнувши двери́ма.

Лиши́вшись сама́, Хи́ма запла́кала. „Го́споди! ду́мала вона́, за́що на нас звідусю́ди саме́ ли́хо, сама́ бі́да? Чим ми розгнїви́ли Тебе́, Бо́же, що отта́к при ста́рости кара́ємо ся?“... Сльо́зи коти́ли ся їй по старо́му ви́ду, ка́пали на скри́ню, на за́паску, а вона́ сидїла сумна́, як сам сум, і забу́ла вже про той скарб свій, про пятизло́тник, що неда́вно так борони́ла.

Ве́чір захопи́в її на скри́нї, те́мрява опови́ла ха́ту, а Хи́ма не сьвіти́ла сьві́тла, їй було́ не до сьві́тла.

В ве́чері прийшо́в Хома́ журни́й, як не́бо в о́сени. Він мо́вчки сїв на ла́ву і задиви́в ся в куто́к.

— Хо́мо!

Ти́хо.

— Хо́мо!

— Ну?!

— Я отсе́ наду́мала... пішо́в би ти до па́на, попроха́в би гроши́й на відробі́тки... Мо́жеб він і дав. От за́втра суббо́та, піду́ть лю́ди до рощо́ту,[2]) — піди́ і ти та попроси́ гарне́нько, мо́же зми́лує́ть ся...

---

[1]) Стрімголо́в, нара́з. [2]) Обраху́нок.

— Ет! не дасть!...

— А ти піди́, попроси́ гарне́нько, мо́же й дасть.

Старі́ замо́вкли, а́ле наді́я на па́нську ла́ску ле́две поміт'ним про́мінем осява́ла їм се́рця, сцїлю́щою водо́ю покропи́ла серде́чні ра́ни...

Дру́гого дня в ве́чері верта́в ся Хома́ від па́на.

— Ну? — зустрі́ла його́ на поро́зї Хи́ма.

— Дав!... Пять дав, на відробі́тки... на бурякй...

Хи́ма перехрести́лась.

Щасли́ві — за́раз нара́яли одібра́ти сви́ту, а на ре́шту купи́ти кукуру́дзяного бо́рошна на малаї[1]), бо жи́тне дороге́. Хоч не хлїб, а всеж веселїще бу́де, як на самі́й бараболї.

Повече́рявши, старі́ полага́ли спа́ти.

Та не спа́ло ся стари́м.

Все, що пережи́ли вони́ за сих кілька день, става́ло тепе́р їм пе́ред очи́ма, як на доло́ні. По́ки го́лод зазира́в їм у вічі, вони́ си́лкувались одверну́ти ся від йо́го, боя́лись ду́мати про йо́го... Тепе́р, коли́ несподі́вана по́міч да́ла їм спромо́жність хоч на кілька день збу́ти ся гірки́х клопіт[2]) про шмато́к хлїба, вони́ з цїка́востю розглида́ли ся в своє́му ли́хови, самі́ зазира́ли в вічі своє́му во́рогови, бо він і тепе́р ще ма́яв над їми свої́м чо́рним, сухи́м крило́м...

— А що було́б, ду́мав Хома́, як би і пан не дав гроши́й? Невже́ ги́нути з го́лоду? Що то го́лод! невели́ке сло́во, а страшне́! Ще ми, хвали́ти Бо́га, не зо́всїм ги́нули, а і то так було́ гі́рко, так ва́жко, що, здає́ть ся, ви́біг би на ву́лицю та й га́вкав би, як пес... А ка́жуть, у які́йсь сторонї тепе́р го́лод... спра́вжнїй го́лод... і не село́, не два, а, ка́жуть, си́ла люди́й без ски́бочки хлїба мруть з го́лоду...

Хома́ не знав, в яки́х се сто́ронах голоду́ють лю́ди, яко́ї вони́ віри, яко́ю мо́вою гово́рять, він ті́льки чув, що вони́ голо́дні, і йому́ ввижа́ла ся си́ла голо́дних, змарнїлих, сумни́х люди́й, що з туги́ та з го́лоду ма́ло не га́вкають, як пси, і нї звідки пора́ди нема́є бідола́шним.

---

[1]) Пля́цок. [2]) Зам. кло́потів.

Ви́ставили в це́ркві карна́вку,[1]) ду́мав Хома́, і дав би чоловік на тих голо́дних, що змо́га, так щож: дай, го́лоде, хлїба!...

Хи́ма лежа́ла на полу́, розплю́щивши о́чі: і в єї голові снува́ли ся ду́ми: „роздобу́в, хвали́ти Бо́га, стари́й тро́хи гроши́й... хоч на яки́й час утихоми́рить ся, а то й ди́хати не дава́в менї з тим пятизло́тником. Намі́г ся в одне́: дай тай дай... Та що з тих гроши́й, не на до́вго й ви́стачить, тре́ба карто́плею намага́ти... До́бре, що хоч карто́плю ма́ємо... А в тих голо́дних, що чита́ли ба́тюшка в це́ркві, мабу́ть і карто́плї нема́є?... От десь го́ре: ми ще самі, дво́єчко нас, а то, борони́ Бо́же, сїмя́ вели́ка, дїточки́ дрібні, пища́ть з го́лоду, а тут нї крихі́точки, нї роси́ночки закропи́ти ся... Як би бли́жче, да́лаб з мі́рку карто́плї... з щи́рої душі запомогла́б... Ох, бо й я зна́ю, що то го́лод, а там, ви́дко, ще гі́рше дїєть ся“... Пе́ред очи́ма Хи́миними просува́ли ся карти́ни одна́ одно́ї сумнїйші, одна́ одно́ї страшнїйші, і її се́рце умлїва́ло з жалю́ за ти́ми голо́дними, хоч невідомими людьми́... „А мо́же... — і в голові єї промайну́ла ду́мка... Нї, нї! — відганя́ла Хи́ма непро́хану ду́мку, що ляка́ла її своє́ю незвича́йностю... Не дам, то не моє́, то вну́ччине... А мо́же“... Стара́ закля́кла, увірва́вши ду́мку та мов прислуха́ла ся, що ска́же се́рце, як пого́дить ся з ду́мкою.

— Го́споди! ду́мав Хома́: чого́ ті голо́дні усе́ ввижа́ють ся менї сього́днї? Мо́же се мана́ яка́? Воно́ годи́лоб ся запомогти́, бо си́тий голо́дному не ві́рить, як ка́жуть, а з ми́ру по ни́тцї і го́лому соро́чка... Корти́ть мене́ сказа́ти щось жі́нцї, так бою́ ся... вона́ вже й так лиха́ на ме́не за то́го пятизло́тника... А мо́же сказа́ти...

— Хи́мо — насьміли́в ся Хома́: — ти спиш?

— Нї, чого́сь мене́ сон не бере́...

— І я не засну́... верзе́ть ся вся́чина... голо́дні ввижа́ють ся з тих краї́в, де го́лод.

— Се спра́вдї! Й менї вони́ з ду́мки не схо́дять... Мабу́ть горю́ють там, бідола́шні...

— А тож! Зна́єш що, Хи́мо... Я ду́маю...

— Про пятизло́тника?

— Еге́ж... Як би нам його́... те́є... в карна́вку...

---

[1]) Церко́вна скарбо́нка для зби́раня гроши́й.

Хи́ма не відповіда́ла. В ха́тї ста́ло ти́хо; Хома́ чув, як кала́тало ся йо́го се́рце, бо він тро́хи налякáв ся своє́ї сьмілúвости.

— Віддамо́... як ма́є пітú на що і́нше, — хаї́ лу́чче йде на голо́дних... За́втра віднéсу до цéркви...

— Отта́к кра́ще! — вільні́ще відітхну́в Хома́.

Старі́ помовча́ли, зітхну́ли глибо́ко, а тро́хи зго́дом засну́ли здоро́вим, смачни́м сном.

Дру́гого дня, зібра́вшись до цéркви, Хи́ма відчинúла скри́ню, вúїняла ганчі́рку з пятизло́тником, розгорну́ла ї́, огля́нула свій скарб, що три́їцять лі́т стерегла́, як о́ка і знов загорну́ла. Є́ї ру́ки несамохі́ть зроби́ли рух до скри́нї, а́ле вона́ шви́дче підня́ла їх і схова́ла ву́злик у па́зуху.

Пі́сля слу́жби Бо́жої Хи́ма наближи́ла ся до карна́вки, нешви́дко добу́ла з ганчі́рки пятизло́тника, потри́мала йо́го в руцї́ й уки́нула в карна́вку. Цок!...

До́вгу хвили́ну стоя́ла Хи́ма пе́ред карна́вкою, слу́хаючи, як той згук од „бі́лих гроши́й“ луна́в у є́ї уша́х, а́ле на се́рцї в не́ї ста́ло й ра́дісно, й весе́ло, мов на Вели́кдень...

Перехрести́вшись до образі́в, Хи́ма не спі́шною ходо́ю пода́ла ся до до́му.

* * *

То́гож таки́ дня ба́тюшка вийма́в гро́ші з карна́вки. Поба́чивши ме́жи мідяка́ми сріб'ни́й пятизло́тник, він нема́ло здивува́в ся.

— Диві́ть ся, каза́в він, розгляда́ючи старі́ гро́ші, — а я й не знав, що ме́жи мої́ми парахвія́нами є́сть такі́ багатирі́...

---

16. Ольга Кобиляньска

сучасна письменниця, ур. 1863. р. в місточку Ґура-Ґумора на Буковині з урядничої семї. Початкову шкільну осьвіту доповняла самостійною працею. Своє образованє черпала спершу з нїмецкої літератури і перші твори писала нїмецкою мовою та оповістила їх у віденьских і берлїньских видавництвах в 1891. р. Під впливом Наталії Кобринськоï (галицкої сучасної письменницї) стала писати рускою мовою оповідання і повісти.

Писаня. В своїх творах живописує Кобиляньска з великим і оригінальним талантом чудові картини буковиньскої природи, бо природа і музика найбільш впливають на єї душу і найбільш її зворушують. Она подає в перших дрібних картинах мрачні сцени і ні з чим живим не звязані образи природи. Ліс в образах єї живе самостійним, незалежним житєм, але чоловік не може утечи від чарів і впливу могутного зеленого ліса. Але опісля она перейшла на дальшу і більше вірну дорогу і подала цілу низку чудових образів з буковиньскої природи і житя буковиньского руского народу. (Битва, Некультурна, За готар (значить „За межу“).

В оповіданях з житя народу, писаних в реалістичнім напрямі, висуває Кобиляньска типи звичайних дівчат середньої інтеліґентної верстви (н. пр. Олена в оповіданю „Людина“, Наталія в „Царівні“), котрі виступають з живим протестом проти сучасного становища женщин. Для них уже за вузкі межі звичайного, щоденного житя, они почувають себе самостійною, в житю свобідною людиною, а не-тілько нулею, якій чоловік, яко одиниця, дає певне значінє. Се змаганє до еманципациї женщин в рускій суспільности. Як в згаданих оповіданях Кобиляньска подавала образи з житя народу, звязані з природою, так в дальшім своїм розвитку, в повісти „Земля“, котра є історією буковиньскої селяньскої родини, повною глибокої поезиї, дає нам траґічний образ братоубийства задля землї і зображає сю тісну звязь селяньского хліборобского житя з землею, котра дає селянам хліб за їх важку працю. Ся важка праця стає для хліборобів нерозривним звязком із землею. В повісти „В неділю рано зілє копала“ дає інтерпретацию відомої пісні про Гриця і порушує тут всякі житєві питаня про мораль і горе.

Літературне становище. Оповіданя і повісти Ольги Кобиляньскої появили ся в ріжних часописях і місячниках галицких, буковиньских і українських, а відтак окремими збірними виданями н. з. Покора, Досьвіта і ін. і запевняють їй поважне становище в літературі. Появляли ся також переклади єї оповідань німецкою, ческою і болгарскою мовою.

I.

У сьв. Івáна.

Сóняшні промíнї пеклú; нерухóмий душнúй вóздух був перепóвнений пóрохом. Булó з початкóм лúпня.

Окóло старóго православ'ного монастиря́ сьв. Івáна в Сучáві на Буковúнї, що прикрáшений чудни́ми, бáрвними малю́нками, обве́дений висóкими мýрами, подобáв на крі-пость — перепливáла від двох днїв величе́зна мáса нáроду.

Се був день відпусту, день сьв. чудотвóрного Івáна.

З далéка і з блúзька насходúло ся богáто людúй, щобú тут скріпúти ся і вúлїчити ся.

В нúзькім, богáто прикрáшенім нýтрі цéркви, лежáла обвéдена штахéтами, на підвúспеню, срібна домовúна. В нїй спочивáло сповúте в золотíй матéрії, і набальсамóване малé, немóв дитя́че, тїло Сьвятóго; лéдви мóжна єгó добáчити.

Бíля домовúни сидїв дяк, худúй як смерть, з лицéм блїдúм-жóвтим, і не зважáючи на велúкий стиск людúй, що тóвпились довкóла нéго, висьпívував одностáйним гугнáвим[1]) гóлосом звичáйні православ'ні церкóвні пíснї.

В цéркві панувáв сумрáк, хоть порá булá полуднéва. Незлїчúмі воскові сьвічкú миготїли, кáпали, сичáли і розливáли солодкáво-душнý вóню, що мішáла ся із дúмом кадúла. Головá пóбіч головú тиснýли ся лю́ди до Сьвятóго. Штóвхали ся, тиснýли ся, допталú ся, — ба дéхто борóв ся нáвіть наражáючи своé житé, щобú лишé блúзше дістáти ся до Сьвятóго, спогля́нути на нéго, щобú доторкнýти ся єгó пúпної сьвятóї шáти, доступúти спасéня цїлю́ючи єгó в чолó.

При головí сьв. Івáна сидїв на понсóвім аксамítнім крíслї, в золотím фелóнї, бородáтий чернéць і держáв на колїнах срібну тáцу. Наскладáли прочáни гróші затé, що оглядáли Сьвятóго. Тáца немóв угинáла ся під ваготóю своéю.

Якúй страшнúй нáтовп в жарúстій спéці? Якá тяжкá вбивáюча атмосфéра? Якúй шéпіт, які мольбú, стóни, змíшані з монотóнними сьпívами, з зóйками жебракíв, хóрих, при неустáннім гóмонї дзвóнів.

Черцї умýчені спóвідню, вихóдять нúшком бічнúми вúходами незáмітно в свої комнáти блúзько монастиря, щобú покріпúти ся. Прáвда се був день горя́чий, день утóми, áле тут не появúла ся жáдна душá, котрáб сьв. Івáнови не принéсла подарýнку.

Богáті боя́ри з Молдáви враз із своїми молодúми дружúнами приїздúли гáрними оксамítно-чóрними чвіркáми, в посрíбленій ýпряжи, що на сóнци аж лиснїла і кúдали гóрді дáри пóміж жебракíв і на срíбну тáцу.

---

[1]) Гúкавий.

Дїдú-калїки становúли пéред вхóдом цéркви шпалїр, і жéбрали з цїлóї сúли. Ріжноро́дні то́вари, перева́жно ба́рвні образú сьвятúх, намúста, сьвічкú, пахýчі мúла та всякі прикра́си жіно́чі продава́ли тут у велúкій скíлькости.

Око́ло звича́йного тúхого до́му Бо́жого торгува́ли крамú тепéр зо́всїм свобíдно і без розбо́ру...

А! там... там вúнесли знов одну́ жéртву — молоду́ дївчину, що сéред стúску та на́товпу зімлíла. Вона́ прибу́ла з далéкої далéчини до сьв. Іва́на, щобú знайтú по́мíч на свою́ недýгу...

Мéртве тїло сїмна́йцять-лїтного хло́пця вúнесли пéред кількóма годúнами. Незвича́йно па́рна атмосфе́ра церко́вна убúла хо́рого на гру́ди.

Міжтúм безперестáнно розщиба́ли ся дзвінкú, та луна́ли сьпíви. Ріжно-зву́чний га́мір бушува́в сéред нїмúх му́рів монастиря́, розляга́в ся далéко — широ́ко у во́здусї...

В однім кутї церко́вного подвíря стоїть збúта громáдка людúй: чоловíки, жінкú і дїти. Стоя́ть нерухо́мо. Посередúнї їх сидúть на землї згóрблений слїпúй лїрник і гра́є на лїрі. Єго́ лице́ почервонíло від спéки, однáк спокíйне, а він сам і не відчува́є чудно́го хара́ктеру сво́го окру́женя. Єго́ о́чи широ́ко отво́рені впúли ся в одну́ то́чку і він сьпіва́є напру́женим го́лосом.

І ди́вно! Яки́й і беззву́чний старúй го́лос, а однáкож, як зворуша́ючо злива́є ся він з нїжни́м зву́ком лїри! Єго́ слухачí немóв причаро́вані, немóв зрослú ся з тим ку́сником землї. Не перешкаджа́є їм нї га́мір торгу́ючих, нї зо́йки жебракíв, нї го́мін дзво́нів, нї сьпíви церко́вні... Дрожа́чий го́лос ста́рця і слова́ єго́ пíснї, що повторя́ють ся, опану́вали їх немóв демонїчною сúлою:

„Нема́ пра́вди і не бу́де,
Розважа́йте до́брі лю́де!
Непра́вдонька між верха́ми,
Сьвята́ пра́вда під нога́ми!

— Бабу́ню? А де пра́вда? — пита́є ше́потом бо́язко девятилїтне сїльске́ дївча́тко, і сїпнуло у дру́ге бабу́ню за рука́в.

— У Бо́га, дити́нко, — відповіда́є старе́нька побо́жно.

— У Бо́га! повторя́є воно́ з ти́ха до се́бе... Опі́сля звернýло мимово́лї о́чи на церко́вні стїни, на ярки́ дивогля́дні малю́нки, задиви́лось на них і заду́мало ся...

З заду́ми збуди́в її по хви́лї напру́жений го́лос лїрника:

Нема́ пра́вди і не бу́де,
Розважа́йте, до́брі лю́де!“

Воно́ знов звернýло ся до бабу́нї і запита́ло сьмілїйше:

— Чому́ нема́ пра́вди?

Старе́нька, здава́ло ся, хотїла щось відповісти дити́нї, щось їй ви́яснити. По́гляд єї блука́в че́рез хви́лю в доли́нї; немо́в розду́мувала і шука́ла по́мочи. Відта́к здвигну́ла плечи́ма, а по єї уста́х промайну́в ле́дви за́мітний безпо́мічний у́сьміх — вона́ не відповіла...

Дївча́тко очі́куючи ві́дповіди, змо́рщило чоло́ і само́ заду́мало ся...

II.

Би́тва.

Букови́ньскі Карпа́ти.

Гора́ бі́ля гори́ стоя́ть разо́м в нїмі́й ве́личи, одя́гнені в смереко́ві лїси́.

Рі́жно сформо́вані вганя́ють ся під небеса́, стоя́ть так нерухо́мо ти́сячі лїт; кепку́ють собі́ з ко́ждої зміни, що пе́ред їх очи́ма відбува́є ся, розкошу́ють ся у вла́сній красї, сьві́домі своє́ї дові́чної три́вкости.

Бога́то пасе́м гір Кімполю́нґ'ского повіта є ще вкри́ті пралїса́ми. Те́мно-си́ньою зе́леню миготя́ть з дале́чини, а огля́дані з сусїдних верши́н здаю́ть ся в сина́во-си́них мра́ках недосту́пними.

В око́лиці Ру́скої Молдави́цї зійшли́ ся два па́сма рівнобі́жних гір так бли́зько з собо́ю, що доли́на, яка́ їх дїли́ла від се́бе, могла́ бу́ти вигі́дним місцем ігри́ хиба́ лиш для бутно́го пото́ка. Де та доли́на ширша́ла або́ става́ла

ще ву́зшою, де губи́лась ці́лко́м, не знав ні́хто́ докла́дно. Не було́ тут ви́дко ні́я́кої доро́ги, ні́я́кої сте́жки, ні́я́кого на́йменшого слі́ду́ лю́дского життя́. Доли́на тягну́ла ся за́крутами, розпира́ючи го́ри, і бере́жена на пра́во і на лі́во залі́сеними вершина́ми, губи́ла ся враз із весе́ло біжу́чим пото́ком по́між сті́нами гір, що нена́че ій наперекір десь не десь ма́йже доторка́ли себе́.

Тут панува́ла всю́ди таємна тишина́. Царюва́ла ро́зкіш у веґета́ції, краса́ в ба́рвах фльо́ри, а на го́рах таке́ бога́тство зе́лені, що яко́сь аж пригно́блювало чолові́ка.

Зелено́-бруна́тний, висо́кий по коліна мох буя́в, ні́ко́ли нети́каний, ла́гідними фи́лями у мокра́вій земли́ пра́лі́са. З не́го нена́дто гу́сто — вирина́ли со́сни, котри́х вік мож було́ вгада́ти, але́ красу́ і обе́м їх го́дї було́ змалюва́ти. Їх пи́шні коро́ни пести́ли ся з о́блаками і зноси́ли над собо́ю лиш ся́єво со́нця.

Десь не десь лежа́ли на земли́ де́рева великани́, підри́ті і побо́рені ві́ко́м або́ і розко́лені гро́мом. Спочива́ючи в траві́, були́ з верхи́ обро́слі мо́хом, а в середи́ні поро́жні і порохна́ві. Бі́ля них буя́ла молода́ деревина́, в доли́ні широкогалу́за, а в горі́ струнка́ і по́вна молоде́чої гну́чкости. Сьпів пта́хів — рі́дко чу́ти.

Зате́ части́ше голосни́й в тишині́, немо́в церко́вний, ви́разно чутни́й ше́лест і тріск, немо́в ло́манє зсо́хлого ги́ля і ма́йже за́всї́ди сумови́тий, дале́ко сяга́ючий шум.

Рі́дко коли́ ві́тер піднима́в галу́зє. Ле́дви при на́йсильні́йшім ви́хрі хита́лись коро́ни.

Здава́лось, що сум прибува́в десь з дале́кої площини́, лови́в ся з галу́зю, розходи́в ся важки́м зі́тханєм по лі́сї і боро́в ся з густи́м ги́лєм знов о ви́хід на простір.

. . . . . .

Коли́ свист льокомоти́ви розтя́в по раз пе́рший во́здух схо́ваної між гірськи́ми сті́нами доли́ни, прошибло щось столі́тні де́рева на го́рах немо́в ли́скавиця.

З льокомоти́вою появи́лась го́рстка люди́й. Они́ ле́дви ва́жились ступи́ти че́рез недосту́пний бе́ріг пра́лі́са в єго́ глу́бінь.

Тут і не виглядало буде́нно.

Навкруги́ панува́ла незвича́йна тишина́.

Во́здух був холо́дний, вогки́й. Теку́ча живи́ця з попу́каної кори́ дере́в тве́рдла на во́здусї і напо́внювала єго́ своїм за́пахом. Висо́кий мох не дава́в ле́гко ходи́ти. Корі́нє дере́в, гру́бе немо́в ра́мена, вирина́ло гадю́кою з мо́ху тверде́ і упря́ме, сплє́тене одно́ в дру́ге, тягну́лось дивогля́дними персте́нями в глу́бінь лї́са, котра́ спови́та в зеле́ну те́мінь[1]) дишіла неприя́зностю.

Оде́н з прибу́вших вда́рив зелї́зним топірце́м по старі́й смере́цї, на котро́ї пни росли́ гриби́ мов вели́кі ластівя́чі гнї́зда.

Она́ здрігну́ла ся. Від коли́ жи́ла, не чу́ла ще на со́бі топо́ра. Удар той розля́г ся по цїлі́м лї́сї, і всї де́рева зде́ржали віддих; беззву́чна тишина́, по́вна ожи́даня, розістла́ла ся і почу́ло ся звільна і ви́разне сло́во; „зруба́ти!“

Нена́че це́рквою пробігло лї́сом: „зруба́ти!“ „Зруба́ти!“ задзвенї́ло недале́ко і заразо́м в тій самі́й хви́лї в на́йдальшій дале́чинї. Оно́ відзива́ло ся немо́в просну́вші по́клики, оживи́ло цїли́й лїс і розбіга́лось трево́жно по всїх єго́ кута́х, не завмира́ючи...

„Зруба́ти!“ Оно́ перейшло́ в ше́мранє. З то́го повста́в стріво́жений ше́піт, зітханя, вре́штї підня́в ся шум, немо́в від ви́хру, наповни́в дале́ко-висо́ко во́здух, як шум мо́ря, що аж става́ло ля́чно, збив ся під хма́ри, а наоста́нку зашуміла бу́ря.

Не́бо затьми́ло ся грізно-чорно́ю ба́рвою, а відта́к поча́ла ся она́ — гірска́ бу́ря.

Тяжкі кра́плї дощу́ ста́ли па́дати.

Зразу́ поодино́кі і такі тяжкі, що листки́ під їх ваго́ю задрожа́ли і зашелестї́ли; а відта́к частї́йші, а вре́штї скісни́ми стру́ями.

Ли́скавицї летї́ли в смере́ки, розко́лювали без милосе́рдя найкрасші пнї, а грім пробува́в розса́джувати го́ри. З таки́м ло́скотом і гу́ком потряса́в ни́ми, нена́чеб хотї́в їх приси́лувати: ви́ступити зо́всїм із сво́го непохи́тного супоко́ю. Здава́лось, що го́рами коти́лись велика́ньскі ку́лї,

---

[1]) Тьма.

викли́кувані від часу́ до часу́ золоти́сто миготя́чими ли́скавицями...

Відта́к утихло і дощ па́дав без у́пину. Го́лосно і хли́паючи па́дав він.

В лі́сі стемні́ло.

Нерухо́мо, з здер́жаним ві́ддихом стоя́ли старі́ де́рева, прислу́хуючись сій появі́, а тимчасо́м молоді́ похи́тували ся з ле́гка неуста́нно. З кущі́в, що росли́ на краю́ лі́са, ка́пали пи́льно величе́зні кра́плї дощу́ в мох, а розігра́вший ся потік в доли́нї мета́в ся бру́дно нескла́дними фи́лями по каміню вперед, го́лосно пінячи́сь і пориває́чи все з собо́ю: цьвіти, пструги́, сухе́ ги́лє, тут і там зі́рвані ку́снї землї — мчав ся в зо́всім негамо́ваний, безу́мний, до́сі ні́ко́ли не ви́даний розпу́ці.

Одно́го хмарно́го пора́нку поча́ла ся би́тва. В вузкий доли́нї збудо́ваною зелі́зною доро́гою, котро́ї ши́ни немо́в сріб́ні змії ви́ли ся кокетли́во око́ло пото́ка, що ко́ло них біг приби́вший тягаро́вий по́їзд.

Воро́жий сик, прошиба́ючий, пронизли́вий свист опові́сти́в єго́ прии́їзд.

Недале́ко кінця́ то́ї зелі́зної доро́ги ста́нув він, сопу́чи та викида́ючи лю́то чо́рні персте́нї ди́му в гору́.

Привіз во́рога.

Він ви́сїв.

З гру́бим обли́чем, в поде́ртий, замащений оде́жи. З неповоро́тними, від тяжко́ї пра́ці ма́йже нефоре́мними рука́ми: узбро́єний лискучими топо́рами, тяжки́ми зелі́зними ланцюха́ми — сам собо́ю зо́всім пога́ний на вид — таки́й прибу́в він.

Оде́н оре́л, що сидів недале́ко на стрімкій скалї і приглядав ся то́му все́му з наїженим пі́рєм, розмахну́в нара́з широ́ко своїми крильми́, вда́рив ни́ми ура́жено і лю́то, і збив ся в гору́. Кружи́в до́вго, немо́в звору́шений над то́ю око́лицею, відта́к спусти́в ся бли́скавкою, як би на на́глий вну́трішний при́каз, в скіснім на́прямі в доли́ну, заде́ржав ся тут на хвили́ну, підня́в ся опісля нано́во в гору́, сим разо́м вже ці́лко́м повільним ле́том, і щез в си́вих хма́рах мов на ві́ки пропа́в... Неска́заний сум розістла́в ся го́рами, яки́йсь передсме́ртний на́стрій...

Все ждáло; дéрева не кúвали ся. Нáйстарші стоя́ли уорýжені в гóрдість і недостýпність і не вірили, щоб якúй нáпад був можлúвий. Адже стоя́ли тут тілько років — цїлі столїтя! Бáчили, як богáто умирáло і виростáло, прожúли чи однý вéсну, чи однý зúму; бáчили так чáсто схід сóнця, прекрáсного зóлотом сия́ючого сóнця, в котрóго жáрко-червóнім сьвітлї рáнком купáли ся, а вéчером вонó їх благословúло; опéрли ся чи однóму вúхрови, — а тепéр мáли би полягтú іншою смéртию, нїж їх прéдки, що повалúлись самі від стáрости абó від лúскавиць.

Сьмішно!...

Але онú не хотїли кúвнутись; не хотїли нáвіть нáйлекшим шýмом показáти своє́ счудóванє! Лишé молоді... Колúб лиш молоді не хитáли ся так лéгко!

Почáв ся нáпад.

З дúким крúком „гýрра“ почáли єгó наємники. Онú вдéрли ся з котя́чою зрýчностю на пéршу горý; одéн хотїв дрýгого вúпередити, ненáчеб се мáло бýти герóйским вчúнком на цїлé житє́, бýти тим, котрóго рукá приложúла пéрша сокúру до прáлїса. Та ба! онú натрáфили на óпір. Обманчúвий, брунáтно-зелéний мох піддавáв ся під їх грабіжлúвими рукáми, і онú хóвзали ся в долúну. Кременúста земля́ роздрóблювалась під їх ногáми і онú ранúли собі рýки, хапáючись чогонебýдь, щоб не рýнути в низ. З вирúваного при кóріни вогкóго мóху вилїзáли уникáючі сьвітла гидкі комáхи і розбігáли ся їм по рукáх.

Колú розохóчені до борбú кúнули ся на якéсь спорохнáвіле дéрево на землї, щоб єгó скотúти в безóдню і їм удáло ся лиш лéгко захитáти, — вúховзло ся зпід нéго сполóшене гáдє і розсичáло ся на них. Дéяких наємників, що мáли лиш лéгку обýву, покусáли.

Колю́чі кущі дúкої рóжі, котрóї галýзє вúбуяло велúкими різкáми луковáто, сплéтені з дрýгими кущáми і нерозрúвними блющáми, повóями і тéрнєм, стоя́ли мов непроходúмі стїни. Буйнá я́сно-зелéна пáпороть розкúнула ся вахляровáто в своїй розкішній красї вширш і вздовж, а їдовúті грибú червóної крáски покáзували ся на сьвіт і звертáли на сéбе увáгу. Молоді ялинкú стоя́ли так-гýсто, простягáли так відпóрно галýзє від сéбе, що дáльший хід

був ма́йже неможли́вий. Они́ коло́ли в лице́, рва́ли воло́сє і чіпа́ли ся воро́жо оде́жі.

Нефоре́мні, горба́ті павуки́ почіпля́ли від де́рева до де́рева сї́ти, що уклада́ли ся неми́лим серпа́нком на о́чи, а муравли́ска, збудо́вані з сухо́ї черво́ної чати́ни сосново́ї, піднима́ли ся з землї́ гла́дкими горба́ми і нога́ зсува́лась по них немо́в по скляни́х банька́х.

Але они́ пха́ли ся силомі́ць впере́д.

Глубо́ко в лї́сї і де вже земля́ розсте́лювала ся рівни́ною — забли́сло про́тив них з те́мно-зеле́ного тла лї́са щось блиску́че. Оно́ було́ обве́дене розло́гими со́снами, з котри́х звиса́в серпанкова́то до́вгий блї́до-си́вий мох ма́йже до землї́, буйни́ми круглоли́стими баго́нними росли́нами і широ́кою тростино́ю.

Се було́ мо́рске о́ко.

Нена́че зе́ркало, бере́жене прибива́ючим бога́тством зе́ленї, лежа́ло оно́ тут неподви́жно, сонли́во, з погі́дною гладко́ю пове́рхнею, бездо́нне, нї́би́ ві́чне зе́ркало склепі́ня і шпилї́в дере́в — ку́сень нети́каної краси́.

Скі́сно на нїм і на полови́нї в водї́ лежа́ла сосна́. Мі́сцями мо́хом обро́сла, станови́ла кла́дку для легконо́гих лї́сни́х зьвірі́в і була́ мі́сцем, де вигріва́ли ся ящірки́ і стри́кізки[1]).

Ті стри́кізки кружа́ли невтоми́мо над водо́ю в ли́скавичній гульбі́, від часу́ до часу́ доторка́ючись сваві́льно прозо́ро-си́ними кри́льцями лиску́чої пове́рхнї.

„Гу́рра!

Лї́с задрожа́в.

„Тут лї́с займе́мо!

Розля́г ся ві́дгомін: „зай-ме́-мо!“

„Тут уда́рити!

Проникли́вий о́крик жа́ху пронї́с ся: „у-да́-ри-ти!“ Топо́ри забли́сли в півсьві́тлї і нена́че оде́н у́дар пішо́в гук лї́со́м.

Лякли́во затріпота́ли ся недале́ко пташеня́та і — по раз пе́рший відби́лись в нерухо́мій пове́рхнї мо́рского о́ка і́нші я́вища, як шпилї́ дере́в і склепі́нє.

---

[1]) Надво́дна вели́ка кома́ха, т. зв. руса́лка во́дна або́ ва́жка (Wasserjungfrau).

Вперéд молоді.

Многонадíйних змíрено.

Тих, що булú однáкового рóсту, однáково здорóві і стрункí, стя́то і обдéрто з зелéної одéжі. Колú їх по обóх кíнцях однáково спúлено, злóжено з них в вузкúй долúнї мéжи гóрами і мáйже повéрх потóка — дорóгу. Там, де зелíзної дорóги не мож булó дáльше повéсти, мýсїли онú робúти слýжбу.

Одéн пень укладáли тíсно бíля дрýгого. Такúм чúном робúли дорóгу для прóчих трýпів. Онá тягнýла ся дóвго в скрýтах мéжи двомá пáсмами гір і сýмно булó на ню подивúти ся. По тíй дорóзї мáли відтáк перевозúти столíтних великáнів...

Колú їх устáвлювано рядóм на землú, дістáвали в гóлову і в нóги ýдари сокúрами, щобú приставáли рíвно одéн до дрýгого і булú мóстом на землí. З них витíкала кров. Потíк, що бíг блúзько них, втиснýвсь під них, витíкав лáгідно зпоміж них, обмивáв їх і забирáв їх кров з собóю. Місцями, де сóняшне промíнє грáлось з єгó пéрлами, осíдáла ся онá на єгó кáміню і закрасúла єгó на всí часú тéмно-попсóвою бáрвою...

Пóки наéмщики упóрались з тим всíм, пройшóв дóвгий час і воні самí мáйже здичíли. Не сходúли нíкóли в долú і не стрічáли ся мáйже нíкóли з жінкáми. Свою одéжу намочúли в дéгтю, а бородá і волóсє вúросли в них дóвгі і надáли їм дúкий вúгляд.

Зелíзницею дістáвали що тúжня харч і що потребувáли до житя́, а пéред вúхром і стýдíню хоронúли їх колúби, сплéтені з обтя́тих сосновúх гáлузий, що лежáли в округú в велúкім подостáтку.

З дерéв поздúрані кóри, пересяклí живúцею, що сушúлись на сóнци немóв величéзні брунáтні звúтки папéру — запáлювано вéчером по лíвій і прáвій сторонí на вершúнах, і онú палахкотíли червóними жадніми язúками, я́ко гáсло жúзни наймитíв.

Так прибрáли ся онú до бóю з столíтними.

Врéштї прийшлá чергá і на тих.

Ніч пéред тим... се булá сьвíтлом упóєна ніч... мíсяць збільшúв ся в велúкий матóво-червóний круг.

В тишинї, що зростáла ся з темнотóю, здавáли ся гóри з своїми тéмними безмéжними лїсáми пристанóвиском для стоїчного спокóю. Мíсячне сьвíтло пронúзувало нїжно-синяві нічні мрáки, розсьвічувало далéчину і ненáче удїляло ся верхáм дерéв, що стояли на найвисших шпилях гір. Дéрева змінúли ся в єгó сяєві і здавáло ся, в нїм розпливáли ся...

Дéякі попростягáли свої стрíйні рамена́ широ́ко до небéс, нїбú о що благáли.

Лиш дéякі?

Скíлько їх тут булó — а їх булó так богáто, що нїхтó не був в сúлї счислúти — всї виганялись в горý і благáли о житé! Нáвіть вóздух був пóвний тóго бáжаня! Він пах спрáгою о „ще бíльше“ і здавáв ся віддихом тúсячок і тúсячок істóт, жадни́х житя́.

Самúй зáпах, що розходúв ся з глубúнй лїса, нагáдував упóюючу рóзкіш, самý прегáрну пóвну зрíлість, та поривáв і тих з собóю, що стояли дóси в непорýшно скрúтім дожúданю, зберегáючи бáжанє жúти пóвною мíрою, як соромлúву тáйну.

Пáпороть заговорúла прорóчим шéлестом; чашкú нáйнепорочнїйших цьвітів розвинýли ся в вúкінчені цьвіти. Страх, що онú моглú би зáвтра перестáти жúти, збудúв в них жáданє показáти ся в послíдний раз одéн дрýгому в пóвній красї. Зáвтра мóже бýдуть ужé потолóчені, їх корóни полóмані і обдéрті з лúстя. Зáвтра мóже не бýде вже нїхтó знáти, що онú булú і що булú гáрні!...

Лїсова́ земля́ ожúвила ся сьвітлякáми, що блестїли на єї тéмно-зеленім тлї немóв крáплї сьвітла, а бéзлїч сверщкíв переклúкувала ся, відповідáла собí і не хотїла нїяк умовкáти.

Панувáв нáстрій такúй, як би всї вúступили з сéбе і беззгля́дно розбуя́ли ся їх чутя́, котрí приглýшував лишé глубóкий супокій нóчи. Сьміх самóго здорóвого житя́, змíшаний з тяжкúми слезáми жалю́, пробивáв ся силоміць крізь все, а якáсь тугá, лáгідна мов оксамитóвий плащ, лежáла на всїм і виклúкувала що раз бíльше бáжань і любóв до житя́.

Чýднí булú звýки лїса в тишинї, сéї нóчи! Нїжнíйші від музúки; був то рáдше якúйсь шéпіт, що зілля́в ся

з мягкóю темнотóю нóчи, а сéред тóго шéпоту з листкá на листóк пáдали крáплї дощý, що зросúв усé ще за сóнця.

Дóвгий, тяжкúй час — і столїтні поляглú. Прóсті, повбúвані лежáли умóщені у влáсній зéлени.

Пнякú, що по них остáли ся, і валковáте, аж на верх землї вúбуяле корíнє, сторчáли з мóху покалїчені.

Ще лежáли столїтні на гóрах — однáк не поодинóко. Гóри булú обсíяні їх трýпами на прáво і лїво. Лежáли і скíсно, попереúк і рíвно. Гýсто однí кóло одних, головá об гóлову, ґрýпами абó однó верх другóго, абó як котрé упáло.

З далéка робúв їх вид вражíнє скóшеного лїса!

Гóри, з котрúх мáйже до наготú здéрто їх стрій, що був зимóю і лїтом, вікáми незмíнний в своїй сьвíжій красї, сторчáли тепéр посоромлені до небéс, надáрмо сúлуючись остáнками колúшньої одéжі закрúти нефорéмні сустáви.

Зрáджені орлú і оспротївілі яструби пролїтáли сумовúто сюдú і назáд; лишé колú орлú від часý до часý по коротúм лéтї спочивáли і наїжáли лю́то пéра, чóрні, воро́жо блистячі óчи звертáючи чúгаючо в долú, тодї яструби снувáли ся в повíльних нечýтних кругáх над полúглими.

Колú упáвших стя́гано з їх висотú, вéла ся борбá на житé і смерть.

Богáто наéмників стрáтило житé; богáто стáло на вíки нездáтними до прáцї; а íнші знов дня́ми лежáли тя́жко покалїчені в долáх.

Вéлитів звáлювати!

Такúх, що стоя́ли на мíсци сóтню рокíв, котрúх корíнє зарúло ся в нáйглубше нутрó горú і там переплéло ся з корíнєм рíжнородних íнших ростúн на вíки!... Звáлювати їх і не ушкóдити себé, не знúщити молодóго пóросту, і не знúщити всéго довкóла...

Так, як нїкóли невтомúмі мурáхи, вдирáли ся наéмники на нáйнедоступнїйші мíсця, уорýжені ланцухáми і прóчим знаря́дєм.

Насамперéд стíсували з них корý.

Онá завдáла чимáло прáцї. Заросла́ сúльно в тїло і ствéрдла так, що сокúра відскáкувала від нéї; аж по дóвгім рýбаню розскáкувала ся трискáми і пáдала на мнó-

жество елясти́чного зеле́ного галу́зя, котре́ віддїлене від тїла ма́ло висиха́ти.

Відта́к си́льні ру́ки, погорджа́ючи всяким небезпече́ньством і перепо́нами, коти́ли тяжки́х великанів. З глухи́ми, рівночасно вида́ваними о́кликами, що ма́ли додава́ти відва́ги а пригада́вали ско́рше о́крики ди́ких птахів, чим гармонїйні лю́дскі зву́ки, сповняли наємники сю пра́цю, пі́дчас коли́ з їх чола́ лляв ся стру́ями піт, а з пора́нених рук текла́ кров. Пробу́ване на самотї, а і здиче́не наповняло їх при такій робо́тї шале́ною відва́гою, а надія на висо́ку нагоро́ду запа́лювала в їх оча́х блеск побіди.

Недале́ко підніжя ограблених гір будува́лись на борзї з гру́бих ба́льків мости́. Ко́чені з верши́н великани́ спира́лись на тих моста́х, а звідти знов потру́чувані наємниками па́дали одні по дру́гих з глухи́м ло́скотом на рівну зе́млю.

Тут не лежа́ли они́ до́вго. Вели́кі зелїзні гаки́ забива́лись їм в го́лову; до гаків запря́гано ко́ний і ті волїкли́ їх повільним кро́ком, з похи́леною голово́ю. Волїкли́ доро́гою, ви́ложеною з молоди́х дере́в...

Крова́во-черво́ний ого́нь палахкотїв по таки́х пере мо́гах до опівночи по го́рах, а геро́ї-рубачі, умости́вши ся вигі́дно окру́г не́го, позаку́рювавши люльки́, обгово́рювали відпо́рну си́лу побіджених.

В доли́нї ждав на пова́лених уми́сний по́їзд.

Він склада́в ся з кількана́йцятьо́х возів, спя́тих до ку́пи, і з льокомоти́ви, що нетерпели́во сопіла.

На ко́ждий віз ладо́вано чоти́ри до шість пнїв і ско́вувано гру́бими мов рамена́ ланцу́хами. Ско́вувано так тїсно, що зелїзо вгриза́ло ся в їх тїло, обде́рте з кори́, і мі́сцями витїка́ла кров. Її пря́тали та зліплювали в клу́би і запа́леною сьвіти́ли в мрачни́х осїнних ве́черах при перево́зї.

З так ско́ваними пня́ми гнав ся по́їзд в низину́, розтина́ючи від часу́ до часу́ во́здух проникли́вим сви́стом побіди.

На оста́тнїм во́зї сидїв наста́вник.

Затя́вши свою́ соки́ру в грудь одно́го великана́, що лежа́в на ве́рха, сидїв він із згорненими на гру́дях рука́ми і з тупи́м по́зором.

Так ча́сто їздив вже отсе́ю доро́гою! Так ча́сто спочива́в его́ по́гляд на шпиля́х гір, так ча́сто слїди́в за за́крутами зелїзної доро́ги, що тепе́р верну́в ся вже з се́бе уто́млений.

Ті, що над ни́ми він мав на́дзір, захо́вували ся спокійно. Они́ поздоровля́ли око́лицю, котро́ю проїзди́ли, і прощали ся з не́ю. На пра́во і на лїво знима́ли ся го́ри і були́ ще вкри́ті лїса́ми. Они́ склада́ли ся з їх това́ришів, були́ їм това́ришами бе́зліч лїт, а тепе́р розстава́ли ся з собо́ю на ві́ки. Нїко́ли не почу́ють уже́ бі́льше їх шу́му...

Пізнїйше вга́дували, куди́ їх везу́ть. Що зїзди́ли в низину́, в широ́кі доли́, де го́ри що ра́з розступа́ли ся, а з пото́ка би́стра ріка́ розігна́ла ся, се зна́ли они́. По́їзд летїв божевільною ско́ростию, вив ся тїсніна́ми мов змия́, одна́че чи се они́ між лю́ди їхали?

Згада́ли час супоко́ю, коли́ стоя́ли го́рдо, а коро́н їх зеле́них дотика́ли ся лиш хма́ри і орли́: тепе́р валя́ли ся ті коро́ни під нога́ми... Зга́дували, як наступа́ло одно́ по дру́гім і як вали́лись одні по дру́гих...

Отже чи везли́сь тепе́р до тих, що з а к у п и́ л и собі пра́во управля́ти їх до́лею? Чи знов до наємників, котрі не зна́ли нї сьвя́та нї неді́лї, а о красї не ма́ли поня́тя? Але нї; о́крім одни́х і дру́гих му́сїли бу́ти ще які́сь інші лю́ди, мо́же які́сь до них сами́х подібні!

Так, до них сами́х подібні!...

Коли́ вїхали по втомля́юче до́вгій їздї пра́лїсами в просто́ру доли́ну, догля́нули тут і там хати́ни. Спершу́ порозки́дані по го́рах, відта́к чим раз ни́зше, а вре́шті і при сїльскій доро́зї, котра́ злучи́ла ся звідкись з зелїзною доро́гою і не розлуча́ла ся вже з не́ю бі́льше. Хати́ були́ мале́нькі, вкри́ті дошка́ми а часо́м камінями прило́жені, а де́які сами́ми го́нтами.

При якімсь шинку́, що ви́ринув при доро́зї, заде́ржав машинїст по́їзд.

Він мав забра́ти яки́хсь чужи́нців і робітників, що дожида́ли его́ тут. Тут і показа́лись ме́шканцї тих хати́н.

Гуцу́лами зва́ли себе́.

Вели́кі і си́льні з слов'я́ньскими че́ртами, в мальовни́чій оде́жи — так сидїли і лежа́ли они́ тут. Ось одна́ молода́

жі́нка з тро́хи зжи́тим, а́ле га́рним, ма́йже дитя́чим лицем, одя́гнена пі́сля звича́ю сво́го на́роду, ба́рвно і бога́то. Она́ кури́ла лю́льку і диви́лась байду́жно впере́д се́бе, не дба́ючи о то, що ці́ла грома́да чужи́х люди́й нена́че пожира́ла її очи́ма. Єї това́риші, прега́рні мужчини́, струнки́, мов смере́ки і елясти́чні, сиді́ли в ха́ті тут і там в на́йвигідні́йших по́зах на сьві́ті. І їх стрій був неме́нше ориґіна́льний. Черво́ні ногави́ці, до то́го бі́ла вишива́на соро́чка і бога́то вишива́ні кипта́рики. Широ́кі ба́рвні шкіря́ні поясй, прикра́шені на́перстками і рі́жними блиску́чими дрібни́цями. Малі́ чо́рні капелю́хи, прибрані в па́вині пе́ра, доповня́ли стрій.

Се було́ сьвя́то, тож они́ зібра́лись тут до гульби́. Дво́є з них гра́ло на скрипка́х коломи́йку. Інший знов лежа́в па ла́ві, простягну́вшись на ці́лу́ свою́ довжину́, і глядів по́глядом по́вним невира́зних мрій отво́реними ві́кнами куди́сь в прості́р. Дава́в ся ці́ка́во огляда́ти. Всї дава́ли ся огляда́ти, не відчува́ючи се́го в ні́я́кий спо́сіб, немо́в ті ді́ти. Самі́ не пока́зували заці́ка́вленя анї для подоро́жних чужи́нців, що явля́ли ся ле́дви раз в рік в їх око́лиці, анї для інших проя́в. Пі́дчас коли́ по́їзд ко́жди́м свої́м при́їздом зворуша́в всїх сусі́дних їх жи́телїв, они́ ле́дви звертали го́лову в ту сто́рону. Се було́ для них я́вище так чуже́ і так їм дале́ке, они́ ма́ли з тим так ма́ло спі́льного, нена́чеб були́ з іншого сьві́та і ма́ли з всїм тим так ма́ло стика́тись, як з о́блаками на небеса́х!

Бі́льше похо́жі були́ вже на тих, що ско́вані в зелі́зні пу́та ве́зли ся тепе́р в низи́ни. Так непарушимо вироста́ли і они́, так гармоні́йно, пи́томо в свої́й красї і в свої́х звича́ях. На го́рдих верши́нах, в само́тних кута́х, ве́ли своє́ жите́ без панів і без наймитів. Неосьві́чені такі, що аж ди́во і жаль бере́, і для всеї ве́личи цивілїза́ції неприступні, стріча́ли они́ єї здобу́тки з дитя́чим у́сьміхом на уста́х.

Такі́ були́ ті ді́ти лїсів, що за ні́я́ку ці́ну́ не хоті́ли прикла́дати рук до зва́лювання ве́литів з їх висоти́!

Що ви за віра? — пита́ли они́ недові́рчи́во тих, що прибу́ли обчисли́ти хосе́н би́тви.

І ка́жучи се — мо́рщили грі́зно чо́ла, стиска́ли в рука́х топірці́.

На збру́ї розуміли ся они́.

Коли́ у пе́рше поба́чили по́їзд, то перехрести́ли ся і сплю́нули від се́бе. В тім була́ мабу́ть нечи́ста си́ла і они́ не хоті́ли жа́дного ді́ла ма́ти з ти́ми, що кермува́ли тим всїм. Они́ і держа́ли ся з дале́ка від ці́ло́го то́го підприє́мства, і ме́жи числе́нними нає́мниками, що бра́ли в би́тві у́часть, не знаходи́в ся ні оде́н Гуцу́л.

Руба́йте самі́, що Бог сотвори́в, а нас оста́вте в супоко́ю! — відпові́в оде́н з нена́вистю на по́клик, помага́ти при зру́буваню дере́в.

І їх оста́влено в супоко́ю. Їх сьві́т був лїс і го́ри і лише́ тут дозрі́ва́ли они́ впо́вні! Нена́че прега́рні понсо́ві цьві́ти миготі́ли в своїх га́рних мальовни́чих стро́ях ме́жи зе́леню дере́в або проліта́ли на ско́рих густогри́вих ко́нях, котри́х плека́нє нале́жало до їх на́ймилїйших занять.

Лїса́ми розходи́ла ся луна́ їх сумови́тих пісе́нь.

Се були́ ті́ї до тамти́х поді́бні лю́ди!...

Коли́ по́їзд знов ру́шив і чим раз ско́рше з мі́сця уходи́в, ба́чили ті, що знаходи́лись в оста́тнім во́зї, че́рез поотви́рані ві́кна і две́рі шинку́, як тут у вели́кім ко́лї гуля́ли жінки́ і чоловіки в ди́кім за́палї. Незабу́тний вид, переле́тний мов ли́скавиця, а і таки́й палки́й!

Про́ста мельо́дия двох скрипо́к вве́ла їх в таки́й за́пал. З непогамо́ваною, розбуя́вшою охо́тою гуля́ли воні́. Їх оде́жа і хусткй аж повіва́ли в кру́жаню, а они́ від часу́ до часу́ у́хкали з розбу́рханої ма́йже ди́кої весе́лости. Здава́ло ся, нена́че з танце́м ма́ло поки́нути їх все ща́сте, і они́ хоті́ли наси́ти́ти ся ним на ці́ле́ жите́...

Пе́ред ха́тою стоя́ли і́нші ґру́пами, або́ лежа́ли, курячи́ з коро́тких люльо́к, розтя́гнені при своїх осі́дляних ко́нях. Здава́лось, що ха́та з ці́ло́ю пишното́ю барв і бога́тством житя́ проліта́є по́при по́їзд! Одна́ га́рна жі́нка — вдови́ця яка́сь — поскака́ла на молоді́м півди́кім коні́ до про́чих. За не́ю мчав ся так са́мо шале́но, рі́й молоди́х хло́пців. Она́ не да́ла здогони́ти ся. Звернувши го́лову аж че́рез пле́чі за ни́ми, оставля́ючи з простя́гненими рука́ми коне́ви свободу́ в по́водах, реготала ся голосни́м безжу́рним сьмі́хом! Ще не відчува́ли жа́дної дро́жі при прихо́ді і ві́дході то́го страхо́вища, що непри́язно сичи́ть, що прино́сить своє́ю поя́вою сьві́тло, але́ і неска́зане го́ре! Ще не ма́ли жа́дного

прочутя́ о тій глубо́кій розклада́ючій тузї з хо́рим у́сьміхом на уста́х, яку́ викли́кує лиш образо́ванє і культу́ра! Они́ жи́ли з дня на день, не дба́ючи про буду́чність, і єї безнадїйність; їх ба́жаня були́ про́сті і прозо́рі, а умо́ва їх ща́стя — блеск со́нця і си́не не́бо...

В низинї кипіло голосне́ житє́.

Там гомонїла вели́ка парова́ тра́чка.

Цегля́но-черво́ні комини́ преди́вної вели́кости знима́ли ся з землї і викида́ли чо́рні хма́ри ди́му під небозвід, підчас коли́ в самім буди́нку фа́брики панува́в гук і свист і жу́жжанє, що всї про́чі зву́ки заглу́шували ся цїлкови́то.

Окру́г фа́брики на скла́дї лежа́ли ти́сячі дощо́к, укла́даних висо́ко в верх, пригото́влених до транспо́рту і зло́жених нао́хрест, вузки́х і широ́ких. Бе́злїч непотя́тих пнїв дожида́ло ще своє́ї сме́рти. Тут лежа́ли ве́лити в о́бємі ма́йже кілько́х ме́трів; справде́шні чудеса́ ста́рости і краси́, і стрункі молоде́нькі ялинки́. Ма́йже без пере́станку зако́чувано сьвіжі пнї до фа́брики, щоб їх вже по недо́вгім часї, порозти́нані на тонкі дошки́ — висува́ти знов на двір. По́їзд привози́в що раз нові же́ртви, а нїко́ли не спочива́ючий Мо́лох переробля́в їх в чу́дно коро́ткім часї.

І сим разо́м знов.

Льокомоти́ву відіпня́то від возів і ті покоти́ли ся самі з своїми невільниками о ку́се́нь впере́д на місце скла́ду. Тут розко́вано пнї з їх зелїзних пут і відладо́вано.

Коли́ ко́чено їх по́при вхід фа́брики, доне́слась до них бе́сїда ма́йстра від тра́чки до яки́хось гости́й.

Пра́лїси закупи́ла фірма О-ба від релїґі́йного фо́нду. Пи́лимо вже сїм років і ма́ємо ще три ро́ки пе́ред собо́ю. Де́нно пилу́ємо сїмсо́т пнїв.

Сїмсо́т пнїв де́нно!

Як же безсерде́чно ви́разно звуча́ло се!

Сїмсо́т това́ришів їх ни́щено де́нно, а ко́ждий з них потребува́в десято́к лїт, ба со́тень лїт, щоб розвину́тись до отсе́го сла́вного о́бєму! А тут лежа́ли ще го́ри пнїв, ще ти́сячі і ти́сячі лежа́ли там, до́ма, ще і на вершина́х гір, звідки рішено коти́ти їх вже на самім оста́тку; а знов ма́сами лежа́ло їх зде́ржаних на моста́х у підніжа гір, а три

рáзи дéнно привозúла зелíзниця жéртви сюдá! Длятóго квáпили ся так з нúщенєм їх, так дорожúли кóждою годúнкою в дни!...

Розпáленим зелíзом напя́тнено новоприбу́вших, а відтáк остáвлено їх, щобú розгля́нули ся окру́г сéбе.

Онú бáчили, як такí самí наéмники, як ті на пів здичíлі на гóрах, працювáли і тут в долúнї. Як онú роями мов невтомúмі мурашкú вéштали ся у фáбриці і вокру́г нéї на дворí. Як онú криклúвого, зелíзного Мóлоха, що в нúщеню доказував справдешні дúва, плекáли і мáйже жертвувáлись, щоб єму́ лишé на нїчíм не забрáкло.

— Так, так — чу́ли між íншим, як оповідáв одéн робíтник, котрóго звáли „Клевета“ — так нúщать чужí нáші прекрáсні лїсú, що становля́ть маéток нáшого краю. Бог знáє, áле їх панú сокотя́ть[1]) їх зле і бу́дуть раз за те пéред Бóгом відповідáти. Тепéр мáє ся сей прекрáсний материя́л вивозúти мабу́ть аж за мóре! І що мáє наш край з тóго? Спитáйте тих, що прáвлять тúми маéтками, що живу́ть в рóзкоши, — спитáйте їх, що наш край з тóго мáє?! — А по хвилúнї якóгось лю́того мóвчаня говорúв дáльше: — Вже будýють і в дру́гу сторону звідси зелíзну дорóгу; — чу́ю — лїсú прóдано дáлї на новúх дéсять рокíв! Так, ще „лиш дéсять рокíв“. а відтáк знов на дéсять рокíв, і пропáв маéток нáшого краю!...

Бéсїду перервáв єму́ голосни́й у́дар в лицé від мáйстра до пил.

— Чому́ не доглядáєш лу́чше твоїх малня́чих лап, а лопотúш рóтом безу́мства, нерóбо!

Відповідь укáраного згубúла ся в оголомшáючім гу́ку, бо нóво прикóчені пнї мáли су́нутись під пúли. Одні пішлú під пúли десятиножéві, дру́гі під пятнáйцять, а знов íнші, столíтні, під двацятьножéві. З сúком роздираючим у́ха, якúм вперíд пнї заголóмшено, закúм їх убúто, пірну́ли пúли в їх тíло. Острокінчáстими зубáми прорíзували з лискавúчною скóростю прегáрні пнї, а трачúнє немóв кров вибухáла з них, обсúпувала їх і покривáла окóло них помíст.

---

[1]) Кóло чогóсь заходúти ся, чогóсь пильнувáти.

Коли́ ножі́ метну́лись кріз ь них по раз послі́дний, то по фа́брицї́ проні́с ся о́стрий, проймаючий сик, і коли́шні го́рді великани́ розпа́ли ся вахляровáто в тонкі́, бі́лі дошки́ і переста́ли існува́ти на ві́ки.

Робі́тники з величе́зними тачка́ми яви́ли ся поква́пно і відходи́ли.

Они́ змі́та́ли трачи́нє, напря́тане на земли́, вивози́ли єго́ і виси́пували в па́щі пе́чий в призе́мнім забудо́ваню. Без пере́рви, з дня на день сповня́ли они́ сю пра́цю. Дру́гі знов витяга́ли дошки́, розпада́ючі зпід пил, і ки́дали їх з тако́ю вагою на склад, що они́ па́даючи вивива́ли ся у послі́дне мов спружи́сті стале́ві листки́. Знов і́нші підпиха́ли струнки́ ялинки́ під жужжа́чі пи́ли, розтина́ючі де́рево в вузкі ла́ти, а ще і́нші кува́ли і остри́ли пи́ли та розсі́ва́ли око́ло се́бе черво́но-блиску́чі і́скри...

І довко́ла фа́брики ве́штало ся бога́то люди́й. Одні виноси́ли дошки́ з середи́ни, дру́гі відбира́ли та подава́ли їх да́льше, тре́ті склада́ли їх одни́х верх дру́гих, значи́ли, розді́лювали на вузкі і широ́кі, або́ як там уже́ тре́ба було́. Всю́ди панува́в рух, га́мір, кли́ки, неуста́нний при́хід і відхід; горячко́ва, з математи́чною акура́тностю ви́числена дія́льність, викли́кувана стра́шно жужжа́чим ко́льосом ма́шиною, від котро́ї би́ла ма́йже невиноси́ма спе́ка.

Здава́лось, що нечу́тно оберта́лись величе́зні чо́рні коле́са, обве́дені шкіряни́ми паса́ми, одна́к во́здух був перепо́внений їх гу́ком і око́лиця була́ ожи́влена аж під лї́си...

Лише́ в ночи́ панува́ла ту смерте́льна тишина́. Нена́че стра́жник стоя́в тут чо́рний ко́мин і глядї́в похму́ро на ці́ли́й вое́нний табо́р.

Тут лежа́ла бе́зліч на́гих пнїв, осьві́тлених ла́гідним сьві́тлом мі́сячним мов мерцї́. Па́сма дощо́к, поскла́даних до го́рдої висоти́, миготї́ли сріблі́сто, а огля́дані з бо́ку здава́ли ся сами́ми лї́нїями.

Пнї, всю́ди, де спини́в ся по́гляд, лежа́ли пнї, лежа́ло де́рево, дошки́, ві́дпадки; а ме́жи всїм тим ве́шталисьнечу́тно величе́зні соба́ки мов ма́ри, ки́даючи бі́ля се́бе вели́ку незгра́бну тїнь і шни́ряючи повсю́ди. Від часу́, як фа́брика стоя́ла раз, ки́мось підпа́лена, в страшни́й по́ломіни, ви́брано їх, тих псів за стра́жників.

Але нїхто́ не вкрада́в ся; нїхто́ і не мути́в супоко́ю поля́гших.

Півголо́сне ше́мранє гірсько́ї рікй, котра́ улйскувала ся недале́ко зпід те́менї лїса, проноси́лось мя́гко і вникли́во сюди́, а сам лїс становйв навкруги́ доли́ни непристу́пний мур, зпо́за котро́го міг хиба́ мі́сяць вйринути.

А він явля́в ся що но́чи над тим му́ром.

Бліди́й і ти́хий і нерухо́мий мов би був цїлко́м втомлений з сму́тку, і мов би є́му́ лекша́ло, коли́ розпуска́в свої́ промі́нї в синя́во-прозо́рих мра́каx но́чи, або́ купа́в їх тут і там в те́мній глубинї́ води́...

Сумне́ ше́мранє рікй настро́ювало єго́ так жа́лібно, а він не був в си́лї зда́вити єго́.

„Куди́, куди́, куди́? — ше́мрали фи́лї невтоми́мо ко́ждої но́чи і лиза́ли жа́лібно бе́ріг, і пле́скались підхлї́бно в чутни́х зву́ках о вели́ке ками́нє, котре́ десь не десь визира́ло неповору́шно з води́.

Але они́ не діставали жа́дної відповіди.

В табо́рі остава́лось ти́хо.

Пнї лежа́ли без душ, а дошки́ простя́гнені.

Але він ба́чив відповідь. Куди́ лиш зверну́в своє ла́гідне лице́, чита́в її. На дошка́х і пнях, призна́чених до транспо́рту, стоя́ли чо́рними бу́квами ви́писані слова́: „До Ба́тум“, „До Ба́тум“, „До Ба́тум“...

Лїто.

Розпа́лене промі́нє со́нця жари́ло, а во́здух був душни́й.

Поодино́кі хма́ри, що погуби́ли ся на си́нїм небозво́дї, були́ те́мної ба́рви. Від часу́ до часу́ підніма́в ся ле́гкий вітер і розтяга́в хма́ри вширш і вздовж і в злові́нці тїни. Здава́ло ся, що він спону́кує їх улетїти звідси і що поту́га со́нця вплйне на них пагу́бно, одна́к як ра́з в полудне́вій порі здержались они́ в сво́їм ле́тї і спини́ли ся си́во-чо́рними ма́сами над го́рами...

Було́ по би́тві.

Навкруги́ панува́ла бездушна тишина́.

Як дале́ко о́ко сяга́ло, стріча́ло на́йбільше спусто́шенє, а відража́юча нагота́ верши́н буди́ла жаль у се́рцю.

Біля́ві, спорохна́вілі пняки́ сторча́ли гу́сто одні ко́ло одни́х, нена́че кістяки́ з пожо́вклої трави́. Незда́тні де́рева лежа́ли в вели́кім числї покалї́чені вокруги́, а з кори́ обде́рті

ні, що показа́ли ся нездоро́вими, порохна́віли нети́кані да́льше. Вели́кі ви́палені мі́сця на земли́ нага́дували ра́ни поже́жі і сьвідчи́ли о побі́ді по́ломіний, що блисті́ли тут так ча́сто в ночи́ і пожира́ли жа́дібно все, що в їх сусі́дстві находи́ло ся. Сто́си сосно́вої кори́ лежа́ли те́мно-брунатними шма́тами і зво́ями, напів перегни́лі, і ва́жко лежа́ли ма́си трісо́к на траві. Старі, гро́мами нару́шені смере́ки оста́влені нети́кано, стоя́ли су́мно, простяга́ючи напів ви́сохлі рамена́ від се́бе дале́ко, мов безпо́мічні ста́рці, си́луючись нада́рмо зде́ржати ві́тер у своїм галу́зю. Від часу́ до часу́ проноси́лось во́здухом жа́лісне, сумне́ скрипі́нє. Оно́ походи́ло від здоро́вих поодино́ко поли́шених ялиць, котрі, молоде́чо стру́нкі і незвича́йно бу́йного ро́сту, стоя́ли без галу́зя і ма́ли лише́ на самім верши́ку коро́ни. Ті їх верхи́ гну́ли ся тепе́р луково́то до земли́, мов би в їх густи́й зе́лени була́ завішена сотнаро́ва вага́ і тягну́ла до до́му. Віддані химе́рам ві́тру, позба́влені охоро́ни і всякої іншої опо́ри, колиса́ли ся они́ жа́лібно і скрипі́ли...

Молоді́ сосно́ві деревця́, колись ма́йже я́сно-зеле́ної і лиску́чої ба́рви, були́ поло́мані і на ві́ки ушко́джені. Па́пороть опусти́ла своє́ зубча́сте, тепе́р пі́рване ли́сте, і позба́влена тіни вя́ла та кона́ла звільна на со́няшнім жа́рі.

Висо́кий мох, ви́рваний і пошмато́ваний та корі́нем ви́вернений до со́нця, ви́сох, а то́ю само́ю сме́ртию ги́нула і подо́птана трава́. Преріжні лісні кущі, малини, яловець і інші си́льні та відпо́рні ростини і цьвіти, що буя́ли колись в по́вній ро́зкоши, прилягли́ тепе́р до земли́ і були́ ма́йже з корі́нем повитя́гані. Пове́рх все́го то́го коти́ли і воліклй ти́сячами і ти́сячами велика́нів!

Тут і там до земли́ прида́влена крушина, не позба́влена своє́ї си́ли цілкови́то — вроди́ла бе́зліч черво́них я́гід, а ті сия́ли здале́ка з мато́во-зеле́ного тла немо́в яркі калю́жі кро́ви...

Несьмілі́во протїка́в між камі́нем в доли́ні колишний розпу́стний потік. Ма́си обтя́того галу́зя, кори́ і трісо́к приглу́шували єго́ весе́ле жу́рчанє на до́вгий неозна́чений час. Орли́ і я́струби поки́нули свої гні́зда і наверта́ли ся лиш рі́дко сюди́. Ле́дви що прилє́тїли раз або́ два в рік весняно́ю поро́ю се́ю своє́ю колись го́рдою батьківщиною.

І зазу́ля переста́ла тут кува́ти.

Дожида́ючи нада́рмо луни́ сво́го по́клику, котра́ гна́лась давні́йше в пова́жних, мовча́зних лїса́х мов навпере́йми з по́кликом, мовча́ла она́ тепе́р завзя́то і нена́че забува́ла тут свій зви́чай кува́ти.

Спусто́шені, запусті́лі, огра́блені з все́ї пи́томої краси́ і коли́шнього бога́тства — го́ри оста́лись немо́в на посьмі́хо́вище, і не могли́ спини́ти, щоб жарке́ сяєво со́нця не випа́лювало немилосе́рно се́ї оста́вшої фльо́ри, котра́ вимага́ла для сво́го істно́ваня само́ї на́йглубшої тїни. Поли́шені, ле́дви по́над зе́млю ви́росші ялинки́ і сосонки́, а не ушко́джені сами́м припа́дком, стояли смутні і опу́шені. Бу́ря і со́няшна спе́ка переходи́ли на відмі́ну по́над їх молоде́сенькими коро́нами, що не були́ ще на до́вго так наста́лені, щоб носи́ти всї зміни і у́дари ве́ремя.

Столі́тні оберега́ли їх до́си своїми обе́ми́стими рамена́ми від все́го — а́ле від тепе́р? А коли́б они́ і опира́ли ся все́му? Все́му жару́ со́нця, що випива́в так жа́дібно їх молоді́ со́ки, всїм бу́рям, що бажа́ли зломи́ти їх коро́ни, всїй сту́дени і всїм про́чим знадві́рним погро́зам — так щож тоді́? Чи не простягну́лаб ся теж за ни́ми, коли́б стояли як раз в сами́й на́йгордїйшій красї, розкошу́ючи в пишно́тї, узнаючи́ над собо́ю лиш небеса́ — тота́ сама́ уби́йча рука́?!

Они́ рїши́ли ся вме́рти...